

იგორ კეკელია

აფხაზეთის

ისტორიული და თანამედროვე

ტოპონიმია

საზნაობითი სერია

4

სერიის მთავარი რედაქტორი

ბუბა კუდავა

დამკაბადონებელი ალექსანდრე ჯიქურიძე

გარეკანის დიზაინერი ნატალია ავალიანი

ISSN 1512-3855

ISBN 978-9941-494-94-9

© გამომცემლობა არტანუჯი, 2022.

იგორ კეკელიას სამეცნიერო კვლევის სფეროს ძირითადად ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმის საკითხები წარმოადგენს. მკვლევარი ინტენსიურად მუშაობს აფხაზეთის ტოპონიმისა და ისტორიის მთელ რიგ პრობლემურ საკითხებზე. ამ თემატიკაზე გამოქვეყნებული აქვს 40-მდე სტატია. მან ჩაინერა აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის რამდენიმე ათასი მიკროტოპონიმი. გამოსაცემად მზად აქვს ნაშრომი „აფხაზეთის ტოპონიმია კარტოგრაფიულ მასალებში“. მკითხველი ამჟამად გაეცნობა მონოგრაფიას აფხაზეთის ტოპონიმიაზე.

ერთი კონკრეტული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონის შესახებ ტოპონიმიური მონაცემების გარკვეულ ცნობებთან შეჯერებით, აგრეთვე საკვლევი თემის ირგვლივ არსებული სპეციალური ლიტერატურის კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე, ისტორიკოსი შეეცადა სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული მოსაზრებებისგან მნიშვნელოვნად განსხვავებული შეხედულებები გამოეთქვა და დაესაბუთებინა; ამასთანავე, გაესწორებინა და დაეზუსტებინა ზოგიერთი გეოგრაფიული ობიექტის ლოკალიზაციისას დაშვებული გარკვეული უზუსტობანი.

რედაქტორი

მერაბ ჩუხუა, ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

რეცენზენტები

პაატა ცხადაია, ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

ლეილა ავიძბა, ფილოლოგიის დოქტორი, პროფესორი

ქეთევან გოდერძიშვილი, ფილოლოგიის დოქტორი

ნონა ჩხეიძე, ფოთის №15 საჯარო სკოლის პედაგოგი, ისტორიკოსი

ნიგნი გამოიცა აფხაზეთის ა/რ განათლებისა და კულტურის სამინისტროს სსიპ „კულტურის, სპორტის და ახალგაზრდულ საქმიანობის სააგენტოს“ მხარდაჭერით

სარჩევი

შესავალი9

თავი I. აფხაზეთის ტოპონიმების მეცნიერული შესწავლის ისტორია და მდგომარეობა

- §1. წყაროები და ლიტერატურა..... 16
- §1.1. აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის პრობლემები პაატა ცხადაიას შრომებში..... 43
- §1.2. ვალერიან ზუხბაიას ცხოვრება და ღვაწლი აფხაზეთის ონომასტიკის შესწავლაში..... 59
- §1.3. ნოდარ შონიას წვლილისათვის აფხაზეთის ტოპონიმების კვლევაში..... 70

თავი II. აფხაზეთის ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი

- §2.1. ეპიზოდები თანამედროვე აფხაზეთის ეთნიკური გეოგრაფიიდან (ისტორიული წყაროებისა და ტოპონიმიკური მონაცემების მიხედვით) 84
- §2.2. აფხაზეთის ზოგადი ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა. სახელწოდება „აფხაზეთი“ 85
- §2.3. აფხაზეთის საზღვრები 96

თავი III. აფხაზეთის ტოპონიმია ედუარდ აიხვალდის სამოგზაურო ჩანაწერებში 109

თავი IV. რუსეთის იმპერიის დემოგრაფიული და ტოპონიმიკური ომი საქართველოს წინააღმდეგ და ტოპონიმიკური ვითარება თანამედროვე აფხაზეთში 119

თავი V. აფხაზეთის ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელწოდების ისტორიული, ლინგვისტური და ექსტრალინგვისტური ანალიზი 137

- §5.1. აითარნე, არუხა და რაბინა..... 138
- §5.2. ანაკოფია 146
- §5.3. ალაცო 153
- §5.4. ბაბუშერა, ომარიშარა 154
- §5.5. ბებესირი..... 156
- §5.6. ბედია..... 157
- §5.7. ბირცხა 159

§5.8. გაგრა.....	160
§5.9. გალი.....	170
§5.10. გუდავა.....	173
§5.11. გუფი.....	179
§5.12. დალი	181
§5.13. დადისწყალი, ერისწყალი//ერწყარი	186
§5.14. დარენი.....	193
§5.15. დიოსკურია	195
§5.16. ვარჩა	201
§5.17. ზუფუ//ზზიფი	205
§5.18. თავილონი.....	210
§5.19. თესური//თენური.....	211
§5.20. თოუმიში	212
§5.21. ილორი	213
§5.22. კამანი	219
§5.23. კაპუტის მდინარე.....	220
§5.24. კინდლი.....	223
§5.25. კოდორი	225
§5.26. ლეჩქოფი.....	232
§5.27. ლიხნი	234
§5.28. მარაჭა//მარაჭიჭა	237
§5.29. მარუხი.....	239
§5.30. მოქვი	240
§5.31. მუნისწყალი//მუნუსწყალი	247
§5.32. ნაკალმელიუ	249
§5.33. ნაა	249
§5.34. ნაჟანეო//ნაჟანევი//ნაჟანეული//ნაჟარეული//ნაჟინეუ	250
§5.35. რეფი.....	251
§5.36. სააფაცო.....	252
§5.37. სათანჯო	256
§5.38. სახაუჟელო, ხაუჟელი.....	261
§5.39. სიდა.....	263
§5.40. სუბეში//სუბვი.....	264
§5.41. ტოგონი.....	266
§5.42. ტყაურუ	267
§5.43. ტყვარჩელი	269
§5.44. ტყუბუნი	273
§5.45. ფიჩორი.....	274
§5.46. ფსკალი	276
§5.47. ფუნყური	277

§5.48. ფშაური.....	279
§5.49. ლუმურიში.....	280
§5.50. ლურზული//ლურძაული//გერზაული	283
§5.51. შხურლაჭი	283
§5.52. ჩეგემი.....	284
§5.53. ჩხარი	285
§5.54. ცორკა.....	288
§5.55. ცუმური	288
§5.56. ცხომი//ცხუმი//სოხუმი.....	289
§5.57. წარჩე	295
§5.58. წებელდა/*წაბალი.....	298
§5.59. წკელკარი.....	309
§5.60. წურწუხი//წუნახო	312
§5.61. წყაბა.....	313
§5.62. წყუბუნი	314
§5.63. წყუზამელა//წყუზამელი.....	315
§5.64. ჯალი	317
§5.65. ჯამღვარღვალღ	317
§5.66. ჯაყობა//ჯოყობა// ჯოცობა.....	318

თავი VI. აფხაზეთის „აღანეთი“ ვახუშტი ბატონიშვილის ნაბრომისა და რუკების მიხედვით

თავი VII. აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა სალექსიკონო მასალა

შესავალი.....	336
§1. გაგრის რაიონი.....	339
§2. გალის რაიონი	362
§3. გუდაუთის რაიონი.....	368
§4. ოჩამჩირის რაიონი.....	408
§5. სოხუმის რაიონი.....	487

თავი VIII. ქალაქ სოხუმის ურბონიმიდან

თავი IX. აფხაზეთის ტოპონიმია რუსულენოვან რუკებზე

კომენტარები.....	545
წყაროები და ლიტერატურა.....	546
პირთა საძიებელი	597
გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი.....	605

შესავალი

„ჩვენ ერთი ცის ქვეშ, ერთ მიწაზე გვიშენებია ჩვენი კულტურა, ერთად დაგვიცავს ჩვენი ეროვნული რაობა და ჩვენი მიწა-წყალი. ცოტაა, ვთქვათ, რომ მოძმე ერები ვართ. ჩვენ ერთი ფსიქიკის, ერთი ადათის, ერთი წესის, ერთი ფსიქოლოგიის ხალხი ვართ. არა მგონია, ქართველებს ჰყავდეთ უფრო ახლობელი ძმა, ვიდრე აფხაზებია. აფხაზებსაც ასე მიაჩნიათ ქართველები და ჩვენ ამ ძმობამ შეგვინახა. ვინც ამ ძმობას შლის, რუსთაველის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „იგი თავისა მტერია“.

დიმიტრი გულია

საქართველოს ისტორიული წარსულის სურათის აღდგენაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ტოპონიმებს – გეოგრაფიულ სახელწოდებებს, რამდენადაც მასში გარკვეულწილად ასახვას პოვნებს გარკვეულ ტერიტორიასთან დაკავშირებული ფიზიკური, პოლიტიკური, ეთნიკური, ეკონომიკური და სოციალური (მოსახლეობის) გეოგრაფიის მთელი რიგი საკითხებისა.

იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ უკანასკნელ ხანს რეგიონული და რეგიონთაშორისი ურთიერთობების კვლევა ქართული საისტორიო მეცნიერების განვითარების თანამედროვე ეტაპზე ერთ-ერთი უპირველესი ამოცანაა და, მაშასადამე, ქვეყნის ტერიტორიაზე არსებული ცალკეული ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულების ისტორიისადმი მკვლევართა ინტერესი საგრძნობლად გაზრდილია, მიზნად დავისახეთ ერთი კონკრეტული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონის – აფხაზეთის ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმების საკითხებზე ცალკე და საგანგებო გამოკვლევის შექმნა.

წინამდებარე ნაშრომის სახით აღნიშნული პოლიტიკური ერთეულის გეოგრაფიული სახელწოდებების ეტიმოლოგიურ-ეტიოლოგიური და ისტორიოგრაფიული მიმოხილვისადმი ინტერესი იმითაცაა გამომწვეული, რომ დისციპლინათაშორისი კვლევა, მეცნიერების სხვადასხვა დარგის მონაცემთა კორელაციური განხილვა ხელს უწყობს პრობლემურ საკითხთა უფრო მეტად დაზუსტებას თუ გადანყვეტას.

აქვე შევნიშნავთ, რომ წინამდებარე ნაშრომი არ წარმოადგენს აფხაზეთის ტოპონიმების საკითხების მონოგრაფიული შესწავლის პირველ ცდას. ამგვარი სამუშაო კარგა ხნის წინ ჩაატარეს ქართველმა მეცნიერებმა, რომლებმაც სათანადო მეცნიერული კეთილსინდისიერებითა და კომპეტენტურობით საფუძვლიანად განიხილეს აფხაზეთის ტოპონიმების მრავალი საკვანძო საკითხი.

აფხაზეთის შესახებ ტოპონიმიური მონაცემების ისტორიულ რეალიებთან თუ სხვა წყაროთა გარკვეულ ცნობებთან შეჯერებით, აგრეთვე საკვლევი სა-

კითხის ირგვლივ არსებული სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე, გვეძლევა იმის შესაძლებლობა, რომ მთელი რიგი საკითხებისა ახლებურად იქნეს გააზრებული; ამასთანავე, გასწორდეს და დაზუსტდეს ზოგიერთი გეოგრაფიული ობიექტის ლოკალიზაციისას დაშვებული გარკვეული უზუსტობანი.

ნაშრომში ასევე ახლებურად და ფართოდაა გაშუქებული თანამედროვე აფხაზეთის მრავალი ტოპონიმის ისტორია-ეტიმოლოგია, მოხმობილია დამატებითი საარქივო და სამუზეუმო მასალა.

სამეცნიერო თემაზე მუშაობისას მაქსიმალურად ვცდილობდით, რომ სათაურით გათვალისწინებულ პრობლემებზე მსჯელობა კომპაქტური ყოფილიყო. მოსალოდნელია, რომ ზოგიერთი კარდინალური საკითხის გარშემო მოხმობილი მასალა ვინმეს ზედმეტად მოეჩვენოს, მაგრამ ეს მეტი ინფორმაციულობისა და მეცნიერული ანალიზის მიზანმიმართული გადმოცემის აუცილებლობამ განაპირობა.

ენერგიული მცდელობაა აფხაზურენოვანი სუბსტრატული ტოპონიმების ძიებისა ისტორიული ცხუმის (სოხუმის) სამხრეთით, ენგურამდე მდებარე ტერიტორიაზე. წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ნებისმიერი ცდა ამ საკითხის მეცნიერულად ახსნისა და გადაწყვეტისა, ფუჭია და უპერსპექტივო. ამ საკითხზე ისტორიულ სიმართლეს თავის დროზე ვერ გაექცა აფხაზი ისტორიკოსი ხუხუტი ბლაჭუბაც, რომელიც კოდორ-ლალიძისა (მერმინდელი **აბუყა**) და ლალიძა-ენგურის შუამდინარეთის (მერმინდელი **სამურზაყანო**) დასახლებული პუნქტებისა და მდინარეების სახელებს ზანური წარმომავლობისად მიიჩნევდა. ესენია: ცხენიწყარი, წყურგილი, პაპანწყური, ჩხორთოლი, ჩხორონწყუ, ბეღია, სათამაშია, ოჩამჩირე, ლალიძა (Бражна, 1974: 180).

ცნობილი ისტორიკოსი შ. ინალ-იფა აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ანალიზის საფუძველზე დაასკვნდა, რომ მზიმთის აუზიდან თითქმის ენგურამდე არსებული ტერიტორიის ძირითად მაცხოვრებლებს აფხაზი ტომები წარმოადგენდნენ, ხოლო აფხაზეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ განაპირა ნაწილში აფხაზურენოვანი ტოპონიმების სიმჭიდროვისა და მკაფიოობის რამდენადმე შესუსტებასა და ქართველური გეოგრაფიული სახელწოდებების სიჭარბეს აფხაზეთ-საქართველოს გაერთიანებული ფეოდალურ-მონარქიული სახელმწიფოს არსებობის ხანას, კერძოდ, შუა საუკუნეებს, აგრეთვე, ბატონყმურ ექსპლუატაციასა და უმინობას გამოქცეულ მეგრულ გლეხთა სამხრეთ აფხაზეთში მასობრივ გადასახლებას უკავშირებდა. მისი აზრით, სწორედ ამის შედეგად უნდა გაჩენილიყო შედარებით გვიანდელი ქართული ელემენტი შავიზ-

ლვისპირა ზოლში. შ. ინალ-იფა გვარწმუნებს: „Следовательно, и население юго восточной части страны, которому безусловно принадлежит горная топонимика прилегающих районов, также могло быть только абхазоязычным“ (Инал-ипа, 1976: 382). მაშასადამე, აფხაზი მეცნიერის მიერ ქართველობა აფხაზეთის ტერიტორიაზე, ძირითადად, გვიან მოსულ მოსახლეობად არის მიჩნეული (მსჯელობისათვის იხ. ცხადაია, 2004: 123).

ცნობილი ტოპონიმისტი პ. ცხადაია, ეხება რა აფხაზთა და ქართველთა/მეგრელთა თანამედროვე ეთნიკურ საზღვარსა და სამურზაყანოს ტოპონიმის ზოგიერთ საკითხს, დაასკვნის: აფხაზთა სამთავროს პოლიტიკურ-ტერიტორიული საზღვრის მდ. კოდორიდან ენგურამდე გადანაცვლება XVII ს-ის დამლევის პოლიტიკური პროცესების შედეგია. ახალშექმნილი ტერიტორიების სრული ეთნიკური ათვისების დიდი მცდელობის მიუხედავად, სრული გააფხაზება შეეხო მხოლოდ აბჟუას, სამურზაყანოს მკვიდრმა მოსახლეობამ კი ენა და ადათ-წესები შეინარჩუნა. XIX ს-ის მთელ მანძილზე და ამჟამადაც ეროვნებით აფხაზებსა და ეროვნებით ქართველებს (ეთნოგრაფიულ-ლინგვისტური თვალსაზრისით – მეგრელებს) შორის ეთნიკურ-ენობრივი საზღვარი გადის მდ. ლალიძგის მარცხენა ნაპირას, მდ. ოხურეიმდე, ზღვისპირა სოფლების გამოკლებით. თანამედროვე ტოპონიმიკური სიტუაციის შესახებ კი მკვლევარი შენიშნავს: სამურზაყანოს მდინარეთა და მათი მთავარი შენაკადების მხოლოდ და მხოლოდ მეგრული სახელები, აგრეთვე ამ ჰიდრონიმა ერთი ნაწილის დადასტურება ქართულ და უცხოურ ისტორიულ წყაროებში, მათივე სიძველეზე მიუთითებს. ამ მდინარეთა მცირე შენაკადების ძირითადად აფხაზური სახელები სამურზაყანოს მთასა და ზემოთ აღნიშნულ ეთნიკურ საზღვარზე მათი მოგვიანებით წარმოქმნის მაუწყებელია. საერთოდ კი, ამ ეთნიკურ საზღვარზე ოიკონიმა და მიკროტოპონიმა ერთი ნახევარი აფხაზურია, მეორე ნახევარი კი – მეგრული. აფხაზური მიკროტოპონიმია სჭარბობს მთის მიკროტოპონიმიაშიც, და ეს გასაგებიცაა, ვინაიდან აფხაზები უპირატესად მესაქონლეობას მისდევდნენ, მაგრამ მდ. ოხურეის სამხრეთით, ე. ი. გალის რაიონის ტერიტორიაზე, სურათი მკვეთრად შეცვლილია: აფხაზურია ოიკონიმა მხოლოდ 5%-მდე და მთიან-ბორცვიანი ზონის სოფლების მიკროტოპონიმა 15-20%. ამ სოფლებში მდებარეობდა აფხაზთა ე. წ. კუნძულებრივი დასახლებანი. ვაკეზე მდებარე სოფლებში კი, ოხურეიდან სამხრეთით, აფხაზურენოვან მიკროტოპონიმა რაოდენობა იკლებს და მდ. ენგურის მარცხენა მხარეს არც მოიპოვება. სამურზაყანოს აფხაზურენოვანი სუპერსტრატული ტოპონიმები და მიკროტოპონიმები წარმოქმნილია უკანასკნელი 2-3 საუკუნის განმავლობაში და ამ რეგიონში აფხაზთა უძველესი განსახლების საბუთად ვერ გამოდგება (ცხადაია, „ქ. მ.“, II,

1998: 305-306; მისივე, 2004: 130-131, 161). აფხაზთა მომძლავრებას შედეგად მოჰყვა ლალიძგის მარცხენა ნაპირის სოფლებში, თვით მდ. ოხურეიმდე (ილორის თემში შემავალი სოფლების გამოკლებით, სადაც მეგრულია გაბატონებული), ერთგვარი ენობრივ-დიალექტური გარდამავალი ზონის შექმნა, ნარევი აფხაზურ-მეგრული მეტყველების გაჩენა აფხაზური ენის გარკვეული უპირატესობით. გალის რაიონში კი (სოფ. ჩხორთოლის ერთი უბნის გამოკლებით) აფხაზთა ნამყოფობას მხოლოდ რამდენიმე ათეული აფხაზური ტოპონიმური სუპერსტრატის და მეგრული მეტყველების მიერ შეთვისებული ასევე რამდენიმე ათეული სიტყვა ადასტურებს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 4).

საგულისხმოა ის გარემოებაც, რომ არათუ კოდორ-ენგურის შუამდინარეთი, არამედ ამჟამინდელი აფხაზეთის ტერიტორია და მისი ჩრდილო-დასავლური გაგრძელება, შავი ზღვის გაყოფებით, ვიდრე ამჟამინდელი რუსეთის ფედერაციის ტერიტორიაზე მდებარე სოფელ ნოვოე-მიხაილოვსკომდე (ყოფილი ისტორიული ქალაქი ნიკოფსია), დასახლებული იყო კოლხების ზოგადი სახელით ცნობილი ქართველური მოდგმის ტომებით. წერილობით წყაროებში ეს ტომები კოლხების (ქართული ეგრების), ლაზების, სანების, მაკრონების, სვანების, კორაქსებისა და ჰენიოხების სახელითაა ცნობილი. მხოლოდ ახ. წ. I საუკუნეში პლინიუს უფროსის თხზულებაში ვხვდებით **აფშილის//აფსილის** (ლათინურად *Apsilae*) სახელის მატარებელი ტომის მოხსენიების პირველ ფაქტს, რომელიც ფონეტიკურად გაგვახსენებს აფხაზი ხალხის თვითსახელწოდება **აფსუა-ს**; ასევე ახ. წ. II ს-იდან ფლავიუს არიანე იხსენიებს მეორე ტომს **აბასგის** სახელწოდებით, რომელსაც ქართულად **აფშილი**, ხოლო სომხურად **აფშელი** ერქვა და რომლის სახელიც ასევე მოგვაგონებს აფხაზთა უახლოესი მონათესავე ხალხის თვითსახელწოდება **აბაზა-ს**. ამის მიუხედავად, „ტერმინთა მხოლოდ ფონეტიკური მსგავსება არ არის საკმარისი აფშილ-აბასგების აფხაზთა წინაპრებად მისაჩნევად: წყაროებში არსადაა დაზუსტებული, ლაპარაკობდნენ თუ არა ერთსა და იმავე ენაზე აფშილები და აბასგები; გარდა ამისა, ჩვენამდე არ მოღწეულა არც ერთი აფშილური და აბასგური სიტყვა, რომელიც საშუალებას მოგვცემდა, დაგვედგინა ამ ორი ტომის მეტყველებათა იგივეობა ახლანდელ აფხაზურ და აბაზურ ენებთან. გარდა ამისა, მომდევნო ვრცელ ისტორიულ პერიოდში ბერძნულ, ქართულ და სომხურ ენებზე ტერმინები **აფშილ-აფსილ-აფშელ** და **აბასგი**, აშკარად, ქართველთა აღმნიშვნელია, რაც საფუძველს იძლევა, დავასკვნათ, რომ წელთაღრიცხვათა მიჯნაზეც ამ სახელებით ქართველები აღინიშნებოდნენ. აფშილები და აბასგები ნამდვილად აფხაზ-აბაზათა წინაპრები რომც ყოფილიყვნენ, მაინც გამოირიცხება მხარის ტერიტორიაზე აფხაზთა წინაპრების ავტოქთონობა, ვინაიდან ახ. წ. I საუკუნემდე არც აფშილები და არც აბასგები

არ ცხოვრობდნენ ახლანდელი აფხაზეთის მიწაზე“ (გვანცელაძე, „ქ. მ.“, XVII, 2013: 72).

ქ. ლომთათიძის აზრით, უბიხურში „აფხაზის“ შესატყვისია **აზელა**. მკვლევარს ეძნელება ამ ფუძის დაშორება ადიღელთა „ადღლა“, და მეორე მხრივ, **აბაზა/აბაზგ**-სა, რაც აფხაზურ ტომს მიემართება, და ადიღელ ტომთა **აბაძეს/აბძახ/აბზახ/აბასს** და **აფხაზ** სახელწოდებათა ერთმანეთისგან დაშორება (ლომთათიძე, ეძ, VI, 1997: 124).

მკვლევრის დაკვირვებით, **აფშილ/აფსილ, აფსარ** და **აფსუა** ერთი და იმავე ხალხის აღმნიშვნელი, საერთო ძირის შემცველი სახელებია, თუმცა გასარკვევია სხვაობები მათ შორის როგორც ძირეული, ისე აფიქსისეული ვარიანტების მიხედვით. **აფს-უა** (ბზიფ. აფს'უა) აფხაზურია და „აფხაზ ადამიანს“ ნიშნავს. **აფშილ** ფუძის **შ** შიშინა სახეობა ამ ეთნონიმის სხვა ენაზე გარდაქმნილ აკუსტიკურ ვარიანტს წარმოადგენს. „მაშასადამე, – დაასკვნის ქ. ლომთათიძე, – აფშილ სახელწოდებაში ამოსავალი სისინ-შიშინა ს'-ს ადგილას **შ**-ს გამოყენება იმ ენის წარმომადგენლის საქმეა, ვინც ეს ფუძე აწარმოვა. ბუნებრივია, სხვა ენობრივ გარემოში სწორედ ქართული გარემო ვივარაუდოთ“ (იქვე: 125-126). მკვლევრის დაკვირვებით, ქართულად გაფორმებული სახელწოდება **აფშილები/აფშილი** იმ აფხაზეთს მიემართება, რომელთა ენაშიც იყო სისინ-შიშინა ს', ე. ი. **დასავლეთის (ბზიფური) შტოს აფხაზებს**. რაც შეეხება **აფსილ** სახეობას, უნდა ვიფიქროთ, რომ ესაა ქართული **აფშილ**-ის ბერძნულად გადაღებული ვარიანტი (ბერძნული ს ფონემის უქონლობის გამო). **აფსარ**- ეთნონიმის ამოსავალში უნდა ვიგულისხმოთ **აღმოსავლური**, ე. წ. **აბჟურის, აფხაზური** ტომები, რომელთაც სათანადო სისინ-შიშინა ბგერა არ გააჩნიათ. სწორედ აბჟურის კილოს სისინ-შიშინა ს' სპირანტი იძლევა **ს**-ს **აფსარ**- ფუძეში. საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ, თუკი **აფშილ** დასავლურ-აფხაზურზე (ბზიფური შტო) დაფუძნებული და ქართულად გაფორმებული სახელწოდებაა, **აფსარ**-თან მიმართებაში საპირისპირო მოვლენასთან გვაქვს საქმე: აღმოსავლურ-აფხაზურ ტომთა ენობრივი სპეციფიკის, ანუ აბჟურის საფუძველზე წარმოქმნილი **აფს-არ-ი** ზანური (მეგრული) სადაურობის აღმნიშვნელი **-არ** სუფიქსით არის გაფორმებული (მდრ. ჭყონდიდ-არ-ი) (იქვე: 126-127).

უნდა ითქვას, რომ საქართველოს ძირძველი ისტორიული მხარის – **აფხაზეთის ისტორიული წარსულის ობიექტური შეფასება-შესწავლა დღევანდელი გადასახედიდან მით უფრო აუცილებლად გვესახება, თუკი გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ეს მხარე ტრადიციული ენობრივ-კულტურული სივრცისაგან მოწყვეტის, მისგან დაშორების საშიშროების წინაშე დგას. ისტორიული**

სამართლიანობის უგულვებლყოფით, რუსეთის იმპერიული პოლიტიკის მიერ საერთაშორისო სამართლის ნორმების უხეში დარღვევით და აფხაზეთის დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულად აღიარების გზით, საფრთხე ექმნება საქართველოს სახელმწიფოებრივ ერთიანობას და მოსალოდნელია ღრმა უფსკრულის გაჩენა ქართულ-აფხაზურ საუკუნეობრივ თანაცხოვრებაში.

XIX საუკუნეში რუსეთის ცარიზმის მიერ დაწყებული გაუცხოების პროცესი დღესაც გრძელდება და თუკი ვერ შევძლებთ შევანელოთ ეს საშიში პროცესი, ჩვენ აღმოვჩნდებით იმ შემზარავი რეალობის წინაშე, რომ აფხაზეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები მომავალი თაობები უფრო მეტად დაშორდებიან ქართველურ ტრადიციულ, ისტორიულ ცნობიერებას!.. ტერიტორიული იზოლაცია და მშობლიურ ენაზე განათლების დეფიციტი, მოგეხსენებათ, წინაპირობაა იმისა, რომ ენა კარგავს ასპარეზს და ამ ენაზე მოლაპარაკე ინდივიდი საბოლოოდ შორდება და წყდება მშობლიურ ენობრივ-კულტურულ სივრცეს. ეროვნული თვითგამორკვევისათვის აუცილებელია და არსებითი მნიშვნელობა სწორედ წინაპართაგან შექმნილ ეროვნულ-კულტურულ სივრცეში ცხოვრებას და მშობლიურ (რელიგიური, მეცნიერული, ლიტერატურული და სახელმწიფოებრივი ტრადიციების მქონე) ენაზე აღზრდა-განათლებას ენიჭება. ამასთანავე, განსაკუთრებით მომრავლდა ქართველი ერის ისტორიაში გათვითცნობიერებული ზოგი უცხოელი მკვლევრის არალოგიკური მსჯელობები და მცდარი დებულებების შემცველი „გამოკვლევები“, რომლებშიც ავტორები ცდილობენ, რადიკალურად განსხვავებულად განიხილონ და მრუდე სარკეში წარმოაჩინონ ქართველთა ენისა და კულტურის, აგრეთვე ეთნოისტორიის საკითხები. ასეთ სიტუაციაში ფრიად საშურია და აუცილებლობად გვესახება, აფხაზ, ქართველ და არაქართველ საზოგადოებას მიეწოდოს ისეთი პროდუქცია, რაშიც მეცნიერული სიღრმითა და სიმართლით იქნება გაანალიზებული წარსულის თუ აწმყოს სხვადასხვა ასპექტი.

თავი I

აფხაზეთის ტოპონიმიის გეცნიერული
შენახვის ისტორია და მდგომარეობა

§1. წყაროები და ლიტერატურა

არქეოლოგიურ, კარტოგრაფიულ, წერილობით წყაროებსა და ტოპონიმებზე დამყარებული სამეცნიერო დისციპლინის – საისტორიო გეოგრაფიის ფუძემდებლის პატივი ქართულ ისტორიოგრაფიაში XVIII საუკუნის გამოჩენილ მეცნიერსა და სახელმწიფო მოღვაწეს – **ვახუშტი ბაგრატიონს (1696-1758 წწ.)** ერგო. მისი ნააზრევი მნიშვნელოვან საგანძურს წარმოადგენს ქართული კულტურისა და მეცნიერების ისტორიაში. ევროპული ცივილიზაციისა და მეცნიერების დონეზე ამალღებულმა, ენციკლოპედიურად განათლებულმა და მრავალმხრივმა მოღვაწემ – მთარგმნელმა, ლექსიკოგრაფმა, ისტორიკოსმა, ეთნოლოგმა და გეოგრაფ-კარტოგრაფმა შექმნა პირად დაკვირვებებსა და საისტორიო წყაროების შესწავლაზე დაფუძნებული საისტორიო-გეოგრაფიული და ეთნოლოგიური ხასიათის მონუმენტური ნაშრომი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“. ამასთანავე, ვახუშტის „აღწერა“ საქართველოსა და მისი მეზობელი რეგიონების მოსახლეობის ყოფითი კულტურისა და ზნე-ჩვეულებების შესახებ მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია. შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული და სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის საფუძვლიანი შესწავლის საქმეში ფასდაუდებელია მისი კარტოგრაფიული მემკვიდრეობა. ორ ატლასად შეკრული, ტოპოგრაფიული დეტალურობითა და სისრულით შედგენილი რუკები ადასტურებს, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი თავისი დროის უთვალსაჩინოესი კარტოგრაფი იყო. კარტოგრაფიულმა ნამუშევრებმა მის ავტორს სიცოცხლეშივე აღიარება მოუპოვა. ამის დასტურია თუნდაც ის ფაქტი, რომ რუკები დიდი პოპულარობით სარგებლობდა რუსეთსა და ევროპაში, ითარგმნებოდა რუსულ და ფრანგულ ენებზე და გამოიყენებოდა კიდევც სხვადასხვა ატლასის შედგენისას. ასე, მაგალითად, პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის გეოგრაფიული დეპარტამენტის მიერ 1745 წელს გამოცემულ „რუსეთის ატლასში“ ჩართულ XI რუკაზე, სახელწოდებით – „შავსა და კასპიის ზღვებს შორის მდებარე ადგილები“, განსაკუთრებით საქართველოს ამსახველ ნაწილში, ვახუშტისეული მასალებია წარმოდგენილი (ხანთაძე, 1985: 117). სპეციალისტები ერთსულოვნად აღიარებენ, რომ შინაარსითა და გაფორმებით თავისი ეპოქის მეცნიერების განვითარების დონის შესატყვისად შედგენილმა ვახუშტის რუკებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა კავკასიისა და საქართველოს ტერიტორიის კარტოგრაფიული აღწერილობის ორგანიზებისა და ქვეყნის გაღრმავებული გეოგრაფიული შესწავლის საქმეში (ხარაძე, 2013: 14).

საკითხის წყაროთმცოდნეობითი ბაზის შესახებ მსჯელობა, ბუნებრივია, ვახუშტი ბაგრატიონით უნდა დავიწყოთ. მისი ნაშრომის პირველი გამოცემა

განხორციელდა 1842 წელს ქართულ და ფრანგულ ენებზე აკად. მარი ბროსეს მიერ (ბროსე, 1842). ამის შემდეგ ვახუშტის „აღწერა“ რამდენჯერმე გამოიცა. მათ შორის გამორჩეულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში შუა საუკუნეებად მიჩნეული პერიოდის (V-XVIII სს.) ყველაზე ცნობილი საისტორიო წყაროების „ქართლის ცხოვრების“ სერიით გამოცემა. აღნიშნული სერიის IV ტომი ვახუშტი ბატონიშვილის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსას“ ეთმობა. აკად. სიმონ ყაუხჩიშვილმა 1973 წელს განახორციელა მისი გამოცემა, რომელსაც ერთვის რედაქტორის ვრცელი შესავალი. ჩვენ სწორედ ამ გამოცემას ვეყრდნობით. ჩვენი კვლევისთვის საინტერესო ცნობები გადმოცემულია ნაშრომის იმ თავში, რომელსაც შემდეგი სახელწოდება აქვს: „აღწერა ეგრისის ქუეყანისა, ანუ აფხაზეთისა, ანუ იმერეთისა“.

ტოპონიმური მასალების ისტორია-ეტიმოლოგიის გასააზრებლად მოვიხმობთ ჩვენთვის ხელმისაწვდომ წინამორბედ და მომდევნო თაობის ქართველ თუ უცხოელ მეცნიერთა და მოგზაურთა იმ ცნობებს, რომლებიც საკვლევ თემატიკასთანაა დაკავშირებული.

ჩვენთვის საინტერესო თემატიკაზე გამოქვეყნებულ ნაშრომთა შორის ისტორიოგრაფიული მნიშვნელობა აქვს ნიკო დადიანის „ქართველთა ცხოვრებას“, რომელიც 1962 წელს ცალკე წიგნად გამოსცა პროფ. შ. ბურჯანაძემ. სამინაწილისაგან შემდგარი აღნიშნული თხზულება ძვირფას წყაროს წარმოადგენს ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შესასწავლად. პირველ და მეორე ნაწილში წარმოდგენილია ეპოქა უძველესი დროიდან 1749 წლამდე. ნ. დადიანის თხრობა არსებითად ვახუშტის მატთანაა გადმოცემული პოლიტიკური ისტორიის ამბებით შემოიფარგლება და ვერ სცილდება ვახუშტისეული „აღწერის“ ტრადიციულ სქემას. გარკვეული ღირებულების მქონეა ნ. დადიანის მიერ მოწოდებული დამატებითი ცნობები აღნიშნულ პერიოდზე. ვახუშტის თხზულებისაგან დამოუკიდებლად შედგენილი მესამე ნაწილი წარმოადგენს ნიკო დადიანის მიერ შეთხზულ თითქმის ერთადერთ ნარატიულ წყაროს ლიხთ-იმერეთის პოლიტიკური თავგადასავლის შესახებ, 1749 წლიდან 1823 წლამდე (დადიანი, 1962: 5-58).

ვახუშტის ნაშრომის აშკარად დაუფარავი გავლენის მიუხედავად, ნ. დადიანის თხზულებას ღირსებას მატებს ის გარემოება, რომ „ქართველთა ცხოვრება“ დაწერილია ოდიშის სამთავრო სახლის „მთავარი ხელმძღვანელისა“ და განათლებული მწიგნობრის მიერ, ენგურ-ლალიძის შუამდინარეთის გამო შარვაშიძეებისა და დადიანების სამთავრო სახლებს შორის უკიდურესად დაძაბული ურთიერთობის პერიოდში. კ. კვაშილავას მართებული შეფასებით, ნ. დადიანის თხზულება ზოგიერთ საკითხთან დაკავშირებით გაცილებით უფრო ზუსტი და

კონკრეტული ცნობების შემცველია, ვიდრე ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობილი ნაშრომი (ბარამიძე, 1979: 126-127; კვაშილავა, 2011: 17).

თანამედროვე აფხაზეთის საისტორიო გეოგრაფიისა და ტოპონიმის შესახებ არსებულ ცნობებს მნიშვნელოვნად ავსებს უცხოელი და რუსი ავტორების – არქანჯელო ლამბერტის, ქრისტეფორე დე კასტელის, ჟან შარდენის, მაკარი ანტიოქიელის, ევლია ჩელების, ქათიბ ჩელების, ნიკიფორე ტოლოჩანოვისა და ალექსი იევლევის, დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელის, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარევის, იოჰან ანტონ გიულდენშტედტის, იაკობ რაინეგის, მორიც ვაგნერის, ედუარდ აიხვალდის, აუგუსტ შაქსტჰაუზენის, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს, ფ. ტორნაუს, ს. ბელოკუროვის, კ. ბოროზდინის, ჟაკ ფრანსუა გამბას სამოგზაურო ჩანაწერები და მოგონებები.

წინამდებარე ნაშრომის შესაბამის თავებში ამა თუ იმ საკითხზე მსჯელობისას ვიმონუმბოთ და ვაანალიზებთ არსებულ წყაროთმცოდნეობით ბაზას და ასე ვცდილობთ ზოგიერთი ბუნდოვანი თუ სადავო საკითხისა და ცალკეული ფაქტის დაზუსტებას.

ოდიშ-აფხაზეთი უძველესი დროიდან იქცევდა უცხოელ მოგზაურთა და სწავლულთა ყურადღებას. ამ ქვეყნებით დაინტერესებას განაპირობებდა მასზე გამავალი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული, პოლიტიკური თუ ეკონომიკური კომუნიკაციები. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ორ მაჰმადიანურ სახელმწიფოს შუა მოქცეული ქრისტიანული ქვეყნის მესვეურები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ საგარეო-პოლიტიკური ურთიერთობების დამყარებას ევროპის სახელმწიფოებთან. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს საქართველოში კათოლიკობის გავრცელებისა და კათოლიკურ ეკლესიასთან ურთიერთობის ისტორია. ქართველი მეფე-ბატონიშვილები, მთავრები და მონინავე ფეოდალები მჭიდრო ურთიერთობას ამყარებდნენ კათოლიკე მისიონერებთან. გვიან შუა საუკუნეებში ისინი ცდილობდნენ ქართული სამეფო-სამთავროების მიმართ ევროპის სახელმწიფოთა მიერ იმთავითვე გამოკვეთილი აქტიური და უაღრესად პოზიტიური პოზიცია, ე. წ. დასავლური „გარეგანი იმპულსები“, გამოეყენებინათ ირან-ოსმალეთის ძალმომრეობის წინააღმდეგ.

საქართველოში იტალიელი და სხვა ევროპელი მისიონერების მოღვაწეობა კათოლიკური სარწმუნოების გავრცელებით როდი ამოიწურებოდა. ისინი ხელს უწყობდნენ სწავლა-განათლების, წერა-კითხვის, მხატვრობის, ხელსაქმის, მეზოცნეობის განვითარებას და ყმანვილთა სასწავლებლად გაგზავნას, სწეულთა მკურნალობას, მოვლა-პატრონობას და ა. შ. (პაჭკორია, 1975: 53-54).

ოდიშში მოღვაწე თეათინელმა ბერებმა დაგვიტოვეს მათ მიერ განვლილი მარშრუტების აღწერილობა და ნახატებიც, რომლებიც მნიშვნელოვან ინფორ-

მაციას შეიცავს ადგილობრივი მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრების, ტრადიციების, ენებისა და ისტორიული წარსულის შესახებ.

უცხოელ მკვლევარ-მოგზაურთა და დამკვირვებელთა შორის, რომლებიც დიდ ინტერესს იჩენდნენ ქართველი და კავკასიელი ხალხების მრავალმხრივი შესწავლისადმი, თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს **არქანჯელო ლამბერტის**. 1654 წელს ნეაპოლში გამოქვეყნებული და XVIII ს-ის დასაწყისში ფრანგულად თარგმნილი ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერა“, თანდართული რუკით, მნიშვნელოვანი პირველწყაროა ტოპონიმთა შესასწავლად. აღნიშნული რუკა, რომელიც მის წიგნს ახლავს („კოლხიდის, ანუ დღევანდელი სამეგრელოს აღწერილობა მდინარე კოდორიდან მოკიდებული ფაზისამდე“), შეუდგენია ქრისტეფორე კასტელს. ამას მოწმობს თვით კასტელის ალბომში ჩართულ ოდიშის რუკასთან მისი შედარება. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ლამბერტის დიდი ღვაწლი მიუძღვის კასტელის რუკის შედგენაში. ამიტომ აღნიშნულ რუკას მეცნიერები უმეტესად არქანჯელო ლამბერტის ნაშრომთან ერთად განიხილავენ (ბერაძე, „მაცნე“, 3, 1971: 148). მიუხედავად მრავალი ნაკლისა, იტალიელი მისიონერის ნაშრომი „სამეგრელოს აღწერა“, რომელშიც ვრცლადაა წარმოდგენილი მხარის ისტორიული, ეთნოგრაფიული და ფიზიკურ-გეოგრაფიული დახასიათება, უაღრესად ძვირფასი წყაროა ოდიშ-აფხაზეთის საისტორიო გეოგრაფიისა და ტოპონიმის შესასწავლად. ასევე, რუკა, მასზე გამოსახული ზოგიერთი პუნქტისა და მდინარის შეცდომით ლოკალიზების მიუხედავად, მნიშვნელოვანი წყაროა XVII ს-ის ოდიშის წარსულის შესასწავლად.

აღწერილობითი ხასიათის ძეგლებიდან ოდიშ-აფხაზეთის სამთავროს შესახებ საყურადღებო ცნობებს შეიცავს ანტიოქიის პატრიარქ მაკარიოსის შვილის, წარმოშობით სირიელი არაბის – არქიდიაკონ **პავლე ალუპოელის** (დაახლ. 1627-1669 წწ.) მიერ შედგენილი, XVII ს-ის 60-იან წლებში საქართველოში მოგზაურობის აღწერილობა, რომელიც მას რუსეთის კავკასიური პოლიტიკის მსვლეურთათვის წარუდგენია. აღწერილობა 1667 წლის 27 თებერვლით თარიღდება. მამა-შვილი საქართველოს 1664 წლის ივლისში სწვევია, ხოლო იმავე წლის შემოდგომაზე უკვე დასავლეთ საქართველოში იმყოფებოდნენ. ისინი ჩვენს ქვეყანაში წელიწადი და ცხრა თვე იმყოფებოდნენ (1664 წლის ივლისიდან 1666 წლის აპრილის ბოლომდე) და ამ პერიოდში შესაძლებლობა ჰქონდათ, გასცნობოდნენ ქართული სამეფო-სამთავროების პოლიტიკურ მდგომარეობასა და ქართული საზოგადოების თავისებურებებს (ასათიანი, 1973: 24). საქართველოში ისინი მეორედ 1669 წლის დასაწყისიდან ამავე წლის ზაფხულის მინურულამდე იმყოფებოდნენ. 1669 წლის თებერვლის ბოლოს ან მარტის დასაწყისში საქართველოშივე გარდაცვლილა აღწერილობის ავტორი, არქიდიაკონი პავლე

ალეპოელი (იქვე: 25). აღწერილობაში იგი მოგვითხრობს ოდიშ-აფხაზეთის ადგილმდებარეობაზე, მდინარეებზე, ეპისკოპოსებსა და საეპისკოპოსოებზე. პავლე ალეპოელი დასწრებია გიორგობის დღესასწაულს ილორის წმ. გიორგის მონასტერში და, როგორც თვითონ წერს, საკუთარი თვალით უხილავს წმ. გიორგის მიერ ეკლესიის წინ ხარის უხილავად მოყვანა (იქვე: 70-72).

1771-1772 წლებში საქართველოში იმოგზაურა ცნობილმა გერმანელმა ნატურალისტმა, მედიცინის დოქტორმა, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილმა წევრმა **იოჰან ანტონ გიულდენშტედტმა** (1745-1781 წწ.), რომელმაც დაგვიტოვა მნიშვნელოვანი ცნობები სამოგზაურო ჩანაწერების სახით. იმერეთში იგი 1772 წლის ივლის-სექტემბერში იმყოფებოდა. ამ პერიოდში შეძლო სამეგრელოს საზღვრებისა და იმერეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის შემოვლა. გიულდენშტედტის ორტომიანი კაპიტალური ნაშრომი მისი გარდაცვალების შემდეგ, 1787-1791 წლებში გამოიცა, ხოლო I ტომის ქართული თარგმანი გამოიცა 1962 წელს გ. გელაშვილის მიერ (გიულდენშტედტი, I, 1962).

გერმანელმა მეცნიერ-მოგზაურმა შეძლო თანმიმდევრულად და კეთილსინდისიერად აღწერა ჩვენი ქვეყნის ისტორია და ეთნოგრაფია. მის ნაშრომში გვხვდება აგრეთვე უაღრესად მნიშვნელოვანი ცნობები XVIII ს-ის II ნახევრის საქართველოს გეოგრაფიის, ბუნებისმეტყველების, ეთნოგრაფიის, გეოლოგიისა და სხვა მთელი რიგი საკითხების შესახებ. აქვე შევნიშნავთ, რომ გიულდენშტედტმა ქართული არ იცოდა. ამიტომ ჩანაწერებს თარჯიმნების დახმარებით აკეთებდა. მასალის მთელი სიზუსტით ქალაქებზე გადატანა, ბუნებრივია, თარჯიმნების ცოდნა-განათლებაზეც ბევრად იყო დამოკიდებული და თუკი გერმანელმა მოგზაურმა თავის შრომაში რაიმე შეცდომა დაუშვა, გამორიცხული არ არის, რომ ამაში ბრალი მის თარჯიმნებსაც მიუძღოდეთ (გელაშვილი, შესავალი გიულდენშტედტის წიგნისა: გიულდენშტედტი, I, 1962: 024-025). „საქართველოს შესწავლაში გიულდენშტედტის ნაშრომები ქმნიან გარკვეულ საფეხურს, რომელიც ქრონოლოგიურად გაჰყვება ქართველი მეცნიერის ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებისა და რუკების შედგენას დაახლოებით 30 წლის ინტერვალით. ვახუშტის მიერ მოხაზული საქართველოს გეოგრაფიული სურათის შემდგომ შევსება-გაღრმავებას პირველად სწორედ ი. ა. გიულდენშტედტის ექსპედიციის შედეგებში ვხედავთ. თავისი უნივერსალური ცოდნით, რაც ჯერ კიდევ შესაძლებელი იყო იმ ხანაში, და კვლევითი ერთუზიანობით მან შეძლო ახლებურად გაეშუქებინა კავკასიის ბუნებრივი ლანდშაფტისა და ადამიანური მოსახლეობის ყოფის მრავალი მხარე“. – წერს ლ. მარუაშვილი (შესავალი ვ. გამრეკელის წიგნისა – გამრეკელი, 1964: 3). გიულდენშტედტის ექსპედიციისაგან დღემდე რამდენიმე რუკაა შემონახული. საქართველო-კავკასიის წარსულის თვალსაზრისით გან-

საკუთრებით მნიშვნელოვანია მეხუთე, ცენტრალური კავკასიისა და საქართველოს ერთობლივი რუკა. მასზე წარმოდგენილია ყველაზე ვრცელი ტერიტორია, დატანილია ყველაზე მეტი ტოპონიმი და ა. შ. (იქვე: 12).

იმერეთის მეფე სოლომონსა და ოდიშის მთავარ კაცია დადიანს შორის არსებული მტრული ურთიერთობის გამო გიულდენშტედტს არ მიეცა სამეგრელოში მოგზაურობის შესაძლებლობა. ამიტომ წერდა: „...მოვიარე მხარე ოკრიბა და სამეგრელოს და გურიის საზღვრები, მაგრამ, როგორც უკვე ვთქვი, მაინც არ შემეძლო თვითონ ამ პროვინციების მოვლა, მათ მმართველებს, დადიანსა და გურიელს შორის უთანხმოების გამო და თურქების მეზობლობის გამოისობით: ამიტომ მე უნდა შემოვფარგლულიყავი იმ ცოდნითა და ცნობებით, რაც საზღვრებზე შევძელი შემეკრიბა“ (გიულდენშტედტი, I, 1962: 171-173). ერთგან კი აღნიშნავს: „მეფესთან და მიტროპოლიტთან საუბარში გავიგე ზოგიერთი ცნობა სამეგრელოსა და აფხაზეთის შესახებ, 17 აგვისტოს გაგებული ცნობების გასაზრდელად და შესავსებად“ (იქვე: 171). მისსავე რუკაზე სრულებით არ არის ნაჩვენები შავიზღვისპირა რეგიონი, გურია, სამეგრელო და აფხაზეთი, რამდენადაც ზემოთ დასახელებული მიზეზების გამო მოგზაურს არ შეეძლო ამ რეგიონების შემოვლა-დათვალიერება (გამრეკელი, 1964: 58). ტოპონიმთა ავთენტურ კავკასიურ ფორმას გერმანული ტრანსლიტერაცია უმეტესწილად ზუსტად ვერ გადმოსცემს. ვ. გამრეკელის თქმით, „მდგომარეობას კიდევ უფრო მეტად ართულებს ის ფაქტი, რომ გიულდენშტედტის რუკაზე (ასევე ნაშრომში, – ი. კ.) ხმარებული ზოგიერთი ასო თუ ასოთა კომპლექსი გადმოსცემს ყოველთვის არა ერთსა და იმავე ბგერას, არამედ სხვადასხვას. მასთან ამ ერთი და იმავე ასოებით სხვადასხვაგვარ ბგერათა გადმოცემაში რაიმე კანონზომიერება არ ჩანს... მაგრამ ტოპონიმთა გერმანული ტრანსლიტერაციის და ზოგიერთ ტოპონიმთა ფორმის მცდარობის მიუხედავად, თითქმის ყველა შემთხვევაში (რამდენიმე ერთეული შემთხვევის გარდა) ხერხდება სრული უეჭველობით ამ ტოპონიმთა სწორი ფორმების აღდგენა და ქართულად მათი სწორი ტრანსლიტირება“ (გამრეკელი, იქვე: 57).

კავკასიათმცოდნეობისა და საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის უალრესად საყურადღებო ნყაროა XVIII ს-ის გერმანელი მეცნიერისა და მოგზაურის – **იაკობ რაინეგის** ნაშრომი, რომელიც 1796-1797 წლებში გამოიცა გერმანულ ენაზე, სახელწოდებით – „კავკასიის საყოველთაო ისტორიულ-ტოპოგრაფიული აღწერილობა“. აღნიშნული თხზულება განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ქვეყნის გეოგრაფიული აღწერის თვალსაზრისით. გერმანელი მოგზაური აღწერს სამფლობელოებსა და მათ საზღვრებს, ქალაქებს, სოფლებს, ეკლესია-მონასტრებს, მდინარეებს, ხიდებს, გზებს, მთებს, ტყეებს, ნიადაგებს

და ა. შ. მაგრამ იგი არ კმაყოფილდება დასახლებული პუნქტების სახელწოდება-თა მხოლოდ მშრალი ჩამოთვლით, არამედ გვთავაზობს მათ მოკლე ისტორიას, დახასიათებას, ან სახელთა წარმომავლობას. რაინეგსის ცნობების ქართულ ენაზე მთარგმნელ-გამომცემელი გია გელაშვილი შენიშნავს: „ყველაზე მეტი შეცდომა-დამახინჯება მაინც გეოგრაფიულ სახელებსა და პუნქტებზე მოდის: არეულია სამფლობელოთა კუთვნილება ამა თუ იმ მხარისადმი, სოფელთა თუ ქალაქთა კუთვნილება ამა თუ იმ სამფლობელოსადმი. ასევე დამახინჯებულია ბევრი სახელწოდება. ეს ადვილი ასახსნელია. ქართული თანხმონებების გერმანულად გადმოცემა არაა ადვილი ჯერ თვით რაინეგსისათვის (თუკი ის სხვისი პირით ისმენდა) და მით უმეტეს რაინეგსის შავი ჩანაწერების გამომცემელთათვის. ამიტომ, რომ გერმანულ ტექსტში სახელები ხანდახან გვხვდება ორგვარი წაკითხვით...“ (გელაშვილი, შესავალი რაინეგსის წიგნისა – რაინეგსი, 2002: 31). აფხაზეთს დიდი ადგილი ეთმობა იაკობ რაინეგსის ცნობებში.

საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური, ეთნოგრაფიული, გეოლოგიური და სხვა სახის აღწერა დაგვიტოვა ცნობილმა გერმანელმა ბუნებისმეტყველმა და მოგზაურმა, მედიცინის დოქტორმა, ყაზანის უნივერსიტეტის მეანობისა და ზოოლოგიის პროფესორმა, პეტერბურგის სამედიცინო-ქირურგიული აკადემიის პროფესორმა **ედუარდ აიხვალდმა (1795-1876 წწ.)**. დიდ ინტერესს იწვევს დასახლებული პუნქტებისა და ეკლესიების, სავაჭრო გზების აიხვალდისეული საფუძვლიანი აღწერა. ყაზანის უნივერსიტეტის მიერ მოწყობილი ექსპედიცია 1826 წლის 5 აპრილს ეწვია ტფილისს. აიხვალდმა აპრილ-მაისში შემოიარა ოკრიბა, იმერეთი, სამეგრელო და რუსეთის კუთვნილი შავიზღვისპირეთი აფხაზეთში. ამ მოგზაურობის შედეგად დაიწერა ედუარდ აიხვალდის კაპიტალური ნაშრომი ორ ტომად, სათაურით: „ედუარდ აიხვალდის მოგზაურობა კასპიის ზღვასა და კავკასიაში 1825-26 წლებში“. საქართველოს შესახებ ცნობებს ძირითადად მისი ნაშრომის მეორე ნაწილში ვხვდებით. 1837 წელს შტუტგარდში გამოცემული ამ წიგნის მეორე ნაწილის სრული სათაურია „მოგზაურობა კავკასიაში“. მეორე ნაწილი შეიცავს კავკასიაში მოგზაურობის ისტორიულ მიმოხილვას (მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. ქვემოთ, თავი III).

XIX საუკუნის 40-იანი წლების აფხაზეთის ტოპონიმის ისტორიის შესასწავლად საინტერესო წყაროს წარმოადგენს ცნობილი გერმანელი მოგზაურის, გეოგრაფისა და ბუნებისმეტყველის, მიუნხენის აკადემიის წევრის – **მორიცი ვაგნერის (1813-1887 წწ.)** თხზულება „მოგზაურობა კოლხეთსა და კავკასიის იქითა მხარეს მდებარე გერმანულ კოლონიებში“ („Reise nach Kolchis und nach den deutschen Colonien jenseits des Kaukasus“), რომელიც 1850 წელს გამოქვეყნდა ლაიფციგში, ხოლო გერმანული ტექსტი ქართულ ენაზე თარგმნა და გამოსცა

გია გელაშვილმა (ვაგნერი, 2002). წიგნის წინასიტყვაობაში ვაგნერი აღნიშნავს, რომ მის ნაშრომს არა აქვს საქართველოს შესახებ ყოვლისმომცველი, მრავალმხრივი ან ამომწურავი აღწერილობის პრეტენზია. ავტორის მიზანია, მის მიერ წარმოდგენილი ცნობებით შეავსოს ზოგი სიცარიელე და „მხოლოდ ის ვითარება წარმოაჩინოს, რომლებსაც სხვა მოგზაურებმა ნაკლები ყურადღება მიაქციეს“ (ვაგნერი, 2002: 10).

XIX საუკუნის I ნახევრის საქართველოსა და კავკასიის პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების ისტორია ასახულია იენის უნივერსიტეტის პროფესორის – **კარლ ჰაინრიჰ ემილ კოხისა და ედმუნდ სპენსერის** სამოგზაურო ჩანაწერებში. ტექსტი 1855 წელს დაიბეჭდა კ. კოხის მიერ ქალაქ ლაიფციგში, გერმანულ ენაზე გამოცემულ კრებულში, სახელწოდებით – „კავკასიის ქვეყნები და სომხეთი“. კრებულში გაერთიანებული ხუთი ავტორის თხზულებიდან ერთი – „მოგზაურობა ჩერქეზეთის, აფხაზეთისა და სანაპიროს გასწვრივ“, ეკუთვნის ო. სპენსერს. მეორე და მეოთხე თავების ავტორია კრებულის შემდგენელი კ. კოხი. თავებს შემდეგი სათაურები აქვს: „მოგზაურობა რედუტ-კალედან ტრაპიზონამდე (კოლხეთი და ლაზეზის ქვეყანა)“ და „ბრძოლის ველზე გასვლა“ (კოხი 1981: 10-11). აღნიშნული ჩანაწერების ქართული თარგმანი 1981 წელს ცალკე წიგნად გამოიცა ლონდა მამაცაშვილის მიერ შესავლითა და კომენტარებით (კოხი, 1981).

აფხაზეთისა და ოდიშის საისტორიო გეოგრაფიის, ტოპონიმის, პოლიტიკური ისტორიისა და სოციალურ-ეკონომიკური საკითხების კვლევისათვის მნიშვნელოვანი მასალა მოგვეპოვება რუსულენოვან წყაროებშიც. ამ თვალსაზრისით დიდი ღირებულების მქონეა გამოჩენილი რუსი კავკასიოლოგის – **სერგეი ალექსის ძე ბელოკუროვის (1862-1918 წწ.)** მეცნიერული მემკვიდრეობა. იგი არჩეული იყო რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად. განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო მისი მუშაობა საგარეო საქმეთა სამინისტროს მოსკოვის მთავარ არქივში. ს. ბელოკუროვმა, რომლის ძირითად სამოღვაწეო სფეროს დოკუმენტების დეტალური შესწავლა და გამოქვეყნება წარმოადგენდა, არქივში მუშაობის პერიოდში ღრმად გააანალიზა და გამოსცა მრავალი საარქივო დოკუმენტი. მათ შორის მნიშვნელოვანი მეცნიერული ღირებულების მქონე კავკასიოლოგიური ნაშრომია „Посольство дьяка Федота Елчина и священника Павла Захарева в Дадыанскую землю (1639-1640 гг.). Материали для русской истории. Москва, 1888“. აღნიშნული ნაშრომი წარმოადგენს რუსეთის მეფის ელჩების – ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარევის ელჩობის მასალებს.

აიხვალდი აღწერს დასახლებულ პუნქტებს „ძველი თუ ახალი სახლის ტიპებით, ქუჩებით, მოედნებით, ციხეებითა და ეკლესიებით; მოსახლეობის ეროვ-

ნული შემადგენლობით.... ყველა ეს აღწერა ძალზე საინტერესოა მათი ისტორიისა თუ იერსახის დასადგენად“ (გელაშვილი, შესავალი აიხვალდის წიგნისა – აიხვალდი 2005: 16).

ოდიმ-აფხაზეთის საეკლესიო, ეთნიკური და პოლიტიკური გეოგრაფიის, აგრეთვე სოციალურ-ეკონომიკური საკითხების შესწავლის თვალსაზრისით პირველწყაროს მნიშვნელობა ენიჭება და დაინტერესებულ პირს მრავალ ღირებულ ინფორმაციას აწვდის შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის მუხლჩაუხრელი მკვლევრის – **სარგის კაკაბაძის (1886-1967 წწ.)** მიერ 1921 წელს ორ წიგნად გამოცემული „დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები“, აგრეთვე 1925 წელს „საისტორიო მოამბეში“ დაბეჭდილი „აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდი იადგარი“ (კაკაბაძე, 2, 1925; ქსძ II, 1965). ეს უკანასკნელი „ბიჭვინთის იადგარის“ სახელითაც არის ცნობილი. ესაა დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსო საყდრისათვის სხვადასხვა პირის მიერ განეული ღვანლისა და შეწირულების აღმწუსხველი ძეგლი, რაც ორი ნაწილისაგან შედგება. ფიქრობენ, რომ XVI-XVII სს. მიჯნაზე შედგენილი პირველი ნაწილი, ანუ საკუთრივ „იადგარი“, წარმოადგენს იმერეთის მეფის, ბაგრატ III-ის მიერ ბიჭვინთისათვის 1537-1565 წლებში დაწერილ იადგარს. მან ჩვენამდე რედაქტირებული სახით მოაღწია. მეორე ნაწილი აერთიანებს მეფეების, კათალიკოსებისა და მთავრების მიერ XVII-XVIII სს-ში დაწერილ და სრულად ან ნაწილობრივ შემონახულ შეწირულებათა საბუთებს. აღნიშნული ძეგლი ოდიმ-აფხაზეთის სოციალურ-ეკონომიკური, სამართლისა და მატერიალური კულტურის ისტორიის თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია (ლომინაძე, „საქართველო“, I, 1997: 252).

ოდიმ-აფხაზეთის ისტორიის მკვლევართათვის ფრიად ფასეულია ს. კაკაბაძის მიერ 1913 წელს გამოცემული „საცაიშლო გამოსავლის დავთარი“. იგი მაღალაქია გურიელის ბრძანებითაა დაწერილი. ს. კაკაბაძე მას 1619-1621 წლებით ათარიღებს. ძეგლი საყურადღებო ცნობებს შეიცავს ოდიმ-აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმისა და საეკლესიო გეოგრაფიის საკითხებზე (კაკაბაძე, 1913: 5-46). ს. კაკაბაძე ზოგიერთი ახალი საბუთის დამოწმებით შეეცადა აგრეთვე ეგრისწყლისა და ენგურის იგივეობის დამტკიცებას. ამ საკითხზე მსჯელობა მოცემულია მის ნაშრომში – „ძველი ქართული მატყინებები“ (კაკაბაძე, 1924: 116).

ფეოდალური საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანეს პირველწყაროს წარმოადგენს იმერეთის მეფე ალექსანდრე V-ის (1720-1740, 1741-1752 წწ.) მიერ თავისი სამეფოს სამხედრო-სტრატეგიული მდგომარეობის საილუსტრაციოდ რუსეთის საიმპერატორო კარზე 1737 წელს გაგზავნილი რუკა. მასზე ნაჩვენებია რელიეფი, ტყე, მდინარეები, ციხესიმაგრეები და მათში განლაგებული ჯარის შეიარაღება (მათურელი, IX, 1949: 209-221). ე. მეტრეველის მტკიცებით, რუკის

ავტორია ცნობილი ქართველი მწერალი, დიპლომატი, კარტოგრაფი, საეკლესიო და საზოგადო მოღვაწე ტიმოთე გაბაშვილი (გარდაიცვალა 1764 წელს), რომელიც იყო იმერეთის მეფის ელჩი რუსეთში 1737-1740 წლებში (მეტრეველი, 1955; გაბაშვილი, 1956).

შ. ბურჯანაძის თქმით, 1737 წელს შედგენილი ლიხთ-იმერეთის რუკა ფეოდალური საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვან და საიმედო მასალას იძლევა. „ამ რუკის შინაარსი შორდება სამხედრო ჩარჩოს და ლეზულობს პოლიტიკურ, სოციალურ, სავაჭრო-ეკონომიკურ, ეთნოგრაფიულ, რელიგიურ ხასიათს. რუკა თავისი შინაარსით მრავალმხრივია და ამიტომ, როგორც ისტორიის პირველწყარო, საყოველთაო რუკად უნდა მივიჩნიოთ“ (ბურჯანაძე, I, 1959: 182-185). რუკაზე ნაჩვენებია ციხესიმაგრეები, თითოეული ციხის სამხედრო ძალა და მისი მფლობელის ვინაობა, აგრეთვე ეკლესია-მონასტრები, საყდრები, სამეფო და ფეოდალთა სასახლეები, ძვირფასი ლითონის საბადოები, სამეფოს საზღვრები, სამიმოსვლო გზები, ნავსადგურები და ა. შ. (იქვე:182-191).

მნიშვნელოვან დოკუმენტურ წყაროს წარმოადგენს ე. თაყაიშვილის, ი. დოლიძის, შ. ბურჯანაძისა და ნ. ბერძენიშვილის მიერ გამოცემული დოკუმენტური მასალები.

* * *

აფხაზეთის ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმის საკითხების კვლევით არაერთი მეცნიერი დაინტერესებულა. უკანასკნელ ხანს საგრძობლად გაიზარდა ინტერესი ამ თემატიკისადმი. გამოქვეყნდა მრავალი მონოგრაფია თუ სტატია, მაგრამ, ასეთი მზარდი ინტერესის მიუხედავად, შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას შემდეგი: რა კუთხითაც არ უნდა განვიხილოთ ეს საკითხები, აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ლინგვისტური, ექსტრალინგვისტური თუ ისტორიული ანალიზისადმი მიძღვნილი, დღემდე გამოცემული და ჩვენს ხელთ არსებული რამდენიმე მონოგრაფიისა და გამოკვლევის შემთხვევაშიც კი, საბოლოოდ მაინც მოგვინევს აღიარება იმ აპრობირებული შეხედულებისა, რომლის თანახმადაც ბევრი რამ გამოსამზეურებელია და კვლავ საგანგებო კვლევას საჭიროებს. შესასწავლია მრავალი ტოპონიმის ისტორია-ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებული, ბურუსით მოცული მთელი რიგი საკითხებისა. აფხაზეთის საისტორიო გეოგრაფია და ტოპონიმია კვლავ უანგარო მჩხრეკელსა და გამომცემელს ელის...

სამეცნიერო თემის ისტორიოგრაფიული ბაზის მიმოხილვისას ჩვენ არ შევხებით აფხაზეთის ტოპონიმის შესახებ არსებულ ყველა გამოკვლევას, ვინაიდან მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი ყველა ნაშრომის თუნდაც ზოგადი მი-

მოხილვა, ბუნებრივია, საგრძნობლად დაგვაშორებდა საკვლევ თემატიკას. ამიტომ, რამდენადაც ნაშრომში მიზნად ვისახავთ დასავლეთ საქართველოს ერთი კონკრეტული ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეულის ტოპონიმისთან დაკავშირებულ საკითხებზე მსჯელობას, შესაბამისად შევხვებით იმ გამოკვლევებს, რომლებშიც მეტწილად ასახულია სწორედ აფხაზეთის საისტორიო გეოგრაფიისა და ტოპონიმის ცალკეული საკითხები.

მათ შორის, უპირველეს ყოვლისა, უნდა დასახელდეს ივანე ჯავახიშვილის, სიმონ ჯანაშიას, პავლე ინგოროყვას, ნიკო ბერძენიშვილის, ვალერიან გაბაშვილის, ლევან მარუაშვილის, ს. ცხაკაიას განსაკუთრებული ღვაწლი ამ თვალსაზრისით და მათ მიერ გამოთქმული მრავალი ფუნდამენტური ხასიათის დასკვნა თუ ჰიპოთეზა.

განსაკუთრებული ალლო, დიდი ერუდიცია და ფაქტების განზოგადების დიდი უნარი გამოარჩევს აკად. **ივანე ჯავახიშვილის (1876-1940 წწ.)** მეცნიერულ მოღვაწეობას. იგი ფართო მასშტაბით იკვლევდა საისტორიო გეოგრაფიისა და ტოპონიმის საკითხებს. ამ პრობლემის გაშუქებას ისახავს მიზნად 1919 წელს გამოქვეყნებული „საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით“. მანვე საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის შესწავლას უძღვნა საგანგებო გამოკვლევა, რომელიც 3 წიგნად გამოიცა, ხოლო კაპიტალურ ნაშრომში – „ქართველი ერის ისტორია“, დიდმა მეცნიერმა სრულიად ახლებურად გამოიკვლია და ღრმამეცნიერული, კრიტიკული შესწავლის საფუძველზე ნათელი მოჰფინა საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიას, ქართველი ხალხის ვინაობისა და მიგრაციის, მატერიალური კულტურის, სარწმუნოების, სახელმწიფოებრივი წყობილების ფორმების, კულტურისა და სხვა საკითხების მრავალ ბურუსით მოცულ საკითხს. აკად. ნიკო ბერძენიშვილის მართებული შეფასებით, „განსხვავებით სხვა ამ დარგის მეცნიერთაგან ივ. ჯავახიშვილმა სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა მთლიანი საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას და ეს შრომა თავის „ქართველი ერის ისტორიას“ წაუძღვარა. მანვე შეადგინა და 1923 წელს გამოსცა „საქართველოს ისტორიული რუკა“ (ბერძენიშვილი I, 1964: 350).

ეგრის-აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმის გასაშუქებლად მნიშვნელოვან მასალას გვანვდის და წინამდებარე საკვალიფიკაციო ნაშრომში გათვალისწინებულია გამოჩენილი ქართველი მეცნიერის, **პავლე ინგოროყვას (1893-1983 წწ.)** მონუმენტური, 1150-გვერდიანი ნაშრომი „გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეთაე საუკუნისა“, რომელიც ჯერ გაგრძელებებით იბეჭდებოდა ჟურნალ „მნათობში“ (1949-1952 წწ.), ხოლო 1954 წელს ცალკე წიგნადაც გამოიცა. ჩვენი კვლევისთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა წიგნის IV თავი: „დასავლეთ სა-

ქართველოს ფეოდალური სახელმწიფო („აფხაზეთის სამეფო“) და ცნობები მის შესახებ გიორგი მერჩულის ძეგლში“. მასში პ. ინგოროყვა მსჯელობს აფხაზეთის ისტორიული ეთნოგრაფიის, კერძოდ, მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის შესახებ ანტიკურ ხანასა და საშუალო საუკუნეებში. აფხაზეთის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა ვინაობისა და დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის სამეფოს“) დაარსების ისტორიის შესახებ. ამავე თავში წარმოდგენილია პ. ინგოროყვას „სპეციალური ექსკურსი“, რომლითაც მკვლევარი მიზნად ისახავს საისტორიო წყაროებში მოხსენიებული აფხაზეთის მხარეთა გეოგრაფიული სახელწოდებების სტრუქტურულ-ეტიმოლოგიურ ანალიზს და მათ კავშირს ქართულ ენობრივ სამყაროსთან (ინგოროყვა, 1954: 146).

აფხაზეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარების დასახასიათებლად მეტად საინტერესო ცნობები და მოსაზრებებია წარმოდგენილი პროფ. ზურაბ პაპასქირის ქართულ და რუსულენოვან გამოკვლევებში. ჩვენი კვლევისთვის საინტერესო თემატიკა მის ნაშრომებში ისტორიულ ჭრილშია განხილული (პაპასქირი, 1998: 76).

ცნობილი აფხაზი მეცნიერის – **შალვა ინალ-იფას** მოსაზრებით, აფხაზეთისა და მთლიანად აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ერთადერთი მკვიდრი მოსახლენი აფხაზები იყვნენ. ძვ. წ. XIV-VII საუკუნეებში, ე. წ. „კოლხური კულტურის“ პერიოდში აფსუა-აფხაზები თურმე განსახლებულნი ყოფილან არა მხოლოდ დღევანდელი აფხაზეთის, არამედ მთლიანად კოლხეთის ტერიტორიაზე. ანტიკური ხანის ბერძენ და რომაელ ავტორთა მიერ დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე დაფიქსირებულ ტომებს – კორაქსებს, ჰენიოხებს, სანიგებს, აფსილებს, აბაზგებსა და მისიმიანებს შ. ინალ-იფა უკლებლივ აფხაზურ ტომებად აცხადებდა. უფრო მეტიც, მართალია, ერთგვარი სიფრთხილით, მაგრამ მაინც დასაშვებად მიაჩნდა კოლხთა აფხაზობა საერთოდ (!). შ. ინალ-იფა დაუსაბუთებელი დასკვნებით ცდილობდა საკუთრივ აფხაზეთისა და აფხაზთა მნიშვნელოვანი როლის წარმოჩენას მეზობელი ქვეყნების (ბიზანტია, ძველი რუსეთი...) კულტურულ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ამასთანავე, მიაბიჭური და გულუბრყვილოა მისი ტოპონიმური და ანთროპონიმული ძიებანი (პაპასქირი, 1998: 173-175).

აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა შეკრება-გამოცემის წარმატებულ ცდას წარმოადგენს ცნობილი აფხაზი ენათმეცნიერის – **ვალერი კვარჭიას** ნიგნი „აფხაზეთის ტოპონიმია“ (Кварчия, 2002). ქალაქ სოხუმში, სოროსის ფონდის სოხუმის განყოფილებისა და აფხაზური ენის განვითარების სახელმწიფო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით, აფხაზურ ენაზე გამოცემული ეს ნიგნი საკმაოდ დიდი მოცულობისაა და შეიცავს 686 გვერდს. ნიგნში თავმოყრილია

ავტორის მიერ წლების განმავლობაში უშუალოდ ადგილზე შეკრებილი ემპირიული მასალა – 12 ათასამდე გეოგრაფიული სახელწოდება და ავტორისეული ანალიზი. ვ. კვარჭიას წიგნის ძირითადი ტენდენციებისა და ცალკეულ ტოპონიმთა ავტორისეული ინტერპრეტაციის კრიტიკული ანალიზი მოცემულია თ. გვანცელაძის ნაშრომში (გვანცელაძე, „ქ. ო.“, VI, 2013: 122).

აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა კვლევის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ამავე ავტორის წიგნები – „აფხაზეთის ოიკონიმები წერილობით წყაროებში“ და „აფხაზეთის ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმია“ (ორივე რუსულ ენაზე).

პროპაგანდისტული ისტორიოგრაფიის ობიექტური კრიტიკა მოცემულია ზ. პაპასქირის, ს. ბახია-ოქრუშვილის, ვ. კვაშილავას, ბ. ხორავას, ჯ. გამახარიას, ბ. გოგიას, თ. ბერაძის, თ. მიბჩუანის, ვ. ზუხბაიას, თ. გვანცელაძის, ი. კეკელიას, პ. ცხადაიას, კ. ოკუჯავას, ლ. ახალაძისა და სხვა ქართველ მკვლევართა ნაშრომებში. ამიტომ მათ მიმოხილვას აქ არ შევუდგებით. მხოლოდ იმის აღნიშვნით შემოვიფარგლებით, რომ წერილობით წყაროებთან ერთად, ეთნოლოგიური და ონომასტიკური მონაცემებით ისტორიული აფხაზეთის ტერიტორიაზე ორი ძირძველი ქართველური ტომის – სვანისა და ზანის (მეგრელი, კოლხი) მოსახლეობა დასტურდება, რა თქმა უნდა, აფხაზეთთან ერთად.

აფხაზეთის ტოპონიმების ცალკეულ საკითხებზე არაერთი მნიშვნელოვანი გამოკვლევა აქვთ გამოქვეყნებული ცნობილ ენათმეცნიერებს – **პაატა ცხადაიასა და თეიმურაზ გვანცელაძეს** (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003; ცხადაია, 2004; ცხადაია, „ქ. მ.“, II, 1998: 300-307; გვანცელაძე, სამეცნ. კონფ., II, 1989; მისივე, „ბურჯი ეროვნებისა“, №10, 1996; მისივე, ქუთაისური საუბრები, III, 1996; მისივე, 1997; მისივე, 1998; „ქ. ო.“, I, 1998; მისივე, „ქ. მ.“, III, 1999; მისივე, „არტანუჯი“, №10, 2000; მისივე, 61-ე სამეცნ. სესია, 2002, ...), აგრეთვე აფხაზეთის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსს, **ვალერიან ზუხბაიას** (მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. ქვემოთ).

წიგნში – „**აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებანი**“ (თბ., 2016, 180 გვ.), ავტორები – ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი **პაატა ცხადაია** და ისტორიის დოქტორი, პროფესორი **ბეჟან ხორავა**, მიზნად ისახავენ უაღრესად პრობლემური საკითხის შესწავლა-გაანალიზებას – თუ როგორ მიმდინარეობდა გვიან შუა საუკუნეებში, შემდეგ რუსეთის (ცარიზმის) ბატონობისა და საბჭოთა ხელისუფლების პერიოდში, ტოპონიმთა ცვლა აფხაზეთის ტერიტორიაზე, ეთნოდემოგრაფიული ტრანსფორმაციის ისტორიულ-პოლიტიკური და ეთნოლოგიური ასპექტების გათვალისწინებით. აღნიშნული ნაშრომის I თავში მოცემულია საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, შავი ზღვის

სანაპიროზე, მდინარეებს – ენგურსა და ფსოუს შორის მდებარე, ჩვენი ქვეყნის ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის – **აფხაზეთის** გეოგრაფიული და ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა. ავტორები აღნიშნავენ, რომ აფხაზეთის დღევანდელ საზღვრებში ჩამოყალიბება საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარე პროცესი იყო და დასრულდა XX ს-ის I მესამედში. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში (II-I ათასწლეული) თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია კოლხური კულტურის გავრცელების არეალში, ხოლო ძვ. წ. XV ს-იდან კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. ძველ ბერძენ და რომაელ ავტორთა, აგრეთვე „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ძველი ქართული საისტორიო ტრადიციის ცნობებით, ტერიტორია ლიხის მთიდან შავ ზღვაში მდ. ყუბანის ძველ შესართავამდე, ქართველთა ერთ-ერთი ეთნარქის – ეგროსის სამკვიდროს წარმოადგენდა და ქართული მოდგმის ტომებით – კოლხებით, კოლებით, კორაქსებითა და ჰენიოხებით იყო დასახლებული. I-VIII საუკუნეებში აფხაზეთი ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს შემადგენლობაშია (ცხადაია, ხორავა, 2016: 6-7). ავტორები იზიარებენ ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულ თვალსაზრისს, რომ „ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში აფხაზეთი ეთნოკულტურული თვალსაზრისით ისეთივე ქართველები იყვნენ, როგორც საქართველოს სხვა ისტორიული პროვინციების მოსახლეობა (ქართლები, კახელები, მეგრელები, სვანები და სხვ.) და ქართული სახელმწიფოსა და ქართული კულტურის ჩამოყალიბებაში აქტიურად მონაწილეობდნენ“ (იქვე: 7).

პ. ცხადაია და ბ. ხორავა აღნიშნავენ, რომ აფხაზეთი მდიდარია საეკლესიო და საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლებით. XI ს-ის დასაწყისიდან „აფხაზეთა“ სამეფო ერთიანი ქართული სახელმწიფოს – საქართველოს სამეფოში იყო გაერთიანებული, ხოლო XV ს-ის 70-90-იანი წლებიდან, ანუ მას შემდეგ, რაც საქართველოს სამეფო დაიშალა, აფხაზეთს იმერეთის სამეფოს შემადგენლობაში ვხედავთ. XVI ს-ის შუა წლებში იმერეთის სამეფოს ცალკე სამთავროებად გამოეყო გურია, ოდიში (სამეგრელო) და აფხაზეთი. აფხაზეთსა და ოდიშს შორის საზღვარი მდ. ანაკოფიისწყალზე (ამჟამად მდ. ფსირცხა) გადიოდა (იქვე: 8-9).

XVIII ს-ის ისტორიკოსისა და გეოგრაფის – ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ოდიშის სამთავროს დასავლეთ საზღვარს წარმოადგენდა შავი ზღვა და „კუაღლად ანაკოფიის მცირე მთა, კავკასიიდან ჩამოსული სამხრით ზღუამდე“ (ვახუშტი, IV, 1973: 776).

ვახუშტის ცნობიდან ირკვევა, რომ XV ს-ის II ნახევრისათვის, უფრო ზუსტად, XVI ს-ის 80-90-იანი წლებისათვის, ოდიშ-აფხაზეთის სასაზღვრო ხაზი გადიოდა იმ მთაზე, რომელიც ანაკოფიის (ახლანდ. ახალი ათონის) ჩრდილო-დასავლეთით იყო აღმართული (მსჯელობისათვის იხ. ბერაძე 1998, 103; კეკელია: 2014, 34).

საკუთრივ ანაკოფია, ვახუშტის აზრით, ოდიშის სამთავროს შემადგენლობაშია. მის მდებარეობას მეცნიერი ასე აღწერს: „ცხომის დასავლეთ არს ანაკოფია და მდინარე მისი მცირე, გამომდინარე კავკასისა და მიმრთველი ზღვისა ეგრეთვე ჩდილოდამ. ამ მდინარის აღმოსავლეთ და ზღვის კიდეზედ არს ქალაქი ანაკოფია... საზღვარი ოდიშისა და აფხაზეთისა“ (ვახუშტი, IV, 1973: 781). ანაკოფია ცხომის (სოხუმის) ჩრდილოეთით, ახლანდელი მდ. ფსირცხის მარცხენა მხარეს მდებარეობს. ფსირცხა სათავეს იღებს კავკასიონის ქედის ერთ-ერთი განშტოების, ხიცმის მთის ფერდობზე და ანაკოფიის (ახალი ათონის) ჩრდილოეთით შავ ზღვაში ჩაედინება. მდინარის უწინდელი სახელწოდება, ანაკოფიასთან სიახლოვის გამო, როგორც ჩანს, სწორედ **ანაკოფიისწყალი** ყოფილა. ვახუშტისეული „მდინარე მისი (ანაკოფიისა, – ი. კ.) მცირე“ ამას უნდა გულისხმობდეს. ფსირცხის (ანაკოფიისწყლის) მარჯვენა ნაპირზე აღმართული მთა, ესაა ვახუშტისეული „ანაკოფიის მცირე მთა, კავკასიიდან ჩამოსული“ (ვახუშტი, IV, 1973: 776; ბერაძე, 1998: 103). საგულისხმოა ის გარემოება, რომ დიდი მეცნიერის მონაცემების სისწორეს აღნიშნული სასაზღვრო ხაზის შესახებ ადასტურებს XVI ს-ის 20-30-იან წლებში თურქი მზვერავის პატაკში დაცული ცნობა, რომ „დადიანის ქვეყანა“, იგივე ოდიში, ვრცელდება სოხუმამდე; სოხუმს იქით, იალბუზიდან, ანუ კავკასიონის მთავარი ქედიდან სოხუმამდე დაშვებული მთის კალთა წარმოადგენდა მიჯნას ოდიშსა და აფხაზეთს შორის (ბერაძე, 1998: 103; მისივე, 2007: 146; კეკელია, 2014: 34-35).

საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ იმერეთის მეფე ალექსანდრე V-ის ბრძანებით 1737 წელს შედგენილ ლიხთ-იმერეთის რუკაზე ოდიშის ტერიტორია მთავსებულია ცხენისწყალსა და იმ უსახელო მდინარეს შორის, რაც ანაკოფიის დასავლეთით არის დატანილი. თვით ამ მდინარის მარჯვენა მხარეს აღნიშნულ პირველსავე პუნქტს „აფხაზეთი ზუფუ“ აწერია. ზუფუ კი ლიხნის უწინდელი სახელწოდებაა. ლიხნის აღმოსავლეთით ფსირცხა მოედინება. მაშასადამე, რუკაზე ზუფუსა (ლიხნის) და ანაკოფიას შუა გამოსახული უსახელო მდინარე აწინდელი ფსირცხა უნდა იყოს, რაც, რუკის შემდგენლის აზრით, წარმოადგენდა საზღვარს ოდიშსა და აფხაზეთს შორის.

პ. ცხადაია და ბ. ხორავა შენიშნავენ, რომ გვიან შუა საუკუნეებში, კერძოდ, XVI-XVII საუკუნეებში, დასავლეთ კავკასიიდან აფსუების ექსპანსიამ აფხაზეთის ტერიტორიაზე რადიკალური ეთნიკური ცვლილებების პროცესი გამოიწვია (ცხადაია, ხორავა, 2016: 9). ეს თვალსაზრისი გაზიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის განადგურების, გახიზვნის ან მონად გაყიდვის შედეგად დაცარიელებული ტერიტორიის ათვისებას იწყებენ კოდორსგალმიდან ჩამოსული აფხაზები,

ხოლო უფრო სამხრეთით ადგილი აქვს ლალიძგასა და ენგურს შორის მდებარე ტერიტორიის აფხაზთაგან დაპყრობას, – ასე აფასებს XVII ს-ის მიწურულის ვითარებას გ. ანჩაბაძე (ანჩაბაძე, 2006: 226).

„დასავლეთ კავკასიის მთიელთა აფხაზეთში ჩამოსახლებისა და ადგილობრივ ქართულ მოსახლეობასთან შერწყმის შედეგად თანამედროვე აფხაზური (აფსუა) ეთნოსი ჩამოყალიბდა. „აფხაზი“ უკვე არ არის ეთნოკულტურულად ქართველი, აფხაზთა ტომი ახალი ეთნიკური სახით ჩამოყალიბდა. ქართველები ამ ახალ ეთნიკურ ჯგუფს მექანიკურად ისევე „აფხაზებს“ ეძახდნენ, ისინი კი თავიანთ თავს „აფსუებს“ უწოდებდნენ“ (ცხადაია, ხორავა, 2016: 9).

დასავლეთ-კავკასიური ტომების მიერ და აფხაზ ფეოდალთა – შარვაშიძეების მეთაურობით ოდიშის სამთავროს ტერიტორიის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით განხორციელებული ექსპანსია საბოლოოდ იმით დასრულდა, რომ ოდიშსა და აფხაზეთს შორის საზღვარი უკვე ენგური გახდა. თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში ენგურის მარჯვენა მხარეს მდებარე ტერიტორია აფხაზეთის ნაწილადაა წარმოდგენილი და ტერიტორიული და ენობრივ-ეთნიკური თვალსაზრისით სამ ერთეულად იყოფა: **სამურზაყანო**, **აბჟუა** („შუა სოფელი“, ანუ „სააფხაზო“) და **აძვიბჟა** („ორწყალშუა“). ისტორიული რეალობა კი სულ სხვაგვარი იყო: ენგურსა და ანაკოფიის მცირე მთას შორის მოქცეული ტერიტორია, ნერილობითი და კარტოგრაფიული წყაროების პირდაპირი და მკაფიო ჩვენებით, ოდიშის (სამეგრელოს) სამთავროს ეკუთვნოდა.

XVI-XVIII სს-ში თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე მიმდინარე ეთნოდემოგრაფიული ტრანსფორმაციის ისტორიულ-პოლიტიკური ასპექტები, კერძოდ, ქვეყანაში მიმდინარე პოლიტიკური პროცესების შესაბამისად საზღვრების ცვლილება, ამომწურავადაა გაშუქებული პ. ცხადაიასა და ბ. ხორავას ნიგში.

ნიგნის მომდევნო თავში ავტორები განიხილავენ ანტიკური ხანისა და შუა საუკუნეების უცხოური და ქართული საისტორიო წყაროების მონაცემებს თანამედროვე აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებებთან დაკავშირებით და აღნიშნავენ, რომ ანტიკური ხანის ავტორთა – ფსევდო სკილაქსკარიანდელის, სტრაბონის, პლინიუს უფროსის, კლავდიოსპტოლემეაიოსის, ფლავიუს არიანესა და V ს-ის ანონიმის თხზულებებში დაცულია ცნობები **დიოსკურიის**, **სევასტოპოლის (ძველი დიოსკურიის)**, **პიტეუსის//პიტეუნტის**, **მდ. აბასკოსის//აბასკის**, **ძველი ლაზიკის**, **ანუ ნიკოფსიის**, **სიგანეოსის** შესახებ. ბიზანტიელი ავტორები – პროკოფი კესარიელი, სტეფანე ბიზანტიელი, თეოდოსი განგრელი მოიხსენიებენ **პიტეუნტს**, **ტრახეას**, **დანდარებს (დრანდის მცხოვრებთ)**, **დიოსკურიას//სებასტოპოლს**, **სკოტორს**, **ბუკოლუსს**, **ფუსტას**, **თუსუმეს//თუსავს**, **მოქვს** და **ჯინახორას** (იქვე: 10-11).

მართალია, V-XVI საუკუნეების ქართულ ნარატიულ და დოკუმენტურ საისტორიო წყაროებში საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის გეოგრაფიული სახელწოდებები იშვიათად გვხვდება, მაგრამ, მკვლევართა აზრით, ამ მხრივ მაინც საინტერესოა ქართული ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ძველი და შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის უმთავრეს წყაროში – „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული ჯუანშერის, ლეონტი მროველის, უცნობი ავტორების საისტორიო თხზულებები, სადაც იხსენიება **ნიკოფსე ქალაქი//ნიკოფსი ქალაქი//ნიკოფსია, სევასტე ქალაქი, ანაკოფია და ანაკოფიის ციხე, ბიჭვინტა, ბეღია და ბედიის ეკლესია, ეგრისწყალი, კლისურა, ცხომი//ცხუმი, გუდაყვა, სობლისის ციხე...** (იქვე: 11).

XVI-XVIII საუკუნეების ქართული დოკუმენტური და ეპიგრაფიკული წყაროებიდან, აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებების შესწავლის თვალსაზრისით, აღსანიშნავია „ბიჭვინტის იადგარი“, „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი“, ბედიის გულანის მინაწერი, ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერა, რომლებშიც აფხაზეთის არაერთი ტოპონიმი გვხვდება (იქვე: 11-12).

ავტორებს ყურადღების გარეშე არ დარჩენიათ აფხაზეთის ტოპონიმების შესწავლისათვის ძვირფასი წყარო, XIV-XVI საუკუნეებში შედგენილი ე. წ. საზღვაო რუკები, რომელთაგან უძველესი – ე. წ. „ვენეციური რუკა“, 1310 წლითაა დათარიღებული. ამ და, აგრეთვე პეტრუს ვესკონტეს (1318 წ.), ბინკოს (1436 წ.), სოლერისა (1385 წ.) და ანდრეუს ბენინკაზის (1518 წ.) რუკებზე დატანილია საქართველოს ზღვისპირეთი და, კერძოდ, აფხაზეთი (იქვე: 12-13).

XVII-XVIII საუკუნეების ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის, დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიის ტოპონიმების შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან აგრეთვე რუსი დიპლომატები, კათოლიკე მისიონერები, ევროპელი მოგზაურები, აგრეთვე დასავლეთ საქართველოს 1737 წლის რუკა, ვახუშტი ბატონიშვილის საისტორიო თხზულება „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ და მისივე რუკათა ატლასები (იქვე: 14-22).

პ. ცხადაიასა და ბ. ხორავას მიერ II თავში განხილული საკითხების გარშემო ზოგადი დასკვნა ასეთია: ქართული და უცხოური საისტორიო წყაროების ჩვენებით, XVII ს-ის 80-იან წლებამდე, მდინარეებს – კელასურსა და ენგურს შორის მოსახლეობა, და, შესაბამისად, ტოპონიმიაც, ქართულია. აფხაზთა ექსპანსიას შედეგად მოჰყვა ისტორიული ტოპონიმების ნაწილის გაქრობა, ნაწილისათვის კი – სახელწოდების შეცვლა (იქვე: 24).

ნაშრომის III თავში ავტორები გადმოგვცემენ XIX საუკუნის აფხაზეთის ქრონიკას. ეს არის ეპოქა, როცა რუსეთის იმპერია ნაბიჯ-ნაბიჯ ცდილობს პოზიციების განმტკიცებას და იარაღის ძალით რუსული მმართველობის შემოღებას

აფხაზეთში. 1810 წელს აფხაზეთი, როგორც საქართველოს ერთ-ერთი მხარე, რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა, ხოლო 1864 წლის ივლისში ცარიზმის მიერ აფხაზეთის სამთავროს გაუქმებას შედეგად მოჰყვა უშუალოდ რუსული მმართველობის შემოღება. რუსეთის ჯარის ნაწილები იკავებენ აფხაზეთის მთის თემს – ფსხუს, მდ. ბზიფის შუაწელს. 1866 და 1877 წლებში რუსეთის კოლონიზატორულ პოლიტიკას აფხაზთა აჯანყება მოჰყვა. ანტირუსული აჯანყება იმპერიის ხელისუფლებამ აღკვეთა და სისხლში ჩაახშო, ხოლო კოდორის ხეობასა და შავი ზღვის სანაპირო ზოლში მცხოვრები აჯანყებული მუსლიმანი და წარმართი აფხაზები ოსმალეთის იმპერიაში გადაასახლა. ეს პროცესი ისტორიაში **აფხაზთა მუჰაჯირობის** სახელითაა ცნობილი. მუჰაჯირობას აფხაზეთის კოლონიზაცია მოჰყვა: რუსეთიდან გადმოსული მოსახლეობა ცარიზმის მესვეურებმა ექვს პუნქტში ჩაასახლა (ამის შესახებ მსჯელობა ვრცლად იხ. ქვემოთ). XIX საუკუნის 60-70-იან წლებში აფხაზეთის ტერიტორიაზე ჩამოსახლებას იწყებენ სლავები, სომხები, ბერძნები, ბულგარელები, გერმანელები... ასე გაჩნდა აფხაზეთის ტერიტორიაზე ახალი გეოგრაფიული სახელები: **ესტონკა, სალმე, სულევო, გნადენ-ბერგი, ნაიდორფი, ლინდაუ, ანდრეევკა, კონსტანტინოვკა, ხრისტოფოროვო, კავაქლუქი, გომენდაკ-დერეკეი, კირქლუქი, ოტლუქი, ალექსეევკა, ბარანოვო, ვერხნაია და ნიჟნაიაბუთოვკა, ზახაროვკა, ივანოვო-ალექსეევკა, პეტროვკა, პეტროპავლოვსკოე, პილენკოვო, პოლტავო-ალექსანდროვსკოე, ჩერნიგოვკა, ხოლოდნაია რეჩკა** და სხვ. მრ. (იქვე: 28-29).

ადგილი ჰქონდა ადგილობრივი და ძველი სახელწოდებების შეცვლასაც: სოფ. კოდორს ვლადიმეროვკა უწოდეს, ნაას – ნიკოლაევო-ანასტასიევკა, აკაფას – კონსტანტინოვკა, გუმას – მიხაილოვკა, ფარნაუთს – ივანოვო-ალექსეევკა, დოჟუაქითს – ესტონკა, ალანს – პეტროვსკოე, აბგიძირას – ეკატერინოვკა, ააცს – ბაკლანოვკა და ა. შ. შეიცვალა ქართული ისტორიული სოფლების სახელებიც: ხოფი – ხვაფით, წყუბუნი – შაუმიანოვკათი, დალი – მიასნიკოვკათი და ა. შ. (იქვე: 28-29).

ნიგნის IV თავში გაანალიზებულია XVIII-XIX საუკუნეების საისტორიო წყაროები, რომლებიც მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებების შესწავლის კუთხით. მათ შორის საინტერესოა ნიკო დადიანის თხზულება „ქართველთა ცხოვრება“, გერმანელი მეცნიერისა და მოგზაურის – იოჰან ანტონ გიულდენშტედტის, შვეიცარიელი მეცნიერისა და მოგზაურის – ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს, ფრანგი დიპლომატის – ჟაკ ფრანსუა გამბას, აგრეთვე აბრიუცკის, პლატონ ზუბოვის, ს. ბრონევსკის, ბარონ ფ. ტორნაუს, ოდესის რიშელიეს ლიცეუმის პედაგოგის – ალექსანდრე ნორდმანის, ა. პახომოვის, რუსი ოფიცრის, პოლკოვნიკ ფ. ზავადსკის მასალები

ბი, აფხაზეთის სამთავროს თემებში შედგენილ ახალმონათლულთა 1834-1836 წლებისა და აფხაზ მუჰაჯირთა 1867 წლის სიები, ამიერკავკასიის მხარეში 1886 წელს ჩატარებული კომლობრივი აღწერის მასალები (დაიბეჭდა თბილისში, 1893 წელს), უსლარის, კარლ ჰანის, ლიულიეს, კონსტანტინე მაჭავარიანის, დიმიტრი გულიას მიერ შეკრებილი ტოპონიმიკური მასალები; ხატოვის 1826 წლის, სამეგრელოს 1861 წლის, ალ. ჯავახიშვილის რედაქციით 1928 და 1932 წლებში გამოცემული რუკები, აფხაზეთის ასსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის მასალები და სხვ. (იქვე: 29-32).

V თავში მკვლევართა მიერ საინტერესო ცნობებია დამოწმებული აფხაზეთის 1918-1991 წლების ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ისტორიასთან დაკავშირებით. აღნიშნულია, რომ 40-იან წლებში განხორციელდა აფხაზეთის ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელწოდების შეცვლა: მიხაილოვკას შრომა უწოდეს, ოლგინსკოეს – ოქტომბერი, მარინსკოეს – ლეკუხონა, ვლადიმროვკას – კოდორი, ანდრეევკას – ახალშენი, ესტონკას – ბალნაშენი, ასტეროვკას – ამზარა, ლადარიარჰაბლას – აბრარხუკი, ერმოლოვსკს – ლესელიძე და ა. შ. პ. ცხადაიასა და ბ. ხორავას დაკვირვებით, 1940-1944 წლებში აფხაზეთში ადგილი ჰქონდა არა აფხაზური, არამედ უცხოური (რუსული, სომხური, გერმანული, თურქული, ბერძნული) გეოგრაფიული სახელების შეცვლას. „ეს ტოპონიმები არ იყო ძველი ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელწოდებები და აფხაზეთის კოლონიზაციისა და ეთნოდემოგრაფიული ინფილტრაციის შედეგს წარმოადგენდა“ (იქვე: 33).

XX საუკუნის 50-იანი წლებიდან მოყოლებული, აფხაზეთში გაჩაღებული ანტიქართული კამპანიის ფონზე, მიმდინარეობდა ქართული ტოპონიმების აფხაზური და რუსული სახელწოდებებით მიზანმიმართული ჩანაცვლება. ასე, მაგალითად, **დაბა ბიჭვინთას** უწოდეს რუსული სახელი **პიცუნდა**, **დაბა ახალათონს** – **ნოვი აფონი**, **ბამბუკოვანს** – **აკალამრა**, **ბზისხევს** – **არმიანსკოე უშჩელიე**, **ალპურს** – **ალპისკოე**, **კოდორს** – **ვლადიმროვკა**, **ნაკადულს** – **მეხადირი**, **ცივწყაროს** – **ხოლოდნაია რეჩკა**, **გოგირდწყალს** – **არსაული**, **კვიტოულს** – **კუტოლი**, **მეორე ათარას** – **ატარა არმიანსკოე**, **თხილოვანს** – **არასარა**, **ნეძონას** – **ხიზარუხა**, **ჟირწყალს** – **აძიბჟარა**, **გუდავას** – **პრიმორსკოე** და ა. შ. ასეთივე პროცესს აფხაზეთის სეპარატისტული ხელისუფლების მხრიდან ადგილი ჰქონდა XX საუკუნის 90-იან წლებშიც, ანუ აფხაზეთის ომისა და ომის შემდგომ პერიოდში. აფხაზეთის დე ფაქტო პარლამენტის 2013 წლის 11 დეკემბრის დადგენილების საფუძველზე **პირველი ოტობაია** იწოდება **ხაშტად**, **მეორე ოტობაია** – **ბგოურად**, **ფიჩორი** – **ბჩარად**, **ჭუბურხინჯი** – **ხიაცხად**, **ნაბაკევი** – **ბატაიგუარად**, **დინაზურგა** – **აბააქითად**, **ოკვინორე** – **ციგტვარად**. „როგორც „აფსნიპრესი“ იუწყება,

– წერენ ავტორები, – სახელწოდებები „ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით“ შეიცვალა, თუმცა ასეთი ისტორიული წყაროები ბუნებაში არ არსებობს“ (იქვე: 37).

შემდგომ თავებში ავტორები შეეცადნენ, გაეანალიზებინათ, თუ როგორ იცვლებოდა წლების განმავლობაში აფხაზეთის ტოპონიმია. ნიგნში სახელწოდებები მოტანილია საქართველოს სსრ 1987 წლის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარის მიხედვით. ოიკონიმები წარმოდგენილია ცალკეულ თავებად (გაგრის საქალაქო თემი, გუდაუთის, სოხუმის, გულრიფშის, ოჩამჩირისა და გალის რაიონები). თითოეულ ოიკონიმს ახლავს მოკლე ფიზიკური და ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა, აგრეთვე ეტიმოლოგიური ძიებანი (სადაც ეს შესაძლებელი იყო).

აქვე შევეხებით ზოგიერთი ოიკონიმის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით ავტორთა მიერ გამოთქმულ მოსაზრებებს. ჩვენი აზრით, ნაკლებ მოსალოდნელია ბზიფის თემის სოფ. **ძინჩის** სახელწოდების გააზრება „წყლის მცველად“. პ. ცხადაიასა და ბ. ხორავას მოსაზრებით, სახელწოდება აფხაზურია: **ახჩა** მწყემსს, ხოლო **აძი** წყალს ნიშნავს (იქვე: 43). ასევე სადავოა სოფლის სახელწოდება **ჯირხვას** როგორც აჯბების ბორცვის განმარტება (იქვე: 69). აჟარის თემში, კოდორის ხეობაში მდებარე სოფ. **ზიმას** სახელწოდებას მკვლევრები სვანურის ნიადაგზე ხსნიან და განმარტავენ „ზომად“ (იქვე: 89), მაგრამ არაფერს ამბობენ იმის შესახებ, თუ რატომ უნდა დარქმეოდა სოფელს „ზომა“ (?).

ავტორები შავიზღვისპირა ვაკე-დაბლობზე, მდ. აძიდუს ნაპირას მდებარე სოფლის – **რაფინას** სახელწოდებაზე მსჯელობისას მიუთითებენ, რომ ეს ისტორიული სოფელი **რაბინას** სახელით იხსენიება „ბიჭვინთის იადგარში“, ოდიშის ერისთავ მამია III დადიანის (1512-1533 წწ.) შეწირულების სიგელში ბიჭვინთისადმი, როგორც მის შემოგარენში მდებარე სოფელი. „სახელწოდების მიხედვით აფხაზური დასახლება ჩანს, თუმცა ეტიმოლოგია უცნობია“, – წერენ პ. ცხადაია და ბ. ხორავა (იქვე: 46).

ნაშრომში ბოლო თავად პ. ცხადაიასა და ბ. ხორავას მიერ წარმოდგენილია მსჯელობა აფხაზეთის 30-ზე მეტ ჰიდრონიმზე (**აფსთა, ბაღრიფსთა, ბესლეთი, ბზიფი, გაგიდა, გეგა, გვანდრა, გუმისთა, ენგური, ერისწყალი, კელასური, კოდორი, მაჭარა, მეჰადირი, ოქუმი, ჟოეკვარა//ჟევაკვარა, საკენი, ფსირცხა, ფსოუ, ლალიძგა, წარჩე//წარჩესწყალი, ხაშუფსე, ხიფსთა//თეთრწყალა, ჯოცობანყარი, ჯამპალი...**). მოცემულია მათი ფიზიკურ-გეოგრაფიული დახასიათება და ზოგ შემთხვევაში – ეტიმოლოგიური მსჯელობანი.

ავტორები, აანალიზებენ რა აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებებს, ნიგნის ბოლოსიტყვაობაში მეცნიერული კვლევის მიზანს ასე აყალიბებენ: „საის-

ტორიონყაროების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებების დიდი ნაწილი, არა მარტო გალის, ოჩამჩირის, გულრიფშის, სოხუმის რაიონების ტერიტორიაზე, სადაც მოსახლეობა ძირითადად ქართული იყო, არამედ აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილშიც – გუდაუთის რაიონი, გაგრის საქალაქო თემი, სადაც აფხაზური მოსახლეობა ჭარბობდა, ქართველური ენების – ქართული, მეგრულ-ჭანური, სვანური, – საფუძველზე იხსნება, რაც სავსებით ბუნებრივია. ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი და ენათმეცნიერი სიმონ ჯანაშია (1900-1947) აღნიშნავდა, რომ აფხაზებს მათი დღევანდელი ტერიტორიის დიდ ნაწილზე წინ უსწრებდა ქართველური მოსახლეობა ერთი მხრით სვანური შტოთი, მეორე მხრით – მეგრულ-ჭანურით. XVI-XVIII საუკუნეებში აფხაზეთში და აფხაზთა მიერ მიტაცებულ ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მოსახლეობის რადიკალური ეთნიკური შეცვლა მოხდა. გაგრის, გუდაუთის, სოხუმის, გულრიფშის, ოჩამჩირის რაიონების ამჟამინდელ აფხაზურ სოფლებში რადიკალურ ეთნიკურ ცვლილებებამდე მასობრივად ცხოვრობდა ქართული მოსახლეობა და ამ ტერიტორიაზე არსებობდა ქართულ გვართა დასახლებები. საგულისხმოა, რომ ქართულ გვარსახელებთან ტოპონიმებში ხშირად შეწყვილებული აფხაზური სიტყვა ა-ქაფთა – პარტახი, ნამოსახლარი, რაც ამკარად მეტყველებს გვიან შუა საუკუნეებში ამ სოფლების მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის შეცვლასა და ქართველთა ნასახლარებში აფხაზთა დამკვიდრებაზე“ (იქვე: 170).

აფხაზეთის ტოპონიმების საკითხებით არაერთი მკვლევრის დაინტერესებით მნიშვნელოვანი შედეგებია მიღწეული, მაგრამ ხაზგასმით აღვნიშნავთ, რომ ისტორიულ წყაროებსა და ქართველთა უცხოელ მკვლევართა, ასევე საკუთარ მოსაზრებებზე დამყარებული პ. ცხადაიასა და ბ. ხორავას ნიგნი „აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებანი“ ფრიად ღირებული შენაძენია საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის ტოპონიმების შესწავლით დაინტერესებული მკითხველებისა და სპეციალისტებისათვის.

აფხაზეთის ეთნოლოგიის, კონკრეტულად, ეთნიკური ისტორიის პრობლემები გაანალიზებულია ისტორიკოს **სალომე ბახია-ოქრუაშვილის** არაერთ გამოკვლევაში. აფხაზთა ეთნოგენეზის საკითხის კვლევა საგვარეულო სალოცავების, როგორც საზოგადოებრივ-საკულტო ცენტრის საშუალებით და ამ გზით მიგრაციის სურათის აღდგენა ყველაზე საიმედო ხერხია, ვინაიდან, „აფხაზურ ეთნოგენეტიურ და გენეალოგიურ თქმულებათა უმეტესობა არა დაფარული მინიშნებით, არამედ ამკარად და უდავოდ გვამცნობს აფხაზების ჩრდილო კავკასიიდან დასავლეთ საქართველოს მთაში ჩამოსახლების ფაქტს და ეთნოგენეტიურისა და კულტურული კავშირის არსებობას ჩერქეზული წარ-

მოშობის კავკასიელებთან. ამ თვალსაზრისს ეთანხმება „აფხაზური ნართული ეპოსიც“, რომელშიაც აფხაზების თავდაპირველი ბინადრობის მხარედ მდ. ყუბანის ხეობაა მიჩნეული“ (ბახია-ოქრუაშვილი, „კლიო“, №7, 2000: 3-4).

ს. ბახია აფხაზური ეთნიკური კულტურის თავისებურებად მიიჩნევს ბუნების ცალკეული ობიექტების – მთების, მდინარეების, ჭალებისა და ხეებისადმი საკრალური თვისებების მინიჭებას. ასეთ ობიექტებს აფხაზები ნხვას, ე. ი. „სალოცავს“ უწოდებენ (იქვე: 5).

საინტერესოა აფხაზ რესპონდენტთა მტკიცება აფხაზური ძირითადი გვარების საგვარეულო მფარველი ღვთაების, ძირ-სალოცავის **ფსჰუზე** მდებარეობის შესახებ. ასე ეწოდება მცირე მთას სოხუმის რაიონში, კავკასიონის წყალგამყოფი ქედის სამხრეთ კალთაზე, თანამედროვე აფხაზეთის ცენტრალურ მთიან ნაწილში. ფსჰუნჯხას სალოცავის წარმოშობა საზოგადოებრივ-ყოფითი პირობებით იყო განსაზღვრული. გადასასვლელების გადმოლახვის შემდეგ ამ მიკროტერიტორიაზე მიგრირებულმა მოსახლეობამ სწორედ ამ ღვთაებას დაუკავშირა თავისი წარმოშობა. ფსჰ-ნხვა მიიჩნევა არისთავას, ჩხუფიას, პტიშის, ხვატიშის, აძინაას, ადლეიბას, ბაგაფშის, აშუბას, კიახირიფას, სიმსიმის, საძბა-ჩიჩბას, ცემციმის, ბენიას, ამიჭბას, მარშანიას, კვიწინიას, ჩეგემის (← ჩერქეზული ტოპონიმიდან), ემუხვარის, ინალ-იფას, ნანბას, ზუხბას (← ზიხი//ჯიქი ← ადიღ. ტომის – „ზახუს“ სახელწოდებიდან), არძინბას, ბაზბას (აბაზი//აბაზგი), საძბას (საძ ← ჩრდ.-კავკას. ტომის სახელწ.), ტრაფშისა და სხვა გვართა ძირ-სალოცავად და ღვთაებად (ბახია-ოქრუაშვილი, „კლიო“, №7, 2000: 6-7, და იქვე მითითებული ლიტერატურა: 37).

ამფარები (გვარია) მიიჩნევენ, რომ მათი წინაპარი „ზღვისგადაღმიდან“ (ე. ი. შავი ზღვის აღმ. სანაპიროდან) მოსულა და სოფ. კალდახვარის მახლობლად დასახლებულა. საგვარეულო სალოცავიც აქაა გამართული (იქვე: 7).

აფხაზური თქმულებების მიხედვით, აფხაზთა წინაპრები – აფსხა, აუბლა, არლან და ანუა მდ. კოდორისა და ბზიფის ხეობებში გადაადგილდებოდნენ. აფსხამის მამა აბაზი იყო. სწორედ აფსხასგან წარმოიშვნენ აფხაზები (Инал-Ипа, 1971: 223). მას თავდაპირველი სამოსახლო უშვილობის გამო დაუტოვებია და თავისი ხალხით ამ ადგილზე დასახლებულა, რომელსაც სათამამა ეწოდებოდა (მდ. კოდორის სამხრ.-აღმ. მხარეში)... აქვე ცხოვრობდა მთიდან ჩამოსახლებული ანუაც. ზოგი ლეგენდის მიხედვით, აფსხა ბინადრობდა სოფ. მოქეში, ხოლო შვილი სოფ. ლძააში დაასახლა. აქვე სახლობდა ჩრდილოკავკასიელი აჩბაც და ა. შ. (იქვე: 225, 226, 228, 234, 235).

ინტერესს იწვევს ის გარემოება, რომ მთისწინა და ბარის რეგიონებში ჩამოსახლებული მთიულები გადაადგილების მიმართულებით აარსებდნენ

ახალ სალოცავებს და იქვე სახლდებოდნენ. გამონაცოფ სალოცავებს შორის კი ფსჰუ-ნგხა მაინც მთავარი ღვთაების ადგილს იკავებდა. მაგ.: დიდრიფში (სოფ. ანანდარაში) და ლქაა (ბიჭვინთაში, ლიძავა) ფსჰუს და-ძმად, ხოლო ერთმანეთისთვის ცოლ-ქმრად, ზოგჯერ და-ძმად ჰყავდათ მიჩნეული (იქვე: 21-22). ფსჰუ-ნგხას შემდეგ ყველაზე ძველ და ყოვლისშემძლე სალოცავად ითვლებოდა დიდრიფშნგხა, რომელიც გუდაუთის რაიონში, სოფ. აჭანდარის ზემოთ, დიდრიფშის მთაზეა დაბრძანებული (ზ. დ. 600-700 მ.). მისი მეორე სახელწოდებაა ანფსნგხა, რაც, ნ. ჯანაშიასა და გ. ჩურსინის აზრით, „დედის სულის ხატს“, ანუ ღვთისმშობლის მიძინების ხატს აღნიშნავს (Джанашиа, 1960: 113; Чурсин, 1957: 28). იგი ითვლებოდა ჩაჩბების საგვარეულო სალოცავად.

სხვაგვარად გაიაზრებს სალოცავის წარმართულ სახელწოდებას ს. ბახია-ოქრუაშვილი: „დიდრიფში“... სიტყვასიტყვით „დედის ხალხის კურთხევას“ აღნიშნავს. რესპონდენტების გადმოცემით, ამ მთის სახელწოდების პირველი მარცვალე უკავშირდება ნართული ეპოსის ეპიკური პერსონაჟის, ერთ-ერთი ნართი ძმის, დიდ-ის საკუთარ სახელს, რომელმაც ჩრდილო კავკასიიდან ჩამოსახლების შემდეგ დაიდო აქ ბინა. მეორე ნაწილი რიფშ აფხაზურად „მრავალი ხალხის კურთხევას“ ნიშნავს (-რ-ი-ფ-შ; -რ- ← არაც^ა=ბევრი, მრავალი; -ც^ა=ადამ. მრ. რ. ნიშანი; -ფშ- აფშარა=კურთხევა)“ (იქვე: 23).

ფსჰუნგხას ასეთივე „წილად“, ს. ბახიას აზრით, ითვლება ლქაანგხას სალოცავი სოფ. ლიძავის მახლობლად მდებარე ამავე სახელწოდების გორაკზე, სოფლიდან 4 კმ-ის დაშორებით, ბიჭვინთასთან. აფხაზთა წარმოდგენით, ცაზე მბრწყინავი სფეროს სახით გამოჩენილი ლქაანგხა ღრუბლის ქულის მსგავსია, აქვს თავი და კუდი და ფრენის დროს ნაპერკვლებს აფრქვევს (ინალ-იფა, 1965: 527; ბახია-ოქრუაშვილი, „კლიო“, №7, 2000: 24). მისი მეორე სახელწოდება ანანა ლქაანგხა, ე. ი. დედა-ღმერთის ლქაას სალოცავი, ს. ბახია-ოქრუაშვილს აფიქრებინებს, რომ ამ ადგილზე ოდესღაც არსებობდა ღვთისმშობლის ეკლესია, რომლის ნანგრევებზეც შემდეგ ეს სალოცავი აღმოცენებულა (იქვე: 24).

საყურადღებოა აგრეთვე აფხაზური ნართული ეპოსის ერთი მითოლოგიური სიუჟეტი, კერძოდ, დიდრიფშის მთაზე დაბინავებული დიდი ცეცხლოვანი რაშით მოგზაურობდა შავი ზღვისპირზე. ამ მოგზაურობისას მას ყოველთვის ხელჩართული ბრძოლა ჰქონია ლქაას დაუმორჩილებელ გვართან. ერთხელ მას ლქაას ქალიშვილი უნახავს, მოსწონებია და მასზე დაქორწინება განუზრახავს. დიდი სანადელისთვის მოხერხებული და საზრიანი ქმედებებით მიუღწევია (იქვე: 24-25). ს. ბახიას აზრით, „ეს ეპიზოდი... აშკარაა აფხაზეთის მკვიდრ მოსახლეობასა და უცხო ეთნიკური ჯგუფის წარ-

მომადგენლებს შორის არსებულ თავდაპირველ ურთიერთნინააღმდეგობას, რომელიც ჩამოსახლებულთა მეთოდების საშუალებით ურთიერთშეგუების პროცესით იცვლება. რაც შეეხება ტოპონიმს – ლძაა ← ლიძავა, სოფელ ლიძავაში მკვიდრი ქართველური მოსახლეობის გააფხაზებას ან თანდათანობით გაქრობას უნდა გამოენჯია მეგრული ტოპონიმის აფხაზური ფორმით შეცვლა. საინტერესოა, რომ ამ შემთხვევაშიც, ლძაანჯხას საგვარეულო ხატის ზედამხედველისა და „მეხატურის“ პრივილეგია მანაც ქართული წარმოშობის გააფხაზებულ გოჩუას გვარს ჰქონია მინიჭებული“ (იქვე: 25).

ტყვარჩელსა და აკარმარას შორის, მთაზე არსებული **ლაშკენდარნჯხაც** ფსჰუს „ნილი“ იყო. აფხაზების ეს საგვარეულო სალოცავი წარმართული ხასიათისაა, ხოლო სახელწოდება სვანურიდან მომდინარეობს (**ლა-შკედარ** სვან. „სამჭედლო“ (მიბჩუანი, 1989: 258-259; ბახია-ოქრუაშვილი – იქვე: 25).

აფხაზებისათვის რეალური ეთნიკური წინაპრის ღვთაებად ქცევის კონკრეტულ ცდას წარმოადგენს ფსჰუნჯხას წმინდა მთაზე, XV საუკუნეში, მისი განაყოფის – ინალყუბენჯხას (აბაზ. ინალყუბე „ინალის საფლავი“) დაფუძნება. ინალი, როგორც ეთნიკური წინაპარი (ჩერქეზი მხედართმთავარი), სიკვდილის შემდეგ გააღმერთეს აფხაზებმა, ხოლო სიცოცხლეშივე მასზე ზებუნებრივი წარმოდგენა ჰქონდათ. იგი მიაჩნდათ ჩერქეზ მხედართმთავრად, რომელიც ერთ-ერთ ძლიერ ნათესაურ ჯგუფს წინამძღოლობდა და თავისი მშვიდობისმოყვარე ხასიათით გვართაშორის წამოწყებული კონფლიქტების ჩახშობას წარმატებით ართმევდა თავს. გადმოცემით, აფხაზეთის მთებში გამოქცეულ ერთ აბაზ ფეოდალს – ოზდემირს დადევნებული ინალი სოფ. ფსჰუსა და მის მეზობელ სოფლებში თავის მებრძოლებთან ერთად დასახლებულა და გარდაცვალების შემდეგ, მისივე თხოვნით, ფსჰუს მთაზე დაუკრძალავთ. მისი საფლავი დღემდე „ინალყუბეს“ სახელითაა ცნობილი. იგი ითვლება აფხაზთა და ჩერქეზთა წინაპრად. ინალყუბენჯხა ითვლება მაჰმადიანური გვარების – ინაფშბას, კიუტის, ადლეიბას, ბაგაფშის, ამიჭბასა და სხვათა ძირ-სალოცავად (იქვე: 27).

ს. ბახია-ოქრუაშვილი ჭალებსა და ტყისპირებზე ჩამონაცვლებულ სალოცავებს შორის ასახელებს სიძლიერით გამორჩეულ **დოპუნჯხასა** და **ლეირნჯხას**. დოპუნჯხა დოპუასა და სოფ. აძიუბუას სხვა გვარების საგვარეულო სალოცავს, ხოლო ლეირნჯხა სოფ. მუეფუძირხვაში ლეიბას გვარის ხატ-სალოცავს წარმოადგენდა. ლეიბათა სალოცავს ანლა ნეჰა ეწოდებოდა: ანლა „ხე“, ნეჰა-რა „ლოცვა“, ე. ი. „ხის ლოცვა“. ამ გვარის ტოტემი ხე იყო (იქვე: 29). საგვარეულო სალოცავები ჰქონდათ სხვა გვარებსაც (იქვე: 30).

აფხაზეთის ტოპონიმის საკითხებზე ვრცელი მსჯელობა წარმოდგენილია ს. ბახია-ოქრუაშვილის ნაშრომში – „აფხაზთა ეთნიკური ისტორიის საკითხები“. მასში ცალკე თავებადაა მოცემული ეთნონიმ „აფხაზის“ წარმომავლობის ისტორიის ანალიზი, ტოპონიმკური ძიებანი, ჰიდრონიმები და პოლისონიმები (ბახია-ოქრუაშვილი, 2010).

ს. ბახია ვარაუდობს, რომ თავდაპირველად ეთნიკური ერთეული და ცნება „აფხაზი“ დასავლურ-ქართველური და ჩრდილოკავკასიური მოსახლეობის შერწყმის, ან ჩრდილოელთა მშვიდობიანი ასიმილაციის გზით უნდა გაჩენილიყო, ხოლო თვით ეთნონიმი მეგრულ-სვანური ენების მონაწილეობით უნდა იყოს ჩამოყალიბებული. ამისთვის მათ უნდა გამოეყენებინათ ტოპონიმი **ფსჰუ** → ქართვ. **ფსხუ**. ეს იმ მთის სახელწოდებაა, რომლის სიახლოვეს სახლდებოდნენ ჩრდილოკავკასიელები და სადაც საფუძველი ეყრებოდა ქართველურ მოსახლეობასთან მათ ინტეგრაცია-ადაპტაციას. ტოპონიმი „ფსხუ“, ს. ბახია-ოქრუაშვილის აზრით, მართალია, აფხაზეთის ტერიტორიაზე ლიტურათურაში გვიან დასტურდება, მაგრამ ანგარიშგასანევია II ს-ის მოღვანის – ფლავიუს არიანეს და V ს-ის ანონიმი გეოგრაფოსის მიერ ბერძნულ ენაზე დადასტურებული მსგავსი ტოპონიმის – **ფსახაფსისის**, ფლ. არიანეს მიერ ძველ ლაზიკესთან ტოპონიმ **ნეგეფსუსუს**, ხოლო კლავდიუს პტოლემეაოსის (ახ. წ. II ს.) მიერ – ტოპონიმ **ფსიუხროსის** დამოწმება. საფიქრებელია, რომ ჩრდილოელი მოსახლეობის მიერ ადრეულ ხანაშივე იყოს დაფუძნებული ტოპონიმი ფსჰუ → ფსხუ, რომელიც ქართველურ მოსახლეობას ეთნონიმად გამოუყენებია მათთან შერწყმის შემდეგ. „აფხასი-ში -სი მრავლობითობას, კრებითობას, სიმრავლეს გამოსატყვდა. ა-ფს-ხა-სი-დან დისიმილაციური დაკარგვით მოხდა რთული არატიპური კომპლექსის გამარტივება. მივიღეთ ქართულისათვის უაღრესად დამახასიათებელი დეცესიურ-ჰარმონიული კომპლექსი – აფხასი... ქართულისათვის **ფხ** კომპლექსი უაღრესად ბუნებრივია (მდრ.: ფხა, ფხალი, ფხაჭნა...). -ს ბგერის ამოვარდნით მივიღეთ ფხ კომპლექსი. აფხასი-ში კი ბოლოკიდური -ს ბგერის გამჟღერების ხარჯზე მივიღეთ ზ. ბგერა. ამრიგად, ფსხუ → აფსხა → აფსხარი → აფხასი → აფხაზი“ (ბახია-ოქრუაშვილი, 2010: 160-161).

„აფხასი“, ს. ბახია-ოქრუაშვილის ვარაუდით, ტერიტორიული დასახლების აღმნიშვნელი ტერმინიც უნდა ყოფილიყო, ე. ი. ფსხუელთა ადგილი, რაც შემდეგ წარმოშობისა და სადაურობის აღმნიშვნელ სახელადაც იქცა. „აფხასი“/„აფხაზი“ იყო ჯერ ფსხუს მთის მაცხოვრებელი, რომელმაც შემდეგ ეთნიკური და ეთნოპოლიტიკური შინაარსიც შეიძინა და VI ს-იდან პოლიტონიმად იქცა (იქვე: 161-162).

მკვლევარი ყურადღებას მიაქცევს იმ გარემოებას, რომ აფხაზეთის მთიანეთში ყველა აფხაზური სადგომი საკუთარი სახელის მატარებელი იყო, საძოვარ მთებს ხშირად აღწერილობითი ხასიათის სახელები ერქვა. აფხაზი მწყემსები ქართველური სახელებითაც სარგებლობდნენ. ასეთ ტოპონიმთა რიგში დასახელებულია **აგუახარა** აფხ. „შუამთა“; ა-გუ=ქართ. გური, მეგრ. გულ-ი; **ამგრამა ახითოუ** აფხ. „მარმარილოს ციცაბო კლდეები (ლათ. მარმორი ქართულიდან ჩანს შეთვისებული); **ანშვაფშქრახუ** აფხ. „თიხნარი მალლობი“; **აბაარხუ** აფხ. „ჭანჭრობიანი მალლობი“ – გორა; **არფხჯარა** – აფხ. მწყემსთა ადგილი, სადაც საქონლის გადარეკვის დროს პირველ ღამეს ათევდნენ (ადგილი მთაში); **აჩრჯხუმარა** აფხ. „სადაც ცხენებს ხედნიან“ – საძოვარი მთაში; **აჩწვაფშ** აფხ. „კვიცების სიმაღლე“ – მთა და ა. შ. (იქვე: 171). მკვლევარი ასახელებს გეოგრაფიული ტერმინებით აღნიშნულ კონკრეტულ ობიექტთა სახელებს: **აბაყა** აფხ. „კლდე-ძეგლი“ – კლდე; **აბაცვხუ** აფხ. „ზღმარტლის ხე“ – მთა; **აბაჩრხუ** აფხ. „ფოჩის მსგავსი კლდე-მთა“; **ალაშორახუ** აფხ. „ძაღლის მთა“...

მკვლევრის დაკვირვებით, აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთით, მთიანი ადგილებისა და უღელტეხილების სახელწოდებანი ძირითადად არაქართულია, ჩერქეზული წარმოშობის მცირე ენებზე შექმნილი, რომლებიც შინაარსობრივად ასახავენ ლანდშაფტის, რელიეფის თავისებურებებს, დაჭაობებულ თუ მალლობ, ნახანძრალ თუ ახოგატეხილ, მონადირეობისა და მესაქონლეობისათვის გამოსადეგ ადგილებს, მშრალ ხეებს და ა. შ. ასეთი ტოპონიმებია: **აბლიალარა** აფხ. „საჯიხვე“ – მთა; **ადაუაჟირა** აფხ. „დევის სამჭედლო“ – კლდინი ადგილი; **ამზიგხუ** აფხ. „ფიჭვის მთა“ – მთა; **ალთოურმ იაბნაშვარა** აფხ. „კვერნაზე სანადირო ადგილი“ – ადგ. მთაში; **აჰაფძრძძხუ** აფხ. „გამოქვაბულის ნყარო“ – ადგ., აბგახუ – კლდე-მთა და სხვ. (იქვე: 173).

ს. ბახია ყურადღებას ამახვილებს -ფს სუფიქსით ნაწარმოებ ჰიდრონიმებსა და ორონიმებზე: **ფსათხა//იალბუზი** ჩერქ. „წყლიანი, ყინულიანი მთა“, **აგფსთა** ჩერქ.-აფხ. „თოვლიან-ყინულიანი ადგილი“, **ფსხუ** – მთა: -ფს ჩერქეზ. სუფიქსია და „წყალს“ ნიშნავს, ხოლო -ხუ აფხ. იგივეა, რაც „მთა; გორაკი; ბორცვი; ბექობი“. მაშასადამე, მკვლევრის მოსაზრებით, ფსჰუ → ფსხუ ჰიბრიდული, ჩერქეზულ-აფხაზური ორონიმია (იქვე: 174). შდრ. შ. ინალ-იფას განსხვავებული თვალსაზრისი: ფსჰუ აფხ. „აფხაზეთის ნაწილი“. -ფს აფხ. „სული“, -ხუ „ნაწილი“. თუმცა არ გამორიცხავდა აფხაზურში -ფს ძირის არსებობას წყლისა და ფიჭვის მნიშვნელობითაც (ინალ-იფა, 1976: 76-77). საგულისხმოა, რომ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში თანამედროვე პიატიგორსკის ადიღური სახელწოდებაა **ფსხუაბა: -ფს** ჩერქეზ. „წყალი“, **-ხუაბა** ჩერქეზ. „თბილი“, ე.

ი. ფსხუ-აბ-ა „თბილი წყალი“. -ფს სუფიქსი გამოიყოფა აგრეთვე აფხაზეთის კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე, სოხუმის რაიონში მდებარე სოფლების სახე-ლებში: ალური-ფს-თა, აჭჭ-ფს, ხა-შუ-ფსა... ამათგან ხაშუ-ფს-ა/ე მთლიანად ჩერქეზული წარმოშობისაა: ხ'ა ადილ. „სვლა, მოძრაობა“; შყუ/შვი ადილ. „მხედარი“, -ფს ჩერქეზ. „წყალი“ – „მხედრის სვლა წყალთან“ (?) (იქვე: 175).

ა. შაგიროვის მოსაზრებით, წყლის ცნების გამომხატველი -ფს აფხაზურში ფშვინიერი -ფშ ვარიანტით არის წარმოდგენილი: ხეცრ-ი-ფშ-ი, გულრი-ფშ-ი, გაგრ-ი-ფშ-ი, დიდრ-ი-ფშ-ი და სხვ. (Шаги́ров, I, 1977: 27). ს. ბახია-ოქრუაშვილი არ იზიარებს ამ თვალსაზრისს და შენიშნავს, რომ -ფშ მანარმოებელი გამოიყოფა გუდაუთის რაიონის მთიანეთის ოიკონიმებში: ჩილრ-ფშ, ცანდრ-ფშ, ზვანდრ-ფშ, რია-ფშ, ჰა-ფშ-რა, ძალრ-ფშ, ჰა-ფშ-რხვა, დურ-ფშ, მიქელრ-ფშ და სხვ. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ უბიხურ ენაში -ფშ მანარმოებელს „სიმალის“ მნიშვნელობა აქვს (Анчабадзе, 1958: 265).

შ. ინალ-იფა აფხაზთა წინაპრის საგვარეულო სახელად მიიჩნევდა გულრიფშის გლ-ს, რომლისგანაც უნდა წარმოქმნილიყო გლრიფშ-ი → გულრიფშ-ი (Инал-ипа, 1976: 397). განსხვავებულად ფიქრობს ს. ბახია-ოქრუაშვილი: გულრიფში, მისი აზრით, XIX ს-ში გაჩენილი ტოპონიმია. ამოსავალია ქართული **გული** (აფხ. **გულ** ქართულიდან არის ნასესხები). ჩრდილოკავკასიური -ფშ სუფიქსის და აფხ. III პირის კუთვნილების -რ(ი) ნიშნის დართვით უნდა მიგველო **გულ-რ-ი-ფშ-ი**. მაშასადამე, ტოპონიმი ქართულ-უბიხურ-აფხაზური მოსახლეობის ინტეგრაციის შედეგად მას შემდეგ უნდა გაჩენილიყო, რაც სოხუმის რაიონის ეს ნაწილი აფხაზეთის შუაგულში მოექცა (იქვე: 176).

ნიგნში მკვლევარი ყურადღებას ამახვილებს **-შხა** და **-ხვა** ბოლოსართიან ტოპონიმებზე. -შხა დამოუკიდებელ სიტყვადაც გვევლინება, „მთას“ აღნიშნავს და, ამავდროულად, საკუთრების გამომხატველიცაა. შდრ. **კაპპშხა** „კაპბას მთა“, **ზვანპშხა** „ზვანბას მთა“, **ალაჰაშხა** „ლელვის მთა; ლელვნარი“, **არაშხა** „თხილიანი მთა“; **თხილნარი**, **ცინდშხა**, **გუმაშხა**, **ხაჯშხა**, **კუტიშხა**, **თამიშხა**, **არშხა**, **ყუბიშხა** „ყუბანელთა მთა“...

-ხვა ბოლოსართი მხოლოდ გუდაუთის რაიონის მთიანი სოფლების სახელწოდებებში გამოიყოფა. მაგ.: კალდა-ხვა-რა, ყულანურ-ხვა, ბლაბურ-ხვა, მუგუძირ-ხვა, ჯირ-ხვა, ანუ-ხვა, ონდანი-ხვა, კუკბარ-ხვა, , ჰაფშირ-ხვა, გრანც-ხვა, სანი-ხვა, ჩუგურ-ხვა, არ-ხვა, ბლარ-ხვა, ცვარ-ხვა, აოსირ-ხვა, ჯიგიდრ-ხვა, გუნარ-ხვა, გინდრ-ხვა, ამჟა-ხვა, აჩ-ხვა, მაზი-ხვა და ა. შ. (იქვე: 179-180). ივ. ჯავახიშვილი და ს. ჯანაშია -ხვა ბოლოსართს ჩერქეზული წარმოშობისად მიიჩნევენ (ჯავახიშვილი, 1950: 46; ჯანაშია, III, 1959: 485-489).

თ. გვანცელაძის მოსაზრებით, -ხვა მანარმოებელი აბაზური ენის წარმონაქმნია და „წილს“, „კერძს“ აღნიშნავს. ბზიფურ ენაში მან მოგვცა -ხვა, -ხვ, ხოლო აბჟურში – -ხვა ფორმა (გვანცელაძე, „არტანუჯი“, N10, 2000: 62).

ს. ბახია-ოქრუაშვილი იზიარებს ამ თვალსაზრისს და წერს, რომ -ხვა „კერძის“//„წილის“ მნიშვნელობით აფხაზურს აბაზურიდან უსესხებია, რაც სავლელე მასალითაც დასტურდებაო. რესპონდენტთა გადმოცემით, მუგუძ, გუნარ, ამჟა, მაზი და სხვ., ჩრდილოეთ კავკასიაში გავრცელებული ანთროპონიმებია. გუდაუთის რაიონის ტერიტორიაზე ჩამოსული აბაზები განცალკევებით დასახლდნენ, ხოლო მას შემდეგ, რაც შთამომავლობა გამრავლდა და სამოსახლო ტერიტორია გაიზარდა, დასახლებულ პუნქტს სახელწოდებად პირველმოსახლის გვარსახელი შერჩა, ე. ი. მიწა, რომელიც ცალკეულ გვართა სამოსახლოს, ამ გვარის წილს, კერძს წარმოადგენდა (იქვე: 180).

აფხაზეთის საისტორიო გეოგრაფიისა და ტოპონიმის ცალკეული საკითხების კვლევისას ვსარგებლობდით და ვითვალისწინებდით ი. აკიშბაიას, ი. ანქვაბის, ზ. ანჩაბაძის, გ. არახამიას, მ. ბუკიას, გ. ბედოშვილის, გ. გასვიანის, გ. გვანცელაძის, ე. თაყაიშვილის, გ. კალანდიას, ა. კაციას, ბ. კილანავას, ლ. კოდუას, ბ. კუდავას, დ. ლეთოდიანის, ქ. ლომთათიძის, დ. მუსხელიშვილის, კ. ოკუჯავას, გ. როგავას, გ. რუხაიას, თ. სახოკიას, გ. ფიფიას, ბ. შავგელიშვილის, ლ. შერვაშიძის, ნ. შონიას, ი. ჩანტლაძის, ა. ჩიქობავას, ზ. ჭუმბურიძის, რ. ხვისტანის, ბ. ხორავას, ვ. ჯოჯუასა და სხვათა ნაშრომებს.

§1. აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის პრობლემები პაატა ცხადაიას შრომებში

ონომატოლოგიის, როგორც სამეცნიერო დარგის, აღმავლობა-განვითარების საქმეში მეტად მნიშვნელოვანია ცნობილი ქართველი ენათმეცნიერის, ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის, თსუ ქართველური ონომასტიკის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრის ხელმძღვანელის, პროფ. **პაატა ცხადაიას** წვლილი. ამ დარგში მას გამოქვეყნებული აქვს 26 ნიგნი, 170-მდე საჟურნალო და საგაზეთო სტატია, სალექსიკონო და საკონფერენციო მასალები.

გეოგრაფიული სახელწოდებების, ანთროპონიმებისა და ზოონიმების ზოგადი, საინფორმაციო ხასიათის ანალიზიც ცხადყოფს, თუ რამდენად ფასეულია ონომასტიკის საკითხებით დაინტრესებულ მკვლევართა და ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის პაატა ცხადაიას მიერ სავლელე ექსპედიციების გზით, თითქმის ოთხი ათეული წლის განმავლობაში მოპოვებული და ცალკე ნიგნებად გამოცემული ონომასტიკური მასალები. ერის ისტორიის ამ ძვირფასმა ძეგლებმა

შემოგვინახა შორეული წარსულის ამსახველი უამრავი უნიკალური ინფორმაცია, ხოლო პაატა ცხადაიას უნდა ვუმადლოდეთ იმას, რომ ათწლეულების განმავლობაში დაუღალავი და მძიმე შრომით მოძიებულ-მოქუჩებული მარგალიტები დროის ქარაშოტს გამოარიდა და შთამომავლობას მოსავლელად და საპატრონოდ შემოუნახა.

ონომასტიკის დარგში პ. ცხადაიას ნაყოფიერი მეცნიერული მოღვაწეობის შეფასებას მიეძღვნა რამდენიმე გამოკვლევა; კერძოდ, რ. შამელაშვილის „მეცნიერული კეთილსინდისიერების ნიმუში“ (ჟურნალი „საქართველოს ბუნება“, მარტი, 1990); ალ. ლლონტის „ნაშრომი კოლხეთის მიკროტოპონიმიაზე“ (გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, N96, 1999), იგორ კეკელიას მონოგრაფია „პაატა ცხადაია – ქართველური ონომასტიკის მოჭირნახულე“ (ქუთ., 2017, 436 გვ.), მისივე საჟურნალგაზეთო სტატიები და სხვ.

ამჯერად მიზნად ვისახავთ პ. ცხადაიას ონომასტიკური მემკვიდრეობიდან შეძლებისდაგვარად სრულყოფილად წარმოვადგინოთ მკვლევრის შეხედულებანი აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის საკითხებზე და ამით განვსაზღვროთ მისი თვალსაჩინო წვლილი ონომასტიკური მეცნიერების განვითარებაში.

აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის პრობლემური საკითხების, კერძოდ, სამურზაყანოს ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმის ანალიზი პ. ცხადაიას რამდენიმე ნაშრომშია მოცემული. 1998 წელს დაიბეჭდა ნაშრომი – „აფხაზთა და ქართველთა (მეგრელთა) თანამედროვე ეთნიკური საზღვარი და სამურზაყანოს ტოპონიმის ზოგი საკითხი“ („ქართველური მემკვიდრეობა“, II, ქუთ., 1998, 300-307; აღნიშნული ნაშრომის თეზისები იხ. კრებულში – „ქუთაისური საუბრები“, IV, ქუთ., 1997).

მკვლევარი აღნიშნავს, რომ XIV-XVI საუკუნეებში აფხაზთა (აფსუათა) და ქართველთა (ეთნოგრაფიულ-ენობრივი თვალსაზრისით – მეგრელთა) ეთნიკურ-პოლიტიკური საზღვარი კელასურ-კოდორის აუზს ემთხვეოდა, რაც დასტურდება მრავალი ქართველი თუ უცხოელი ავტორის ცნობით და კარტოგრაფიული მონაცემებით. XVII ს-ის II ნახევრიდან, ლევან II დადიანის (1611-1657 წწ.) გარდაცვალების შემდეგ, აფხაზთა და მათ მონათესავე ტომთა მიერ დაწყებულ კოდორ-ენგურის შუამდინარეთის ინტენსიურ ეთნიკურ ათვისებას მძლავრი ბიძგი მისცა აფხაზ ფეოდალთა მიერ ჩრდილოკავკასიელთა დახმარებით წარმოებულმა სასტიკმა დაპყრობითმა ომებმა. დახოცილ, ტყვედ გაყიდულ თუ განდევნილ მეგრელთა დაცარიელებულ სამოსახლოებზე ჩრდილოეთიდან და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ჩამოსული აფხაზების დასახლებამ მკვეთრად შეცვალა დემოგრაფიული სიტუაცია. თქმულის საილუსტრაციოდ პ. ცხადაია იმონიებს რუსი ავტორის – ა. დიაჩკოვ-ტარასოვის შემდეგ ცნობას: „აფხაზები ყოველთვის როდი

ბინადრობდნენ იქ, სადაც ამჟამად ცხოვრობენ. ისინი მოვიდნენ ჩრდილოეთი-დან და შეავეინროვეს ქართველები“. აფსუაში დარჩენილი მეგრელები სრულად გააფხაზდნენ, ხოლო სამურზაყანოს გააფხაზება, რამდენადაც აქ ძირძველი მოსახლეობა უფრო მდგრადი აღმოჩნდა, ძალიან ნელა მიმდინარეობდა, ხოლო XIX საუკუნისთვის სრულებით შეწყდა (ცხადაია, „ქ. მ.“, II, 1998: 300-301, და იქვე მითითებული ლიტერატურა: თოთაძე, 1995: 31; Анчабадзе, 1960: 26).

ინტერესს იწვევს აფსუათა შორის გავრცელებული გადმოცემა, მოსახლეობისაგან აფხაზეთის დაცარიელების შემდეგ ყარაჩიდან აგრბათა, ადღეობათა, ინაპშბათა წინაპრების ჩამოსახლებასთან დაკავშირებით (*Ломоури*, №3, 1990: 170).

პ. ცხადაიას ნაშრომში დამოწმებული აქვს სამურზაყანოს ტოპონიმიზე მუშაობისას ჩანერილი გადმოცემები ამა თუ იმ გვარის წარმომავლობის შესახებ. ზემო ლუმურიშელი ხანდაზმულის – იასონ ნოჩოს ძე ზუხბაიას გადმოცემით, მისი გვარისკაცი **ჩერქეზები არიან და არა აფხაზები**. მათი ჯინჯიხატი (ფუძის სალოცავი, მთავარი ხატი, ფუძის ხატი) **შაგნოხა ყარაჩშია**. მათი წინაპრების აქ გადმოსვლის ისტორია ასეთია: ლალიძგასა და ენგურს შუა უპატრონოდ დარჩენილი ქვეყანა ნარ-ეკალს და ბალახს დაუფარავს. ხალხი აქა-იქ თუ ესახლა. მურზაყან შარაშია და დადიანი ამ ადგილებს ერთმანეთს ეცილებოდნენ. შეთანხმებულან – ფალავნები უნდა ვაჭიდაოთო. ჭიდაობა გამართულა გუმარაპიტაში, კობორის ქვემოთ. შარაშიას ფალავანს, დიდი ძალ-ღონის მქონე ემხვარს, დადიანის ფალავანი დაუმარცხებია და მისთვის მენჯის ძვალიც ამოუგდია თურმე. მთელი ეს ტერიტორია მურზაყან შარაშიას დარჩენია, მას კი ემხვარისათვის რეჩხი, ლუმურიში და ჩხორთოლი უბოძებია. ამ ემხვარს დედა ჩერქეზი ჰყოლია, წასულა და ჩამოუყვანია დედის ძმისშვილები ქჷნთჷზი და ლანჯსი. ლუმურიშელი ზუხბაიები მათი შთამომავლები ყოფილან. მათზე უწინ ახლომახლო მხოლოდ ქვაჩახია და მელიავა სახლებულან (ცხადაია, 2004: 301; მსჯელობისათვის იხ. აგრეთვე ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 246).

სოფ. ხიტუს მუხურში (ქვემო ბარლების თემი) ჩანერილი გადმოცემის მიხედვით, ძმებს – გიორგობეს, თანაფიასა და ცუტუს ყარაჩში (?) მოუკლავთ თავადი ანჩიბაია და გამოქცეულან: გიორგობე მდ. ქირის მარცხენა მხარეს დამკვიდრებულა. მისი შთამომავლები ქართველები, გვარად კიკალები არიან. კვიტოულში დარჩენილი თანაფიას შთამომავლები აფხაზები არიან და კაკალებად იწერებიან. უფრო შორს – გურიაში წასულ-დამკვიდრებულ ცუტუს შთამომავალნი გვარად კიკალებიშვილები არიან (იქვე: 301); 2003 წელს გამოცემულ წიგნში ავტორები – პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა გიორგობეს საცხოვრებელ ადგილად მაბირს მიუთითებენ (ასე ეწოდება ტყეს ქირის მარცხ. ნაპირას), ხოლო მესამე ძმის –

ცუტუს სამკვიდროდ – ჭუბურხინჯს. სხვა გადმოცემით, ყარაჩიდან კიკალიების წინაპარი ხუთი ძმა გადმოსულა. ერთ-ერთი მათგანი კოჩარაში დამკვიდრებულია (იხ. ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 286-287). „საერთოდ, ყველა სამურზაყანოელმა იცის, – წერს პ. ცხადაია, – სადაა მათი წინაპრების „სამშობლო“, სად დადიოდნენ მათი ბაბუები და ჩამადები (ბაბუის ბაბუები) ჯინჯინხატის მოსალოცავად, მერამდენე თაობას წარმოადგენენ თვითონ ისინი მათი გვარის აქ დამკვიდრების შემდეგ“ (იქვე: 301). ეზუგბაიას, ნაყოფიას, ქვაცბაიას, ყოლბაიას, გვაგვალიას, აკიშბაიას, ხუტკუბიას, დოჩიას, ბუთბაიას, აბუხბაიას, გერზმავას, კონჯარიას, ზვამბაიას, ცოხეხიას (წინაპარი – ცვეიბა)... გვარისკაცი აღნიშნავენ, რომ **ისინი ჩამოსულან მდინარე ბზიფსა და გუმისთას შორის მდებარე ისტორიული მხარიდან – ზეფუდან//ბზიფიდან**. ისინი არა მარტო ისტორიულ მხარეს, არამედ კონკრეტულ დასახლებულ პუნქტსაც ასახელებენ. ასე, მაგალითად, **ფსხუდან (ფსხოუ, სხუ)** გადმოხვენილან: თარბაია, გვარამია, არშბა, ქიშმარია, თანია, ფაჩულია, ხაშბა, ჯინჯოლია, ხოლო **ლიხნიდან** – მიქელბაია, ქირთბაია, შარია, ეშბა... (იქვე).

მკვლევარი იმონმებს ალ. ცაგარლისა და ი. ყიფშიძის ცნობებს და ყურადღებას ამახვილებს შემდეგ გარემოებაზე: როგორც ჩანს, სამურზაყანოში, კერძოდ, ოხურეის სამხრეთით, აფხაზური ენის გავრცელებას ხელს უწყობდა აფხაზთა კუნძულებრივი დასახლებების არსებობა, აფხაზეთიდან გამოთხოვილი ქალები და მწყემსები. ფაქტია, რომ ენგურსა და ოხურეის შუა, სადაც ამჟამად აფხაზთა კომპაქტური დასახლებანი არ არის, მოიპოვება აფხაზური ტოპონიმები, რომელთაც, პ. ცხადაიას თქმით, **აფხაზი მკვლევრები ამაოდ თვლიან აფხაზთა უძველესი განსახლების საბუთად**.

საგულისხმოა ის გარემოება, რომ ყველა მდინარე, რომელიც ერთვის შავ ზღვას სამურზაყანოს ტერიტორიაზე, მეგრული სახელწოდებების მატარებელია. მაგალითად, **ლალიძგა, ოქუმი//ოქუმწყარი, ანარია, გაგიდანყარი...** ამ მდინარეთა მთავარი შენაკადების მცირე შენაკადები და მდგენლები აფხაზურ სახელებს ატარებენ, რასაც ზოგი მკვლევარი ამ რეგიონში აფხაზთა აბორიგენობის უტყუარ საბუთად მიიჩნევს. არის კი პირიქით: დიდ მდინარეთა სახელები ათასწლეულებს უძლებს, უძლებს მოსახლეობის ცვლასაც კი, ხოლო მცირე ობიექტები ხშირად იცვლიან სახელებს. პ. ცხადაია ამ დებულებას იოკონიმების (დასახლებული პუნქტის სახელების) მიმართაც განავრცობს. გალის რაიონის 91 სოფლიდან აფხაზურ სახელს ერთი დიდი და ხუთი მცირე სოფელი (უბანი) ატარებს. ეს დიდი სოფელია **აჩიგვარა** „ცხენის საგომი“, ხოლო პატარა სოფლებია: **აკვავერა//აგუა ვარა** „ჩავარდნილი ადგილი“ (ოქუმის თემში), **ლეკუმხარა//ა-ლაკუმჰა** „ხეჭრელი, ლუკუმხა“ (პირველი გალის თემი; სიტყვა მეგრულიდანაა

შესული, მაგრამ ტოპონიმის წარმოება აფხაზურია), **პატრახუნა** (სახელი XIX საუკუნის შუა წლებში გადმოუტანიათ ოჩამჩირის რაიონის სოფელ პატრახუნადან გადმოსახლებულებს), **აკვარიქვა** „შავი წყალი“, **შაშიკვარა** „შაშის ლელე“ და შესაძლოა, **აკვალა** (**პირველი აკვალა** და **მეორე აკვალა** შედის ჭუბურხინჯის თემში). პატრახუნა, აკვარიქვა და შაშიკვარა მდებარეობს ქ. გალის მეზობლად, მისგან დასავლეთით. როგორც ჩანს, ისინი წარმოიქმნენ XIX საუკუნეში, აფხაზთა ე. წ. კუნძულებრივი დასახლების ადგილას. მეგრულ გარემოცვაში ახალმოსახლენი ალბათ, გამეგრელდნენ. ასეა თუ ისე, ოცი წლის წინათ ჩვენ მიერ ამ სამ სოფელში ჩანერილი ასზე მეტი მიკროტოპონიმიდან მხოლოდ ორის წარმომავლობაა დასადგენი: **აბათყუჯრა, ყოჯელი**. ყველა დანარჩენი მეგრულია“ (იქვე: 304).

ყოჯელი, ჩვენი აზრით, იგივეა, რაც **ხოჯალი**. ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“ მოცემულია შემდეგი განმარტება: „ხოჯალი მალალი, მძღავრი; ხარიელა; ქვალოჯი“ (ქობალია, 2010: 731).

ოდისისათვის წართმეული ტერიტორიების აფხაზთაგან ინტენსიური ეთნიკური ათვისება XVIII ს-ის დამდეგიდან იწყება. აბჟუაში მეგრელების უმცირესობაში აღმოჩენას მათი სრულად გააფხაზება მოჰყვა. სამურზაყანოს ძირითად ტერიტორიაზე კი (გალის რაიონი), სადაც აფხაზებს კუნძულებრივი დასახლებანი ჰქონდათ, მეგრელებმა შეძლეს ენისა და ადათ-წესების შენარჩუნება. **მხოლოდ ლალიძგა-ოხურეის შუამდინარეთსა და მდ. ოხოჯის ზემოთში, ლალიძგის მარცხენა მხარეს, ოჩამჩირის რაიონის ტერიტორიის ნაწილზე გადის ორი ეთნიკური ერთეულის (აფხაზთა და მეგრელთა) საზღვარი, სადაც შეიქმნა საინტერესო ენობრივ-ტოპონიმიკური სიტუაცია: ზღვისპირა ილორის თემისა და ოხურეის მარჯვენა მხარეს მდებარე ოხურეის თემის, აგრეთვე აგუბედიის თემის რამდენიმე სოფელი და რეკის თემის სოფ. ჯგერიანის მიკროტოპონიმია მთლიანად მეგრულია. ტყვარჩელის სასოფლო თემის (სოფლები: ფოქვეში, აყვარაში, კაციჰაბლა, საჩაჩახალია, ურთა) მცირე ობიექტთა სახელები აფხაზურენოვანია. დანარჩენ სოფლებში (აძხიდა, აჯრა, მეორე კოპიტი, ნარჯხეუ, პატრახუნა, რეკა, საჩინო) გვხვდება ნარევი მიკროტოპონიმია: ან აფხაზური, ან მეგრული, ან კიდევ პარალელური (მეგრულ-ქართული) ვარიანტებით წარმოდგენილი (იქვე: 304-305).**

პ. ცხადაია გალის რაიონის დასახლებული ტერიტორიის გეოგრაფიულ სახელწოდებებში აფხაზური წარმომავლობის ტოპონიმთა წილს პროცენტულად შემდეგი სახით წარმოგვიდგენს: მთისძირა სოფლებში – აგვავერასა და ჩხორთოლოში – 20-23%, ხოლო ზემო ლუმურიშსა და რეჩხში – 10-12%; ერისწყალ-ოქუმის გამყოფ ვაკე-სერზე მდებარე სოფლებში (კოხორა, ლეკუმხარა, ზემო

გალი) – 9%. საილუსტრაციოდ მოცემულია ერთი სოფლის – ზემო ლუმურიშის მაგალითი: სოფელში ჩანერილი ასზე მეტი მიკროტოპონიმიდან 12 აფხაზურია.

მდ. ოხურეიდან სამხრეთის მიმართულებით, ვაკეზე მდებარე სოფლებში აფხაზურენოვანი მიკროტოპონიმია იკლებს. ასე, მაგალითად, ოქუმისპირა სოფლებში მათი წილი მხოლოდ 2-3 %-ს აღწევს. ოქუმსა და გუდავამი 4-4 აფხაზურენოვანი მიკროტოპონიმია ჩანერილი, ხოლო ერისწყლის მარცხენა მხარეს მდებარე სოფლებში – ზემო ცხირსა და ზემო ბარლებში – თითო-ოროლა. რაც შეეხება ენგურისპირეთს, აქ არც ერთი აფხაზური ტოპონიმი ჩანერილი არ არის (იქვე: 305).

პ. ცხადაია დაასკვნის: **აფხაზთა სამთავროს პოლიტიკურ-ტერიტორიულმა საზღვარმა კოდორიდან სამხრეთით, ენგურამდე გადაინაცვლა. ეს მოხდა XVII ს-ის დამლევის.**

ტერიტორიების სრული ეთნიკური ათვისების დიდი მცდელობა მაინც წარუმატებელი აღმოჩნდა, ვინაიდან **სრული გააფხაზება მხოლოდ აბჟუას შეეხო, ხოლო სამურზაყანოს მკვიდრმა მოსახლებამ შეძლო ენისა და ადათ-წესების შენარჩუნება.** XIX საუკუნიდან მოყოლებული, ეროვნებით აფხაზებსა და ეროვნებით ქართველებს (ეთნოგრაფიულ-ლინგვისტური თვალსაზრისით – მეგრელებს) შორის **საზღვარი ლალიძგის მარცხენა ნაპირას, მდ. ოხურეიმდე გადის** (ზღვისპირა სოფლების გამოკლებით). სამურზაყანოს თანამედროვე ტოპონიმიკური სიტუაციის თვალსაზრისით შემდეგი სურათი გვაქვს: მდინარეები და მათი მთავარი შენაკადები მხოლოდ მეგრულ სახელებს ატარებს, რაც მათი სიძველის მაუწყებელია. სამურზაყანოს მთასა და ზემოთ აღნიშნულ ეთნიკურ საზღვარზე მდინარეთა მცირე შენაკადები აფხაზური სახელების მატარებელია, რადგანაც მოგვიანებითაა წარმოქმნილი. საერთოდ კი, ამ ეთნიკურ საზღვარზე ოიკონიმთა და მიკროტოპონიმთა ერთი ნახევარი აფხაზურია, მეორე ნახევარი – მეგრული. აფხაზები უპირატესად მესაქონლეობას მისდევდნენ, რამაც ასახვა პოვა მთიანი სამურზაყანოს მიკროტოპონიმიაშიც, სადაც აფხაზური ლექსიკა ჭარბობს. სურათი მკვეთრად იცვლება მდ. ოხურეის სამხრეთით, გალის რაიონის ტერიტორიაზე: აფხაზურია ოიკონიმთა მხოლოდ 5%-მდე და მთიან-ბორცვიანი ზონის სოფლების მიკროტოპონიმთა 15-20%. ვაკის სოფლებში, მდ. ოხურეიდან სამხრეთით, აფხაზურენოვანი მიკროტოპონიმთა რაოდენობა მნიშვნელოვნად იკლებს და ენგურის მარცხენა მხარეს არც მოიპოვება. სამურზაყანოს ტერიტორიაზე დაფიქსირებული აფხაზურენოვანი ტოპონიმები სუპერსტრატს წარმოადგენს და ვინაიდან წარმოქმნილია უკანასკნელი 2-3 საუკუნის განმავლობაში, ბუნებრივია, ეს ტოპონიმები შეუძლებელია მიჩნეულ იქნეს ამ რეგიონში აფხაზთა უძველესი განსახლების საბუთად (იქვე: 306-306).

გვართა მიგრაციების დასადგენად საინტერესო ინფორმაციის შემცველი გადმოცემები პაატა ცხადაიას დამატებით აქვს წარმოდგენილი ნიგნში – „**სამურზაყანოს ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმია**“, რომელშიც IX თავის სახელწოდებაა „აფხაზთა და მეგრელთა თანამედროვე ეთნოგრაფიულ-ტერიტორიული საზღვარი და ტოპონიმიკური ინტერფერენცია“. ფოქვეშელი ნესტორ ჩერქეზიას ჩამადი (ე. ი. პაპის პაპა) შხანუყვა „ჩერქეზეთიდან“ ჩამოსულა ორ ძმასთან ერთად. თვითონ ფოქვეშში დასახლებულა, ძმები – წარჩესა და ბედიამი. ნესტორი ეროვნებით აფხაზი იყო, თუმცა აფხაზურს ცუდად ფლობდა. დედა მეგრელი ჰყავდა, გვარად ანთია. მეგრული თავისუფლად იცოდა, მაგრამ როცა ეტყოდნენ – მეგრელი ხარ და არა აფხაზიო, ბრაზობდა... საერთოდ, აღნიშნავს პაატა ცხადაია, სამურზაყანოელთა ერთი ნაწილის მიერ წინაპრების საცხოვრისად დასახლებულ რეგიონებს შორის ხშირად ფიგურირებს ყარაჩი და ჩერქეზეთი. სამურზაყანოელები ხშირად ურევენ ერთმანეთში ყარაჩისა და ადიღეს, ყარაჩაელსა და ჩერქეზს, მაგრამ ერთი რამ ცხადია: ყარაჩი „დიდი მთების“ იქით მდებარე ქვეყანაა. „დიდ მთებში“ კავკასიონის მთავარი ქედი იგულისხმება. გადმოცემით, სექანიების გვარისკაცი ბარში სამუშაოდ ჩამოსულ სვანებს გაატანდნენ ხურდა ფულს და სთხოვდნენ მის გადაგზავნას ყარაჩში, „ჯინჯიხატის“ მოსალოცად (ცხადაია, 2004: 137-138).

სამურზაყანოს ქართველურ და აფხაზურენოვან ტოპონიმთა ქრონოლოგიური ურთიერთმიმართების კვლევას პ. ცხადაიამ სპეციალური ნაშრომი უძღვნა (ცხადაია, კრ. „გიორგი როგავას“, 1997: 191-201).

ვინაიდან ცხუმის სამხრეთით ენგურამდე მდებარე ტერიტორიის ძალდატანებითი ეთნიკური ათვისება მხოლოდ XVII საუკუნის ბოლო ათწლეულებიდან იწყება, პ. ცხადაიას თქმით, ამაზე უწინარეს შექმნილი აფხაზურენოვანი ტოპონიმების ძიებას აბუყუასა და სამურზაყანოში უმართებულოდ მიიჩნევს. შესაბამისად, არ იზიარებს აფხაზი მეცნიერის – შ. ინალ-იფას შემდეგ მსჯელობას: ტოპონიმთა ანალიზი ცხადყოფს, რომ მზიმთის აუზიდან მდ. ენგურამდე მდებარე ტერიტორიის ძირითადი მცხოვრებნი აფხაზი ტომები იყვნენ, ხოლო იმ ფაქტს, რომ ტოპონიმთა „სიმჭიდროვე“ და „მკაფიოობა“ რამდენადმე სუსტდება სამხრეთ-აღმოსავლეთ აფხაზეთის განაპირა ნაწილში, სადაც ქართული გეოგრაფიული სახელების სიჭარბეა, ასე აქვს ახსნილი: ქართული ტოპონიმიკური ლექსიკის ეს შედარებით მცირე ფენა გვიანდელი (შუა საუკუნეების) ხანისაა. ისინი უნდა წარმოშობილიყო აფხაზეთ-საქართველოს გაერთიანებული ფეოდალურ-მონარქიული სახელმწიფოს პერიოდში, აგრეთვე იმ დროს, როცა მიმდინარეობდა ბატონყმურ ექსპლუატაციასა და უმიწობას გამოქცეულ მეგრელ გლეხთა სამხრეთ აფხაზეთში მასიური გადასახლება, რასაც უნდა გამოენჯია

გეოგრაფიული ნომენკლატურის შეცვლა (იქვე: 192-193, იქვე დასახ. ლიტ-რა: Инал-Ипа, 1976: 381-382).

პ. ცხადაია იმონმებს ენგურ-კოდორის შუამდინარეთის ისტორიულ ტოპონიმებს, რომლებიც დადასტურებულია ქართულ და უცხოენოვან ნაშრომებში, საეკლესიო საბუთებსა და რუკებზე. ეს ტოპონიმებია: **სათანჯო, ჟირპიჯი, სუჯონა, ხვითი, სიდა, შეშელეთი, ნამხარი, გაგიდა, ჩხორთოლი, გუდავა, ერწყარი, ოქუმი, ლალიძგა, ჯოყობანყარი, ნარჩე, საჩინო, რეკა, ბეღია, მოქვი, სათამაშია** და სხვ. არც ერთი ეს ტოპონიმი დამაჯერებლად აფხაზური ენის მეშვეობით არ აიხსნება. ამასთანავე, დასძენს პ. ცხადაია, სამურზაყანოში, ლალიძგის მარცხენა ნაპირას (ოჩამჩირის რაიონის სოფლებში) და გალის რაიონში მოიპოვება XVII ს-ის შემდგომ პერიოდში წარმოქმნილი აფხაზური ტოპონიმები. მათი გაჩენა უკავშირდება ამ ტერიტორიაზე აფხაზების დამკვიდრებას. ამკარად **აფხაზურენოვანია** აგუბედიის, ილორის, ოხურეის, რეკის, ტყვარჩელის, ფოქვეშის თემების სოფლის სახელები: **აძხიდა, ახეცარა, აჯრა, პატრახუნა, აყვარაში** (ალბათ, მეგრული „ჩელალის“ თარგმანია), **ატიშადუ, აყვარჩაფანი, კაციჰაბლა...** ამკარად **მეგრული წარმომავლობისაა: ნარჯხეუ, ოხოჯა, ქვალონი, ილორი, ზენი, ნაგვალოუ, ოხურეი, სუკი, ილორგანი, საჩინო, რეკა, ჯგერიანი** (ჯგერი მარიამი „წმინდა მარიამი“), **ტყვარჩელი, ფოქვეში, საჩაჩხალია.**

გალის რაიონის ცხრა ათეულამდე სოფლიდან აფხაზურ სახელს ატარებს მხოლოდ რამდენიმე: აჩიგვარა, აგვავერა, ლუკუმხარა (სიტყვა **ლუკუმხა** „ხეჭრელი“ მეგრულიდანაა შეთვისებული აფხაზურის მიერ), პატრახუნა, შაშიკვარა, აკვარიქვა. დანარჩენი სახელწოდებანი ქართველური წარმომავლობისაა (ძირითადად მეგრული). აფხაზური სახელწოდების მქონე სოფლებში ძირითადად ქართული მოსახლეობაა. ქ. გალის დასავლეთით, ერთმანეთის მეზობლად მდებარე სამ სოფელში – პატრახუნაში, შაშიკვარასა და აკვარიქვაში, როგორც ჩანს, აფხაზებს ე. წ. კუნძულებრივი დასახლება ჰქონდათ, რაზეც შემორჩენილი გადმოცემებიც მიუთითებს. სამივე ეს სახელწოდება უნდა წარმოქმნილიყო არა უადრეს XIX ს-ის შუა წლებისა. სამურზაყანოს ბარში აფხაზური ცალკეული მიკროტოპონიმების გაჩენა დაუსახლებელი ადგილების აფხაზთა მიერ საძოვრებად გამოყენებას უკავშირდება. თქმულის საილუსტრაციოდ პ. ცხადაია იმონმებს ერწყარის მარჯვენა მხარეს, მახუნჯიის ნაპირებზე მდებარე, გაშლილი ვაკე-სახნავეების სახელწოდებას – **ბოშინეგლართა**. პარალელური სახელწოდებებია: **ბოშლაგლართა // ბოშიაგლართა** – ა-გლართა (აფხ.) „სადგომი“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 47). ამ ადგილას აფხაზი მწყემსი, ბოშინე მდგარა თავისი საქონლით.

სამურზაყანოს მთებში საძოვრებისა და მცირე მდინარეთა სახელები ძირითადად აფხაზურია. ლალიძგის ზემო დინებისა და ენგურის ხეობის წყალგამყოფი აკიბის ქედის აღმოსავლეთ ნაწილში ადგილთა სახელწოდებანი თითქმის მთლიანად მეგრულია, რადგან საქონელს, ძირითადად, საბერიოს, ლუკუხონის, რეჩხის, ლუმურიშის, ოქუმის მეგრული მწყემსები მიერეკებოდნენ. ამ ქედის დასავლეთ ნაწილში მდებარე საძოვრებზე საქონელი დაუდით ჩხორთოლის, ბედიის, ფოქვეშისა და აბჟუის სოფლების აფხაზ მწყემსებს და, შესაბამისად, მიკროტოპონიმიაც აფხაზურია. „აფხაზ მწყემსებს აკიბის ქედის მეტი ტეროტორია ეკავათ, რაოდენობრივადაც მეტნი იყვნენ, – აღნიშნავს პ. ცხადაია, მეტი თიფუც (ბინა) ჰქონდათ და მთებსაც, საძოვრებსაც, ხევებსა თუ წყარო-ნაკადულებს უმეტესად აფხაზური სახელები შეერქვა (არაა იშვიათი ჰიბრიდული – მეგრულ-აფხაზური მიკროტოპონიმებიც). ამ რეგიონის მეგრულ მწყემსთა ლექსიკაშიც უხვად შეიჭრა აფხაზური სიტყვები“ (იქვე: 199).

მკვლევარს ნიშანდობლივად ეჩვენება ის გარემოებაც, რომ სამურზაყანოს დიდ მდინარეთა და მათი მეტად თუ ნაკლებად დიდი შენაკადების სახელები მეგრულია (ლალიძგა, ოქუმი, ერწყარი, ოხოჯა, ნარჩე, ოჯოლორე, ანარია, ნიშონი, ქვიშონა, ოტაფი...). მათი მცირე შენაკადები კი, ძირითადად მთაში, უპირატესად აფხაზურ სახელებს ატარებს; მაგალითად, მიკროჰიდრონიმებია: აბზაკვარა, არაშკვარა, აპაპკვარა, აპუგარა, აფსრაკვარა, აშთჯრცა, აჩაღარა, ახვანკვარა, ბაქალძინი, მარშანკვარა, ათუაძარა, ალრა, ყვარათბა, აშანაკვარა, აცვღმუა, კუზაიკვარა, აძხიდა. მთლიანად აფხაზურია ლალიძგის ზემოთის შენაკადთა სახელები.

ზემოთ აღნიშნული გარემოება, პ. ცხადაიას აზრით, ადასტურებს ზოგადტოპონიმიკურ კანონზომიერებას, რომელზეც მსოფლიოში ცნობილი მრავალი მეცნიერი მიუთითებს: დიდ მდინარეთა სახელები არ იცვლება დიდი ხნის განმავლობაში, უძლებს ათასწლეულებს და მოსახლეობის ცვლას, ხოლო მიკრომდინარეთა (საერთოდ, მიკროობიექტთა) სახელები ადვილად შეიცვლება შეიცვალოს (იქვე: 200).

აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის კვლევის თვალსაზრისით უაღრესად ფასეული ინფორმაციის შემცველია პ. ცხადაიას მიერ 2004 წელს გამოცემული მონოგრაფია „**სამურზაყანოს ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმია**“. წიგნი შედგება წინათქმის, შესავლის, ცხრა თავისა და დასკვნებისაგან.

ნაშრომის შესავალში მკვლევარს მიზნად დაუსახავს სამურზაყანოს ზოგადი ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა არსებული წერილობითი წყაროებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე. **სამურზაყანო** ისტორიული მხარის სახელწოდებაა დასავლეთ საქართველოში, აფხაზეთში.

გვიან შუა საუკუნეებში (XVII-XVIII სს. მიჯნა) ჩამოყალიბებული აღნიშნული პოლიტიკური ერთეული თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით, ძირითადად, მოიცავდა ახლანდელი გალის რაიონის ტერიტორიას. მას შემდეგ, რაც ეს ერთეული მემკვიდრეობით ერგო მურზაყან შერვაშიძეს, მხარესაც მისი მფლობელის სახელის მიხედვით სამურზაყანო ეწოდა.

საინტერესოა მკვლევრის მსჯელობა ძველ აფხაზურ წარმართულ სალოცავთა შორის გამორჩეულ **ლაშქინდარსა** და **შაგუნახაზე**. ლაშქინდარი//ლაშქენდარი ეწოდება ლალიძგის მარცხენა მხარეს მდებარე მთას. სწორედ ამ მთისძირშია განლაგებული სოფლები – ტყვარჩელი და აძხიდა. „ლაშქინდარის ხატი“ დაკავშირებულია მთაზე შემორჩენილ, დღემდე შეუსწავლელ ტაძრის ნანგრევებთან. პ. ცხადაია იმონმებს გასული საუკუნის 70-იან წლებში მეგრულის მცოდნე აფხაზი ინფორმატორის საინტერესო ცნობას: ლაშქენდარნჯხა და ილორნჯხა ყველაზე ძლიერი ხატებია აფხაზეთში. ლაშქენდარის ხატიც ერქვა და ყულიშკარის ხატიც. ლამით ყულიშკარიდან გამოფრინდებოდა რაღაც ნათელი, სხივების ფრქვევით გადაუფრენდა ლაშქენდარს და მიემართებოდა ფსხუს ხეობისაკენ“ (იქვე: 36).

სხვა ინფორმატორის ცნობა: „ლაშქინდარი ხატია, მოსული ფანავიდან, რაც ჯგერდის იქითაა. ხშირად უნახავთ, თუ როგორ წამოვიდოდა სინათლე ფანავიდან დიდი ხმაურით, გადმოუფრენდა ლალიძგის გაღმა მდებარე მთა აისჯრრას და ლაშქინდარის ჯიხასთან გავარდებოდა“; ან კიდევ: ახლომახლო ორი ძლიერი ხატი იყო – ყულიშკარის ხატი და ლაშქინდარის ხატი. ყულიშკარის ხატი ესვენა ტყვარჩელის ეკლესიაში, რომელიც იდგა ამჟამინდელი რკინიგზის სადგურის ადგილას. ლაშქინდარის ხატი კი მალალ მთაზე იყო, სადაც მწყემსთა გზა გადიოდა. მწყემსები აქ აუცილებლად აღავლენდნენ ლოცვა-ვედრებას...“ (იქვე: 36-37).

გარკვეულია, რომ **ლაშქინდარ** სვანურად ნიშნავს „სამჭედლოს“. რაც შეეხება ხატის სახელებს – **ლაშქენდარნჯხა** და **ილორნჯხა** (შდრ.: ყულიშკარიშ ხატი, ილორიშ ხატი, ქიაჩიშ ხატი, ჯეგემარიშ ხატი და მისთ.), პ. ცხადაია იმონმებს ოქუშელი და ჩხორთოლელი ზუხბაიების ნაამბობს, რომ შაგუნჯხა დიდი მთების იქიდან, ყარაჩიდან გადმოუტანიათ მათ წინაპრებს, მას შემდეგ, რაც სამურზაყანოს დაცარიელების ამბავი გაუგიათ და აქ გადმობარგებულან (იქვე).

მკვლევარი აღნიშნავს, რომ გეოგრაფიულ სახელებთან სიტყვა-წარმოებითი ძალის მქონე **-ის** ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის მეგრულ-ჭანური შესატყვისია **-იშ**. მეგრულსა და სვანურში ხშირია გეოგრაფიულ სახელთა **-იშ//იში** სუფიქსით წარმოება. საერთო-ქართველურ ფუძეენას თავდაპირველად გამოეყო არა სვანური, არამედ ქართული ენა, ხოლო სვანურ-ზანური ერთობა დიდხანს გრძელდებოდა (ქურდიანი, „ქუთაისური საუბრები“, III, 1996). თუ ეს ასეა, პ.

ცხადია აზრით, „-იმ//“-იში სუფიქსი შეიძლება ჩაითვალოს საერთო ზანურ-სვანურ სიტყვანარმოებით ელემენტად. არც ისაა გამორიცხული, „სვანურ-ზანური ერთობა“ მეორეული იყოს – შედეგი ენობრივი ინტერფერენციისა კოლხეთის ბარის გარკვეულ ნაწილზე... თუკი „სუანო-კოლხებს“ ჩავთვლით კოლხებთან, ე. ი. ზანებთან ასიმილირებულ სვანებად (ან პირიქით), სწორედ მაშინ გვექნება მეორეული ზანურ-სვანური ერთობა, რაც აგრეთვე ახსნის მრავალ ზიარ ფაქტს ამ ორ მონათესავე ენაში, მათ შორის -იმ//“-იში სუფიქსის არსებობას“ (იქვე: 35).

აფხაზი მკვლევრები გეოგრაფიულ სახელებში – **ტამიმ-, დლამიმ-, თოუმიმ-, ნკირიმ-** და სხვ., გამოყოფენ ადიღურ-ჩერქეზულ ტოპონიმურ სუფიქსს – **-შ** (Бражиа, 1964: 267). შალვა ინალ-იფა ტოპონიმთა ამავე რიგში ასახელებს **ტამიმს** (აფხ. **ტამშ**), **ფოქვეშს** (აფხაზ. **ფაქუაშ**), **ლუმურიშს** (აფხაზ. **ლუმრიშ**) (Инал-Ипа, 1976: 379). შესაძლოა, რომ ტოპონიმთა ამ -შ დაბოლოებას მკვლევარი -ფშ ელემენტის ვარიანტად თვლიდეს. მაშასადამე, დასძენს პ. ცხადია, აფხაზ მკვლევართა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ **ფოქვეში** და **ლუმურიში** აფხაზურენოვანი ტოპონიმებია, **ნკელკარი** აფხაზური **-ანკარის** მეგრული გაჟღერებაა, ხოლო **ერწყარი** რთული აფხაზური ტოპონიმის პირველი ნაწილის შეთვისებისა და მეორე ნაწილის გადათარგმნის გზითაა წარმოქმნილი (ცხადია, 2004: 27-28).

-იში სუფიქსის შემცველია XVII საუკუნის იტალიელი მისიონერის – არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე დატანებული ორი ტოპონიმი: **სუბეიში** და **თხეიში**.

ერთისნაწილსა და ენგურს შორის ლამბერტს დატანილი აქვს კიდევ ორი პუნქტი – **Tcheis** და **Lethais**. თ. ბერაძე და ბ. ხორავა შენიშნავენ, რომ მათი ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება. თვით დასახლებულ პუნქტებს შემდეგნაირად კითხულობენ: **ციეში** და **ლეტაიში** (ბერაძე, ხორავა, კრ. „ქ. ო.“, VI, 2013, 112).

პ. ცხადიასა და ვ. ჯოჯუას ვარაუდით, ლამბერტისა და ე. ნ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ ერისწყლის მარცხენა მხარეს, დაახლოებით ერისწყალთან, კეიშის შესართავის პირდაპირ დატანილ Tcheis-ში უნდა იგულისხმებოდეს კეიში. ასე ეწოდება რეჩხინყარის მარჯვენა შენაკადს და მის ხეობას. სათავეს იღებს ჰარუაში და ამჟამად გალის წყალსაცავში ჩაედინება. კეიშის მარჯვენა მხარეს მდებარეობს გალის რაიონის სოფლები – ცხირი და ფართოლალი, მარცხენა მხარეს – რეჩხი (ცხადია, ჯოჯუა, 2003: 80).

ლამბერტის რუკაზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ პუნქტი **Tcheis**, უფრო ზუსტად, ერისწყლის (Heti-scarl Fl.) მარცხენა მხარეს და სათავესთან ახლოს არის დატანილი, რაც მეტყველებს შემდეგი თვალსაზრისის სასარგებლოდ: არქანჯელო ლამბერტისეული **Tcheis**, ჩვენი აზრით, უნდა ნავიკითხოთ არა როგორც **ციეში** ან **კეიში**, არამედ როგორც **თხეიში**. ასე ეწოდება მდინარეს, ხაიშურის ზემო დინებას მესტიის რაიონში. პარალელური სახელწოდებაა **თხეიშურა**. **თხეიშიძე**

მთაა ეგრისის ქედზე, მესტიის რაიონში (ორთოგრაფიული ლექსიკონი, 1987: 49). თხეიმის ხეობა ზანდალაკის//ზანდარაკის//რკინისჯვრის უღელტეხილით (სი-მალლე 2758 მ) უკავშირდება მაგანის ხეობას (წალენჯიხის რ.). თვით ზანდალაკი კლდოვანი მთაა დიდლალიშდუდის გვერდით, ეგრისის ქედზე (ქსე, IV, 1979: 481). ერწყარი ოქუმის მარცხენა შენაკადს წარმოადგენს (ქსე, III, 1978: 642; ცხადაია, 2004: 33). ერისწყალი//ერწყარი სათავეს იღებს **ერთიშში**. ასე ეწოდება ხეობას და ტყე-საძოვრებს გალისა და წალენჯიხის რაიონების საზღვარზე. მდინარის ზემონელი ამ ორი რაიონის საზღვარს წარმოადგენს. ლამპერტის მიერ Tcheis-ის აღნიშვნა ერისწყლის სათავესთან და მისი შედარება თანამედროვე კარტოგრაფიულ რუკებთან დაახლოებით ემთხვევა მესტიის რაიონის **თხეიმის** მდებარეობას.

თხეიმის ლოკალიზაციისა და ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით საყუ-რადღებოა ბედიის გულანის ერთ-ერთი მინანერი, სადაც ვკითხულობთ: „ბე-დიელი მიტროპოლიტი მხეიძე ნიკოლოზ. შემოგწირე... უყამიში ბუკუჩავა: მისი ცოლ-შვილითა: და: ყმითა: და რისაც მქონებელი იყოს... ამას გარეთ ტყეშის და-კარგული ამოვიღე ხვიჩაშათი, მისის ცოლშვილითა, ერთი ცოლ-ქმარი კაცი გუ-დავას ბიძლუა ბაიღია შემომინირავს სულის დასაოხად...“ (კალანდია, 2004: 91). გულანში მოხსენიებული ნიკოლოზ მხეიძის ბედიელობას ისტორიკოსი გიორგი კალანდია XVII ს-ის I ნახევრით ათარიღებს (იქვე: 91, 97). ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ ამ დროისათვის ბედიის ეპარქიაში შედიოდა ტყეშიც.

ვახუშტის ცნობა, რომ ბედიელის სამწყსო მოქვისწყალსა და დადისწყალს (ერისწყალს) შორის იყო მოქცეული, რეალური ვითარების ამსახველად შეიძლე-ბა ჩაითვალოს. ტერიტორიულად ბედიელის სამწყსოში შედიოდა ოქუმწყარის, ოხურ(ე)წყარისა და ლალიძგის ხეობები, ილორის ცნობილი ეკლესია, აგრეთ-ვე სოფლები: ოხურეი/ოხური (გვიანი შუა საუკუნეების საისტორიო წყაროების ხოირი), ფოქვეში, ფუნყური, რეკა, საჩინო, ლალიძგა (ახლანდ. ბესლახუბა), სუბეში (ახლანდ. აჩიგვარა), ოქუმი, ბეღია, ჩხორთოლი, ლუმურიში, მუხური, წარჩე, თხეიში//ტყეიში და სხვ. ეპარქიის ტერიტორია, ჩრდილოეთით, სავარაუ-დოდ, მოქვისწყლისა და ლალიძგის სათავეებამდე, ხოჯალის მთისკალთებამდე ვრცელდებოდა, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით – ხაიშურის ხეობამდე (მსჯე-ლობისათვის იხ. კეკელია, კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, VII, თბ., 2015: 142-144).

პ. ცხადაია ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ ონომასტიკაში ცნობილია განმეორებად დაბოლოებათა ოდენ ანალიტიკური გზით გამოყოფი-სა და მათი სადერივაციო მორფემებად მიჩნევის მეთოდი, მაგრამ ეს მეთოდი

ეფექტური არ არის, რადგანაც ეტიმოლოგიისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა მაინც ეტიმონის დადგენას ენიჭება (ცხადაია, 2004: 38-39).

შ. ინალ-იფა აფხაზურენოვან ტოპონიმიაში გამოყოფილი -ალ//ულ სუფიქსიანი წარმოების ანალიზისას მაგალითად ასახელებს ტოპონიმებს: გალი, დალი, ჯალი, ამტყელი (აფხაზ. ამტყალ), ხოჯალი (აფხაზ. ხუაჯალ), ჩხორთოლი (აფხაზ. ჩხუართალ), ტყვარჩელი (აფხაზ. ტყუარჩალ), მერხეული და სხვ. (Инал-ипа, 1976: 378).

პ. ცხადაიას საჩოთიროდ და სასურველის სინამდვილედ წარმოდგენად ეჩვენება **დალი, ფალი, გალი, ჯალი...** ტოპონიმებში -ალ სუფიქსის გამოყოფა მაშინ, როცა არც მისი მნიშვნელობა ვიცით და არც დარჩენილი თანხმონითი ნაწილისა (იქვე: 39).

ზოგი მკვლევრის მიერ აფხაზურენოვან სახელად ჩათვლილი ტოპონიმი, პ. ცხადაიას თქმით, სინამდვილეში ქართველური წარმომავლობისაა და მათგანაა მიღებული აფხაზური ვარიანტები. სხვა გეოგრაფიული სახელების ანალიზითაც დასტურდება, რომ მეგრელები ლალიძგა-ენგურის შუამდინარეთის ძირძველი მოსახლენი იყვნენ დიდი ხნით ადრე, ვიდრე გაჩნდებოდა სახელწოდება „სამურ-ზაყანო“. მკვლევარი აშკარად ქართველური (ძირითადად მეგრული) წარმომავლობის ტოპონიმთა რიგში განიხილავს ოქუმს, შეშელეთს, წარჩეს, საჩინოს, რეკას, მუხურს, ფუნყურს, ჯოჰობანყარს, სათანჯოს, პაპათს, ლეტაიშს, კადარს, ხვითს, ნიფურისას, ოტობაიას. ზოგი მათგანი მოიხსენიება წერილობით და კარტოგრაფიულ წყაროებში (ცხადაია, 2004: 47-60).

გამოკვლევის მესამე თავში პ. ცხადაია განიხილავს ორ ტოპონიმს, რომლებიც აღნიშნულია თეატინელი მისიონერის – არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს რუკაზე“. ეს ტოპონიმებია: Sugiona და Jirpiji. პირველი მათგანი ლამბერტს Heti-scari-ს (ერისწყლის) ორ სათავე-მდგენელს შუა აქვს მითითებული და პ. ცხადაიას მოსაზრებით იგივეა, რაც ზანური ჰიდროგრაფიულ-ოროგრაფიული ტერმინი **ჟირპიჯი** – „ორპირი“. ადგილის სახელწოდების მოტივაციის საფუძველი თვალშისაცემი ნიშანი უნდა იყოს – ორი მდინარის შეერთების ადგილი – ჟირპიჯი, ჟიპიჯი, ჟრზპიჯი. „ორპირი“ ლელე-მდინარეთა შესართავის აღმნიშვნელი უძველესი მეგრული ტერმინია. პიჯი „პირი“ ამ კომპოზიტებში მეტაფორულად აღნიშნავს ლელეს, მდინარეს (და არა ნაპირს). „ცხადაია, ლამბერტის Girpiji არის ზანური **ჟირპიჯი** „ორპირი“, – დაასკვნის პ. ცხადაია, – ერთ დროს მთელ კოლხურ ზღვისპირეთში გავრცელებული გეოგრაფიული ტერმინი: იტალიურში გგრაფემა i ხმოვნის წინ იკარგება, როგორც – ჯ (თუ თავის მხრივ, გი კომპლექსს არ მოსდევს a, o, u), მეორე მხრივ, იტალიურში ჟ ბგერა არ მოიპოვება და უცხო სიტყვებში მასაც გგამოხატავს (მდრ. Giraffa „ჟირაფი“). მაშასადამე, არქანჯელო

ლამბერტისეული Girpiji არის მთელ კოლხურ ზღვისპირეთში გავრცელებული გეოგრაფიული ტერმინი „ჟირპიჯი“, ანუ ორპირი“ (იქვე: 66; განსხვავებული მოსაზრებისათვის იხ. ხვისტანი, „ს. ძ.“, 2, თბ., 1999: 240; შენგელია, XXIII სამეცნ. სეს. მასალები, 2003: 68).

ერისწყლის სათავესთან, მთისძირას, ორ მდგენელს შუა და მიმდებარე ბორცვებზე გაშლილი სოფლის ამჟამინდელი სახელწოდებაა **ჟირლალიშქა** – „ორღელეშუა“ (ადგ. ვარიანტი: ჟირთომიშქა), რაც ლეკუხონის საკრებულოშია, „როგორც ჩანს, – ნერს პ. ცხადაია, – XVII საუკუნის მეორე ნახევარში აფხაზთა მიერ გადამწვარ-გადაბუგულ სოფელში რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ დაბრუნებულმა ახალმა თაობამ სოფლის სახელდებისათვის ისევ და ისევ თვალსაჩინო სამოტივაციო ნიშანი გამოიყენა – ორი ღელის შეერთება. ამან გამოიწვია ჟირპიჯის („ორპირის“) შეცვლა ჟირლალით („ორღელით“) და წარმოქმნა სოფლის სახელწოდებისა – ჟირლალიშქა – „ორღელესშუა“ (იქვე: 67).

ჩვენი აზრით, არც ის არის გამორიცხული, რომ ჟირპიჯი და ჟირლალი ერთი და იმავე ობიექტის პარალელური და თანადროული სახელწოდება ყოფილიყო.

ლამბერტის რუკაზე ენგურის მარჯვენა ნაპირას აღნიშნული სოფელი **Su-giona**, პ. ცხადაიას მოსაზრებით, სინამდვილეში არის არა **სუჯიონა**, ან სუგიონა, არამედ **სუჯონა** (იტალიურში **gio** იკითხება, როგორც – **ჯო**. შდრ. Giovane ჯოვანე „ახალგაზრდა“). ცოცხალ მეტყველებაში ვერმოღწეული ტოპონიმი სუჯონა, ფიქრობს მკვლევარი, – „ცვარნამიან ადგილს“ უფრო ნიშნავს, ვიდრე „სუროვანს“, ვინაიდან მეგრულში დადასტურებული **სუნჯი//ცუნჯი** ძირი (6 განვითარებულია) ქართული ცუარ//ცურ „ცვარი“ ლექსემის მეგრული შესატყვისია (იქვე: 69-70). შდრ. ო. ქაჯაია: **სუნჯი** იგივეა, რაც **სუნდი, ცუნჯი** – ცვარი, ნამი (ქაჯაია, II, 2002: 618). **ცუნდი//ცუნჯი** ნამი, ცვარი; **ცუნდელ/რ-/ი//ცუნჯერი** „ნამიანი“; **ცუნდუა, ცუნჯუა** „[და]ცვარვა, [და]ნამვა“ (მისივე, III, 2002: 358). ა. ქობალიას განმარტებით, სუნჯი ნიშნავს „ცვარს, ნამს; თრთვილს; **სუნჯიმ მაშაყარალი** იგივეა, რაც „ნამიკრეფია“; **სუნჯუა** „ცვრევაა, ცვარვაა, ნამვაა“ (ქობალია, 2010: 597). **ცუნდი//ცუნჯი** ლექსიკოგრაფის მიერ განმარტებულია, როგორც „ცვარი“; **ცუნდუა** „ცვარვა“, ხოლო **ცუნდ-შიმორი** „ნესტი, ცვარ-ნამი“ (იქვე: 685).

გამოკვლევის IV თავში პაატა ცხადაია განიხილავს აფხაზური ტოპონიმის – **აფსჰა იძიხ** – ეტიმოლოგიას. შ. ინალ-იფას განმარტებით, იგი აღნიშნავს „აფხაზეთის მეფის წყაროს“ და იმის მაუწყებელია, რომ აფხაზები XVII ს-ის II ნახევარამდე, ჯერ კიდევ აფხაზთა სამეფოს ეპოქაში, ბინადრობდნენ კოდორის აუზიდან მნიშვნელოვნად სამხრეთით, მდ. ენგურამდე (ინალ-იფა, დასახ. ნაშრომი: 218). აფხაზი მკვლევრის – ვ. ფაჩულის დაკვირვებით, „საიდუმლოები-

თაა მოცული სახელწოდება აფსჰა იძიხი, რაც დარქმევია სოფლის მახლობლად მდებარე წყაროს. გადმოცემის თანახმად, ამ წყაროსთან რამდენიმე დღით გაჩერებულა სამეგრელოში მიმავალი დედოფალი აფხაზეთისა“ (Пачулия, 1976: 155).

შ. ინალ-იფა აცხადებს, რომ სოფ. კუტოლში წყაროს ეწოდება **აფსხა იძიხ**. აქ, თითქოს, აფხაზეთის მეფეთა ერთ-ერთი რეზიდენცია ყოფილა (ინალ-იფა, დასახ. ნაშრომი, 409). აფსჰა იძიხ წყაროს სახელად პ. ცხადაიას ჩაუნერია აგრეთვე სოფ. კაციჰაბლაში, საკოზმას უბანში. ტოპონიმის პარალელური სახელწოდებებია **აკანტორაძიხ// ალასაძიხ**. აძეხი – აფხაზურში, მართლაც, წყაროს აღმნიშვნელია, ხოლო **ა-ფსჰა** არ ნიშნავს აფხაზეთის მეფეს. საკუთრივ აფხაზებს ხომ მეფეც არ ჰყოლიათ. ამ უხერხულობას შ. ინალ-იფაც გრძნობს და შენიშნავს: აფსჰა აფხაზების მიერ მშობლიური ენის ბაზაზე შექმნილი აფხაზური გამობატვავა ცნებისა – მეფე. იგი დღემდე გამოიყენება „აფხაზეთის მეფის“ (და არა „მფლობელის“) მნიშვნელობით და რომელიც, უეჭველია, დაკავშირებულია აფხაზთა სახელმწიფოს წარმოშობასთან. პირველი „აფსჰა“ ალბათ, ლეონ II იყო, რომელმაც გააერთიანა საკუთრივ აფხაზები (Инал-ица, 1976: 409). პ. ცხადაიას მართებული გააზრებით, აფსჰა იძიხ – ზანური „მაფანყარის“ აფხაზურ თარგმანს წარმოადგენს. ქართულსა და ზანურში ცნება „მეფის წყარო“ (იშვიათად, „დედოფლის წყაროც“) გამორჩეული, უხვდებიტიანი წყაროს (ე. ი. ვოკლუზის) ეპითეტი. მაშასადამე, **მაფანყუ** და მისი ვარიანტები, ისევე, როგორც ლექსემა მეფისწყარო, უძველეს დროში გამოიყენებოდა არა პირდაპირი, არამედ გადატანითი მნიშვნელობით: იგი გამორჩეული, საუცხოო, უხვდებიტიანი წყაროს (ვოკლუზის) ეპითეტი იყო. აფხაზურში აფსჰა იძიხ-ს არ მოეპოვება ის გადატანითი მნიშვნელობა, – დაასკვნის პ. ცხადაია, – რაც მას ქართველურ ენებში აქვს. სამურზაყანოში წყაროს სახელად დამონშებული აფსჰა იძიხ, აშკარაა, მეგრულ-ჭანური „მაფანყარის“ თარგმანს (კალკს) წარმოადგენს და წარმოქმნილია არა უადრეს XVIII საუკუნისა, ე. ი. ამ რეგიონში აფხაზთა დამკვიდრების შემდგომ პერიოდში (იქვე: 75-76; მისივე, XVII სამეცნ. სესია, 1997: 35-36).

გამოკვლევის VI თავია „სამურზაყანოს აბორიგენული ტოპონიმის ლექსიკა“. პ. ცხადაიას შეხედულებით, ტოპონიმთა ერთი ნაწილის ახსნა შესაძლებელია უკვე მივიწყებული ან თითქმის მივიწყებული მეგრული სიტყვებით, რაც მათ სიძველეზე მიუთითებს. ასეთი ტოპონიმებია: რეფი, რეჩხი, ცხირი, დიხაგუძუბა, დიხაზურგა, ვეშკუდელი, ხუმენი, მუხური და სხვ. **რეფი** და **რეჩხი** მეგრულში მშრალ, ქვაგანარადგილებს ეწოდება. **ცხირუა** თხლად, მეჩხრად ღობვას ნიშნავს. ამჟამად ცხირუას ეტყვიან დასობილ მესერზე მავთულის გაჭიმვას გარკვეული ტერიტორიის შემოსასაზღვრავად. გალის რაიონში მდებარე სოფლისა და თემის ცენტრის სახელწოდება **ცხირი** სემანტიკურად უკავშირდება მეჩხრად ღობვას.

უძველეს დროშივეა წარმოქმნილი ოიკონიმები – **ნარჯხეუ, ლეჭარაიე** და **ლეცეტიე**. ნარჯხეუს თავდაპირველი ფორმა, პ. ცხადაიას აზრით, ნაჯიხუ „ნაციხარი“ უნდა ყოფილიყო. სოფელში, მაღალ გორაზე, მართლაც არის შემორჩენილი ძველი ნაციხარი. სახელწოდებები – ლეჭარაიე და ლეცეტიე მიუთითებს, რომ ამ სოფლებში ოდესღაც ქარაიებსა და ცატავეებს უცხოვრიათ. უძველესი კოლხური ტოპონიმებია აგრეთვე **ლიო** და **ოლიე**. ამ ორ სახელწოდებას შემოუნახავს ძველი ქართული სიტყვა **ლია** – „ლამი, ღრმა ტალახი, საფლობი“ (**ქეგლ**). შდრ. ლია – სოფელი ნალენჯიხის რაიონში.

უძველესი ზანური ტერმინები **დინაგუძუბა** და **დინაზურგა** აღნიშნავს მინაზვინულებს, გორა-ნამოსახლარების ერთ-ერთ უძველეს სახეობებს. გალის რაიონში სოფლებს ეწოდება დინაგუძუბა და დინაზურგა. აქვე დასტურდება ტოპონიმები – **დიდი დინაგუძუბა//ფართო დინაგუძუბა, ჭიჭე დინაგუძუბა, დინაგუძუბა, დინაზურგა** და ა. შ. „გუძუბა, ზურგა და კურზუ ბორცვის აღმნიშვნელი თითქმის სინონიმური ლექსემებია. სუბსტანტიური მსაზღვრელი **დინა** – „მინა“ საზღვრულ კომპონენტ ბორცვს, ალბათ, მაშინ სჭირდებოდა, როცა იგი ხელოვნური იყო, ე. ი. მინაყრილს წარმოადგენდა. მაშასადამე: დინაშ გუძუბა → დინაგუშ(უ)ბა, დინაშ ზურგა → დინაზურგა, დინაშ კურზუე → დინაკურზუე. აღსანიშნი ობიექტები ვაკე-ბორცვებია, თავმოვაკებული შემაღლებებია. რა თქმა უნდა, ისინი გვხვდება ზღვისპირა ვაკეში და მთიანი სამეგრელოს მდინარისპირა ჭალებში“ (იქვე: 106).

ძველი (და ახალი) ქართულის კუთვნილება **ველი**, პ. ცხადაიას დაკვირვებით, მეგრულში შემონახულია **ვე** ფორმით. ტოპონიმურ მასალაზე დაკვირვებით და მეგრულის კარგად მცოდნე ხანდაზმულთა განმარტებების გათვალისწინებით, პ. ცხადაიამ დაადგინა, რომ **ვე** არის არა ყოველგვარი მინდორი, არამედ პატარა მინდორი ტყეში. სამურზაყანოში **ვე** ლექსემის შემცველი ოიკონიმია **ვეშკუდელი**. გვხვდება აგრეთვე მიკროტოპონიმები: **ვეშკუდელი, ვე, ვერჩე, დიდვე, ბიაშვე // ბიაშური**.

ატრიბუტული მსაზღვრელის პოსტპოზიცია ჩანს ტოპონიმებში – **ყუმურხულა** – „გამხმარი ტყემალი“, **ღალხუმლა** – „მშრალი ღელე“, **ჭყონხუმლა** – „გამხმარი მუხა“, **ნეძ(ი)ფარა** – „ღრუ კაკალი“, **მამულკვათილი** – „გაკაფული ბალ-ვენახი“, **ჭყონკაკირი** – „ნაჭდევი მუხა“ და სხვ. ატრიბუტული მსაზღვრელის პოსტპოზიციურობა ქართველურ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა სიძველის ერთ-ერთი უძველესი ნიშანია (იქვე: 109-110).

პ. ცხადაია განიხილავს სამურზაყანოში არსებულ ისეთ ტოპონიმებსაც, რომლებიც იმეორებენ ქართული ენის რომელიმე დასავლური დიალექტის სიტყვას. ასეთი ტოპონიმებია: **ხოლე, ტოგონი** და **ურეკი**.

გამოკვლევის VII, VIII და IX თავებში გაანალიზებული საკითხები პ. ცხადაიას სხვადასხვა დროს ცალკეული სტატიების სახით აქვს გამოყენებული, რომლებიც ჩვენ მიერ განხილულია და ამჟამად აქ არ შევყვებით.

მკვლევარი აღნიშნავს, რომ სამურზაყანოს ისტორიულ და თანამედროვე ტოპონიმიაზე მსჯელობა უტყუარ ისტორიულ და ენათმეცნიერულ ფაქტებზეა დამყარებული. გამოკვლევის დასკვნით დებულებას კი შემდეგი სახით აყალიბებს:

1. სამურზაყანოს ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელწოდებანი მხოლოდ და მხოლოდ ქართველური (ძირითადად მეგრული) წარმომავლობისაა. შეუძლებელია აფხაზური ენის მონაცემებით რომელიმე მათგანის დამაჯერებელი ახსნა.

2. სამურზაყანოს თანამედროვე აფხაზურენოვანი ტოპონიმია წარმოქმნილია უკანასკნელი ორი-სამი საუკუნის განმავლობაში.

§1.2. ვალერიან ზუხბაიას ცხოვრება და ღვაწლი აფხაზეთის ონომასტიკის შესწავლაში

როგორც აღინიშნა, საქართველოს ძირძველი ისტორიული მხარის – აფხაზეთის საისტორიო გეოგრაფიისა და ონომასტიკის ცალკეული საკითხებით დაინტერესებულ ქართველ მკვლევართა შორის, უპირველეს ყოვლისა, უნდა დასახელდეს ივანე ჯავახიშვილის, სიმონ ჯანაშიას, პავლე ინგოროყვას, ნიკო ბერძენიშვილის, სიმონ ყაუხჩიშვილის, თამაზ ბერაძის, კ. ბერულავას, პაატა ცხადაიას, ვილენა ჯოჯუას, თეიმურაზ გვანცელაძის, კობა ოკუჯავას, ვალერიან ზუხბაიასა და სხვათა, დიდი თუ მცირე მოცულობის სტატიები და მონოგრაფიები.

აფხაზეთის ეთნიკური და პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთი საკვანძო საკითხის გაშუქებას ისახავს მიზნად აფხაზეთის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს **ვალერიან ზუხბაიას** რამდენიმე გამოკვლევა. მკვლევარი ანალიზებს ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებს, ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიულ და კარტოგრაფიულ მასალას. მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ონომასტიკურ მასალას, ეპიგრაფიკული და საისტორიო ლიტერატურის მონაცემებს. აღნიშნულ საკითხებზე უაღრესად საინტერესო დაკვირვებებია მოცემული საგაზეთო სტატიებსა და 2000 წელს გამოცემულ წიგნში – „ქართული გვარ-სახელები და ტოპონიმები აფხაზეთში“.

ვალერიან ზუხბაია 1914 წლის 14 აპრილს დაიბადა წალენჯიხაში, მოსამსახურის ოჯახში. 1930 წელს გალის სამუშაო სკოლის დამთავრების შემდეგ სწავლა გააგრძელა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საბუნებისმეტ-

ყველო ფაკულტეტის გეოლოგიურ განყოფილებაზე, რომელიც დაამთავრა 1933 წელს. 1934 წლის 16 იანვრიდან იწყებს ქიმიის მასწავლებლად მუშაობას გალის პირველ საშუალო სკოლაში. 1945 წლამდე ამ სკოლაში ეწეოდა პედაგოგიურ საქმიანობას. იყო სასწავლო ნაწილის გამგეც. 1945 წელს აღადგინეს თბილისის უნივერსიტეტში მეხუთე კურსზე. 1945-46 წლებში მუშაობდა ქ. სოხუმში, აფხაზეთის განათლების სამინისტროს სასკოლო ინსპექტორად და რესპუბლიკური პედაგოგიური კაბინეტის დირექტორად. 1946 წლის იანვრიდან, აკად. ალ.ჯანელიძის შუამდგომლობის საფუძველზე, მუშაობას იწყებს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აფხაზეთის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში მეცნიერ თანამშრომლად. 1947-50 წლებში იყო გეოლოგიური ინსტიტუტის ასპირანტი. 1951 წლიდან სოხუმის პედაგოგიურ ინსტიტუტში მოღვაწეობდა ფაკულტეტის დეკანად და კათედრის გამგედ. 1951-1959 წლებში გეოლოგიის კურსს კითხულობდა აფხაზეთის ისტორიის, ენისა და ლიტერატურის ინსტიტუტში. 1959 წლიდან 1993 წლის სექტემბრამდე (სოხუმის დაცემამდე) მუშაობდა საქართველოს სუბტროპიკული მეურნეობის ინსტიტუტში, სოხუმის პედაგოგიურ ინსტიტუტში (აფხაზეთის უნივერსიტეტი). 1954-58 და 1965-1966 წლებში ვ. ზუხბაია შეთავსებით მუშაობდა ქუთაისის პედაგოგიურ ინსტიტუტში. 1993 წლიდან მუშაობას აგრძელებს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ალ. ჯანელიძის სახელობის გეოლოგიურ ინსტიტუტში, უფროსი მეცნიერ თანამშრომლის თანამდებობაზე. პარალელურად მოღვაწეობდა თსუ სოხუმის ფილიალში. მისი საკანდიდატო დისერტაციის თემა იყო „აფხაზეთის ბარიტიანი რაიონის გეოლოგია და პეტროგრაფია“, რომელიც წარმატებით დაიცვა 1953 წელს. 1997 წელს ვ. ზუხბაია აირჩიეს აფხაზეთის რეგიონული მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსად. მიღებული ჰქონდა უმაღლესი სკოლის დამსახურებული მუშაკის საპატიო წოდება. 1997 წელს დაჯილდოვდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის საიუბილეო მედლით, 2002 წელს – ღირსების ორდენით. გარდაიცვალა **2013 წელს**. „სოხუმში ვალერიან ზუხბაია ათეული წლების განმავლობაში მოწმე იყო, თუ როგორ ამახინჯებდნენ და აყალბებდნენ აფხაზი სეპარატისტი ისტორიკოსები ისტორიას. ასეთი დამახინჯებანი ვერ მოითმინა მან, გეოლოგმა კაცმა, სპეციალურად შეისწავლა აფხაზეთის ისტორია და წლების განმავლობაში პრესის საშუალებით ეკამათებოდა, აკრიტიკებდა ვაი ისტორიკოსებს, ქება-დიდებას უძღვნიდა აფხაზ ხალხს, აფხაზეთის ბუნებას, რაც არ აპატიეს, ტყვიან ესროლეს, დაჭრეს. სოხუმის ქალაქის საბჭოსთან აფხაზმა სეპარატისტებმა სამშობლოს მოღალატეთა სია გააკრეს. ამ სიაში იყო ვალერიან ზუხბაიაც“. – ნერს ლია თაბუკაშვილი („მხარია“, №4, 2004: 3).

ვალერიან ზუხბაიას გამოქვეყნებული აქვს სამ ათეულზე მეტი წიგნი და 400-მდე სტატია. ქართველი მკითხველი თავის დროზე დიდი ინტერესით შეხვდა მის წიგნებს: „სოფელი ოქუმი“ (თბ., 1946), „მინერალოგიისა და პეტროგრაფიის მოკლე კურსი“ (სახელმძღვანელო, თბ., 1956), „რას გვიამბობს საქართველოს მინა“ (თბ., 1959), „ქვის კულტურა საქართველოში“ (თბ., 1965), „ზოგადი გეოლოგიის პრაქტიკუმი“ (დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1967; თანაავტ.), „საქართველოს დეკორატიული და ფერადი ქვები“ (თბ., 1976), „ქართლის ცხოვრების“ ქვის ფურცლები“ (თბ., 1975), „ძვირფასი და ტექნიკური ქვები“ (თბ., 1980), „ზოგადი გეოლოგია“ (სახელმძღვანელო, თბ., 1972), „მხარეთმცოდნეობა“ (სახელმძღვანელო, თბ., 1988), „განძი ქართული მინისა“ (თბ., 1984), „მტკვარი – საქართველოს დედამდინარე“ (თბ., 1984), „ქართული ოქრო“ (თბ., 1985), „სოხუმი“, „გალი“ (სოხ., 1988), „ძვირფასი და სანახელავო ქვები“ (თბ., 1998; თანაავტ.), „აფხაზეთო ჩემო“ (თბ., 1998), „ბუნება ვეფხისტყაოსანში“ (თბ., 1999), „გალის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი“ (თბ., 2000, თანაავტ.); „ვახუშტი ბაგრატიონი და აფხაზეთი“ (თბ., 2000), „ქართული გვარ-სახელები და ტოპონიმები აფხაზეთში“ (თბ., 2000), „ანაკოფია-ახალი ათონი“ (თბ., 2001), „აფხაზეთის მომხიბვლელი ბუნება“ (თბ., 2001; თანაავტ.), „გალის რაიონი“ (თბ., 2002) და სხვ.

აფხაზეთის ისტორიული და თანამედროვე ონომასტიკის შესწავლასა და დაცვას ეხება ვ. ზუხბაიას მრავალი საგაზეთო და საჟურნალო სტატია. ერთ-ერთ ვრცელ სტატიამი ავტორი მიზნად ისახავს მკითხველისათვის ცნობების მიწოდებას იმის შესახებ, რომ **ანტიკური დროიდან XVII ს-მდე აფხაზეთის ტერიტორიაზე მეგრულ ენაზე მოლაპარაკე აფხაზები ცხოვრობდნენ**. მკვლევარი უცხოური და ქართული წერილობითი წყაროების მოხმობით ვრცლად ეხება დიოსკურიის (დღევანდელი სოხუმის) ისტორიულ წარსულს. აფხაზეთი რომ სამეგრელო იყო, ეს გეოგრაფიული სახელწოდებებითაც, ტოპონიმებითაც მტკიცდებაო, – შენიშნავს და ეხება ზოგიერთი მათგანის ისტორია-ეტიმოლოგიას. ეს ტოპონიმებია: **დიოსკურია, პორტო-მენგრელო** (ადგილი მდ. კელასურის შავ ზღვასთან შესართავთან, რომელიც აღნიშნულია იტალიურ და პორტუგალიურ რუკებზე), **ოხვამე** (ადგილი რკინიგზის სადგურ კელასურთან), **ჟირღალიშქა** (სოფელი სოხუმის ჩრდილოეთით), **შქანყარი** (სოფელი კოდორის შესართავთან, მდინარის მარცხენა მხარეს), **კვიტაული, ჭალა, ქიანი, თილითი, ტკვარჩელი**, ვ. ზუხბაიას თქმით, XVII ს-დან ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსული აფსუების გვარებია სმირ, დბარ, ამპარ, ენიკ, კიუტ, ებუნოუ, უანაცა, ტამბია, ანუა, ჩუაზ, ჩალმაზ, ხაშიგ, თხაინეკ, ცკუა, პაპცვა, აპაპათ, აუახად, ინაფხა, პკინ, შარმათ, ტაპანცია, ბარანს, შეგენ, გუარბაგაა, ასმეიხუა,

ანისხუა, აბგაჯ, აბრას, კაიტან, სიმსიმ, ჩკოკ, თაკურიფაცვა, კემაჭიფაცვა, ხალბად, ხაკუშა, ჭოლუყვა, მანტოი, ჰაყეიფაცვა, აშხარაა, აშხაცაა, არისტაა, მაჟარა და სხვ. (ზუხბაია, №5, 2000: 10-11).

სტატიაში – „აფხაზეთის თავადური გვარები ქართულია!“ – მკვლევარი განიხილავს აფხაზეთის თავადური გვარების – **შარვაშიძის, ანჩაბაძის, მარშანიას, ინალიშვილის, ემუხვარის, ჩქოტუას, ძიაფშ-იფას, ჩაბალურხვას, ზვანბას** წარმოშობის ისტორიას, იმონმებს ისტორიულ წყაროებს, ქართველ მეცნიერთა (ზ. ანჩაბაძე, ვლ. ალფენიძე, გ. გასვიანი, ნ. ბერძენიშვილი, ი. მაისურაძე...) თვალსაზრისს და დაასკვნის: „აფხაზეთად მიჩნეული თავადური გვარები ქართული წარმოშობისაა. გვიან შუა საუკუნეებში ჩრდილოეთ კავკასიელთა აფხაზეთში ჩამოსახლება ქართველ ფეოდალთა გვარები აფხაზეთი გახდა. ანჩაბაძე – აჩბა, ინალიშვილი – ინალ-იფა, ზეფიშვილი – ძიაფშ-იფა, სოტიშვილი – ჩაბალურხვა, ზოგიერთი მარშანია – ამარშან და ა. შ.“ ვ. ზუხბაია წერს, რომ 1945 წელს მან სოხუმში გაიცნო ვლადიმერ მარლანია, რომელმაც პირველმა გადაიკეთა გვარი მაანად. აფხაზეთში მცხოვრებთა 80% გააფხაზებული ქართველ-მეგრელები არიან. კალანდაძემ გვარი კასლანძიად გადაიკეთა, სურგულაძემ – შურდულაფად, ჯინჯოლიამ – აჯინჯალად, ქორიძემ – ქუარანძიად, ნოზაძემ – ნაზაძედ, ქირიამ – კრიად, ფაჩულიამ – ფაჩალიად და ა. შ. გვარშეუცვლელად გააფხაზებულან აბაშიძე, ჩხეიძე, წერეთელი, ახვლედიანი, კვარაცხელია, ხონელია, გოგუა და სხვანი“ (ზუხბაია, №2, 2001: 7).

სტატიაში – „გალი და გალელები“ მკვლევარი საუბრობს საქართველოს ამ უძველესი დასახლებული პუნქტის ისტორიაზე. ჩამოთვლის გალელ მწერლებს, მეცნიერებს, საზოგადო მოღვაწეებს. შენიშნავს, რომ 1934 წელს არქეოლოგ ს. ნ. ზამიატინის მიერ მიკვლევულ იქნა პალეოლითის, ნეოლითის, ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური მასალა. ქალაქის ჩრდილოეთ ნაწილში წყალსადენის კერამიკული მილების აღმოჩენა და კოშკის ნაშთები კი შუა საუკუნეებში აქ დასახლებული პუნქტის უტყუარი დასტურია. ვ. ზუხბაიას თქმით, ტოპონიმ „გალის“ წარმოშობა მეცნიერულად არ არის ახსნილი. იტალიელ მისიონერს არქანჯელო ლამბერტის 1654 წელს შედგენილ რუკაზე გალი **გოგიელის** ფორმით აღუნიშნავს. ქალაქის შემოგარენში სოფლებს ეწოდება პირველი გალი, ზემო გალი, ცხირო-გალი, ჭიჭე გალი (ხუმუშკურის ცენტრი). ვიდრე გალი სამურზაყანოს ცენტრი გახდებოდა, მას მეორე გალი რქმევია. ვ. ზუხბაია ფიქრობს, რომ გალი ისეთივე წარმოშობისაა, როგორცაა აფხაზეთის აღმოსავლეთ ნაწილში დადასტურებული ტოპონიმები – ჯალი, დალი, ფსკალი და სხვ. აფხაზეთის სურვილი იყო და დადგენილებაც მიიღეს, რომ

გალისათვის ალეკუმჭარა ეწოდებინათ, მაგრამ ვერ განახორციელეს (ზუხბაია, „მახარია“, №5, 2001: 16).

თანამედროვე აფხაზეთის რამდენიმე ტოპონიმის ისტორია-ეტიმოლოგიაზე მსჯელობს ვ. ზუხბაია სტატიაში – „ენგურიდან ფსოუმდე“ (ზუხბაია, „მახარია“, №11, 2001: 6). ეს ტოპონიმებია: **ჭუბურხინჯი** (ისტორიულ წყაროებში მოხსენიებული **გენათი**), **ოცარცე**, **სათანჯო**, **დინაზურგა**, **გალი** (**გოგიელი**), **ერისწყალი**, **შეშელეთი**, **მუხური**, მდ. **ნიშონი**, **აჩიგვარა** (ისტორიული წყაროებით ცნობილი **სუბეიში//სუბვი**), **ოხური**, **ილორი**, **ლალიძა**, **ოჩამჩირე**, **ლაბრა**, **ცაგერა**, **ტამიში**, **დლამიში**, **თოუმიში**, **ცხენისწყალი**, **ტახინწყალი**, **თაგურა**, **ლაგუაში**, **მოქვი**, **ნაოჩი**, **კინდლი** (უწინდელი **კანდახი**), **ოლაგუანე**, **ლეფონა**, **კოდორი**, **ფშაფი**, **ბაბუშარა**, **დრანდა//დანდარი**, **მაჭარა**, **ტყუბენი**, **კელასური**, **ცხუმი//სოხუმი**, **ანაკოფია**, **ბარმიში**, **ბზიფი**, **ფშია**, **გაგრა**, **კინჭული**, **ცანთა**, **ნიკოფსია** და ა. შ. ვ. ზუხბაია დაასკვნის, რომ ენგურიდან ფსოუმდე მიმავალი გზატკეცილი გაივლის თანამედროვე აფხაზეთის ყველა ქალაქს და მრავალ სოფელს. მათი სახელწოდებები ქართულია, რაც მონიშნავს იმას, რომ აფხაზეთი ყოველთვის წარმოადგენდა საქართველოს განუყოფელ ნაწილს (ზუხბაია, „მახარია“, №11, 2001: 6).

სოფელ გუდავას ისტორიულ წარსულზე მსჯელობისას ვ. ზუხბაია ეხება სოფლის სახელწოდების მოტივაციასაც. სამურზაყანოს დაბლობზე, შავი ზღვისპირას, გალის რაიონში მდებარე სოფლის სახელს მკვლევარი უკავშირებს ტყავისაგან დამზადებულ, ღვინისა და, საერთოდ, სითხის შესანახი და გადასატანი ჭურჭლის სახელწოდებას – **გუდას**, რომელსაც ასევე უკავშირდება საქართველოში რამდენიმე ტოპონიმი: გუდავა, გუდაუთა, გუდაური, გუდამაყარი, გუდარეხი, ისტორიული გუდაყვა და სხვ. გუდავა გვარიცაა. ვ. ზუხბაია ასახელებს სოფლის ტოპონიმებს, მდინარეებს – ერისწყალსა და ოქუმს, ღელეებს – ანარიას, ოხურეს, აძურუს, შავღელეს, ჯოყობას. შენიშნავს, რომ ოქუმი და ერისწყალი გუდავას ტერიტორიაზე ერთმანეთს შეერთვის და ასე ჩაედინება შავ ზღვაში. ენგურჰესის მშენებლობის შემდეგ გალის წყალსაცავიდან გამოსული ენგური და ერისწყალი ერთ არხში მიედინება და გუდავაში შეერთვის შავ ზღვას. ამდენად, მდ. ენგური ორი ტოტით ჩაედინება ზღვაში, ზუგდიდის რ-ნის სოფ. ანაკლიისა და გალის რ-ნის სოფ. გუდავის ტერიტორიაზე. გვიანანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში სოფ. გუდავას ადგილას არსებობდა ქალაქის ტიპის დასახლება ზიგანისის, ზიგანევის, ზილანეოსის სახელწოდებით. ბერძენი ისტორიკოსების – ფლავიუს არიანესა და კლავდიოს პტოლემეაიოსის (ახ. წ. II ს.) თხზულებებში მოხსენიებული სინგამე და სიგანეონი მდ. ერისწყალია (ზუხბაია, „მახარია“, №9, 2002: 15).

გაზეთ „მახარია“ 2002 წლის მე-10 ნომერში გამოქვეყნდა ვ. ზუხბაიას სტატია „აფხაზეთი შუა საუკუნეების რუკებზე“. მკვლევარს უსარგებლია ვ. გამახარია და ბ. გოგიას ავტორობით გამოცემულ წიგნზე („აფხაზეთი – საქართველოს ისტორიული მხარე“) დართული რუკებით, რითაც გვეძლევა საშუალება შუა საუკუნეების აფხაზეთის ქართული გეოგრაფიული სახელწოდებების ცვლილებებისათვის თვალის მიდევნებისა და რომ აფხაზეთი ყოველთვის წარმოადგენდა საქართველოს განუყოფელ ნაწილს. ამ ჭრილშია შესწავლილი XIII საუკუნის ვენეციური რუკა, 1318 წელს შედგენილი პეტრუს ვესკონტეს, ვენეციელი კარტოგრაფების, ძმები პიციგანების (1367 წ.), სოლერის ხმელთაშუა ზღვის (1385 წ.), პორტუგალიელი კარტოგრაფის, დიეგო ომენის (1559 წ.), იაკობ დე მაიოლის (1563 წ.), XVII ს. იტალიელი მისიონერის, არქანჯელო ლამბერტის, ქრისტეფორე კასტელის (1654 წ.), ჟან შარდენის (1672 წ.), სანსონის (1674 წ.), გენსელიუსის (1710 წ.), რუსეთის იმპერიის (1725 წ.), გერმანელი აღმოსავლეთმცოდნის, პროფ. რ. კერის (1732 წ.), ვახუშტი ბატონიშვილის (1735 წ.), ინგლისელი მოგზაურის, რობერტ კერ პორტერის (1821 წ.) რუკები და მათზე აღნიშნული ტოპონიმები. კარტოგრაფიული მასალის გაანალიზება მკვლევარს აძლევს იმის შესაძლებლობას, რომ შემდეგი დასკვნა გამოიტანოს: XVIII საუკუნემდე აფხაზეთის ტერიტორიაზე აფხაზური ტოპონიმები არ იყო. აფხაზეთი წარმოადგენდა საქართველოს შემადგენელ ნაწილს ანტიკური ეპოქიდან მოყოლებული 1993 წლამდე (ზუხბაია, „მახარია“, №10, 2002: 19).

საინტერესოდ იკითხება ვ. ზუხბაიას საგაზეთო სტატია – „აფხაზები და აფსუები „ქართლის ცხოვრებაში“. XVI-XVII საუკუნეებში დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე მოსახლეობის შემცირებას ჩრდილოეთ კავკასიიდან ადიღური ტომების, აფსუების შემოსვლა მოჰყვა (ზუხბაია, „მახარია“, №1, 2003: 18). მკვლევარი იმონმებს გუდაუთელი აფხაზების მონათხრობს იმის შესახებ, რომ აფხაზეთის ერთ-ერთი მთავრის ყაბარდოელმა მეუღლემ ხელი შეუწყო აფხაზეთის ტერიტორიაზე თვისტომთა გადმოსვლას და დასახლებას (იქვე). „ქართლის ცხოვრებაში“ მოცემული ცნობების გაანალიზება თვალსაჩინოდ წარმოგვიდგენს ნამდვილი აფხაზებისა და აფხაზებად წოდებული აფსუების ვინაობას (იქვე).

აფხაზეთის ქართული ტოპონიმების აღდგენის მნიშვნელობასა და აუცილებლობაზე ყურადღება გამახვილებულია სტატიაში – „აღვადგინოთ ქართული ტოპონიმები“ (ზუხბაია, „მახარია“, №3, 2003: 18). ოდიშის სამთავროს დასუსტებას შედეგად მოჰყვა ის, რომ XVIII ს-ის დასაწყისიდან აფხაზებმა გადმოკვეთეს კოდორი და იმავე საუკუნის მიწურულისთვის ენგურამდე მდე-

ბარე ტერიტორია დაიკავეს. აღნიშნულ ტერიტორიაზე მცხოვრებმა მეგრელთა ნაწილმა ენგურსგამოღმა სამეგრელოს შეაფარა თავი, ხოლო ადგილზე დარჩენილები გააფხაზდნენ. ამას მოჰყვა კოდორსა და ენგურს შორის მდებარე ტერიტორიაზე ქართული ტოპონიმების აფხაზურით შეცვლა. ვ. ზუხბაია შენიშნავს, რომ კოდორსა და ლალიძგას შორის მოქცეული ისტორიული მხარე **შუასოფლად** იწოდებოდა, რომელიც აფხაზებმა **აბჟუად** თარგმნეს. კოდორის მარცხენა მხარეს, მდინარის ზღვასთან შეერთების ადგილას მდებარე სოფლის სახელწოდება **შქანყარი** მეგრულად იგივეა, რაც **შუანყალი**. სახელწოდება ზუსტად ასახავს სოფლის მდებარეობას (კოდორსა და მოქვს შორის). აფხაზებმა სოფლის მეგრული სახელწოდება **აძიუბჟათი** შეცვალეს, რომელიც ასევე მდინარეთაშუას (ორწყალსშუა) ნიშნავს.

ვალერიან ზუხბაიას დამოწმებული აქვს გეოგრაფიულ ობიექტთა ქართული სახელწოდებების აფხაზურად შეცვლის ორ ათეულამდე ნიმუში: სოფ. მარმარი-კარს მარმალ-აბაა ეწოდა. „აბაა“ აფხაზურ ენაზე კომკს ნიშნავს; ქიარს ახუნა დაერქვა, ხოლო სოფელში მდგარ ტაძარს – ქიარაბაა; სოფლის მეგრული სახელწოდება ნყურგილი – „ცივწყარო“ შეიცვალა აძიუბჟათი. შუა საუკუნეების ქართულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ ქალაის ამჟამად ჭლოუ ჰქვია, თილითს – აბააჟე, სასახლის ნანგრევებს – თლუთ-აბაა; ზეგანს (გუფის თემში) – ზაგანი, ლომკაცის ქედს – ლამკაც, კანდახს – კინდლი, ოტორონჯიას („სამტრედე“) – ათარა, კვიტაულს//კვიტაურს – კუტოლი, ოჩამჩირეს – ოჩამჩირა, ილორს – ელჯრ, მდ. ლალიძგას – აალზგა, გალიზგა, სოფ. ლალიძგას – ბესლახუბა, გურიბედიას – აგუბედია, ტყვარჩელს – ტყუარჩალ, სუბეიშს – აჩიგვარა, ჭუბურხინჯს – აკვალა, ღუმურიშს – ღუმრიშ, ჩხორთოლს („ცხრათვალა“) – ჩხუართალ, სოფ. მზიურს (ყოფილ ცხიროგალს) – შაშიკვარა, ბულიშხინჯს – აიჰვა იდიხ, რეფო-შეშელეთს – აკვარიქვა, წკელისკარს – აცკარ (ზუხბაია, „მახარია“, №3, 2003: 18).

შავიზღვისპირა ქალაქის – **გაგრის** ძველ სახელწოდებებზე მსჯელობისას ვ. ზუხბაია იმომენტებს ბერძენი მეცნიერისა და მოგზაურის – ფლავიუს არიანეს ცნობას იმის შესახებ, რომ ამ დასახლებულ პუნქტს მაშინ **კაკრ** რქმევია. ბერძნული წყაროები ბიჭვინთის ჩრდილოეთით მიუთითებს აგრეთვე ზღვისპირა პუნქტს – **ნიტივე**. არავითარი საბუთი არ არსებობს ნიტივესა და გაგრის იგივეობის დასამტკიცებლად, მაგრამ, ვ. ზუხბაიას აზრით, ვინაიდან ნიტივე მდ. კინჩულის, იმავე ყოეკვარას ნაპირზე მდებარეობდა, ხოლო გაგრა ყოეკვარის ნაპირზე მდებარეობს (ქალაქში სხვა მდინარე არ არის), დასაშვებია ამ ორი სახელწოდების ერთი და იმავე პუნქტის სახელწოდებად მიჩნევის შესახებ მკვლევრის ვარაუდი. ამასთანავე, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ

ბერძნულ წყაროებში, კერძოდ, პროკოფი კესარიელის მიერ მოხსენიებული **ტრაქეა** დღევანდელი ანაკოფია-ახალი ათონია, მკვლევართა ნაწილი კი ამ პუნქტს ძველ გაგრასთან აიგივებს. ვ. ზუხბაიას აზრით, 1509 წელს გაგრას **ხოკარი** ეწოდებოდა, XVII ს-ის თურქი მოგზაურის – ევლია ჩელების თხზულებაში **კოკურის** ფორმით იხსენიება, ჟან შარდენი – **ბალა-დალს** (თურქ. „მალა-ლი მთა“), ხოლო კლავროთი **დერბენტს** (თურქ. „ჭიშკარი, ხეობა“) უწოდებს. მკვლევარი იქვე დასძენს, რომ მარტო გაგრა კი არ არის ქართული ტოპონიმი, შუა საუკუნეებში მის ირგვლივ მდებარე გეოგრაფიული სახელწოდებებიც ქართული ყოფილა. დასავლეთით ცანთა მდებარეობდა (ახლანდ. **ცანდრიფში**). გაგრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით იყო ბიჭვინთა, აღმოსავლეთით – ბზიფი, ანუ ქართული წყაროების კაპოეტისწყალი, საკეიდალო, საინალიშვილო, ფშია და სხვ. ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ციხესიმაგრე სობლისს ამჟამად ჰასან-აბაა ეწოდება (ზუხბაია, „მახარია“, №12, 2003: 15).

სტატიამი – „ანაკოფია-ახალი ათონი“, მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ზღვისპირა კლიმატური კურორტის, ახალი ათონის უწინდელი სახელწოდებაა ნიკოფსია, ანაკოფია. მიმოიხილავს ქართული ისტორიული წყაროების ცნობებს ნიკოფსია-ანაკოფიის შესახებ, ზღვისპირა კურორტის ბუნებას, კლიმატს, მოსახლეობას. იგი იმონებს აკად. პ. ინგოროყვას თვალსაზრისს, რომელიც სახელწოდებას -ია დაბოლოებით ქართული წარმომავლობისად მიიჩნევდა და განმარტავდა როგორც ანაკაფს, გაკაფულ ტყეს. ვ. ზუხბაიას აზრით, XVII ს-ის II ნახევარში ანაკოფიისთვის ფსირცხა უწოდებიათ. მდ. ანაკოფიის სახელწოდებაც ფსირცხით შეუცვლიათ. XIX ს-ის II ნახევარში ფსირცხას ახალი ათონი (**Новый Афон**) ეწოდა, რაც წარმოდგება საბერძნეთში, ქალკედონიის ნახევარკუნძულზე მდებარე შუა საუკუნეების ათონის მონასტრის სახელწოდებიდან (ზუხბაია, „მახარია“, №1-2, 2004: 11). ვახუშტისეული ანაკოფია ახლანდელი ახალი ათონია (ყოფილი ფსირცხა) (ვახუშტი, IV, 1973: 781-782). იგი მდებარეობს გუდაუთის რაიონში, აფხაზეთის ბორცვიან მთისწინეთსა და კოლხეთის დაბლობზე. შავი ზღვისპირა კლიმატური კურორტი ზ. დ. 50 მ-ზეა და გუდაუთას 7 კმ-ითაა დაშორებული. ანაკოფია მოიხსენიება არაერთ უცხოურ და ქართულ წერილობით წყაროში. პროკოფი წერს: „აფსილიის საზღვრების შემდეგ აბაზგიის შესავალში ასეთი ადგილებია: მალალი მთაა გადაჭიმული, რომელიც კავკასიის მთებიდან იწყება და თანდათან ეშვება, როგორც კიბე, და ექვსინის პონტოსთან თავდება. ამ მთის ძირში აბაზგებს ძველადვე აუშენებიათ უმტკიცესი სიმაგრე ღირსშესანიშნავი სიდიდის. აქ შეხიზნულები მუდამ იგერიებენ შემოტევას მტრისა, რომელსაც არსად არ შეუძლია ამ ძნელი ადგილის გადალახვა. ერთი შესავალი გზა მიდიოდა ამ ციხეში და აბაზგების

დანარჩენ მიწა-წყალზეც და იგი წყვილ-წყვილად მიმავალთათვის ძნელად გასავლელი იყო. არავითარი შესაძლებლობა არ არის იქ გასვლისა, თუ არა კაცად-კაცადად და ისიც ფეხით. ამ გზას ზედ ადგას ნაპრალი მეტად საზარი, რომელიც ციხიდან ზღვამდეა გადაჭიმული. თვით ადგილიც ამ ნაპრალის შესაფერ სახელწოდებასაც ატარებს: იქაური მცხოვრებლები ელინურად მას „ტრაქეას“ უწოდებენ“ (გეორგიკა, II, 1965: 158-159). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ პროკოფი კესარიელის მიერ მოხსენიებული ტრაქეის ციხესიმაგრე, რომელიც ზღვისპირას, მთაზე, „აფსილიის საზღვრების შემდეგ აბაზგიის შესავალში“ მდებარეობდა, მერმინდელი ანაკოფია უნდა იყოს (Анчабадзе, 1959: 9-11; მუსხელიშვილი, I, 1977: 119).

არსებობს განსხვავებული თვალსაზრისიც „ტრაქეის“ ლოკალიზაციის შესახებ. მაგალითად, ს. ჯანაშია, მ. ლორთქიფანიძე და ვ. ლექვინაძე მიიჩნევენ, რომ „ტრაქეა“ გაგრასთან მდებარეობდა. პროკოფისეული ტოპოგრაფიული აღწერის გათვალისწინებით ზ. ანჩაბაძე, დ. მუსხელიშვილი, შ. ინალ-იფა და მ. გუნბა აბასგთა მთავარ დასახლებულ პუნქტს ანაკოფია-ახალ ათონთან აიგივებენ. თ. გვანცელაძის მართებული შეფასებით, „ამ პუნქტის გაიგივება თავისუფლად შეიძლება არა მარტო გაგრასთან, ან ანაკოფია-ახალ ათონთან, არამედ გაგრიდან ამჟამინდელ ტუაფსემდე მდებარე მრავალ სხვა ზღვისპირა და კლდოვან ადგილთანა“ (გვანცელაძე, 1998: 26).

ნ. ბერძენიშვილი იმ აზრისაა, რომ „პროკოფის ტრაქეა და მისი მონათხრობი ეპიზოდი გულისხმობს ანაკოფია-ფსირცხას, სადაც აფხაზეთი მართლაც იწყებოდა“ (ბერძენიშვილი, III, 1966: 300). მოგვიანებით დიდი მეცნიერი კვლავ შეეხო ადგილ „ტრაქეას“ ლოკალიზაციის საკითხს და აღნიშნა: „სრულიად უდავოა, რომ აბაზგიის აღმოსავლეთი საზღვარი VI საუკუნეში ანაკოფიის ზღვისპირი და ციხეა“ (ბერძენიშვილი, VIII, 1990: 503).

დ. გოგოლაძის მოსაზრებით, 1961 წელს სპელეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ძველ ანაკოფიაში, ანუ ახალი ათონის ტერიტორიაზე, ივერიის მთის ჩრდილოეთი კალთისძირში აღმოჩენილი უდიდესი კარსტული მღვიმე სწორედ პროკოფის მიერ ნახსენები „ნაპრალი მეტად საზარი“, ანუ ტრაქეა უნდა იყოს. „...დღევანდელი ახალი ათონის „უძირო ორმო-უფსკრულის“ აღმოჩენა და მისი იდენტიფიკაცია პროკოფი კესარიელის „მეტად საზარ ნაპრალთან“, ან შიშის მომგვრელ ადგილ „ტრაქეასთან“, საბოლოოდ ადასტურებს „ტრაქეას“ ლოკალიზაციას ძველ ანაკოფიასთან, ხოლო ეს კი, თავის მხრივ, ასევე, კიდევ ერთხელ საბოლოოდ ადასტურებს აბაზგიის, ანუ „საკუთრივ აფხაზეთის“ აღმოსავლეთ საზღვარს ანაკოფიის ციხესთან, ანუ დღევანდელ ახალ ათონთან“ (გოგოლაძე, 1997: 87).

ანაკოფია გამოსახულია პეტრუს ვესკონტის 1318 წლის, გერმანელი აღმოსავლეთმცოდნის – რ. კერის 1732 წლის, ვახუშტი ბატონიშვილის 1735 წლის, ინგლისელი მოგზაურის – რობერტ კერ პორტერის 1821 წლისა და სხვა რუკებზე, ხოლო მდ. ანაკოფიას, ანაკოფიის წყალს და მის პარალელურ ფორმას – ნიკოლას ვხვდებით XIII ს-ის ვენეციურ, აგრეთვე ვენეციელი კარტოგრაფი ძმების – პიციგინების 1367 წლის, სოლერის 1385 წლის, პორტუგალიელი კარტოგრაფის – დიეგო ომენის 1559 წლისა და სხვა რუკებზე (ზუხბაია, „მახარია“, №10, 2002: 19).

ქართულ საისტორიო წყაროებში ანაკოფიის პირველმობსენიება დაკავშირებულია VIII ს-ის 30-იანი წლების ამბებთან, კერძოდ, არაბი სარდლის, მურვან ყრუს ლაშქრობასთან დაკავშირებით ჯუანშერი მოგვითხრობს, რომ მურვანი ეგრის-ბიზანტიის მაშინდელი საზღვრის – კლისურის გადალახვისა და აფშილეთის ქალაქ ცხუმის შემუსვრის შემდეგ ანაკოფიას მიადგა, სადაც გამაგრებულნი იყვნენ ბიზანტიელი სტრატეგი ლეონი და ქართლის (იბერიის) ერისმთავრის, სტეფანოზის ძენი – მირი და არჩილი („მეფენი ქართლისანი“) („ქ. ცხ.“ I, 1955: 236). ქართველთა და აფხაზთა ლაშქრის მიერ ანაკოფიასთან გამართულ ბრძოლაში დამარცხებული არაბები უკუიქცნენ და გურიის გზით სპერში გადავიდნენ (იქვე: 238).

ვ. ზუხბაია ანაკოფიისადმი მიძღვნილ სტატილაში ყურადღებას ამახვილებს ახალი ათონის დასავლეთით, გუმბის კირქვიან მასივში, ცარცული ასაკის კირქვებში მდებარე ანუხვის დერეფნული ტიპის მღვიმეზე. ა. ლეონიდის ავტორობით 1887 წელს რუსულ ენაზე გამოქვეყნებულ ნაშრომზე მითითებით („Абхазия христианские древности“) მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ახალი ათონის დასავლეთით მდებარე ქართული სოფლის სახელწოდება **ანუხარეთი ანუხვად** შეცვალეს, ხოლო ამჟამად **ანხუა** ეწოდება. საინტერესოა ახალი ათონის აღმოსავლეთით, ზემო ეშერაში მდებარე მღვიმის – **აძაბის** სახელწოდების შესახებ ვ. ზუხბაიას შემდეგი ცნობა: მღვიმის შესასვლელთან მდგარი შუა საუკუნეების კოშკისათვის აფხაზებს **უაზაბა** „სიკვდილის კოშკი“ უწოდებიათ. აქედან მიუღია მღვიმეს სახელწოდება აძაბა (იქვე).

2000 წელს გამოვიდა ვ. ზუხბაიას წიგნი **„ქართული გვარ-სახელები და ტოპონიმები აფხაზეთში“**, რომელშიც ძველი და თანამედროვე ონომასტიკის (საკუთარი სახელები, გვარები, გეოგრაფიული სახელწოდებანი) შესწავლისა და ანალიზის საფუძველზე ავტორი შეეცადა დაესაბუთებინა, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე აბორიგენულ მოსახლეობას ოდითგანვე ქართველობა წარმოადგენდა, ხოლო XVII საუკუნიდან ამ მიწაზე აფხაზების დამკვიდრებამ გამოიწვია ცვლილებები მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლო-

ბასა და ტოპონიმოკაში. წიგნში მკვლევარი აფხაზეთის ცალკეული რაიონების მიხედვით წარმოგვიდგენს გეოგრაფიულ სახელწოდებებს. მოცემულია მსჯელობა ზოგიერთი მათგანის ისტორია-ეტიმოლოგიის საკითხებზე.

ვ. ზუხბაიამ სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა გალის რაიონის ისტორიის, ბუნების, სახალხო მეურნეობისა და სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების მიმოხილვას, რაც 2002 წელს ცალკე წიგნად გამოქვეყნდა. ნაშრომში აღნიშნულია, რომ გალის რაიონის ყველა სოფლის სახელწოდება ისტორიულია, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ საბჭოთა ხელისუფლების პერიოდში გადარქმეული ორი სოფლის სახელს (**მზიური – ცხიროგალი, განახლება – ოკვინორე**). შუა საუკუნეების ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებში მოხსენიებული სახელწოდებანი თანამედროვე გალის რაიონის ტერიტორიაზე თავიდანვე ქართული იყო და არა აფხაზური... ქართული იყო ისტორიულ ძეგლთა სახელწოდებანიც: **ზიგანეონი (გუდაყვა//გუდავა), ბეღია, ფშაური, ილორი, წარჩე, ლუმურიში, სათანჯო, ბარბალეს ეკლესია, ჩხორთოლი, ოცარცე, ჭუბურხინჯი, წიფურია, ათანგელო, საბათარის ციხე-სიმაგრე** და სხვ.) (ზუხბაია, 2002: 112-113).

300-400 წლის განმავლობაში სამურზაყანოში გაქრა მრავალი ეროვნული სახელწოდება, მაგრამ ისტორიული ტოპონიმების ანალიზით დგინდება, რომ აფხაზეთის ტერიტორიაზე არსებული გეოგრაფიული სახელწოდებები ქართველური წარმოშობისაა და მოგვიანებით გაჩენილი აფხაზური ვარიანტები სწორედ მათგანაა მიღებული. პირუკუ პროცესის დაშვებას ეტიმოლოგიასთან ერთად ხელს უშლის სესხების კანონზომიერებანი (თ. გვანცელაძე, პ. ცხადაია...). ზოგიერთი მეცნიერი ცდილობს აფხაზურენოვანი ტოპონიმების ძიებას ისტორიული ცხუმის (სოხუმის) სამხრეთით, ენგურამდე მდებარე ტერიტორიაზე, მაგრამ წერილობით წყაროთა მონაცემების გაანალიზებით დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ მეცნიერთა ამ ჯგუფის მცდელობა ფუჭია და უპერსპექტივო (მსჯელობისათვის იხ. ცხადაია, 2004: 122-123; კეკელია, 2004: 239-240).

ბატონი ვალერიანი პროფესიით ისტორიკოსი არ ყოფილა, მაგრამ შეიძლება თამამად ითქვას, რომ მან სათანადო მეცნიერული კეთილსინდისიერებით და კომპეტენტურობით საფუძვლიანად განიხილა აფხაზეთის ონომასტიკის მრავალი საკვანძო და ბურუსით მოცული საკითხი. აფხაზეთის შესახებ ისტორიულ წყაროთა მონაცემების სხვა ცნობებთან შეჯერებით, აგრეთვე არსებული სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის კრიტიკული ანალიზის, დამატებითი საარქივო, სამუზეუმო და სხვა მასალის საფუძველზე მთელი რიგი საკითხებისა დღეს ახლებურადაა გააზრებული; გასწორებული და დაზუსტებულია გეოგრაფიული სახელწოდებების ლოკალიზაცია და ეტიმოლოგიური კვლე-

ვისას დაშვებული გარკვეული უზუსტობანი. უნდა ითქვას, რომ აფხაზეთის ისტორიული წარსულის შეფასება-შესწავლისას ფრიად ფასეულია ვალერიან ზუხბაიას გამოკვლევები, რომლებშიც მოცემულია აფხაზი და რუსი მეცნიერების მცდარი დებულებების შემცველი „გამოკვლევების“, მრუდე სარკეში წარმოჩენილი აფხაზეთის ეთნოისტორიის ობიექტური ანალიზი.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ვალერიან ზუხბაიამ დიდი ამაგი დასდო აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებების ინდივიდუალური სავსე ექსპედიციების გზით მოძიებასა და ხალხური ეტიმოლოგიების ჩანერას. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ონომასტიკის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრის ფონდებში დაცული ეს უძვირფასესი მასალა გამომცემელს ელის...

§1. 3. ნოდარ შონიას წვლილისათვის აფხაზეთის ტოპონიმის კვლევაში

XX საუკუნის ქართული კულტურის მოღვაწეთა შორის, რომლებმაც ღრმა კვალი გაავლეს საქართველოს ისტორიული წარსულის შესწავლისა და პოპულარიზაციის საქმეში, ნოდარ შონიას (16 მაისი, 1935 წ. – მაისი, 1995 წწ.) წვლილი განსაკუთრებულია. სწავლობდა ჯერ წარჩის რეანლიან, შემდეგ აჩიგვარის საშუალო სკოლაში. 1963 წელს ჩაირიცხა სოხუმის გორკის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ისტორიის ფაკულტეტზე, რომლის სრული კურსი დაამთავრა 1967 წელს და სახელმწიფო საგამოცდო კომისიის გადაწყვეტილებით მიენიჭა საშუალო სკოლის ისტორიის მასწავლებლის კვალიფიკაცია. შემდეგ ორი წელი ასწავლიდა წარჩის სკოლაში. მშობლიური კუთხისა და სოფლის ისტორიულ და ბუნების ღირსშესანიშნაობებს – ეკლესიებს, ციხე-გალავნებსა და გამოქვაბულებს აცნობდა წარჩის მოსწავლე ახალგაზრდობას, ნერგავდა მათში წარსულის სიყვარულს. იგი ცნობილი მხარეთმცოდნე იყო, რომელმაც თავისი შეგნებული სიცოცხლის წლები სამუზეუმო საქმეს შეაღია.

ნოდარ შონიას, როგორც სამუზეუმო საქმის მუხლჩაუხრელ მოამაგეს და გულშემატიკვარს, კარგად მოეხსენებოდა, რომ კაცობრიობის მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლები თავს იყრის ერთადერთ კულტურულ-საგანმანათლებლო და სამეცნიერო დაწესებულებაში – მუზეუმში, სადაც დაინტერესებულ პირებს შეუძლიათ ნახონ ნივთები ისეთივე ფორმით, როგორითაც ისინი საუკუნეების წინათ არსებობდნენ, გაეცნონ მათ დანიშნულებასა და გამოყენების წესებს, შეისწავლონ ამა თუ იმ ხალხის ზნე-ჩვეულებანი, გამოჩენილ ისტორიულ პირთა ცხოვრება-მოღვაწეობის ცალკეული საკითხები და სხვ. მისთვის მუზეუმი ხალხის კულტურის გამომჩენი და მფარველი იყო.

ამიტომ ცდილობდა სამუზეუმო საქმიანობაში ყველა იმ ადამიანის ჩაბმას, ვისაც სურდა საკუთარ თავზე ეთქვა: „დაე, თუნდ მოვკვდე, არ მეშინიან, მაგრამ კი ისე, რომ ჩემი კვალი ნახონ მათ, ვინცა ჩემს უკან ვლიან...“ (შონია, „ლენინელი“, №22, 19 II, 1972: 3).

ნოდარ შონია გალის რაიონის სოფელ წარჩეში დაიბადა. მშობლიური სოფლის სანახებში მრავლად შემორჩენილი ისტორიული ძეგლები და სიძველეები ბავშვობაშივე აღუძრავდა ინტერესს ქვეყნის წარსულისადმი. ეს გაუნელებელი ინტერესი და ძეგლებისადმი სიყვარული ფუტკარივით მშრომელ კაცს სიცოცხლის ბოლომდე გაჰყვა. „საქმე იმაშია, რომ მე ჯერ კიდევ მოსწავლეობიდან დავიწყე რაიონის მატერიალური და სულიერი კულტურის მემკვიდრეობის თავმოყრა და მუზეუმისათვის საფუძვლის ჩაყრა იმ მიზნით, რომ გადამერჩინა მშობლიური მხარის ბუნებისა და ისტორიის მონაპოვარი და ჩამეყენებინა იგი თანამედროვეობის სამსახურში. ამის პირველი საჯარო ჩვენება მოვანყვე ს. წარჩეში, 1962 წელს“, – წერდა ნ. შონია (გაზ. „სათანჯო“).

სამუზეუმო საქმიანობის პარალელურად ნოდარ შონია შემოქმედებითი მუშაობის ფერხულშიც იყო ჩაბმული. აფხაზეთის პერიოდული პრესის ფურცლებზე, ასევე სხვადასხვა სამეცნიერო გამოცემებში დაბეჭდილ პუბლიკაციებს – სტატიებს, ჩანახატებს, მეთოდურ და პუბლიცისტურ წერილებს ნათლად ატყვია ნიჭიერი ავტორის საკუთარი ხელწერა.

ნოდარ შონიას კალამს არაერთი სტატია ეკუთვნის. ამ სტატიების განხილვას აქ არ შევუდგებით, რადგან სცილდება ჩვენი კვლევის თემატიკას.

ამჯერად ჩვენს ინტერესს შეადგენს აფხაზეთის ტოპონიმის საკითხებზე ავტორის მიერ სხვადასხვა დროს გამოქვეყნებული ზოგიერთი პუბლიკაციის ანალიზი.

1970 წელს ჟურნალ „ძეგლის მეგობარში“ გამოქვეყნდა ნოდარ შონიას სტატია აღმოსავლეთ აფხაზეთის ტოპონიმის საკითხებზე. ავტორი აღნიშნავს, რომ მდინარეებს – კოდორსა და ენგურს შუა მდებარე აღმოსავლეთი აფხაზეთი, რომელიც დღევანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით მოიცავს ოჩამჩირისა და გალის რაიონებს, ნაკლებადაა შესწავლილი ისტორიული გეოგრაფიის (ტოპონიმის) თვალსაზრისით. ანალიზებს რა მხოლოდ გალის რაიონის ტოპონიმისას, ნ. შონია წერს, რომ XX ს-ის 30-იან წლებამდე ეს რაიონი სამურზაყანოდ იწოდებოდა, ხოლო თვით **სამურზაყანოს** სახელით ცნობილი ტერიტორია XVII ს-იდან მოქცეული იყო მდ. ლალიძგასა და (ი. პანტიუხოვის აღწერით – მდ. კოდორიდან) ენგურს შორის, კავკასიონის ქედიდან შავ ზღვამდე.

წერილობით წყაროებში მოიხსენიება ტოპონიმები: **ტარსურა-მოხე, ზიგა-ნი-გუდაყვა, ილორი, ნამხარი, წარჩე, ოქუმი** და სხვ. ამ ტოპონიმთა ეტიმოლოგია შეუსწავლელია. ზოგიერთ მათგანზე გამოთქმულია ზოგადი ხასიათის მოსაზრება და, თუ ნოდარ შონიას ნათქვამს ვერწმუნებით, დადებითად არც მათი ლოკალიზაციის საკითხია გადაჭრილი (შონია, „ძეგლის მეგობარი“, №21, 1970: 62; მსჯელობისათვის იხ. მისივე, III, 1958; მისივე, თეზისები, 1964).

აღმოსავლეთ აფხაზეთში (გალის რაიონში) ტოპონიმთა შეკრებას ნ. შონია თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის გათვალისწინებით აწარმოებდა და როგორც აღნიშნავს, ჩანერილ გეოგრაფიულ სახელწოდებებს უკითხავდა ადგილობრივ მოსახლეობას და ამ გზით ცდილობდა ტოპონიმთა ნუსხის შევსებას (იქვე: 63).

ავტორი ავგუფებს გალის რაიონის ტოპონიმებს. ყურადღებას მიაქცევს ეთნიკურობის მაჩვენებელ, საკუთრებასა და სხვადასხვა დროის რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებულ სახელწოდებებს. ცალკეა წარმოდგენილი ხიდებისა და გზა-გადასასვლელების სახელწოდებანი, სამხედრო-პოლიტიკური ვითარების ამსახველი, შინაური და გარეული ცხოველების სახელებისგან მომდინარე, ადამიანთა სახელებსა და გვარებთან, ფლორა-ფაუნასთან, სოფლის მეურნეობასთან, ადამიანთა საქმიანობასთან და ა. შ. დაკავშირებული ტოპონიმები (იქვე: 63-64). „არის ისეთი სახელწოდებებიც, – დასძენს ავტორი, – რომელთა წარმოშობის მიზეზი და მნიშვნელობა გაურკვეველია. მათზე ზოგადი სახის მსჯელობაც შორს წაგვიყვანდა, მაგრამ მოყვანილი ფაქტებიც ნათლად ადასტურებს, თუ რაოდენ ყურადსაღებია აღმოსავლეთ აფხაზეთის ტოპონიმიკა, რომელიც მოითხოვს ყურადღებით შეკრებასა და მეცნიერულ დამუშავებას“ (იქვე: 64).

1989-1990 წლებში გალის რაიონული გაზეთის – „ლენინელის“ ფურცლებზე გამოქვეყნდა ნოდარ შონიას მიერ გალის რაიონის სოფლებში ჩანერილი ტოპონიმიური მასალა. პუბლიკაციაში წარმოდგენილია აჩიგვარის, ბედიის, განახლების, გუდავის, დიხაზურგის, ზემო ბარლების, ლეკუხონის, მზიურის, მუხურის, ნაბაკევის, ოტობაის, ოქუმის, პირველი გალის, რეფი-შეშელეთის, რეჩხი-ცხირის, საბერიოს, სიდის, ფიჩორის, ქვემო ბარლების, ლუმურიშის, ჩხორთოლის, წარჩის, ჭუბურხინჯის სასოფლო საბჭოების ტოპონიმთა ნუსხა.

პუბლიკაციის შესავალში ავტორი აღნიშნავს, რომ სამურზაყანოს ზოგიერთი სოფელი, კერძოდ, მდ. ლალიძგის აღმოსავლეთით მდებარე ილორი, ოხურეი, ფოქევი, აგუბედია და ტყვარჩელი ამჟამად ოჩამჩირის რაიონში შედის, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე სოფელი ფახულანი წალენჯიხის რაიონის შემადგენლობაშია. გალის რაიონის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ჩანერა

(ქ. გალის გამოკლებით) ავტორს უნარმოებია 1969 წელს. როგორც ჩანს, მშობლიური რაიონის ტოპონიმთა აღწერით ავტორის დაინტერესება განაპირობა სწორედ 1969 წლის ივნისში თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ტოპონიმის ლაბორატორიის დაარსებამ. და აი, გალის რაიონის თითოეული სასოფლო საბჭოს ფეხდაფეხ შემოვლით შედგენილი ტოპონიმური სია 20 წლის შემდეგ ნ. შონიამ მკითხველისთვის ხელმისაწვდომი გახადა (შონია, „ლენინელი“, №105, 1989: 3).

სამურზაყანოს სრული ტოპონიმური აღწერა გასული საუკუნის 70-80-იან წლებში განახორციელეს თსუ ონომასტიკის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრის თანამშრომლებმა – პაატა ცხადაიამ და ვილენა ჯოჯუამ. ჩანერილ იქნა 11 ათასზე მეტი გეოგრაფიული სახელწოდება. 2003 წელს ცალკე წიგნად გამოიცა „სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი“. სალექსიკონო მასალისათვის ავტორთა მიერ შერჩეულ იქნა ფონეტიკური პროცესების მიმდინარეობის, გრამატიკის, ლექსიკოლოგიის, სიტყვანარმოებისა და მოტივაციის თვალსაზრისით საინტერესო ტოპონიმური ერთეულები. საჭიროების შემთხვევაში (შესადარებლად, დასაზუსტებლად) ავტორებს გამოყენებული აქვთ პროფ. ვ. ზუზბაიასა და დოც. ბ. კილანავას ჩანაწერები (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 4).

უნდა ითქვას, რომ გალის რაიონის პირველი ტოპონიმური აღწერა დაკავშირებულია მხარეთმცოდნე ნოდარ შონიას სახელთან. როგორც აღვნიშნეთ, სალექსიკონო მასალის პუბლიკაცია მკვლევარმა განახორციელა 1989-1990 წლებში. ამ მასალას, სამწუხაროდ, არ გასცნობიან პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა. შესაბამისად, ნ. შონიას ჩანაწერებმა ასახვა ვერ პოვა 2003 წელს გამოცემულ წიგნში, რითაც ერთგვარად ჩრდილში მოექცა ნოდარ შონიას მნიშვნელოვანი წვლილი გალის რაიონის ტოპონიმთა ჩანერა-აღწერის კუთხით.

პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას ლექსიკონში გეოგრაფიულ სახელწოდებას, როგორც მეთაურ სიტყვას, მოსდევს სახელდებული ობიექტის განსაზღვრა და ერთი ან რამდენიმე საფეხურიანი ლოკალიზაცია რომელიმე ობიექტის/ობიექტების მიხედვით. ტოპონიმებთან წარმოდგენილია აგრეთვე ენობრივი კომენტარები.

რაც შეეხება ნოდარ შონიას სალექსიკონო-ტოპონიმურ მასალას, მოცემულია მხოლოდ გეოგრაფიული სახელწოდება, ხოლო მრგვალ ფრჩხილებში მითითებულია სახელდებული ობიექტის რაობა (თუ რისი სახელწოდებაა), დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე. მაგალითად, **უღუღე ღალი** (ღელე), **მაფაშ ნყურგლი** (წყარო), **ხიტუშ ფოქვა** (ტყე), **აქეშარონი** (საძოვარი)...

ნოდარ შონიას ნაშრომის მთავარი, ზოგადი ნაკლია აგრეთვე ის, რომ სემანტიკურად გაუმჭვირვალე (ან ეტიმოლოგიადადგენილ) ტოპონიმებს არ

ახლავს ენობრივი კომენტარები. მეგრული და აფხაზური მიკროტოპონიმები არ არის თარგმნილი ქართულ ენაზე და არც ერთ მათგანს არ ახლავს შენიშვნა: აფხ. – აფხაზური, მეგრ. – მეგრული. ასე, მაგალითად, ჭუბურხინჯის სასოფლო საბჭოში ნ. შონიას ჩაუნერია ტოპონიმი **ჭყონხუმლა**. ფრჩხილებში მითითებულია, რომ ესაა დასახლების სახელწოდება; თუმცა „ჭყონხუმლა“ მეგრულად „ხმელ მუხას“ რომ ნიშნავს, აღნიშნული არ არის. ტოპონიმის ამოსავალი ფუძის განმარტებას ან ტოპონიმის თარგმანს უნდა მოსდევდეს სახელდებული ობიექტის ლოკალიზაცია, რაც არც ერთ შემთხვევაში მკვლევარს მოცემული არა აქვს. ეს უნდა აიხსნას თსუ-ის ტოპონიმიკის ლაბორატორიის მიერ დაარსების პერიოდში აღებული კურსით, კერძოდ, ქვეყნის ამა თუ იმ კუთხის ჩამწერს ევალებოდა პირველ ეტაპზე მხოლოდ ტოპონიმისა და სახელდებული ობიექტის რაობის (თუ რისი სახელწოდებაა) ჩაწერა. მეორე ეტაპზე დაგეგმილი იყო დაზუსტებული ლოკალიზაციის წარმოდგენა და ტოპონიმთა ინფორმანტისეული განმარტებების ჩაწერა ტოპონიმიკური მასალის ჩამწერთათვის შედგენილი ინსტრუქციის შესაბამისად.

თუ რამდენად ფასეულია ნოდარ შონიას მიერ გასული საუკუნის 60-იანი წლების მინურულს გალის რაიონის სოფლებში გაკეთებული ტოპონიმიური ჩანაწერები, ამის გარკვევას შევეცდებით პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მიერ გამოქვეყნებულ ტოპონიმიურ მასალებთან ბ-ნ ნოდარის მიერ მოძიებული ტოპონიმიური მასალების შედარებით.

„წარჩის სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში ნ. შონია ასახელებს 56 გეოგრაფიულ სახელწოდებას. აღნიშნულია, რომ **უდუდე ლალი** ღელის სახელწოდებაა. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას თქმით, სოფ. წარჩეში, კოლოშანიმ ღალის შენაკადი, რაც საჯიგანიოს სერზე იღებს სათავეს, **უ(დუ)დეღალ-ის** სახელწოდებითაა ცნობილი (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 179). შდრ.: **უდუდეღალ** – ღელეები პირველ აკვალასა და ოკვინორეში (იქვე: 178).

ნაჯგუმ წყურგილი „ნაჯგუს წყარო“ (წყარო) ცხადაია-ჯოჯუასთან დასახელებული არ არის. ნაჯგუ ანთროპონიმია და ფიგურირებს სამურზაყანოს ერთ ტოპონიმში: **ნაჯგუ ინხართა** „ნაჯგუს სამოსახლო“ (აფხ.). ასე ეწოდება ხეხილნარს აყვარაშის მარცხენა მხარეს, ფოქვეშის თემის სოფ. აყვარაშში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 119). **ლუზანდარამ სუკი** ტყისა და გორის, **ლუზანდარამ ომანე** გამოქვაბულის, ხოლო **ლუზანდარამ წყურგილი** საყანისა და წყაროს სახელწოდებადაა მითითებული ნოდარ შონიას ტოპონიმიურ მასალებში. არც ერთი მათგანი დასახელებული არ არის პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას წიგნში. **გდმ ნადოხორი** – „გუდუს ნასახლარი“ (უნდა იყოს **გდგდმ ნადოხორე**), **დარზენა** – „დავაკება“ (ვაკე), **ფიფიეფიმ ნოხორი** – „ფიფიეფის ნასახლარი“ (ნასახლარი),

კუჭამ ნაჭვი „კუჭას (პირსახელია) ნანვავი“ (დასახლება), **ფახურიაში ნაკარუ** – „ფახურის ნაკარვალ“ (ტყე), **ოხვამემ ზენი** „ვაკე ეკლესიასთან“, **ციკოლიეფიმ ნყურგილი** „ციკოლიების ნყარო“ (ნყარო, საძოვარი), **ჰაჯმათიმ ნყურგილი** „ჰაჯმათის ნყარო“ (ტყე, ნყარო), **რამისიმ ნყურგილი** „რამისის ნყარო“ (საყანე, ნყარო), **ჩაგვამ ნყურგილი** „ჩაგვას ნყარო“ (ტყე, ნყარო), **გვალიეფიმ ნყურგილი** „გვალიების ნყარო“ (საყანე, ნყარო), **არდებელავეფიმ ლალი** „არდებელაების (გვარია) ლელე“ (ლელე), **გერზემეფიმ ლალი** „გერზემეების (გვარია) ლელე“ (ლელე), **ნოკოლიმ ოისირე** „ნოკოლის საისლე“ (ტყე), **ჩექობალონი** „თეთრი პური“ (ტყე) დასახელებული არ არის. ნ. შონია ასახელებს ჰიდრონიმ **კაკიკვარას**, რაც ასევე დასახელებული არ არის ცხადაია-ჯოჯუას მასალებში. „კაკიკვარა“ აფხაზურად იგივეა, რაც „კაკის (პირსახელი) ლელე“.

ცხადაია-ჯოჯუას მასალებში სოფლის სახელწოდება **ნარჩე** ფიგურირებს შემდეგ ტოპონიმებში: **ნარჩენყარი**, **ნარჩეფსთა**, **ნარჩემ გინაჯინუ** – „ნარჩის გადასახედი“, **ნარჩემ კინტირლალ//უჩალალ**, მაგრამ ამ ჩამონათვალში არ გვხვდება ნ. შონიას მიერ დამოწმებული **ნარჩემ ზენი** – „ნარჩის ვაკე“.

ნ. შონიას ცნობით, **კაზენი** სახნავის სახელწოდებაა, ხოლო პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მიერ ჩანერილი მასალებით, **კაზენი//კაზიონი** ეწოდება ტყეს კოლომანასა და ნასოლამ სუკს შუა, ნარჩის თემის სოფ. ფშაურში. „კაზენი, კაზიონი XIX ს. დამლევსა და XX ს. დამდეგს ეწოდებოდა საერთო ტყეს ან საძოვარს, რომელიც არავის ეკუთვნოდა და ამიტომ ყველა იყენებდა“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 78). შდრ.: **კაზიონი** – ტყეები ბოკვეთში, გუდავასა და მეორე გუდავაში; **კაზიონტყა** – 1. ტყე კობორაში; 2. ჩაის ფართობი საბჭოთა ჩაიში (იქვე: 78). **Казенный** რუს. „სახაზინო, სახელმწიფოსი“.

ნ. შონიას მიერ დასახელებული ტოპონიმი „ნაჯახი“ (ტყე), ვფიქრობთ, რომ ბექედვის შეცდომაა და სწორი ფორმა უნდა იყოს „ნაჯიჯხ“, რაც მეგრულში „ნაციხარს“ ნიშნავს. ჯიხა დღესაც დგას ნარჩის ცენტრში, მდ. ნარჩენყარის მარჯვენა ნაპირზე. ტოპონიმები – **ნაჯიხ**, **ნაჯ(ი)ხეუ**, **ნაჯიხი** – „ნაციხარი“, **ხაიამ ნაჯიხი** – „ხაიას ნაციხარი“ სამურზაყანოში ბევრგანაა ჩანერილი (ზემო ცხირი, ზარნუფა, ღვაშგვერდი, ჩხორთოლი, ზენი...). პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მასალებში, ნარჩის თემის სოფლებში, მსგავსი სახელწოდებით ადგილი მითითებული არ არის, თუმცა დასახელებულია **ჯიხამ სუკი** – „ციხის სერი“ – სერი ნარჩენყარის მარჯვენა მხარეს, ნარჩის თემის სოფ. ფშაურში (იქვე: 224). სხვათა შორის, „ნარჩის სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში ნ. შონიასაც ციხის ნანგრევის სახელწოდებად მითითებული აქვს **ნაჯიხ**.

სიტუმ ფოქვა, ნ. შონიას ცნობით, ტყის სახელწოდებაა. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მასალებით კი ამ სახელწოდებით ცნობილია გამოქვაბული ფშქე-რონლალის მარცხენა მხარეს, წარჩის თემის სოფ. ფშაურში (იქვე: 217).

ნ. შონია საყანის სახელწოდებად ასახელებს ტოპონიმ **ოკურდღელეს**. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა აკონკრეტებენ: **ოკურდღელე//ოჭველონი//ჭველეფონი** ეწოდება ტყეს წარჩის ფუნყურის საზღვართან, აჩიგვარის თემის სოფ. ფუნყურში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 126, 211).

ნ. შონიას თქმით, სათესს ეწოდება **ჟირწყარიშიშქა**. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ასახელებენ ვარიანტს: **ჟრწყარიშიქა** – „ორ მდინარეს შუა“ (მეგრ.) და მიუთითებენ, რომ ამ სახელწოდებით ცნობილია სახნავები ოხოჯესა და წარჩეს შუა, სოფ. ფშაურში, ოქუმისა და მორინჯის შესართავთან, ნახინგუში, და ქორომონისა და ერისწყლის შესართავთან, პირველ შეშელეთში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 143).

ძეფცხეში ნეძი რქმევია სათესს. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას წიგნში დასახელებულია ვარიანტი: **დგებხენეძი//ძეფცხენეძი**, შემდეგი განმარტებით – „დგებიას (ქალის) კაკალი“ – ნატყევარი, სახნავი სოფლის ცენტრსა და საბენიოს შუა, წარჩეში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 60, 204). ჩვენი აზრით, ტოპონიმის ამოსავალი უნდა იყოს გვარი **ზეფისშვილი//ძეფსქუა**. ძეფსქუახე აღნიშნავს „ზეფისშვილის ქალს“.

ნ. შონიას მიერ დასახლების სახელწოდებად ჩანერილია ტოპონიმი **გვანჭა**, ხოლო ცხადაია-ჯოჯუას ტოპონიმიურ მასალებში კენტრლალსა და გიგომ ლალს შუა, ჩხორთოლის საზღვართან მდებარე სერის სახელწოდებად დასახელებულია ვარიანტი **გვანჭკა**. ამასთანავე, მითითებულია, რომ 1886 წელს ამ სახელით ცნობილი სოფელი შედიოდა მუხურის თემში. ინფორმანტის განმარტებით, „გვანჭკა საერთოდ ცუდი ადგილია. ქვეყანა გაყინული ყოფილა. უცხო კაცს შესცივბია, მაგრამ გასათბობად სახლში არავის შეუშვია. გვანჭკა ყოფილა და ასეც ერქვასო, უთქვამს“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 52).

ნ. შონიას ტოპონიმიურ მასალებში საძოვრის სახელწოდებად დასახელებულია **ოქოთომე**. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მასალებში ამ სახელწოდებით მითითებულია ტყე ერწყარის მარჯვენა მხარეს, სოფ. აჩიგვარაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 132). წარჩის „ოქოთომე“ 2003 წელს გამოცემულ ტოპონიმიურ მასალებში მითითებული არ არის.

აქშარონი, ნ. შონიას მასალებით, საძოვრის სახელწოდებაა. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ასახელებენ ვარიანტს – **აქშარონი**, და შენიშნავენ, რომ ასე ეწოდება ბორცვს კაკიმ ლალსა და ლადიმ წყურგილს შუა, წარჩის თემის სოფ. ნახინგუში (იქვე: 27).

ნაკირ საყანის სახელწოდებადაა მითითებული ნ. შონიასთან. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ასახელებენ ტოპონიმს **ნაკირის** ფორმით, რაც მეგრულად „ნაკირალს“ ნიშნავს, და შენიშნავენ, რომ ამ სახელს ატარებს მინდორი დიდნიფურში, სოფ. დიხაზურგაში (იქვე: 107). მაშასადამე, ნარჩის „ნაკირ“-ის შესახებ ინფორმაცია მხოლოდ ნოდარ შონიას ჩანაწერებმა შემოგვინახა.

ნ. შონიას მასალებში ტყის სახელწოდებად მითითებულია **ნასოლამ სუკი**. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ასახელებენ ვარიანტს: **ნასოლამ სუკი/ნაცალამ სუკი** – სერი კოლოშანის მარცხენა მხარეს, ფშაურში (იქვე: 113, 116).

ნ. შონია საძოვრის სახელწოდებად ასახელებს ტოპონიმ **აგავერას**. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას წიგნში ამ სახელწოდებით ადგილი სოფ. ნარჩეში მითითებული არ არის, თუმცა მკვლევრები აღნიშნავენ, რომ **აგავერა** ეწოდება სახნავს ლალიძგის მარცხენა მხარეს, ოჩამჩირის რაიონის სოფ. აყვარჩაფანში (იქვე: 12).

ნ. შონია ტოპონიმთა ნუსხაში ჩაის პლანტაციის სახელწოდებად მიუთითებს **ნააბაყარს**. მართებული უნდა იყოს პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მიერ ნარჩის თემის სოფ. ფშაურში, საშონიოს უბანში ჩანერილი **ნაბამბაყ** „ნაბამბარი“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 101). თუმცა აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ **ა-ბაყა** აფხაზურად იგივეა, რაც „ძეგლი“. შდრ.: **აბაყა** – 1. გზაგასაყარი თევზ იკვარის მარჯვენა მხარეს, სოფ. ფოქვეში; 2. მინდორი სოფ. ბეღიაში; აბაყ(ჯრ) ჩა – ნატყევარი, სოფლის კუთხე ყოფელსა და მდ. შაშიკვარას შუა, სოფ. შაშიკვარაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 10). გამორიცხული არაა, რომ ადგილს დარქმეოდა **ნააბაყე**. თუმცა ნოდარ შონიასეულ ვარიანტში – **ნააბაყარ**, ასახსნელი იქნება -არ სუფიქსის დანიშნულება.

ნ. შონია ტყის სახელწოდებად ტოპონიმ **არჩხას** ასახელებს. ცხადაია-ჯოჯუას მასალებში მსგავსი ტოპონიმი არაა მითითებული, თუმცა დასახელებულია **არხა** „ვაკე“ (აფხ.) – ვაკე ლალიძგა-ამარდას შუა, ფოქვეშსა და საჩაჩხალიაში (იქვე: 24).

დიხაგუძბა, ნ. შონიას მასალების მიხედვით, ტყის სახელწოდებაა „ნარჩის სასოფლო საბჭოში“. ცხადაია-ჯოჯუა **დიხაგუძბას** და **დიხაგუძუბას** ბორცვთა სახელწოდებად მიუთითებენ სამურზაყანოს სოფლებში – ზენი, პატრახუნა, ოხურეი, ქვემო ლუმურიში, აგავერა, და იქვე დასძენენ, რომ მსგავსი სახელები სამურზაყანოს სოფლებში მრავალგანაა გავრცელებული (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 64). „დიხაგუძ(უ)ბა (მეგრ.) არის მცირე ბორცვი, რომელიც უმეტეს შემთხვევაში მინაზვინულს ჰგავს. არქეოლოგები დიხაგუძუბას თვლიან არქეოლოგიური ძეგლების ერთ-ერთ კატეგორიად“ (იქვე: 64).

ნ. შონიას დამონმებული აქვს ტოპონიმი **მაქისტოუ** (ტყე). ცხადაია-ჯოჯუას წარჩის თემის სოფ. ნახინგუში ჩაუნერიათ ტოპონიმი **მაქესტოუშ ლალ** – კაკიმ ლალის ზემო-წელი, რასაც ახლავს ინფორმანტის შემდეგი ცნობა: „მაქესტოუ აფხაზურად ისეთ ადგილს ეწოდება, სადაც მაქეს (სალესი ქვა) ლესავდნენ“ (იქვე: 94). შდრ.: **მაქეზქუ**, „სადაც სალესი ქვა მოიპოვება“ (აფხ.) – ბორცვი ქაცვარკვარასა და ქაჩუკვარას შუა, აგუბედიის თემის სოფ. აძხი-დაში. **ა-მაქქა** (აფხ.) „მაქური; პატარა სალესი ქვა“ (იქვე).

ნ. შონიას მიერ ჩაის პლანტაციის სახელწოდებად წარჩეში მითითებული სახელწოდება **ნაღეჯი** ცხადაია-ჯოჯუას ტოპონიმიურ მასალებში დასახელებულია სოფ. ნახინგუში, კაკიმ ლალსა და ნისქელიშ ლალს შუა მდებარე ბორცვის სახელწოდებად (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 115).

ნ. შონია ტყისა და წყაროს სახელწოდებად ასახელებს **ბუაშ წყურგის**. ცხადაია-ჯოჯუას მასალებში მითითებულია ჰიდრონიმი **ბუაშ ლალ//ხოჭკვარა** – ლელე, სამქვარისა და ფართოლალის (ცხირის თემი) საზღვარი. ერთოდა ერისწყალს. ამჟამად გალის წყალსაცავში ჩაედინება. ბუავა გვარია. ამ გვარის კაცი ლელისპირას ცხოვრობდა (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 218).

ნ. შონია შენიშნავს, რომ **აბაგდშ ჯიხა** (უნდა იყოს **აბაგდშშ ჯიხა**) ციხის ნანგრევის სახელწოდებაა „წარჩის სასოფლო საბჭოში“. ცხადაია-ჯოჯუას მასალებში ციხის ნაშთი ამ სახელწოდებით მითითებული არ არის, თუმცა სოფ. კობორაში, ალაჰვარის სათავესთან მდებარე ბორცვის სახელწოდებად ასახელებენ **აბაგდშ**-ს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 9).

ნ. შონიას აზრით, **ქვაცაპუტი** ტყის სახელწოდებაა. ცხადაია-ჯოჯუა ასახელებენ ვარიანტებს: **ქვაცაფუთი//ქვაცაპუტი**, მორინჯის მარცხენა მხარეს მდებარე ბორცვის სახელწოდებად, სოფ. ნახინგუში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 185).

ეშმაკიმ ლალ, ნ. შონიას ცნობით, ეწოდება ლელეს „წარჩის სასოფლო საბჭოში“, ხოლო პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა მიუთითებენ, რომ ამ სახელს ატარებს ოხოჯის მარცხენა შენაკადი მიშველში (ოჩამჩირის რ.). ზემონელზე მისი სახელწოდებაა ჩანთაშ ლალ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 68).

კიდევ რამდენიმე მაგალითი: „ქვემო ბარლების სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში ნ. შონია ლელის სახელწოდებად ასახელებს ტოპონიმს **ალუმის** ფორმით (შონია, „ლენინელი“, №13, 1990: 3). პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა აღნიშნავენ, რომ **ალემი//ალღმი** ქირის შენაკადია ქვემო ბარლებში (გალის რ.). ტოპონიმს ახლავს ინფორმანტის განმარტება: „ალიონზე (მეგრ. „ალენი“) მიდიოდნენ გარეულ ღორზე სანადიროდ“ (იქვე: 18). **ალენი//ალღნი//ალენწყარი//ალიონი** ეწოდება ხუმუშქურის მარცხენა შენაკადს ბოკვეთსა და თხინაშკარში (იქვე).

ნ. შონიას მასალებით, **აბნა** დასახლების სახელწოდებაა „მუხურის სასოფლო საბჭოში“. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მონაცემებით, ამ სახელწოდებით ცნობილია სახნავი საშარანგიოში (მუხური) და დავაკება ფერდობების ძირას, კოლოშანის მარცხენა მხარეს, წარჩის თემის სოფ. ფშაურში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 12). **ცხენიშ ნაგორგალი** დიხაზურგის თემში მალლობის სახელწოდებადაა მითითებული ნ. შონიას მიერ (შონია, „ლენინელი“, №137, 1989: 4). ცხადაია-ჯოჯუას ტოპონიმთა ჩამონათვალში ეს სახელწოდება არ გვხვდება.

სტატიაში – „თაგილონ-წამხარის გარშემო“, ავტორი მსჯელობს ისტორიული ძეგლებით მდიდარ სოფ. თაგილონზე, რომელიც მდებარეობს მდ. ენგურის მარჯვენა ნაპირზე, ჭუბურხინჯსა და ნაბაკევს შორის, და ყურადღებას ამახვილებს სახელწოდება „თაგილონის“ ისტორიაზეც. ავტორი იმონებს ისტორიკოს მამია დუმბაძის თვალსაზრისს 1832 წელს (სტატიაში შეცდომით 1932 წელია მითითებული) რუსეთის მთავრობის მიერ ენგურის ნაპირზე (იქ, სადაც მდინარე ორ ტოტად იყოფა), ათანგელოს (სტატიაში შეცდომით წერია „ათანგული“) ციხის აგებასა და შიგ რუსული ჯარის ჩაყენებასთან დაკავშირებით. აქედან გამომდინარე ვარაუდობს, რომ შესაძლებელია **ათანგილოსაგან** წარმოშობილიყო **თაგილონი** („ლენინელი“, №31, 14. III, 1968: 3).

ნიფურია წარმოადგენდა არა მარტო სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრს, არამედ სხვადასხვა ქვეყანასთან დიპლომატიურ-პოლიტიკური კავშირების მნიშვნელოვან კერასაც. აქ XVII საუკუნეში საქმიანობდა იტალიის კათოლიკური მისია. ფიქრობენ, რომ ისტორიულ წყაროებში მოხსენიებული **ნიფურია** სოფ. თაგილონის ტერიტორიაზე მდებარეობდა. აქ მოღვაწეობდნენ არქანჯელო ლამბერტი, ჯუზეპე ჯუდიჩე, კრისტოფორო დე კასტელი. სახელწოდება წარმოდგება „ნიფლნარიდან“ (მეგრულად „ნიფური“) (პაჭკორია, ქსე, XI, 1987: 334).

XVII ს-ის დასასრულიდან ნიფურიას პოპულარობას, ნ. შონიას აზრით, ცვლის მის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე პუნქტი **წამხარი**, რომელიც ასევე ხშირად მოიხსენიება ქართულ წერილობით წყაროებში. წამხარის ეკლესიის დღემდე შემორჩენილი ნაშთები და მისი მოხერხებული მდებარეობა ავტორს აფიქრებინებს, რომ იგი წარმოადგენდა შეძლებული ფეოდალისა და მისი ამაღლის საცხოვრებელ მონუმენტურ შენობას, რომელშიც ხდებოდა ოდიშის (სამეგრელოს) სამთავროს მნიშვნელოვანი პოლიტიკური და კულტურული საკითხების გადაწყვეტა (იქვე).

1971 წლის 21 იანვარს გაზეთ „ლენინელში“ ნოდარ შონიას ავტორობით გამოქვეყნებული პუბლიკაცია წარმოადგენს გამოხმაურებას წერილზე – „აღვადგინოთ ძველი სახელწოდება“. ავტორი შენიშნავს, რომ აკად. აკაკი შანიძის

თვალსაზრისი ტოპონიმ „ისორათის“ მეგრულ-ლაზური წარმოშობის შესახებ და მისი დაკავშირება ისლის კულტურასთან სრულიად არ უნდა იყოს გამო-რიცხული. ნ. შონია ეხმაურება 1970 წლის 15 ოქტომბერს იმავე გაზეთში გა-მოქვეყნებულ წერილს. მის ავტორს – შ. ჩხოტუას, წერს ნ. შონია, რატომღაც ეჩოთიერება **-ათ-ი** და **-ეთ-ი** დაბოლოების მქონე ქართულ ტოპონიმთა არსებო-ბა, რადგან მიაჩნია, რომ ასეთი დაბოლოებანი თურქულ სახელებსაც ახლავს. ნ. შონია ამ ფაქტს შემთხვევითობას მიაწერს, ვინაიდან, წინააღმდეგ შემთხვე-ვაში **გელათი**, **რცხილათი**, **აფხაზეთი**, **ჭანეთი**, **ჯიქეთი** თურქული წარმომავლო-ბის სახელებად უნდა გამოგვეცხადებინა. **ოზურგეთი**, **ლანჩხუთი**, **ბობოყვათი**, **ბაღდათი** მეგრული წარმომავლობის სახელებია და შ. ჩხოტუას დაეჭვება ამ შემთხვევაში საფუძველს მოკლებულიაო, – დასძენს ავტორი („ლენინელი“, №9, №21. I, 1971:3).

იმავე წერილში ნ. შონია ყურადღებას ამახვილებს გეოგრაფიულ სახელწო-დებათა შერქმევა-გადარქმევის საკითხზე და გულისტკივილით აღნიშნავს, რომ მეგრული სიტყვა „თანჯი“-დან მომდინარე ტოპონიმი „სათანჯო“ არ უნდა შეეცვალებოდეს „სალხინოთი“. ასევე გაუმართლებლად ეჩვენება აჩიგვა-რის №2 საბჭოთა მეურნეობისათვის „გალის“ დარქმევა, რადგან გალსა და აღნიშნულ მეურნეობას შორის ორი სოფელი მდებარეობს. ოცარცე გალის რაიონშია, რუხი – ზუგდიდისაში. ეს ორი სოფელი მდ. ენგურით არის ერთ-მანეთისაგან გამოყოფილი. ამიტომ ოცარცის ქვის კარიერისათვის „რუხის კარიერის“ დარქმევა, ავტორის აზრით, სავსებით სამართლიანად, სრულიად გაუმართლებელია. ასევე მიზანშეუწონელია გუდავის ტერიტორიაზე არსე-ბული ენგურჰესელთა დასახლებისათვის „პრიმორსკის“ დარქმევა. ნ. შონიას მოსაზრებით, ზღვისპირას შექმნილი ენგურჰესელთა დასახლებისათვის „ისო-რათის“ დარქმევაც ასევე გაუმართლებელი იქნებოდა მისი სიშორის გამო. უპრიანია მას დაერქვას იმ სოფლის სახელი, სადაც მდებარეობს. ესაა „გუდა-ვა“, ან „გინძე ენერი“, და თუკი ძველი სახელწოდების აღდგენას მოვისურვე-ბთ, – დასძენს ავტორი, – მაშინ „გუდაყვა“, ან „სიგანეონი“ უფრო შესაფერი იქნებოდა (იქვე: 4).

ქალაქ გალის ისტორიისა და სახელწოდების ეტიმოლოგიის შესახებ მსჯე-ლობა მოცემულია ნოდარ შონიას ერთ-ერთ საგაზეთო სტატიაში („ლენინელი“, №126, 1974). ავტორი იმონმებს გალელ ინფორმატორთა ცნობებს ამ ტერი-ტორიაზე პირველმოსახლეობის გაჩენის შესახებ. მას საგულისხმოდ ეჩვენება ის ფაქტი, რომ მდ. ერისწყლის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე დასახლებას **პატა-რა გალი**, ხოლო აფხაზურად **გალხუჭი** ეწოდება. ის გარემოება, რომ აფხაზურ ენაში შემონახული ყოფილა „პატარა გალის“ ცნება, იმაზე მიგვიჩვენებს, რომ

უნდა არსებულიყო „მეორე გალიც“, უფრო დიდი და მნიშვნელოვანი. მეორე გალში, სავარაუდოდ, უნდა მოიაზრებოდეს ამჟამინდელი ქალაქ გალის ტერიტორია ადრინდელ პერიოდში. მკვლევარი ყურადღებას ამახვილებს ტოპონიმ „გალის“ წარმომავლობაზე და შენიშნავს, რომ მეგრულ მეტყველებაში **ღალი** მიემართება მდინარის ხეობას, ნყალს. მაგრამ, სახელდობრ, რომელი ღელისგან მომდინარეობს ქალაქ გალის სახელწოდება, ამჯერად ძნელი სათქმელია. ნ. შონია ფიქრობს, რომ შესაძლებელია იგი უკავშირდებოდეს მდ. ერისწყლის ხეობას (იქვე).

ნოდარ შონია 1995 წელს, 60 წლის ასაკში გაერიდა ცოდვამადლიან წუთისოფელს. სამწუხაროდ, ომმა და უღმობელმა დრომ შეინირა მის მიერ დიდი რუდუნებით შექმნილი გალისა და წარჩის მუზეუმები. განადგურდა ათასობით ექსპონატი – ხელნაწერები, ეთნოგრაფიული და არქეოლოგიური მასალა, მემორიალური ნივთები, მაგრამ დარჩა მის მიერ შთამომავლობისთვის დატოვებული ნაკალმევი და კვალი ნათელი. სულ ახლახან მკითხველმა იხილა ნოდარ შონიას წიგნი ისტორიული სამურზაყანოს ტოპონიმის საკითხებზე (შონია, 2019; მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. კეკელია, „ქ. ო.“, X, 2018: 92-113).

თავი II
აფხაზეთის ისტორიული გეოგრაფიის
ზოგიერთი საკითხი

§2.1 ეპიზოდები თანამედროვე აფხაზეთის ეთნიკური გეოგრაფიიდან (ისტორიული წყაროებისა და ტოპონიმიკური მონაცემების მიხედვით)

უცხოური და ქართული წერილობითი წყაროების გაანალიზებით შესაძლებლობა გვეძლევა, გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ აფხაზეთა ეთნოგრაფიული ჯგუფების საქართველოში განსახლების არეალზე ისტორიულ წარსულში.

ვახუშტი ბატონიშვილი გვამცნობს, რომ ქართველთათვის დამწერლობისა და რჯულის ენა ქართულია: „გარნა თუ აქუთ ზოგთა ენა სხუა, თვისნი საკუთარნი, არამედ წიგნი არცა ერთსა რომელსავე აქუს თვინიერ ქართულის წიგნისა საკუთრად“. მას საკუთარ ენებად მიაჩნია სვანური და მეგრული; მეგრულს კი „წამხდარ ქართულად“ მოიხსენიებს.

მონუმენტური ნაშრომის იმ თავში, რომელსაც ეწოდება „აღწერა ეგრისის ქუეყანისა, ანუ აფხაზეთისა, ანუ იმერეთისა“, ვახუშტი შენიშნავს, რომ მცხოვრებნი „სარწმუნოებითა და ენით არიან ქართველთა თანა აღმსარებელნი...“ ისტორიკოსმა იცის, რომ აფხაზებსაც „ენა საკუთარი თუისი აქუსთ, არამედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული“ (ვახუშტი, IV, 1973: 786).

ამასთანავე, ერთსა და იმავე ეთნოსისადმი კუთვნილების მტკიცების მიზნით, ვახუშტი აღნიშნავს, რომ ეგრისის (იგივე აფხაზეთი, ოდიში, იმერეთი), კახეთისა და სამცხე-საათაბაგოს მცხოვრებნი არიან „ტანოვანნი და შვენიერ-ჰაეროვანნი“ და გარეგნული მახასიათებლებით ცდილობს ქართველებთან (ქართლებებთან) მათი მსგავსების დასაბუთებას.

„აღწერაში“ ასახვა პოვა არა მხოლოდ ვახუშტის დროის (XVIII ს-ის I ნახევარი) ოდიშ-აფხაზეთის სინამდვილემ, არამედ გადმოცემულია ადრინდელი ისტორიული ვითარებაც. მისი მსჯელობა მეგრელებითა და აფხაზეთით დასახლებული ტერიტორიების საზღვრების ცვალებადობის შესახებ, მკვლევართა აზრით, ნდობას იმსახურებს.

ვახუშტი აფხაზეთის ტერიტორიას განიხილავდა როგორც საქართველოს, ქართული სამყაროს განუყოფელ, ორგანულ ნაწილს. X საუკუნეში ქართლის, კახეთისა და აფხაზეთის გაერთიანებაზე მსჯელობისას ვახუშტი შენიშნავს: „ბაგრატ მეფემან დაიპყრა ყოველი ესე ქვეყანა და შეაერთა კუალად ქართლსავე, ვითარცა აფხაზეთი და ჰერკახნი, და ჰყო ყოველნი ერთ სამეფოდ თვის მეფობასა შინა, და იყო ყოველი ესე ივერია ერთ სამეფოდ“ (იქვე: 700).

საგულისხმოა ის გარემოება, რომ დიდმა მეცნიერმა თანამედროვე დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვისადმი მიძღვნილი თავი ნაშრომში ასე დაასათაურა: „აღწერა ეგრისის ქუეყანისა, ანუ აფხაზე-

თისა, ანუ იმერეთისა“. მას ეგრისი, აფხაზეთი და იმერეთი ერთი და იმავე ტერიტორიული სივრცის სინონიმურ სახელებად ესახებოდა.

XVII საუკუნისათვის ენგურ-კოდორის შუამდინარეთის მოსახლეობის კოლხურობაზე მეტყველებს „აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარი“, შედგენილი 1621 წელს, რომელშიც დასახლებულია სწორედ მეგრულენოვანი ონომასტიკონი. ოდიშის სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის შესახებ უაღრესად მნიშვნელოვანია „ბიჭვინტის იადგარი“ (1525-1550 წწ.), რომელშიც ასევე მეგრულენოვანი ონომასტიკონია მითითებული (ქსძ, II, 1965: 179).

ამ ტერიტორიასა და საკუთრივ აფხაზეთში ეთნიკურად განსხვავებული მასის ჩამოსახლებასა და გაბატონებას შედეგად მოჰყვა აბორიგენი მოსახლეობის „გააფხაზება“ და ადგილობრივი ქართველურენოვანი ტოპონიმების ნაწილობრივ გაქრობა ან ფორმის შეცვლა, მაგრამ, მიუხედავად ეთნიკური პროცესების ცვლილებებისა და „გააფხაზების“ უკუქცევადი პროცესისა, აფხაზი თავდა-აზნაურები მეტწილად მაინც ინარჩუნებდნენ ქართულ ენასა და ქართულ თვითშეგნებას. ვახუშტის ცნობა, რომ მისი დროის აფხაზებს „ენა საკუთარი თუისი“ ჰქონდათ, მაგრამ წარჩინებულებმა იმავდროულად ქართულიც იცოდნენ (ვახუშტი, IV, 1973: 786), სწორედ ამ გარემოებით უნდა აიხსნას.

§2.2 აფხაზეთის ზოგადი ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა. სახელწოდება „აფხაზეთი“

აფხაზეთი საქართველოს უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთი პროვინციის სახელწოდებაა. თანამედროვე აფხაზეთს სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით შავი ზღვა აკრავს; აღმოსავლეთით საზღვარი სვანეთ-აფხაზეთის ქედს და მდ. ენგურის ქვემო დინებას გასდევს, ჩრდილო-დასავლეთისა – მდ. ფსოუს, ხოლო ჩრდილოეთისა – კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის თხემს.

ისტორიულ წარსულში **აფხაზეთს**, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიულ ტერმინს, სამი მნიშვნელობა ჰქონდა: 1. აფხაზეთი აღნიშნავდა ამჟამინდელი აფხაზეთის ტერიტორიის ნაწილს, ანუ საკუთრივ აფხაზეთს – საქართველოს ისტორიულ პროვინციას, ხოლო ეთნონიმი „აფხაზი“, „აფხაზები“ – ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებ ხალხს; ამ მნიშვნელობით გვხვდება ეს ტერმინები უცნობი ავტორის თხზულებაში – „წამება და ლუანლი წმინდათა და დიდებულთა მოწამეთა დავით და კონსტანტინესი“ („...რამეთუ იყო ბანაკი მათი (არაბთა – ი. კ.) ცხენისწყლითგან ვიდრე აფხაზეთამდე და გამოიხუნა ციხენი და ქალაქნი და ალაოხრნა და უვალ და უკაცურ ყო ქუეყანა მეგრელთა და აფხაზთა“), სტეფანე მტბევარის

„გობრონის ნამებაში“, ექვთიმე ათონელის მიერ თარგმნილ იოანე მოციქულის მოგზაურობის აღწერაში, ეფრემ მცირის „მოქცევაში“, ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის მატრიანებში, უცნობი ავტორის „მატიანე ქართლისაში“ და სხვ.; 2. „აფხაზეთი“ წარმოადგენდა მთელი დასავლეთ საქართველოს სახელწოდებას. აფხაზთა მთავარ ლეონ II-ის მიერ ამ რეგიონის გაერთიანებიდან; მეორე, ანუ მთელი დასავლეთ საქართველოსა და ამ ტერიტორიის ყველა მკვიდრის მნიშვნელობით აფხაზეთსა და აფხაზს ხმარობენ იოანე საბანისძე („აბოს ნამება“), გიორგი მერჩულე („გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“) და ა. შ. ამ თხზულებებში აღწერილი ამბების ქრონოლოგიური ჩარჩო მოიცავს პერიოდს VIII ს-ის 80-90-იანი წლებიდან XI ს-ის დასაწყისამდე (ლორთქიფანიძე, 1990: 9-10; გამყრელიძე, 1993: 588-589; გვანცელაძე 1993: 572-573); 3. მესამე ეტაპზე „აფხაზეთისა“ და „აფხაზის“ მნიშვნელობის ქვეშ თითქმის მთელი საქართველო და მისი ნებისმიერი მკვიდრი იგულისხმება, უმთავრესად უცხოურ – არაბულ, სპარსულ, სომხურ და ბერძნულ წერილობით წყაროებში. ასეთი ვითარებაა ბაგრატ III-ის მიერ საქართველოს გაერთიანებიდან, ანუ XI ს-ის დასაწყისიდან, ვიდრე ერთიანი საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაქუცმაცებამდე (გვანცელაძე, 1993: 573).

XV-XVI საუკუნეებიდან მოყოლებული დღემდე ქორონიმ „აფხაზეთისა“ და ეთნონიმ „აფხაზის“ ქვეშ თავდაპირველი მნიშვნელობა – ამჟამინდელი აფხაზეთის ტერიტორიის ნაწილი და ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები ის ხალხი მოიაზრება, რომლებიც ამჟამად აფსუებად იწოდებიან (იქვე: 574; გამყრელიძე, 1993: 590).

თავდაპირველი აფხაზეთი (აბაზგია), რაც ლაზიკის (ეგრისის) სამეფოსადმი ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფ ორ მცირე სამთავროს აერთიანებდა (ცენტრები: ბიჭვინთასა და ანაკოფიაში), მოიცავდა ტერიტორიას ჩრდილო-დასავლეთით მდ. აბასკოსსა (მდ. ბზიფი, ფსოუ ან მზიმთა) და სამხრეთ-აღმოსავლეთით – ცხუმსა და ანაკოფიას შორის.

VII ს-ის დასაწყისში აფხაზეთმა აფშილეთის ნაწილის მიერთებაც შეძლო კელასურამდე და ამ სახით ბიზანტიის გავლენის ქვეშ მოექცა. VII-VIII სს-ში ეგრისის სამეფოს დასუსტების პერიოდში გაძლიერებულმა აბაზგიის სამთავრომ თავის ტერიტორიულ სივრცეში გააერთიანა აბაზგები, აფშილები, სანიგები და მისიმიელები. ტომთა ეს ერთობლიობა ქართულ წყაროებში **აფხაზებად** იწოდება, ხოლო აბაზგიის მთავარი – აფხაზთა მთავრად ან **ერისთავად** (ლორთქიფანიძე, „საქართველო“, I, 1997: 255).

VIII ს-ის II ნახევარში (ბოლოს) აფხაზთა მთავარმა ლეონ I-მა თავისი ნათესავის (პაპა დედის მხრიდან), ხაზართა ხაკანის დახმარებით შეძლო დასუსტებული ბიზანტიის იმპერიის ვასალობისგან თავის განთავისუფლება. ნიკოფსიიდან სამხრეთით – ქოროხის ხეობამდე, ხოლო აღმოსავლეთით ლიხის მთამდე – მთე-

ლი დასავლეთი საქართველო (ეგრის-აფხაზეთი) ერთ ტერიტორიულ სივრცეში მოექცა. შეიქმნა ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფო „აფხაზთა სამეფოს“ სახელწოდებით. ლეონ I-ის ძმისშვილმა ლეონ II-მ „აფხაზთა მეფის“ ტიტული მიიღო. სამეფოს ცენტრი ქუთაისი გახდა. ამ სახით იარსება მან VIII ს-ის 70-იანი წლების ბოლომდე. ისტორიული წყაროებიდან ირკვევა, რომ ამ დასავლურ-ქართული სამეფოს ტერიტორიაზე შექმნილი 8 საერისთავოდან ორი შეიქმნა უშუალოდ აფხაზეთის ძველი ბიზანტიური საერისთავოს ფარგლებში. ესენია საკუთრივ აფხაზეთის საერისთავო, რომელმაც საზღვარი გაიფართოვა ჩრდილო-დასავლეთისკენ, ციხე-ქალაქ ნიკოფსისამდე (ნიკოფსია), და ცხუმის საერისთავო, რომელმაც მთელი ძველი აფშილეთი მოიცვა (მუსხელიშვილი, „საქართველო“, I, 1997: 250). მოგვიანებით, XII ს-ში ეს ტერიტორია ცხუმის საერისთავოთერისთავოს ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა. მის სათავეში იდგა შერვაშიძეთა ფეოდალური გვარის წარმომადგენელი. აღნიშნული ადმინისტრაციული ერთეულის აღმოსავლეთი ნაწილი, ანუ VIII-X სს-ში „ცხუმის საერისთავოდ“ წოდებული ტერიტორია ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ (XV ს-ის მიწურული) ოდიშის (სამეგრელოს) ერისთავოთერისთავებმა შეიერთეს, ხოლო აფხაზეთის ერისთავები – შარვაშიძენი ოდიშის მთავრის ქვეშევრდომები გახდნენ (იქვე).

ნიკო მარისა და სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მიღებული მოსაზრებით, ქართული **აბხაზ-** და ბერძნული **აბასგ-** ფუძეებისათვის ამოსავალი უნდა იყოს **აბაზხ-** (კახაძე, 1993: 551-556). ო. კახაძე არც იმ შესაძლებლობას გამორიცხავს, რომ ამ სიტყვის მეგრული ფორმა აბზაზა (-აფხაზა) და ამ უკანასკნელის გამარტივებული სახე – ქართული აბზაზი, მიგველო მეტათეზისის (ბგერათა გადაადგილების) გზით, **აბზაზა** ფორმისაგან, რომელიც უახლოვდება ნ. მარისა და ს. ყაუხჩიშვილის მიერ ძირითადად ბერძნული ფორმის მეშვეობით აღდგენილ **აბაზხ** ფორმას: აბზაზა/აბაზზა ← აბაზაზა (იქვე: 556). მკვლევარი აბაზაზა ფორმას ფუძითაც და -ზა ფორმანტითაც ადილეურ (ჩერქეზულ)-ყაბარდოულ ენობრივ სამყაროს უკავშირებს (იქვე: 561). აბზაზა/აბზაზა (← აბზაზა ← აბაზაზ) ფუძეთა ანალიზის საფუძველზე მკვლევარი დაასკვნის, რომ ეს ეთნონიმი ქართველებს ადილეულთაგან (ჩერქეზთაგან) უნდა ესესხებინათ, რასაც ეთნონიმის ხ ელემენტი მოწმობს, და იმთავითვე გულისხმობდა ადილეულებს, კერძოდ, აბაძაზებს და, შესაძლებელია, მათ მეზობელ აბაზა ტომს (იქვე: 562).

გ. ფიფიას მოსაზრებით, აფხაძე სიტყვაში **ფაზ** სიტყვა უბიხთა თვით-სახელწოდებაა, ხოლო **ძე** „ჯარს, არმიას, შეიარაღებულ ადამიანებს, ან კიდევ ცალკეულ მეომარს“ ნიშნავს. მაშასადამე, გ. ფიფია ფიქრობს, რომ თავდაპირვე-

ლად „აფხაზი“ ნიშნავდა „უბის მეომარს“, მაგრამ შემდგომში იგი გავრცელებულა ჯიქეთის სხვა ტომების წარმომადგენლებზეც, აგრეთვე აფსუებზე, რისთვისაც ალბათ ხელი უნდა შეეწყოს მათი ენების მსგავსებას და სხვა ეთნიკურ შტრიხებსაც. განვითარების შემდგომ ეტაპზე აფხაზა სიტყვას ეგრისელებისთვის ის მნიშვნელობა შეუძენია, რაც ადიღეურ სიტყვა აბაზას ჰქონდა, ე. ი. მათთვის **აფხაზა** წარმომადგენდა ყველა მონათესავე ადიღის კრებით სახელს, აფსუებისა და მდ. ბზიფის ჩრდილო-დასავლეთით მცხოვრები ტომების ჩათვლით. მოგვიანებით ეს ცნება კონკრეტული ეთნოსის, კერძოდ, აფსუათა სახელწოდებად იქცა (ფიფია, „სახალხო განათლება“, №27, 1990: 13).

აფხაზ-/აბაზგ- და **აბაზა/აფსუა** ეთნონიმთა ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ძიებანი მოცემულია აკად. თამაზ გამყრელიძის ნარკვევში. მისი დაკვირვებით, ახ. წ. I-II საუკუნეებიდან ბერძნულ წყაროებში ერთმანეთის მეზობლად მოხსენიებულ ქვეყნებს – **აფსილიასა** და **აბაზგიას** შუა საუკუნეების ქართული წყაროების („ქართლის ცხოვრება“) **აფშილეთი** და **აფხაზეთი** შეესატყვისება (გამყრელიძე, 1993: 581). ბერძნულ-ქართული წყაროების **აფსილ-/აფშილებს** თ. გამყრელიძე თანამედროვე **აფსუა/აფხაზებთან** გენეტიკურად და ენობრივად დაკავშირებულ ეთნოსად და მათ შესაძლო წინაპრად მიიჩნევს, ხოლო **აფხაზ-/აბაზგ-** ეთნონიმის ქვეშ, ახ. წ. I ს-ში შავიზღვისპირეთში არსებული ეთნოკულტურული ვითარების გათვალისწინებით, ისტორიულ-გენეტიკური თვალსაზრისით დასავლურ-ქართველური წარმომავლობის იმ ტომებს მოიაზრებს, „რომლებიც ძველ კოლხეთში მობინადრე სვანური და მეგრულ-ლაზური ტომების ახლო მონათესავე უნდა ყოფილიყვნენ“ (იქვე: 587).

რ. თოფჩიშვილი საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარეების – **ფხოვისა** და **აფხაზეთის** სახელწოდებებში შესაძლებლად მიიჩნევს საერთო ქართველურ ენაში თავდაპირველად მზის (ცის) აღმნიშვნელი **ფხ** ლექსემის გამოყოფას (თოფჩიშვილი, XI, 2006: 85).

ვახუშტი ბატონიშვილი ანაკოფიის დასავლეთით, უფრო ზუსტად, ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე აფხაზეთის უწინდელ სახელწოდებად **ეგრისს** მიიჩნევდა: „ხოლო ანაკოფიის დასავლეთი არს აფხაზეთი, პირველად წოდებული ეგრეთვე ეგრისი, რამეთუ ვინაითგან წილი ეგროსისა არს ზღუამდე, მის გამო ეწოდა ეგრივე“ (იქვე: 784). მამასადამე, დიდი მეცნიერის აზრით, საკუთრივ აფხაზეთის ტერიტორია ეგროსიანთა კუთვნილებას წარმომადგენდა; ხოლო მას შემდეგ, რაც ეს ტერიტორია „დაიპყრეს რა ბერძენთა, მათ უწოდეს აბასა, ხოლო ქართველთა აფხაზეთი. გარნა უმეტეს საგონებელი არს, ძეთაგან ანუ ძის ძეთაგან ეგროსისათა ეწოდა სახელი ესე“ (იქვე: 784).

„ნილი ეგროსისა“ გულისხმობს მთელ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთს, ანუ იმ ტერიტორიას, რომელიც ქართველთა ლეგენდარულმა ეთნარქმა ეგროსმა თარგამოსისგან მიიღო. ლეონტი მროველის აზრით, რომელსაც ვახუშტი ბატონიშვილიც იზიარებს, ესაა „ქუეყანა ზღუის ყურისა“, მოქცეული შემდეგ საზღვრებში: „აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა ან ჰქვან ლიხი; დასავლით ზღუა; [ჩრდილოთ] მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წარსწუთების წუერი კავკასისა“ („ქ. ცხ.“, I, 1955: 5).

საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ თეიმურაზ ბატონიშვილი ემყარება ვახუშტის ვერსიას, ისტორიული რეალობის შემცველ ლეგენდას ეგროსისა და მისი შთამომავლების შესახებ (ვახუშტი, IV, 1973: 63), რომლის საფუძველზეც აფხაზეთს ქვემო ივერიად მიიჩნევდა, „რომელსაცა ეგრისი სახელსძევს“, ხოლო ეთონიმ „აფხაზს“ ეგროსის შთამომავლის, გმირისა და აფხაზეთის პირველი მეფის აფხაზოსის სახელს უკავშირებდა (ბატონიშვილი, 1848: 56).

ისტორიკოსი თ. ბერაძე, ვახუშტის აზრს, რომ თავდაპირველად, შემდეგდროინდელი აფხაზეთი დასავლურქართული ტომებით იყო დასახლებული და უშუალოდ ეგრისის შემადგენლობაში შედიოდა, ზოგადად, სწორად მიიჩნევს, მაგრამ ეჭვი შეაქვს ამ პროცესის ქრონოლოგიაში. მკვლევარი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ ვახუშტისთვის ამოსავალი წერტილი ქართლის სამეფოს შექმნაა, რაც ძვ. წ. III ს-ის ფაქტია. შესაბამისად, ვახუშტის ცნობიდან ისე გამოდის, რომ „ეგრის წყალს ქუემოთ“ მოსახლეთა განდგომა უნდა მომხდარიყო სწორედ აღნიშნულ პერიოდში, ანუ ქართლის პირველი მეფის ფარნავაზის აზონზე სრული გამარჯვების შემდეგ; მაგრამ თუ ასეთ ფაქტს მართლაც ჰქონდა ადგილი, მაშინ იგი ვერ მოხდებოდა ძვ. წ. III ს-ში, ქართლის სამეფოს შექმნის პერიოდში, რადგან ამ დროს აფხაზური მოდგმის ტომთა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ტერიტორიაზე განსახლება წერილობითი წყაროებით არ დასტურდება (ბერაძე, 1998: 101-102).

ქ. ლომთათიძის აზრით, უბიხურში „აფხაზის“ შესატყვისია **აზელა**. მკვლევარს ეძნელება ერთი მხრივ, ადიღელთა „ადღლა“, და მეორე მხრივ, **აბაზა/აბაზგ**-სა, რაც აფხაზურ ტომს მიემართება, და ადიღელ ტომთა **აბაძეხ/აბძახ/აბზახ/აბასხ** და **აფხაზ** სახელწოდებათა ერთმანეთისაგან დაშორება (ლომთათიძე, ეძ, VI, 1997: 124).

მკვლევრის დაკვირვებით, **აფშილ/აფსილ, აფსარ** და **აფსუა** ერთი და იმავე ხალხის აღმნიშვნელი, საერთო ძირის შემცველი სახელებია, თუმცა გასარკვევია სხვაობები მათ შორის როგორც ძირეული, ისე აფიქსისეული ვარიანტების მიხედვით. **აფს-უა** (ბზიფ. **აფს'უა**) აფხაზურია და „აფხაზ ადამიანს“ ნიშნავს. **აფშილ** ფუძის შ მიშინა სახეობა ამ ეთნონიმის სხვა ენაზე გარდაქმნილ აკუს-

ტიკურ ვარიანტს წარმოადგენს. „მაშასადამე, – დაასკვნის ქ. ლომთათიძე, – **აფშილ** სახელწოდებაში ამოსავალი სისინ-შიშინა ს'-ს ადგილას **შ**-ს გამოყენება ამ ენის წარმომადგენლის საქმეა, ვინც ეს ფუძე აწარმოვა. ბუნებრივია, სხვა ენობრივ გარემოში სწორედ ქართული გარემო ვივარაუდოთ“ (იქვე: 125-126). მკვლევრის დაკვირვებით, ქართულად გაფორმებული სახელწოდება **აფშილე-ბი/აფშილი** იმ აფხაზებს მიემართება, რომელთა ენაშიც იყო სისინ-შიშინა ს', ე. ი. **დასავლეთის (ბზიფური) შტოს აფხაზებს**. რაც შეეხება **აფსილ** სახეობას, უნდა ვიფიქროთ, რომ ესაა ქართული **აფშილ**-ის ბერძნულად გადაღებული ვარიანტი (ბერძნული **შ** ფონემის უქონლობის გამო). **აფსარ**- ეთნონიმის ამოსავალში უნდა ვიგულისხმოთ **აღმოსავლური**, ე. წ. **აბჟურის, აფხაზური ტომები**, რომელთაც სათანადო სისინ-შიშინა ბგერა არ გააჩნიათ. სწორედ აბჟური კილოს სისინ-შიშინა ს' სპირანტი იძლევა **ს**-ს **აფსარ**- ფუძეში. საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ, თუკი **აფშილ** დასავლურ-აფხაზურზე (ბზიფური შტო) დაფუძნებული და ქართულად გაფორმებული სახელწოდებაა, **აფსარ**-თან მიმართებაში საპირისპირო მოვლენასთან გვაქვს საქმე: აღმოსავლურ-აფხაზურ ტომთა ენობრივი სპეციფიკის, ანუ აბჟურის საფუძველზე წარმოქმნილი **აფს-არ-ი** ზანური (მეგრული) სადაურობის მანარმოებელი **-არ** სუფიქსით არის გაფორმებული (შდრ. ჭყონდიდ-არ-ი) (იქვე: 126-127).

უზუსტობას შეიცავს ვახუშტის ცნობა იმის შესახებ, რომ თითქოს ბერძენთა მიერ აფხაზეთის ტერიტორიის დაპყრობის შემდეგ ეწოდა ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულს ბერძნული სახელწოდება „აბასა“. საქმე ისაა, რომ ძველ ბერძნულში „აფხაზეთის“ აღმნიშვნელად დამონმებულია **აბასკოი** ფორმა და მისი ვარიანტები: **აბასგოი** და **აბასხოი**. ამასთანავე, ფიქრობენ, რომ ძველბერძნული ფორმის ამოსავალია აფხაზურ-აბაზურ ტომთა ერთობის თავდაპირველი ზოგადი სახელიდან –**აა-აბაზა** – **აბაზა** ფორმიდან მომდინარე **აბაჟა**, რაც ახ. წელთაღრიცხვის დასაწყისის ახლო ხანებში უნდა გამხდარიყო ძველბერძნული **აბასკოი** ფორმის საფუძველი (გვანცელაძე, 1993: 581-590; მისივე, 1998: 38-39). თ. გვანცელაძე ვარაუდობს, რომ აფხაზურ-აბაზურ ტომთა ერთობის თავდაპირველი სახელი აფხაზურ-აბაზურ და ჩერქეზულ ენებზე უნდა ყოფილიყო **აა-აბაზა-ა-აბაზა**, ამოსავალი ფორმით – ***აა-ფას-ა**. ამ უკანასკნელისგან **-უა** სუფიქსითაა ნაწარმოები **აფსუა** /- ***ა-ფას-უა** (გვანცელაძე, 1998: 38-39). ამასთანავე, მისი დაკვირვებით, **აფხაზ**- ფუძე უნდა მომდინარეობდეს ჩერქეზული **აბაზა ხა** კომპოზიტისგან. **ხა** ჩერქეზულში ნიშნავს „ქვემოურს, ქვემოთას“. მაშასადამე, **აბაზა ხა** „ქვემოური აბაზა“. **აფხაზ**- ფუძის წარმოქმნის გზა, თ. გვანცელაძის აზრით, შემდეგია: ჩერქეზ. **აბაზა-ხა/აბაზა** → მეგრ. **აბხაზა** → ქართ. **აფხაზი** (იქვე: 38).

ტ. ფუტკარაძისთვის საკამათოა **აფხაზ-** ფუძის წარმოქმნის ის გზა, რომელიც თ. გვანცელაძის გამოკვლევებშია წარმოდგენილი. მკვლევარი უფრო ნაკლებნი-ნაალმდეგობრივად მიიჩნევს **აბაზ-ნი** → **აფხაზ-ნი** გზის დაშვებას, სადაც **ბ-** კრებიტობის სუფიქსია (ფუტკარაძე, I, 2005: 132). აფხაზ- ფუძესა და მასთან ფორმობრივ-სემანტიკურად დაკავშირებული ლექსემების, აფხაზ და აბაზა ტომთა ისტორიის შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურისა და ნერილობითი წყაროების გაანალიზების საფუძველზე, ტ. ფუტკარაძეს ლოგიკურად ეჩვენება აბაზ-/აბაზა/აბაძ-/აბას-... ფუძეთა გვერდიგვერდ განხილვა და ტაო – ტაო-ბ-ი, კოლა – კოლ-ბ-ი... მიმართებების პარალელურად, აბაზ- – აბაზ-ბ-, აბაზა – აბაზა-ბ-... წყვილების დაშვებაც. მკვლევარი იზიარებს ნ. მარის, ს. ჯანაშიას, ე. ლომთათიძისა და სხვათა მოსაზრებებს **აბაზ-ბ-/*ამას-ბ-** ფუძეში წარმომავლობა-კრებიტობის **-ბ-** სუფიქსის გამოყოფას, და დაასკვნის, რომ აბაზ-ბ- ფუძისაგან ბ-ს მეტათეზისით უნდა წარმოქმნილიყო აფხაზ- ფუძე. იმონმებს მსგავს ფონეტიკურ პროცესებსაც ქართული ენიდან: **ნათხ-/წყათ-, ბალღ-/ბლარ-, ბარტყ-/ბლარტ-, ბერტყ-/ბლერტ-** და სხვ. მკვლევარი ბერძნულ **აბასხ-, აბაზგ-** და **აბასკ-** ფორმებს ადრინდელი ქართველური ***აბაზ-ბ-** ფუძის ადაპტირებულ ვარიანტებად მიიჩნევს (იქვე: 138). ამ საკითხზე განსხვავებული შეხედულება აქვს თეიმურაზ გვანცელაძეს (გვანცელაძე, 1998: 36).

ტ. ფუტკარაძე დასაშვებად მიიჩნევს ა-ბაზ- და *ბაზ-გ- ფუძეთა საერთო წარმომავლობასაც: აფხაზური **ა/ა-** და ქართველური **ა-/სა-** პრეფიქსები მასალობრივად მსგავსებას ამჟღავნებს; „ა-ბაზ- ფორმაში ა- შეიძლება დანიშნულების სა-/ა- პრეფიქსად იქნას მიჩნეული: ***ა-ბაზი/*ა-მასი** – ბაზების/მასების ქვეყანა/ადგილი; შდრ.: სპერი – სა-სპერი, ქართველი – საქართველო; შდრ.: დგას – ა-დგ-ილ-ი; ბანს – ა-ბან-ო; ცივი – სა-ცივი, ქარი – სა-ქარი, წერს – სა-წერი... საერთოქართველურში სა- პრეფიქსის პარალელურ ვარიანტად ა-ს დაშვებას მხარს დაუჭერს ზანურში მოსალოდნელი ***სო-ს** ნაცვლად **ო-ს** არსებობა; რამდენადაც საერთოქართველურ **ა-ს** ზანურში კანონზომიერად **ო** შეესაბამება, ლოგიკურია, საერთოქართველურში დანიშნულების სუფიქსად **ა-** პრეფიქსიც დავუშვათ; შდრ.: ქათამი – საქათამე და ქოთომი – ო-ქოთუმე; შდრ., აგრეთვე: ზან. ო-ხვამ-ე, ო-ყუ-ე, ო-ფშ-ა... და სვან. ა-ჰა, ა-ყბ-ა, ა-კუად-... მოსალოდნელია, რომ საერთოქართველური **ა-/*ჰა-სა-** და აფხაზური **/ა (/ *ჰა-?** დასაშვებია **ს/ჰ/ა** მონაცვლეობანი) საერთო წარმომავლობის პრეფიქსები იყოს“ (ფუტკარაძე, I, 2005: 139). წარმოდგენილ მსჯელობებში მკვლევართათვის ზოგიერთი რამ საკამათო შეიძლება იყოს. ამიტომ ტ. ფუტკარაძე იქვე შენიშნავს, რომ მის მიერ „წარმოდგენილ სქემებს დამატებითი არგუმენტები ესაჭიროება“ (იქვე: 139).

ბ. გოგიას ეტიმოლოგიური მსჯელობა ასეთია: აქაური კოლხები დიოსკურ-რიაში ნაყიდ საქონელს საკებში, ანუ ტომრებში ჩაალაგებდნენ და აფხათი, ანუ „მხრებით“ ადიოდნენ, აფოფხებოდნენ მთაზე (მეგრ. **ეფოფხ ჟი** – „აფოფხდა ზემოთ“). მათთვის მოგვიანებით დიოსკურელ კოლხებს აფხაშა-ები (აფხაშები → აფხაზები) უწოდებიათ, ხოლო კოლონისტ ბერძნებს – აბასკ- აბაზგები. ბ. გოგიას მიხედვით აფხაზი ეთნონიმის წარმოქმნის გზა შემდეგი სახისაა: ეფოფხ ჟი → (აფერხვა, აფოფხვა) → აფეხაჟი → აფხაზი → აფხაშა → აფხასა → აფხაზი (გოგია, 2003: 106; მისივე, 2005: 91). ამ მსჯელობას მოსდევს მიამიტური, თუმცა ავტორის მიერ „ტრადიციულ კოლხურ ეტიმოლოგიად“ მიჩნეული განმარტება: **აფხა** „ბეჭი“ → **აფხაში** „ბეჭის, ზურგის, ზეგნის, მთის (მცხოვრები)“ → **აფხაზი**... **აფხაშა** „მხარზე“, „ტომრის მხარზე მოგდება“ → **აფხაზი** და მისთ. (იქვე: 110).

ბ. გოგიას ამგვარი „ეტიმოლოგიური მსჯელობა“ სავსებით სამართლიანად მიჩნეულია ურატპატრიოტულ „სიბრძნედ“ და პიროვნული ახირების ერთჯერად გამოვლენად (იხ. ფუტკარაძე, I, 2005: 138-139).

ეთნონიმ **აფხაზის** რეკონსტრუქციის ცდა მოცემულია ბ. შავხელიშვილის ნაშრომში. მკვლევარი იზიარებს თ. გვანცელაძის თვალსაზრისს ***აფასხ-** ფუძეში ფ/ზ-ს მონაცვლეობაზე. ამასთანავე, თ. გვანცელაძე **ხ-** ელემენტის მრავლობითობის სუფიქსად გამოცხადებას უმართებულოდ მიიჩნევს. ბ. შავხელიშვილი სწორედ ამ ორ მინიშნებაზე დაყრდნობით დასაშვებად მიიჩნევს საკუთარ ვარაუდს და ეთნონიმ **აფხაზ-**ს რთული აგებულების ფუძედ მოიაზრებს. მასში გამოყოფს ფხ-V..- ელემენტს (>ფხოვი) და თვლის, რომ ქრონოლოგიურად იგი უნდა შექმნილიყო მაშინ, როდესაც საქართველოს ტერიტორიის მოსახლეობის ქართველთა წინაპრების ზოგადი სახელი ჯერ კიდევ ***ბ-ხ-ო-ვ-ელი** > ფ-ხო-ელი იყო. ბ. შავხელიშვილის ვარაუდით, ამ დროს კლასის ნიშნები ჯერ კიდევ მარკირებულია, ხოლო -ბ მრავლის ამსახველი კლასია, ხ-V..- ფუძე კი ჯერ კიდევ კავშირშია წყლის სემანტიკასთან, ე. ი. პირობითად ასახავს ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ მოსახლეობას. მკვლევარი ცდილობს **ფ-ხ-ა..** და **ლ-აზ..** ფუძეების შერწყმის შედეგად საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის სახელის – **ა-*ზ-ხ-აზ-ეთის/ა-ფხ-აზ-ეთის** წარმოქმნას, სადაც **ლ** ამოვარდა და კლასის ნიშნის ფუნქცია დაეკისრა ***ბ/ფ-**ს; შდრ.: **ა-*ზ-ხ-ვ..- + ლ-აზ.. < ა-*ზ-ხ-.. + ლ-აზ.. < ა-ზ-აზ (ა-ფხ-ვ. + ლ-აზ < ა-ფხ-აზ)** (შავხელიშვილი, II, 2011: 179).

აფხაზი ენათმეცნიერის – ვ. კვარჭიას მსჯელობა ეთნონიმ „აბაზას“ შესახებ ასეთია: „**Абаз**а – этнопоним, использовавшийся в прошлом многими народами для обозначения Абхазии, абхазов и абазин. В турецком языке он бытует и сегодня в таком же значении. Названия Абаз, абхазское – Аҭсны, грузинское – Аҭхазети, русское Абхазия являются синонимами. В источниках и на ге-

ографических картах они встречаются отдельно или вместе. Так, на карте Ламберти написано: «Абасса или Абхазия», а на карте Рейнеке (1802 г.) – «Абаза-Ап̄сне».

Абхазы (в том числе и абазины) именуются в источниках также по-разному: абаза, ап̄суа (самоназвание), у грузин ап̄хази, в мегр. ап̄хаза, в русском – обезы, абаза, абазины, абхазы. Услар писал, что абаза и ап̄суа имеют общее происхождение. Н. Я. Марр связал с ними и грузинское ап̄хаз, абхаз. Но есть ученые, которые форму ап̄суа рассматривают отдельно. Как отмечает Д. И. Гулиа, некоторые ап̄суа (ап̄сыуа) переводят как «люди души», а Ап̄сны-как «страна души». Сам Д. Гулиа возводит ап̄суа к абасуа и переводит как «люди из Абиссинии» (Гулиа, с. 94-95). Ш. Д. Инал-ипа дает три объяснения термина ап̄суа: ап̄сы-уа (ап̄суа) – «люди души», «люди (племени)» апсов, или же, ап̄са-уа от ап̄са (сосна) + уа «люди» (Инал-ипа. Вопросы, с. 355, 368). В одной из своих статей мною высказано мнение, что в этнониме «ап̄суа» возможно имеем основу п̄с«вода» + уа «люди», отсюда ап̄суаа букв, «люди воды», т. е. «люди, живущие у воды (моря)». (См.: Кварчия В., 1973, №11, С. 91-95). Однако, Услар прав, термин абаза и ап̄суа имеют общее происхождение, поэтому неверно рассматривать их раздельно. Все исследователи в самоназвании абхазов ап̄суа без сомнения выделяют элемент уа «люди», срав. ақырт̄-уа «грузин», агыр-уа «мегрел», ашэаны-уа «сван», асаз-уа «садз», ашэ-уа «абазин», а-уа-п̄с «осетин» и т. д. Основа ап̄с, как указывал Услар, увязывается с корнем этнонима абаза. От них не отделимы основы наименований древнеабхазских племен ап̄с-ил, абас-к или абаз-х, абаз-г. Х. С. Бгажба пишет: «Абазги и апсилы являются ближайшими родственными этническими образованиями, о чем указывают и их самоназвания, восходящие к одному и тому же корню, представленному различными фонетическими вариантами: ps//ps' (Как мне представляется, все эти формы восходят к абхазо-адыгскому а-быз «язык». Отсюда абаз-а или абыз-а, букв, «язык люди», т. е. «одноязычные» – от абыз «язык» + а – показатель множественности класса людей. То же самое означает его более поздняя форма абз-уа > ап̄с-уа из абыз «язык» + уа «люди». Из основы абыз «язык» происходит абхазское слово абызшэа «язык (разговорный)». Среди имен народов мира известны немало этнонимов, означающих «человек», «люди», «понимающие», «говорящие». Как отмечает В. А. Никонов, носители одного языка, понимая друг друга, называли себя «говорящие», в отличие от всех других, языка которых не понимали (Никонов В. Этнонимы. М. 1970. А. С. 16). У абхазов и абазин и сегодня можно услышать выражение ҳабзуаа – букв, «нашего языка люди».

Одного происхождения не только основы абаз, абас, аҭс, но и окончания этнонимов аҭс-уа, абас-к или абаз-х, абаз-г, а также кол-х, бру-х, зи-х, сани-к// сани-г древнегреческих источников. Похоже, что варьирующий суффиксальный элемент у (ҭყы), г, гу (базгун) к, х древних записей восходит к абхазо-адыгскому гортанному ҭყы «человек», «люди». Известно, что в абхазском языке ҭყы, ҭყы перешли в аа, ҭყы, у (см. Амичба С. А., Гублиа Р. К. Абхазский язык. – Сухуми, 1984 – На абх. яз., С. 46). Основа ҭყы имеется в убыхском слове ҭყыҭса «человек», она же в форме уы присутствует в адыгском термине шыуы «всадник» (Шагиров А. К. Этимологический словарь... А.-Н. М. 1977. С. 22).

Таким образом, мы считаем, что абаза является древним автонимом и связано с абхазо-адыгской языковой средой. От него же производны варианты абазг, абаск, абазх, аҭсил, аҭсуа. От этнонима абаза происходит название страны, территории Абаза, Абазия (Кварчия, 2006: 63-64).

აფხაზა//აფხაზი ეთნონიმის ადიღეურიდან (***აბაზხ, აბაზახა**) მომდინარეობის შესახებ გამოთქმულ თვალსაზრისს არ იზიარებენ ა. ლომთაძე და რ. შეროზია, ვინაიდან, მათი აზრით, აუხსენელი რჩება **ბ (ხა)** ელემენტის რაობისა და მეტათეზისის საფუძველი. **აფხაზა** ეთნონიმის ადიღეურიდან შეთვისების შემთხვევაში იგი ჯერ დასავლურ-ქართველურ არეალში უნდა შემოსულიყო და შემდეგ გავრცელებულიყო საერთო-ქართველურში. თუ ქართველურ სალიტერატურო ენაში **ბ** ელემენტის მეტათეზის დავეუშვებთ, მეგრულ-ლაზურს ამოსავალი ფუძე თუ არა, მასთან მიახლოებული ვარიანტი მაინც უნდა შემოენახა. ყოველ შემთხვევაში ადიღეურ ურედუქციო ფორმებში არა გვაქვს მეგრულ-ლაზურისათვის არაკანონიკური თანხმოვანთიმდევერობები, რომ მეტათეზისის გზით დაძლეულიყო იგი (ლომთაძე, შეროზია, „მახარია“, №12, 2003: 14; მსჯელობისათვის იხ. აგრეთვე ლომთაძე, შეროზია, ქუთაისური საუბრები, IX, 2002: 45-47). საისტორიო და საენათმეცნიერო ლიტერატურის ანალიზის საფუძველზე ავტორები იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ **აფხაზა//აფხაზი** ეთნონიმი უნდა მომდინარეობდეს სვანური გენიტიური მსაზღვრელ-საზღვრულიდან ***აფხაშ ხანი** – „მთის ხანი, მეგრელი“. კომპოზიტად ქცევის გზაზე, მკვლევართა აზრით, ეთნონიმ **აფხაზას** პირველ კომპონენტში დაკარგულა ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი, ხოლო მეორე ნაწილში ბოლოკიდური **ნ**, რომელმაც მოგვცა **აფხაზა** და არა **აბხაზა** ფორმა. მსგავსი ფონეტიკური ცვლილებები დამახასიათებელია სვანური ტოპონიმებისათვის: ორკომპონენტიან სახელებში ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი ვერ ძლებს და იკარგება. მაგალითად, არჩილამ ლაკრავი, შდრ. არჩილა მურყვამ, არჩილი მოლ, არჩილი ნაკარ; მაქემ ოციმუში ფაფალა, შდრ. მაქეოცემემ ახრა... ამასთანავე, თვით **აფხაზა** ტერმინი სვანეთის ტოპონიმიში ნარმოდგენი-

ლია რედუცირებული ფორმით: **აფხზარე ნენზილდარ, აფხზარ ნაშდუხ გორაგ...**
ა. ლომთაძე და რ. შეროზია შესაძლებლად მიიჩნევენ ეთნონიმის პირველი კომპონენტის – **აფხას** დაკავშირებას მეგრულში დადასტურებულ **აფხა** სიტყვასთან, რაც ზურგს, ბეჭს აღნიშნავს, თუმცა იქვე შენიშნავენ: **აფხაზა** ტერმინის ამგვარ ახსნას დაბრკოლებებიც ახლავს, მაგრამ მას არსებობის უფლება აქვს და შესაძლებელია კვლევა-ძიების ამ მიმართულებით წარმართვაც (იქვე). შდრ.: ო. ქაჯაიას „მეგრულ-ქართულ ლექსიკონში“ მოცემულია **აფხა** სიტყვის ორი მნიშვნელობა: 1. **აფხა** (აფხას) ბეჭი; მხარი. **აფხაქ გაინუოლჷ ოზრის**: მ. ხუბ., გვ. 27 – ბეჭი გაუვარდა ორბს. **განიშ აფხა, გურ დო ჩონჩხი**: ქსს, I, 303- ბოს ბეჭი, გული და ღვიძლი. **აფხაშ დუდი** ბეჭის ძვლის კაკნატელა, ხრტილოვანი დაბოლოება; 2. **აფხა/აფხვა** (აფხას/აფხვას) ბეჭი; საქსოვი დაზგის ნაწილი (სავარცხელი). **ოშუალს (ძაფის) დობრშუნდით, ქამშურღვანდით დიორდე ზინგის დო უკული აფხას** – საქსოვს (ძაფს) დავქსელავდით, გავუყრიდით ჯერ ზინგში და მერე აფხაში (ბეჭში). (შდრ. მასალები, ტ. II, ნან. II, გვ. 217)“ (იხ. ქაჯაია, I, 2001: 200).

ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“ მოცემულია **აფხა** სიტყვის რამდენიმე მნიშვნელობა: „ქედი; ღურკანი (ქათმისა)“. იმავე ლექსიკონში **აფხათ კითხირი** განმარტებულია, როგორც „ბეჭზე მკითხაობა, მისნობა საქონლის ბეჭზე, ქათმის ღურკანზე, ძვლოვანი ქსოვილისა და კაპილარების მიხედვით“, ხოლო **აფხა-მიკოლაფირი** თარგმნილია, როგორც „ბეჭმოქცეული“ (ქობალია, 2010: 42).

გ. ელიავას „მეგრულ-ქართული ლექსიკონის“ მიხედვით **აფხა** „ბეჭია“. დამონებულია საილუსტრაციო მასალაც: **აფხა მიკოლაფირი რე თე კოჩი** – „ეს კაცი ბეჭმოქცეულია“. **აფხაზა** „აფხაზი“ გადატანით „კობტას“ აღნიშნავს. **აფხაზა ცალი კოჩი რე** – „აფხაზივით კაცია, კობტა კაცია“ (ელიავა, 1997: 21).

ო. ქაჯაია აფხაზის მნიშვნელობით იმონებს **აფხაზა**-ს. იქვე მიუთითებს საილუსტრაციო მასალას, – ანდაზას ი. ყიფშიძის ნაშრომიდან: **აფხაზა ნაკარუს გიხვამანდუა** – „აფხაზი ნაკარავზე ილოცებოდა“ (ქაჯაია, I, 2001: 200).

აფხა კომპონენტი ფიგურირებს სამეგრელოში ჩანერილ ორ მიკროტოპონიმშიც. კერძოდ, **აფხათხორილი** ერქვა ყორღანებს ხობის რ-ნის სოფ. ხამისკურში (ცხადაია, III, 2007: 251), ხოლო **აფხამიკოჭკადილი** ეწოდება ბორცვს, ნატყევარს ცივი-გურძემიის წყალგამყოფ სერზე. ტოპონიმი საზიაროა მარტვილის მუნიციპალიტეტის ორ სოფელთან – პირველ კინიასა და დიდი ჭყონის მეურნეობასთან. პ. ცხადაიას მიერ ჩანერილი გადმოცემის თანახმად, ხეზე მიჭედებული ყოფილა **აფხა** – „ბეჭი“, რაც ალბათ ხატზე იყო გადაცემული (ცხადაია, VI, 2012: 130). გ. ელიავა ტოპონიმს **აფხამიკოჭკადირი**-ს ფორმით დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე მიუთითებს „ჭყონის სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში და წარმოგვიდგენს ხალხურ განმარტებასაც, რომ აქ „ყმის საწამებელი ადგილი

ყოფილა“ (ელიავა, 1977: 138). ჩვენი აზრით, ეს ტოპონიმი უნდა იყოს პ. ცხადაიას მიერ ჩანერილი „აფხამიკოჭკადილი“-ს ვარიანტი. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ აფხა მეგრულში აფხაზურიდანაა ნასესხები და გამსესხებულ ენაშიც იგი „ზურგის“ აღმნიშვნელია (აფხაზ. ა-ბლა – „ზურგი“, ადიღ. ბლ², ყაბარდ. ბლ² – „ბეჭისთავი“ (მსჯელობისათვის იხ. ბუკია, 1999: 10; მისივე, ტს, I, 2014: 51). შდრ. ვ.კვარჭია: „Абаґзы//Абґзы (Абаҭдзы//Абаҭдзы) – гора в Гудаутском районе вблизи местности Амқәабҭа. Исходная форма Абґзы букв, «камневая, скальная вода» – от архаического абґа «камень, скала» и зы «вода» (Кварчия, 2006: 63).

§2.3. აფხაზეთის საზღვრები

საქართველოს ტერიტორიისა და საზღვრების მიმოხილვის პირველ სარწმუნო წყაროდ მიჩნეული ვახუშტი ბატონიშვილის ნაშრომი და ატლასები მაღალი შემეცნებითი ღირებულებისაა და მას, როგორც პოლიტიკური გეოგრაფიის ელემენტების შემცველ წყაროს, ამჟამადაც წარმატებით იყენებენ სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის დოკუმენტების ისტორიული წანამძღვრების ინტერპრეტაციის, კერძოდ, საზღვრების დელიმიტაციისათვის (კეკელია, 1997: 197). ვახუშტის ნააზრევისა და სხვა, მისი წინამორბედი, თანამედროვე თუ მომდევნო დროის მეცნიერ-მოგზაურთა ცნობების გაანალიზებით შესაძლებლობა გვეძლევა აფხაზეთის, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციის, საზღვრების მოხაზულობასა და საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარე ცვლილებებზე, გეოგრაფიულ-კარტოგრაფიული ინტერპრეტაციისა და ზუსტ რუკებზე პროექტირების გზით, გარკვეულწილად, შედარებით ზუსტი წარმოდგენა ვიქონიოთ.

დიდი მეცნიერი აფხაზეთს შემდეგ საზღვრებში გადმოგვცემს: „ხოლო საზღვარი აფხაზეთისა არს: აღმოსავლით ანაკოფიის დასავლეთით მცირე მთა, კავკასიამ ჩამოსული ზღუამდე; დასავლით ზღუა და კაპუეტის მდინარე. არამედ სხუანი მზღვრიან ჯიქეთის დასავლეთის ზღუამდე; ჩდილოთ მზღვრის მთა კავკასი, სამწრით ზღუა შავი. სიგრძე ამისი არს ანაკოფიიამ კაპუეტის მდინარემდე ანუ ზღუამდე; განი ზღვდამ კავკასის თხემამდე (ვახუშტი, IV, 1973: 784).

ციტირებული ცნობიდან ირკვევა, რომ აფხაზეთის ჩრდილოეთი საზღვარი კავკასიონის მთავარ ქედამდე ვრცელდებოდა, ხოლო დასავლეთით (დავაზუსტოთ: ჩრდილო-დასავლეთით) – მდ. კაპუეტამდე („კაპუეტის მდინარე“). ვახუშტი წერს: „ამის ბიჭვინტის დასავლით დის კაპუეტის მდინარე“ (იქვე: 785).

მის მიერვე 1735 წელს შედგენილ რუკაზე კაპუეტის წყალი ბიჭვინტის დასავლეთითაა დატანილი. ბიჭვინტის ჩრდილო-დასავლეთით, 7 კმ-ის დაშორებით,

შავ ზღვას უერთდება მდ. ბზიფი. აღნიშნული მანძილისა და იმ ვითარების გათვალისწინებით, რომ თანამედროვე რუკებზე ბიჭვინთის ჩრდილო-დასავლეთით კაპპეტის წყალს არსად არ ვხვდებით, მიჩნეულია, რომ ისტორიული წყაროების „კაპოეტი“ და ვახუშტისეული „კაპპეტის მდინარე“ ამჟამინდელი მდ. ბზიფი უნდა იყოს. ამას მოწმობს სხვა წყაროების ჩვენებაც; კერძოდ, ფეოდალური საქართველოს ისტორიის სანდო პირველწყაროდ მიჩნეულ 1737 წლის ლიხთ-იმერეთის რუკაზე აფხაზეთის ჩრდილოეთ საზღვარზე აწერია: „იალბუზის მთა აქ დასწყდება“; „აქეთ ჯიქეთი“; „ან ამას აქეთ ყაბართო“ დასავლეთით კი საზღვარი კაპოეტის წყალზე გადის (ბურჯანაძე, I, 1959: 192).

ვახუშტის ცნობით, აფხაზეთს დასავლეთით და სამხრეთით შავი ზღვაც აკრავს. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროსათვის დამახასიათებელი უმნიშვნელო კლაკნილობის მიუხედავად, ვახუშტის რუკებზე ზღვისპირა ზოლი მეტისმეტად დაკლაკნილია. ამასთანავე, თითქოს, ხმელეთში ღრმად შეჭრილი ზღვის ყურეები მდინარეთა უმეტესობის შესართავს წარმოადგენს. თანამედროვე რუკებზე „აღწერის“ მონაცემთა პროექტირებით სანინალმდეგო გარემოება იკვეთება: ვახუშტი რუკებზე არასწორად გვიჩვენებს შავი ზღვის სანაპირო ზოლს.

იგი **ოდიშის** საზღვრებზე მსჯელობისას აღნიშნავს: „საზღვარი ოდიშისა არს... დასავლით ზღუა შავივე და კუალად ანაკოფიის მცირე მთა, კავკასიიდან ჩამოსული სამხრით ზღუამდე; ჩდილოთ კავკასის მთა. ხოლო ცხენისწყლის დასავლეთის კერძო... ოდიშისა არს...“ (ვახუშტი, IV, 1973: 776). საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში ისტორიკოსი მიზნად ისახავდა ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგდროინდელი ოდიშ-აფხაზეთის პოლიტიკური რეალობის აღდგენა-გადმოცემას. მაშასადამე, ისტორიკოს თ. ბერაძის აზრით, ვახუშტი ძირითადად სწორად იძლევა ოდიშის სამთავროს საზღვრებს XV ს-ის მეორე ნახევრისათვის (ბერაძე, 1967: 251; მისივე, სიგკ, IV, 1971: 54).

რამდენად სწორია ვახუშტის აღნიშნული ცნობები?

კითხვაზე პასუხის გასაცემად საჭიროა შევხვით საკითხს, თუ სანამდე ვრცელდებოდა დადიანთა სამფლობელო ჩრდილო-დასავლეთით XV საუკუნისათვის და მომდევნო საუკუნეში.

როგორც ვახუშტის ზემოთ დამოწმებული ცნობიდან ირკვევა, XV ს-ის მეორე ნახევრისათვის, უფრო ზუსტად – XV ს-ის 80-90-იანი წლებისათვის, ოდიშ-აფხაზეთის სასაზღვრო ხაზი იმ მთაზე გადიოდა, რაც ანაკოფიის (ახლანდელი ახალი ათონის) ჩრდილო-დასავლეთით იყო აღმართული (ბერაძე, 1998: 103). საკუთრივ ანაკოფია, ვახუშტის აზრით, ოდიშის სამთავროს შემადგენლობაშია. მის მდებარეობას მეცნიერი ასე აღწერს: „ცხომის დასავლით არს ანაკოფია და მდინარე მისი მცირე, გამომდინარე კავკასისა და მომრთველი ზღვსა ეგრეთვე ჩდილოდამ“.

ამ მდინარის აღმოსავლით და ზღვს კიდეზედ არს ქალაქი ანაკოფია... საზღვარი ოდიშისა და აფხაზეთისა“ (ვახუშტი, IV, 1973: 781).

ანაკოფია ცხომის (სოხუმის) ჩრდილო-დასავლეთით, ახლანდელ მდ. ფსირცხას მარცხენა მხარეს მდებარეობს. ფსირცხა სათავეს იღებს კავკასიონის ქედის ერთ-ერთი განშტოების, ხიცმის მთის ფერდობზე და ანაკოფიის (ახალი ათონის) ჩრდილო-დასავლეთით შავ ზღვაში ჩაედინება. მდინარის უწინდელი სახელწოდება, ანაკოფიასთან სიახლოვის გამო, როგორც ჩანს, სწორედ ანაკოფიისწყალი ყოფილა. ვახუშტისეული „მდინარე მისი (ანაკოფიისა, – ი. კ.) მცირე“ ამას უნდა გულისხმობდეს. მდ. ფსირცხას (ანაკოფიისწყლის) მარჯვენა ნაპირზე აღმართული მთა ესაა ვახუშტისეული „ანაკოფიის მცირე მთა, კავკასიიდან ჩამოსული“ (ვახუშტი, IV, 1973: 776; შდრ. ბერაძე, 1998: 103).

თ. ბერაძე შენიშნავს, რომ დიდი მეცნიერის მონაცემების სისწორეს აღნიშნული სასაზღვრო ხაზის შესახებ ადასტურებს XVI ს-ის 20-30-იან წლებში თურქი მზვერავის პატაკში დაცული შემდეგი ცნობა: „ქვევით ხეობაში ქუთაისის ქვეყანაა, უფრო ქვევით არის გურია, რომელიც ტრაპიზონს ესაზღვრება. იმის იქით სოხუმამდე დადიანის ქვეყანაა. იგი ძველ დროში ნავსადგური ყოფილა. მასთან იალბუზის მთის კალთა ეშვება. იმის იქით არის აფხაზეთის ქვეყნები“ (ბერაძე, 1998: 103; მისივე, 2007: 146). თ. ბერაძის აზრით, ვახუშტის თხზულებასა და რუკებზე ყველაზე სრულად და ზუსტადაა გადმოცემული გვიანი შუა საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულთა, მათ შორის აფხაზეთის სამთავროს საზღვრები ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლის დროისათვის, ანუ XV-XVI სს-თა მიჯნაზე (ბერაძე, 2007: 146).

თურქი მზვერავის პატაკში ხაზგასმულია ის ფაქტი, რომ „დადიანის ქვეყანა“, იგივე ოდიში, ვრცელდება სოხუმამდე; სოხუმს იქით, იალბუზიდან, ანუ კავკასიონის მთავარი ქედიდან სოხუმამდე დაშვებული მთის კალთა წარმოადგენდა მიჯნას ოდიშსა და აფხაზეთს შორის.

საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ იმერეთის მეფე 1737 წელს ალექსანდრე V-ის (1720...-1752 წწ.) ბრძანებით შედგენილ ლიხთ-იმერეთის რუკაზე ოდიშის ტერიტორია მოთავსებულია ცხენისწყალსა და იმ უსახელო მდინარეს შორის, რომელიც ანაკოფიის დასავლეთით არის დატანილი. თვით ამ მდინარის მარჯვენა მხარეს აღნიშნულ პირველსავე პუნქტს „აფხაზეთი ზუფუ“ აწერია. ზუფუ კი ლიხნის უწინდელი სახელწოდებაა. ლიხნის აღმოსავლეთით მდ. ფსირცხა მიედინება. მაშასადამე, რუკაზე ზუფუსა (ლიხნი) და ანაკოფიას შუა გამოსახული უსახელო მდინარე აწინდელი ფსირცხა უნდა იყოს, რაც, რუკის შემდგენლის აზრით, წარმოადგენდა საზღვარს ოდიშსა და აფხაზეთს შორის. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ლიხთ-იმერეთის რუკის შედგენის დროის გათვალისწინებით, ანუ 1737

ნლისათვის, ამ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის საზღვარი ფსირცხაზე კი არა, მდ. ენგურზე გადიოდა. მაშასადამე, საფიქრებელია რუკის შემდგენელს ესარგებლა ძველი ტრადიციითა და მისი დროისთვის გავრცელებული მოსაზრებით იმის შესახებ, რომ ოდიში მოიცავდა ცხენისწყალსა და ფსირცხას შორის მოქცეულ ტერიტორიას (ბერაძე, 1967: 45).

შეიძლება ითქვას, რომ აღნიშნულ რუკაზე ზუფუსა და ანაკოფიას შორის სასაზღვრო მიჯნად უსახელო მდინარის მიჩნევა XV-XVI სს-თა მიჯნაზე ორი პოლიტიკური ერთეულის (ოდიშისა და აფხაზეთის) რეალური ვითარების გამომხატველია და ავსებს ზემოთ დამონმებულ-განხილული სხვა წერილობითი წყაროების მონაცემებს.

XVII ს-ის პირველი ნახევრის ოდიშის სამთავროს საზღვრებზე როგორც ქართულ, ისე უცხოურ წერილობით წყაროებში, შედარებით მეტი ცნობები მოგვეპოვება და ამით ადვილდება საზღვრების დადგენაც. ლამბერტი შენიშნავს, რომ კოლხიდის (ოდიშის) საზღვარს აფხაზეთთან მდ. კოდორი წარმოადგენს: „...მდინარე... მკვიდრთაგან იწოდება კოდორად და, ჩემი აზრით კი, ძველი კორაქსია. დასავლეთის მხრით კოლხიდის საზღვარია შავი ზღვა, ანუ პონტუს ექვსინუსი... ჩრდილო-დასავლეთით იწყება კავკასიის მთების ზურგი“ (ლამბერტი, 2011: 23).

კასტელი გვაუწყებს, რომ პონტოს ზღვასთან მდებარე კოლხეთის მხარეს დასავლეთიდან ესაზღვრება კორაჩეს, აკუს მთა... კოლხეთის ჩრდილოეთით მდებარე მთას კორაქსი ეწოდება, აღმოსავლეთით და სამხრეთიდან მას ნახევარწრედ კავკასიონი ეკვრის“ (კასტელი, 1976: 51).

ჟან შარდენის ცნობის მიხედვით, ოდიში „სიგრძით გადაჭიმულია ზღვიდან მთებამდე, სიგანით კი აფხაზეთიდან იმერეთის სამეფომდე. მას საზღვრავს კორაქსი და ფაზისი, ძველი ისტორიკოსების მიხედვით ცნობილი მდინარეები, რომლებიც დღეს კოდორისა და რიონის სახელწოდებით არიან ცნობილი. პირველი გამოყოფს მას აფხაზეთისაგან, მეორე კი იმერეთისაგან“ (შარდენი, 1975: 107).

უცხოელ ავტორთა (ლამბერტი, შარდენი...) ცნობების ანალიზის საფუძველზე XVII ს-ის პირველი ნახევრის ოდიშ-აფხაზეთის საზღვრად მდ. კოდორის მიჩნევა სწორი არ არის და დაზუსტებას საჭიროებს. ამ თვალსაზრისს მხარს უჭერს ზურაბ ანჩაბაძე (ანჩაბაძე, 1976: 261-262; შდრ. ხორავა, 1996: 93).

რუსეთის მეფის დესპანებს – ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარევს, რომლებიც 1639-1640 წლებში იმყოფებოდნენ ოდიშში, თავიანთი ელჩობის ანგარიშებში აღწერილი აქვთ ილორის, მოქვისა და დრანდის მონასტრები. აქვე მოიხსენიება მდ. მორგულა, სოფლები – მერკულა, კვიტოული და ფშაფი: „Февраля въ 7 день начавали в деревне Пшехапе. Февраря въ 8 день начавали в деревне в Китоуле.

Феврая въ 9 день были мы в монастыре в Мокшенском съ епискупам съ Ондреям да съ Макшмам... Феврая въ 9 день были мы в монастыре въ Егорьвском (ილორის – ი. კ.) Федот да поп Павел...“ – ვკითხულობთ ანგარიშებში (ბელოკუროვი, 1887: 325). სხვაგან აღნიშნავენ, რომ „Феврая въ 5 де пошли из Маркулей и пришли к Чорному морю... Феврая въ 6 де в Дандренской монастырь пришли“ (იქვე: 351).

ანგარიშებში მოხსენიებული ფშაფი სოფელია მდ. კოდორის მარჯვენა შენაკადის – ფშაფის მარცხენა ნაპირას, შავიზღვისპირა დაბლობზე. თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დანაწილებით გულრიფშის მუნიციპალიტეტში შედის და სოხუმს 5-6 კმ-ით არის დაშორებული, გულრიფშს – 6 კმ-ით, დრანდას – 4 კმ-ით. რუსეთის მეფის ელჩთა საანგარიშო აღწერილობიდან ჩანს, რომ კოდორის მარჯვენა მხარეს საკმაოდ დაცილებული სოფელი ფშაფი ამ დროისთვის ოდიშის სამთავროს შემადგენლობაში იყო. რუსი ელჩების მიერ მოხსენიებული დრანდის მონასტერი, რომელიც დრანდის საეპისკოპოსოს ცენტრს წარმოადგენდა, ოდიშის სამთავროს ეკუთვნოდა, ვინაიდან დრანდაც კოდორის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს.

თ. ბერაძის ცნობა, რომ „დრანდის მონასტერი კოდორის მარცხენა ნაპირზე დგას“ (ბერაძე, სიგკ, III, 1967: 179), სინამდვილეს არ შეესაბამება.

თუკი გავითვალისწინებთ ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობას იმის შესახებ, რომ დრანდის საეპისკოპოსო მოიცავდა „კოდორსა და ანაკოფიის შორისსა ადგილთა“ (ვახუშტი, IV, 1973: 781), ბუნებრივია, უნდა ვიფიქროთ, რომ ელჩების ოდიშში ყოფნის დროისთვის და მოგვიანებითაც, XVII ს-ის 80-იან წლებამდე მაინც, დრანდის საეპისკოპოსო ოდიშის სამთავროში შედიოდა. ამასთანავე, მიუხედავად იმისა, რომ XVII ს-ში კოდორის მარჯვენა მხარეს მდებარე ანაკოფიასა და ცხუმზე დადიანთა მფლობელობა არ ვრცელდებოდა, დრანდის საეპისკოპოსოს ოდიშის სამთავროში შემოსვლა ქართულ ისტორიოგრაფიაში იმის მონუმობად მიიჩნევა, რომ კოდორის დასავლეთით მდებარე გარკვეული ტერიტორია კვლავ დადიანებს ეკუთვნოდათ (კაკაბაძე, I, 1924: 296; ბერაძე, სიგკ, III, 1967: 180; ხორავა, 1996: 93).

საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ 1630 წლისათვის, იტალიელი მისიონერის, ჯოვანი და ლუკას ცნობით, ოდიშ-აფხაზეთის საზღვარი მდ. აუსზე გადიოდა: „21 მაისს მოვედით ძველ ქალაქ სკისორნუმში (Schissornum), საცა მდინარე აუსი ჰყოფს აფხაზეთს სამეგრელოსაგან“ (თამარაშვილი, 1902, 144). პროფ. ილია ტაბალუა ამ ადგილს შემდეგი სახით კითხულობს: „ჩვენ უკვე ანტიკურ ქალაქ სკისორნუმში ვიყავით, სადაც მდ. აბსი აფხაზეთს სამეგრელოსაგან ყოფს“ (ტაბალუა, III, 1987:157). იგი ფიქრობდა, რომ მდ. აბსი იგივე მდ. კოდორია (იქვე: 160). ამ მოსაზრებას არ იზიარებს ბეჟან ხორავა და შენიშნავს, რომ ჯოვანი და

ლუკასელი აუხი მდ. ბესლეთს შეესატყვისება: „თუ აბსი მდ. კოდორია, მაშინ გაურკვეველია, სად იყო სკორჩა (სკურჩა), სადაც ჯ. ლუკა დღენახევრის მგზავრობის შემდეგ ჩავიდა და დრანდის ეპისკოპოსს შეხვდა. სკურჩა მდ. კოდორის მარცხენა ნაპირზე იყო, დრანდა – მარჯვენაზე; თუ აბსი კოდორია, სად იყო მის სანაპიროზე ანტიკური ქალაქი? ჯ. ლუკა გარკვევით წერს, რომ ანტიკურ ქალაქ სკისორნუმში მდ. აბსი აფხაზეთს სამეგრელოსაგან ყოფს. საფიქრებელია, რომ მდ. აბსი, აბსილი, იგივე მდ. ბესლეთია... ადვილი შესაძლებელია, ჯ. ლუკას მდინარის სახელწოდება ბასლა (ბესლეთი) აბსილად მოსჩვენებოდა“ (ხორავა, 1996: 94). მდ. აუხის/აბსის იდენტიფიკაციასთან დაკავშირებით აზრთა განსხვავებულობის მიუხედავად, ქალაქ სკისორნუმისა და სოხუმის იგივეობას ორივე მკვლევარი მხარს უჭერს.

ნიშანდობლივია ის გარემოებაც, რომ იტალიელი მისიონერი დრანდის წმ. ანდრიას სახელობის ეკლესიას ოდიშის შემადგენლობაში აქცევდა. ეკლესია „ახლოა აფხაზეთთან, რომლებთანაც ქართველებს ძრიელ ცოტა მეგობრობა აქვს“ (თამარაშვილი, 1902: 149). ქართველებსა და აფხაზებს შორის გამწვავებულ ურთიერთობაზე მიანიშნებს სკისორნუმელი (სოხუმელი?) თავადის – პუტოს ნათქვამი მისიონერ ჯოვანი და ლუკასადმი, რომ მას მეზობლად მყოფ ქართველ სასულიერო პირებთან ნაკლები კონტაქტი ჰქონდა (იქვე: 149; კვაშილავა, 2011: 68). პირველი დასახლებული პუნქტი, რომელსაც დომინიკანელი მისიონერი სამეგრელოში ასახელებს, არის Scourcia (იქვე). ესაა მდ. კოდორის ნაპირას მდებარე სოფელი სკურჩა.

ის ფაქტი, რომ ჯოვანი და ლუკას ცნობით ჯერ კიდევ ფუნქციონირებს დრანდის მონასტერი, როგორც დრანდელი არქიეპისკოპოსის (Driandelli) საკათედრო რეზიდენცია, კ. კვაშილავას აფიქრებინებს, რომ მომხდურ აფხაზთა შემოტევების გამო ოდიშართა სამხრეთ-აღმოსავლეთით დახვეის მიუხედავად, მეგრული მოსახლეობის გარკვეული რაოდენობის არსებობა დრანდაშიც ამ დროისათვის (იგულისხმება 1630 წელი) შესაძლებელია (კვაშილავა, 2011: 69). თუმცა მკვლევარი იქვე შენიშნავს, რომ იტალიელ მისიონერთა ცნობებს ეჭვით უყურებს თამაზ ბერაძე, რადგან დრანდის მონასტერი ამ შემთხვევაში ოდიშის გარეთ ჩანდა (იქვე: 69; ბერაძე, 1999: 210).

XVII ს-ის 80-იანი წლებიდან კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში ეთნიკური სიტუაცია მკვეთრად იცვლება. ზ. ანჩაბაძის შეფასებით, ამ დროიდან იწყება აფხაზ ფეოდალთა შეჭრა სამეგრელოს სამთავროს ტერიტორიაზე და მისი ჩრდილოეთი რაიონების დაპყრობა მდ. ენგურამდე: „Абхазские феодалы... в начале 80-х 22. XVII в вторглись на территорию Мегрельского княжества и захватили его северные районы“ (Анчабадзе, 1959: 270).

ეს თვალსაზრისი გაზიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის განადგურების, გახიზვნის ან მონად გაყიდვის შედეგად დაცარიელებული ტერიტორიის ათვისებას იწყებენ კოდორსგალმიდან ჩამოსული აფხაზები, ხოლო უფრო სამხრეთით, ადგილი აქვს ლალიძგასა და ენგურს შორის მდებარე ტერიტორიის აფხაზთაგან დაპყრობას, – ასე აფასებს XVII საუკუნის მიწურულის ვითარებას გ. ანჩაბაძე (ანჩაბაძე, 2006: 226).

XVII ს-ის 50-80-იანი წლების ოდიშ-აფხაზეთის საზღვრების შესახებ ცნობებს გვანდის ოსმალო ავტორი ქათბი ჩელები. მისი თხზულების ქართული თარგმანის გამომცემლის, გიული ალასანიას მოსაზრებით, ჯიჰან ნუმას რუკები სწორედ ამ პერიოდშია შედგენილი; თუმცა საზღვრებთან დაკავშირებით ქათბი ჩელების თხზულებასა და რუკის მონაცემებთან გარკვეული შეუთავსებლობაა. კერძოდ, ჩელები რუკაზე ოდიშ-აფხაზეთის გამყოფ საზღვარს მდ. კელასურზე ავლებს, თუმცა თხზულების მიხედვით მდ. კოდორია სასაზღვრო მდინარე (ალასანია, 1978: 56; ქათბი ჩელების ცნობები..., 1978: 132). ფიქრობენ, რომ ქათბი ჩელები გაცილებით განსხვავებულ და შედარებით ადრინდელ ცნობებს ფლობდა ამ საკითხთან დაკავშირებით. ამიტომაც არის, რომ მისი რუკის მიხედვით საზღვარი მდ. კელასურზე გადის (კვაშილავა, 2011: 69).

ლევან II დადიანი (1611-1657 წწ.) ერთ-ერთი უძლიერესი მმართველი იყო დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრებს შორის, მაგრამ მისი მთავრობის პერიოდში გახშირებულმა აფხაზთა ლაშქრობებმა დასავლეთ კავკასიის მთიელი ტომების მონაწილეობით საფრთხე შეუქმნა ოდიშის სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებს. ამიტომ დადიანი იძულებული გახდა თავდაცვით პოლიტიკაზე გადასულიყო და ამ მიზნით აფხაზთა მარბიელი ლაშქრობისაგან სამთავროს დასაცავად აფხაზეთთან საზღვარი საფორტიფიკაციო ნაგებობებით გაემაგრებინა. საუბარია კელასურის ზღუდეზე, ანუ როგორც მას ხშირად უწოდებენ – აფხაზეთის დიდ კედელზე.

კელასურის კედლის აგების დროისა და მიზნების შესახებ სრულიად გარკვეულ ცნობას გვანდის ვახუშტი ბატონიშვილი: „ამ ანაკოფიის აღმოსავლეთ ზღვიდამ მთამდე შეავლო ზღუდე დიდი ლევან დადიანმან, აფხაზთა გამოუსლველობისათვის, გარნა ან უქმად არს“ (ვახუშტი, IV, 1973: 782). ამ ცნობიდან ირკვევა, რომ მეცნიერი ბატონიშვილის აზრით, კელასურის კედელი ლევან II დადიანის მთავრობის პერიოდშია აშენებული. საგულისხმოა ის გარემოებაც, რომ ვახუშტი სათანადო ადგილზე არაფერს ამბობს „ქართლის ცხოვრების“ ცნობაზე მურვან ყრუს მიერ კელასურის ზღუდის გადალახვის შესახებ. ეს ფაქტი მას კარგად უნდა სცოდნოდა თავისი წყაროდან. მაგრამ ამკარაა, რომ ვახუშტი ღრმად

არის დარწმუნებული ანაკოფიის აღმოსავლეთით, ზღვიდან მთამდე აგებული ზღუდის აგების დათარიღებაში და ამიტომ ამ ფაქტს საგანგებოდ აღნიშნავს (ალექსიძე, 2011: 37).

ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია, რომ ოდიშსა და აფხაზეთს შორის საზღვარი მდ. კელასურთან გადიოდა. საზღვარი მიუყვებოდა იმ კედელს, რომელიც, შავ ზღვასთან, კელასურის შესართავთან იწყება და გასდევს მის მარცხენა ნაპირს ჩრდილოეთისაკენ. ზღვისპირას დღესაც დგას ოთხკუთხა კოშკი. კედელი კელასურის ხეობას ათიოდე კმ-ის მანძილზე მიუყვებოდა, შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ უხვევდა, გადაკვეთდა მდ. მაჭარას და უკვე მდ. კოდორიდან ფანავის ქედს გასდევდა. კოდორის ხეობის ზემონელს აფხაზი მთავრები ფლობდნენ. მოქვისწყლის გადაკვეთის შემდეგ ზღუდე მდ. ლალიძგამდე, ტკვარჩელამდე აღწევდა (ბერაძე, სიგკ, IV, 1971: 67; ხორავა, 1996: 95-97).

არის თუ არა კელასურის ზღუდე ლევან დადიანის მიერ აშენებული? ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ლევანის დროს უმეტეს შემთხვევაში მთლიანი კედელი კი არ აშენებულა, არამედ საგანგებოდ იქნა გამაგრებული მხოლოდ გადმოსასვლელები. ოდიშის მთავარი „კარგად გრძნობდა, რომ თუ კელასურის პირას საზღვარი მოიშლებოდა, მტრის შეჩერება ენგურამდე შეუძლებელი იქნებოდა. ამიტომ მან საგანგებოდ გაამაგრა ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი. ამ დროს აგებულ სიმაგრეთა ნაშთია ის ერთი ხანის ნაგებობანი მდ. კელესურიდან მდ. ლალიძგამდე“ (ბერაძე, იქვე: 72).

ზ. ალექსიძის აზრით, საეჭვოა ლევან დადიანს „ამხელა კედლის აგების შესაძლებლობა ჰქონოდა და არც მისი ეპოქა ითხოვდა მსგავს იდეებს. უკვე არსებულ ნაგებობას კი იგი, რა თქმა უნდა, გამოიყენებდა, გაამაგრებდა, რალაცას დაუმატებდა, შეავსებდა და ა. შ. კოშკებში დატანებული სათოფურებიც, ცხადია, მისი გაკეთებული იქნება“ (ალექსიძე, 2011: 41).

არქანჯელო ლამბერტს თავის რუკაზე თავდასაცავ სიმაგრეთა სისტემაზე შემდეგი წარწერა გაუკეთებია: „კედელი აფხაზთა შემოსევების წინააღმდეგ“ (ლამბერტი, 2011, რუკა). ანალოგიურ წარწერას ვხვდებით 1654 წლის რუკაზეც: „აფხაზთა შემოსევების წინააღმდეგ აგებული 60 მილი სიგრძის კედელი“ (კასტელი, 1976, რუკა).

XVII საუკუნის 50-იანი წლების დასაწყისისათვის ოდიშ-აფხაზეთის საზღვრად მდინარე კოდორი ჩანს, მაგრამ 60-იანი წლებიდან აფხაზთა მთავარი სოუსტან (ბაგრატი) შერვაშიძე თავისი ლაშქრით ანარმოებს გახშირებულ თავდასხმებს ოდიშის მიწა-წყალზე. „ხოლო ჟამებთა ამათ შინა იყო კირთება ოდიშს აფხაზთაგან“, – წერს ვახუშტი ბატონიშვილი (ვახუშტი, IV, 1973: 842). აღნიშნული ცნობა ოდიშის იმდროინდელი რეალური და საგანგაშო ვითარების ამსახველია.

აფხაზებმა აიკლეს ოდიშის საზღვრისპირა პუნქტები და ქვეყნის შიდა ტერიტორიაზეც შეაღწიეს. აფხაზთაგან ცაიშის ტაძრის აოხრების შესახებ გვაუწყებს სახარების ერთი მინაწერი: „მერემეთ აფხაზის ლაშქარი მოვიდა... ტაძარს მოუხთა და ჩუენ დიდსა დაჭირებასა და შიშსა ქვეშე შევარდით“ (თაყაიშვილი, 1913-1914: 188). აფხაზთა გამანადგურებელ ლაშქრობაზე მოგვითხრობს იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოსი: „...ბრმა ბაგრატიისაგან შეურაცხყოფილი დადიანი ისეთი უძლური იყო, რომ აბაზგებმა გაანადგურეს მისი სამფლობელო, აიკლეს ეკლესიები და მონასტრები: მოქვი, ხოფი, ქიაჩი, ზუგდიდი და მთელი ქვეყანა დიოსკურიიდან ჰიპიუსამდე და ფაზისამდე“ (ციტირება იხ. ხორავა 1996: 111).

სწორედ ამ პერიოდს უკავშირდება ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის ეკლესია-მონასტრებიდან საეკლესიო წიგნების, ჯვარ-ხატებისა და საეკლესიო ინვენტარის გადატანა ოდიშის შიდა რაიონებში, სადაც მათ შენახვას აფხაზთაგან საფრთხე არ ემუქრებოდა. ისტორიული საბუთებიდან ირკვევა, რომ მოქვისწყლის ხეობაში, ფანავის ქედზე, ახლანდელი ოჩამჩირის რაიონის სოფელ ჯგერდის ტერიტორიაზე მდგარა მთავარანგელოზის ეკლესია, ქიაჩად წოდებული. ნასოფლარისათვის აფსუებს ქიაჩიხი (ქიაჩის სალოცავი), ქიაჩაბა (ქიაჩის ციხე) უწოდებიათ. ამ ეკლესიაში დასვენებული წმ. გიორგის ხატი ოდიშში, სოფელ ობუჯში გადაუტანიათ. ხის ეკლესია, რომელშიც ეს ხატი დააბრძანეს და სოფლის ის უბანი, სადაც ეკლესია იდგა, დღესაც ქიაჩის სახელითაა ცნობილი (ხორავა, 1996: 112, და იქვე მითითებული ლიტ-რა).

ოდიშის სამთავროს ფაქტობრივი გამგებლის – კაცია ჩიქოვანის მიერ 1681 წელს გაცემული სიგელიდან ჩანს, რომ ამ დროისათვის ქიაჩის სამწეროპელი უკვე სოფ. ობუჯშია (კაკაბაძე, ს. მ., I, 1925: 247-249).

აღნიშნული სიგელის შესწავლას სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა ისტორიკოსმა გ. არახამიამ. სიგელისა და ზეპირსიტყვიერი მასალების გაანალიზების შედეგად მკვლევარი უაღრესად საგულისხმო დასკვნამდე მივიდა: 1681 წლით დათარიღებულ სიგელში ნახსენები ხატი გულისხმობს მოქვის მახლობლად მდებარე ქიაჩის ეკლესიის ხატს. იგი 1681 წლამდე მოუპარავს კვიტოულელ კაკაჩიას და ენგურსგამოღმა, ობუჯში მიუტანია. 1640 წლისათვის მოქმედი ქიაჩის ეკლესია სიგელის შედგენის პერიოდში გაუქმებული ჩანს, რაც ხატის ადგილსამყოფელის შეცვლით აიხსნება. აფსუები ამ პერიოდში განუწყვეტლივ ანიოკებენ მდ. კოდორის აღმოსავლეთით მდებარე ოდიშის ტერიტორიას (არახამია, 2009: 92). „კვიტოულელ კაკაჩიას... ამ ძნელბედობის ჟამს ქიაჩის ხატი-სამწეროპელი საფრთხისაგან განურიდებია, ობუჯში საიმედო ადგილას დაუბინავებია და თვითონაც აქ დასახლებულა... ზეპირი გადმოცემის ცნობა ხატის „აფხაზეთიდან მოპარვის“ შესახებ უნდა გავიგოთ, როგორც ხატის წამოსვენება მოთარეშე-

ბისაგან შეუმჩნევლად. მან ხატი „მოპარა“ ეკლესიის შემმუსვრელებს და არა ეკლესიას“ (იქვე: 93-94).

ასეთივე ბედი ეწია ქიაჩის მთავარანგელოზის მეორე ხატს. იგი სოფ. ქოლაში (ახლანდ. ჩხორონყუს რ.) დაუსვენებიათ (ბურჯანაძე, 1959: 151; ხორავა, 1996: 112; არახამია, 2009: 93). ასევე მოქვის სახარებამ (1300 წ.) და ბედიაში დასვენებული ვლადიმერის ღვთისმშობლის ხატმა მარტვილში დაიდო ბინა და ა. შ. (ხორავა, 1996: 113, და იქვე მითითებული ლიტ-რა).

XVII საუკუნის 80-იანი წლებიდან კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში ეთნიკური სიტუაცია კიდევ უფრო მკვეთრად იცვლება. ზ. ანჩაბაძის შეფასებით, სწორედ ამ დროიდან იწყება აფხაზ ფეოდალთა შეჭრა სამეგრელოს სამთავროს ტერიტორიაზე და მისი ჩრდილოეთი რაიონების დაპყრობა მდ. ენგურამდე: „Абхазские феодалы... в начале 80-х 22. XVII в вторглись на территорию Мегрельского княжества и захватили его северные районы“ (Анчабадзе, 1959: 270).

ეს თვალსაზრისი გაზიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის განადგურების, გახიზვნის ან მონად გაყიდვის შედეგად დაცარიელებული ტერიტორიის ათვისებას იწყებენ კოდორსგალმიდან ჩამოსული აფხაზები, ხოლო უფრო სამხრეთით ადგილი აქვს ლალიძგასა და ენგურს შორის მდებარე ტერიტორიის აფხაზთაგან დაპყრობას, – ასე აფასებს XVII საუკუნის მიწურულის ვითარებას ზ. ანჩაბაძე (ანჩაბაძე, 2006: 226).

XVII ს-ის 50-80-იანი წლების ოდიშ-აფხაზეთის საზღვრების შესახებ ცნობებს გვანდის ოსმალო ავტორი ქათიბ ჩელები. მისი თხზულების ქართული თარგმანის გამომცემლის, გიული ალასანიას მოსაზრებით, ჯიჰან ნუმას რუკები სწორედ ამ პერიოდშია შედგენილი; თუმცა საზღვრებთან დაკავშირებით ქათიბ ჩელების თხზულებასა და რუკის მონაცემებთან გარკვეული შეუთავსებლობაა. კერძოდ, ჩელები რუკაზე ოდიშ-აფხაზეთის გამყოფ საზღვარს მდ. კელასურზე ავლებს, თუმცა თხზულების მიხედვით მდ. კოდორია სასაზღვრო მდინარე (ალასანია, 1978: 56; ქათიბ ჩელების ცნობები..., 1978: 132). ფიქრობენ, რომ ქათიბ ჩელები გაცილებით განსხვავებულ და შედარებით ადრინდელ ცნობებს ფლობდა ამ საკითხთან დაკავშირებით. ამიტომაც არის, რომ მისი რუკის მიხედვით საზღვარი მდ. კელასურზე გადის (კვაშილავა, 2011: 69).

ჩრდილოკავკასიური ტომების მიერ და აფხაზ ფეოდალთა – შერვაშიძეების მეთაურობით ოდიშის სამთავროს ტერიტორიის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით განხორციელებული ექსპანსია საბოლოოდ იმით დასრულდა, რომ ოდიშსა და აფხაზეთს შორის საზღვარი უკვე მდ. ენგური გახდა. ბზიფსა და ენგურს შორის მოქცეული ტერიტორია აფხაზეთის მთავარ ზეგნაყ შერვაშიძის

სამ ვაჟს შორის განაწილდა: უფროსმა, როსტომმა დაისაკუთრა ტერიტორია ბზიფსა და კოდორს შორის, რომელიც აძვიბჟად („ორწყალშუა“) ინოდებოდა და სამთავრო დომენს წარმოადგენდა; შუათანას – ჯიქეშიას წილად ხვდა კოდორ-ღალიძგის შუამდინარეთი, ხოლო უმცროსს, ყვაპუს – ასევე საუფლისწულო სამფლობელოდ, – ღალიძგა-კოდორის შუამდინარეთი ერგო, რომელსაც მოგვიანებით (სავარაუდოდ, XVIII ს-ის მეორე ნახევრიდან), ყვაპუს შვილის – მურზაყანის პატივსაცემად სამურზაყანო ეწოდა. ამ ტერიტორიას მეგრელები სააფხაზოს ეძახდნენ, ხოლო აფსუები – აბჟუას („შუასოფელი“).

1702 წლის მიწურულს ოდიშის მთავარმა გიორგი IV დადიან-ლიპარტიანმა შეძლო აფხაზთაგან მიტაცებული ტერიტორიის ერთი ნაწილის, კერძოდ, ღალიძგა-ენგურის შუამდინარეთის კვლავ დაბრუნება (ხორავა, 1996: 121). სწორედ ამ დროიდან მიიჩნევა ღალიძგა სასაზღვრო მდინარედ ოდიშის სამთავროსა და შერვაშიძეთა სამფლობელოს შორის (არახამია, 2009: 116-117).

ოდიშის საზღვრების შესახებ ვახუშტის იდენტურ ცნობებს გვანვდის ნიკო დადიანი: „ოდიშს მენგრელი ეწოდება ეგრისის გამო. საზღვარი ოდიშისა არს ცხენის წყალი, მერმეთ თავკერსა და ოდიშს შორისი მთაჲ, კავკასიიდან ჩამოსრული სამხრით და კვალად თავკერიდამვე წასრული კავკასი ჩრდილოდ, ვიდრე ეგრისის სათავედმდე ოდიშისა და სვანეთისა შორისი; სამხრით მდინარე რიონი გურია-ოდიშს შორისი და კვალად ეგურის მდინარის შესართავს დასავლეთი შავი ზღვა; დასავლეთით ზღვა შავივე და კვალად ანაკოფიის მთა კავკასიიდან ჩამოსრული სამხრით ზღვამდე; ჩრდილოთ კავკასის მთა“ (დადიანი, 1962: 150).

ამდენად, აფხაზეთად სახელდებული ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე ვახუშტის მიხედვით შავი ზღვიდან კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფ ქედამდე მოქცეულ ტერიტორიაზე თავსდება. მას ჩრდილო-დასავლეთით მდ. კაპოეტის წყალი გამოყოფდა ჯიქეთისაგან, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდ. ფსირცხის მარჯვენა ნაპირზე აღმართული მთით იმიჯნებოდა ოდიშისაგან. ამ საზღვრებში მეცნიერი გადმოგვცემს ერთიანი ქართული მონარქიის ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დაშლის პერიოდის (XV ს-ის 80-90-იანი წლები) ამსახველ რეალურ ისტორიულ ვითარებას. მომდევნო 40-50 წლის განმავლობაში საზღვარი ოდიშ-აფხაზეთს შორის ამ მთაზე გადიოდა, რასაც მონაწილეს თურქი მზვერავის მოხსენებითი ბარათი, რომელიც XVI ს-ის პირველი მეოთხედით თარიღდება (ბერაძე, სიგკ, IV, 1971: 54; მისივე, 1998: 103; აბულაძე, 1983: 57).

საკუთრივ აფხაზეთს, მაშასადამე, იმავდროულად საქართველოს ისტორიულ სასაზღვრო პუნქტს, ჩრდილო-დასავლეთით **ნიკოფსია** წარმოადგენდა, რომელიც თანამედროვე ტუაფსეს ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობდა

(ვახუშტი, IV, 1973: 201). V ს-ის ანონიმთან ეს პუნქტი ძველ ლაზიკად იწოდება. დამაჯერებელია ისტორიკოს მერი ინაძის თვალსაზრისი უძველესი საისტორიო ტრადიციის ეგროსის სამფლობელოს შავ ზღვამდე გავრცელების შესახებ, ანუ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, იმ ტერიტორიამდე, „სადა წარსწუთების წუერი კავკასისა“. კავკასიონის ქედის დასავლეთი კალთები შავი ზღვის ნაპირამდე სწორედ ძველ ლაზიკასთან აღწევს (ინაძე, „მაცნე“, №2, 1992: 47; გამახარია, 2007: 63).

ფეოდალური მონარქიის დასუსტებისა და სამეფო-სამთავროებად ქვეყნის დაშლის შემდგომ პერიოდში დასავლეთ საქართველოს მთაში იკლებს ქართული მოსახლეობის რაოდენობა და მის ადგილზე კავკასიონის ჩრდილოეთი კალთებიდან ცხოვრების პირობების გასაუმჯობესებლად ემიგრირებული და ადგილობრივ ფეოდალებთან ხიზნებად მდგარი უცხო ეთნიკური ელემენტი სახლდება. ადგილი აქვს ტერიტორიების ანექსიასაც აფხაზ ფეოდალთა მხრიდან. ასე შეიქმნა აფსუათა დასახლება თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე; ისინი სარგებლობენ XVII ს-ის II ნახევარში ოდიშის სამთავროში გაჩაღებული ფეოდალური შინაომებით, რასაც შედეგად მოჰყვა ოდიშის მთავართა ტიტულის ჩიქვანთა გვარეულობის ხელში გადასვლა (ვახუშტი, IV, 1973: 842). საბოლოოდ კაცია ჩიქვანის ხელში აღმოჩნდა მთელი ოდიში, რომელიც „იყო თავ და გამგე მათი... ამით მოიყვანა ოდიში ქუეშე თვსსა, ვიდრე პყრობამდეცა თვსად“ (იქვე: 845). სწორედ ამ პერიოდიდან მოყოლებული აფხაზები ისაკუთრებენ ტერიტორიას კოდორსა და ენგურს შორის და იბრძვიან მის შესანარჩუნებლად.

ვახუშტი აფხაზების საქართველოს შავიზღვისპირეთში ჩამოსახლებას და ოდიშართა მიწა-წყლის „ეგრისის მდინარემდე“ დაპყრობას XVII ს-ის მიწურულში მომხდარ ფაქტად მიიჩნევს: „ხოლო აწ ეგრისის მდინარემდე უპყრავსთ აფხაზთა, და მას ზეით სამჯრის კერძო დადიანსა“ (იქვე: 783). სხვაგან აღნიშნავს: „გარნა იყო ჭირი დიდი ოდიშს, ვითარცა აღვსწერეთ, და უმეტეს აფხაზთაგან, რამეთუ მოვიდოდინა ნავებითა და ხმელითა და სტყუევენიდიან, დაიპყრეს ვიდრე ეგრისის მდინარემდე, და დაეშენებოდნენ თვთ აფხაზნი და არღარა იყო დრანდას და მოქუს ეპისკოპოსნი“ (იქვე: 845).

ამრიგად, 1681 წლისათვის აფხაზებმა შეძლეს ოდიშის სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის მიტაცება და საზღვრის გადმონევა მდ. კელასურიდან ლალიძგამდე. დადიანის სამფლობელოს მიღმა დარჩა დრანდისა და მოქვის ეპარქიები. აღნიშნული მიზეზით ორივე კათედრამ არსებობა შეწყვიტა, ვინაიდან არც ერთ მათგანში ამ დროიდან მოყოლებული ქრისტიანული ღვთისმსახურება არ აღევლინებოდა (ხორავა სძ, 3, 2000: 40).

XVIII ს-ის მეორე ნახევრის აფხაზეთის საზღვარს გერმანელი მოგზაური გიულდენშტედტი ენგურზე ავლებს და შენიშნავს: მეგრული მხარე ოდიში „გადაჭიმულია შავი ზღვის ნაპირზე, ქედის დასავლეთი ძირიდან ენგურამდე, რომლითაც ის აფხაზეთისგან არის გამოყოფილი“ (გიულდენშტედტი I, 1962: 321). მოტანილ ამონაწერს დედანში შემდეგი განმარტება ახლავს: „შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთით ესაზღვრებიან ჯიქეთი და ალაღეთი; აღმოსავლეთით, კაბეთს ზემოთ, სონეთი ანუ სვანეთი. აფხაზეთის მოსახლეობას ქართულად ჰქვია აფხაზი, მრავლობითში – აფხაზები, ჯიქეთისას – ჯიქი, ალაღეთისას – ალაღი; ერთი უნდა იყოს ბაიერის ალანია, მეორე კი ციხია (ჯიქია)“ (იქვე).

თავი III

აფხაზეთის ტოპონიმია ედუარდ აიხვალდის
სამომზაურო ჩანაწერები

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური, ეთნოგრაფიული, გეოლოგიური და სხვა სახის შესწავლის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ცნობილი გერმანელი ბუნებისმეტყველისა და მოგზაურის, მედიცინის დოქტორის, პროფესორ **ედუარდ აიხვალდის (1795-1876 წწ.)** სამოგზაურო ჩანაწერები. მისი ნაშრომის მესამე თავი მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია აფხაზეთის ტოპონიმების შესასწავლად.

მოგზაური აფხაზეთს შემდეგ საზღვრებში აქცევს: „აფხაზეთის ჩრდილოეთ საზღვარს შეადგენენ კავკასიონის მაღალი მთები, რომლებიც მისგან ბევრ მთიელ ხალხებს გამოყოფენ. აღმოსავლეთით ესაზღვრება სამეგრელო, რომლისგანაც მდინარე ლალიძგა გამოყოფს; სამხრეთით და დასავლეთით შავი ზღვა, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით ჩერქეზები, რომლისგანაც გამოყოფენ მდინარე გაგრინისი და კავკასიონის განშტოებები“ (იქვე: 220).

აიხვალდი შენიშნავს, რომ თურქებისათვის ჩამორთმეული **სოხუმ-კალეს** ნავსადგური 1810 წლიდან რუსების ხელშია. 1812 წელს ფოთი, ანაპა, ახალქალაქი (ქართლ-იმერეთის საზღვარზე) კვლავ თურქებს დაუბრუნდათ, ხოლო სოხუმი რუსთა ხელში დარჩა. აიხვალდის ცნობით, სოხუმ-კალეში სკორპუტი (ცინგა) მძვინვარებს, რის გამოც იგი რუსული გარნიზონის სასაკლაოს წარმოადგენს და ზოგჯერ, ყოველდღიურად, 1012 კაცი კვდება. ნავსადგურის ყურეს საკმაო სიღრმე – 30 საყენი აქვს. ამასთანავე, ძალზე ფართოა და შტორმის დროს გემები კარგად არიან დაცულნი და სრულიად საიმედოდ დგანან ლუზაზე (იქვე). მოგზაური შენიშნავს, რომ სოხუმ-კალეს ციხესთან აფხაზეთის მთავარი ნავსადგურია. ქარისგან სამი მხრიდან დაცულ ამ ნავსადგურში დიდ გემებს შეუძლიათ 200-400 კვანძის დაშორებით ლუზის ჩაშვება (იქვე). აიხვალდი აფხაზეთში ორ უმნიშვნელოვანეს პუნქტს ასახელებს: სახელდობრ, ზღვის ნაპირზე, რიყის ქვისგან აშენებულ სუხუმ-კალეს, ოთხი სწორკუთხა ბასტიონით, და შავ ზღვაზე, კავკასიის მთის ბოლოს, კლდოვანი ხეობის გამოსასვლელში მდებარე **გაგრის დანგრეულ ციხეს**, „რომელსაც თამამად შეიძლება დაერქვას დასავლეთ კავკასიის გასაღები“ (იქვე: 223).

აიხვალდის ცნობით, სოხუმ-კალეს ციხე ნებელდის რაიონშია, რომელიც აფხაზეთს ეკუთვნის (იქვე: 212). გერმანელი მოგზაური 1831 წლისათვის აფხაზეთში ოთხ მხარეს გამოყოფს. მათ შორის ერთ-ერთია **ნებელდა**, რომელიც ქმნიდა განსაკუთრებით თავისუფალ საზოგადოებას და არავითარ მფლობელს არ ცნობდა. „ნებელდელები არ ცნობენ არავითარ ბატონს და მხოლოდ თავად მარშანას მდიდარ გვარს აქვს ერთგვარი გავლენა მათზე“ (იქვე: 219). აიხვალდის ცნობით, ნებელდის საზოგადოება მოიცავს მდ. კელასურზე მდებარე სოფლებს მიუვალ მთებში (იქვე: 222); ნებელდის საზოგა-

დოებაში შემავალი სოფლების რაოდენობაა 30, 2500 კომლით, დაახლ. 15000 მოსახლით (იქვე: 223).

სამოგზაურო ჩანაწერების მიხედვით დანარჩენი სამი მხარეა **აფშავი (აფშაუ)//აფშივი, აფხაზი და ბზიფი** (იქვე: 219, 222). აფშივი, აიხვალდის მიხედვით, მდინარეებს – ლალიძგასა და კოდორს შორის მდებარეობს. იგი შეიცავს 18 სოფელს, 1760 კომლით და ორივე სქესის დაახლ. 10560 მცხოვრებით (იქვე: 222-223). აქ უნდა იგულისხმებოდეს ისტორიული **აფშილეთი, აფსილეთი** – აფშილებით დასახლებული ტერიტორია ისტორიულ კოლხეთში, რომელიც მოიცავდა ახლანდელი ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტს, მდ. ლალიძგის ჩრდილოეთით, მდ. კოდორამდე. IV საუკუნისთვის სამხრეთიდან ლაზების (ეგრების) მონოლას შედეგად მოჰყვა აფშილეთის უფრო ჩრდილოეთით, კოდორს გადაღმა გადანაცვლება. ჯუანშერის ცნობით, ქ. ცხუმი (სოხუმი) უკვე მის მიწა-წყალზე ივარაუდება. VII ს-ის I ნახევარში ბიზანტიის ხელისუფლების მიერ აფშილეთის დასავლეთი ნაწილის აბაზგიასთან გაერთიანების შემდეგ, აფშილეთი დამოუკიდებელი სამთავროს სტატუსს კარგავს, ხოლო აღმოსავლეთი ნაწილი, მდ. კოდორის სამხრეთით მდებარე ტერიტორია, ეგრისს შეერწყა (ანჩაბაძე, ქსე, II, 1977: 28; ლომოური, „საქართველო“, I, 1997: 248).

აფშას-ის (?) // აფხაზის საზოგადოება, აღნიშნავს აიხვალდი, მდ. გუმისთამდე ვრცელდება და აერთიანებს 15 სოფელს 1340 კომლით, დაახლ. 8040 მოსახლით; **სუბცი**, ანუ **ბზიფი** მოიცავს აფხაზეთის დანარჩენ ზოლს, მდ. გაგრინშის გაყოლებით, 33 სოფლით და 3120 კომლით (18720 მოსახლე) (იქვე: 222-223).

მოგზაურის აღწერით, აფხაზეთის ზედა საზღვრებზე დასავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისაკენ გადაჭიმული კავკასიონის თხემი სუხუმ-კალეს ციხიდან ბიჭვინთის, ანუ პიცუნდის მონასტრამდე შესამჩნევად უახლოვდება ნაპირს და მონასტრიდან კი აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთის საზღვრებამდე ზოგიერთ ადგილას შიგ ზღვაშიც შეიჭრება“ (იქვე: 220). შავი ზღვისპირა ნავსადგურებს შორის აიხვალდი ასახელებს ბიჭვინთის მონასტრის მახლობლად მდებარე ნაკლებად სარგებლიან ყურეს, რომელსაც „სამხედრო გემებისთვის ლუზის ჩასაგდებად აქვს საკმაოდ სანდო ფსკერი“ (იქვე: 221). ბიჭვინთის ყურე, იგივე შავი ზღვის ყურე მდებარეობს აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. ყურის დასავლეთ ნაწილში ზღვის სიღრმე 50 მ-ს აღწევს, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით – 20 მ-ს. ყურეს დასავლეთიდან და ჩრდილო-დასავლეთიდან – ეკვრის ბიჭვინთის კონცხი, ჩრდილოეთიდან და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან – მიუსერის მაღლობი (იხ. ქსე, II, 1977: 424).

ახივალდს მხედველობიდან არც ის გამორჩენია, რომ ბიჭვინთაში საკმარაოდენობითაა მტკნარი წყალი და გემსაშენისათვის გამოსადეგი ხე-ტყე (იქვე: 221).

მეცნიერი აფხაზეთის დასახლებულ პუნქტებს შორის არაერთგზის მოიხსენიებს **სოუკ-სუს**: „კომენდანტი, მაიორი ფონ რაკოცი... ადრე თავისი რეგიმენტით (შენაერთით) იბრძოდა აფხაზეთში და დიდი ხანი იდგა იმ ქვეყნის დედაქალაქში – სოუკსუ-ში (თურქულად – ცივი წყალი)“ (იქვე: 200); „ასლან ბეიმ დაატყვევა დიმიტრის დედა და და-ძმა; დედამ თავი შეაფარა სოუკსუს, აფხაზი მმართველების ძველ სადგომს, სუხუმ-კალედან 70 ვერსზე, სადაც ის ერთ კოშკში იმყოფებოდა.

შემდგომ 1822 წელს სოუკსუში ჩამოვიდა რუსული რაზმების ერთი დანაყოფი და ამ ტყვეობიდან გაათავისუფლა დედა თავისი 5 ქალიშვილითა და 3 ვაჟით. მაშინ სოუკსუში იდგა აგრეთვე რედუტ-კალეს ახლანდელი კომენდანტი მაიორი რაკოცი 250 ქვეითი ჯარისკაცით; მან ააგო პატარა სიმაგრეები, უმეტესად წნულისა და მიწისაგან, ხოლო ის კოშკი მან კარგად გამოიყენა საუკეთესო თავდაცვის მოსაწყობად“ (იქვე: 216); „სოუკსუს წყალი არ ჰქონდა, რადგან ციხეს გარს ერტყნენ აფხაზები და გამოკეტილები იყვნენ, ამიტომ წვიმის წყალს აგროვებდნენ“; „გზა სუხუმ-კალედან სოუკსუმდე 30 ვერსის მანძილზე მთლად გაოხრებული იყო“; „გენერალმა თავადმა გორჩაკოვმა... გადანყვიტა ბიჭვინთის ყურეში გადაესხა საზღვაო ძალები ხმელეთზე, რათა ამით ყველა დაბრკოლებისთვის გვერდი აეველო და ისე მიეღწია სოფელ სოუკსუმდე“ (იქვე: 217); „სოფელ სოუკსუში, რომელშიცაა 400 კომლი და დაახლოებით 5000 მოსახლე, არის რეზიდენცია მმართველი მთავრის, პოლკოვნიკ მიხეილ შერვაშიძის“ (იქვე: 223); „მთელ აფხაზეთში მოიპოვება მხოლოდ ერთი ეკლესია და ერთადერთი მღვდელი სოფელ სოუკსუში მთავრის სახლში“ (იქვე: 224).

სოუკსუ ერქვა გუდაუთის მუნიციპალიტეტის სოფ. ლიხნს, რომელიც გუდაუთიდან 5 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს. სოუკ-სუს უწოდებს მას აგრეთვე ფრანგი მოგზაური ჟაკ ფრანსუა გამბა (გამბა, 1987: 85).

ლიხნი აფხაზეთის დიდი და უძველესი სოფელია. შუა საუკუნეების ქართულ წერილობით წყაროებში **ზუფუს** სახელითაც არის ცნობილი. XVII-XVIII საუკუნეებში იგი აფხაზი მთავრების პოლიტიკურ რეზიდენციას წარმოადგენდა (ანჩაბაძე, 1959: 289).

ახივალდი ასახელებს აგრეთვე ტოპონიმ **აკოპას** და წერს: „სუხუმ-კალეს კომენდანტმა ერთი ასეულით მოაწყო უშედეგო თავდასხმა სუხუმ-კალედან 15 ვერსით დაშორებულ სოფელ **აკოპა**-ს მცხოვრებლებზე, რათა იქ შეფარებული ხელმძღვანელები დაეპატიმრებინა“ (იქვე: 217). აკოპა, ჩვენი აზრით,

იგივე **აკაფაა** – სოფელი ამ სახელწოდებით მდებარეობს ამჟამინდელ სოხუმის მუნიციპალიტეტში (კელასურის თემი), მდ. კელასურის მარჯვენა ნაპირზე, ზ. დ. 200 მ-ზე. აკაფა შავი ზღვიდან 10 კმ-ით არის დაშორებული, სოხუმიდან – 12 კმ-ით (ქსე, I, 1975: 248). მოგზაურის მიერ მითითებული მანძილი – 15 ვერსი, ემთხვევა სოხუმიდან სოფ. აკაფას დაშორების მანძილს.

მოგზაური აფხაზეთში მიუთითებს ორ ტბას. **აჩარძე** თევზით ძალზე მდიდარი პატარა ტბაა და ზღვის მახლობლად, მდ. აფსტადან 1-1/2¹/₂ ვერსის მოშორებით მდებარეობს. მეორე ტბაა **ენკიტისა**, რომელსაც 2 ვერსის სიგრძე და 1 ვერსი სიგანე აქვს. მდებარეობს ბიჭვინთის მონასტერსა და მდ. ბზიფს შორის, ზღვიდან ცოტა მოშორებით (იქვე: 221).

აჩარძის სახელწოდებით ტბა თანამედროვე აფხაზეთში ცნობილი არ არის. არსებობს **აჩმარდა** (აფხ. Аҭмарда) – სოფელი გაგრის მუნიციპალიტეტში (ბალნარის თემი), მდ. ცანდრიფშის (ხოშუფსის მარცხ. შენაკადი) მარჯვენა ნაპირზე, გაგრის ქედის დასავლეთ კალთაზე, ზ. დ. 460 მ, შავი ზღვიდან 12 კმ, გაგრიდან 39 კმ. (Кварчия, 2002; ქსე, ტ. II, 1977: 72; ცხადაია, ხორავა, 2016). გამოორიცხული არაა, რომ აიხვალდისეული ფორმა ტოპონიმისა – აჩარძე მიუთითებდეს აფხაზურ სახელწოდებაზე (აძ — „წყალი“).

ვახუშტი ბატონიშვილი მოიხსენიებს **მდ. ალაცოს წყალს**: „ხოლო ანაკოფიის დასავლით დის ალაცოს წყალი. გამოსდის კავკასს და მიერთვის ზღუას ჩდილოდამ. ამ ალაცოს წყალს დასავლით დის ზუფუს მდინარე, გამოსდის კავკასს, დის სამჰრით, მიერთვის ჩდილოდამ ზღუას“ (ვახუშტი, IV, 1973: 783).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ვახუშტის „აღწერაში“ დასახელებული „ალაცოს წყალი“ აწინდელი **აფსტა** უნდა იყოს. (**ა)აფსტა//ბაკლანოვკა** ეწოდება მდინარეს გუდაუთის მუნიციპალიტეტში. აფსტა, — დასძენს აიხვალდი, – სათავეს იღებს კავკასიონის მთა **ხიბოხუდან**, ანუ **პლოფდალიდან** და სწრაფი დინების მიუხედავად შესაძლებელია მასზე ცურვა პატარა ნავებით, 4 ვერსზე (იქვე: 222). გუდაუთიდან 12 კმ-ის დაშორებით, აფსტის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. ააცის უწინდელი სახელი **ალაცო** უნდა ყოფილიყო. XVII ს-ის II ნახევარში ერთ-ერთ თურქულ რუკაზე **აღჩას** ფორმით აღნიშნული სოფელი სწორედ ალაცო უნდა იყოს (ბერაძე, „საქართველო“, I, 1997: 9). იმერეთის მეფის — ალექსანდრე V-ის რუკაზე ახლანდელ აფხაზეთის მდინარეებს შორის გვხვდება მდ. **ალაცუ** (მათურელი I, 1949: 214).

მთის სახელწოდება ხიბოხუ უცნობია სხვა წყაროებით. შესაძლებელია, რომ აიხვალდი ხიბოხუში გულისხმობდეს აფსტისა და ხიფსტის სათავეებთან მდებარე **ხიფსტის მთას** (?).

აიხვალდისეულ **ენკიტში**, ჩვენი აზრით, ამჟამინდელი **ინკითის ტბა** უნდა იგულისხმებოდეს. რელიქტური ტბა ამ სახელწოდებით მდებარეობს გაგრის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ბიჭვინთის კონცხზე, ზ. დ. 1 მ, სარკის ფართობი – 0, 4 კმ, უდიდესი სიღრმე – 3, 2 მ (აფხაზავა, ქსე, V, 1980: 165).

მდ. მჭიშთას აიხვალდი **მაჩიშის** ფორმით მოიხსენიებს და წერს: „მაჩიშიც ერთვის ზღვას ბიჭვინთის ყურეში და მასზე შეიძლება რამდენიმე ვერსზე აღმა ცურვა“ (იქვე: 222). მოგზაურის აღწერით, აფხაზეთის ზედა საზღვრებზე დასავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისაკენ გადაჭიმული კავკასიონის თხემი სუხუმ-კალეს ციხიდან ბიჭვინთის, ანუ პიცუნდის მონასტრამდე შესამჩნევად უახლოვდება ნაპირს (იქვე: 220).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ახალი ხიფსთის ძველი სახელწოდება ზუფუ, რაც თეთრწყალას სახელითაცაა ცნობილი, ქართველური წარმომავლობისაა, ვინაიდან ჰიდრონიმის ძირი **ზუფ-//ზოფ-** მოგვეპოვება მეგრულ-ჭანურსა და სვანურში (ჩიქობავა, 1997: 25, 276).

აიხვალდი მიუთითებს, რომ კავკასიონზე, ხორჩას მთიდან გამომდინარე **ხანიტა, ანუ ხაპეტის-წყალი** ერთვის ზღვას პიცუნდის ყურესთან, „ოლონდ სწრაფი დინების გამო სანაოსნოდ გამოუსადეგარია“ (აიხვალდი, 2005: 222). ამასთანავე, მან იცის, რომ არსებობს მდინარე „ბზიფის“ სახელწოდებით და შენიშნავს, რომ ჩერქეზები პატარა ნაგებობით დაცურავენ ბზიფზე და მდინარის კლდოვან ნაპირებზე დამალულნი „ხელსაყრელ დროს თავს ესხმიან აფხაზეთს“ (იქვე: 222).

მაშასადამე, აიხვალდი აფხაზეთის უმთავრეს მდინარეთა ჩამონათვალში ასახელებს როგორც **ხანიტას//ხაპეტის-წყალს**, ისე **ბზიფს**. თუკი ჩავთვლით, რომ ვახუშტი ბატონიშვილის „აღწერაში“ მოხსენიებული „კაპეტის“ სახელწოდება ფორმა „ხანიტა“, ანუ „ხაპეტის-წყალი“, მაშინ ედუარდ აიხვალდის ცნობა ეწინააღმდეგება ქართულ ისტორიოგრაფიაში აქამდე გამოთქმულ თვალსაზრისს „კაპეტის მდინარის“, „კაპეტის წყლისა“ და „ბზიფის“ იგივეობაზე.

ფაქტია, რომ გერმანელი მეცნიერი ერთმანეთისგან აშკარად განასხვავებს ამ ორ მდინარეს, რასაც მოწმობს კიდევ ერთი გარემოება: ავტორი იცნობს აფხაზეთის ერთ-ერთ მხარეს **სუბცის**, ანუ **ბზიფის** სახელწოდებით. ამასთანავე, აფხაზეთის მდინარეები ჩამოთვლილია შემდეგი თანმიმდევრობით: **ლალიტა, მარკულა, კოდორი, კელასური, გუმისთა, აფსთა, ხანიტა, ანუ ხაპეტის-წყალი, მაჩიში, ბზიფი** და **სევაძე** (იქვე: 222). ჩამონათვალიდან ჩანს, რომ აიხვალდი ხაპეტის-წყლის შემდეგ ასახელებს მდ. მაჩიშს, ანუ ამჟამინდელ მჭიშთას, და ამის შემდეგ საუბრობს ბზიფზე. მდინარეთა დინების თანმიმდევრობა და ჰი-

დრონიმები იმდენად ზუსტადაა გადმოცემული, რომ ჩანანერებიდან დამოწმებული ცნობების სიზუსტეში ეჭვის შეტანა ზედმეტ სიფრთხილედ შეიძლება ჩაითვალოს. ფრიად საგულისხმოა ის გარემოება, რომ XIX ს-ში შედგენილ ერთ-ერთ რუსულენოვან რუკაზე აფხაზეთის მხარეში, კერძოდ, აფხაზთა „ოკრუგის“ ტერიტორიაზე, გუმისთის მარჯვენა შენაკადს აწერია „ხაბოტა“, რაც, ჩვენი ფიქრით, სწორედ კაპოეტის-წყლის ან ხაპეტის-წყლის ვარიანტი უნდა იყოს. რუსულენოვანი რუკის თანამედროვე რუკასთან შედარება ცხადყოფს, რომ ამ სახელს ატარებდა მდ. დასავლეთი გუმისთა, რომელიც ამჟამინდელი მდ. აღმოსავლეთ გუმისთის მარჯვენა შენაკადს წარმოადგენს.

აფხაზეთის უმთავრეს მდინარეებს შორის აიხვალდი ასახელებს ლალიძგას (galasdga), „რომელიც ქმნის საზღვარს სამეგრელოსთან“ (იქვე: 221). მისი სიგრძე 53 კმ-ია. სათავეს იღებს არგმ(ე)უას//არრგმუასა და ჩამჰარის კალთებიდან და უერთდება შავ ზღვას, ილორსა და ოჩამჩირეს შუა.

„დადის მდინარე“ და „ეგრისწყალი“, ვახუშტის მონაცემებით, მოედინებოდა ენგურსა და მოქვისწყალს შუა. ჩამოთვლილ მდინარეთა დინების თანმიმდევრობას და ვახუშტის ცნობებს ერთმანეთს თუ შევუდარებთ, მაშინ „დადის მდინარეში“ ერისწყალი ან ოქუმი უნდა ვიგულისხმოთ, ხოლო ეგრისწყალი ანა-რია-ოხურეინყარის ან ლალიძგის უწინდელი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო.

ქართველ მკვლევართა ძირითად ნაწილს მიაჩნია, რომ ეგრისწყალი იგივე მდ. ლალიძგაა. „ხოლო ეგრისის მდინარე ეწოდების ლალიძგას“, – წერდა ნიკო დადიანი (დადიანი, 1962: 153).

ედუარდ აიხვალდის ცნობით, აფხაზეთის ერთ-ერთი მთავარი მდინარეა აგრეთვე **მარკულა**. იგი ღრმა არაა და სანაოსნოდაც არ გამოიყენება, მაგრამ მასში მრავლად იჭერენ თორუჯს (ქაშაყს) და თართს (იქვე: 221). **მერკულა** სოფელი და თემის ცენტრია ოჩამჩირის რაიონში. მდებარეობს მდ. მოქვის მარცხენა ნაპირზე. ოჩამჩირეს დაშორებულია 7 კმ-ით. მერკულა ისტორიული სოფელია. ჰპეტრუს ვესკონტის შავი ზღვის 1313 და 1318 წლებში შედგენილ რუკებზე დატანილია Merkula-ს ფორმით. სოფელი მოიხსენიება შამანდავლა დადიანის სიგელში (XVII ს-ის II ნახევარი): „ტყაყურს და მორკვლას, ანაკლიას, ხორგას, ხომალდები სადაც დადგეს“. XVII ს-ის იტალიურ რუკებზე გვხვდება Mergullas-ის ფორმით. 1615 წლის 2 მარტს მოქვიდან გაგზავნილ წერილში თეათინელი მისიონერი აღნიშნავს: „მალე გავემგზავრეთ მარგულასკენ, საცა უნდა მოსულიყო მთავარი“ (თამარაშვილი, 1902: 140). ოდიშის სამთავროში ჩამოსული რუსეთის ელჩი ფედოტ ელჩინი 1640 წლის 5 თებერვლის დღიურში წერს: „выехали мы по реке по Моргуле к ьорю Чорному на конях“ (Посольство..., 1888: 323). პ. ზახარევის აღწერილობაში სოფელი მოიხსენიება

„მარკული“ ფორმით: „Пришли в село Маркули, рошли из Чорному мору“ (იქვე: 352). ამავე ელჩის ჩანაწერებში დასახელებული *Моргули* და *Морьгули* (იქვე: 352), რასაკვირველია, გულისხმობს სოფ. მერკულას. ამ სოფელში ერთ-ერთი სასახლე ჰქონია ოდიშის სახელგანთქმულ მთავარს – ლევან II დადიანს (1611-1657 წწ.). ცნობილია, რომ 1615 წლის თებერვალში ლევანს სწორედ მერკულაში მოუწერია ხელი ოსმალეთთან საზავო ხელშეკრულებისთვის. XIX ს-ის 30-იანი წლებიდან არსებობდა სოფ. **მარკულა//მერკულა** აბჟუის ოლქში (აბრიუცკი, პ. ზუბოვი, ა. ნორდმანი), ხოლო 1886 წლის მონაცემებით სოფელი ამ სახელწოდებით მოქვის ოლქში შედიოდა. დატანილია 1861 წლის რუკაზე. XX ს-ის 30-იანი წლების დასაწყისიდან არსებობს მოქვის სასოფლო საბჭოდ გამოყოფილი **მერკულა**, ცენტრით – ამავე სახელწოდების სოფელში, რომელიც ცნობილია შუა საუკუნეების ციხისა და ეკლესიის ნაშთებით. 1992-1993 წწ. ომის შემდეგ აფხაზეთმა **მარკულა** დაარქვეს (მსჯელობისათვის იხ. ცხადაია, ხორავა, 2016: 123). „აფხაზეთის ასსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის“ 1953 წლის ცნობარის მიხედვით, ოჩამჩირის რაიონში არსებობს მერკულის სასოფლო საბჭო, ამავე სახელწოდების ერთი სოფლით (დაყოფა, 1953: 18).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სოფლის სახელწოდება „მერკულა“ მომდინარეობს შავქლიავას მეგრული სახელიდან – მარგული//მარგულა (თ. გვანცელაძე). ჩვენი აზრით, სახელწოდების ამოსავალია გვარი მარკელია. ნ. შონია პირველი გალისა და რეჩხი-ცხირის „სასოფლო საბჭოების“ ტოპონიმთა ნუსხაში დასახლების სახელწოდებად მიუთითებს ტოპონიმ **ნამარკილუს** (შონია, „ლენინელი“, №11, 1990: 4).

პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას ცნობით, **ნამარკილუ** ეწოდება უბანს გალის წყალსაცავის ნაპირას, კაშხალსა და ჯვეშ ცხირს შუა, გალის რაიონის სოფ. ცხირში. ამავე სახელწოდებით ცნობილია ვაკე-სახნავეები სოფ. ნარჩეში, მორინჯის მარჯვენა მხარეს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 108). აღნიშნული გვარი ფიგურირებს აგრეთვე ტოპონიმში – ვითგექტარიანი//**მარკელიფიმ ნადის** – ასე ეწოდება სახნავს ერწყარის მარცხენა ნაპირას, მეორე შეშელეთსა და რეფი-ენერში. ათჰექტარიან სახნავს მარკელიები ფლობდნენ (იქვე: 70). სამარკელიო მარკელიების უბანია მეორე შეშელეთში, ერისწყლის მარცხენა ნაპირას (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 158). მარკელია მცირერიცხოვანი გვარია (250 სული). პ. ცხადაიას ცნობით, ამ გვარის ძირძველი მოსახლე სამეგრელოში იშვიათია. არიან ლტოლვილები სამურზაყანოდან (ცხადაია, 2000: 109).

აიხვალდი შენიშნავს, რომ „კოდორი სათავეს იღებს კავკასიის უმაღლეს მთებში და მოედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ

ღრმა ხეობაში, ის დიდი რაოდენობით იერთებს მთის ნაკადულებს და სოფელ უხობის, ანუ დრანდის უკან ერთვის ზღვას ორ ტოტად, რომელთაგან სამხრეთისა ძალზე ნელა მიედინება და პატარა ნავებისთვის სანაოსნოა“ (იქვე: 221-222).

საინტერესოა ედუარდ აიხვალდის ცნობა, რომ **დრანდის** მეორე სახელწოდებაა **უხობი**, რომელიც სხვა წყაროებით არ დასტურდება. დრანდა მდებარეობს ამჟამინდელ გულრიფშის მუნიციპალიტეტში, სამურზაყანოს დაბლობზე, მდ. პატარა კოდორის ნაპირას, ზ. დ. 40 მ-ზე. გულრიფშს დაშორებულია 9 კმ-ით, სოხუმს – 18 კმ-ით. სოფელში დგას VI-IX საუკუნეების ხუროთმოძღვრების ძეგლი, მცხეთის ჯვრის ერთ-ერთი ვარიაცია – დრანდის ეკლესია. დრანდა, როგორც თემის ცენტრი, აერთიანებს სოფლებს: ათარბეკოვკას, ქვემო ფშაფს, ზემო ფშაფს და შაუმიანოვკას.

გერმანელი მოგზაური იცნობს **კელასურს** და შენიშნავს, რომ მდინარე ამ სახელწოდებით „ერთვის ზღვას ჩობუკის ციხის ნანგრევების გვერდით, მიედინება ძლიერ ნელა და მასზე პატარა ნავებით ალმა ცურვა შეიძლება, თუმცა არცთუ დიდ მანძილზე“ (იქვე: 222). კელასური სათავეს იღებს ბზიფის ქედის სამხრეთ კალთაზე, ხიმსის მყინვარზე (ზ. დ. 350 მ.). ერთვის შავ ზღვას სოფ. კელასურთან. მდინარის სიგრძე 42 კმ-ია (აფხაზავა, ქსე, V, 1980: 462). სოფლის ტერიტორიაზე ტოპონიმი **ჩობუკი** ციხე-სიმაგრის სახელწოდებად სხვა წყაროებით არ დასტურდება. ამდენად, აიხვალდის აღნიშნული ცნობა უალრესად მნიშვნელოვანი და საგულისხმოა.

აფხაზეთის მდინარეებიდან აიხვალდი იცნობს აგრეთვე **გუმისთას**: „ის ერთვის ზღვას ძველი სოხუმის ციხის ახლოს, ოღონდ სანაოსნოდ არაა გამოსადეგი“ (იქვე: 222).

აფხაზეთის მდინარეებიდან სამოგზაურო ჩანაწერებში დასახელებულია მდ. **სევაძე**. აიხვალდის ცნობით, იგი რამდენიმე ვერსის მანძილზე შესართავიდან ჭაობზე მიედინება (იქვე: 222). მდინარე ამ სახელწოდებით აფხაზეთში ცნობილი არაა. შესაძლებელია, მოგზაური ამ სახელს დამახინჯებულად გადმოსცემდეს. ერთი რამ ცხადია: ეს უნდა იყოს მდინარის აფხაზური სახელწოდება, ვინაიდან **აძ** აფხაზურ ენაზე „წყალს“ ნიშნავს.

აიხვალდი ასახელებს მდინარეს **გაგრინშის** ფორმით და წერს, რომ იგი „აფხაზეთს ჩრდილოეთით გამოყოფს ჩერქეზეთიდან და გაგრის ციხის ნანგრევებთან ზღვაში ჩაედინება“ (იქვე). ეს უნდა იყოს ახლანდელი **გაგრიფში** – მდინარე გაგრის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, რომელიც სათავეს იღებს არაბიკის მასივის სამხრეთ ნაწილში (ზ. დ. 1725 მ) და უერთდება შავ ზღვას

ქალაქ გაგრის ჩრდილო-დასავლეთით. მდინარის სიგრძე 9, 5 კმ-ია (აფხაზავა, ქსე, II, 1977: 614).

როგორც ვხედავთ, გერმანელი მეცნიერისა და მოგზაურის – ედუარდ აიხვალდის ჩანაწერებში მოცემული ცნობები ფრიად ფასეულია აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმების შესასწავლად.

თავი IV

რუსეთის იმპერიის დემოგრაფიული და
ტოპონიმიკური ომი საქართველოს წინააღმდეგ
და ტოპონიმიკური ვითარება თანამედროვე
აზხაზეთში

1864 წლიდან დღემდე რუსეთის იმპერიის მიერ განხორციელებულმა კოლონიზატორულმა პოლიტიკამ, განსაკუთრებით განათლების სისტემის გამარუსებელმა ზემოქმედებამ გამოუსწორებელი ზიანი მიაყენა აფხაზი ხალხის ეთნიკურ, ენობრივ და კულტურულ-რელიგიურ იდენტობას. აფხაზური ენა და აფხაზი ხალხი ფაქტობრივად გაქრობის რეალური საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა (გვანცელაძე, 2011). 1818 წელს რუსეთის იმპერიის მიერ ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა წინააღმდეგ დაწყებულმა სასტიკმა ომმა, რომელმაც 1864 წლამდე გასტანა, განსაკუთრებით უბიხები და ჩერქეზები დააზარალა. ამჟამინდელი კრასნოდარისა და სტავროპოლის მხარეებში მაშინ არ დარჩენილა არც ერთი უბიხი. აიბგის, აჭიფსხუსა და ფსხუს თემებში მცხოვრები აფხაზები სწორედ ჩერქეზ-უბიხების მხარდამხარ აწარმოებდნენ ბრძოლას რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ. სწორედ ამ მიზეზით ცარისტული რუსეთის ჯარმა მინასთან გაასწორა აფხაზთა სამკვიდრებელი, ხოლო თვით აფხაზნი თურქეთში გააძევა.

რუსეთი თავისი იმპერიული პოლიტიკით აფხაზეთში განსაკუთრებით უკანასკნელი ორი საუკუნის განმავლობაში აქტიურად მიმართავს აფხაზი ეთნოსის ეროვნული თვითშეგნების ტრანსფორმაციას ქართველობისა და ყოველივე ქართულის წინააღმდეგ. ამის შედეგი იყო აფსუების მონათესავე უბიხთა, აგრეთვე დასავლეთ კავკასიის ტომების – ადიღელების (ჩერქეზების), აბაზების, ყუბანისპირელი ნოღაელების, ყარაჩაელების, აგრეთვე აფხაზთა მუჰაჯირობა (არაბ. **მუჰაჯირეთ** „გადასახლება“) – ძირითადად იძულებითი გადასახლება თურქეთის იმპერიაში. აფხაზთა მასობრივი გადასახლება განხორციელდა ორჯერ: 1867 და 1877 წლებში. პირველი მასობრივი გადასახლების დროს სამშობლო დაატოვებინეს დაახლ. 20 ათას აფხაზს, ხოლო მეორე გადასახლებისას აფხაზეთიდან დაახლოებით 30 ათასი აფხაზი გადასახლეს (გასვიანი, „საქართველო“, 1998: 47, 48, 50, 51, 52).

აფხაზი ისტორიკოსის შ. ინალ-იფას შეფასებით, აფხაზთა მუჰაჯირობა იყო არა უბრალო ეპიზოდი, `არამედ უმძიმესი ეროვნული ტრაგედია, რომელმაც აფხაზი ხალხი ფიზიკური განადგურების საფრთხის წინაშე დააყენა“. მუჰაჯირობის შედეგად მთლიანად გაუკაცრიელდა ჩრდილო-დასავლეთი და ცენტრალური აფხაზეთი, დაცარიელდა ქვეყნის მთიანი მხარეები: ნებელდა, დალი, ფსხუ. ასე, მაგალითად, 1868 წლის მონაცემებით ნებელდაში სულ 13 ოჯახი ცხოვრობდა, დალში – არც ერთი (ხორავა, 2004: 73). თითქმის მთლიანად დაიცალა ეთნიკურად აფხაზთა მონათესავე ჯიქების მთის თემები – აიბგა (მდ. ფსოუს ზემო წელი) და აჭიფსხუ (მდ. მძიმთას ზემოწელი). 1874 წელს ყარაჩაიდან კოდორის ხეობაში გადმოსული ინგლისელი მოგზაური გროვე დანანებით წერდა, რომ კოდო-

რის ხეობის ზემო წელი სრულიად უკაცრიელი იყო (იქვე: 73-74). „მუჰაჯირობის შემდეგ აფხაზეთი დამთრგუნველი სანახავი იყო“, – წერს ბეჟან ხორავა (იქვე: 7).

რუსეთის დაუფარავი იმპერიული ზრახვები აფხაზეთის მიმართ მუჰაჯირობის პროცესით არ ამოწურულა. ადგილობრივ მკვიდრთა გადასახლების შემდეგ ცარიზმი შეუდგა ზრუნვას აფხაზეთის გაუკაცრიელებული მხარის კოლონიზაციისათვის. ამ ამოცანის რეალიზებას ისახავდა მიზნად რუსეთის იმპერატორის მიერ ჯერ კიდევ მუჰაჯირობამდე ერთი წლით ადრე, 1866 წლის 10 მარტს დამტკიცებული „დებულება შავი ზღვის ოკრუგის დასახლებისა და მისი მართვის შესახებ“.

დებულებით გათვალისწინებული იყო შავი ზღვის სანაპირო ზოლზე რუს მოახალშენეთა „სანაპირო სასოფლო დასახლებების“ შექმნა. ამ მიზნით ნებელდის ოლქის დასახლებათა მზრუნველად დაინიშნა რუსი ოფიცერი ნ. დიჩიკოვ-ტარასოვი, რომელსაც დაევალა ხეობის მიუვალ ადგილებში თავშეფარებული ადგილობრივი მოსახლეობისაგან მხარის განმენდა და მომავალი რუსული დასახლებებისათვის ადგილების შერჩევა (იქვე: 75-77).

1867 წელს დასასახლებლად შეირჩა ექვსი პუნქტი: **მიხაილოვსკოე** – მდ. ამტყელის სანაპიროზე, **ოლგინსკოე** – აღმოსავლეთ მაჭარის სათავესთან, **ალექსანდროვსკოე** – მდ. კელასურზე (სოფ. ახალსოფელი სოხუმის რაიონში), **ანასტასიევსკოე** და **ნიკოლაევსკოე** – აფიანჩას მთასთან, მდ. ნაუშზე, ნასოფლარ ნაუშის ტერიტორიაზე, **გეორგიევსკოე** – სოფ. ჯამფალის ტერიტორიაზე (ხორავა, 2004: 78, და იქვე დასახ. ლიტ-რა). 1869 წლის თებერვალ-მაისში სამ სოფელში – ალექსანდროვსკოეში, გეორგიევსკოესა და ოლგინსკოეში სოხუმის სამხედრო განყოფილების უფროსის, გენერალ ვ. გეიმანის ბრძანებით თურქეთიდან ჩამოსახლეს პირველი ბერძენი კოლონისტები. 1869 წლის ივნისში ანასტასიევსკოესა და ნიკოლაევსკოეში ჩაასახლეს ბულგარელების 62 ოჯახი (იქვე). შეიძლება ითქვას, რომ, **ფაქტობრივად, XIX ს-ის 60-იანი წლებიდან იწყება რუსეთის იმპერიის დემოგრაფიული და ტოპონიმიკური ომი საქართველოს წინააღმდეგ, რომელმაც მასობრივი ხასიათი მიიღო 1878 წლიდან, აფხაზთა დიდი ნაწილის მეორე მუჰაჯირობის შემდეგ.**

დასახლებული პუნქტებისათვის რუსული სახელების დარქმევას იდეოლოგიური დატვირთვა ჰქონდა. ადგილობრივ დასახელებათა სრული იგნორის ფონზე ცარიზმის რუსული ხელისუფლება აფხაზეთის სოფლებისათვის მიზანმიმართულად შეცვლილი სახელებით მიზნად ისახავდა „დაპყრობილი მიწების რუსული ენის მეშვეობით მარკირებას, ადგილობრივი მოსახლეობის აქ ბინადრობის კვალის წაშლას, იმპერიის წინაშე კავკასიის დაპყრობაში შეტანილი დიდი წვლილის მქონე გენერლების, დიდმოხელეების, ოფიცრებისა და ჯარისკაცთა

სახელების განდიდებას. ამის გამო ამ ჯგუფის გეოგრაფიულ სახელებს თამამად შეიძლება იდეოლოგიზებული პერსონალიზებულ-მემორიალური ნომენკლატურა ეწოდოს“ (გვანცელაძეები, „ფპ“, №3, 2011: 51).

აფხაზთა ნასოფლარების უმრავლესობას რუსეთ-კავკასიის ომის პერიპეტებითან დაკავშირებული რუსული სახელები შეეერთა. ასე, მაგალითად, ამჟამინდელი გულრიფშის რაიონის ტერიტორიაზე 1869 წელს შექმნილ ანატოლიელ ბერძენთა სოფელს რუსეთის იმპერატორის უფლისწულის – ალექსანდრეს პატივსაცემად **ალექსანდროვსკოე// ალექსანდროვკა** ეწოდა (Кварчия, 1985: 39). სოხუმის რაიონის ამჟამინდელი სოფ. ახალსოფლის ტერიტორიაზე დაარსდა კოლონისტთა სოფელი, რომელსაც **ალექსეევკა** ეწოდა ნიკოლოზ II-ის ვაჟის – ალექსეის დაბადების აღსანიშნავად (გვანცელაძეები „ფპ“, №3, 2011). 1879 წელს აფხაზთა ნასოფლარის – აფრას სახელი შეიცვალა **ანდრეევკათი** – იმპერატორის შვილიშვილის – ანდრეის დაბადების აღსანიშნავად (იქვე: 40-41). 1867 წელს აფხაზთა ნასოფლარის – ბარიალის ადგილზე შეიქმნა ბერძნული ახალშენი, რომელსაც უფლისწულ ოლღა თევდორეს ასულის საბერძენეთის უფლისწულზე გათხოვების პატივსაცემად **ოლგინსკოე** ეწოდა (იქვე: 51). ფელდმარშალ ა. ერმოლოვის პატივსაცემად აფხაზეთის ორ სოფელს უწოდეს **ერმოლოვკა** და **ერმოლოვსკი**, უსასტიკესი გენერლის – ნ. ევდოკიმოვის ხსოვნის უკვდავსაყოფად კი სოფელი **ევდოკიმოვკად** იწოდა; 1871-1872 წლებში ამჟამინდელი დაბა განთიადის (ყოფილი ცანდრიფშის) ტერიტორიაზე გაჩნდა რუსების, მოლდაველებისა და სომხების დასახლება, რომელსაც შავი ზღვის სამხედრო ოლქის უფროსის, გენერალ პილენკოს პატივსაცემად **პილენკოვო** დაერქვა (იქვე: 27). სოფლის სახელწოდება **ვორონცოვკა** უკავშირდება კავკასიის მეფისნაცვლის – მიხეილ ვორონცოვის გვარს...

კოლონისტთა სადაურობა-წარმომავლობის აღმნიშვნელია შემდეგი ტოპონიმები: **ჩერნიგოვკა, ნოვოჩერნიგოვკა, სტაროჩერნიგოვკა, პოლტავსკოე, ესტონსკოე//ესტონკა, ნაა//არმიანსკოე, ეშერი-არმიანსკოე, ნაიდორფი**, რომლებიც, შესაბამისად, მიგვანიშნებს ჩერნიგოვიდან, პოლტავიდან, ესტონეთიდან და ა. შ. ჩამოყვანილ კოლონისტთა დასახლებებზე. ტოპონიმთა დიდ ჯგუფს საფუძვლად უდევს ჩვენთვის უცნობ პირთა გვარსახელები და პირსახელები: **ვლადიმროვკა, ზახაროვკა, ბაკლანოვკა, პეტროვსკოე, ვასილევკა, ივანოვკა, მარიინსკოე, მიხაილოვსკოე, ნიკოლაევსკოე, ანასტასიევსკოე, გეორგიევსკოე, დმიტროვსკოე, ეკატერინენსკოე, კონსტანტინოვსკოე, პავლოვსკოე, იურიევსკოე...** (მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. გვანცელაძეები, „ფპ“, №3, 2011: 57-58; გვანცელაძე, „იკე“, XXXIV, 2000).

სხვა ტიპის რუსული სახელწოდებებიდან აქვე შეიძლება დასახელდეს **ბოგოიავლენსკოე, ტროიცკოე, სპასკოე, ვესიოლოე, ოტრადნოე, გრებემოკი, ჩერნიგოვკა, პოლტავსკოე** და სხვ.

ვ. ზუხბაია სოხუმისა და გულრიფშის რაიონების ტერიტორიაზე ასახელებს არაქართული სახელწოდების სოფლებს: **მიხაილოვკას, ანდრეევკას, კონსტანტინოვკას, პეტროვკას, პავლოვკას, ალექსანდროვკას, ანასტასიევკას, პოლტავკას, სპასოვკას, ესტონკას, ნაიდორფს, ოლგინსკის** და სხვ. (ზუხბაია, 2000: 62).

XIX ს-ის 90-იანი წლების აფხაზეთის ტოპონიმიკურ სიტუაციას კარგად ასახავს დ. თუმანიშვილის მიერ გამოქვეყნებული „აფხაზეთის 1890-1921 წლებში მოქმედი მართლმადიდებლური ეკლესია-მონასტრების სია“. თუკი რუსეთის მიერ აფხაზეთის დაპყრობამდე ამ ტერიტორიაზე არც ერთი რუსული ტოპონიმი არ არსებობდა, XIX საუკუნის უკანასკნელი ათწლეულისათვის უკვე მართლმადიდებლური ეკლესია-მონასტრების ადგილსამყოფლად მითითებულია შემდეგი რუსული ახალშენები: ანდრეევსკაიას წმ. გიორგის, ბაკლანოვკის სერგი რადონეჟელის, ბოგოვეტის წმ. ნინოს, ეკატერინოვსკაიას წმ. ეკატერინეს, ვლადიმროვსკაიას ღმრთისმშობლის საფარველის, ლეჩქოფის, მარინინსკაიას წმ. ხარლამპის, მიხაილოვსკოეს წმ. პეტრე-პავლეს, პოლტავსკოეს ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესიები (თუმანიშვილი, 2007: 123-124).

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის კვლევის თვალსაზრისით ინტერესს იწვევს სოხუმის ოლქის დასახლებული პუნქტების სია, შედგენილი 1914 წელს. ამ სიის მიხედვით 213 სოფლის სახელიდან 33 სოფელი ახალი რუსული, ან რუსიფიცირებული სახელის მატარებელია: **ბაკლანოვკა, ბელორეჩენსკი, ვესიოლი, პეტროვსკოე, ალექსანდრევსკოე, ვტოროე, ანდრეევსკოე, ვასილევკა, ვორონცოვკა, ივანოვკა, მარიინსკოე, მატროსსკაია სლობოდკა, მიხაილოვსკოე, ნაა-არმიანსკოე, ნიკოლაევო-ანასტასიევსკოე, ნოვოჩერნიგოვკა, ოლგინსკოე, ვლადიმროვკა, გეორგიევსკოე, დმიტროვსკოე, ეკატერინენსკოე, პავლოვსკოე, პეტროვსკოე, პოლტავსკოე, რაჟდესტვენსკოე, სპასოვსკოე, სტაროჩერნიგოვკა, ესტონსკოე, ეშერი-არმიანსკოე, ეშერი-აბხაზსკოე, იურიევსკოე** (გვანცელაძე, „იკე“, XXXIV, 2000, 44-51).

აფხაზეთის ტერიტორიაზე გაჩენილი რუსული ახალშენების შესახებ საინტერესო ცნობებს გვანჯდის ცნობილი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე თედო სახოკია. კავკასიის უმაღლესი მთავრობის განკარგულების საფუძველზე, – წერს იგი, – სოხუმში მეთევზეობის გავრცელების ხელშეწყობის მიზნით რუსი მატროსებისათვის უფასოდ უნდა მიეზომათ ას დესეტინაზე მეტი, მაგრამ მატროსთაგანი რომ არავინ აღმოჩენილა აქ დასახლების მსურველი, მაშინ სენაკის მაზრიდან 20 წლის წინ ჩამოსულ მეგრელთა 25 კომლს ქალაქის მესვეურების-

თვის იჯარით უთხოვია სახნავ-სათესი მიწები. ასე გაჩნდა ე. წ. სოფელი **მაიაკი**. მე-8 კილომეტრზე მდ. გუმისთასთან, იქ, სადაც თავდებოდა გიორგი დიმიტრის ძე შარვაშიძის მამული, იწყებოდა რუსეთიდან გადმოსული მდიდრების მიერ ჩვენი მემამულეებისაგან შეძენილი ადგილები. წინანდელ მკვიდრ აფხაზებს, როგორც არასაიმედო ელემენტებს, ეკრძალებოდათ სოხუმის მახლობლად, 20 კმ-ის მანძილზე დასახლება. აბჟუაში მათ შეეძლოთ ყოფნა მხოლოდ მდ. კოდორის გამოღმა, ხოლო ბზიფში (დასავლეთ აფხაზეთში) მდ. აც-წყლის იქით, გაგრამდე. ასეთი სასჯელის მიზეზი გახლდათ ის, რომ რუსეთ-თურქეთის უკანასკნელი ომის დროს აფხაზებს ბრალად ედებოდათ თურქებისადმი მხარდაჭერა. „აფხაზთ რომ ჰკითხოთ, – წერს თ. სახოკია, – ფიცით-მტკიცით თავს იმართლებენ – ომის დროს უპატრონოდ დავრჩით, ჩვენს ქვეყანას თურქი შემოესია და დაეპატრონა და ორში ერთი უნდა აგვერჩია: ან თურქებს შევბრძოლებოდით, ან მათს მხარეს გადავსულიყავითო. ბრძოლის ატეხა ჩვენის განწყვეთით გათავდებოდა, და იმიტომ ისევ მათს მხარეს გადასვლა ვარჩიეთო. თურქებმა ოსმალეთში წაგვასხეს, მაგრამ იქ მწარე დღე დაგვადგა, ნახევრად გავწყდით და აქ რომ დავბრუნდით – მოლალატეებად მოვინათლენითო. აი, ამ „მოლალატეთა“ ადგილები გავერანებულად დარჩა. დესეტინა მინა 5-10 მანეთად ფასობდა... ფასები დაედო განსაკუთრებით ზღვის პირას მდებარე მიწებს...“ (სახოკია, 1985: 381-382). თ. სახოკია ფსირცხიდან გუდაუთისკენ მიმავალ გზაზე, სოფ. ანუხვიდან 7 კმ-ის დაშორებით, ასახელებს **პეტროპავლოვსკად** ნოდებულ რუსთა ახალშენს. 30-კომლიან ახალშენში გამწკრივებული ყოფილა ფეინით და ტალახით შელესილი ქოხები, რომლებსაც გარშემო ტყე და გაუვალი, გაუშრობელი ჭაობები ერტყა (იქვე: 384-385). ამ სოფლის გარდა აფხაზეთის მხარეში რუსების სხვა ორი სოფელიცაა: ერთი გუდაუთის აღმოსავლეთით და მისგან 15 კმ-ის დაშორებით, აცში, ბაკლანკად ნოდებულ, მეორე – დასავლეთით, 5 კმ-ის დაშორებით, სოფ. ბომბორაში. ამ ორი სოფლის მცხოვრებნიც იმავე პირობებში არიან, როგორშიც პეტროპავლოვსკელნი. აქაც ჭაობებია და აგვისტოსა და ენკენისთვეში ციება მუსრს ავლებს ოჯახებს. განსაკუთრებით ახალშობილნი იხოცებიან (იქვე: 385-386).

გვანცა და თეიმურაზ გვანცელაძეები ყურადღებას ამახვილებენ კომუნისტური ხელისუფლების წლებში იდეოლოგიზებულ ტოპონიმთა ცვლაზე ჩრდილო-დასავლეთ საქართველოში (აფხაზეთში), და შენიშნავენ, რომ აქ კომუნისტთა მიერ ხელუხლებლად იქნა დატოვებული მათთვის საძულველი მეფის ოჯახის წევრთა და ცარიზმის გენერალ-ჩინოვნიკთა უკვდავმყოფელი ტოპონიმების დიდინაწილი. XX-ის 30-40-იან წლებში ქართულენოვანი კომუნისტურ-იდეოლოგიზებული სახელებით ცარისტულ-იდეოლოგიზებული ტოპონიმის ჩანაცვლე-

ბის მაგალითად მკვლევრები ასახელებენ **ოლგინსკოეს** შეცვლას **ოქტომბრით, ტროიცკოესი – ცოდნისკარით, ანასტასიევსკოესი – განახლებით, მიხაილოვსკოესი – შრომით** (გვანცელაძეები, „ფ. პ.“, №3, თბ., 2011: 48). ჩერქეზეთსა და აფხაზეთში ცარისტული იდეოლოგიზებული ტოპონიმების უცვლელად შენარჩუნება საბჭოთა რეჟიმის მიერ, – დაასკვნიან გვანცელაძეები, – იმის მიმანიშნებელია, რომ საბჭოთა კავშირის ხელისუფლება ეთანხმებოდა რუსეთ-კავკასიის ომსა და მის შედეგებს, რომ ხელისუფლებისთვის კოლონიალიზმი და რუსიფიკაცია გაცილებით მნიშვნელოვანი იყო, ვიდრე კლასთა ბრძოლა და ცარიზმის სიძულვილი (იქვე: 58-59).

ტოპონიმიკური, ეთნიკური და დემოგრაფიული, ასევე მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურის ისტორიის კვლევის თვალსაზრისით აფხაზეთში XIX ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში არსებულ სიტუაციას კარგად ასახავს რუსეთის იმპერიის მიერ 1886 წელს განხორციელებული ამიერკავკასიის კომლობრივი აღწერის მასალები, რომლებიც ცალკე წიგნად რუსულ ენაზე გამოიცა 1893 წელს. ამ მასალების მიხედვით სოხუმის „ოკრუგის“ გუმისთის უბანში დასახლებულია:

სოფ. ალექსანდროვსკოე, რომელიც მთლიანად ბერძნებითაა დასახლებული. სულ სახლობს ბერძნების 41 კომლი. მათ შორის 87 მამაკაცია, 99 – ქალი;

სოფ. ანდრეევსკოე – აქ ბერძნების 50 კომლი სახლობს. მათ შორის 96 მამაკაცია, 97 – ქალი;

ვლადიმროვკა 60-კომლიანი სოფელია. აქედან 35 კომლი რუსია (მათ შორის 79 სული – მამაკაცი, 84 სული – ქალი); 3 კომლი ესტონელია (მათ შორის 11 სული – მამაკაცი, 9 – ქალი), 21 კომლი ბულგარელია (მათ შორის 35 სული – მამაკაცი, 20 სული – ქალი), ხოლო 1 კომლი პოლონელი (2 სული – მამაკაცი, 3 სული – ქალი);

გეორგიევსკოე – 31-კომლიანი სოფელია და ყველა ბერძენი (მათ შორის 81 სული – მამაკაცი, 54 სული – ქალი);

გნადენბერგი – ბერძნებით დასახლებული სოფელი. 31 კომლი (მათ შორის 81 სული – მამაკაცი, 54 სული – ქალი);

დმიტრიევსკოე – 14 კომლი ბერძენი სახლობს (მათ შორის 26 სული მამაკაცია, 17 სული – ქალი); ბულგარელები წარმოდგენილია 6 კომლით (მათ შორის 10 სული – მამაკაცი, 15 სული – ქალი); მოლდაველები 39 კომლია (მათ შორის 87 სული – მამაკაცი, 61 სული – ქალი);

ეკატერინინსკოე – სახლობს ბერძნების 42 კომლი (მათ შორის 114 სული – მამაკაცი, 81 სული – ქალი);

კონსტანტინოვსკოე – ბერძნების 104-კომლიანი სოფელი (მათ შორის 219 სული – მამაკაცი, 182 სული – ქალი);

მარინსკოე, ბერძნების 19-კომლიანი სოფელი (მათ შორის 42 სული – მამაკაცი, 35 სული – ქალი);

მიხაილოვსკოე – ბერძნების 136-კომლიანი სოფელი (მათ შორის 252 სული – მამაკაცი, 245 სული – ქალი);

ნეიდორფი – 52-კომლიანი სოფელში გერმანელების 30 კომლი (მათ შორის 72 სული – მამაკაცი, 64 სული – ქალი) და ესტონელების 22 კომლი (მათ შორის 35 სული – მამაკაცი, 26 სული – ქალი) სახლობს;

ნიკოლაევსკო-ანასტასიევსკოე – 82-კომლიანი სოფელი. მათ შორის აღწერის მასალის მიხედვით 79 კომლი მეგრელია (239 სული – მამაკაცი, 176 სული – ქალი), ხოლო 3 კომლი – ბულგარელი (მათ შორის 7 სული – მამაკაცი, 8 სული – ქალი);

ოლგინსკოე – 29-კომლიანი სოფელი. მათ შორის 2 კომლი რუსია: 5 სული – მამაკაცი, 7 სული – ქალი; 27 კომლი ბერძენია: 61 სული – მამაკაცი, 62 სული – ქალი;

პავლოვსკოე – 49-კომლიანი სოფელია და ცხოვრობს ყველა ბერძენი. მათ შორის 110 სული – მამაკაცი, 87 სული – ქალი;

პოლტავსკოე – 41-კომლიანი სოფელში 13 კომლი რუსია: 21 სული – მამაკაცი, 24 სული – ქალი; ხოლო 28 კომლი მალაოროსია: 62 სული – მამაკაცი, 64 სული – ქალი;

ჩერნიგოვსკოე – 51-კომლიანი სოფელში ყველა რუსია. მათ შორის 152 სული – მამაკაცი, 134 სული – ქალი;

ესტონსკოე – 92-კომლიანი სოფელი მთლიანად ესტონელებით ყოფილა და-სახლებული. მათ შორის 173 სული – მამაკაცი, 110 სული – ქალი.

გუდაუთის უბანში დასახლებულია **სოფ. ბაკლანკა**, სადაც ამ დროისთვის 69 კომლი სახლობდა. აქედან 67 კომლი რუსი იყო (მ.შ. 179 სული – მამაკაცი, 126 სული – ქალი), ხოლო თითო კომლად იყო წარმოდგენილი ბერძენი (1 სული) და ბულგარელი (2 სული);

იმავე კომლობრივი აღწერის მონაცემებით, გუმისთის უბნის **სოფ. დრანდაც** ამ დროისთვის დასახლებულია რუსებითა და მოლდაველებით. აქ ცხოვრობს 23 კომლი რუსი (მათ შორის 58 სული – მამაკაცი, 41 სული – ქალი) და 39 კომლი მოლდაველი (მათ შორის 87 სული – მამაკაცი, 61 სული – ქალი); რუსები სახლობენ აგრეთვე გუდაუთის უბნის სოფ. აცში. ამ 220-კომლიანი სოფელში 16 კომლი რუსი იყო (მათ შორის 31 სული – მამაკაცი, 21 სული – ქალი), დანარჩენი 204 კომლი – აფხაზი (მათ შორის 502 სული – მამაკაცი, 428 სული – ქალი).

ამასთანავე, აფხაზები ამ დროისთვის სახლობენ ბალმარანში (6 კ.), მერხეულში (7 კ.), ეშერაში (71 კომლი), აჭანდარაში (250 კომლი), ბარმიშში (128 კ.), ბლა-

ბურხვაში (134 კ.), ჯირხვაში (258 კ.), დურიფში (193 კ.), ზვანდრიფში (158 კ.), კალდახვარაში (188 კ.), ლიძავაში (62 კ.), ლიხნში (810 კ.), მუგუძირხვაში (249 კ.), ოთხარაში (190 კ.), აძვიბუაში (222 კ.), ათარაში (132 კ.), დოპუაქითში (17 კ.), აკვასკიში (31 კ.), ბესლახუბაში (81 კ.), გუფუში (333 კ.), ფადგუში (35 კ.), ტკვარჩელში (279 კ.), თხინაში (59 კ.), ეშქეთში (49 კ.), ღვადაში (42 კ.), დღამიში (43 კ.), ჯგერდაში (67 კ.), ჯირლულში (21 კ.), კურჩეში (21 კ.), კვიტაულში (121 კ.), ოჭარკიტში (75 კ.), სამახარიოში (68 კ.), თუმუში (53 კ.), არადუში (98 კ.), მერკულაში (113 კ.), მოქეში (158 კ.), თხინაში (99 კ.), ფოქეში (315 კ.), კინდლი (103 კ.), ტამიში (157 კ.), ნკირიში (43 კ.), ცხენის-წყალში (40 კ.), ქ(ი)ლოუში (451 კ.).

აღწერის მასალების მიხედვით მთლიანად აფხაზებითა და დასახლებული აჭანდარა, ბარმიში, ჯირხვა, დურიფი, ზვანდრიფი, ათარა, დოპუაქითი/დოპოუქითი, ფადგუ, ტკვარჩელი, თხინა, ღვადა, დღამიში, ჯირლული, კურჩე (სკურჩე), ოჭარკიტი, სამახარიო, თუმუში, არადუ, მერკულა, თხინა (2), კინდლი, ნკირიში და ცხენისწყალი.

მეგრელთა და აფხაზთა თანაცხოვრება დასტურდება შემდეგ სოფლებში: ბაღმარანი, გუმისთა, მერხეული, ეშერა, კალდახვარა, ლიხნი, აკვასკია/აკვასქია... მეგრელ-აფხაზთა თითო-ოროლა კომლის თანაცხოვრების ფაქტები სხვა სოფლებშიც დასტურდება.

238-კომლიან სოფ. ილორში, აღწერის თანახმად, 2 კომლი მეგრელია, 234 კომლი – სამურზაყანოელი (ანუ მეგრელი), ხოლო 2 კომლი – ჩერქეზი. ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტიც, რომ სამურზაყანოს უბნის არც ერთ სოფელში (დასახლებულია 65 სოფელი) აფხაზთა ერთი კომლის ცხოვრებაც კი არ დასტურდება. თუმცა ამ უბანში უკვე გვხვდება სოფლის სახელწოდებების აფხაზური გაფორმება ისეთი ტოპონიმების სახით, როგორცაა: პატრახუნა (Патрахуци) და ეშქეთი (Эшкети).

საგულისხმოა კიდევ ერთი გარემოება: გუმისთის უბნის სოფ. ნიკოლაევსკო-ანასტასიევსკოე, რუსული იდეოლოგიზებული სახელწოდების მიუხედავად, გასული საუკუნის 80-იანი წლებისათვის ძირითადად მეგრელებით ყოფილა დასახლებული. 82-კომლიან სოფელში 3 კომლი იყო ბულგარელებისა, სხვა დანარჩენი კი მეგრელები იყვნენ (79 კ., მათ შორის 239 სული – მამაკაცი, 176 სული – ქალი).

კომლობრივი აღწერის მასალებს დიდი მნიშვნელობა აქვს აფხაზეთის ტოპონიმის კვლევის თვალსაზრისით. აქ დასახლებულია რუსულ (იხ. ზემოთ) და გერმანულენოვანი (გნადენბერგი, ნეიდორფი) ტოპონიმები. ქართული გაფორმებისაა: ბაღმარანი, ბელეთი (Белетское), მწარა, სამახარიო, ბარლები,

კოპიტი, მიშველი, სალარნკია, საგურგულია, სამახარია, სანარდო, სახახუბია, სანუშბაია (სანუშბაიო), საჩინო, საკენჯიო, ნაბაკევი.

აფხაზურენოვანი ტოპონიმებია: აკაფა, გულრიფში (გგლ აფხ. „დგომა; ადგილი“), გუმისთა, დურიფში, ზვანდრიფში, კარაქსე, ანუხვა, აცი, ბლაბურხვა, კალდახვარა, ლიძავა, ფსირცხა, აძიუბუა, ათარა, დოპუაქითო, აკვასკია, ბესლახუბა, ფადგუ, ეშქეთი, ღვადა, არადუ, პატრაახუნა.

სავარაუდოდ, სვანურენოვანი ტოპონიმებია: მერხეული: ჯირხვა...

მეგრული წარმომავლობისაა: ბაბუშერი, ფმაფი, ლიხნი, ოთხარა, გუფუ, ტყვარჩელი, თხინა, დლამიში, ჯგერდა, ჯირლული, კურჩი/ე, ილორი, კვიტაული, ოჭარკიტე, თუშუში, მერკულა, მოქვი, თხინა, ფოქვეში, კინდლი, ტამიში, ნკირიში, ცხენისწყალი, მაბირი/მებირი, სიდა, ხიტუს-მუხური (ხიტუმ მუხური), ბედია, ნაჯიხევი, ოხური, რეკა, გალი, რეჩხი, ცხირი, გვალი-ენერი, გუდავა, ჯაკობო, ოხური (2), რეფი, ტაგონი/ტოგონი, შეშელეთი, ბულისხინჯი, გვანჭკა, ჯაპის-ხინჯი, მუხური, ნახიტოუ, ფუნყური, ფმაური, ტაგონი (2), წარჩი/ე, ოტობაია, თაგელონი, ოქუმი, ჩხორთოლი, ლალი-ხუმულა, განაცუდუ, ღვაში-გვერდი, დაურჩქელა, დიდო-ნიფური/დიდნიფური, დიხაზურგა, ზენი, კაკიშონი, ლეკუხონა, ლეცეტი/ე, ლეჭერაია/ლეჭარაიე, ნაჯიხურუ, ნაციმერი, აზანიში, ოხოხუ, ფართო-ნოხორი (Порто нохореи), რთომა/ი...

აფსუიზირებული ქართული ტოპონიმებია: ავარჩე, აჭანდარა, ჭილოვ.

ბერძნულია: კელასური (ნიშნავს „გასასვლელ ადგილს“, „ვინრობს“).

გერმანულია: ლანდაუ (Lindau – ქალაქი და რაიონული ცენტრი გერმანიაში, შვაბიის ადმინისტრაციულ ოლქში, ბავარიის მიწაზე; ამ ქალაქის სახელი დაარქვეს სოფელს აფხაზეთში).

ტოპონიმ **ბარმიშის** ეტიმოლოგია გასარკვევია.

კოდორის საზ-ბა: არც ერთი.

სამურზაყანოს საზ-ბა: არც ერთი.

ჩრდილო-დასავლეთ საქართველოში (აფხაზეთში) გასული საუკუნის 20-30-იანი წლების ტოპონიმიკურ სიტუაციაზე საინტერესო ცნობებს გვანვდის საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის 1930 წელს გამოცემული ცნობარი. მასში ცალკე თავად არის წარმოდგენილი აფხაზეთის სასოფლო საბჭოებისა და დასახლებული პუნქტების სახელწოდებანი.

რაიონების მიხედვით ასეთი სურათი გვაქვს:

გაგრის მაზრა – შავროვი, III ინტერნაციონალი (საბჭოთა მეურნეობა), ალპისკოე (ახალ-გაგრა), შადრევანი//ფონტანი, ხევი//უშჩელიე, დემერჩე-კიუხი (სომხური სახელწოდება), ტროიცკოე ზემო, შურიხოვო, ბარანოვო, ევდოკიმოვკა, ერმოლოვსკოე, კოვალევსკოე, კოვალევსკოე ზემო, კოვალევსკოე შუა,

კულტ. უბანი, ოტლუკი, როგოჟევი, შაფრანოვი, პილენკოვი (სასოფლო საბჭოს ცენტრი), სულევი, ხრისტოფოროვი (სასოფლო საბჭოს ცენტრი), ვოსემსოტ, კოვალევსკოე ქვემო, მენდელევი, ხრისტოფოროვი (სოფ.), გრებეშოკი, ზარეჩიე, ორეხოვკა, ხოლოდნია რეჩკა (სას. საბჭო);

გუდაუთის მაზრა – ლადარია-რქითა, ცუჟბაია, ვესიოლოე, მიასნიკიანი, აუ-ლიცა, გუნბაა, ბაკლანოვკა (სასოფლო საბჭოს ცენტრი), ჩერქეზ-იხუ, ტარბა, ბელორეჩინსკოე (ზვანდრიფშის ს/ს.), ოსეჩკო, ბელორეჩინსკოე (ლიხნის ს/ს.), კორკანიანი, პეტრო-პავლოვკა, დაშჩანი/ბატრაცკოე, დემირჯანი, კეზენჯანი ნითელი, კორკანიანი/კომსომოლსკაია, მეგრეკიანი/სოვეტსკოე, ნაზარჯიანი/ოქტომბერი, საბჭოთა მეურნეობა;

კოდორის მაზრა – ანდროუ;

სოხუმის მაზრა – ფუნდუკლუკი, ფტერილუკი, ანდრეევსკოე (ს/ს.), დერეკი, ბეშყარდაში (ს/ს.), ლაკობა, სემენლი, სტარუშკინო, ჩივიზლუკი/შახუ, დიოსკურია/საბჭოთა მეურნეობა, ილიჩი/საბჭოთა მეურნეობა, ლეჩკოპი, მეზღვაურების სვობოდა, სვობოდა II, ვორონცოვი-ვასილიევკა, შაუმიანოვკა, ალექსანდროვკა, ეკატერინოვკა, მარინსკოე, სპასოვკა, გალგლუკი ზედა, გალგლუკი ქვედა, კურუ-დერე, ესტონსკოე, ვლადიმეროვკა (ს/ს.), ალექსეევკა, გნადენბერგი, ვოლოდარსკოე, ნეიდორფი, ვოლოდარსკის ს/ს., კონსტანტინოვკა (ს/ს.), პავლოვსკოე, პეტროვსკოე, ბებუტოვკა, ვინოგრადოვკა, ნავროცკოე, ჩემბერგი, ჩიჟევკა, ნოვო-ჩერნიგოვკა, დიმიტროვესკაია, კამანის საბჭოთა მეურნეობა, მიხაილოვკა, პიპერანტო, ანასტასევკა, ვიდებორა, ნიკოლაევკა, სტარო-ჩერნიგოვსკოე, ნიკოლო-ანასტასევკას ს/ს., იურევსკოე, მეტილევკა, ოლგინსკოე, პოლტავო-ალექსანდრეს, პოლტავო-კელასურის, პოლტავო ქართველების, როჟდენსტვენსკოე, პოლტავო-ოლგინსკოეს ს/ს., გიორგიევსკოე, ზამაისკოე, ზახაროვკა, თოფჩიანოვკა//პობედა, კასიანოვკა, კრაევიჩი, კრასნიცკოე, მინგრელსკოე, რეინგარდტი, ხაჩატური (დაყოფა, 1930: 151-169).

ტოპონიმების შეცვლა აფხაზეთში მიმდინარეობდა II მსოფლიო ომის შემდგომ პერიოდშიც. კომუნისტურ ხელისუფლებას არჩეული ჰქონდა ტაქტიკა: ამა თუ იმ ობიექტისადმი მიენიჭებინა ცნობილი მწერლის, პოლიტიკური ბელადისა თუ რევოლუციონერის სახელი. ასე გაჩნდა ლენინის, ლაკობას, ოქტომბრის, შრომის, ნითელი ვარსკვლავის, კონსტიტუციისა და ა. შ., სახელობის მეურნეობები და კოლმეურნეობები. ამ პერიოდში დაიწყო რუსეთ-თურქეთის ომისა და აფხაზთა მუჰაჯირობის შემდეგ რუკაზე გაჩენილი ტიპური რუსული იდეოლოგიზებული ტოპონიმების შეცვლა ქართული სახელწოდებებით. გასული საუკუნის 40-იან წლებში **პილენკოვი** შეიცვალა **განთიადით**, **ერმოლოვკა** – **ლესელიძეთი**, **ხრისტოფოროვი** – **ბაღნარით**. ვ. ზუხბაიას თქმით, გაგრის

რ-ნის ბზიფის საკრებულოში მდებარე სოფელ ვაკეს უწინ **კოვალენსკოე** ერქვა, მიქელრიფშის საკრებულოში შემავალ სოფელ ცოდნისკარს – **ურინოვკა**, ხეივანის საკრებულოში მდებარე სოფ. ნალკოტს – **ბარანოვო**, ციფნყაროს საკრებულოში შემავალ სოფ. ვაშლოვანს – **როგოდინო** (ზუხბაია, 2000“ 45). რ. ჭაბუკიანი ასახელებს სხვა მაგალითებს: **ოტრადნოე – სიხარული, ორეხოვო – კაკლიანი** (გაგრის ზონაში); **ანდრეევკა – ახალშენი, მიხაილოვკა – შრომა, ეკატერინოვკა – კელასური, კონსტანტინოვკა – ოდიში** (სოხუმის რ.); **ანასტასიევკა – განახლება** (გულრიფშის რ-ნი) და ა. შ. (ჭაბუკიანი, 2012: 85).

1943-1952 წლებში აფხაზეთში შეცვლილი 109 ტოპონიმიდან რუსულს ჩაენაცვლა მხოლოდ 10 გეოგრაფიული სახელწოდება. ამათგან უეჭველი აფხაზური წარმომავლობისაა ექვსი: **აშიცრა** (აფხ. „ბზის კორომი, ბზიანი“), **აბგაბართა** („მგლის, მელიის სანახავი ადგილი“), **ატიშადუ** (აფხ. „დიდი ხრამი“), **ლაგანიარხუ** („ლაგანიანთ გორა“), **არადუქვა** („კაკლის დიდი ხეები“), **აგუაა**. ოთხი ტოპონიმი (**კალმუთი, მესადირი, ფიშთა, ნალამური**) სულ სხვა წარმოშობისა უნდა იყოს (გვანცელაძე, იკე, XXXIV, თბ., 2000: 49).

ტოპონიმთა ცვლა მიმდინარეობდა XX ს-ის 50-იანი წლების მეორე ნახევრიდან 80-იან წლებამდე. ამ პერიოდში ქართულ ტოპონიმებს ჩაენაცვლა აფხაზური და რუსული ტოპონიმები. ამ საკითხთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობებს გვანვდის აფხაზი ენათმეცნიერი ვ. კვარჭია: XIX საუკუნეში დაარსებულ რუს კოლონისტთა სოფელ **ჩერნიგოვკას** XXს-ის 40-იან წლებში ეწოდა **ყაზბეგი**, ხოლო 50-იან წლებში კვლავ დაერქვა ჩერნიგოვკა, მაგრამ არ აღდგენილა მისი აფხაზური სახელი **აძინ(ა)**; კოლონისტთა სოფელ **ალექსეევკას** XXს-ის 40-იან წლებში დაერქვა **ბაგრატიცხე**, 50-იან წლებში კი აფხაზური **აგვა** სახელის ნაცვლად კვლავ **ალექსეევკა** უწოდეს. XXს-ის დასაწყისში დაარსებულ სოფელ **ალპისკოეს** 40-იან წლებში **ალპური** ეწოდა, 50-იან წლებში კი კვლავ – **ალპისკოე**. მკვლევარს სხვა არაერთი შემთხვევაც აქვს დასახელებული: **არმიანსკოე უშჩელიე → სომხური ხეობა → არმიანსკოე უშჩელიე; გრუზინსკოე უშჩელიე → საქართველოს ხეობა → გრუზინსკოე უშჩელიე; სერებრიანი → ვერცხლიანი → სერებრიანი; მეტელევკა → კორიანტელი → მეტელევკა; ვლადიმიროვკა → კოდორი → ვლადიმიროვკა; პავლოვსკოე → ურავი → პავლოვსკოე; გეორგიევსკოე → საგიორგიო → გეორგიევსკოე; ესტონკა → ბალნაშენი → ესტონკა; პოლტავო-ალექსანდროვსკოე → ქვემო ახუთი → პოლტავო-ალექსანდროვსკოე** (Кварчия, 1985: 39).

„საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის“ 1961 წლის ცნობარის მიხედვით შეგვიძლია თვალი მივადევნოთ ტოპონიმიკურ სი-

ტუაცის აფხაზეთში. აქ წარმოვადგენთ მხოლოდ არაქართულენოვან (გარდა აფხაზურისა) გეოგრაფიულ სახელწოდებებს რაიონების მიხედვით.

გაგრის რაიონში დასახელებულია 11 სასოფლო და 1 საქალაქო საბჭო მათში გაერთიანებული 33 სოფლით. ამ სოფლებიდან რუსულენოვანია: დემერჩენც, სალმე, სულევო, შაფრანოვო, მენდელევო, ორეხოვო, გრებემოკი, ხოლოდ-ნაიარეჩკა, ალპიისკოე, კირპიჩნოე, ოტრადნოე, ფანტანკა, გრუზინსკოე უშჩე-ლიე, პიცუნდა (დაყოფა, 1961: 116-117).

გალის რაიონის 24 სოფლიდან არც ერთს რუსული სახელი არ ჰქვია;

გუდაუთის რაიონში დასახელებულია 1 საქალაქო, 1 სადაბო და 20 სასოფლო საბჭო. სოფლების რაოდენობა 110-ია. გუდაუთის რაიონში ამ დროისთვის ძირითადად **აფხაზურენოვანი** (რიაფში, ნანიგვართა, კალდახვარა, ახვაჯა, ამპარაარხუ, ბლაბურხვა, შლარა, ჩერქეზიხუ, ცუძახა, ანჰაშთუქ, აჯხახარ, მაზიხვა, არაშახუ, აფცხვა, გუგუნირხვა, ონდანირხვა, არხა/ელირთა, სინირხვა, აქვაჩანხუ, აფშანხვარა, ახუნა, ბაალარხვა, ალახაშხუ, აკვასქემნა...) და **ქართული ტოპონიმები** (აგარაკი, ციტრუსოვანი, ოქტომბერი, ახალსოფელი, ახალი ათონი, ბამბუკოვანი, შუამთა, გოგირდწყალი) ჭარბობს (იქვე: 121-123).

რუსულენოვანი ტოპონიმები: პრიმორსკის სასოფლო საბჭო და მასში შემავალი სოფელი პრიმორსკოე, ვერხნი მწარა, ნიჟნი მწარა, ანუხვა არმიანსკოე, არმიანსკოე უშჩელიე, ვესიოლოვკა (დაყოფა, 1961: 122-123). აჭანდარის სასოფლო საბჭოში დასახელებულია სოფ. **აუალიცა**, რაც ა-პრეფიქსით გაფორმებული რუსული Улиса – „ქუჩა“ ფორმაა (იქვე: 122).

ოჩამჩირის რაიონი აერთიანებს 1 საქალაქო და 25 სასოფლო საბჭოს. სოფლების რაოდენობაა 113. მათ შორის რუსული სახელები ჰქვია შემდეგ სოფლებს: ათარა არმიანსკოეს სასოფლო საბჭო და მასში შემავალი სოფ. **ათარა არმიანსკოე, ვტოროი არასაძიხი** (არასაძიხის სას. საბჭო), **ვტოროი კოპიტ, პერვი კოპიტ** (ორივე აგუბედიის სას. საბჭოში), **დაჩა** (არაკიჩის სს.). მეგრულენოვანი ტოპონიმებია: **წყურგილი, ნახურზოუ, ფსკალი, დეპეგინძე, ნაა, ოტორონჯია, ნაოჩი, ნკვრიში, კინდლი, ლეფონა, ჯგერდა, გურჩხი, დღამში, ჯირლული, კვიტოული, თოუმში, მოქვი, ჯალი, ზაგანი, აჯამფაზრა** (ჰიბრიდული ტოპონიმი), **ფოქვეში, ურთა, თხინა, ოტაფი, აგუბედია** (ჰიბრიდული სახელწოდება), **ქვალონი, ნარჯხეუ, ოხოჯა, რეკა, ჯგერიანი, პირველი ოხურეი, ილორგანი, მეორე ოხურეი, ილორი, სუკი, ოხურეი, ზენი, ნაგვალოუ, ჯუკპური, ოჩამჩირე** (იქვე: 124-125). ოიკონიმთა დანარჩენი ნაწილი ქართული და აფხაზურენოვანია.

სოხუმის რაიონის 24 სასოფლო საბჭოში შედის 155 სოფელი. აქედან რუსულენოვანია შემდეგი ოიკონიმები: **სტარუშკინო, ვერხნიეშერი** (ამავე სახელწოდების სასოფლო საბჭო), **ლენქოფი, პავლოვსკოე, პეტროვსკოე, ვოლოდარსკოე,**

ალექსეევკა, სერებრიანოე, რეშევიე, ვერხნი იაშთხვა, ნიჟნი იაშთხვა, ალექსანდროვკა, პოლტავა-ალექსანდროვსკოე, ვლადიმროვკა (ამავე სახელწოდების სას. საბჭო), ესტონკა, შაუმიანოვკა, ათარბეკოვკა, გეორგიევსკოე, მიასნიკოვკა, ჩერნიგოვკა, მეტელევკა, ვერხნი აპიანჩა, ნიჟნი აპიანჩა (დაყოფა, 1961: 127-129). მეგრულენოვანია: ცუმური, ოჭუბური, ქვალონი, წყურგილი, ბირჯა, ლეკუხონა, ქვემო ბირცხა, ზემო ბირცხა (ორივე ჰიბრიდული ტოპონიმია), ჩხალთა, ბუძუგური, ომარიშარა, ხუტია, ხუმუშქური (2), ფშაფი, ზემო ფშაფი, ქვემო ფშაფი, ბაბუშარა, ვარჩა, ოჯიბინა, ჯამპალი, კადარი, ნეძონა, ლურზული, ნაა, ნებელდა (იქვე). ქართულად გაფორმებული სახელწოდებებია: ახალშენი, მთისკალთა, სათავე, მთისუბანი, ტბეთი, ნახშირა, ახალსოფელი, შრომა, ზეგანი, თავისუფლება, ქვემო აჟარა, მარცხენა პტიში, მარჯვენა პტიში, მარცხენა გენწვიში, მარჯვენა გენწვიში, თხილოვანი, ბალმარანი, შუამთა, ქვენობანი, ზენობანი, ვარდისუბანი, განახლება, ჭალა, მარანი, ქვემო წყარო, ზემო წყარო, ნიფლოვანი, მზისეული, ველი... გვხვდება ზემო, ქვემო, პირველი, მეორე მსაზღვრელებით გაფორმებული სხვა ჰიბრიდული ტოპონიმებიც: პირველი ბაგაჟიაფშთა, მეორე ბაგაჟიაფშთა, ზემო ლათა, ქვემო მერხეული, ზემო მერხეული, ზემო მაჭარა...

ბამბუკოვანი – სოფელი; წინათ კალშუთი ერქვა. სახელწოდება, ცხადია, ბამბუკთან არის დაკავშირებული. ახალი ტოპონიმია.

„საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარის“ 1987 წლის მონაცემებით აფხაზეთში ტოპონიმიკური თვალსაზრისით ასეთი სურათია:

გუდაუთის რაიონი: ანუხვა-არმიანსკაია (ანუხვის ს/ს.), არმიანსკოე-უმჩელიე (ანუხვის ს/ს.), ვესიოლოვკა, აუალიცა, ჩერქეზიხუ, ვერხნაია-მწარა, ნიჟნაია-მწარა, ოქტომბერი, ციტრუსოვანი.

გულრიფშის რაიონი: გეორგიევსკოე, ალექსანდროვკა, პოლტავა-ალექსანდროვსკოე, ჩერნიგოვკა, ათარბეკოვკა, შაუმიანოვკა, ესტონკა, მიასნიკოვკა, ჩერნიგოვკა, ვერხნაია-აპიანჩა, მეტელევკა, ნიჟნაია-აპიანჩა, ოქტომბერი, ვლადიმროვკა (ს/ს.);

ოჩამჩირის რაიონი: ათარა-არმიანსკაიას ს/ს – რუსულენოვანი იდეოლოგიზებული ტოპონიმი (დაყოფა, 1987: 108-112).

გალის რაიონი: საბჭოთა ჩაი – სოფელი ქვემო ბარდების სასოფლო საბჭოში (დაყოფა, 1987: 107).

გალის რაიონი: განახლების ს/ს (სოფ. განახლება; სოფლები – გაგადა, დიხაგუძბა, ოკვინორე);

მზიურის ს/ს (სოფ. მზიური; სოფლები – ზემო ცხირი, მახუნჯია, პატრახუნა, შაშიკვარა (იქვე: 106).

სოხუმის რაიონი: რუსულენოვანი ოიკონიმები – ალექსეევკა (ახალსოფლის ს/ს), ვოლოდარსკოე (ახალსოფლის ს/ს), ვერხნაია-ემერა (ს/ს, სოფელი), ვერხნაია-იაშთხვა და ნიჟნაია იაშთხვა (ორივე თავისუფლების ს/ს-ში), პავლოვსკოე და პეტროვსკოე (ორივე ოდიშის ს/ს-ში), რეშევიე და სერებრიანოე (ორივე ფსხუს ს/ს-ში), სტარუშკინო (შრომის ს/ს); ქართულენოვანი ოიკონიმები: ახალსოფელი, ახალშენი, მთისკალთა, სათავე, თავისუფლება, ოდიში, შრომა, მთისუბანი, ზეგანი, ნახშირა, ტბეთი და ა. შ. არაქართული წარმომავლობისაა აგრეთვე ლინდა და ქვემო ლინდა (კელასურის და ოდიშის ს/ს). მეგრულენოვანია: ოჭუბურე (ახალშენის ს/ს), ცუმური (იქვე), ქვალონი, წყურგილი (ორივე შრომის ს/ს-ში) (იქვე: 115-116).

გაგრის რაიონი: მენდელეევო (ბალნარის ს/ს), ალპიისკოე (კოლხიდის ს/ს), გრუზინსკოე-უშჩელიე (კოლხიდის ს/ს), ოტრადნოე (კოლხიდის ს/ს), შაფრანოვო (ხეივანის ს/ს), ხოლოდნაია-რეჩკის ს/ს, ორეხოვო (ხოლოდნაია-რეჩკის სასოფლო საბჭოს ცენტრი), გრებემოკი (ხოლოდნაია-რეჩკის ს/ს), ხოლოდნაია-რეჩკა (ხოლოდნაია-რეჩკის ს/ს) (იქვე: 118-119). ქართულენოვანი ტოპონიმებია: განთიადი, ბალნარი, ველი, კლდეკარი, იფნარი, კოლხიდა, ზემო ხევი, ლესელიძე, ვაშლოვანი, ზეგანი, კლდიანი, მუხნარი, ჩანჩქერი, ცოდნისკარი, ნაბლიანი, ვაკე, იმერხევი, კულტუბანი, ნალკოტი (იქვე).

აფხაზთა ეთნიკური იდენტობის კვლევის თვალსაზრისით საყურადღებოა მოსახლეობის 1989 წლის აღწერის მასალები, რომლის მიხედვითაც ამ დროისთვის აფხაზეთში მდებარე 482 სოფლიდან აფხაზი ეროვნება ქარბობს 140 სოფელში, ქართველი – 171-ში, სომეხი 71-ში, რუსი 6-ში, ხოლო ბერძენი 4-ში. იმავე სტატისტიკური მონაცემების თანახმად, აფხაზთა 97% მშობლიურ აფხაზურ ენას მიიჩნევს თავისი ეროვნების ენად, ხოლო 1% თვლის ქართულს დედაენად. რამდენადაც სხვადასხვა ეროვნების ადამიანთა შორის კომუნიკაციის საშუალებად რუსული ენა გამოიყენებოდა, ამასთანავე, ეთნოსთა უმრავლესობა განათლებას რუსულ სკოლებში იღებდა, მეორე ენის სახით რუსულის მცოდნე აფხაზთა რიცხვი აფხაზეთის ტერიტორიაზე 81%-ს აღწევდა (ჭაავა, ლქაპ, II, 2010: 376-381). „ყველასათვის ცნობილია, რომ აფხაზეთელ აფხაზთა შემადგენლობაში გააფხაზებული ქართველებიც იგულისხმებოდნენ, რომლებმაც აფხაზთა უმრავლესობის მსგავსად აფხაზური არ იცოდნენ. რუსების მიერ განხორციელებული მთელი რიგი პოლიტიკური ფაქტორები გახდა მიზეზი იმისა, რომ მათ ეროვნული თვითშეგნება შეეცვალათ. ისინი მხოლოდ აფხაზურის დედაენად აღიარებით (და არა ფლობით) ცდილობენ ეროვნული იდენტობის მარკირებას. სინამდვილეში მათი უმრავლესობა მეტწილად ფლობდა რუსულს, ანუ ამ კატეგორიის ადამიანებმა (ქართველებმა) შეიცვალეს ეთნიკური და ენობრივი

თვითშეგნება – გახდნენ „აფხაზები“, მშობლიურად ასახელებენ აფხაზურს და თავისუფლად ლაპარაკობენ რუსულად“ (იქვე: 383).

რა მდგომარეობაა აფხაზეთში უკანასკნელ ოცნლეულში ტოპონიმიკური თვალსაზრისით? 1993 წლიდან, აფხაზეთში საომარი მოქმედებების დასრულების შემდგომდროინდელი პერიოდიდან დღემდე, რუსეთის ხელისუფლების ნაქეზებით აქტიურად მიმდინარეობს სოხუმის ქუჩებისა და მოედნებისათვის მინიჭებული ქართული სახელების (ქართველ საზოგადო მოღვაწეთა გვარების) მასობრივი შეცვლა. ქართულ სახელწოდებებს აქჩაენაცვლა ახალი სახელები: **ძიძარიას ქუჩას – ул. Адыгйская** უწოდეს, **კუხალეიშვილის ქუჩას – ул. Дагестанская**, **ყაზბეგის ქუჩას – ул. Черкеская**, **ლესელიძის ქუჩას – ул. Абазинская**, **ოლიმპიელების ქუჩას – ул. Карачаевская**, **შუქურას ქუჩას – ул. Славянская**, **თარხნიშვილის ქუჩას – შამილის** და ა. შ. სოხუმში ქუჩებს ასევე ეწოდება **სახაროვის, ვავილოვის, ოსტრუმოვისა** და სხვათა სახელები.

სოხუმის ქუჩებისათვის სახელების შეცვლის ფაქტზე ყურადღებას ამახვილებს პროფ. ვ. ზუხბაია, რომლის დაკვირვებით, თუკი მანამდე ქალაქის ზღვისპირა ულამაზეს ქუჩას (გამზირს) **შოთა რუსთაველის** სახელი ერქვა, ამჟამად იგი **კოლონიას** გვარმა შეცვალა. ჭანბას სახელი ჰქვია საქართველოს გზატკეცილს, ხოლო თბილისის გზატკეცილს, მდ. ბესლეთიდან მდ. კელასურამდე მდებარე მაგისტრალურ ქუჩას, დაერქვა აფხაზეთის რეკომის წევრის (1921 წ.) – **აქირთავას** სახელი. „მოხდეს სასწაული და მკვდრეთით აღდგეს აქირთავა, თვითონ იტყოდა უარს ასეთ პატივზე“, – დანანებით დასძენს ვ. ზუხბაია (ზუხბაია, 2000: 56). სოხუმში ქუჩები ატარებდა **ნიკოლოზ ბარათაშვილის, ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, იაკობ გოგებაშვილის, ალექსანდრე ყაზბეგის, ენატე ნინოშვილის, სიმონ ჯანაშიას, კონსტანტინე ლესელიძის** სახელებს. დღეს ისინი შეცვალა **აიდგილარას, ადიღეს, კონფედერაციის** ქუჩებმა. გასული საუკუნის 80-90-იან წლებში აფხაზებს სწვევია დელეგაცია მუჰაჯირთა შთამომავლობისა. მათ შორის ერთ-ერთის, მდიდარი აფხაზის – **ბეიგუას** (ქართველი **ბიგვავას** შთამომავლის) სახელი ეწოდა **სოხუმის** ერთ-ერთ ქუჩას, თუმცა რა დამსახურებისთვის, ეს უცნობია. აქვე ერთ-ერთ ქუჩას **შოტლანდია** ჰქვია!... (ზუხბაია, 2000: 56-57). ქალაქგაგრაში მაგისტრალური ქუჩა შოთა რუსთაველის სახელს ატარებდა. დღეს იგი კომკავშირელი მუშაკის, ვინმე დემირჯიფას სახელით შეიცვალა (იქვე, 41).

გასული საუკუნის 90-იანი წლებიდან მოყოლებული, ზ. წულაძის აზრით, აფხაზეთში საქმე გვაქვს მიზანმიმართულ სეგრეგაციასთან ეთნიკური ნიშნით, რაც გამოიხატება ქართული (მეგრული) ტოპონიმების გაქრობის მასობრივი პროცესით. ზაზა წულაძე გვთავაზობს აფხაზეთის დასახლებული პუნქტების შეცვლილი სახელების სიას. გააფხაზების კამპანიის შედეგად ლესელიძეს

გერრიფში დაერქვა, განთიადს – ცანდრიფში, ხეივანს – ამზარა, ხოლოდნაია რეჩკას – ბაგრიფსთა, ლიძავას – ლძაა, კოლხიდას – ფსახარა, ბაღნარს – ხიშხა, მიუსერას – მისრა, აგარაკს – ამჟიკუხუა, ჯირხვას – ჯირხუა, კალდახვარას – კალდახურა, ოქტომბერს – არახუ, ციტრუსოვანს – ამჟასარა, გოგირდწყალს – წკუარა, ხოფს – ხუაფ, ახალსოფელს – ხიფსთა, თავისუფლებას – იაშთხუა, კაკლიანს – არასახუ, გეორგიევსკოეს – გ'არგ'აულ, ნებელდას – ნაბალ, გორანას – აბიდზა, კელასურს – აბგიძარა, შრომას – გუმა, ზეგანს – ხაბიუ, მთისკალთას – რაშხუა, ახალშენს – აპრა, ოჭუბურეს – ხუაჟკიტ, სათავეს – აცტიმ, ცუმურს – ცვიმკირი, შუბარას – შვაარა, ქვალონს – შახო, ნახშირას – არიჩხუცა, ტბეთს – აჩეიძკუა, სტარუშკინოს – ააბტრა, წყურგილს – ადძიხკუა, პავლოვსკოეს – ალან, პეტროვსკოეს – გუალდა, ბესლეთს – ბასლა, ლეჩქოფს – ლეჩქუაფ, კოდორს – კაცკიტი, ხუმუშქურს – ნარზინი, აგარაკს – არაკირი, კინდლს – კინდიგ, მეორე ათარას – ატარა არმიანსკაია, ბესლახუბას – ბესლახუ, გუდავას – გუდაა, გუფს – გუფ, ღვადას – გუადა, კოჩარას – კუაჩირ, კვიტაულს – კუტოლ, მერკულას – მარკულა, მოქვს – მოქვა, ფოქვეშს – ფაქუაშ, ტამიშს – ტამშ, საჩახალიას – ჩახალიაა რჰაბლა, საჩინოს – საჩინა, ენერს – ლბაარხა, ცხირს – ცხირ, ნაჯიხურს – პაპინრხუა, ფართონოხორს – აგუარადუ, ფიჩორს – ბჩარა, ზემო ბარღებს – ვიადა ბაღრიაფ, ქვემო ბარღებს – ლადა ბაღრიაფ, საბუთბაიოს – ბუთბაკიტი, საშამეგიოს – შამგაია, ფიცარლალს – აბაცირკუარა, დიხაზურგას – აბაკიტი, ოკვინორეს – ციგტვარა, ლუმურიშს – გუმრიშ, რეჩხს – რეჩხუ, რეფს – რიაპ, საყოლბაიოს – კალგი, პირველ გალს – გალხუჭ გალ, ზემო გალს – გალ აჩაიუა, საბულესკირიოს – აბლასკირ, ხუმენი-ნათოფურის – ახუაშტარა, ზენს – ლბაა, სალხინოს – ლაშტრა, აჩიგვარას – აჩგუარა, ერისწყალს (მდ.) – ერცკარ ([ib. m.amerikiskhma.com/a/ethnic-segregation-in-gali.../1814323.html](http://m.amerikiskhma.com/a/ethnic-segregation-in-gali.../1814323.html)).

თავი V

აფხაზეთის ზოგიერთი გეოგრაფიული
სახელწოდების ისტორიული, ლინგვისტური და
ექსტრალინგვისტური ანალიზი

§5.1. აითარნე, არუხა და რაბინა

თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმის შესწავლის თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება საეკლესიო წერილობით ძეგლებს. XV-XVIII საუკუნეებში შექმნილი სამ ათეულზე მეტი ასეთი ძეგლიდან აღსანიშნავია „ბიჭვინტის იადგარი“. ტექსტში ყურადღებას იპყრობს ის ადგილი, სადაც აღნიშნულია: „კულადცა გკადრეთ და მოგაქსენეთ ჩუენ დადიანმან პატრონმან მამიამან და ძემან ჩუენმან პატრონმან ლეონ დადიანმან და ძეთა ჩუენტა დადიანმან პატრონმან გიორგი და დადიანმან პატრონმან მამია თქუენ, საშინელსა ბიჭვინტისა ღმრთისმშობელსა: მანთხოჯის სასახლე და მონასტერი, ორმოცის კუამლისა კაციტა და ერთის აზნაურის-შვილთა... წყლითა, ველითა, სანადიროთა, შესავლითა და გამოსავლითა, საძებართა და უძებართა; ჯიქთუბანის მთავარანგელოზის მონასტერი, თორმეტის კუამლის კაციტა; ეგურისპირს ნაჟანეო, სამოცის კუამლის კაციტა; ხოირს წმიდის გიორგის ეკლესია, ოცდახუთის კუამლის კაციტა, წამხარს გამკერვალია; სასახლე სუბეში; სოფელი მუხური, აზნაურის-შვილებითა, ოცდაათის კუამლის კაციტა; ტყაურუს მეთევზე და მენავე შამიგია ჭუჭურია და დათია; მარმარისკარს ეგვიბტია და ჩუნბურია; აგრეთვე აფხაზეთს ბიჭვინტას გარემო სოფელი აითარნე, არუხა და რაბინა, აითარნეს მთა ზეთისხილოვანი“ (ქსძ, II, 1965: 179).

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „ბიჭვინტის იადგარში“ მოხსენიებული ტოპონიმები – **აითარნე** (სადაც იყო ზეთისხილის მთა), **არუხა** და **რაბინა** აფხაზური წარმომავლობის გეოგრაფიული სახელწოდებანია. თ. გვანცელაძის აზრით, აფხაზეთში, დაბა ბიჭვინტის მახლობლად, აფხაზთა წინაპრების ბინადრობაზე მიუთითებს ოდიშის მთავარ მამია III დადიანის (1512-1533 წწ.) მიერ ბიჭვინტის ღვთისმშობლის ეკლესიისადმი გაცემულ იადგარში საკუთრივ აფხაზური წარმომავლობის ტოპონიმ აითარნის მოხსენიება, „ამჟამად აფხაზური წარმომავლობის **არუხა** და **რაბინა** ტოპონიმებთან ერთად“. მკვლევარი იქვე შენიშნავს, რომ „ამ ორი სახელის ეტიმოლოგია დამატებით კვლევას მოითხოვს“ (გვანცელაძე, „არტანუჯი“, №6, 1997: 31). სხვა ნაშრომში აფხაზეთში არსებულ ქართველურ სუბსტრატულ ტოპონიმებზე მსჯელობისას თ. გვანცელაძე კვლავ აღნიშნავს: „ბიჭვინტის იადგარში“ ნახსენები ტოპონიმები – „არუხა და რაბინა ასევე აფხაზური უნდა იყოს, ოღონდ მათი ზუსტი ეტიმოლოგია ჯერ კიდევ დასადგენია“ (გვანცელაძე, 1998: 50).

ვიდრე ჩვენი კვლევისთვის საინტერესო ამ სამი ტოპონიმის ეტიმოლოგიის საკითხებს შევხვებოდეთ, ორიოდ სიტყვით ყურადღებას გავამახვილებთ თვით ძეგლის დათარიღებაზე. მისი პირველი გამომცემელი ალ. ხახანაშვილი შენიშნულობის მინაწერების შედგენის დროდ XVI-XVII საუკუნეებს განსაზღვრავდა. მისი აზრით, „ბიჭვინტის იადგარი“ ოთხი საუკუნის განმავლობაში ინერებოდა და ახლანდელი სახე მას არა უადრეს XVIII ს-ისა უნდა მიეღო (ხახანაშვილი, 1892: 568-571; გასვიანი, 2011: 222). ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი ს. კაკაბაძე მიიჩნევს, რომ იადგარის დასაწყისის ნაწილი XVI ს-ის I ნახევარში იყო შედგენილი, მაგრამ მის „ნართაულ გლოსებს“ XV ს-ის უკანასკნელ პერიოდს მიაკუთვნებდა (კაკაბაძე, „საისტ. მოამბე“, II, 1925: 180-197). ისიდორე დოლიძის აზრით, იადგარი ნაყალბევი საბუთია და მისი ძირითადი ტექსტი ევდემონ კათალიკოსის დროს (1557-1578 წწ.) უნდა შედგენილიყო (ქსძ, II, 614-617).

გ. გასვიანი შენიშნავს, რომ ბიჭვინტის შემოგარენში დასახლებული აითარნეს, არუხასა და რაბინას სახელის მატარებელი სოფლები და ადგილები სხვაგან არსად იხსენიება და არც ახლა არსებობენ. მკვლევარი იქვე დასძენს, რომ ზეთისხილოვან აითარნეს მთასაც ბიჭვინტის გარემოში მან ვერსად მიაკვლია. აქედან გამომდინარე, ფიქრობს გ. გასვიანი, ნაყალბევი იადგარში მოხსენიებული სოფელი აითარნე აფხაზეთში საერთოდ არ არსებობდა. ის შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ქართული (მეგრული) წარმართული ღვთაების გადმონაშთის მინაბაძად. ამის მიმანიშნებელია ორი უმთავრესი გარემოება: 1. ქრისტიანული სარწმუნოების ტერმინოლოგია აფხაზეთს უპირატესად მეგრელებისგან უსესხებიათ; 2. **აითარნე** მეგრული **ანთარის** ორეულია (გასვიანი, 2011: 224).

მოსაზრება, რომ აითარნეს, არუხასა და რაბინას მსგავსი სოფლები არც ახლა არსებობენ და არც არასდროს არსებულან, არასწორად მიგვაჩნია. ჯერ ერთი, სოფელი **რაფინას** სახელს დღესაც ატარებს გაგრის რაიონის ტერიტორიაზე (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ), მეორეც, ის ფაქტი, რომ **აითარნესა** და **არუხას** სახელწოდებით სოფლები დღეს აფხაზეთის ტერიტორიაზე არ დასტურდება, ეს სულაც არ გამოორიცხავს დოკუმენტის შედგენის დროისათვის ამ სოფლების აფხაზეთის ტერიტორიაზე არსებობას.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გარკვეულია, რომ XVII საუკუნიდან კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში ეთნიკური სიტუაცია მკვეთრად იცვლება. ზ. ანჩაბაძის შეფასებით, ამ დროიდან იწყება აფხაზ ფეოდალთა შეჭრა სამეგრელოს სამთავროს ტერიტორიაზე და მისი ჩრდილოეთი რაიონების დაპყრობა მდ. ენგურამდე: „Абхазские феодалы... в начале 80-х, XVII в вторглись на территорию

Мегрельского княжества и захватили его северные районы“ (Анчабадзе, 1959: 270).

XVI საუკუნისთვის, ანუ „ბიჭვინტის იადგარის“ შედგენის დროისთვის, ბიჭვინტის შემოგარენში ალბათ მართლაც არსებობდა სოფლები აითარნის, არუხასა და რაბინას სახელწოდებით. ამ უკანასკნელზე უკვე ვისაუბრეთ და აღვნიშნეთ, რომ სოფელი **რაფინას** სახელით დღესაც ცნობილია გაგრის რაიონში. რაც შეეხება აითარნეს, მარბიელი ლაშქრობების გზით ოდიშის სამთავროს ტერიტორიის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით დაძრულ აფხაზებს, სავარაუდოდ, ახალ საცხოვრისში თან მიჰქონდათ ძველი საცხოვრისის სახელი. ამ თვალსაზრისით საგულისხმოდ გვეჩვენება სოფ. **ათარას**//ნაბჟოუს სახელწოდება, რაც **აითარნეს** მინაბადი უნდა იყოს. სოფელი ამ სახელწოდებით მდებარეობს ოჩამჩირის რაიონში, კოდორის ორივე ნაპირზე, და წარმოადგენს თემის ცენტრს. თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის მიხედვით ათარის თემში შედის სოფლები: ათარა, ათარბა-იხუსთა და ნახურზოუ. სოფელი ცნობილია გვიანი შუა საუკუნეების ციხესიმაგრით. 1867 წელს აფხაზთა პირველი მასობრივი გადასახლების დროს სოფ. ათარიდან თურქეთში გადაუსახლებიათ კულბაქ, ხანიშ, ბადაჟ, ფაფა, შხანუყვა, სულეიმან და კიალუსა კუნძიები (კვინიები) (ხორავა 2004: 135).

არაა გამორიცხული, რომ ბიჭვინტის შემოგარენში მდებარე აითარნედან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კოდორის ხეობისკენ დაძრულ აფხაზებს ახალი საცხოვრებელი ალაგისთვის უწინდელი საცხოვრისის სახელი ეწოდებინათ. ტოპონიმთა გადაადგილება დამახასიათებელი იყო ძველად და დღესაც არაა იშვიათი შემთხვევა. დაპყრობებთან ერთად ამ პროცესის გამომწვევი მიზეზი იყო ეკოლოგიური პირობებით გამოწვეული მიგრაცია. „ერთ დროს, როცა ადამიანები ცხოვრობდნენ მიუვალ ან ბუნების უფრო მკაცრ პირობებში, მიატოვეს იგი უკეთესი საცხოვრებელი გარემოს შესაქმნელად. გადასახლდნენ რა უკეთეს ადგილზე, თან გადაიტანეს ეს თავიანთი ძველი საცხოვრებელი ადგილის გეოგრაფიული სახელწოდება, ხოლო ძველი სახელწოდება დარჩა ნასოფლარს“ (ხარაძე, „ქართველური ონომასტიკა“, I, 2007: 247-248).

სოფიკო კეკუას არადამაჯერებლად ეჩვენება ჩემი მოსაზრება აფხ. **ათარნჯ**-ისა და **ათარის** დაკავშირების შესახებ; თუმცა არადამაჯერებლობის დამამტკიცებელი არგუმენტი მოხმობილი არა აქვს (კეკუა, 2017: 207).

აფხაზეთის მითოლოგიაში პირველი ადგილი უჭირავს საქონლის მფარველ ღვთაებას – **აითარს**. ამ შემთხვევაში არსებითია იმის გარკვევა, **აითარნჯ** აფხაზურში მეგრულიდან ნასესხებია თუ არა. ანთარის ყველაზე ვრცელი ინტერპრეტაციის ავტორია აკად. ივანე ჯავახიშვილი. სახელწოდება ამ ღვთაე-

ბისა შეიძლება იყოს წარმომდგარიყო მეგრული „ანთარისაგან“, სადაც **ნ** ჯერ **ლ** თანხმოვნად გადაქცეულა, ხოლო **ლ** **ღ**-ს შეუცვლია. შდრ.: ქართ. „მონაზონი“, მეგრ. „მალაზონი“//„მაააზონი“; ქართ. მოლაღური//მააღური (ჯავახიშვილი, I, 1979: 123; მსჯელობისათვის იხ. გასვიანი, 2011: 224).

მაშასადამე, აფხაზურ **აითარს** წარმოშობის შემდეგი გზა უნდა გაეგვოდებინოს: **ანთარი** → **ალთარი** → **აითარი** → **აითარი**. ივანე ჯავახიშვილს საგულისხმოდ მიაჩნდა ის გარემოება, რომ აფხაზური „აითარ“ და მეგრული ანთარი სახელითაც და მნიშვნელობითაც ერთმანეთის იდენტურია: ანთარს ამგვარივე ვედრებით შესთხოვს მეგრელი სოფელი, როცა საქონლის მომრავლება და მოშენება უნდა (იქვე: 123). რამდენადაც **ანთარი**, **ანატორი** და **აითარნე** ქართულშიც და აფხაზურშიც საქონლის, მოსავლისა და მოსახლეობის მფარველ ღვთაებად არის მიჩნეული, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ამ ღვთაების სახელი და შინაარსი აფხაზებშიც აფხაზეთში დამხვედური მეგრული მოსახლეობისგან შეეთვისებინათ XVII ს-ში (იქვე: 225). თუ ეს ასეა, მაშინ გადაჭრით და ცალსახად შეიძლება ითქვას, რომ არც ერთი სხვა წერილობითი წყაროთი არ დასტურდება აფხაზ-აბაზების ცხოვრება აფხაზეთის ტერიტორიაზე XVII ს-მდე (იქვე: 226). **აითარ** სიტყვის მეგრულ წარმოშობაზე უნდა მიანიშნებდეს ფონეტიკური თავისებურებები და სემანტიკაც.

ანთარი მეგრული მითოსის პერსონაჟია, მესაქონლეობისა და ნადირთა მფარველი, ქთონური სულია. სამეგრელოში მას **ჟინი ანთარსაც** ეძახიან, რომელიც ზეციურ ანთარს ნიშნავს. ამ ღვთაებას მიეწერებოდა მრავალი ფუნქცია, მათ შორის მფარველობა მეფოგეთა და საქონლისა (ქობალია, 2010: 38, 567). ანთარის გარშემო სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში (ი. ქობალია, ი. ყიფშიძე, ნ. ჯანაშია, ი. ჯავახიშვილი, ს. მაკალათია, მ. მაკალათია, ა. ცანავა, გ. ელიავა, ა. ჭინჭარაული) არსებული მოსაზრებების ვრცელი ანალიზი ეკუთვნის მკვლევარ ნინო აბაკელიას (აბაკელია, „მაცნე“, 2, 1983: 141-151). მისი მოსაზრებით, ჟინი ანთარის სახით შესაძლებელია საქმე გვექონდეს ცის ღმერთთან. ჟინი ანთარი კოლხური ღვთაება უნდა იყოს, რომელმაც ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ სინკრეტული ხასიათი მიიღო და წმ. გიორგის სახით იქნა წარმოდგენილი (იქვე: 150-151).

ზემოთ აღინიშნა, რომ ქრისტიანული სარწმუნოების ტერმინოლოგია აფხაზებს უპირატესად მეგრელებისგან აქვთ ნასესხები. ამ საკითხს სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ენათმეცნიერმა თ. გვანცელაძემ. აფხაზთა წინაპრების გაქრისტიანების დროის საკითხზე მსჯელობისას მისმა კვლევამ აჩვენა, რომ აფხაზურ ენაში დასტურდება საკუთრივ აფხაზური წარმოშობის ქრისტიანული ტერმინების მცირე რაოდენობა. მაგალითად: **ანცვა** „ღმერთი“, **ანჯხა**

„ხატი“, **ანჯჰვარა** „ლოცვა“, **აჩგარა** „მარხვა“ და სხვ., მაგრამ ძირითად ქრისტიანულ ტერმინთა უმრავლესობა აფხაზურში ნასესხებია უშუალოდ ქართული სამწერლობო ან კოლხური (მეგრული) ენისაგან (გვანცელაძე, 10, 2000: 56). დამონმებულია საილუსტრაციო მასალაც. უშუალოდ ქართულიდან შეუთვისებიათ აფხაზებს სიტყვები: **აჯარ** – „ჯვარი“, **ასაკვმალ** – „საკმეველი“, **აბერ** – „ბერი“, **აზარება** – „ზიარება“, **აგალაბა** – „გალობა“, **ასარკალ** – „ზარი, სარეკელი“... (ლომთათიძე, I, 1976: 17, 48, 52, 60; გვანცელაძე, 10, 2000: 57-58).

მეგრულიდან ნასესხები ტერმინებია: **ქირსა** „ქრისტი; შობის დღესასწაული, დეკემბრის თვე“ (შდრ. მეგრ. **ქირსე**), **ქირსიან** „ქრისტიანი“ (შდრ. მეგრ. **ქირსიანი**), **აუახვამა** „ეკლესია“ (შდრ. მეგრ. **ოხვამე** „სალოცავი, ეკლესია“), **თარგალაზ** „მთავარანგელოზი“ (შდრ. მეგრ. **თარგელოზი**), **აჭყვანდარ** „ეპისკოპოსი“ (შდრ. მეგრ. **ჭყონდარი** // **ჭყონდიდარი** „ჭყონდიდელი“), **ჩაჩხადღლ** „დიდი ხუთშაბათი“ (შდრ. **ცაშხა** // **ჩაშხა** // **ჩაჩხა** „ცის დღე, ხუთშაბათი“ + ქართ. დილა), **წყარკუთხია** „წყალკურთხევა, ნათლისღება“ (შდრ. მეგრ. **წყ(ა)კუთხია**, **ამქამგარია** // **ასქამგარია** // **ასემგარია** – „პირუტყვის მფარველი ღვთაება; ფურკამეჩისათვის გამოლოცვის რიტუალი ზაქის მოგების კვირისთავზე“ (შდრ. მეგრ. **მიქამგარიო** „მიქელ-გაბრიელი“, **სამიქამგარიო** / **სამგარიო** „მიქელ-გაბრიელის სახელზე შესასრულებელი რიტუალი“ და სხვ. (ლომთათიძე, I, 1976: 51, 60; გვანცელაძე, 10, 2000: 58).

დამონმებული საილუსტრაციო მასალა თ. გვანცელაძეს აძლევს ფრიად საყურადღებო დასკვნის გამოტანის საშუალებას: „ამჟამინდელ აფხაზთა წინაპრებს ქრისტიანული სარწმუნოება მიუღიათ არა უშუალოდ ბერძენისაგან, არამედ ქართველებისაგან“ (იქვე).

თ. გვანცელაძეს „არუხას“ წარმომავლობის საკითხზე მსჯელობისას, ქ. ლომთათიძის ნაშრომზე მითითებით, შემდეგი დასკვნა აქვს გამოტანილი: აფხაზურ სახელთა ზოგადი, სალექსიკონო ფორმის მანარმოებელი **ა-** პრეფიქსის შემცველი ტოპონიმის – არუხას ძირი **რუხ-** ქართულია და ემთხვევა სამეგრელოში არსებული ისტორიული სოფლის, **რუხის** სახელის ფუძეს, რომელსაც ბოლოში უფუნქციო **ხ** ხმოვანი დართვია (გვანცელაძე, „ქ. ო.“, IV, 2010: 70; ლომთათიძე, 1997: 17).

არუხას ეტიმოლოგიის გარკვევის თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს მისი იდენტური (ან მსგავსი) გეოგრაფიული სახელწოდება, რომელსაც აქვე ვასახელებთ საილუსტრაციო მასალის სახით: **რუხი** და **რუხი(შ)ლალი** – მინდორი და მდინარე ტალერის სატყეო უბანში (კეკელია, III, 2011: 11). **რახ-/რეხ-/რუხ-** კომპონენტის შემცველია აგრეთვე შემდეგი ტოპონიმები: გუდარახი, გუდარეხი და გუდრუხი. სავარაუდო ეტიმოლოგიაა გურ., რაჭ. „მძიმე, ქვიანი

გზა, ქვიანი ადგილი, მთის კლდოვანი კალთები“. შდრ.: სპარს., ტაჯიკ., ოსურ-რი რახ, როხ, რალ – „გზა“, „გასასვლელი“, „ქედი“, „ამალღება“ = „ძნელად სავალი“, „ქვიან-კლდიანი ალაგი“, „კლდე-ღრე“, „ოღრო-ჩოღრო“, „ხრიოკი“, „ძნელად დასაძლევია“, „მთის კლდოვანი კალთა“ (მსჯელობისათვის იხ. ითონიშვილი, 1992: 40).

რუხა, რუხი//რუხუ, რუხული, რეხა სიტყვებს სამეგრელოში რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს. ა. ქობალიას „მეგრული ლექსიკონის“ მიხედვით **რუხა** იგივეა, რაც „კანარა“; **რუხი//რუხუ** განმარტებულია, როგორც „როხი; ლოხი; დიდი“; **რუხილი** ლოდებით ნაშენია, ხოლო **რუხუა** „ლოდებით შენებას“ ნიშნავს; **რუხუია//რუხულია** იგივეა, რაც „ლოდით ვეება“. **რუხული** განმარტებულია, როგორც „ლოდებით ნაგები; დიდი, ლოდის თვისებისა“ (ქობალია, 2010: 574).

მ. ჩუხუას მოსაზრებით, ს.-ქართვ. ***რახუ-** „რუხი“-ს ზანური შესატყვისია **რუხ-**ი „ნაცრისფერი“. მოიხმობს საილუსტრაციო მასალასაც: **რუხ-უმქური** „ნაცრისფერი ვაშლის ჯიში“; **რუხ-**ი (ტოპ.), **რუხ-წყარი-**ი (ჰიდრ.), და იქვე დასძენს, რომ ქართველურ ენებს შორის დამკვიდრებული რეგულარულ და კანონზომიერ შესატყვისობათა ჩვენების გათვალისწინებით შესაძლებელია ქართულში **რუხ-**ის ზანიზმად აღიარება, რის საფუძველზეც ძველი ქართული-სათვის სავარაუდო ჩანს **რახუ-** არქეფორმა, რომელიც დაიკარგა (ჩუხუა, 2017: 318).

ჩემი აზრით, ტოპონიმი **რუხი** და **არუხა** შინაარსობრივად შეიძლება უკავშირდებოდეს ქვიან, კანარ, ლოდნარ ადგილს, ქვალორლიან ნიადაგს (არუხას შესახებ იხ. აგრეთვე: კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 108-109; მისივე, „ქართველოლოგია“, 4, 2014: 77-78).

ს. კეკუა იზიარებს ჩემს თვალსაზრისს არუხას წარმომავლობის შესახებ და დაასკვნის, რომ 1525-1550 წლებამდე სოფ. არუხა თავიდან ატარებდა ადგილობრივი მეგრელების მიერ შერქმეული **რუხ-**ი – „დიდი, ვეებერთელა, ლოდისებური“, ან მისგან მომდინარე კნინობითი **რუხ-**ა ფორმებიდან ერთ-ერთ სახელს და შედიოდა დადიანების სამფლობელოში. „ბიჭვინტის იადგარის“ შედგენის დროისათვის კი სოფელში იმდენად იყო შეცვლილი ეთნიკურ-ენობრივი ვითარება, რომ ეს სუბსტრატული ტოპონიმი მეორეულად გაფორმდა აფხაზური **ა-** პრეფიქსით და, შესაძლოა, უფუნქციო **-ა** ხმოვნით (**ა-**ური ვოკალიზაცია) (კეკუა, 2017: 206).

რაბინა//რაფინა ეწოდება სოფელს გაგრის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე. იგი მდებარეობს მდ. აძიდუს ნაპირას, შავიზღვისპირა ვაკე-დაბლობზე. სოფელი ზ. დ. 40 მ სიმაღლეზეა. გაგრას დაშორებულია 29 კმ-ით, ხოლო თემის ცენტრს, სოფ. ლიძავას – 2 კმ-ით (ქსე). მოსახლეობის 1926 წლის აღწერის

მასალების ჩვენებით გუდაუთის მაზრის ლიძაას სასოფლო საბჭო აერთიანებს ოთხ სოფელს: ლიძაას, რაპიცას, ოსეჩკოს და ძირტას. რაბინაში 22 კომლი (73 სული) სახლობდა. მათ შორის 11 ქართველი იყო, 15 – რუსი და 47 – აფხაზი (დაყოფა, 1930: 159). ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის 1949 წლის ცნობარის მიხედვით ლძაანის სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფლებს შორის დასახელებულია რაფიცა (დაყოფა, 1949: 121). 1961 წელს გამოცემულ ცნობარში რაფიცა დასახელებულია ლიძავის სასოფლო საბჭოში (დაყოფა, 1961: 117). წერილობით წყაროებსა და ლიტერატურაში სოფლის სახელწოდების ოთხი ფორმაა ცნობილი: რაბინა, რაფინა, რაპიცა (რუსულის გავლენით) და რაფიცა.

კ. ოკუჯავა ტოპონიმში გამოყოფს ორ კომპონენტს. პირველი ესაა **რაბ**, რაც ქართველურ ენებში ხევს, ჩაღრმავებულ ადგილს აღნიშნავს. სიტყვებს (ქართ. **რაბო**, სვან. **რაბ**, მეგრ. და ჭან. **რობუ** და **რუბა**) დაუკავშირა. მკვლევარი იმონებს №ნ. მარის ნსაშრომს – „ჭანური (ლაზური) ენის გრამატიკა“, რომელშიც **-ენა//ინა** სუფიქსი კნინობითი სიტყვების მანარმოებლად დასახელებული (მაგ., ბერენა – „პატარა ბიჭი“, კუკმინა – „პატარა ქვაბი“...). კ. ოკუჯავა ფიქრობს, რომ **-ინა** სუფიქსი ზანური კნინობითი ფორმის გამომხატველი უნდა იყოს, ხოლო თვით ტოპონიმი „რაბინა, შესაძლებელია ნიშნავდეს პატარა ხევს (ოკუჯავა, 2002: 77).

აფხაზი ისტორიკოსი ხ. ბლაჟბა სახელწოდებაში გამოყოფს **-ნა** სუფიქსს, რომელიც, მისი აზრით, რაიმე ობიექტზე მდებარე, ან რაიმე საგნის ქვეშ არსებულის მნიშვნელობის გამომხატველია; ე. ი. **რაფინა** – რაფის ქვეშ, ან რაფის ფსკერზე; თუმცა თვით **რაფი** სიტყვის მნიშვნელობის ახსნა ხ. ბლაჟბას არ უცდია (ოკუჯავა, 2002: 77; ბლაჟბა, 1987: 141).

ტოპონიმ „რაფინას“ შესახებ ვ. კვარჭიას „ეტიმოლოგიური თვალსაზრისი“ ასეთია: «На наш взгляд, **Рапыца** следует расчленять на **а-ра** «грецкий орех» и **апыца** «предножье»: Арапыца, т.е. «предножье (ореха, орехов) ореховой роши» (Кварчия, 2006: 234).

სახელწოდების პირველი კომპონენტი **რაბ** ქართველურ ენა-კილოებში „ხევს, ჩაღრმავებულ ადგილს“ აღნიშნავს და ხშირად ფიგურირებს ტოპონიმებში. მაგ.: **რაბი** – საძოვარი გორდში, **რაბო** – ტყე ნახშირღელეში (საქ. ტოპ., III, 2003: 248); **რაბი**//ჭუბურონა – ტყე-ნაბლნარი ფერდობზე, მესამე ბალდაში. ინფორმანტ ნ. ხურცილავას განმარტებით, „რაბის ბთქუანთუ ხირხე, ოღრო-ჩოღრო ადგილში“ (ცხადაია, VI, 2012: 514); **რაბი** – სახნავი ზედა ორბელში, ჩელალის კალთაზე (იხ. ცხადაია, I, 2014: 47).

მ. ჩუხუა პარალელს ავლებს ს.-ქართვ. *რაბ-ო „ორმო“, ქართ. რაბო//რობა – „ორმო წყლიანი“ (საბა), ზან. (მეგრ.) რობუ „ორმო“, სვან. რუებ (ბზ.) „ოდნავ ჩალრმავებული ადგილი“ – სიტყვებთან და აღნიშნავს, რომ მეგრ. რობუ ქართ. რაბო სახეობის ძირის შესატყვისია (ჩუხუა, 2017: 317).

სტრუქტურულ-ეტიმოლოგიური ანალიზის საფუძველზე შესაძლებელია ტოპონიმი „რაბინას“ გააზრება მეგრული წარმომავლობის სახელწოდებად.

თუკი ჩავთვლით, რომ დამონმებული ტოპონიმი ორფუძიანი კომპოზიტია, მაშინ მეორე კომპონენტი **ნა** იგივეა, რაც „წყარი“. ფიქრობენ, რომ ისტორიულად **ნალ-** ფორმა უწინარესია. პ. ცხადაია მიიჩნევს, რომ **წყალ-** // **ნა/ლ/** პროცესის ანალოგად გამოდგება მეგრულში დადასტურებული საკუთარი და საზოგადო სახელები: **წარჩე//წარჩენყარი** – მდინარე გალის რაიონში, **წარჩხური** „წყალცივი“, **წამელო//წყამელო** (← **წყარმელე** „წყალგაღმა“), **წაკურთხია** – წყალკურთხევა და სხვ. (ცხადაია, 2004: 49-50). ტოპონიმთა ამ რიგს, ჩვენის მხრივ, დავუმატებთ რამდენიმე მაგალითს ლაზეთის ტოპონიმიდან: **წარიქჩე** – „წყალთეთრი“ – მდინარე დუთხაში, რომელიც ართაშენშია (სიხარულიძე, I, 1977: 55); **ინინარი** „ყინულწყალი“ – მდინარე პაპილათში, რომელიც ათინაშია; **ბოდანარი** – მდინარე პაპილათში; **ლივანარი** – მდინარე ფელერგივათში, რომელიც ასევე ართაშენშია; **წარიპიჯი** – მდინარე მამაკივათში, რომელიც ათინაშია (ბუკია, „ქ. ო.“, IV, 2010: 50, 52). **წარიბაჩხური** „ვერცხლის წყარო“ – წყარო კარკაჩის მთების ჩრდილოეთ ფერდობზე, ჯილენი ნგოლას იალაღზე (ჩაღათაი-ალექსიძე, „ქ. ო.“, IV, 2010: 82-86); **ბადოლლი ონაში წარი** – „ბადოლლის ყანის წყალი“ – ღელე არდაშენის რ-ნის სოფ. თოლიქეთში; **კუკარონი წარი//ფულარი** – წყარო არდაშენ-ჩამლიჰემშინის საავტომობილო გზაზე, კუკარონში; მთუი წარი//მთური წარი – „თოვლის წყალი“ – ღელე დობირაში, ვულას გზაზე; ონჩხურე წარი – წყარო ონჩხურეში, რომელიც თოლიქეთშია. აქედან გაყვანილი წყლით მარაგდება დობიროს უბანი; ქუნანარი – ღელე; მოედინება მოლენი ზიბარიდან და ნთხირონაში შეერთვის მდ. ურტონას; წარი გოლაონერი – „წყალი გაყვანილი“ – წყარო მუნცა ავლაში; წარიკალა – უბანი და ყანები მდ. ურტონას მარცხენა ნაპირზე; ხაპლანარი – წყარო ფრანჯი ავლას//ბაჰრამინა ავლას მარჯვენა მხარეს (ჩაღათაი ალექსიძე, ქ. ო., 2010: 90, 93, 94, 96, 98, 99, 100).

სათანადო მოტივაციის შემთხვევაში ტოპონიმი **რაბინა** სტრუქტურულად და სემანტიკურად შესაძლებელია მეგრული წარმომავლობის ტოპონიმად მივიჩნიოთ და განვმარტოთ, როგორც „ქვალოდებიანი, კრიახი, ოღროჩოღრო, უსწორმასწორო ადგილი; ხევისებური ჩადაბლება, სადაც წყალი მოედინება“, ან „ადგილი მდინარეზე, სადაც **რაბი//რაფი//რეფი** – სანისქვილე არხის სა-

თავე-ნაგებობა, მცირე კაშხალია მოწყობილი, არხზე მიშვებული წყლის ჩასაკეტად, ან დაგუბების მიზნით“ (მსჯელობისათვის იხ. კეკელია, „ქუთაისური საუბრები“, XIII, 2013: 51-52).

რაბი არხის სათავე-საკეტია. შდრ. ქართ. **რაბი**: „მოწყობილობა, რომლის საშუალებითაც ჩაკეტავენ ან მიუგდებენ წყალს (არხში, წისქვილში...)“ (ქეგლ, VI). (ტოპონიმ „რაბინის“ ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. აგრეთვე: კეკელია, „ქუთაისური საუბრები“, XIII, 2013: 51-52). შდრ. ს. კეკუას ჩემ მიერ წარმოდგენილი ვარაუდებიდან დამაჯერებლად ეჩვენება ერთ-ერთი: კერძოდ, იმერ.-მეგრ. **რაბი** „ოღროჩოღრო ადგილი“ + **წყარი** > **ნალი** > **ნა** „წყალი“, და ტოპონიმის თავდაპირველ სემანტიკად გაიაზრებს „ოღროჩოღრო ადგილას გამავალ წყალს“ (კეკუა, 2017: 207).

§5.2. ანაკოფია

ვახუშტის ცნობები ანაკოფიის შესახებ შემდეგია: „...ცხომის დასავლით არს ანაკოფია და მდინარე მისი მცირე, გამომდინარე კავკასიისა და მომრთველი ზღვსა ეგრეთვე ჩდილოდამ. ამ მდინარის აღმოსავლით და ზღვის კიდეზედ არს ქალაქი ანაკოფია. ეს აღაშენეს ბერძენთა. აქავ ერეკლეს კეისარმან დასუა ერისთავი აფხაზთა, ეგრისის მდინარის დასავლეთისა ზღუამდე. იყო ქალაქი კეთილი, შუენიერი, ზღუასა ზედა ნაშენებული, და შემდგომად ბაგრატიონთაგან უმეტეს განდიდებული, რომლისა ზღუასა შინა სუეტნი ორმოცამდე დღესაც ჩანან. არამედ ან ოჯერ არს; და საზღვარი ოდიშისა და აფხაზეთისა; ამ ანაკოფიის აღმოსავლით ზღვდამ მთამდე შეავლო ზღუდე დიდი ლევან დადიანმან, აფხაზთა გამოუსლველობისათვის, გარნა ან უქმად არს“ (ვახუშტი, IV, 1973: 781-782). ვახუშტის ცნობებს თითქმის უცვლელად იმეორებს „ქართველთა ცხოვრების“ ავტორი ნიკო დადიანი (დადიანი, 1962: 151).

ვახუშტისეული ანაკოფია ახლანდელი ახალი ათონია (ყოფილი ფსირცხა). იგი მდებარეობს გუდაუთის რაიონში, აფხაზეთის ბორცვიან მთისწინეთსა და კოლხეთის დაბლობზე. შავი ზღვისპირა კლიმატური კურორტი ზ. დ. 50 მ-ზეა და გუდაუთას 7 კმ-ით არის დაშორებული. ანაკოფია მოიხსენიება არაერთ უცხოურ და ქართულ წერილობით წყაროში.

პროკოფი კესარიელი წერს: „აფსილიის საზღვრების შემდეგ აბაზგიის შესავალში ასეთი ადგილებია: მაღალი მთაა გადაჭიმული, რომელიც კავკასიის მთებიდან იწყება და თანდათან ეშვება, როგორც კიბე, და ექვსინის პონტოსთან თავდება. ამ მთის ძირში, აბაზგებს ძველადვე აუშენებიათ უმტკიცესი სიმაგრე ღირსშესანიშნავი სიდიდის. აქ შეხიზნულები მუდამ იგერიებენ შემოტევას

მტრისა, რომელსაც არსად არ შეუძლია ამ ძნელი ადგილის გადალახვა. ერთი შესავალი გზა მიდიოდა ამ ციხეში და აბაზგების დანარჩენ მიწა-წყალზეც და იგი წყვილ-წყვილად მიმავალთათვის ძნელად გასავლელი იყო. არავითარი შესაძლებლობა არ არის იქ გასვლისა, თუ არა კაცად-კაცადად და ისიც ფეხით. ამ გზას ზედ ადგას ნაპრალი მეტად საზარი, რომელიც ციხიდან ზღვამდეა გადაჭიმული. თვით ადგილიც ამ ნაპრალის შესაფერ სახელწოდებასაც ატარებს: იქაური მცხოვრებლები ელინურად მას „ტრაქეას“ უწოდებენ“ (გეორგიკა, II, 1965: 158-159).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ პროკოპი კესარიელის მიერ მოხსენიებული ტრაქეის ციხესიმაგრე, რომელიც ზღვისპირას, მთაზე, „აფსილიის საზღვრების შემდეგ აბაზგის შესავალში“ მდებარეობდა, მერმინდელი ანაკოფია უნდა იყოს (Анчабадзе, 1959:9-11; მუსხელიშვილი I, 1977:119).

არსებობს განსხვავებული თვალსაზრისიც „ტრაქეის“ ლოკალიზაციის შესახებ. მაგალითად, ს. ჯანაშია, მ. ლორთქიფანიძე და ვ. ლექვინაძე მიიჩნევენ, რომ „ტრაქეა“ გაგრასთან მდებარეობდა.

პროკოფისეული ტოპოგრაფიული აღწერის გათვალისწინებით ზ. ანჩაბაძე, დ. მუსხელიშვილი, შ. ინალ-იფა და მ. გუნბა აბასგთა მთავარ დასახლებულ პუნქტს ანაკოფია-ახალ ათონთან აიგივებენ. თ. გვანცელაძის შეფასებით, „ამ პუნქტის გაიგივება თავისუფლად შეიძლება არა მარტო გაგრასთან, ან ანაკოფია-ახალ ათონთან, არამედ გაგრიდან ამჟამინდელ ტუაფსემდე მდებარე მრავალ სხვა ზღვისპირა და კლდოვან ადგილთანაც“ (გვანცელაძე, 1998: 26).

ნ. ბერძენიშვილი იმ აზრისაა, რომ „პროკოფის ტრაქეა და მისი მონათხრობი ეპიზოდი გულისხმობს ანაკოფია-ფსირცხას, სადაც აფხაზეთი მართლაც იწყებოდა“ (ბერძენიშვილი, III, 1966: 300). მოგვიანებით დიდი მეცნიერი კვლავ შეეხო ადგილ „ტრაქეას“ ლოკალიზაციის საკითხს და აღნიშნა: „სრულიად უდავოა, რომ აბაზგის აღმოსავლეთი საზღვარი VI საუკუნეში ანაკოფიის ზღვისპირი და ციხეა“ (ბერძენიშვილი, VIII: 503).

დ. გოგოლაძის მოსაზრებით, 1961 წელს სპელეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ძველ ანაკოფიაში, ანუ ახალი ათონის ტერიტორიაზე, ივერიის მთის ჩრდილოეთი კალთისძირში აღმოჩენილი უდიდესი კარსტული მღვიმე სწორედ პროკოფის მიერ ნახსენები „ნაპრალი მეტად საზარი“, ანუ ტრაქეა უნდა იყოს. „...დღევანდელი ახალი ათონის „უძირო ორმო-უფრსკულის“ აღმოჩენა და მისი იდენტიფიკაცია პროკოფი კესარიელის „მეტად საზარ ნაპრალთან“, ან შიშის მომგვრელ ადგილ – „ტრაქეასთან“, საბოლოოდ ადასტურებს „ტრაქეას“ ლოკალიზაციას ძველ ანაკოფიასთან, ხოლო ეს კი, თავის მხრივ, ასევე, კიდევ ერთხელ საბოლოოდ ადასტურებს აბაზგის, ანუ „საკუთრივ აფხაზეთის“ აღ-

მოსავლეთ საზღვარს ანაკოფიის ციხესთან, ანუ დღევანდელ ახალ ათონთან“ (გოგოლაძე, 1997: 87).

ანაკოფია გამოსახულია პეტრუს ვესკონტის 1318 წლის, გერმანელი აღმოსავლეთმცოდნის – რ. კერის 1732 წლის, ვახუშტი ბატონიშვილის 1735 წლის, ინგლისელი მოგზაურის – რობერტ კერ პორტერის 1821 წლისა და სხვა რუკებზე, ხოლო მდ. ანაკოფიას, ანაკოფიის წყალს და მის პარალელურ ფორმას – ნიკოლას, ვხვდებით XIII ს-ის ვენეციურ, აგრეთვე ვენეციელი კარტოგრაფი ძმების – პიციგინების 1367 წლის, სოლერის 1385 წლის, პორტუგალიელი კარტოგრაფის – დიეგო ომენის 1559 წლისა და სხვა რუკებზე (ზუხბაია, „მახარია“, №10, 2002: 19).

ქართულ საისტორიო წყაროებში ანაკოფიის პირველმოსხენიება დაკავშირებულია VIII ს-ის 30-იანი წლების ამბებთან, კერძოდ, არაბი სარდლის, მურვან ყრუს ლაშქრობასთან დაკავშირებით, ჯუანშერი მოგვითხრობს, რომ მურვანი ეგრის-ბიზანტიის მაშინდელი საზღვრის – კლისურის გადალახვისა და აფშილეთის ქალაქ ცხუმის შემუსვრის შემდეგ ანაკოფიას მიადგა, სადაც გამაგრებულნი იყვნენ ბიზანტიელი სტრატეგი ლეონი და ქართლის (იბერიის) ერისმთავრის, სტეფანოზის ძენი – მირი და არჩილი („მეფენი ქართლისანი“). „მაშინ ვითარ იყვნეს ციხესა მას შინა ანაკოფისასა, მუნ მივიდა მურვან ყრუ და უწყო ბრძოლა მეფეთა მათ“, – ვკითხულობთ ჯუანშერის თხზულების ჩანართში (ჯუანშერი, „ქ. ცხ.“ I, 1955: 236). ქართველთა და აფხაზთა ლაშქრის მიერ ანაკოფიასთან გამართულ ბრძოლაში დამარცხებული არაბები უკუიქცნენ და გურიის გზით სპერში გადავიდნენ (იქვე: 238).

განსხვავებულ ცნობას გვაწვდის „დავით და კონსტანტინეს ცხოვრების“ უცნობი მარტიროლოგი. არაბებს ქართველთა მცირე ლაშქარი დაუმარცხებიათ და შემდეგ ეგრის-აფხაზეთის მთელი ზღვისპირეთი აუოხრებიათ... IX ს-ის დასაწყისში აფხაზთა მეფე თეოდოს I-ის მიერ აფხაზეთის სატახტო ქალაქი ანაკოფიიდან ქუთაისში იქნა გადატანილი.

„მატიანე ქართლისაჲს“ უცნობი ავტორი გვაუწყებს, რომ ერთიანი სამეფოს შექმნის შემდეგ ანაკოფია იყო „თავადი ციხეთა აფხაზეთისათა“ („ქ. ცხ.“, I, 1955: 317). მას არც მოგვიანებით დაუკარგავს მნიშვნელობა. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დემეტრე უფლისწულის (რომელიც იყო ძე ბაგრატ IV-ის დედინაცვალ ალდესი) დროს უნდა აშენებულიყო ან აღდგენილიყო მდ. ფსირცხის მარცხენა ნაპირზე ანაკოფიის წმ. თეოდორე ტირონის სახელობის ტაძარი და სვიმონ კანანელის ეკლესია (ბერულავა, 1951: 39-40).

ანაკოფიის დაკნინება XV ს-იდან იწყება. 1459 წელს ბურგუნდიის მთავარ კარლოს გულადისადმი მიწერილ ეპისტოლეში იხსენიება ოდიშის მთავარ ბე-

დიან-დადიანს ნომინალურად დამორჩილებული აფხაზეთის მფლობელი, ანაკოფიელი მთავარი რაბია (იქვე: 40).

X ს-ის ბოლოდან ანაკოფია მიიჩნეოდა ქრისტეს მოციქულის – სიმონ კანანელის სამარხად. კ. ბერულავა შენიშნავდა, რომ გიორგი მთაწმინდელის მიერ ანტიოქიის პატრიარქთან საუბარში ნიკოფსიის სვიმონ კანანელის განსასვენებლად მოხსენიება განპირობებული იყო „საქართველოს ეკლესიისათვის კანონიკური პრესტიჟის შექმნის მიზნით“ (ბერულავა, 1951: 33).

ანაკოფიის ციხის უძველესი ნაგებობანი, მათ შორის თლილი ქვით ნაგები ოთხ სართულიანი „რომაული კოშკი“ ახ. წ. II-IV საუკუნეებით თარიღდება. მთის ყველაზე მაღალ ადგილას მდგარი ტაძრისა და მის გარშემო შემორჩენილ პალატთა ნანგრევები, აგრეთვე წყალსატევებისა და სხვა სამეურნეო ნაგებობათა ნაშთები VIII-X საუკუნეებით. შესაძლებელია კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიკაში“ (II ს-ის II ნახევარი) ნახსენები „მაგარი კედელი (ციხე)“ ანაკოფია იყოს. პტოლემეაიოსის აღწერით, იმას, რომ ციხის კედელი მაგარი იყო, მისი სტრატეგიული მდგომარეობა განაპირობებდა (ანაკოფიის შესახებ იხ. Кварчия, 1985: 23-25).

მ. თრაფმის ხელმძღვანელობით 1957-1958 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებით ნათელი მოეჩინა ანაკოფიის ძველი ისტორიის ბევრ ბუნდოვან საკითხს. გაირკვა, რომ ციხე-ქალაქი ივერიის მთაზე მოიცავდა 7 ჰა ფართობს და შემოზღუდული იყო კოშკებიანი გალავნით. აქვე გამოვლინდა VII-XII საუკუნეების საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების, აგრეთვე ტაძრის ნანგრევები, საკირე, მინისა და თიხის ნაკეთობანი, საბრძოლო და სამეურნეო დანიშნულების რკინის იარაღები და სხვ. (Анчабадзе, 1959; Леквинадзе, სსმმ, 25, 1968; Пачулиа, II, 1968; Трапш, 30, 1959; ლორთქიფანიძე, ზაქარაია, I, 1997: 141-142).

შავი ზღვისპირას, მდ. ფსირცხის მარცხენა ნაპირზე მდგარი ოთხკუთხა შეზენექილი კოშკის მშენებლობა მიენერებათ გენუელ ვაჭრებს, რომლებსაც XIV-XV საუკუნეებში აქ სავაჭრო ფაქტორია დაუარსებიათ.

ანაკოფიის შესახებ საინტერესო ცნობას გვანვდის XVII ს-ის მოღვაწე, აღმოსავლეთმცოდნე დონ ქრისტეფორე დე კასტელი. მისიონერი შენიშნავს, რომ ანაკოფიის ციხესიმაგრისა და ნავთსაყუდარის მფლობელი იყო დავით ჩიჯავაძე (კასტელი, 1976: 82). მისივე ცნობით, „ანაკოპიაში ცალკე ჰყდიან ტყვეებს... თურქებზე“ (იქვე: 171).

იაკობ რაინგესის საქართველოში მოგზაურობის დროისთვის (XVIII ს-ის 70-80-იანი წწ.) ანაკოფია აფხაზეთის შემადგენლობაში იყო: აბაზას დასავლეთით ესაზღვრება შავი ზღვა, რომლის ნაპირზეც, მდ. კურის ახლოს ძევს აფხაზთა

კუთვნილი მცირე და გამაგრებული ქალაქი ანაკოფია, ანუ ანაკოფია, პატარა ნავსადგურით. ვინაიდან ნავსადგური პატარა და არასაიმედოა, გემები ზღვაში რამდენიმე ვერსის მოშორებით ჩერდება (რაინეგსი, 2002: 108). მისივე ცნობით, ანაკოფიის ქვემოთ არის „სარგებლიანად აშენებული“ სოხუმის ციხე, სოხუმ-კალე, ანუ დორდუბი (იქვე: 109).

გამბა მიუთითებს, რომ „სოხუმსა და სოუკ-სუს შორის აღმართულ მთაზე მოჩანს სამნახნაგა ციხე, რომელსაც ანაკოფიას (Phanacopee) უწოდებენ; იგი მეტად მტკიცედ არის ნაგები თლილი ქვით და ძველთაძველი უნდა იყოს“ (გამბა, 1987: 87-88).

XVIII ს-იდან ანაკოფიის სანაპირო კოშკს თურქები ფლობენ. მოგვიანებით, ნმ. სიმონ კანანელის დანგრეული ეკლესიის ქვებით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ზღვასთან, კოშკი აუგია ადგილობრივ ფეოდალს – ჰასან მარღანიას (ბერულავა, 1951: 41).

ტოპონიმ „ანაკოფიის“ შესახებ ბ. გოგიას მსჯელობა ასეთია: აბაზგიიდან (აუგაზიიდან) ანაკოფიის მიღებას ადასტურებს აბ, აუ ამ მარცვლების ერთმანეთის მონაცვლეობის უნარი, ხოლო სხვა დამატებითი არგუმენტი მას არ მოუყვანია (გოგია, 2003: 122).

ვახუშტი ანაკოფიის აშენებას თუ ხელახალ აღდგენას ბერძნებს მიაწერს. ტაძარი წარმოადგენს სამნავიან ნაგებობას ხუთი გუმბათით. ტაძრის სიგრძე 53,3 მ-ია, სიგანე – 37,7 მ, ხოლო ცენტრალური გუმბათის სიმაღლე – 40 მ (ავიძბა, „საქართველო“, I, 1997: 281-282).

კ. ბერულავა სახელწოდება **ანაკოფიას** უკავშირებდა აქ მდებარე მთის სახელწოდება **ანაკვას/ანაკოს**. მისი აზრით, VI ს-ში ბიზანტიელებს ანაკვა/ანაკოსაგან შეუქმნიათ სახელი ანაკოფია. თვით ტოპონიმ „ანაკვის“ ეტიმოლოგიაზე კ. ბერულავა არაფერს ამბობს (ბერულავა, 1951: 33).

პ. ინგოროყვა აფხაზეთის განთქმული ციხესიმაგრის – ანაკოფიის სახელს თავისი ბოლოკიდური ფორმანტით – -ია ქართული გეოგრაფიული სახელეუბის ჯგუფს მიაკუთვნებდა. ფუძე-სახელწოდების მიხედვით კი **ანაკოფია//ანაკობიას** ადარებდა ტოპონიმებს: ანაკეთი (სოფლის სახელი ასპინძის რაიონში), ანაგა (სოფელი ქიზიყში), ანაკლია და ანკლია (სოფლები ოდიშსა და ართვინის მხარეში, შავშეთ-კლარჯეთში) (ინგოროყვა, 1954: 151).

ვ. ზუხბაია იმონმებს ადგილობრივ აფხაზთა ნაამბობს, რომლებსაც ანაკოფია ავტორთან საუბრისას გვარ **ნაკოფიასთან** დაუკავშირებიათ (ზუხბაია, 2000: 46).

აქვე დავიმონმებთ კ. ბარბაქაძის მიამიტურ ეტიმოლოგიურ დაკვირვებას ტოპონიმ „ანაკოფიაზე“. ავტორი ანაკოფიას წარმოადგენს კომპოზიციის – **ანა**

კოფია, – სახით. სახელები ანა, ანნა, ნანა, ნან და ან მრავალ ენაში, მათ შორის აფხაზურშიც, დედის მნიშვნელობით გამოიყენება. ამ უკანასკნელს კ. ბარბაქაძე ჰან-ის შეკვეცილ ფორმად მიიჩნევს, რაც აფხაზურად ნიშნავს „ჩვენი დედა“, ხოლო სახელ **ჰან-ს** მორფოლოგიურად **ჰანა** სახელის ტოლფასად გაიაზრებს, რომლის ბაზაზე, ავტორის თქმით, არაერთი დიდი ქალმერთის სახელი წარმოქმნილა (ანაჰიტა, ანანკე, ანაქსო...). **ჰანა**-სგან შექმნილ ყველა ამ სახელს იგი ღვთისმშობლის მნიშვნელობას ანიჭებს. მაშასადამე, დასკვნის კ. ბარბაქაძე, ტოპონიმი ანაკოფია კომპოზიციის ჰანააკოფა შერწყმით უნდა მიღებულიყო (ჰანააკოფა – ჰანაიკოფა – ჰანაკოფჰია – ანაკოფია) და იგივეა, რაც ღვთისმშობლის თავი (თავის ნახატი, ანუ თავის კოფია). სახელწოდება თითქოს ანაკოფიაში ანდრია მოციქულის მიერ ღვთისმშობლის ხატის დასვენების ისტორიული ცნობის გამოძახილია (ბარბაქაძე, I, 2010: 62).

სხვა განმარტებით, ტოპონიმი **ანაკოფია** ბერძნულია – ანაკოფი დაბრკოლებას, წინააღმდეგობას ნიშნავს (Двореский I, 1958: 120-121). შ. ინალიფას აზრით, ანაკოფია აფხაზურია და „გრძელ გზას“ უნდა ნიშნავდეს (Инал-Ипа, 1965: 115).

ბ. ბლაჟუბა სახელწოდებას უკავშირდებდა **ანაყვაფაჭაფა**-ს, რაც „გამოშვერილ, დასერილ, დაკლაკნილ ადგილს“ ნიშნავს, და არ გამორიცხავდა მის წარმომავლობას **ნაყუა** – „მყინვარი“ სიტყვიდანაც (Бгажба, 1942: 255). სხვა ნაშრომში კი ტოპონიმს ასე შლიდა: **ანა-კუაფ-ია**, სადაც **ანა**- ფუძეს ისეთივე ფუძედ მიიჩნევდა, როგორსაც სახელწოდებებში: ანაფა, ანახუა, ანაკვა და სხვ.. **კუაფ**- კომპონენტი, მისი აზრით, ნიშნავს გამოშვერილ, დაკლაკნილ ადგილს, მაგრამ არ განმარტავს ანა- კომპონენტს და არაფერს ამბობს -ია სუფიქსზეც (ბლაჟუბა, 134). თ. მიბჩუანის მართებული დაკვირვებით, „ანაკოფია რომ აფსუური ყოფილიყო, მას ფსირცხა არ ჩაენაცვლებოდა“ და ფიქრობს, რომ კომპოზიტი ანა+კოფი „ქალთა სამკურნალო ბალახს“ ნიშნავს: ანა (ანთროპ.) + კოფი სვან. „ქალთა სამკურნალო ბალახი“ (მიბჩუანი, 1998: 164). ამ ეტიმოლოგიურ მსჯელობასაც, ვფიქრობთ, რომ დამაჯერებლობა აკლია.

სახელწოდება „ანაკოფიის“ შესახებ მსჯელობს აგრეთვე ვ. კვარჭია, რომელიც წერს: „На наш взгляд, название села Анхуа восходит к форме Аных-хәа, букв. означающее «гора иконы (иконная гора)» или «гора святыни» от аных-а «икона», «святыня» + хәа «возвышенность», «гора». Сочетание в названии фарингально-го х и хәадало хәа отличное (как отмечает Х. С. Бгажба) от хәа, встречающееся в конце многих названий населенных пунктов Абхазии: Блабыр-хәа, Мгәызыр-хәа, Качар-хәа и т. д. Со временем название святой горы закрепилось за лежащим у ее подошвы селом. Анакопийская же гора стала именоваться Анаҭәаҭҕа

აშხა – из Аныххәаҭиа ашха, букв. «стоящая перед Анхәа (Аныххәа) гора» – где ҭиа (აҭია) «то, что возникает перед чем-либо», «то, что закрывает спереди что-либо». Усеченная форма Аныххәаҭиа вполне может дать интересующий нас этноним Анаҭәаҭиа. Наконец, возможно с абх. Анхәа (Аных-хәа) «гора иконы (святыни)» или «святынная гора» связан, необъясняемый на местной почве осетинский топоним Анхуа (см. Цагаева А. Дз. Топонимия Северной Осетии. Орджоникидзе. 1971. Ч. 1. С. 65, 115, 116) (Кварчия, 2006: 95-96).“

ს. ბახია-ოქრუაშვილი იზიარებს „ანაკოფიის“ ბერძნული „ანაკოპე“-დან მომდინარეობის შესახებ გამოთქმულ თვალსაზრისს. „ანაკიუპტო“ იგივეა, რაც რაიმე ზედაპირზე აღმასვლა შეფერხებით (Двореский, I, 1958: 120-121; ბახია-ოქრუაშვილი, 2010: 227-228). „სწორედ ბერძნულ ენას უნდა გამოეხატა ის პროცესი, რომელიც ციხე-სიმაგრეზე დაბრკოლებით მაღლა ასვლას მოჰყვებოდა. თავისთავად ცხადია ისიც, რომ ბერძნულმა ტოპონიმმა დროთა ვითარებაში ქართული ენის გავლენა განიცადა, რადგანაც იგი აგებულებით, ბოლოკიდური -ია სუფიქსით უფრო ქართულია, ვიდრე აფხაზური. ამრიგად, უძველესი ციხე-ქალაქის სახელი XIX საუკუნის დასაწყისამდე ბერძნული იყო და მხოლოდ ამის შემდეგ შეიცვალა ჩერქეზულ-ყაბარდოული ტოპონიმით, რომლის დამკვიდრება ჩრდილო-კავკასიიდან შემოდინებულ მიგრაციულ ერთ-ერთ ტალღას უკავშირდება“ (იქვე). ვფიქრობთ, რომ ეს თვალსაზრისი გასაზიარებელია.

ტოპონიმ „ანაკოფიის“ შესახებ მსჯელობს ისტორიკოსი კ. ოკუჯავა, რომელიც გვთავაზობს სახელწოდების შემდეგნაირ დაშლას; **ა-ნაკ-ოფ-ია**. კ. ოკუჯავას აზრით, ა- ქართული უძველესი სიტყვათმანარმოებელი პრეფიქსია და მნიშვნელობით იგივეა, რაც თავსართი სა- (შდრ. საგურამო, საბუდარი, საფიჩხია...). ა- პრეფიქსი გვხვდება სიტყვებში: ა-ჩრდილი (შდრ. ჩრდილი), ა-დგილი (შდრ. დგას), ა-ბანო (შდრ. ბანს), და ტოპონიმებში: აბაშა, აცანა, ანაგა, აწყური და სხვ. სახელწოდება ანაკოფიის **ნაკ-** კომპონენტს მკვლევარი უკავშირებს **ნაკ//ნაკა** სიტყვას, რომელიც ზანურად/მეგრულად მინდვრის, სწორი ადგილის, ველის, ხოლო სვანურად ვაკის შესატყვისია. -ოფ სუფიქსი არაპროდუქტიულია, დაერთვის სახელს და რაიმე ნიშან-თვისების გამომხატველია. შდრ. ჭილ-ოფ-ი (შდრ. ჭილ-ი). კ. ოკუჯავა ვარაუდობს, რომ -ოფ სუფიქსი შესაძლოა იყოს -ობ სუფიქსის ფონეტიკური ნაირსახეობა. -ია დაბოლოება ქართული გეოგრაფიული სახელების მანარმოებელი სუფიქსია, ხშირად კნინობითი ფორმის გამომხატველი. მაშასადამე, მკვლევრის მოსაზრებით, ანაკოფია აქაური ბუნებრივი პირობების გავალისწინებით, მცირე, პატარა ველს უნდა აღნიშნავდეს (ოკუჯავა, 2002: 81).

შდრ. მ. ჩუხუას თვალსაზრისი: **ანაკოფია=ანაკაფი**. ტოპონიმი „ანაკლია“-ს ტიპის წარმოებისაა, ანუ **ანა-კოფია**. შდრ. ქართ. **კაფ-**: ზან. **კოფ-**.

§5.3. ალაცო

ვახუშტი ბატონიშვილი გვაუწყებს: „ხოლო ანაკოფიის დასავლით დის ალაცოს წყალი. გამოსდის კავკასს და მიერთვის ზღუას ჩდილოდამ. ამ ალაცოს წყლის დასავლით დის ზუფუს მდინარე, გამოსდის კავკასს, დის სამპრით, მიერთვის ჩდილოდამ ზღუას“ (ვახუშტი, IV, 1973: 783).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ვახუშტის „აღწერაში“ დასახელებული **ალაცოს წყალი** აწინდელი ააფსთა უნდა იყოს. (**ააფსთა//ზაკლანოვკა** ეწოდება მდინარეს გუდაუთის რაიონში. სათავეს იღებს ბზიფის ქედის აღმოსავლეთ ნაწილში, ზ. დ. 1445 მ-ზე. ჩამოედინება მის აღმოსავლეთ კალთაზე და შეერთვის შავ ზღვას ახალ ათონსა და გუდაუთას შორის... მდინარის სიგრძე 35 კმ-ია, აუზის ფართობი – 234 კმ². ააფსთის მთავარი შენაკადია მდ. დოხვართა და მარცხენა შენაკადი – ხაბიუს მღვიმის ნაკადი („საქართველო“, I, 1997: 9). გერმანელი მეცნიერი ედუარდ აიხვალდი აფხაზეთში ასახელებს მდ. აფსთას და შენიშნავს, რომ მისგან 1-1/2 ვერსის მოშორებით მდებარეობს თევზით ძალზე მდიდარი ტბა აჩარძე (აიხვალდი, 2005: 221). აფსთა, – დასძენს აიხვალდი, – სათავეს იღებს კავკასიონის მთა ხიბოხუდან, ანუ პლოფდალიდან და სწრაფი დინების მიუხედავად, შესაძლებელია მასზე ცურვა პატარა ნაგებით 4 ვერსზე (იქვე: 222).

გუდაუთიდან 12 კმ-ის დაშორებით, ააფსთის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. **ააცის** უწინდელი სახელი **ალაცო** უნდა ყოფილიყო. XVII ს-ის. II ნახევარში ერთ-ერთ თურქულ რუკაზე **აღჩას** ფორმით აღნიშნული სოფელი სწორედ ალაცო უნდა იყოს (ბერაძე, „საქართველო“, I, 1997: 9; მიბჩუანი, 1998: 163). იმერეთის მეფე ალექსანდრე V-ის რუკაზე ახლანდელი აფხაზეთის მდინარეებს შორის გვხვდება ალაცუ (მათურელი, I, 1949: 214; ბურჯანაძე, I, 1959: 192). „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ დავთარში“ მოხსენიებული ტოპონიმი **ღაჩუ**, ჩვენი აზრით, მერმინდელი **ალაცო/ააცია**. „დავთარში“ ვკითხულობთ: „მრთებს ღაჩუს ხუთს კუამლს კ'ცსა გაირჩქინის სალატიას საპურობო ქანდაქი და სამოგუჰ, მოილი, სამის დღის ყანის შვლაჲ, სამი თოხნა ზ'ა, სამი მარგლა ზ'ა, სამი კრეფა ზ'ა, ზროხის ბეგარაჲ მესამეს წელიწადს, ლაშკრობჲ და სამსახური“ (კაკაბაძე, 1914: 37).

მ. ჩუხუას თვალსაზრისი: **ღაჩუ** სხვა ტოპონიმი და წარმოების თვალსაზრისით **ტყაჩუ** სიტყვის ტიპისაა. ამასთანავე, ფიქრობს მკვლევარი, მეგრ.

ალაც-ის ქართულ შესატყვისია ალაც-ო. სახელწოდების ბოლოში ქართ. ო: ზან. ი. შდრ. ზან. ღვინ-ი, ქართ. ღვინ-ო; ზან. სუჯ-ი, ქართ. შურ-ო.

ვ. კვარჭიას აზრით, XIX საუკუნის წერილობით წყაროებში ფიქსირდება სოფ. ადცი (с. Адсы) ატცი, აცი, ააცი... (Кварчия, 1985: 32). სხვა ნაშრომში მკვლევარი აღნიშნავს: „Название села Аацы одного корня с гидронимом Ааҭсы, выделяется общая основа аа. Во второй части названия р. Ааҭсы представлен древний формант ҭсы «вода, река». Думается, что и в наименовании села Аацы, которое может быть производной от Аазы, имеем зы, также означаящим «вода, река». Если начальное аа принять за исходную форму, то название Ааҭсы и Аазы (Аацы) по семантике равнозначны, переводятся как «тисовая река (вода)», – от аа – «тис» и ҭсы//зы «вода, река». Такая этимология была бы безупречной, если в названии Аазы//Аацы ударение падало бы на начальное а, чего здесь нет. Вызывают сомнения, также данные грузинских источников, где Аацы указано как Аҭацос ცқали. Возможно, эти факты указывают на то, что общая основа названий Аацы и Ааҭсы – аа восходит к ах, что вполне допустимо: срав. ატაჰცა > ატააჰა, იაჰგაჰ > იაგაჰ, აყლჰარა > აყლაარა и т. д. В таком случае Ахзы > Аацы, Ахҭсы > Ааҭсы будут означать «царская (владетельская) вода» -от ах «царь, владетель» ҭсы//зы«вода, река». Как известно, прилагающие к р. Ааҭсы села Аацы и ҭсырჰა с древних времен являлись местом резиденций абхазских правителей – Псырдჰა (Анакопия) известна как первая столица Абхазского царства” (Кварчия, 1985: 32). პ. ინგოროყვას აზრით, მდინარეს სახელი უნდა დარქმეოდა სოფელ ალაცოსგან (ააცი). მკვლევარი ფიქრობს, რომ ალაცო//ალაცი ისეთივე შედგენილობისაა, როგორისაც შიდა საქართველოს შემდეგი გეოგრაფიული სახელწოდებანი: ატოცი, დიცი, არგვიცი, ბოციო//ბოციო-ხევი (ფოცხოვი) (ინგოროყვა, 1954: 180). ალაცოსა და აცი-ის მოტივაცია გასარკვევია. საგულისხმოა, რომ აცი ეწოდება აგრეთვე უბანს სოფელ იელში (სვანეთი); აცა ლახულდ იმავე სოფელში საძოვრის სახელწოდებაა, ხოლო აცკლდი – ყანისა (ჰიდრონიმ „ალაცოს“ შესახებ იხ.: კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 93-95).

§5.4. ბაბუშერა, ომარიშარა

ბაბუშარა სოფელია გულრიფშის რაიონში, სამურზაყანოს დაბლობზე, კოდორის დელტაში, მდ. პატარა კოდორის მარჯვენა და შავი ზღვის ნაპირას. ბაბუშარა ადმინისტრაციული ერთეულის ცენტრია და აერთიანებს ოთხ სოფელს: საკუთრივ ბაბუშარას, ვარჩას, ოჯიბინასა და ყორასს. სოფელი ზ. დ. 8 მ-ზეა; გულრიფშს დაშორებულია 15 კმ-ით. ბაბუშარას ტერიტორიაზე დგას წყაბის

გვიანი შუა საუკუნეების კოპკი (ქსე, II, 1977: 124). მოსახლეობის აღწერის 1930 წლის მასალების ჩვენებით, სოხუმის მაზრაში შემავალი ბაბუშერის სასოფლო საბჭო აერთიანებდა სამ სოფელს: ბაბუშერას, უარჩეს და ფშაფი ქვედას. ბაბუშერაში ცხოვრობდა 217 კომლი 949 სულით. მათ შორის 895 ქართველი იყო, 19 – სომეხი, 13 – ბერძენი, 22 – სხვა დანარჩენი (დაყოფა, 1930: 165). ომარიშა-რა სოფელია აჭარის ადმინისტრაციულ ერთეულში, მდ. გვანდრის (კოდორის ერთ-ერთი სათავის) ხეობაში. სოფელი ზ. დ. 800 მ-ზე მდებარეობს და გულრიფშიდან დაშორებულია 90 კმ-ით, ხოლო მარცხენა გენწვიშიდან – 4 კმ-ით (ქსე, VII, 1984: 524).

ვ. კვარჭიას მსჯელობით, „**Бабышь-ира//Бабушара//Бабушера** – село в Гулрипшском районе. Первоначальная форма комонима – Бабышь-ира. Имено так он фиксируется в материалах XIX и начала XX веков (Пахомов, с. 196; К – 26). Затем в русских документах появляются формы Бабушери, Бабушеры. В материалах АТД Абхазии 1935 года село Бабыш-ира, русское Бабушеры значитя как Бабышра. В 40-е годы Бабушеры трансформируется в Бабушера. В 1996 году восстановлена исконная форма названия села – **Бабышира**.

В мегрельской среде название села возводилось к Бабушьара, переводимое как «дорога деда» – из мегр. **бабу** «дед» и **шьара** «дорога». Т. Мибчуани же считает его сванским вкладом, при этом вовсе не берется в счет его коренная форма Бабышь-ира, означающая «орех Бабыша» – где ара «дерево грецкого ореха» и Бабышь – имя владельца этой территории князя Бабыша Маршан, ср.; топонимы Тесмап-ира «орех Тесмапа», Кэач-ира (Кэачара) «орех Куача», Агэыг-ра «поселковый орех» и т. д.» (Кварчия, 2006: 120).

თ. მიბჩუანის აზრით, ტოპონიმი „ბაბუშერა“ სვანური წარმომავლობისაა. **შერა** სვანურში საკუთრების ფორმის გამომხატველია (შდრ. ლეუშერი, ცხუკუშერი). მკვლევარი იმონმებს სათანადო მაგალითებსაც: ბაპშერა (მიბჩუანთა ერთი შტოგვარი) – „ბაპიანთი, მღვდლის ოჯახი“, გაგიშერა (საკუთარი სახელისგან – გაგი), ავლათშერა (ნავერიანების ერთი შტოგვარი) – საკუთარი სახელიდან – ავლათ, და ა. შ. ამგვარად, თ. მიბჩუანის აზრით, **ბაბუშერა** სვანურად იგივეა, რაც „ბაბუის სამფლობელო ადგილი“ (ბაბუ, „ბაბუა“) (მიბჩუანი, 1989: 260). გ. გასვიანის აზრით, ლერწუმში დამონმებული ტოპონიმები – კინიშერი, ხოჩაშერი, დაბაშერი, ცხუკუშერი, ვიჩნაშერი, მიქელშერი, დუდიშერი, ოთარშერი, მეტოშერი, გიოშერი, ეზიიშერი, მაზიშერი და სხვ., სვანური ენის წარმონაქმნია, რამდენადაც სვანეთში დღესაც ასე აღინიშნება გვარის შიგნითა განშტოებები, ანუ საძმოები (გასვიანი, 1991: 185). პ. ცხადაია შენიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველოში საიჯარო მიწა შეიძლებოდა ყოფილიყო თანაბარსაზიარო, სამე-

სამედო, სამეოთხედო. თანაბარსაზიაროდ, სანახევრო წილით დასამუშავებელი საიჯარო მიწა **საშელოდ** იწოდებოდა. ამ სამეურნეო-სამინათმოქმედო ტერმინის ამოსავალი ფუძე **შელ-** შინაარსით ქართული **ზიარ-** ფუძის შესატყვისია, მასა-ლობრივად კი იმერულ „სეულ“ მორფემიდან შეიძლება უკავშირდებოდეს (ცხა-დაია, I, 1999: 95). მამასადაამე, **შელი** ზიარია, წილია. ამასთანავე, **-შერ** ვისიმე ოჯახისადმი კუთვნილებითობის გამომხატველი სუფიქსია სვანურში (დონდუა, 2001: 336). პ. ცხადაია იმონებს **-შელ** ფუძის შემცველ კომპოზიციურ ტოპონიმებს სამეგრელოში: **გუტიაშელი, გუტუიაშელი, კოჩაშელი, პაპაშელი, შელიაშელი** (ცხადაია, I, 1999: 95-96). ტოპონიმთა ამ რიგს შეიძლება აგრეთვე დაემატოს **ბახვაშელი** და **გოჩაშელი** – ადგილი სენაკის მუნიციპალიტეტის სოფ. ფოცხოში... (ელიავა, 1989: 115). ამდენად, თ. მიბჩუანის მოსაზრება, რომ თითქოს საკუთრების ფორმის გამომხატველი **-შერ** ქართველური ენებიდან მხოლოდ სვანურში გვხვდება, არასწორია. როგორც ჩანს, **-შელ/-შერ** საერთოქართველური ფუძეა. ის დასტურდება სამეგრელოშიც. შდრ. ა. ქობალია: „**შელი** ზიარი, წილი, პაი; საზღვრით მეზობელი სამწყემსურში; ზოგჯერ იტყვიან **მოშელეზე** მოზიარეზე; მაშველი, შემწე; სათადარიგო“ (ქობალია, 2010: 659). სოფლის სახელწოდების აფხაზური ვარიანტია **ბაბიშირ** (ზუხბაია, 2000: 70).

ბაბუშერალ დამონმებულია ტოპონიმად სვანეთში (მიბჩუანი, 1998; მსჯელობისათვის იხ. Кварчия, 1985: 47-48). ჩუხუას შენიშვნა: **ბაბუში** მეგრულში საკუთარი სახელია, ანუ **ბაბუშ-ერ-ი** „ბაბუშისეული“.

§5.5. ბებესირი

ბებესირი//ბებე(ი)სკრი ეწოდება რამდენიმე ტბას გალის რაიონის სოფ. ტოგონში. აკონკრეტებენ შეთანხმებული ან მართული მსაზღვრელებით: **დიდი ბებეისკრი** – ერისწყლის მარჯვენა მხარეს, და **ჭიჭე ბებეისკრი** – მცირე ტბა გუდავის თემის სოფ. ოხურეში, რომელშიც ჩაედინება ზავრაფონი. გარდა ამისა, ტბები სახელდებული იყო პიროვნების კუთვნილების მიხედვით. კერძოდ, **თარაშ ბებეისკრი** დიდ ბებეისკრსა და ერწყარს შუა მდებარეობს, **ბუბაშ ბებეისკრი** – დიდი ბებეისკრის გვერდით. დამონმებულია აგრეთვე **ივაშ ბებეისკრი** და **ნაზიაშ ბებეისკრი**. ტბა ბებეისკრის სახელწოდებით ცნობილია აგრეთვე მარაჭაბიჯში, სოფ. ფიცარლალში. ბებე(ი)სკრი//ოხაიონა ეწოდება მცირე ტბას ვერჩეში (პ. შეშელეთი); ბებესკრი ეწოდება ტბებს ოქუმწყარ-ოხურეწყარს შუა, აჩიგვარასა და ოხურეში. ვ. კვარჭია ასახელებს ვარიანტებს – **Бабейсыр//Бамбеисыр//Бабейсыр**, და დასძენს – «фиксируется как варианты названия болотного озера в верховье р. Гэдаа (Цъакоба) в с. Аегэара (Ачгуара). Под именем Бебисыр

была известна также болотистая местность на берегу р. Дҫамшь (Дҫамыш), ныне она занята новым руслом реки (см. Аҫсны атопонимика, с. 409). Как нам представляется в основе гидронима лежит утерянное название вида болотного камыша Бабеисыр – от айсыр «камыш» (Кварчия, 2006: 119-120).

3. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მიერ 2003 წელს გამოცემულ სამურზაყანოს გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ლექსიკონში ტოპონიმის განმარტება არაა მოცემული, მაგრამ მისი მნიშვნელობის დადგენა შესაძლებელია ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონზე“ დაყრდნობით, რომლის მიხედვით **ბებესირი//ბებესირია** სამეგრელო-სამურზაყანოში ორი მნიშვნელობით გამოიყენება: 1. მღვრიე, დაჭაობებული თხელწყალი; 2. წაგრძელებული, ოვალური (ტბორი). იქვე სიტყვა **ბებე** განმარტებულია, როგორც „გრძლად და მსხვილად ჩამოქნილი“ (ქობალია, 2010: 59). ტოპონიმ „ბებესირის“ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას სიტყვის ორივე მნიშვნელობის გათვალისწინება დასაშვებად მიგვაჩნია (მსჯელობისათვის იხ. კეკელია, III სამეცნ. კონფ., 2014: 66).

§5.6. ბედია

ბედია სოფელი და თემის ცენტრია სამურზაყანოს დაბლობზე, გალის რაიონში, ოხოჯის მარჯვენა ნაპირას. ბედიის თემში სამი სოფელი შედის: ბედია, სახახუბიო და ფშაური. სოფელი ზ. დ. 160 მ-ზეა. შავ ზღვას 7 კმ-ით არის დაშორებული, ხოლო რაიონულ ცენტრს, ქალაქ გალს – 20 კმ-ით. ქართული ხუროთმოძღვრების მნიშვნელოვანი ძეგლია სამონასტრო კომპლექსი, რომლის ცენტრშიც აღმართული, გეგმით წაგრძელებული სწორკუთხედის ფორმის ტაძარი გადარჩენილი ორნამენტული ფრაგმენტების მიხედვით X-XI საუკუნეთა მიჯნაზეა აგებული. ას სამი შესასვლელი და ვიწრო გვერდის ნაგები აქვს. ახლანდელ ნაგებობას სპეციალისტები XIII-XIV საუკუნეებით ათარიღებენ. ტაძრის გუმბათი ორ ბურჯსა და საკურთხევლის კედლების კუთხეებს ეყრდნობა. აღმოსავლეთ ფასადზე ორი მცირე ნიშია. შემორჩენილია მოხატულობის ფრაგმენტებიც. სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში გამოსახულია ქტიტორი – ბაგრატი მესამე, რომელსაც ხელში ეკლესიის მოდელი უჭირავს, და ადგილობრივ ფეოდალთა, დადიანთა გვარის წარმომადგენლები. მოხატულობას XI, XIII-XIV საუკუნეებით ათარიღებენ. მონასტრის დასავლეთ მხარეს შემორჩენილია საკმაოდ დიდი ზომის სასახლე, ხოლო ჩრდილოეთით შესასვლელი კარის თავზე – XIV ს-ის სამრეკლო (ციციშვილი, ქსე, II, 1977: 265-266).

სახელწოდების წარმოშობისა და ეტიმოლოგიური ძიებისათვის დავიმოწმებთ საისტორიო წყაროების მონაცემებს. XVIII ს-ის ისტორიკოსი, გეოგრაფი და სახელმწიფო მოღვაწე ვახუშტი ბატონიშვილი გვაუწყებს: „ხოლო ამ ეგრისის მდინარესა ზედა, მთასა შინა, არს ეგრი, სადაცა მოვიდა პირველად ეგროს, ძე თარგამოსისა, და აქა აღაშენა ქალაქი და დაიპყრა საზღვარი თვისი. არამედ ამას შემდგომად უწოდეს ბედია, რომელ დასვა ა (პირველმა – ი. კ.) მეფემან ფარნაოზ ქუჯი ერისთავად რიონის დასავლეთისა, ვინაითგან ჰპოვა ბედი“ (ვახუშტი, IV, 1973: 780).

როგორც ვხედავთ, ვახუშტი ეყრდნობა და სავსებით იზიარებს წინამორბედი მემატინანის – ლეონტი მროველის შეხედულებას ბედიის დაარსებასა და სახელწოდების წარმოშობაზე. ამ განმარტებებს შორის რაიმე არსებითი განსხვავება არ შეინიშნება.

აფხაზეთში ოსმალური გავლენის გაძლიერების გამოძახილია წყაროებში დადასტურებული ვარიანტი სახელწოდებისა – **ბედია-ჩუკი** (Бокгауз, 6, 1892: 346; კალანდია, 2004: 79; ბედიის შესახებ იხ. აგრეთვე Кварчия, 1985:51-52).

სახელწოდების შესახებ დონ ქრისტოფორო დე კასტელი გვაუწყებს: მთებში სანადიროდ წასულ საქართველოს მეფეს თავიდან დოღბანდი გადმოვარდნია და იმ ადგილას ოქროს ჯვარი უპოვნია. მეფეს უთქვამს – კარგი ბედი მქონიაო და გაუცია ბრძანება იქვე ეკლესიის აშენებისა და ძვირფასეულობით გამდიდრების შესახებ (კასტელი, 1976: 171; შდრ.: გოცირიძე, 1984: 56).

ერთ-ერთი თქმულების თანახმად, ხანგრძლივი მოგზაურობით დაღლილ მწირებს კლდეში გამოკვეთილი ბუნებრივი სიმაგრე შეუმჩნევიათ და აღტაცებით შესძახეს – ბედია. მწირები იქ დარჩენილან, ხოლო იმ ადგილას შემდეგ ბედიის ტაძარი აშენებულა (Ермолова, 1912: 7; კალანდია, 2004: 79).

კ. ჰანის განმარტებითაც: „Бедия гр. (мингр.) ბედი беди=счастье-селеные счастливое, богатое (Гань, 1909: 24).

მაშასადამე, ზემოთმოტანილი ისტორიული წყაროების თანახმად, სახელწოდების მნიშვნელობა დაკავშირებულია **ბედთან**. „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ მიხედვით ამ სიტყვის მრავალთაგან ერთ-ერთი მნიშვნელობაა „კარგი ხვედრი – იღბალი, ბედნიერება“ (ქეგლ, I, 1990: 124). შდრ.: ბედ-ი – იღბალი; ძალა, რომელიც წინასწარ განსაზღვრავს ადამიანის ცხოვრებას. ძვ. ქართ. ბედ-ი „სვე“... ძველ ქართულშივე გვხვდება ბედ-ის დერივატები: **ბედ-იან-ი**, **ბედ-ით** („ამაოდ“), **ბედ-ნიერ-ი** და **უ-ბად-ო** – „ცუდი“, „უბედური“, „საცოდავი“. უკანასკნელ ფორმას ბ. გიგინეიშვილი საყურადღებოდ მიიჩნევს იმ მხრივ, რომ მასში, შესაძლოა, დაცული იყოს თავდაპირველი სახე **ბად**. **ბედ-ი** ფორმაში ბოლოკიდური **-ი**-ს გავლენით მომხდარა **აუე**. მეგრული ფორმა

უ-ბად-ო („ბოროტი“, „ცუდი“), ი. ყიფშიძის აზრით, არსებითი სახელისაგან არის ნაწარმოები. ესაა ქართული **ბედი-ს** მიერ გაძევებული სიტყვა ***ბადი** – „ბედნიერი“ (გიგინეიშვილი, 2016: 46). ტოპონიმ „ბედიის“ შესახებ ვრცელი მსჯელობა მოცემულია აფხაზი მეცნიერის – ვალერი კვარჭიას ნაშრომში: «**Бедиа** – оно может быть переносным или же связано с банд, бенд, бандиа, встречающимся в итальянских источниках XIV – XV вв. (Анчабадзе З. В. Из истории... С. 239). На персидском банд, бенд означает «крепость». В действительности в селе Бедиа имеется древняя крепость внушительных размеров, именуемая абхазами Нарджхьоу, а в источниках иногда как **Агәа, Акуа, Бедиачук**. Д. К. Чачхалиа считает, что **Бедиа** – от латинского бадиа «монастырь», «аббатство» (см.: Карла Серена. Путешествие по Абхазии. С. 44) (Кварчия, 2006: 131).

ტოპონიმის სემანტიკის შესაცნობად საყურადღებოა **ბედია** სიტყვის სხვა მნიშვნელობებიც. სამურზაყანოელთა (და საერთოდ, მეგრელთა) მეტყველებაში იგი აღნიშნავს „საღვთოს, ხატზე შესახებულს“, „ხატის ტყეს“. ამასთანავე, ბედიას ეძახიან „ჩაღრმავებულ ადგილს, ქვაბულს“. ამ უკანასკნელ მნიშვნელობასთან სემანტიკურადაა დაკავშირებული აგრეთვე **ბედე**, რაც წარმოადგენს ერთგვარ ტაბლას, ზედ ამოჭრილი ჩაღრმავებებით, ღომის ჩასაგებად (ქობალია, 2010: 60). საგულისხმოა ის გარემოება, რომ სამურზაყანოსა და სამეგრელოში, ადგილს, სადაც ადრე ხატის ტყე იყო განაშენებული, **ბედიანაჩენს** უწოდებდნენ (იქვე).

ბედია სიტყვის ასეთი განმარტება საფუძველს იძლევა, რომ ეჭვის ქვეშ დავაყენოთ ისტორიულ წყაროებში ტოპონიმ „ბედიის“ შესახებ დაცული ინფორმაცია, და საფუძვლიანი, ამასთანავე, აუცილებელი კორექტირება შევიტანოთ მოტივაციაში; ამდენად, შესაძლებელია ბედია ორგვარად გავიაზროთ. კერძოდ, 1. „ხატზე შესახებებული, ხატისთვის მიჩენილი ტყე ან მიწა“, და 2. „ჩაღრმავებული ადგილი, ქვაბული, ტაფობი“ (ბედიის ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 109-111; მისივე, XXXIII, 2013: 23-24).

§5.7. ბირცხა

ბირცხა სოფელია სოხუმის რაიონში. ეს სახელი ზემო და ქვემო ბირცხის კრებლითი სახელწოდებაა. ზემო ბირცხა მდ. ბესლეთის მარჯვენა ნაპირზე, ზ. დ. 130 მ-ზეა და სოხუმს დაშორებულია 5 კმ-ით; ქვემო ბირცხა მდებარეობს აფხაზეთის ბორცვიან მთისწინეთში, ბესლეთის ნაპირას, ზ. დ. 150 მ.-ზე, სოხუმიდან – 8 კმ, ბესლეთიდან – 2 კმ. ბირცხის შესახებ ვ. კვარჭია აღნიშნავს: „Бирцха – упоминает Нордман как название абхазского села в районе Цебельды... картах

первой половины XIX века... С канса прошлого столетия на территории Пирцха помещается населенный пункт Мителевка..." (Кварчия, 1985: 52).

ვ. ზუხბაიას განმარტებით, სოფლის სახელწოდება დაკავშირებულია მეგრულ სიტყვასთან – **ბირცხა**, რაც „ფრჩხილს“ ნიშნავს (ზუხბაია, 2000: 61). შდრ. ***ბურცხა** „ფრჩხილი“; ლაზ. **ბუცხა**, მეგრ. **ბირცხა** „ფრჩხილი“, აკა-ბურცხა „ფრჩხილის ოღენა“; შდრ. ძვ. ქართ. **ფრცხილ-ი** (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, I, 2015: 779).

ბირცხა სიტყვა მეგრულში მართლაც აღნიშნავს ფრჩხილს, ბრჭყალს, ჭანგს; ლიბრს; ნაჭდევს თიხის ჭურჭელზე; მაგრამ ჩვენ საგულისხმოდ გვეჩვენება ამ სიტყვის კიდევ ერთი მნიშვნელობა სამურზაყანოულ მეგრულში. ესაა მცენარის სახელწოდება, იგივე **ჭანგა** (ქობალია, 2010: 63).

§5.8. გაგრა

გაგრა საკავშირო მნიშვნელობის ზღვისპირა კლიმატური კურორტია და მდებარეობს გაგრის უბის ვიწრო სანაპირო ზოლში, გაგრის ქედის სამხრეთ კალთაზე, ზ. დ. 7-50 მ-ზე, და სოხუმიდან 80 კმ-ით არის დაშორებული. აქ ადამიანის ცხოვრების ნაკვალები პალეოლითის ხანიდან დასტურდება. კ. ბერულავა ქალაქის სიძველეებზე მსჯელობისას აღნიშნავს, რომ ის მხარე, სადაც გაგრა მდებარეობს, ძველად **ნიკიტად** იწოდებოდა. იტალიელები გაგრას **კაკკარის (Caccari)** უწოდებდნენ. სახელწოდების თავდაპირველი ფორმა კაკკარი ნანარმოებია სიტყვა „კარისაგან“. მტრის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით გადაადგილებისას გაგრის ვიწრობი წარმოადგენდა **კართა კარს**. მკვლევარი იმონმებს გალიც-ვოლინური მატეანის ცნობას ვლადიმერ მონომახის მიერ ყრმის განდევნის შესახებ („ობეზთა შინა რკინის კართ იქით“) და დაასკვნის, რომ გაგრაში მართლაც არსებობდა რკინის კარები (ბერულავა, 1951: 77; იხ. აგრეთვე ჯანაშია, VI, 1988: 292, და იქვე მითითებული ლიტ-რა). პირველი წერილობითი წყარო, რომელშიც გაგრა მოიხსენიება, XIV ს-ით თარიღდება. ზღვისპირას შემორჩენილია IV-V საუკუნეების ციხის ნაშთი (150+100 მ.), რომელსაც აკლია ზღვისკენ მიმართული ერთი კედელი, და ტლანქად დამუშავებული ქვის კვადრებით ნაგები VI-VII საუკუნეების სამეკლესიანი ბაზილიკა. ციხის ძველი ზღუდის ნაშთები და ჭიშკარი გვიანდელ გადაკეთებათა ნყოფის ქვეშ არის მოქცეული (ლაშხია, ბერაძე, ...ქსე, II, 1977: 612). XVII ს-ის თურქი მოგზაური ევლია ჩელები აბაზური ტომის მთის ჩანდების მიწაზე ასახელებს ნავსადგურს, რომლის სახელწოდებაც **კაკრ** (თურქული ტრანსკრიფციით Kokur) (ევლია ჩელები, I, 1971: 14).

გაგრასა და გაგრის ციხეს არაერთგზის მოიხსენიებს გერმანელი ავტორი ედუარდ აიხვალდი. მისი ცნობით, შავი ზღვის პირას, გაგრის მონასტრიდან სოფ. მამაიძე ცხოვრობდა ხალხის ჯგუფი ჯანეტები, რომელიც ძალით ჰყავდა დამორჩილებული აფხაზეთის მთავარ ქელემ ბეი შარვაშიძეს (აიხვალდი, 2005: 214). ჯანეტებში, როგორც ჩანს, აიხვალდი გულისხმობდა ჯიქებს. აიხვალდი შენიშნავს, რომ აფხაზეთს ჩრდილო-დასავლეთიდან ჩერქეზებისგან გამოყოფს მდ. გაგრინისი და კავკასიონის განშტოებები. სხვაგან მდინარეს **გაგრინის** ფორმით მოიხსენიებს და წერს, რომ გაგრინში ჩრდილოეთით გამოყოფს აფხაზეთს ჩერქეზეთიდან და გაგრის ციხის მახლობლად შეერთვის შავ ზღვას (იქვე: 222). თვით ციხის შესახებ მოგზაური წერს: ზღვაზე, კლდოვანი ხეობის გამოსასვლელში, კავკასიის მთის ბოლოს მდებარე გაგრის დანგრეულ ციხეს თამამად შეიძლება დაერქვას დასავლეთ საქართველოს გასაღები (იქვე: 223).

გაგრის შესახებ ანალოგიურ ცნობებს გვანვდის ფრანგი მეცნიერი, მოგზაური და საზოგადო მოღვაწე ბარონი დე ბაი. მისი თქმით, აფხაზეთის ჩრდილოეთ საზღვარს ქმნის გაგრის მთების ქედი, რომელიც გამოყოფს მას შავი ზღვის გუბერნიისაგან. იურული კირქვის ტერასები გაგრაში უეცრად ზღვაში ეშვება. ჩრდილოეთით ბუნებრივი საზღვარი ყოფდა აფხაზეთის ტერიტორიას ჩერქეზთა ტომებით დასახლებული ქვეყნებისაგან. აფხაზეთი გულისხმობს საკუთრივ აფხაზეთს გაგრიდან მდ. კოდორამდე (ბარონი დე ბაი, 2011: 114, 115). ფრანგი მეცნიერი იმავე ნარკვევში აგრძელებს მსჯელობას გაგრის შესახებ და შენიშნავს, რომ კალდახვარის შემდეგ მდებარე გაგრა აფხაზეთის ჩრდილოეთი საზღვარია. გაგრას შარდენი ბალადაქს უწოდებს, რაც თურქულად „მაღალ მთას“ ნიშნავს, ხოლო კლაპროტი იყენებს სიტყვა დერბენდს (ხეობა, კარი). იქ, სადაც მთა ზღვის ტალღებს ებჯინება, დატოვებულია ვიწრო გასასვლელი, თერმოპილეს ნამდვილი ხეობა, რომელიც ციხესიმაგრითაა ჩაკეტილი. აქ იცავდნენ აფხაზეთი თავიანთ ტერიტორიაზე შემოსასვლელს ჩერქეზების შემოსევისგან. რუსებს აქ ჰყავდათ გარნიზონი (იქვე: 133). ბარონი დე ბაი გაგრას უწოდებს ფერიების ქვეყანას და აღმოსავლურ სამოთხეს (იქვე: 134). „მდინარე ჟოეკვარას ახლოს არის ბაზარი და თავმოყრილია სხვადასხვა შენობა. ციხესიმაგრის, რომლის საძირკველი ზღვაშია, დანგრეული კედლების შიგნით განთავსებულია პატარა სასტუმრო, ყაზარმა ჯარისკაცთა პატარა რაზმისათვის, აფთიაქი, საინტენდატო, აქვეა ეკლესია, შორეული წარსულის ერთადერთი ნაშთი. იგი აღდგენილ იქნა გრაფინია ოლდენბურგსკის ნიჭიერებითა და ზრუნვით; ეს ტაძარი წმინდა იპათის სახელს ატარებს... ამ პატარა ბაზილიკას VI საუკუნეს მიაკუთვნებენ, მისი აგების თარიღი საეჭვოა; ყოველ შემთხვევაში, ძალიან ძველი ტიპის ნაგებობაა. იგი შედგება მრგვალ თაღში მოთავსებული ნეფის, ნახევარწრიული კრე-

ბულისა და, დასავლეთით, რალაც ვესტიბულისმაგვარი მინაშენისაგან. ყველა კარი გადის ვინრო დერეფანში, რომელიც უკავშირდება ტაძარს პატარა ზომის გასასვლელით. ერთი წელი არცაა გასული, რაც ეკლესია აღადგინეს და მასში ღვთისმსახურება მიმდინარეობს. დანგრეული ციხესიმაგრის გალავნის ზემოთ ყურადღებას იქცევს კლდეზე არნივის ბუდესავით გადაკიდებული სასახლე, რომლის მშენებლობა სადაცაა დამთავრდება“ (იქვე: 135).

გაგრის შესახებ ცნობებს გვანჭდის ფრანგი მოგზაური და კომერსანტი ჟაკ ფრანსუა გამბა. იგი ადღერის მახლობლად ასახელებს გაგრის სახელწოდებით ცნობილ ხეობას და დასძენს: „გაგრა გაშენებულია ზღვის სანაპიროსა და ციცაბო მთის ფერდობს შორის და სამხრეთ აფხაზეთს ჩრდილო აფხაზეთისა და ჩერქეზეთისაგან გამოყოფს... გაგრის ადგილმდებარეობა ძლიერ მოხერხებულია, რუსეთის მთავრობამ ყურადღება უნდა მიაქციოს ამ ადგილს და მისი ხელში ჩაგდება უპირველესი მნიშვნელობის ამოცანად უნდა დაისახოს, თუკი კავკასიის ხალხების საბოლოო დაშოშმინება და დამორჩილება სურს“ (გამბა, 1987: 78).

გაგრის წარსულის, აწმყოსა და მომავლის შესახებ ვრცლად მოგვითხრობს ცნობილი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე თედო სახოკია: შავი ზღვისპირის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე გაგრა ერთი საუკეთესო ადგილთაგანია. მარჯვე მდებარეობის წყალობით გაგრა ერთ დროს საომარ ასპარეზად იყო არჩეული. კავკასიის ქედის თანატოლად მომავალი აფხაზეთის მთა გაგრასთან შიგ ზღვაში იჭრება და ქმნის ბუნებრივ და მიუდგომელ, ძნელად გადასალახავ საზღვარს აფხაზეთსა და საჩერქეზოს შორის. ასეთ სტრატეგიულ ადგილას რუსეთის მხედრობამ ციხე ააგო და შიგ გარნიზონები ჩააყენა სამოციან წლებში, ჩერქეზებთან ომის დროს... გაგრა ორია: ძველი, ანუ კეთილმოწყობილი ნაწილი გაგრისა პრინცის სასტუმროსა და სასახლის შემოგარენში მდებარეობს, ხოლო ახალი გაგრა ძველის აღმოსავლეთით, ხუთი კმ-ის დაშორებით მდებარეობს და წარმოადგენს ასი მხარის მანძილზე, გზის იქით-აქეთ გამწკრივებულ ხის დუქნებს... გაგრას, ამ ერთბაშად შექმნილ კურორტს, მეტად საინტერესო და საყურადღებო, უთუოდ დიდი მომავალი აქვს (სახოკია, 1985: 405-409).

პ. ინგოროყვა სახელწოდება გაგარს თავისი გრამატიკული გაფორმების მიხედვით ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ჯგუფს აკუთვნებდა. სახელოვანი მეცნიერი გამოყოფდა ფუძე-სიტყვას **გაგი**, რასაც ქართული ტოპონიმების – გაგის, გაგვისა და გოგარენეს, ანუ გაგარენის იდენტურად, ხოლო ბოლოკიდურ არ-ს ქართული ტოპონიმების ჩვეულებრივ დაბოლოებად მიიჩნევდა. იმავე სექტორში, შავ ზღვასთან მდ. გაგრიფშის//გაგის წყლის შეერთების ადგილას, ანუ ძველი გაგრიდან ერთ კილომეტრზე, სამხრეთით, მდებარეობდა სოფელი გაგი, რომელიც ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნში“ გადმოცემუ-

ლია Khaki ფორმით. „ამრიგად, თვით ადგილობრივ აფხაზეთშივე არსებულა ეს გეოგრაფიული სახელწოდება ორივე ფორმით **გაგი** და **გაგარი...**“ (ინგოროყვა, 1954: 149, 150).

აფხაზი მეცნიერი ზ. ანჩაბაძე ფიქრობდა, რომ ქალაქის სახელწოდება წარმოშობილია გაგრიფშიდან. გაკ//კაკ, მისი აზრით, საკუთარი სახელია, -რი – კუთვნილების აფიქსი, -ფშ- კი „თემის მნიშვნელობის“ მიმანიშნებელი: „Слово Гагра происходит от названия села Гаг-ри-пш, где Гаг („как“) собственное имя „ри“ афикс принадлежности и „ш“ – дода (в смысле „обшина“) ср. Гуль-ри-пш, и др.“ (Анчабадзе, 1956: 265). ასეთივე შეხედულებისა იყო კ. შაყრილიც (Шакрил, 1965: 157).

შ. ინალ-იფას მოსაზრებით, -რა სუფიქსიანი ტოპონიმების – ეშერას, აჟარას, ათარას, აჟარას, აჩიგვარას, აჩანდარას მსგავსად, გაგრა აფხაზური წარმომავლობისაა; თუმცა განმარტებული არა აქვს გაგ- ძირი (Инал-ипа, 1976: 140, 378).

აბასგთა მიერ აგებული მიუვალი სიმაგრის სახელს – კაკარ, ბ. გოგია გაიაზრებს როგორც „ქვაკარს“ – კაკარი//გაგარი, დღევ. გაგრა (გოგია, 2003: 120).

სრულიად განსხვავებული მოსაზრება გამოთქვა თ. მიბჩუანმა, რომელმაც გაგრის სახელწოდება სვანურ „გაკ“-ს დაუკავშირა. მისი აზრით, ამ ტოპონიმის სვანური წარმომავლობის ვერსიას სარწმუნოს ხდის ახ. ნ. II ს-ის გეოგრაფისა და ასტრონომის – კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობა დღევანდელი გაგრის ზონაში „სუანო კოლხების“ ცხოვრების შესახებ, და VII ს-ის „სომხეთის გეოგრაფიაში“ დაცული ცნობა, რომლის მიხედვით დღევანდელ ბიჭვინთამდე სვანები ცხოვრობდნენ (მიბჩუანი, 1989: 272). სხვაგან აღნიშნავს, რომ გაგრა – (ლიუ-ლიეს „კაკრა“) ეს არის სვანური სიტყვა „გაკ-რა“, რომელიც ნიგვზნარს ნიშნავს. გაგრა-ბიჭვინთის ტერიტორიაზე დღესაც ერთ ადგილს „ორეხოვია რომჩას“ ეძახიან (მიბჩუანი, „სახალხო განათლება“, №53, 1989: 15).

გაკ, კაკ, კაკრა სვანურში ეწოდება ჩვეულებრივ კაკლის ხეს (მაყაშვილი, 1991: 154, 155). **გაკ** კაკალია, **გაკრა** კაკლის ხეა (დონდუა, 2001: 57). გ. გასვიანსაც ეჭვი არ ეპარება იმაში, რომ გაგარი/კაკარი სვანური კაკარი/გაკარი-დან მომდინარეობს, რაც კაკლის ხეებიან ადგილს ეწოდება. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს მცენარეთა სვანური სახელწოდებების (ლუმრა „ნაძვი“, თეკრა „თელა“, ჯირხვა „მუხა“, ჟახვრა „არყის ხე“, იფრა „იფანი“, ცხუმრა „რცხილა“ და ა. შ.) სვანეთის ტოპონიმიში ფართოდ გავრცელება (გასვიანი, 2011: 172-173). ამის მიუხედავად აფსუებმა ამ დასახლებული პუნქტის სახელწოდება თავის კუთვნილებად მონათლეს და გაგრაფსტად გადააკეთეს (იქვე: 173).

აფხაზი ენათმეცნიერი ხუხუტი ბლაჟუბა ქალაქ გაგრის სახელწოდებაში გამოყოფს **გაგ** ფუძეს და აფხაზურმატოპონიმებელ-**რა** სუფიქსს (Бражба, 1964: 258, 260). პროფ. ზურაბ ჭუმბურიძე თვლის, რომ აფხაზური ტოპონიმის – გაგრიფშის ამოსავალია პიროვნების ან სატომო სახელი **გაგ**. მაშასადამე, მკვლევრის აზრით, გაგრიფში იგივეა, რაც „გაგის წყალი“. **გაგი** ადამიანის საკუთარი სახელიდან უნდა იყოს მიღებული სახელწოდება **გაგრა** (ჭუმბურიძე, 1971: 55-56).

თ. ბერაძის აზრით, გაგრა მომდინარეობს ძველ ქართულში „გასასვლელის“ აღმნიშვნელი „გაგარი“ სიტყვიდან. უძველესი დროიდან აქ არსებული ერთადერთი გასასვლელი წარმოადგენდა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ორი მხარის ერთმანეთთან დამაკავშირებელს (ბერაძე, I, 1973: 122). ტოპონიმ „გაგრის“ ძველი ვარიანტი „გაგარი“ მოხსენებულია ხობის ტაძარზე ვამეყ დადიანის მიერ გაკეთებულ წარწერაში (1384-1396 წწ.). წარწერის ტექსტი გვაუწყებს: „სახელითა ღმრთისაითა, ერისთავთ ერისთავმან და მანდატურთუხუცესმან, დადიანმან, ვამეყ... მიუწა ჯიქეთს, ურწმუნოებისა და ორგულებისათვის, რათამცა მოემსახურა და სძლო და შეურაცხ და უჭმარ იქმნა მათი სიმაგრენი, გაგარი და უღალნი ყოველნივე ძალითა მოირჭუნა... და მაშინ მოილო სვეტნი და ფიქალნი ესენი მარმარილოსანი...“ (ყორდანი, III, 199; გასვიანი, 2011: 172).

პ. ინგოროყვას, ხ. ბლაჟუბას და ზ. ჭუმბურიძის თვალსაზრისს მიმოიხილავს თ. გვანცელაძე და შენიშნავს, რომ არც ერთი მათგანის მოსაზრება სათანადოდ არგუმენტირებული არ არის. ხ. ბლაჟუბას და პ. ინგოროყვას სხვადასხვა ენის საფუძველზე გამოყოფილი ერთი და იმავე **გაგ** ძირის სემანტიკა დადგენილი არა აქვთ, ხოლო ზ. ჭუმბურიძის მიერ გამოყოფილი იგივე გაგ ძირი აფხაზურში არც პიროვნულ და არც სატომო სახელად არ დასტურდება (გვანცელაძე, „არტანუჯი“, №10, 2000: 89).

თ. გვანცელაძე მართებულად მიიჩნევს თეიმურაზ მიბჩუანის მოსაზრებას გაგრის სვანური წარმომავლობის ტოპონიმად გააზრების შესახებ და აზუსტებს ზოგ საკითხს: **გაკ-რა** სვანურში არა მარტო „კაკლოვანის“, არამედ თვით „კაკლის ხის“ აღმნიშვნელიცაა. მასში გამოყოფილი სვანური **-რა** სუფიქსი დამახასიათებელია ხეების სახელებისათვის (შდრ. **ზესხრა** „ცაცხვის ხე“, **ჰებ-რა** „ბლის ხე“, **ჯიპ-რა** „მუხის ხე“...). ამასთანავე, **-რა** სუფიქსი, ჰაინც ფენრიხის ნაშრომზე მითითებით, ქართველური (ქართულ-სვანური) წარმოშობის სუფიქსად მიაჩნია და ცდილობს სვანურში ამ სუფიქსის აფხაზურიდან ნასესხებ სუფიქსად მიჩნევის ნიკო მარისეული მოსაზრების მცდარობის დასაბუთებას, რასაც შემდეგი გარემოებით ხსნის: „...მორფოლოგიური ინვენტარის ერთი ენიდან მეორეში სესხება მძლავრი ენობრივი ზეგავლენის შედეგად არის მოსალოდნელი, სვანურში კი აფხაზური ენის მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი ზეგავლენის კვალი ლექსიკაშიც

არ დასტურდება, მაშინ, როდესაც სვანურის კვალი აფხაზურში ნამდვილად შეინიშნება, თუნდაც სუბსტრატული ტოპონიმების სახით“ (იქვე: 90).

მკვლევარი კ. ოკუჯავა ეთანხმება სახელწოდება „გაგრის“ თ. მიბჩუანისეულ განმარტებას და აღნიშნავს, რომ ქართულსა და მეგრულშიც კაკალი და კაკლის ხე აღინიშნებოდა სიტყვით **გაკ//კაკ**. თავისი მოსაზრების გასამყარებლად კ. ოკუჯავა იმონებს **გაკ-//კაკ-** ფუძიანი ტოპონიმების ფართოდ გავრცელების ფაქტს საქართველოში. ასახელებს შემდეგ ტოპონიმებს: გაგს სამცხეში, გაგურს გურიასში, გაგულესს ლეჩხუმში, გაგურასა და გაგინყუს ზემო სამეგრელოში. ამავე ძირს უკავშირებს ქართულ გვარებს – კაკალიას, კაკულიას, კაკავას, გაგუას და ა. შ. (ოკუჯავა, 2002: 74; იხ. მისივე, 2012: 13-15). ეს მოსაზრება დაზუსტებას საჭიროებს. გვარების – კაკალიას, კაკულიას, კაკავას, გაგუასა და მისთ. ამოსავალია უძველესი ქართული საკუთარი სახელები – კაკა, კაკალა, კაკული → კაკი, გაგა, გაგუ და ა. შ. (ცხადაია, 2000: 65, 90, 91).

ოიკონიმ „გაგრის“ შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურისა და წერილობითი წყაროების ვრცელი ეტიმოლოგიურ-ეტიოლოგიური ანალიზი ეკუთვნის აგრეთვე ისტორიკოს აბესალომ ტულუშს. მკვლევარი არ იზიარებს ზ. ანჩაბაძისა და კ. შაყრილის თვალსაზრისს ტოპონიმ „გაგრიფშიდან“ **გაგრის** წარმოშობის შესახებ და ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ შესაძლებელია ადგილი ჰქონოდა პირუკუ პროცესსაც, ანუ ტოპონიმ გაგრიდან წარმოქმნილიყო ჰიდრონიმული წარმომავლობის გაგრიფში. ამასთანავე, ზ. ანჩაბაძე და კ. შაყრილი გვერდს უვლიან ქართულ და უცხოურ წყაროებში ტოპონიმ „გაგრის“ ადრეული ფორმის **გაგარის**, **კაკარის** ფორმით დაფიქსირებას. ამიტომ ეს მოსაზრება ამ ტოპონიმის აფსარულ/აფსუურ ენასთან დაკავშირების ნადილითაა ნაკარნახევი და მისი აშკარად ხელოვნურობაც ამის შედეგია, თუმცა ა. ტულუში არც პ. ინგოროყვას მოსაზრებას მიიჩნევს დამაჯერებლად (ტულუში, „ია“, 1999: 77). მკვლევარი თავის ნაშრომში იმონებს ზ. დანელიას მოსაზრებას სახელწოდება **გაგრის** ძველაფხაზური გვარიდან – **გაგაა**, წარმოშობის შესახებ, რომ თითქოს ამ საგვარეულოს გაგრის ადგილებში უცხოვრია ოდესღაც. ეს ვარაუდიც ჭეშმარიტებას მოკლებულია, ვინაიდან გვარსახელი გაგაა, თუკი ასეთი საერთოდ არსებობდა, აფხაზური კი არა, ქართველური, კერძოდ, ზანური წარმოშობისაა. მოსული აფსარები/აფსუები მათ მიერ ასიმილირებული ადგილობრივი ზანური ტომის – აფხაზების -ავა დაბოლოებიან გვარსახელებს სწორედ ამგვარ სახეს აძლევდნენ. შდრ.: აგუმავა//აგუმაა; არადა აგუმავას გვარი ზანური წარმოშობისაა (იქვე: 78). თ. ბერაძე ფიქრობდა, რომ XIV-XVI საუკუნეთა იტალიური რუკების მონაცემებით დღევანდელი გაგრის შესატყვისი გაგარის ხობის წარწერაში მოხსენიებულ გაგართან გაიგივება დაუშვებელია, რადგან წარწერის

მიხედვით გაგარი ჯიქეთშია საძიებელი, ხოლო ამჟამინდელი გაგრა ისტორიული ჯიქეთის შემადგენლობაში არასდროს ყოფილა. ა. ტულუშის აზრით, თ. ბერაძის დამონმებული თვალსაზრისი მიუღებელია, ვინაიდან ხობის წარწერის კონტექსტი ასეთი დასკვნის გაკეთების საფუძველს აღარ იძლევა. ამასთანავე, ჯიქების ქვეშ, ქართული წყაროები, როგორც ჩანს, აწინდელ აფხაზებს/აფსარებს გულისხმობს, და ისიც, რომ XIV საუკუნეში გაგრა უკვე უქვევლად მათ ხელშია (იქვე: 79). მკვლევარი გაგრის სახელწოდების ნაგარაუდევ სანყის ფორმად საისტორიო წყაროების მონაცემთა შეჯერების საფუძველზე **გაკარი** ფორმას მიიჩნევს. რამდენადაც „აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთი... – დასძენს ა. ტულუში, – ზანური ტომების, კერძოდ, აფხაზთა (პროტოაფხაზთა) ნამკვიდრალია, პირველ რიგში გაგრის მნიშვნელობის ახსნას სწორედ ზანურის მეშვეობით უნდა ვეცადოთ“ (იქვე: 80). მკვლევარი სახელწოდება **გაგარ**-ში გამოყოფს ქედის, თხემის აღმნიშვნელ ზანურ/მეგრულ სიტყვა **გა**-ს, ხოლო **კაკარ**-ში – ბოლოკიდურ **კარს**, რაც მეგრულშიც „კარის“ მნიშვნელობით გამოიყენება. გაკარი ზანური/პროტოაფხაზური ტოპონიმი უნდა იყოს და იგივეა, რაც „ქედ-კარი“. **გა** „ქედი“, კარი „კარი“ (შდრ.: კლდეკარი, დარიალი და სხვ.) (იქვე: 81). ა. ტულუში თავისი მოსაზრების გასამყარებლად არგუმენტად მოიშველიებს იმ ფაქტს, რომ აქ, გაგრაში, კავკასიონის მთავარი ქედი შავ ზღვამდე აღწევს და ზღვასა და კლდეს შორის დარჩენილი სამიოდე ათეული ნაბიჯის სიგრძის ვიწრობით ერთმანეთისგან იყოფოდა დიდ და მცირე აფხაზეთად წოდებული ორი ქართული ქვეყანა. ამასთანავე, გაგრას აფსარები/აფხაზები ხაგუაშას, ანუ ვიწრო კარს უწოდებენ. მას ანგარიშგასაწევად მიაჩნია ის გარემოებაც, რომ XVII საუკუნის ერთ-ერთ რუკაზე, კერძოდ, „ჯიჰან-ნუმას“ რუკაზე, გაგრის ადგილას აწერია დერბენდი, სპარს. „რკინის კარი“ (იქვე: 80).

ვ. კვარჭიას მსჯელობით, „При объяснении этимологии Гагра прежде всего нужно обратиться к данным абхазского языка, выяснить характер и значение самой местности. Абхазы именуют ее Гагра. Здесь до махаджирства проживало абхазское общество Гаграа – отсюда название местности и речки Гагрыпъшь «край Гагрцев». Общество же Гаграа, Гагрыпъшь именовалось по месту проживания.

Вышеприведенные данные разновременных письменных источников и известные фонетические процессы в абхазском языке позволяют современное Гагра возвести к Гакра или Гақыра. Последний переводится с абхазского как «место, где закрывается (преграждается) морской берег» – состоит из а-га «берег моря» (например, Га-пъшыра «место, где обзревается морской берег») и а-кра «закрывать, преграждать», срав. амѡа-кра «закрывать дорогу», «держать» – отсюда и топоним Амѡа-қыра «место, где закрывается дорога», Азых-қыра «плотина».

Абхазская этимология Гагра из Гакра «место, где закрывается (морской) берег» полностью соответствует характеру местности. Именно у Старой Гагры горы прерывают береговую полосу и неспроста Гагрский проход некоторые называют абхазскими Фермопилами, а турки именовали его Дербент «горный проход» или «запертый проход». Как известно, здесь существует с IV – V веков крепость с абхазским названием Абаата «укрепленное место», «место крепости». Что касается заявления Т. Мибчуани о том, что абхазских топонимов с суффиксом ра набирается не более четырех, то и оно далеко от истины. Подобное утверждение говорит о незнании автором топонимической карты Абхазии, где представлено более тысячи названий, образованных именно с помощью суффикса ра, одного из самых высокопродуктивных словообразователей абхазского языка (о Гагре см. также работу Ворошилова, «Топонимы Российского Причерноморья, с. 91-93) (Кварчия, 2006: 141).

თუკი ოიკონიმ „გაგრის“ შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე არსებულ მოსაზრებებს შევაჯერებთ, შემდეგ სურათს მივიღებთ:

კ. ბერულავა: სახელწოდების თავდაპირველი ფორმა **კაკ-კარი**-ი ნანარმოებია სიტყვა კარისაგან. გაგრის ვინრობი წარმოადგენდა **კართა კარს**.

- პ. ინგოროყვა: **გაგ-არ-ი** გრამატიკული გაფორმების მიხედვით ქართული გეოგრაფიული სახელწოდებაა, რომელშიც გამოყოფა ფუძე-სიტყვა **გაგი**;
- ზ. ანჩაბაძე: ქალაქის სახელწოდება წარმოშობილია გაგრიფშიდან. **გაკ//კაკ** საკუთარი სახელია, **-რი** – კუთვნილების აფიქსი, **-ფშ-** კი „თემის მნიშვნელობის“ მიმანიშნებელი;
- შ. ინალ-იფა: **გაგ-რა** აფხაზური წარმომავლობისაა, სადაც **-რა** სუფიქსია. **გაგ-** ძირის მნიშვნელობაზე არაფერს ამბობს;
- ბ. გოგია: **კაკ-არ-ი//გაგ-არ-ი**, დღევ. **გაგ-რა**, იგივეა, რაცა „ქვაკარი“;
- თ. მიზჩუანი: **გაგ-რა** სვანური წარმომავლობის ტოპონიმი. „გაკ“ სვანურად კაკალია;
- გ. გასვიანი: **გაგ-არ-ი/კაკ-არ-ი** სვანური კაკარი/გაკარი-დან მომდინარეობს, რომელიც კაკლის ხეებიან ადგილს ეწოდება;
- ხუბუტი ბლაჟბა: ქალაქ გაგრის სახელწოდებაში გამოიყოფა **გაგ** ფუძე და აფხაზური მატოპონიმებელი **-რა** სუფსიქსი;
- ზურაბ ჭუმბურიძე: **გაგი** ადამიანის საკუთარი სახელიდან უნდა იყოს მიღებული სახელწოდება **გაგრა**;
- თ. ბერაძე: გაგრა მომდინარეობს ძველ ქართულში „გასასვლელის“ აღმნიშვნელი „გაგარი“ სიტყვიდან;

- თ. გვანცელაძე: იზიარებს თეიმურაზ მიზჩუანის მოსაზრებას გაგრის სვანური წარმომავლობის ტოპონიმად გააზრების შესახებ და აზუსტებს: **გაკ-რა** სვანურში არა მარტო „კაკლოვანის“, არამედ თვით „კაკლის ხის“ აღმნიშვნელიცაა;
- კ. ოკუჯავა: ქართულსა და მეგრულშიც, სვანურის მსგავსად, კაკალი და კაკლის ხე აღინიშნებოდა სიტყვით **გაკ//კაკ**;
- ა. ტულუში: სახელწოდება **გაგარ**-ში გამოიყოფა ქედის, თხემის აღმნიშვნელი ზანურ-მეგრული სიტყვა **გა**, ხოლო **კაკარ**-ში – ბოლოკიდური „კარ-ი“, რომელიც მეგრულშიც კარის მნიშვნელობით გამოიყენება. **გაკარი** ზანური/პროტოაფხაზური ტოპონიმი უნდა იყოს და იგივეა, რაც „ქედ-კარი“. **გა** „ქედი“, **კარი** „კარი“;
- ჭ. ქირია, ლ. ეზუგბაია, ო. მემიშიში, მ. ჩუხუა: **გაგრა** იგივეა, რაც მეგრ. **გაგურა** „თავმოჭრილმთებიანი ადგილი“ (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, I, 2015: 12).

გაგ და **კაკ** კომპონენტი ფიგურირებს სამეგრელოს რამდენიმე ტოპონიმში, რომლებსაც აქვე დავიმონწიებთ საილუსტრაციოდ:

გაგუ – 1. ბორცვი მეტერიასა და ხანჯარას შუა, ლეგოგინეში; 2. ბორცვი ცივისა და ნოულალუს წყალგამყოფზე, ფოცხოში. პ. ცხადაიას განმარტებით, გაგუ დაბალი, ბრტყელი ბორცვია (ცხადაია, VII, 2013: 151).

გაგურა – 1. გ. ელიავა დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე ასახელებს „ნახუნაოს სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში, და მიუთითებს, რომ ეს ადგილი „ნასალოცვარი მინაზურგა“ ყოფილა (ელიავა, 1977: 122); ამ შემთხვევაში შესაძლოა ტოპონიმის ამოსავალი იყოს გვარი გაგუა. 2. მესარონიდან სკურდისკენ დაშვებული სერი ლესაჯაიეში (ცხადაია, VII, 2013: 151).

გაგურუ(ში) – დაბალი ბორცვი ტეხურის მარცხენა ნაპირზე, ნობულში; 2. მცირე შიშველი გორა ბულმენჯის ჩრდილოეთით, ენერში (ტალერის თემი) (ცხადაია, VI, 2012: 158). ალ. ლლონტი ტალერის სასოფლო საბჭოში იმონმებს ტოპონიმ გაგურუს ტყის სახელწოდებად (ლლონტი, I, 1971: 55). შესაძლოა ამ შემთხვევაშიც ტოპონიმი უკავშირდებოდეს გვარ გაგუას. გაგურუში „გაგუასეული“ (?).

კაკარა – ბორცვი ლექობალეში, საზღვარი ახუთთან. საზიაროა სოფ. დოშაყესთან (ცხადაია, VI, 2012: 258). ალ. ლლონტი სოფ. ახუთში ტყის სახელწოდებად ასახელებს კაკარას (ლლონტი, I, 1971: 64). გ. ელიავა „დოშაყეს სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე ასახელებს **კაკარას** ბორცვის სახელწოდებად, ხოლო **კაკაროს** – „კინიის სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში, სერის სახელწოდებად (ელიავა, 1977: 143, 152).

კაკარა//კაკარო – სერი ზანა-ოჟვაბუესა და ცივის შუა. საზიაროა ახუთთან, ნოღასთან და პირველ კინიასთან. პ. ცხადაიას მიერ ჩანერილ ამ ტოპონიმს ახლავს რესპონდენტ ლ. ახალაიას განმარტება: „კაკარა უნინ ენოდებოდა ცივის მარჯვენა ნაპირის ბორცვებს ლეჯახიესა (ჩხორონწყუს რ-ნის სოფ. ახუთი) და დოშაყეს შუა და შედიოდა სოფ. ახუთში, მაგრამ ახლა გამოღმა ბორცვებსაც კაკაროს ვუნოდებთ. ზოგი კაკაროდ თვლის მხოლოდ მინდორს ლელურნკაიეში, ზანის მარცხენა ნაპირზე, სალიპარტიოს ჩრდ-ით, ხოლო სერს უნოდებს მხოლოდ „კაკარაშ სუკს“. რესპონდენტ ი. ბახტაძის ცნობით კი „კაკარას უნინ მხოლოდ ცივის მარჯვ. ნაპირს ვუნოდებდით, ნაზოდელუსა და ცივის შუა და შედიოდა ახუთში. ახლა გამოღმა გორაკებსაც დაერქვა“ (ცხადაია, VI, 2012: 258). უფრო ადრე გამოცემულ წიგნში პ. ცხადაიას დამონმებული აქვს ვარიანტი **კაკირა//კაკარო** – ცივის ხეობისა და მის ორსავე მხარეს მდებარე სერების სახელწოდებად (ცხადაია, 2005: 31).

კაკარაშ სუკი – სერი ზანის მარცხენა ნაპირზე, დოშაყეში. პ. ცხადაიას ლოკალიზაცია: „კაკარადან ჩადის ზანაში ორ ხევს შუა“ (იქვე: 259).

კაკლარონი – ჯაგნარი ოყაყალუს ხეობაში, ნალენჯიხის რ-ნის სოფ. ნაგურუში. ამავე სოფელში ხურჩის მარცხენა მხარეს მდებარე ბორცვს **კაკლარონსუკი** ეწოდება.

კაკლონი (← **კაკლარონი**) – ბუჩქნარი სქვამსუკის კალთაზე, სოფ. ნაკიფუში. პ. ცხადაიას განმარტებით, **კაკლარი** იგივეა, რაც „ეკალი, ეკალიჭი“. მაშასადამე, კაკლარონი „ეკლნარია“ (ცხადაია, I, 2004: 47).

კაკარა/კაკარო მეგრულში აღნიშნავს კენკრას; ტევრს, უძეძვო, უეკლო ტყეს, სადაც ყოველი ხე დაკაკლულად, სუფთად დგას; მცენარე კაკრას, რომლის ნაყოფიც არ იჭმევა (საზოგ.) (ქობალია, 2010: 352). ამასთანავე, **კაკარი//კაკალი** იგივეა, რაც კაკალი (ცალი); მარცვალი; მძივი; **კაკალია** ერთი კაკალია; მარცვლიანია. მოხარშულ და ამოულესავად შენელებულ ლობიოს, კირკაჟს სამეგრელოში **კაკალია ლეზიას** ეძახიან; შდრ. აგრეთვე: **კაკალ-კაკალო** დაკაკლულად, სათითაოდ, მარცვალ-მარცვალ, დანვრილებით; (სიმინდი) კაკლად. **კაკალუა** კაკვლა, მარცვლა, ფშენა (მარცვლოვანისა) (იქვე). **კაკალა** ქვიანი მინაა; ველზე აღმართული ეული გორაკია; **ყორღანია** (იქვე). **გაგანი/გაგარი** ეწოდება „ზეგანს; გორის მხარეს“.

თუკი ჩავთვლით, რომ წერილობით წყაროებში დამონმებული **კაკარა** ფორმა **გაგრის** უწინდელი სახელწოდებაა, მაშინ **კაკარა და გაგანი/გაგარი** სიტყვების სამეგრელოში დამონმებული და ზემოთ მოხმობილი მნიშვნელობებიდან საკვლევე ტოპონიმის ამოსავალ ფუძედ სათანადო მოტივაციის შემთხვევაში შეგვეძლო მიგვეჩინა: 1. კენკრა; 2. ტევრი, უძეძვო, უეკლო ტყე, სადაც ყოველი

ხე დაკაკლულად, სუფთად დგას; 3. მცენარე კაკრა, რომლის ნაყოფიც არ იჭმე-
ვა (საზოგ.); 4. ქვიანი მიწა; 5. ველზე აღმართული ეული გორაკი, ყორღანი; 6.
ზეგანი; გორის მხარე. მ. ჩუხუა: **გაგ**- საერთო ძირია: ქართ. **გაგ**-რა, აფხაზ.
გაგ-რიფშ (გაგრის შესახებ იხ. აგრეთვე Кварчия, 1985: 25-26).

§5.9. გალი

გალი მდებარეობს სამურზაყანოს დაბლობზე, ერისწყლის მარცხენა მხარეს
(ქსე-ში შეცდომით მითითებულია: „ერისწყლის ორივე ნაპირზე“), ზ. დ. 48 მ-ზე
სოხუმს დაშორებულია 47 კმ-ით. გალისადმი მიძღვნილ სტატიაში ვ. ზუხბაია
საუბრობს ამ უძველესი დასახლებული პუნქტის ისტორიაზე და შენიშნავს, რომ
1934 წელს არქეოლოგ ს. ნ. ზამიატინის მიერ მიკვლეულ იქნა პალეოლითის,
ნეოლითის, ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური მასალა. ქალაქის
ჩრდილოეთ ნაწილში ნყალსადენის კერამიკული მიღების აღმოჩენა და კოშკის
ნაშთები კი შუა საუკუნეებში აქ დასახლებული პუნქტის უტყუარი დასტურია. ვ.
ზუხბაიას თქმით, ტოპონიმ გალის წარმოშობა მეცნიერულად არ არის ახსნილი.
იტალიელ მისიონერს, არქანჯელო ლამბერტის 1654 წელს შედეგენილ რუკაზე
გალი გოგიელის ფორმით აღუნიშნავს. ქალაქის შემოგარენში სოფლებს ეწოდებ-
ოდა პირველი გალი, ზემო გალი, ცხირო-გალი, ჭიჭე გალი (ხუმუშკურის ცენტრი).
ვიდრე გალი სამურზაყანოს ცენტრი გახდებოდა, მას **მეორე გალი** რქმევია. ვ.
ზუხბაია ფიქრობს, რომ გალი ისეთივე წარმოშობისაა, როგორისაც აფხაზე-
თის აღმოსავლეთ ნაწილში დადასტურებული ტოპონიმები – ჯალი, დალი,
ფსკალი და სხვ. აფხაზების სურვილი იყო და დადგენილებაც მიიღეს, რომ გა-
ლისათვის **ალეკუმჰარა** ეწოდებინათ, მაგრამ ვერ განახორციელეს (ზუხბაია,
„მახარია“, №5, 2001: 16). **გალხუჭი** „პატარა გალი“ ეწოდება ბორცვს სახარჩი-
ლაოში, სოფ. სამქვარში. სამქვარის უწინდელი სახელი გალხუჭი ყოფილა და აქ
იყო თემის ცენტრიც (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 50). 1906 წელს სამურზაყანოს
საპოლიციო უბნის ცენტრი ოქუმიდან გალში იქნა გადატანილი. გალის შესახებ
აფხაზი მკვლევარი ვ. კვარჭია აღნიშნავს: „Гали (абх. Гал) в качестве названия
села в округе Самурзакан//Самурзакано появляется в источниках канса первой
половины прошлого столетия Его фиксируют карты 1842 (К-20), 1845 (К-22) годов
и последующие издания. В одной из них (К-26) встречается в абхазская форма –
Гал“ (Кварчия, 1985: 26).

1928 წელს გალი იქცა დაბად და გალის მაზრის ცენტრად. 1930 წლიდან გალი
რაიონის ცენტრია. ხოლო 1932 წელს მიენიჭა ქალაქის სტატუსი. 1931 წელს გალი
რკინიგზის ხაზით თბილისს შეუერთდა. გალის ძირძველი გვარებია: ბასარია,

ჭანტურია, ზუხბაია, ზაქარაია, კვეკვესკირი, შონია, უბილავა, მარლანია (გალის შესახებ იხ. ჯაოშვილი, ბერაძე, ქსე, II, 1977: 639; ზუხბაია, 2000: 84-89; მისივე, 2002). ზემო გალი სოფელია პირველი გალის თემში, მდ. ნიშონის ნაპირას. გალს 8 კმ-ით არის დაშორებული და ზ. დ. 100 მ-ზე მდებარეობს. ზემო გალში მცხოვრები როსტობაიები თვლიან, რომ მათი წინაპარი აქ ბიზიციდან ჩამოსახლებულა, ხოლო ჯეჯეიების წინაპარი ფოცხოელი საჯაია ყოფილა (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 245).

საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარის მიხედვით, არსებობს გალის რაიონი, გალის საქალაქო საბჭო და პირველი გალის სასოფლო საბჭო. ამ უკანასკნელში გაერთიანებულია ოთხი სოფელი: სამქვარი, ზემო-გალი, ლეკუმხარა და კოხორა (დაყოფა, 1961: 118).

გალთან დაკავშირებული ტოპონიმია **გალური**. ალ. ლლონტის ცნობით, ასე ეწოდება ტყეს სოფ. ოზუჯში (ღლონტი ალ., I, 1971, 55), ხოლო პ. ცხადაიას მიხედვით, გალური ჰქვია უბანსა და ხეობას ლაფთარის ზემონელზე (ცხადაია, I, 2003: 21).

ალ. ლლონტი ქალაქისა და რაიონის ცენტრის სახელწოდებას უკავშირებს **ღალი** „ღელე“ სიტყვას და ფიქრობს, რომ გალი სწორედ ამ **ღალი**-დან არის მიღებული (იქვე: 55). ს. ბახია-ოქრუაშვილიც მიიჩნევს, რომ „გალი“ მეგრ. ღალი-დან მომდინარეობს (ბახია-ოქრუაშვილი, 2010: 233).

ვ. ზუხბაიას აზრით, სიტყვა „გალი“ მეგრულად მოულოდნელობისაგან უცბად შეკრთომას ნიშნავს (გალ), მაგრამ რა კავშირი აქვს ამ მეგრულ სიტყვას ტოპონიმ „გალის“ წარმომავლობასთან, ამის შესახებ აღარაფერს ამბობს. მკვლევარი დასაშვებად მიიჩნევს **გოგიელიდან** გალის წარმოშობას (ზუხბაია, 2000: 88-89). დავაზუსტოთ: მოულოდნელობისაგან შეკრთომა მეგრულში აღინიშნება არა **გალ**, არამედ **ღალუა** სიტყვით. შდრ. ა. ქობალია: **ღალუა** შეშინება, დაღალვა, გათვალვა; **ღალეზური** „გაღალული, გათვალული“ (ქობალია, 2010: 641).

შ. ინალ-იფა ცდილობს აფხაზურენოვან ტოპონიმიაში გამოყოფს -ალ//-ულ სუფიქსიანი წარმოება და შენიშვნაში ჩამოთვლის, მისი აზრით, მსგავსი წარმოების ტოპონიმებს: გალს, დალს, ჯალს, ჯამალს, ამტყელს (აფხაზ. ამტყეალ), ხოჯალს (აფხაზ. ხუაჯალ), ჩხორთოლს (აფხაზ. ჩხუართალ), ტყვარჩელს (აფხაზ. ტყუარჩალ), მერხეულს და სხვ. (ინალ-იფა, 1976: 378). „რა შეიძლება ითქვას ყოველივე ამის შესახებ? მხოლოდ ის, რომ ზოგ მკვლევარს სასურველი სინამდვილედ ეჩვენება“ (ცხადაია, 2004: 28).

ოიკონიმ „გალის“ შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული სხვადასხვა თვალსაზრისი გაანალიზებული აქვს ვ. კვარჭიას, რომელიც წერს: „Во-первых, на наш взгляд ошибочно видеть во всех вышеперечисленных и др. географических наименованиях некий общий топо-

формант ал или л/ла. Часть из этих названий оканчиваются на **пил, пыл, пал, бал** – Ца-бал (древ. Тзи-бил), Кьынџа-пыл, Їџам-Гџал, Кьыркь-Гџал, Гџал; кал – Гџс-кал, Чац-кал; **ул** – Арса-ул, Мархьа-ул, Гџаьрза-ул, Ба-ул, Кута-ул и т д.; **чал** – Тџаар-чал, Їџал, Хџа-џал (подробнее об этом см. выше «Возрастные слои абхазской топонимии и названия иноязычного происхождения»). Во-вторых, **Гал**, в недавнем прошлом, являлся незначительным, малоизвестным населенным пунктом, он намного отстоит от морского побережья и потому, вряд ли, правомерно видеть в основе названия **Гал** (Гали) – **a-ra** «побережье».

На уровне народной этимологии, на основании некоторого созвучия **Гал** или **Гали** возводится к мегр. **ҭали** «речка», «ручей». Однако сами мегрелы не путают в произношении **Гали** с **ҭали**. С помощью последнего образованы немало названий рек в Галском районе. П. Ингороква и некоторые его современные последователи мегрельское **ҭали** видят в основе названия крепости Гали Зихия у р. Аше (Северо-западное Причерноморье), фиксируемое итальянскими картографами. Произвольно переименовав его в Гали (ҭали) Джиха Ингороква дает его в переводе с мегрельского «река-крепость» (Д. Гамахария, Б. Гогия, с. 822). По этому поводу З. В. Анчабадзе пишет: «Ингороква приводит итальянское название географического пункта у р. Аше Chali-zihа, в котором вторую часть (zihа) толкует как мегрельское «крепость», а первую – как мегрельское («река»). На самом деле слово «zihа» означает «зихская» («адыгская»), а в **Chali**, надо полагать, мы имеем турецкое «kale» – «крепость». Следовательно, **Chali-zihа** -одначает «Зихская крепость» (З. В. Анчабадзе. Вопросы истории Абхазии в книге П. Ингороква..., с. 266).

На наш взгляд, и абх. **Гал**, мегр. **Гали** не имеют отношение к мегр. **ҭали** «речка». Скорее всего название восходит к турецко-абхазскому **қьал** «шалаш» или турецкому кале «башня», «крепость», которым могло именоваться Галская крепостная башня, развалины которого и ныне сохраняются в г. **Гал** (В. П. Пачулиа. Исторические памятники Абхазии, их значение и охрана. М... 1968. С. 102) (Кварчия, 2006: 142-143).

თ. გვანცელაძე ეხება რა ონომასტიკურ სიტუაციას ამჟამინდელ აფხაზეთში, ყურადღებას ამახვილებს სოხუმის, გალისა და ტყვარჩელის სახელწოდებებში წარმოდგენილ სახელობითი ბრუნვის -ი სუფიქსს, „რომელიც რუსულ, ინგლისურ და სხვა ენებზე წერისას უტყუარად ახდენს ამ პოლისონიმების ქართველური წარმომავლობის მარკირებას“ (გვანცელაძე, „ონომასტ. კრ.“, 2013: 21). ამის გამო, – დასძენს თ. გვანცელაძე, – აფხაზეთის საოკუპაციო რეჟიმი დაჟინებით მოითხოვს საერთაშორისო ორგანიზაციებისაგან, საელჩოებისაგან და მასმედიისაგან რუსულ და სხვა ენებზე წერონ და წარმოთქვან **Сухум//Sukhum**,

Gal//Gal, Tkuarchal//Tkuarchal. სამივე ქართველური პოლისონიმის სხვა ენებზე წერისას თუ წარმოთქმისას უნდა იქნეს შენარჩუნებული ქართული სახელობითი ბრუნვის ნიშანი. მკვლევარი ეხება სახელწოდება გალის“ ეტიმოლოგიასაც და ფიქრობს, რომ იგი მიღებულია ძველქართული **გალი** – „უშტოო ხე“ სიტყვისაგან. ასეა იგი განმარტებული სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში (იქვე: 21; სულხან-საბა, 1928: 54).

გალი სიტყვას სამურზაყანოს მეგრულში რამდენიმე მნიშვნელობით ხმარობენ. ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“ მოცემული ამ სიტყვის რამდენიმე განმარტებიდან ტოპონიმ „გალის“ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისათვის საგულისხმოდ გვეჩვენება შემდეგი: **გალი** ნაჭდევი; ნიშანდადებული, დაჭდევებული (ხე); კუნძი, მორი, უშტოო ხე; შიშველი გორა; საკაფი ტყე (ტოტებს დააჭრიდნენ, რომ გამხმარიყო და იოლად მოეჭრათ); გაუჩეხავი ტყე, რასაც კაცი მოერევა და მხარზე გადებულს მიიტანს სახლში (ქობალია, 2010: 75).

მიგვაჩნია, რომ სიტყვის დამონმებული მნიშვნელობებიდან ერთ-ერთი შესაძლებელია ყოფილიყო საკვლევი ტოპონიმის მოტივაციის საფუძველი. საგულისხმოა **გალი** სიტყვის კიდევ ერთი მნიშვნელობა, რომელიც არ არის დაფიქსირებული დღემდე გამოცემულ მეგრულ ლექსიკონებში. ესაა **გა(ა)ლი** – გასასვლელი (გზა), ალაგე. შდრ. ო. ქაჯაია: გალუა სახელი გალენ) ზმნისა, – იგივეა, რაც გალება... – გავლა (ქაჯაია, IV, 2009: 59).

§5.10. გუდავა

გუდავა სოფელია გალის რაიონში, სამურზაყანოს დაბლობზე, მდ. ოქუმწყარის მარცხენა ნაპირას, პ. გუდავასა და აჩიგვარას შუა, ზ. დ. 20 მ-ზე, გალიდან – 12 კმ, ზღვიდან – 11 კმ. ადმინისტრაციული ერთეულის – აჩიგვარის ცენტრიდან 3 კმ. პირველი გუდავა ოქუმწყარის მარჯვენა ნაპირზეა, ზ. დ. 15 მ, და გალს დაშორებულია 18 კმ-ით. იგი მოქცეულია მეორე გუდავას, გუდავას (აჩიგვარის თემი), აჩიგვარასა და ოხურეის (აჩიგვარის თემი) შორის. მეორე გუდავა ოქუმის შესართავთანაა, ზღვისპირას, გინძე ეწერსა და ნაგვალაოუს (ოჩამჩირის რ.) შუა, ზ. დ. 10 მ-ზე, გალიდან – 20 კმ. ვ. ზუხბაია შენიშნავს, რომ გუდავის საკრებულოს სოფლებია პირველი გუდავა, მეორე გუდავა, ანარია, ოხურეი, სამრენველო დაბა პრიმორსკი – ენგურჰესის დასახლება. გუდავაში დიუბუა დე მონპერე მოიხსენიებს მდინარეებს – ცორიკასა და გუდავას... XI საუკუნით დათარიღებული ერთი ქართული ხელნაწერის სქოლიოში აღნიშნულია: „გუდაყვას იტყვიან ზილანეოსად“ ... გუდავა მნიშვნელოვანი საზღვაო პორტი ყოფილა XIX საუკუნეშიც (ზუხბაია, 2000: 91-92).

„ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ აღნიშნულია, რომ ისტორიული გუდავა ახლანდელი სოფლების – პირველი გუდავის, მეორე გუდავისა და საკუთრივ გუდავის ტერიტორიებს მოიცავდა. იგი Gudას-ის ფორმითა და ეკლესიის პირობითი ნიშნით აღუნიშნავს არქანჯელო ლამბერტს, 1654 წელს შედგენილ რუკაზე.

არქეოლოგიური აღმოჩენებით დასტურდება, რომ გუდავის ტერიტორიაზე ადამიანს ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ათასწლეულის მიწურულში უცხოვრია. ფიქრობენ, რომ აქ გვიანდელ ანტიკურ ხანასა და ადრეულ შუა საუკუნეებში მდებარეობდა ქალაქის ტიპის დასახლება ზიგანისის სახელწოდებით. გვიანანტიკურ ხანაში *Notitia Dignitatum*-ში მოხსენიებული ზიგანე, ანუ ამჟამინდელი გუდავა, შედიოდა იმ ციხესიმაგრეთა სისტემაში, რომლებიც რომის იმპერიის მცირეაზიური პროვინციების მისადგომებს იცავდა. წერილობით წყაროებში მოიხსენიება ზიგანისის ციხეც. VII-X საუკუნეებში ლაზიკის ოთხი საეპისკოპოსო კათედრიდან ერთ-ერთი გუდავაში ყოფილა. 1970-1972 წლებში აქ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების გზით გამოვლინდა რომაელთა გამაგრებული სამხედრო ბანაკის (ციხის) გალავნის ნაშთები, აგრეთვე გვიანანტიკური ეპოქისა და ადრეული შუა საუკუნეების ადგილობრივი და რომაული კერამიკა, მინის ჭურჭლის ნატეხები, რომაული მონეტები (ლექვინაძე, ბერაძე, ქსე, III, 1978: 290). ისტორიკოსი ნ. ლომოური არ იზიარებს ზიგანას, ისევე როგორც *Notitia Dignitatum*-ში მოხსენიებული ყველა პუნქტის, ლოკალიზაციას საქართველოს ტერიტორიაზე (ლომოური, 1989: 65-72). აღნიშნული მოსაზრება გაიზიარა მ. ჭუმბურიძემ. რამდენადაც გუდავის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგები ნაკლებად იძლევა მისი მძლავრ ციხესიმაგრედ წარმოდგენის საშუალებას, ამდენად, მ. ჭუმბურიძის აზრით, მისაღებია ნ. ლომოურის მიერ დამაჯერებელი უარყოფა ზიგანას საქართველოს ტერიტორიაზე ლოკალიზაციისა (ჭუმბურიძე, 2009: 166).

გუდავაში აღმოჩენილ მცირე ზომის დარბაზულ ეკლესიას ნახევარწრიული შვერილი აფსიდი აქვს. აქვე მიკვლეულია საძვალე და დაზიანებული ორმოსამარხი. X-XI საუკუნეებით დათარიღებული ეკლესია მოგვიანებით ადრეფეოდალური ხანის ბაპტისტერიუმად იქნა მიჩნეული. ზღუდის აღმოსავლეთი კედელი, მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალის – კერამიკის, მინის ნაწარმისა და მონეტების საფუძველზე, სპეციალისტებმა მიიჩნიეს კასტელიუმად, რომელსაც ჩამოკვეთილი კუთხეები უნდა ჰქონოდა. ხოლო გუდავის სასიმაგრო ნაგებობის ნაკლებ მონუმენტურობა ახსნეს მისი მცირე მნიშვნელობითა და ქაობიან ადგილებში ქვის მასალის დეფიციტით (ზაქარაია, ლექვინაძე, 1974: 141-147). იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ *Notitia Dignitatum*-ის ზიგანა ტრაპიზონის სამხრეთით, ზიგანის უღელტეხილთან, სოფ. ზიგანაში მდებარეობდა (ნ. ლომოური), არქეოლოგი მ. ჭუმბურიძე გუდავაში რომაული კასტელუმის არსებობას

გამორიცხავს და მიაჩნია, რომ აქ მხოლოდ ლაზეთის ეპარქიის ერთ-ერთი ეპისკოპოსის რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო, რომელიც დაცული ყოფილა ნაკლებ მონუმენტური სასიმაგრო ნაგებობით და საჭიროების შემთხვევაში ეს სიმაგრე შესაძლებელია გამოეყენებინათ თავდაცვის მიზნით (ჭუმბურიძე, 2009: 167).

პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას თქმით, ისტორიული გუდავა (გუდაყვა) მოიცავდა ვრცელ ზღვისპირა ტერიტორიას მდ. ოქუმის ორსავე მხარეს, აჩიგვარამდე და შეშელეთამდე, სადაც ამჟამად განლაგებულია სოფლები: გუდავა, პირველი გუდავა, მეორე გუდავა, ნასოფლარი გინძე ენერი (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 240). ხალხში შემონახული გადმოცემით, გუდავიდან საეპისკოპოსო ცენტრის ბედიაში გადატანა იმიტომ მომხდარა, რომ გუდავის ეკლესიას წყალი შემოსდგომია (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 240).

„მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორის ცნობით, ბედიის საეპისკოპოსოს დაარსება იქაური ეპარქიის – გუდაყვის (ზიგანევის) გაუქმების შედეგია: ბაგრატ III-მ (975-1014 წწ.) იგი „შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, მოცვალა მუნ გუდაყვსა საეპისკოპოსო...“ („ქ. ცხ.“ I, 1955: 281). ბედიასთან მიმართებით გამოყენებული ტერმინი „მოცვლა“, პროფ. ბუბა კუდავას მოსაზრებით, კარგად ასახავს ბერძნული გავლენისაგან თავისუფალი, ახალი და ქართული კათედრების შექმნის მეტად რთულ და მრავალმხრივ პროცესს (კუდავა 2002: 63).

მაშასადამე, ბედიის საეპისკოპოსო სამწყსოს, ტერიტორიის, ქონებისა და პატივის თვალსაზრისით ძილანევის (გუდაყვის) კათედრის სრულ მემკვიდრედ გვევლინება. ეს აქტი (ძილანევის/გუდაყვას „მოცვლა“ ბედიით) განხორციელდა დაახლ. X ს-ის მიწურულს (ინგოროყვა, 1954: 249). მემკვიდრის ცნობით, მეფეს ეპარქიისათვის მრავალი სოფელი შეუწირავს „ყოველთა ჴევთა და ადგილთა“ („ქ. ცხ.“ I, 1955: 281), მაგრამ კონკრეტულად თუ რომელი სოფლები, ამის შესახებ წყაროში არაფერია ნათქვამი.

გუდავა მოხსენიებულია აგრეთვე ბედიის გულანის ერთ-ერთ მინანქრში, სადაც ვკითხულობთ: „ბედიელი მიტროპოლიტი მხეიძე ნიკოლოზ. შემოგწირე... უყამიში ბუკუჩავა: მისი ცოლ-შვილითა: და: ყმითა: და რისაც მქონებული იყოს... ამას გარეთ ტყეიშს დაკარგული ამოვიღე ხვიჩაშათი, მისის ცოლშვილითა, ერთი ცოლ-ქმარი კაცი გუდავას ბიძლუა ბაიღია შემომიწირავს სულის დასაოხად...“ (Жордания, I, 1903: 206-207; კალანდია, 2004: 91). გულანში მოხსენიებული ნიკოლოზ მხეიძის ბედიელობას ისტორიკოსი გიორგი კალანდია ათარიღებს XVII ს-ის I ნახევრით (იქვე: 91, 97). ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ ამ დროისათვის ბედიის ეპარქიაში შედიოდა გუდავაც. ისტორიულად გუდაყვად იწოდებოდა ვრცელი ზღვისპირა ტერიტორია ოქუმწყარის ორივე მხარეს, რომელიც ჩრდილო-აღმოსავლეთით აჩიგვარამდე ვრცელდებოდა. გუდავა მოიცავდა გინძე ენე-

რად სახელდებულ ვრცელ ზღვისპირა ვაკე-საძოვარსაც ოქუმნყარსა და გაგი-დანყარს შუა.

გუდავას ვხვდებით ნიკო დადიანის „ქართველთ ცხოვრებაშიც“: „...სერასკი-ლის ფოთს ყოფნასა შინა მოიცა ასლან-ბეგმა ძალი, წარმოიტანა რამოდენიმე ოსმალთა ჯარი ზღვით და მოვიდა გუდავას, და გუდავიდამ მოვიდა ტამუშს და მუნ დასდგა“ (დადიანი, 1962: 205).

სოფ. მეორე გუდავის ტერიტორიაზე დასახლების გაჩენის შესახებ საინტე-რესო გადმოცემები ჩაუნერიათ პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას: აკიშბაიებისა და დოჩიების წინაპრები ერთად ჩამოსულან ჯგუქეთიდან. მაშინ ეს ტერიტორია დაუ-სახლებელი ყოფილა. მათ ჩამოჰყოლიან ზღფუელი ხუტკუბიები. ეს სამი გვარი ტყეში ახლომახლო დასახლებულა და ერთმანეთისთვის ძმობის ფიცი მიუციათ, რომელსაც დღემდე იცავენ და ერთმანეთში ქორწინებაც ფიცის საფუძველზე ეკრძალებათ. მათ შემდეგ სამეგრელოს სხვადასხვა სოფლიდან ჩამოსახლებუ-ლან ჩხვირკიები, ხუნნარიები, გაბუნიები, მეფორიები, ჟვანიები, როსტობაიები, ნარსიები, რეკვაგები, კემულარიები, გურიიდან – გიგაგები (იგივე გიგაძეები)... (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 258). ვ. კვარჭიას თქმით, 1802 წელს შედგენილ რუ-კაზე დატანილია Куда (K-13) ფორმა. შემდგომი დროის რუკებზე გვხვდება Гудава (გუდავა) და Гудаа (გუდაა) ვარიანტებიც (Кварчия, 1985: 56-57).

სოფლის სახელწოდების ადგილობრივი არაოფიციალური ვარიანტებია **გუ-დაყვა**, **გუდა**. აფხაზები მას **გუდაას** ეძახიან. შდრ. **გუდამ ზღვა** – შავი ზღვის ნაწილი მეორე გუდავაში; **გუდამ კუნთხუ** – მეორე გუდავის ნაწილი ოქუმნყარსა და ერისწყალს შუა; **გუდამ ოხვამე**//ნაოხვამ – სასაფლაო პირველ გუდავაში, აჩიგვარის საზღვართან; **გუდამ შარა** – 2-კილომეტრიანი გზა აჩიგვარიდან გუ-დამ ზღვამდე (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 56).

სოფელ გუდავას ისტორიულ წარსულზე მსჯელობისას ვ. ზუხბაია ეხება სოფლის სახელწოდების მოტივაციასაც. სამურზაყანოს დაბლობზე, შავი ზღ-ვისპირას მდებარე სოფლის სახელს მკვლევარი უკავშირებს ტყავისაგან დამ-ზადებულ, ღვინისა და, საერთოდ, სითხის შესანახი და გადასატანი ჭურჭლის სახელწოდებას – **გუდას**, რომელსაც ასევე უკავშირდება საქართველოში რამდე-ნიმე ტოპონიმი: **გუდავა**, **გუდაუთა**, **გუდაური**, **გუდამაყარი**, **გუდარეხი**, ისტო-რიული **გუდაყვა** და სხვ. **გუდავა** გვარიცაა. ვ. ზუხბაია ასახელებს სოფლის ტო-პონიმებს, მდინარეებს – ერისწყალსა და ოქუმს, დეღეებს – ანარიას, ოხურეის, აძურუს, შავდელეს, ჯოყობას. შენიშნავს, რომ ოქუმი და ერისწყალი გუდავის ტერიტორიაზე ერთმანეთს შეერთვის და ასე ჩაედინება შავ ზღვაში. ენგურჰესის მშენებლობის შემდეგ გალის წყალსაცავიდან გამოსული ენგური და ერისწყალი ერთ არხში მიედინება და გუდავაში შეერთვის შავ ზღვას. ამდენად, მდ. ენგური

ორი ტოტით ჩაედინება ზღვაში, ზუგდიდის რაიონის სოფ. ანაკლიისა და გალის რაიონის სოფ. გუდავის ტერიტორიაზე (ზუხბაია, „მახარია“, №9, 2002: 15).

ტოპონიმ „გუდავას“ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას უაღრესად საგულისხმოდ გვეჩვენება თვით სიტყვა **გუდა**-ს ეტიმოლოგია. გარკვეულია, რომ ქართველურ ენებსა და უძველეს ქართულ ხელნაწერებში დადასტურებული სიტყვა **გუდა** („ტყავისაგან შთასადებელი“ – საბა) ზანურ-სვანური წარმომავლობისაა და მისი ამოსავალია ქართ. ***შუედ-/შუედ-/შთვ-** („ხრჩობა“) ძირის ზანურ-სვანური შესატყვისები: სვან.: **შგუედ-/შგუედ-/შგუიდ-**; მეგრ.: **შქვით-**, ჭან.: **შქვიდ-/შქიდ-**... შესიტყვებებში (სვან. ფეკვიშ **შგუდა** („ვაცის გუდა“), მეგრ. ღვინიშ **შგუდა** („ღვინის გუდა“) და მისთ. წინა სიტყვის აუსლაუტისა და მომდევნოს ანლაუტის **შ**-ს შეხვედრისას **შგუდა**-ს **შ** დაკარგულა და დარჩა **გუდა**, რომელიც აღნიშნავს „მომხრჩვალ“, „მოშთობილ“ სათავსს (მსჯელობისათვის იხ. ჭინჭარაული, სიმპ. მასალები, 1998: 109). შდრ. **გუადრაკი** – „...ჭურჭელი საგბოლველი: ქვაბი, სიავი, ჩალხანა, ფატა...“ – საბა); **გუდარუცი** „კოლოფი“ – საბა). „ქართული ეთნოლოგიური ლექსიკონის“ მიხედვით **გუდა** ენოდება ოთხში ამოღებულ ცხვრის, თხის ან ხბოს ტყავის მოკუბურულ ჭურჭელს ღვინისათვის, სურსათ-სანოვაგისა თუ ცხვრის ყველის გამოსაყვანად (ქელ, 2009: 33).

შდრ.: **„გუდა** ცხვრის ტყავის პარკი. ძვ. ქართ. **გუდა** – „ტომარი“, „პარკი“ (დასტურდება V საუკუნიდან)... შდრ. მეგრ. **გუდა** (იმავე მნიშვნ.), **ღურში გუდა** – „ძილის გუდა“, ჭან. **გუდა**, **ქაფშაშ გუდა** – „ხამსის გუდა“, **ღინიშ გუდა** – „ღვინის გუდა“, „ტიკი“... არქეტიპი ***გუდა** აღადგინა გ. კლიმოვმა, თუმცა მან არ გამორიცხა იმის შესაძლებლობა, რომ ეს ფუძე უცხოური წარმომავლობისა შეიძლება იყოს... მხედველობაშია მისაღები ის ფაქტი, რომ **გუდა** ქართული ენის ისტორიაში წერილობით ფიქსირებულია V საუკუნიდან, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ თუ იგი ნასესხებია, არაუგვიანეს ამ დროისა. ამ დროის ნასესხობა ქართულში შეიძლება გვეჩვენდეს: საშუალი სპარსულიდან, ძველი სომხურიდან ან ბერძნულიდან. სხვა წყაროები გამოირიცხება. ხსენებულ ენებში კი **გუდა** არ ჩანს. უნდა ვიფიქროთ, რომ **გუდა** ქართველური წარმომავლობის სიტყვაა. მით უფრო, რომ თვით რეალიაც მჭიდროდ არის დაკავშირებული ქართულ სინამდვილესთან“ (გიგინეიშვილი, 2016: 97-98).

ვახტანგ ითონიშვილი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის – **გუდამაყარის** სახელწოდების ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას შენიშნავდა, რომ შესაძლებელი იყო ამჟამად საყოფაცხოვრებო ნივთების აღმნიშვნელი ტერმინების – გუდას, გუადრაკის, გუდარუცისა და გოდორის ოდინდელი სემანტიკური დიაპაზონის იმდაგვარი სიფართოვეც, როდესაც „გუდა“ აღნიშნავდა „ქვაბულს“, „ჩაღრმავებას“, „მთათაშორის

ქვაბულს“. „ასეთ შემთხვევაში კი, – წერს ვ. ითონიშვილი, – თავს გვაცხენებს თურქ. Gud – „ქვაბული“, „ღარტაფი“, ძვ. თურქ. gedik – „უღელტეხილი“, „ხვრელი“, „კლდეკარი“, „მთათაშორისი ხეობა“. აკი ქართული სიტყვებით „ქუაბი“, „სურა“, „ტაფი“, „ჭურა“ აღინიშნებოდა არა მარტო ჭურჭლის სახეობანი, არამედ ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ტოპოგრაფიული ერთეულები – ჩავარდნილი ხეობა, გამოქვაბული, ჩაღრმავებული ადგილი, ქვაბული, ზეგანი, უღელტეხილი და ა. შ.“ (ითონიშვილი, 1992: 42).

კ. ოკუჯავა მდ. ოქუმის შესართავთან, ამჟამინდელი სოფ. გუდავის უწინდელ ვარიანტად იტალიურ რუკაზე ფიქსირებულ Guda-ს კითხულობს „გუდაში“-ს სახით და წერს, რომ ტოპონიმი ნაწარმოებია ზანურ-სვანური -ში სუფიქსით. ფუძე სიტყვა გუდა-ს („ტყავისაგან შთასადებელი“) ძველ ქართულში შესაძლოა სხვა დატვირთვა ჰქონოდაო, – დაასკვნის იგი (ოკუჯავა, 2002; 103).

გუდ- ძირიან გეოგრაფიულ სახელთა საქართველოში ფართო გავრცელებაზე ხაზგასმით და საგანგებოდ მიუთითებს პროფ. ი. სიხარულიძე (სიხარულიძე, 1988: 14). **გუდ-** ფიგურირებს არაერთ მაკრო და მიკროტოპონიმში. **მაგ. გუდანი** – სოფელი ხევსურეთში, **გუდანთა** – სოფელი თუშეთში, **გუდალეთი** – სოფელი ქართლში, **გუდრუხი**, **გუდარახი** – სოფლები ფშავში, **გუდარეხი** – სოფელი ქართლში, **გუდასახო** – სოფელი აჭარაში, **გუდანვერი** – სოფელი მდ. ალეურას ხეობაში, ახალგორის რაიონში, **გუდათუბანი** – სოფელი იმერეთში, **გუდალა** – ადგ. სოფ. ბარისახოსთან, **გუდათი** – სოფელი შავშეთში, **საგუდე** – სოფელი ქართლში, **გუდგორა** – ბრუტსაბძელას მთის პარალელური სახელწოდება, **გუდრუთუკენა** – ადგ. სოფ. ცდოში (ხევი), **გუდანკიდეები**, **გუდამაკიდე** – ადგ. სამცხეში, **გუდელისის ხევი** – ჰიდრონიმი ქართლში, **გუდაბროული** – ადგ. ვაკე-იმერეთში, **გუდამკიდე** – ადგ. ჯავახეთში, **გუდნარი**, **გუდნისერი**, **გუდნა** – ადგ. აჭარაში, **გუდაბერტყა** – ადგ. ქართლში, **გუდალურა** – ჰიდრონიმი კახეთში, **გუდაუთა** – ქალაქი აფხაზეთში, **გუდაუ** – ჰიდრონიმი აფხაზეთში, **ჩაგუდური** – ადგ. არაგვის ხეობაში და ა. შ. (ითონიშვილი, 1992: 38-39, და იქვე მითითებული ლიტ-რა).

გუდა სიტყვას სამურზაყანოს მეგრულში რამდენიმე მნიშვნელობით ხმარობენ. იგი აღნიშნავს: 1. გუდას, ტიკს; 2. მსუყე, მსუქან ნიადაგს; 3. საბანს; 4. გვარის ბუდეს, პირველსაცხოვრისს (შდრ. თარგუდა); 5. გუდასავით ჩამრგვალებულს, გუდუნას. **გუდალი** გუდასავით გაბერილია; **გუდანწყარს** ეძახიან თულუხჩს, ხოლო **გუდასვა** იგივეა, რაც დიდშუბლა, შუბლგადმოსიებული. **გუდია** ნიშნავს გაბერილ, ტიკინა, გოდორა ბაღს; პატარა გუდას, გუდუნას (ქობალია, 2010: 219). შდრ. მ. ჩუხუა: ს-ქართვ. ***გუდ-** „გუდა, გიდელი“; ძვ. ქართ. **გუდა-მ**, ახ. ქართ. **გუდა**; ზან. (მეგრ.) **გუდ-ელ-ი//გიდ-ელ-ი** „გრძელი, მრგვალი

და ბოლოვინრო კალათი“, ლაზ. გიდ-ელ-ი „ყურძნის საკრეფი კალათი“; სვან. გუდ-რა//გუიდ-რა „გუდა“. მამასადაამე, ზანური გუდა ქართულიდანაა შეთვისებული (ჩუხუა, 2007: 169).

ჩვენი აზრით, სახელწოდება გუდავას ეტიმოლოგიას უფრო მეტად მიემართება გუდა სიტყვის „მეგრულ ლექსიკონში“ დამონმებული მნიშვნელობებიდან ერთ-ერთი, კერძოდ, მსუყე, მსუქანი ნიადაგი; ან კიდევ: გვარის ბუდე, პირველსაცხოვრისი.

მ. ჩუხუა არ იზიარებს სპეციალურ ლიტერატურაში (ს. ჯანაშია, გ. როგავა) გამოთქმულ მოსაზრებას ქართულ გვარებში დადასტურებული -ყვა სეგმენტის აფხაზურ-ადილურ (ჩერქეზულ) სუბსტრატად მიჩნევასთან დაკავშირებით. იგი შესაძლებლად მიიჩნევს ანთროპონიმებში გამონაწევრებული -ყვა დაბოლოების ქართველურ წარმომავლობას და დასძენს, რომ ქართველურ ენა-კილოთა ისტორიული ფონეტიკის მონაცემები ამგვარი შესაძლებლობის რეალურობაზე მეტყველებს (ჩუხუა, ლდ, II, 2011: 227). მკვლევარი ზან. -ყვა/-ყვა-ს („შვილი, წული“) გამოყოფს გვარსახელებში – ფა-ყვა, გუდა-ყვა → //გუდა-ვა. მამასადაამე, ს.-ქართვ. *ყამა- „ყმა; წული; ბავშვი“, ქართ. ყმა/ყრმა, ზან. – ყვა/-ყვა/-ვა „შვილი, წული“, სვან. ყლაუ „ბავშვი, ბიჭი“. ზანურში სავარაუდო ყმა → ყვა → ყვა → ვა, მკვლევრის აზრით, ჩანს გვარსახელებში: ქართ. კეჭა-ყმა-ძე, ვაშა-ყმა-ძე, მალა-ყმა-ძე, ოსი-ყმა-შვილი; მეგრ.-ლაზ.: ჭანუ-ყვა-ძე, ინგორო-ყვა, ლელე-ყვა, გუდა-ყვა → გუდა-ყვა – გუდა-ვა (ანთროპ.) (ჩუხუა, 2017: 429). ამ ჩამონათვალს ჩვენ დავუმატებდით გვარ ართილა-ყვა-ს.

თუ ეს ასეა, მაშინ გუდა-ვა ← //გუდა-ყვა – ისტ. გუდაყვა მომდინარეობს გუდა-ყმა-დან, ანუ „გუდას ყმა//შვილი, ვაჟი“. რამდენადაც ტოპონიმი გუდა-ვა ისტორიულად გუდა-ყვა არქეოფორმისაგან მომდინარეობს („მოცვალა მუნ გუდაყვა საეპისკოპოსო“), მ. ჩუხუა ვარაუდობს, რომ გუდა-ვა წარმოითქმოდა გუდა-ყვა-ს ფორმით, ანუ, გამოდის, რომ ცმ → ცუ/ცვ ფონეტიკურ ტრანსფორმაციას ათასზე მეტი წლის ისტორია აქვს. მამასადაამე, ჯერ განხორციელდა ყმა → ყვა სუპერაცია, რასაც მოგვიანებით ზედ დაერთო ყ → უ → 0 ფონეტიკური პროცესი, რომელიც ზანურში ყ ბგერის სუსტი არტიკულაციით აიხსნება. შდრ. ქართ. ნამო-ყვედრ-ებ-ა: მეგრ. წუმო-ვალ-აფ-ა. ამ უკანასკნელში დაკარგულია ყ-ს შესატყვისი უ სპირანტი (იქვე: 228).

§5.11. გუფი

„აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ დავთარში“ მოხსენებულია სოფელ გუფუში მცხოვრები ყმა-გლეხის ბეგარა-გადასახადები; „მართებს გუფუს

მახუს ვარდანიას საპურობო ქანდაქი და სამოგუჰ, მეორე ქანდაქი ბეგარაჲ 5 კოკა ღვნო, სამის დღის მუშაობაი, ლაშკრობჲ და სამსახური:“ (კაკაბაძე, 1914: 38). აქ იგულისხმება ოჩამჩირის რაიონში, სამურზაყანოს დაბლობზე, ლალიძგის მარჯვენა ნაპირას მდებარე სოფელი გუფი, რომელიც თემის ცენტრია და აერთიანებს სოფლებს: საკუთრივ გუფს, აგვავერას, აკვასკიას, აჯამფაზრას, ზაგანს, ფადგუს დაჩანვექით. სოფელი ზ. დ. 170მ-ზეა და ოჩამჩირეს დაშორებულია 14 კმ-ით (იქვე: 320). გუფაგუ აგრეთვე სოფელია ოჩამჩირის რაიონში, კოდორის ქედის სამხრეთ მთისწინეთზე, მდ. მოქვის მარცხენა ნაპირას. წარმოადგენს არასაძიხის თემის ცენტრს. თემში შედის გუფაგუ, არასაძიხი და მეორე არასაძიხი (ქსე, III, 1978: 320).

„მრთებს გუფუს მახუს ვარდანიას საპურობო ქანდაქი და სამოგუჰ, მეორე ქანდაქი ბეგარაჲ 5 კოკა ღვნო, სამის დღის მუშაობაი, ლაშკრობაჲ და სამსახური:“ – ვკითხულობთ „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ დავთარში“ (კაკაბაძე, 1914: 38). სოფლის სახელწოდების შესახებ ყურადღებას ამახვილებს ვ. კვარჭია და მიუთითებს: «**Гэып (Гуп)** – село в Очамчирском районе, западнее г. Ткуарчал. Фиксируется в источниках начала XIX века как многолюдное село **Гуп** (Нордман, с. 422). Пограничная полоса сел **Гэып** и Арасадзыхь фиксируется под названием **Гэып-агэы** «Центр (села) Гэып», которая ныне относится к с. Арасадзыхь. Название Гэып-агэы указывает на то, что северо-восточная граница села Гэып доходила до р. Мыкә. Название села Гэып Х. С. Бгажба относит к числу топонимов, образованных с помощью топоформанта **п/г/а**, толкуемый из адыг. «нос», «конец», «устье реки» (см. Гарп), что, на наш взгляд маловероятно. Можно соблазниться и на увязку названия села Гэып с уже исчезнувшей абхазской фамилией Гопа (см. Инал-ипа Ш. И.. Абхазская антропонимия, с. 225) или с родом **Гэап-иа**, который и ныне проживает в селе. Однако, думается, правы старцы-информаторы, которые название села идентифицируют с абхаз, скотоводческим термином **а-гэып** «пастушеский коллектив», «сообщество пастухов». Известно, что пастушеские коллективы из разных сел собираясь в селе Гэып расходились двумя дорогами в горы – одна дорога шла через село Арасадзыхь по р. Қәаламыр и другая через с. Аджампазра и р. Ѓыецьыр, срав. Агэып ргылартә «Стоянка агэып», Агэыцра «Орех (грец.), принадлежащий а-гэып» (Кварчия, 2006: 155).

სოფლის აფხაზური სახელწოდებაა **გ⁰ფ² [გვფ²]**. ქ. ლომთათიძის აზრით, მეგრული **გუ** მარცვლის აფხაზური კანონზომიერი შესატყვისია **გ⁰ფ²** (ლომთათიძე, 1976: 168-169). მაშასადამე, მეგრ. **გუფ-ი/გუფ-უ** → აფხ. **გ⁰ფ²**.

ვ. ზუხბაიას მსჯელობით, **გუფი** ადრე ქართულ სახელს – **გუბს** ატარებდა. სახელწოდება ამ ფორმით დასახელებული აქვთ დიუბუა დე მონპერესა და კუდ-

რიავეცვეს (ზუზბაია, 2000: 80). **გუფი//გუბი** მეგრულში აღნიშნავს გუბეს. **გუბანა** იგივეა, რაც „ტბორი, გუბე, დაგუბების ადგილი“; **გუბორი** ენოდება „შემალღებულ წყლისპირს“; „საგუბარს, გუბურას“; **გუფილი** „დაგუბებულია“, **გუფუა** – „გუბვა, დაგუბება“; „ბლომად სმა (პირში ჩაგუბებით)“ (იხ. ქობალია, 2010: 218, 231). შდრ.: „ქართული ეთნოლოგიური ლექსიკონის“ მიხედვით თალიანი ფორმის, ლერწმისაგან „შეკერილ“ ნავს **გუფა** ენოდება (ქელ, 2009: 34). „ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში“ **გუბე** განმარტებულია, როგორც მცირედ ჩაღრმავებულ ადგილას დამდგარი წყალი. შდრ.: *გუფ- „გუბე“; ლაზ. [გუფ-ი], გუფ-ი (ტოპ.) – მეგრ. გუფ-ი „გუბე“; შდრ. ქართ. გუბ-ე (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, I, 2015: 785). მ. ჩუხუას სვან. ქუეფ- „ბევრი, ბლომად“; ქუეფ-დ „ბლომად და ზან. (მეგრ.) გუფ-უა „ბლომად, ბევრის სმა“, შესატყვისობის საფუძველზე ს.-ქართვ. *გოფ- „ბევრი, ბლომად“ არქეტიპის აღდგენა რეალობად ესახება და ვარაუდობს გ → ქ ასიმილაციურ დაყრუებას სვანურში. შდრ.: ს.-სინდ. *გუაფ- „ჯგუფი, გროვა“; ადიღ. ქუჯფ, ყაბ. გუჯფ „ჯგუფი, გროვა“; უბიხ. ქუჯფ „ჯგუფი, გროვა“; აბაზ. გუჯფ, აფხაზ. ა-გუჯფ „ჯგუფი, გროვა“ (ჩუხუა, 2007: 169). შდრ.: **გუბე** – უბანი თხილაგანში (ჩოხატაურის რ.); გუბი – ტყე ზემო აკეთში, ციხისფერდსა და აცანაში; ჩავარდნილი ადგილი ჯიხანჯირში (ლანჩხუთის რ.) (მსჯელობისათვის იხ. კეკელია, ქართვ. ენათმეცნ., IV, 2016-2017: 157-158).

§5.12. დალი

ისტორიული მისიმიანეთის ფარგლებში შემავალი კოდორის ხეობის ზემონე-ლი **დალის ხეობის**, ხოლო ხეობაში მდებარე სოფელი **დალის** სახელით არის ცნობილი. იგი დასავლეთიდან ხვარაშ-ჯერილის მთაგრეხილით ესაზღვრება მესტიის რაიონს. დალ-სვანეთიდან ყარაჩაი-ჩერქეზეთში გადასვლა კი შესაძლებელია კლუხორისა და მარუხის უღელტეხილებით (მარგიანი, I, 1998: 134). დალის სვანეთი მოიცავს მდ. კოდორის ოთხი შენაკადის – აძგარის, ყულუჩის, გვანდრისა და საკენის აუზში მდებარე ტერიტორიას. მისი ფართობი 650 ჰა-ა. აქედან 350 ჰა საკარმიდამო და სახნავ-სათიბი მიწებია, დანარჩენი კი – ტყის მასივები და ალპური საძოვრები (მარგიანი-დადვანი, 2005: 40). „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის“ ცნობით **დალი** ენოდება ისტორიულ მხარეს კოდორის სათავეებში, ახლანდელ გულრიფშის რაიონის ტერიტორიაზე, რომელიც ნებელდის ნაწილს წარმოადგენს. XIX ს-ში დალი მარშანიების ფეოდალური საგვარეულოს ერთი შტოს გამგებლობაში ყოფილა. 1832 წელს ეს მხარე ფორმალურად, ხოლო 1837 წლიდან, ფაქტობრივად, რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში იყო... 1867 წელს ცარიზმმა დალის მთელი მოსახლეობა ნებელდის სხვა მცხოვრებლებთან

ერთად ოსმალეთში გაასახლა. შემდგომში აქ დასახლებულან ზემო სვანეთიდან გადმოსული მოახალშენენი (ქსე, III, 1978: 350).

თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით დალი მოიცავს აჯარისა და ლათის ადმინისტრაციულ ერთეულებში შემავალ სოფლებს.

XIX ს-ის. 30-იან წლებში აფხაზეთის ოლქში დასახლებულია სოფ. დალი (ხორავა 2004: 106, და იქვე მითითებული ლიტ-რა). დალის თემის სოფ. დალიდან 1867 წელს აფხაზთა პირველი მასობრივი გადასახლების დროს თურქეთში გადაუსახლებიათ 106 სული. აფხაზ მუჰაჯირთა სიაში დასახლებულია შემდეგი გვარები: აგბაშ-იფა, კოჯბაი (კუჯბა), ცვაცვა, ლამხაშ, სათირგია, თერში, ახბა, გუნბა, არგუნ, კაბბა, ახუბა, ბიგუა, ყურდგელ, ყურდგელია, ამჭიბა, მაზუა, აჰმეთ, აძიმბა, ბიგბა, რაფა-იფა, კვაძბა, მატუა, ფინძაჩა, მარშანია, ბარჩან, აბსაბაშ-იფა, ჩოლია, შვხუანაა, ჯანბერ, ბადლია, თარბაი, ბუთ, ბადია, ჰაჯიმ, აგრუა (ხორავა 2004: 157-159). ბესარიონ ნიჟარაძის თქმით, აფხაზეთის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე დალის ხეობა ბუნებას ყოველგვარი სიუხვით აუვსია. აფხაზების გადასახლებამდე ეს ხეობა მარღანიების თუ მარშანიების საკუთრებას წარმოადგენდა; მათ შემდეგ ამ ხეობაში ხან მეგრელები დასახლებულან, ხან – რუსები. 1878 წელს ბ. ნიჟარაძეს უნახავს აქ მოსახლე ერთი მდიდარი რუსის ოჯახი. ჩუბხევის საზოგადოების სოფ. ცალერში მცხოვრები გვარმიანები ირწმუნებიან, რომ მათი წინაპრები დალის ხეობიდან ჩამოსახლებულან (ციტირება იხ. ჩანტლაძე, მარგიანი-დადვანი I, 2007: 16). XX ს-ის დასაწყისში დალის ხეობაში სვანების ხელახალი გადმოსახლების პროცესი დაიწყო (იხ. უბილავა, 1948: 3-4; მიბჩუანი, 1989: 130-131).

მისიმიანეთში სუანო-კოლხების შერეული მოსახლეობის არსებობის გათვალისწინებით სვანური წარმოშობის ტოპონიმთა გავრცელებას ამ მხარეში პ. ინგოროყვა ბუნებრივად მიიჩნევდა და ხეობისა და სოფლის სახელწოდებას – დალ, სვანთა წარმართული პანთეონის ქალღმერთის სახელს – დალს უკავშირებდა (ინგოროყვა, 1954: 159). ეს მოსაზრება მოგვიანებით გაიზიარა გ. გასვიანმა, რომელიც წერს: „სვანური ტოპონიმია აგრეთვე კოდორის ხეობის სახელი დალ (აფხაზეთის სვანეთის სახელი), რომელიც მისიმიანთა ნასახლარია. დალზე, როგორც ნადირობის ქალღმერთზე, სვანურ ფოლკლორში არაერთი მითი და თქმულებაა გავრცელებული. დალ, როგორც წარმართული ღვთაება, ღრმადაა ჩამჯდარი სვანურ რწმენა-წარმოდგენათა პანთეონში“ (გასვიანი, 1991: 208).

დალის შესახებ ვრცელი მსჯელობა მოცემულია თ. მიბჩუანის გამოკვლევაში. მატრიარქატის ეპოქის დროინდელი ქალღმერთის, სილამაზისა და მშვენიერების განსახიერების, მიუვალ კლდეებში მცხოვრები ოქროსნაწნავებიანი დალის სახე ფართოდ აისახა სვანურ ხალხურ პოეზიასა და მითოლოგიაში. VIII

საუკუნის შემდეგ ისტორიის არენიდან გამქრალი სვანთა ერთ-ერთი ტომის – მისიმიანების განსახლების ადგილს კოდორის ხეობაში დღემდე შემორჩა აღნიშნული წარმართული ქალღმერთის სახელწოდება დალ. სვანეთში ამ კულტის მოსახელე გეოგრაფიული სახელწოდებების – **დალი თანალ**, **დალია კოჯარ** და სხვ., გავრცელება სვანებში დალის კულტის განსაკუთრებული ადგილის მაჟნეებელია (მიბჩუანი, 1989: 343-344).

მისიმიანებისათვის დალი ერთ-ერთ უმაღლეს და უმთავრეს ღვთაებას რომ წარმოადგენდა, ამის მიმანიშნებელია თვით მათი განსახლების ტერიტორიის დღემდე მოღწეული სახელწოდება. ამ მხარეს დალი უნდა რქმეოდა XX ს-ის დასაწყისამდე, ანუ სვანების აქ ხელმეორედ დასახლებამდე. XIX ს-ის 50-იანი წლების ცნობით (ლ. ლიულიე) ამ მხარეს **დალ** ეწოდება. ამასთანავე, ჩვენ ზემოთ დავიმოწმეთ XIX ს-ის 30-იანი წლების ცნობაში სოფ. დალის დასახელების შესახებ (ხორავა, 2004: 106). მაშასადამე, თ. მიბჩუანის აზრით, ისტორიული მისიმიანეთი დალის სახელს ატარებს უძველესი დროიდან და არა XX ს-ის დასაწყისიდან. „ამ კუთხის ასეთი სახელი მისიმიანთა სვანურობის ხელშეუვალი არგუმენტი, მით უმეტეს, რომ **დალ** ტერმინი უცხოა აფხაზურისათვის. შ. ინალი-ივა **დალ** ტოპონიმთან დაკავშირებით არაფერს ამბობს“ (მიბჩუანი, 1989: 137).

აფხაზი ენათმეცნიერი ვალერი კვარჭია ტოპონიმ „დალის“ შესახებ აღნიშნავს შემდეგს: „Достаточно знать микротопонимию Далского ущелья и других регионов Абхазии, чтобы стало ясно происхождение названия **Дал**. Так, например, лавровишневый массив находящийся напротив населенного пункта Дал, на левобережье р. Кодор именуется **Дал ишәымҳара** (Дал и-шәымҳа-ра) букв. «Лавровишневая роща Дала», где **Дал** – родовое имя, и – притяжательное местоимение 2-го лица «его» и **а-шәымҳара** «лавровишневая роща», срав. с топонимами Ашәымҳара, Гыр-шәымқара (в районе Ходжальских гор), Ашәымҳарыца (с. Мгудзырхва). В Гудаутском районе, в селе Аацы имеется название Далаа радгьыл, букв. «земля Даловых» – от Дал (ед. число) – **Дал-аа** (множ. число) «Даловы», р – «их» и дгьыл «земля». Здесь же **Далаа рборатра** «место сарая (хлева) Даловых» (см. Аҧсны атопонимика, с. 219, 268, 342, 343; Гицба, с. 292). Все это указывает на то, что еще до махаджирства в Абхазии сохранялся род **Дал**, **Далаа** и не только в ущелье **Дала**. Они были представлены и на Северном Кавказе у абазин и кабардинцев, где и ныне живут и пишутся Дал-ов, Даловы (см. Д. Коков. Из адыгской (черкесской) ономастики, с. 143). Известный кавказовед Л. И. Лавров по этому же поводу говорит: «Название Дал принадлежало небольшому независимому политическому объединению сельских общин, дошедших из глубокой древности до начала XIX в». (Лавров Л. И. Назревшие вопросы изучения

социальных отношений на докапиталистическом Кавказе, – в Кн.: Социальная история народов Азии. М. Наука. 1975. С. 7). Вполне с этим увязывается существование в прошлом, до 40-х годов XIX столетия, в Кодорском ущелье два крупных абхазских общества Дал и Цабал“ (Кварчия, 2006: 157-158).

სვანურში **დალ** დედოფალს, ხოლო **დალოდ** დედოფალას ნიშნავს. სვანურში არსებული სიტყვა **დედფალ** – „დედოფალი“ ქართულიდან უნდა შემოსულიყო. მაშასადამე, სვანთა შორეული წინაპრებისთვის დალი ცნობილი იყო, როგორც დედოფალი, სილამაზისა და მშვენიერების განსახიერება, რისთვისაც დროთა განმავლობაში გააკულტეს. სვანთა განსახლების ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან დალის კულტი წარმართულ ღვთაებათა პანთეონში ერთ-ერთ უმთავრეს ადგილს იკავებდა (იქვე: 345-346).

კ. დონდუა წერს: „**დალი**, ნადირობის ქალღმერთი... ლახვს ი თანაღს ხაყლუ-ნის დალიშდ ი ალიშდ... = საძოვარ მთებსა და დიდ მთებში ეშინიათ დალის და ალის“ (დონდუა, 2001: 74).

ქ. მარგიანის დაკვირვებით, დალ-სვანეთში სოფლებისა და უღელტეხილების სახელწოდებანი, აგრეთვე მიკროტოპონიმია, ძირითადად სვანურენოვანია. სვანურ ენაზე აიხსნება ბერძნულ-ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენიებული ამ სექტორის გეოგრაფიული სახელწოდებანი. გვხვდება რამდენიმე ათეული აფხაზურენოვანი ტოპონიმი. სამ ათეულამდე სახელწოდება აფხაზური ტოპოფორმანტებით (-რა, ბა, -უა) არის გაფორმებული. ერთეულების სახით დამონმებულია მეგრული და რუსულენოვანი ტოპონიმებიც (იქვე: 136). დალ-სვანეთის ტოპონიმის ყველაზე მრავალრიცხოვანი ჯგუფი სვანურენოვანია, რომელიც ქრონოლოგიურად შესაძლებელია ორ შრედ, ორ ფენად გაიმიჯნოს: ახალი და ძველი. ახალ ფენას მიეკუთვნება, ძირითადად, მიკროტოპონიმები, რომლებიც უკავშირდება დალის ხეობაში სვანთა მეორედ თუ მესამედ ჩამოსახლების პერიოდს, ე. ი. XIX-XX საუკუნეების მიჯნას. ძველ ფენას მიეკუთვნება ანტიკური პერიოდის ბერძენ თუ რომაელ ავტორებთან, აგრეთვე შუა საუკუნეების წერილობით წყაროებში დაფიქსირებული ტოპონიმები: ფუსდა//ფუსტა, კლუხორ, დარენ, ჩხალთა (← ჩახარ//ჩიხარი), კოდორი (კვარჭია, 1985: 67; მარგიანი, I, 1998: 137-138).

ქ. მარგიანიც იმ აზრისაა, რომ ხეობის სახელწოდება **დალ** მომდინარეობს ნადირობისა და მონადირეთა მფარველი სვანური ღვთაების, ულამაზესი ქალღმერთის – დალის სახელისაგან. ამ სახელს იმონმებენ შუა საუკუნეების მოგზაურები – ლულიე და ნორდმანი. საისტორიო მეცნიერებაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ კოდორის ხეობას ეს სახელი უხსოვარი დროიდან, თვით მატრიარქატის ეპოქიდან უნდა ეტარებინა (იქვე: 138).

ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფისა და კუთვნილების თვალსაზრისით საგულისხმოა სვანთა შემდეგი განმარტება: „**ალას ხაჟხა დალაძ ხეობა, ლითხუარი ლერბეთ – დალ იცაუდა ალ ხეობას. დალა ლამზერ ჩიგარუ ლაშხედა ამჩუ მეზგე მარას, ამჩუ მერდე მარას, ხოშამ ი ხოხრამ!.. ალა ლი დალაძ ხეობა ლი, დეჟ სამეგრელო-ზემო სუანეთ... მუშუანძქა ამჩუ იუალადელ დას ხოჩიდა...**“

ამას ჰქვია დალისა ხეობა, ნადირობისა ღმერთი დალი იცავდა ამ ხეობას. დალისა სალოცავი მუდამ შეენიოს აქ მცხოვრებ კაცს, აქ მყოფ კაცს, უფროსსა და უმცროსს... ეს არის დალისა ხეობა, არავითარი სამეგრელო-ზემო სვანეთია... სვანის გარდა, აქ არავინ ყოფილა არასოდეს...“ (მარგიანი-დადვანი, I, 2007: 41-42).

დალეღი სვანები მიიჩნევენ, რომ დალის ხეობა არც აფხაზეთია და არც სვანეთი. ისინი თავიანთ თავს სვანებს კი არ უწოდებენ, არამედ – „დალეღს“ (**მე-დალ**) და „დალეღებს“ (დალ-არ). „ფეტვს დალში აღარავინ თესავს, სვანეთიდან გვიგზავნიან“ – იტყვიან ხოლმე ხეობაში. ქართველმა მეცნიერებმა საველე სამუშაოების დროს გაარკვიეს, რომ სვანები დღესაც კი არ აღიქვამენ კოდორის ხეობას აფხაზეთის ტერიტორიად. ამიტომაც უწოდებიათ ხეობისთვის მათთვის უფრო ახლობელი, სვანური სამყაროსათვის ბუნებრივი ტოპონიმი **დალ** და არა **კოდორ** (ჩანტლაძე, მარგიანი-დადვანი I, 2007: 17; ჩანტლაძე, 2010: 82).

მ. ჩუხუას მოსაზრებით: სვან. **დალ** ზს., ლნტ., **დალ** ლშხ – „ნადირობის ქალღმერთი“. ქართ. **დალ**-ი – „ნადირობის ქალღმერთი“. ზან. (მეგრ.) **დო**-, **ო-დო**-ია – „ნაყოფიერების ღმერთი“, **დო**-უ (ანთროპ.). მკვლევარი შესაძლებლად მიიჩნევს მეგრულ **ო-დო**-ია-ში გამოყოფს **დო** ძირი და დაუკავშიროს იგი **დალ**-სახელს, **ა** → **ო** და **ლ** → **0** ზანურისთვის სპეციფიკური ფონეტიკური პროცესების გათვალისწინებით. თავკიდური **ო** (**ო-დო**-ია) მეგრულში მიმართვის ფორმის **ო** უნდა იყოს, შდრ. ქართ. **ო-დელ**-ია. თუმცა არ გამოორიცხავს მის სხვაგვარ ახსნასაც: შდრ. ქართ. **მტილ**-ი „ბოსტანი“: ზან. **ო-ნტულ-ე//ო-რტინ**-ი, სადაც **ო-** საკუთრივ ზანური მონაცემია. ს.-ქართვ. ***დალ-** „ნადირობის, ნაყოფიერების (ქალ-)ღმერთი“ → ქართ. **დალ**-ი: ზან. [დო-], **ო-დო**-ია → ***ო-დოლ**-ია: სვან. **დალ//დალ**. ს.-ქართვ. ***დალ** და ს.-ნახ. ***დალ-ე** „ღმერთი“ (ბაცბ. „დალე“: ინგ. **დალა**: ჩაჩნ. **დჟელა**) საერთო წარმომავლობის სიტყვებია (ჩუხუა, 2000-2003: 92). შდრ. **დოუ** – უღელტეხილი აფხაზეთში.

სვანების მიერ დალის ხეობის კუთვნილების საკითხის ასეთი გააზრების მიუხედავად და ტოპონიმ „**დალის**“ წარმომავლობაზე მსჯელობისას ჩვენი ყურადღება მიიპყრო **დალი**, **დალზ**, **დალუ** სიტყვების მეგრულმა მნიშვნელობებმა. ესაა „დასავლეთი, დასავალი, დაისი; სერის მომიჯნავე დაბალი და წაგრძელებუ-

ლი გავაკება“ (ქობალია, 2010: 233). შდრ.: დალიური – „დასავლური“; დალონი – „დაისი, დასავლეთი; დალური – „დასავლური“; დალურ პუმპულა – „დასავლური ნესვის ჯიში“; დალურ ქყონი – „დასავლური მუხის ჯიში“ (იქვე).

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ **დალის** მეგრული წარმომავლობის ოროგრაფიულ ნომენად, კერძოდ, სერის მომიჯნავე დაბალ და წაგრძელებულ გავაკებად გააზრება შესაძლებელი იქნებოდა იმ შემთხვევაში, თუკი დალის ხეობაში ფიქსირებულ გეოგრაფიულ სახელწოდებებში გამოიკვეთებოდა მეგრულენოვან ტოპონიმთა შედარებით მრავალრიცხოვანი ჯგუფი. ზოგადი სურათით თუკი ვიმსჯელებთ, სადღეისოდ ის გარემოება იკვეთება, რომ ხეობის ტოპონიმურ ფონდში ყველაზე მრავალრიცხოვანი ჯგუფი მაინც სვანურენოვანია. ამის მიუხედავად, უალრესად ჰიპოთეტურ დონეზე ტოპონიმ „დალის“ ჩვენ მიერ წარმოდგენილ განმარტებას არსებობის უფლება მაინც აქვს, თუკი გავითვალისწინებთ მისიმიანთა ეთნიკური ვინაობის შესახებ დღემდე არსებულ მოსაზრებებს შორის ერთ-ერთს. კერძოდ, მხედველობაში გვაქვს პ. ინგოროყვას მოსაზრება, რომელიც მისიმიანეთის მხარის მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობის შესახებ წერს: ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებში ჰეკატე მილეტელისა და სკილაქს კარიანდელის გეოგრაფიულ ტექსტებში მოხსენიებული კოლაელნი ეკუთვნოდნენ კოლხურ შტოს და იყვნენ აბორიგენი მოსახლენი მისიმიანეთის მხარისა. შემდეგ ხანებში, არაუგვიანეს ძვ. წ. I საუკუნისა, აქ სვანები ჩამოსახლებულან (სტრაბონის ცნობა), უფრო გვიან ამ ორი ტომის შერევით წარმომდგარა ნარევი ტომი სვან-კოლხებისა (სუანო-კოლხნი) ანუ ეგერ-სვანებისა, მეგრელ-სვანებისა... „ხოლო რაც შეეხება მისიმიანებს (ე. ი. მისიმიანეთის მხარეში მოსახლე სვან-კოლხთა ნარევი ტომს), მათი ენა, როგორც პირდაპირ აღნიშნავს აგათია, არ იყო კოლხური (მეგრულ-ლაზური); ამის მიხედვით მისიმიანეთის მხარის მოსახლეობის ენა ყოფილა ან სვანური, ან ადგილობრივი მისიმიანური დიალექტი, რომელიც სვანური და მეგრული ენის შერევის ნიადაგზე წარმოშობილა“ (ინგოროყვა, 1954: 145).

მაშასადამე, სტრაბონის მიხედვით „კავკასიონის მთიან მხარეში, დოსკურიის ზემოთ“, ე. ი. ისტორიული მისიმიანეთის ტერიტორიაზე „სუანო-კოლხების“, იმავე სვანების, ჩამოსახლებამდე მისიმიანეთში სახლობდა კოლხური (მეგრული) მოსახლეობა – კოლაელნი. ტოპონიმ დალის გაჩენაც სწორედ ძვ. წ. I ს-მდე პერიოდს უნდა უკავშირდებოდეს (დალის შესახებ Кварчия, 1985: 57-58).

§5.13. დადისწყალი, ერისწყალი//ერწყარი

ვახუშტი ბაგრატიონი საყურადღებო ცნობებს გვანვდის **დადისწყლისა** და **ერისწყლის** ხეობების საისტორიო გეოგრაფიის საკითხებზე: „კუალად ამ ეგურის ჩდილოთ დის დადის-წყალი, წოდებული დადის დაბის გამო. გამოსდის მასვე აღმოსავლეთის კავკასსა, და მოდის დასავლეთად, და მიერთვის ზლუას. ამ დადის-წყლის ჩდილოთ დის ეგრისის წყალი, წოდებული ეგროსის, თარგამოსის ძის, გამო. გამოსდის მასვე კავკასს, დის დასავლეთად და მიერთვის ზლუას ილორს. ხოლო ზღვს კიდებედ, ამ წყლის დასავლით კიდებედ, არს ილორს ეკლესია წმიდის გიორგისა. ამას უდის აღმოსავლით ეგრისი, დასავლით მდინარე მოქესა, და უძეს სამწრით ზლუა და ჩდილოთ ველი“ (ვახუშტი, IV, 1973: 779).

მემატიანის თქმით, დაბის სახელწოდებაა **დადი**, რომელმაც სახელი მისცა ენგურის ჩრდილოეთით მომდინარე დადისწყალს. ვახუშტის მიერ 1745 წელს შედგენილ რუკაზე მოცემულია მდინარის დინების მიმართულება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ. სახელდებული მდინარე, ვახუშტის ცნობით, სათავეს იღებს „აღმოსავლეთის კავკასსა“ და უერთდება შავ ზღვას. ვახუშტი დადისწყალს კიდევ აღნიშნავს თავის რუკაზე, მდინარის სათავეში მცირე შენაკადებით, მაგრამ დაბა „დადის“ სახელწოდებით რუკაზე არაა დატანილი.

ენგურის ქვემო დინებასა და ლალიძგას შორის მდებარე, XVIII ს-ის I მეოთხედიდან სამურზაყანოდ სახელდებული (ძირითადად გალის რაიონი) ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულის ტოპონიმთა ანალიზი ცხადყოფს, რომ მდინარე „დადისწყლის“ და დასახლებული პუნქტი „დადის“ სახელწოდებით ამ მხარეში სადღეისოდ არ დასტურდება. ვახუშტის ცნობას კი ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება, ვინაიდან სხვა წერილობითი წყაროები ამ ობიექტებს არ ასახელებს.

საკვლევ ტოპონიმს ფონეტიკური და ეტიმოლოგიური სიახლოვის თვალსაზრისით მეტ-ნაკლებად საგულისხმო პარალელები მოეძებნება სამურზაყანოსა და სამეგრელოში, ისეთი გეოგრაფიული სახელების სახით, როგორებიცაა **დადალჩერთა** – ვაკე-ქვაბული ენგურ-ლალიძგის წყალგამყოფ მთა-მაღლობზე, კერძოდ, ბერძუჰაფუმ წყარისა და ხოჯელწყარის გამყოფ ქედზე; **დადალძიხ(ი)** – წყარო აჩგუქვასა და შიფშხერას შუა, ჩხორთოლ-ანარის გზაზე (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 59); **დადბეჩა** „დადის მღვიმე“ – მღვიმე და ტყიანი ხეობა ჯვარის სატყეო უბანში, ინწირის სათავესთან (წალენჯიხის რ.)...

მაგრამ ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ წარმოდგენილ სახელწოდებათა გარკვეული ნაწილის მოჩვენებითი გარეგნული მსგავსების მიუხედავად,

შეუძლებელია დავუშვათ, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი დაბა დადსა და დადისწყალს რომელიმე მათგანში გულისხმობდა. ამასთანავე, ამ ფაქტს თავისთავად გამოორიციხავს გეოგრაფიული არეალის გათვალისწინებაც, იმდენად, რამდენადაც, ფონეტიკური სიახლოვის თვალსაზრისით გამორჩეული, ჩვენ მიერ ზემოთ დამონშებული ტოპონიმები (მაგ., დადბერა) მეტისმეტადაა დაშორებული ვახუშტის მიერ რუკაზე აღნიშნულ დადისწყალს, და, როგორც აღვნიშნეთ, მდ. ენგურის მარჯვენა მხარეს, იწინიას ხეობაში ლოკალიზდება.

დადისწყლის სალოკალიზაციოდ მეტად საგულისხმოა ვახუშტის შემდეგი ცნობა: „...მთის ძირზედ, არს ჭელენჯიხი, ეკლესია გუნბათიანი, დიდშენობა, შვენიერი, კეთილს ადგილს. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ჭანის მდინარისა და დადის მდინარის შორისის ადგილთა, კაკვასიადამ ზღვამდე“ (ვახუშტი, IV, 1973: 778).

მდინარე, რომელიც ვახუშტის მიხედვით, ილორთან უერთდება ზღვას, თანამედროვე ლალიძგა, ან კიდევ ანარია//ოხურეინყარია. ლალიძგის სიგრძე 53 კმ-ია. სათავეს იღებს არემ(ე)უას//არმეუასა და ჩამჰარის კალთებიდან და უერთდება შავ ზღვას ილორსა და ოჩამჩირეს შუა.

„დადის მდინარე“ და „ეგრისწყალი“, ვახუშტის მონაცემებით, მიედინებოდა ენგურსა და მოქვისწყალს შუა. ასეთი მდინარე კი (გგულისხმობთ შედარებით დიდ მდინარეებს) ოთხია: ერისწყალი, ოქუმი//ოხოჯე, ანარია-ოხურეინყარი და ლალიძგა. უნდა აღინიშნოს, რომ წერილობითი წყაროების სიმცირისა და მკვლევართა მიერ მოცემული განსხვავებული ინტერპრეტაციის გამო ორივე მდინარის ლოკალიზაცია ჭირს, არადა დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიისათვის ამ საკითხის გადაწყვეტას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება (მუსხელიშვილი, I, 1977: 106).

ჩამოთვლილ მდინარეთა დინების თანმიმდევრობას და ვახუშტის ცნობებს ერთმანეთს თუ შევუდარებთ, მაშინ „დადის მდინარეში“ ერისწყალი ან ოქუმი უნდა ვიგულისხმოთ, ხოლო ეგრისწყალი ანარია-ოხურეინყარის ან ლალიძგის უწინდელი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო.

ქართველ მკვლევართა ძირითად ნაწილს მიაჩნია, რომ ეგრისწყალი იგივე მდ. ლალიძგაა. „ხოლო ეგრისის მდინარე ეწოდების ლალიძგას“, – წერდა ნიკო დადიანი (დადიანი, 1962: 153).

გამორჩენილი ფრანგი ქართველოლოგი მარი ბროსე 1849 წელს ფრანგულ ენაზე გამოცემულ ნაშრომში აღწერს სამეგრელოსა და აფხაზეთის ისტორიულ სიძველეებს, ეხება ყოფისა და კულტურის საკითხებს. დადისწყლის შესახებ მეცნიერი აღნიშნავს, რომ მდინარისა და ციხის სახელწოდებებით დაინტერესებული ყოფილა იმდენად, რამდენადაც ყოველთვის ფიქრობდა, რომ დადიანების

წარმოშობა სწორედ მათთან იყო დაკავშირებული. ბროსე მწუხარებით შენიშნავს, რომ ამგვარი სახელწოდების მდინარე და ციხესიმაგრე ვერ აღმოუჩენია. მოგვიანებით ოქუშში ჩასულს გამოუკითხავს ყველა ასაკისა და წოდების ადამიანი, მაგრამ დადისწყლისა და დადის შესახებ მათგანაც ვერაფერი გაუგია. „ადვილი შესაძლებელია, რომ მნიგნობრობას მოკლებული ხალხის მეხსიერებიდან დროთა განმავლობაში წაშლილიყო მდინარისა და ციხის ძველი სახელები. ასი წლის წინათ ვახუშტი იცნობდა დადს და მის მდინარეს. ცნობილმა გეოგრაფებმა დელილებმა მათ ადგილი მიუჩინეს თავიანთ რუკებზე. ისინი ნამდვილად არსებობდნენ და ეჭვი არ მეპარება, რომ დადის-წყალი დღევანდელი ერთის-წყალია“ (ბროსე, 2011:92).

ეგრისწყლისა და ლალიძგის იგივეობის თვალსაზრისს მხარს უჭერდა პ. ინგოროყვა, რომელიც აღნიშნავდა, რომ თვით მდინარის სახელწოდება „ლალიძგა“ მეგრულად სიტყვასიტყვისით ნიშნავს მოსაზღვრე მდინარეს, ანუ ლელე კიდისა. მკვლევარმა იტალიელი მისიონერის – არქანჯელო ლამბერტის მიერ მოხსენიებული **Echalis** გაიაზრა, როგორც „ეგრისი“ და გამოთქვა ვარაუდი, რომ მდ. ლალიძგას ძველი სახელწოდება ეგრის-წყალი შერჩენილი ჰქონდა XVII-XVIII საუკუნეებამდე (ინგოროყვა, 1954: 128, სქოლიო). დავაზუსტოთ: ლალიძგა უნდა გავიაზროთ როგორც „ლელის კიდე“, „ლელისპირი“.

მკვლევარი არჩილ ბარამიძე იმ აზრისა იყო, რომ ეგრისისწყლის გაიგივება ლალიძგასთან დამტკიცებულად უნდა ჩაითვალოს, ვინაიდან, „...ვახუშტი არ აღნიშნავს რა მდინარე ეგრისის ახალ სახელწოდებას, მიუთითებს, რომ ეს მდინარე შავ ზღვას ერთვის ილორთან. ხოლო ილორის ახლოს, მის დასავლეთით, როგორც ცნობილია, მართლაც მოედინება მდ. ლალიძგა“ (ბარამიძე, „მოამბე“, №5, 1963: 104).

თ. ბერაძე ვრცლად მიმოიხილავს ეგრისის ლოკალიზაციის შესახებ არსებულ ისტორიოგრაფიას, მათ შორის ჩვენ მიერ ზემოთ დამონშემულ მკვლევრებს (დავით ბატონიშვილი, თეიმურაზ ბატონიშვილი, ნიკო დადიანი, მარი ბროსე, ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძე, პ. ინგოროყვა, ა. ბარამიძე და სხვები), და ადრეანტიკური ხანის ნერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური აღმოჩენების გათვალისწინებით ამტკიცებს, „რომ ლეონტი მროველის ეგრისწყალი სწორედ დღევანდელი ენგურია და პუნქტი ეგრისი მის ნაპირზეა საძებნი“ (ბერაძე, სიგკ, III, 1967: 141).

ქართული ნერილობითი წყაროების „ეგრისწყლის“ ლოკალიზაციის საკითხს შეეხო საისტორიო გეოგრაფიის სპეციალისტი დ. მუსხელიშვილი, რომელმაც მართებულად მიიჩნია მკვლევარ თ. ბერაძის მოსაზრება მდ. ენგურის სახელის „ეგრ“ ფუძესთან დაკავშირებისა და მეგრელების პირველსაცხოვრისად

წარმოდგენის შესახებ (ბერაძე, III, 1967: 140), მაგრამ „ენგური“// „ეგური“ და „ეგრისწყალი“ სემასიურად ერთი და იგივე რომც იყოს, დ. მუსხელიშვილის მართებული აზრით, „ეს სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ ქართული წყაროების „ეგრისწყალი“ იგივე დღევანდელი ენგურია“ (მუსხელიშვილი, I, 1977: 107). თავისი მოსაზრების გასამყარებლად მეცნიერი სავსებით სამართლიანად იშველიებს იმ არგუმენტს, რომ ვახუშტისათვის მდ. ენგური და ეგრისის წყალი აშკარად განსხვავებულია (იქვე: 107). და მართლაც, XVIII საუკუნის მემათიანეს ამ ორი მდინარის იგივეობაზე რომ ეფიქრა, მაშინ თავის ნაშრომში ეგურსა და ეგრისწყალს ცალ-ცალკე როდი მოიხსენიებდა. ასევე მის მიერ შედგენილ რუკებზე ჩვენთვის საინტერესო მდინარეები დატანილია შემდეგი თანმიმდევრობით: ეგურისწყალი (ახლანდ. ენგური), დადისწყალი, ეგრი (ილორის აღმოსავლეთით). მაშასადამე, ვახუშტი მკვეთრად მიჯნავს ერთმანეთისგან ეგრისწყალსა და ეგურს (ენგურს).

დ. მუსხელიშვილი დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის სრული სურათის წარმოსადგენად, ზემოთ ხსენებული არგუმენტის გარდა, მიმოიხილავს ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროების სხვა მონაცემებსაც (მაგ., ანასტასი აპოკრისიარის წერილს თეოდოსისადმი (662 წ.), რომელზეც მოგვითხრობს იერუსალიმელი მონაზონი თეოდოსი განგრელი; აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების“ ცნობები), რითაც შესაძლებლობა ეძლევა, შემდეგი დასკვნა გამოიტანოს: მდ. ლალიძგა ქართული წერილობითი წყაროების „ეგრისწყალი“, რომელიც ადრე შუა საუკუნეებში წარმოადგენდა აფშილეთსა და ეგრისს შორის საზღვარს (მუსხელიშვილი, 1977: 107-113).

თ. ბერაძის აზრით, ეგრის-წყალი ხელოვნურ-ლიტერატურული ხასიათის სახელწოდებაა და მეგრული ენისათვის მდინარეთა სახელების ასეთი წარმოება უცხოა (ბერაძე, სიგკ, III, 1967: 140). დ. მუსხელიშვილი შენიშნავს, რომ ჰიდრონიმები – ეგრისწყალი და ეგრე-სუ (მდინარე კლარჯეთში) ადგილობრივი მეგრულ-ჭანური სახელწოდების თარგმანს წარმოადგენს და ასეთი ადგილობრივი ჰიდრონიმების არსებობაზე მიუთითებს (მუსხელიშვილი, I, 1977: 107).

პ. ცხადაია იმონმებს გ. კლიმოვის ნაშრომს (კლიმოვი 1962: 99) და თვლის, რომ ქართული **-ის** ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი გეოგრაფიულ სახელებში სიტყვანარმოებითი ძალის მქონეა და სადერივაციო ფუნქცია, გარკვეული ხარისხით, საფიქრებელია, რომ ქართველურ ფუძენაპიც ჰქონოდა. **-ის** ბრუნვის ნიშნის მეგრულ-ჭანურ შესატყვისს წარმოადგენს **-იმ**, თანდართული **-ი** ემფატიკური ნიშნით (ცხადაია, 2004: 34).

თ. ბერაძის მიერ „ეგრის-წყლის“ „ხელოვნურ-ლიტერატურული ხასიათის სახელწოდებად“ მიჩნევის შესახებ გამოთქმული მოსაზრების მცდარობაზე

მიანიშნებს საილუსტრაციო მასალა თვით სამეგრელოს ჰიდრონიმიდან, სადაც მდინარეთა სახელწოდებების -ის სუფიქსით ნაწარმოები ოფიციალური ვარიანტების პარალელურ ფორმებად დასტურდება არაოფიციალური ფორმებიც. მაგ.: აბაშისწყალი//აბაშაწყარი, ხობისწყალი//ხობ(იშ)წყარი, ჭანისწყალი//ჭენწყარი//წენწყარი, ცხენისწყალი//ცხენწყარი...

მაშასადამე, ვახუშტის „აღწერაში“ დამონმებული ჰიდრონიმებიც – „დადისწყალი“ და „ეგრისწყალი“ -ის ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნით უნდა იყოს წარმოებული. მეგრულ-ჭანური შესატყვისი კი უნდა ყოფილიყო **დადიშწყარი// დად(ა)წყარი და ეგრიშწყარი//ეგრი(ა)წყარი.**

აქვე ორიოდ სიტყვით შევეხებით ჰიდრონიმ „დადისწყლის“ მოტივაციას. აკაკი ჭანტურიას ავტორობით გამოცემული მეგრული ანთროპონიმის მასალებიდან ირკვევა, რომ დადა, დადეი, დადია, დადუ, დადუა დადი და მისთ. გავრცელებული პირსახელები იყო სამეგრელოში (ჭანტურია, 2006: 29). ალ. ლლონტის მიერ გამოცემულ ანთროპონიმთა ლექსიკონში მამაკაცთა სახელებად დამონმებულია დადი (მესტია), დადა, დადაი, დადავი, დადუ, დადუა, ხოლო ქალთა სახელებად – დადალი, დადანა, დადარ, დადენა, დადი, დადუა, დადული, დავდიუ... (ლონტი, 1986: 109, 110, 265).

საფიქრებელია, რომ მდინარის სახელწოდება ჩვენ მიერ საილუსტრაციოდ მოხმობილ მეგრულ ან სვანურ ანთროპონიმთან იყოს დაკავშირებული. ან სულაც დასაშვებია შემდეგი ფრთხილი ვარაუდიც: **დადიშ წყარი → დადიშ წყარი → დადინწყარი → დადისწყალი** „დადიანის წყალი“; „მდინარე, რაც დადიანის სამფლობელოში მოედინება“ (?)..

გავისხენოთ ოდიშის დასავლეთი ნაწილის ვახუშტი ბატონიშვილისეული აღწერა: „ამ ეგურის ჩდილოთ დის დადის წყალი წოდებული დადის დაბის გამო. გამოდის მასვე აღმოსავლეთის კავკასსა, და მოდის დასავლეთად, და მიერთვის ზღვას. ამ დადის წყლის ჩრდილოთ დის ეგრისის-წყალი“ და ა. შ. (ვახუშტი, IV, 1973: 779). ამასთანავე, ვახუშტის თქმით, ოდიშის ეპისკოპოსი „მწყემსი არს აწ დადისწყლისა და მოქვისწყლის შუათისა ადგილთა“ (იქვე: 780).

თხზულებიდან ირკვევა, რომ დადისწყლის მარცხენა მხარეს მდებარე საეკლესიო ადმინისტრაციული ერთეული ნალენჯიხელი ეპისკოპოსის მფლობელობაშია.

თუკი ეგრისწყლისა და ლალიძგის იგივეობის თვალსაზრისს სარწმუნოდ მივიჩნევთ, ამასთანავე, ოდიშის დასავლეთი ნაწილის გეოგრაფიული ვითარების შესახებ არსებული წყაროთმცოდნეობითი მასალისა და ზემოთ დამონმებული სხვა სახის მონაცემების დისკურსული მსჯელობა-გაანალიზებითაც, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ საკვლევი ჰიდრონიმის („დადის მდინარის“,

„დადისწყლის“) გავრცელების არეალი ენგურ-ლალიძის შუამდინარეთით იფარგლება (ზემოთ ითქვა, რომ წალენჯიხელის სამწყსო მდ. ენგურის ქვემო დინების მარჯვენა მხარეს მდებარე ტერიტორიასაც მიითვლიდა).

ვახუშტის ცნობებისა და სადღეისო ფიზიკურ-გეოგრაფიული მონაცემების ურთიერთშედარებით ძალაუვნებურად იმ აზრისაკენ უნდა გადავიხაროთ, რომ დადისწყალი//დადის მდინარე ორი შედარებით დიდი მდინარიდან (ერისწყალი, ოქუმი//ოხოჯე) ერთ-ერთის უწინდელი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო.

მეტად საგულისხმოა ის გარემოება, რომ ვახუშტის დროს, XVIII ს-ის I ნახევარში, მდ. ოქუმის სახელწოდება უკვე ცნობილი იყო. მართალია, მას ვახუშტი არც ერთხელ არ ახსენებს, მაგრამ სამაგიეროდ კოლხიდის (ოდიში, სამეგრელო) მდინარეებზე მსჯელობისას XVII ს-ის. იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი წერს: „ენგურის იქით არის ხეთი (Heti), რომელსაც სიპატარავის გამო რუკებზე არ აღნიშნავენ, თუმცა ღირსშესანიშნავია თევზის სიუხვით; ზღვას შეერთვის გაგიდასთან. ხეთს იქით არის ოქუმი... ოქუმის იქით ეგრისია...“ (ლამბერტი, 2011: 201).

ერწყარი ოქუმის მარცხენა შენაკადს წარმოადგენს (ქსე, III, 1978: 642); თუმცა გალის რაიონის მცირე სქემატურ რუკაზე, რომელიც „ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაშია“ დაბეჭდილი, ეს მდინარე შეცდომით უშუალოდ მიერთვის შავ ზღვას (ქსე, II, 1977: 24; იხ. აგრეთვე ცხადაია, 2004: 33).

პ. ცხადაიას მოსაზრებით, ლამბერტის თხზულებაში მოხსენიებული ხეთი (Heti) და მასზე დართულ, 1654 წლის რუკაზე აღნიშნული Heti-scarī იგივე ერ(ი)წყარია (ცხადაია, 2004: 33).

ერისწყალი (ერწყარი) სათავეს იღებს **ერთიშში**. ასე ეწოდება ხეობას და ტყე-საძოვრებს გალისა და წალენჯიხის რაიონების საზღვარზე. მდინარის ზემონელი ამ ორი რაიონის საზღვარს წარმოადგენს. ერწყარპიჯები//ზენი – ასე იწოდებოდა ვაკე-სახნავეები და სამოსახლოები ერწყარის ნაპირებზე, ხოლო მას შემდეგ, რაც მდინარის შუანელი კაშხლით გადაიკეტა, აღნიშნული ტერიტორია გალის წყალსაცავში მოექცა (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 68).

ერისწყლის ეტიმოლოგიაზე მსჯელობს მკვლევარი კ. სამუშია. მისი აზრით, ერისწყალი დადისწყლის მერმინდელი სახელწოდებაა. დადიანთა სამკვიდროში არსებულ მდინარეს ადრიდანვე დადისწყალი უნდა დარქმეოდა, ხოლო საქართველოს გაერთიანებულ სამეფოში დადიანთა თანამდებობრივი უფლების ამალგების, კერძოდ, მეფის მრჩეველად დანიშვნის შემდეგ, დადიანები იწოდებოდნენ ერისთავთერისთავებად და მდინარე დადისწყალსაც შეიძლებოდა დადიანთა ახალი ტიტულის მიხედვით დარქმეოდა ერისწყალი. მან შეცვალა მდინარის უწინდელი სახელწოდება დადისწყალი, ან ერთიმეორის პარალელურად

მდინარეს დადისწყალსაც უწოდებდნენ და ერისწყალსაც (სამუშია, 1990: 131). მაშასადამე, კ. სამუშია ფიქრობს, რომ ერისწყალი ერისთავის წყლის შემოკლებული ფორმაა, რაც ნაკლებ დამაჯერებელი ჩანს.

ვ. ზუხბაია ასახელებს **ერისწყალს** და პარალელურ ფორმას – **ერთიში წყარი**, და შენიშნავს, რომ ამ მდინარემ სახელი რამდენჯერმე შეიცვალა. II ს-ის მეცნიერი არიანე მას სინგამეს უწოდებს, იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი – ჰეტიწყარს, ვახუშტი ბატონიშვილი – დადისწყალს, ა. ლეონიდი – დადისს, და იქვე დასძენს: ამჯერად მდინარის სახელწოდებაა ერისწყალი. „იგი ნამდვილად ამართლებს თავის სახელწოდებას. ერს ემსახურება“ (ზუხბაია, 2000: 94). არც ეს განმარტებაა რეალური.

მეგრულში **ერის** ერთ-ერთი მნიშვნელობაა „დიდი სიმრავლე, მრავალრიცხოვნება“. შდრ. **ერებამი** – „ერიანი, დიდი ოჯახის პატრონი“; **ერები** – „ერობა, ერი, დედაბუდე, თესლ-ჯილაგი; საბადისი, დიდი რაოდენობა ხალხისა; ე. წ. **ერიანი ოჯახი**, დიდი, გაუყრელი ოჯახი დედმამიშვილებისა ან ბაბუიშვილებისა; დიდი ოჯახი მთელი თავისი ქონებით და საქონლით“ (ქობალია, 2010: 283). ჩვენ საგულისხმოდ მიგვაჩნია **ერწყარის** ა. ქობალიასეული განმარტება: „დიდი წყალი, წყალუხვი მდინარე“ (იქვე: 284). ო. ქაჯაიას განმარტებით: „**ერები-ი** – „შთამომავლობა“; „**ერებამ-ი** – მრავალშვილიანი ოჯახი ქონებით, საქონლით. **ერებამო** – ზმნზ. დიდოჯახიანად, საქონლიანად“; „**ერიან-ი (ერიანს)**: ერთიანი ოჯახი, დიდი, მრავალშვილიანი ოჯახი“ (ქაჯაია, IV, 2009: 223). შდრ. ერწყარო – წყარო ნავენახევი (საქ. ტოპ., III, 2003: 102).

მ. ჩუხუას შენიშვნა: მდინარის მეგრ. სახელწოდებაა **ერწყარი**, რომელიც ისტორიული **ეგრ-წყალ/რ-ის** გაგრძელებაა, ვინაიდან **გრ** თანხმოვანთკომპლექსი ვერ ძლებს მეგრულში და/ან **რ** თანხმოვანი გადადის წინ, ხანაც **გ** იკარგება. ამ შემთხვევაში **ეგრ-**მა მოგვცა **ერ-**, ანუ **გ** თანხმოვანი დაიკარგა.

§5.14. დარენი

ადრეული შუა საუკუნეების ბიზანტიურ წყაროებში, კერძოდ, მენანდრე პროტიქტორის თხზულებაში მოხსენიებული **დარინის ულელტეხილი** ბზიფისა და კოდორის სათავეებს შორის მდებარეობდა. მენანდრე წერს: „შინ დაბრუნება უმჯობესია ეგრეთ წოდებული დარინის გზითო... ზემარქე დარინის გზით მივიდა აფსილიაში: მისიმიანთა გზა მან უარყო, დატოვა ის მარცხნივ: ამ გზით საფიქრებელი იყო, რომ თავს დაესხმოდნენ სპარსელები“ (გეორგიკა, III, 1936: 236).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „მისიმიანთა გზაში“ დღევანდელი **კლუბორის უღელტეხილი** იგულისხმება, ხოლო „დარინის გზა“ ერქვა მის დასავლეთით მდებარე რომელიღაც გადასასვლელს (მიბჩუანი, 1989: 133).

თ. მიბჩუანი ტოპონიმ „დარინის“ წარმომავლობას სვანურ სიტყვას – **ლა-დრენი**, უკავშირებს, რომელიც „ჩასასაფრებელ ადგილს“ აღნიშნავს. „ეს ტერმინი ასე დაიშლება: **ლა-დრენ-ი**, სადაც **ლა-** პრეფიქსია, დაბოლოება **ი** სახელობითი ბრუნვის ნიშანი, ხოლო ფუძეა „დრენ“, რომელშიაც **ლა-** პრეფიქსის დართვის შედეგად მოხდა დ-სა და რ-ს შორის **ა** ხმოვნის რედუქცია, შეკვეცა. თუკი ფუძეში ამ ხმოვანს აღვადგენთ, გვექნება „დარენ“-ი. **დარენი** წარსულში საერთო ქართული სიტყვა უნდა ყოფილიყო“ (იქვე: 133). „ვეფხისტყაოსანში“ ერთხელ გამოყენებული სიტყვა „სადარნო“ („მას ღამით უქმნეს სადარნო, უცრუო, ანაჩქარები...“) ჩასასაფრებელ ადგილს ნიშნავს. „მას ღამით უქმნეს სადარნო“ ნიშნავს, რომ ტარიელმა, ავთანდილმა და ფრიდონმა მონახეს სადარაჯო, საგუშაგო ადგილი (იქვე: 133). თ. მიბჩუანი დაასკვნის: „ბერძენი ავტორის მიერ ნახმარი ტერმინი „დარინი“ სვანური „დარენ“-ის მისიმიანთა დიალექტურ ფორმად უნდა ჩაითვალოს. მაშასადამე, ბიზანტიელი ავტორების მიერ სადღაც კოდორის სათავეებში უღელტეხილის სახელწოდება დარენი ქართული (სვანური) წარმოშობის უნდა იყოს და ნიშნავს სადარაჯოს, საგუშაგოს. თუ არა ქართულ (სვანურ) ენაზე მოლაპარაკე ხალხს, სხვას ვის შეეძლო ასეთი სახელის შერქმევა ამ უღელტეხილისათვის?“ (იქვე: 133-134). ვ. ზუხბაიაც მიიჩნევდა, რომ კოდორის სათავეებთან მდებარე ურელტეხილის სახელწოდება დარენი სვანური სიტყვაა და საგუშაგოს ნიშნავს (ზუხბაია, 2000: 66).

მენანდრეს ცნობიდან ჩვენ მიერ ზემოთ მოხმობილ ციტირებაში ვკითხულობთ, რომ აფსილიაში დასაბრუნებლად უმჯობესი იყო დარინის გზა და ზემარქე სწორედ ამ გზით მივიდა აფსილიაში. ამასთანავე, მან სპარსელთა თავდასხმების შიშით მისიმიანთა გზა მარცხნივ დატოვა. მაშასადამე, დარინის გზა სვანეთის (მისიმიანეთის) ქვეყნის მახლობლად, აფსილეთში გადიოდა. პ. ინგოროყვა შენიშნავს, რომ VI ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსის – მენანდრე პროტექტორის მიერ აღწერილი მარშრუტით, ჩრდილოეთ კავკასიიდან აფსილეთში მომავალი მგზავრი გამოივლიდა კავკასიონის უღელტეხილს – მდ. ჩხალთის (მარუხის) სათავეებს – ამტყელის ხეობას და მდ. კოდორის შუანელში, ნებელდის რაიონში მდებარე დაბა კოდორს. აქედან გზა კოდორის ხეობის გაყოლებით შავი ზღვისკენ მიემართებოდა. პ. ინგოროყვას აზრით, დარენი, როგორც ირკვევა, მარუხის უღელტეხილის სახელწოდება იყო. თუკი დარენში მარუხის ნაცვლად ვიგულისხმებთ ნაურის ან ცაგერ-კარის უღელტეხილს, მაშინ, მკვლევრის აზრით, მენანდრეს მიერ მოცემული მარშრუტი უღელტეხილიდან გაივლიდა არა კო-

დორამდე, არამედ – ცხომამდე (ინგოროყვა, 1954: 187). პ. ინგოროყვა **დარენს** გრამატიკული სახეობით უკავშირებს კავკასიონის მთების მეზობელი სექტორის გეოგრაფიულ სახელწოდებას – საკენს, სადაც -ნ მრავლობითი რიცხვის ნიშანია (იქვე: 188).

VIII-XI საუკუნეებში, აფსილეთად/აფშილეთად იწოდებოდა ტერიტორია გუმისთასა და ღალიძგას შორის. დ. მუსხელიშვილის აზრით, „აფშილი“ „ძველი ეთნონიმია და დღევანდელი აფხაზეთის ძველი მოსახლეობის მხოლოდ ნაწილს ეწოდებოდა“ (მუსხელიშვილი, „არტანუჯი“, 10, 2000: 19).

ქ. შ. I საუკუნეში პლინიუსთან პირველად ნახსენები აფშილების ეთნიკური წარმომავლობის შესახებ პ. ინგოროყვა შენიშნავს, რომ „აფშილები ენის მიხედვით, საფიქრებელია, არ განსხვავდებოდნენ კოლხებისაგან“ (ინგოროყვა, 1954: 145). V ს-ის ბიზანტიელი ანონიმის ცნობით, „დიოსკურიიდან, ანუ სებასტოპოლისიდან მდ. აფსაროსამდე (ჭოროხამდე) წინათ ცხოვრობდა ხალხი კოლხებად წოდებული, ახლა ლაზებად სახელშეცვლილი“ (ანონიმი მეხუთე საუკუნისა. PE-RIPLUS PONTI EUXINI, გეორგიკა. II, 1965: 6).

მაშასადამე, აფშილები მიჩნეულია ერთ-ერთ დასავლურ-ქართულ ტომად, რომლებიც გვიან შუა საუკუნეებში ნაწილობრივ აბსოლუტურად შეერწყნენ მეგრელებს, ნაწილობრივ კი გააფხაზდნენ/გააფსუვდნენ (მუსხელიშვილი, „არტანუჯი“, №10, 2000: 22).

ზემოთ თქმულის გათვალისწინებით, გამორიცხული არაა, რომ აფშილეთის ტერიტორიაზე, ბზიფისა და კოდორის სათავეებს შორის მდებარე უღელტეხილის სახელწოდება **დარენი/დარინი** მეგრული წარმომავლობისა იყოს და ნიშნავდეს სადგომს, სამყოფელს, გასაჩერებელ ადგილს. შესაძლებელია, რომ ამ უღელტეხილზე იყო შესასვენებლად მოხერხებული, სულმოსათქმელი ადგილი მგზავრობით დაღლილთათვის.

ტოპონიმზე მსჯელობისას გასათვალისწინებელია **დარენ(ჯ)ი, დარინი** სიტყვის მეგრული მნიშვნელობა. **დარინალი** მეგრულში აღნიშნავს „სამყოფელს, საცხოვრისს, სადგომს“; **დარინაფალი** იგივეა, რაც „დასაყენებელი“. **დარენჯი** ეწოდება „საცხოვრისს, სადგომს, სამყოფელს, გასაჩერებელ ადგილს“ (ქობალია, 2010: 235). **დორინა/დორინი** იგივეა, რაც „დადგომა, დაბინავება“; **დორინელი** „დამდგარს, დაბინავებულს“ ნიშნავს (იქვე). მაშასადამე, დარენი/დარინი იგივეა, რაც სამყოფელი, საცხოვრისი, სადგომი, გასაჩერებელი, დასაბინავებელი ადგილი.

§5.15. დიოსკურია

ძველი კოლხეთის შავიზღვისპირეთში, ახლანდელ სოხუმის ტერიტორიაზე მდებარე ანტიკური ეპოქის ქალაქი ძველბერძნულ ლიტერატურულ წყაროებში დიოსკურიისა (ბერძნ. Dioskurias) და სებასტოპოლისის სახელწოდებით არის ცნობილი. ბერძენი მოახალშენეების, მილეტელების მიერ ძვ. წ. VI ს-ში დაარსებული ქალაქი დიდ სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა. მითრიდატეს სიკვდილის შემდეგ დიოსკურია რომაელთა ხელში აღმოჩნდა. მის მახლობლად ააგეს ციხესიმაგრე სებასტოპოლისი, ხოლო მოგვიანებით ციხის სახელი ეწოდა დიოსკურიასაც. თანამედროვე სოხუმის ადგილას არსებული დიოსკურიის უდიდესი ნანილი ამჟამად შავი ზღვის ფსკერზეა მოქცეული. ძველბერძნულ წერილობით წყაროებში დიოსკურია ძვ. წ. IV ს-იდან მოიხსენიება (დიოსკურიის შესახებ ვრცლად იხ. ბერულავა, 1951: 3-11).

გერმანელი მოგზაური აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი დიოსკურიის შესახებ წერს: „მე ჩამოვედი სუხუმ-კალეს ციხესთან. ეს უნდა იყოს ძველი დიოსკურია. დანგრეული ციხე თურქებმა ააშენეს და იქ არის ფაშას ე. წ. სასახლე – საცოდავი ხის შენობა“ (ჰაქსტჰაუზენი, 2011: 37).

ჟაკ ფრანსუა გამბა შენიშნავს, რომ „დიოსკურია თავისი წარმოშობით უკავშირდება დიოსკურების სახელწოდებით ცნობილ კასტორისა და პოლუქსის მეეტლეებს“ (გამბა, 1987: 103). ძველ ბერძენ ავტორთა განმარტება არგონავტების მითიური ლაშქრობის დროს ტყუპი ძმების – დიოსკურების მიერ აქ ქალაქის დაარსების შესახებ ნაწილობრივ გაიზიარა დ. გულიამ (Гулиа, I, 1925: 272). პ. ინგოროყვაც ქალაქის სახელწოდებას უკავშირებს ბერძნული მითოლოგიური გმირების – ტყუპი ძმების ლეგენდას. ზევსის შვილებს – კასტორსა და პოლუქსს დიოსკურები ეწოდებოდათ, რომელთა სახელსაც ამ ქალაქის დაარსება უკავშირდება. ბერძნული სახელწოდება ქალაქისა მომდინარეობს ამ ქალაქის ადგილობრივი ქართული სახელწოდებიდან – ტყუბუნი, ტყუბნგი/ტყუბნი, რამდენადაც კოლხეთის ქალაქების სახელწოდებანი ადგილობრივი სახელწოდებების თარგმანს წარმოადგენს (ინგოროყვა, 1954: 147). ი. ორბელი შეეცადა ტოპონიმის ქართულ ნიშნულზე ახსნას და დიოსკურიის ამოსავლად ქართული წყაროების ცხუმში მიიჩნია. ეს სიტყვა კი მან დაუკავშირა ქართულ სიტყვას – ტყუპი, რომელიც ბერძნებს თავიანთ ენაზე უთარგმნიათ (Орбели, ЖМИП, №XXXIII, 1911: 202).

პ. ინგოროყვას ლინგვისტურ-ეტიმოლოგიურ მსჯელობაზე დაყრდნობით კ. ბერულავა შენიშნავს, რომ „დიოსკურია“ იგივეა, რაც ზევსის წყარო, ღვთის წყარო (ბერულავა, 1951: 75, სქოლიო, და იქვე მითითებული ლიტ-რა). იმავე ნაშ-

რომში, სხვა ადგილას წერს, რომ მიღეთელებს ამ ადგილისთვის დიოსკურია იმ ღმერთთა სადიდებლად დაურქმევიათ, რომლებიც ზღვაზე მიმოსვლის მფარველად, ქარიშხალთა დამწყნარებლად და კეთილი პირქარის მომვლინებლად ითვლებოდნენ (იქვე: 4).

პროფესიით ფიზიკოსი კ. ბარბაქაძე ტოპონიმის ბერძნულ ფორმას ქართულად გამოსახავს **დიოსკოურია** ფორმით, ვინაიდან **ა** ბგერას, ავტორის აზრით, **უი** დიფთონგი შეესატყვისება. ენის ელემენტური თეორიის მიხედვით ავტორი ქართულ ფორმას ერთობ ბუნდოვანი **დიაუაკუაჰიარია** კომპლექსის სახით ალადგენს და შენიშნავს, რომ ანტიკური ცნობებით დიოსკურიის მახლობლად, მთებში, ძვ. წ. VI ს-ში კორაქსები ცხოვრობდნენ და მათი ქვეყანა **Kopasiky**-დ იწოდებოდა. ეს უკანასკნელი, ავტორის აზრით, ტოპონიმ კორაქსეთის ბერძნული ვარიანტი უნდა იყოს და ეტიმოლოგიურად **დიასქერია**-ს შეესატყვისება. თუ ეს ასეა, – დასძენს ავტორი, – ქ. დიოსკურია კორაქსების მიერ უნდა იყოს დაარსებული და მისი თავდაპირველი ავტოქტონური სახელი დიასქერია იქნებოდა (ბარბაქაძე, I, 2010: 63). „ტოპონიმი **დიასქერია** კომპოზიტის **დია სქერია** სახით შეგვიძლია წარმოვადგინოთ. დია ზევსი-ს ერთ-ერთი სახელია და დიდი ღმერთის და დედა ღმერთის მნიშვნელობის სახელია, რომელიც ლაზურად ნიშნავს შვილი (უფრო ზუსტად – ვაჟიშვილი). მათი გათვალისწინებით, ტოპონიმის **დიასქერია** მნიშვნელობა, ზევსის ვაჟიშვილი, დიდი ღმერთის ვაჟიშვილი და დედა ღმერთის ვაჟიშვილი იქნება“ (იქვე: 64).

ტოპონიმ **დიოსკურიის** ისტორია-ეტიმოლოგიის საკითხებს სხვა არაერთი ქართველი მკვლევარი შეხებია (პ. უსლარი, ს. ჯანაშია, ლ. სოლავიოვი, თ. მიქელაძე, ი. შენგელია, თ. მიქელაძე, ზ. ანჩაბაძე, თ. მიბჩუანი...). თ. მიქელაძე ტოპონიმში გამოყოფდა ღმერთთა დედის, ქალღმერთის აღმნიშვნელ ქართველურ **დია** სიტყვას. საუბრობს სკური სიტყვის ადგილობრივ წარმომავლობაზეც და ჩამოთვლის სკური სიტყვის შემცველ გეოგრაფიულ სახელწოდებებს დასავლეთ საქართველოში (მიქელაძე, 1974: 107-109).

სკურ სიტყვის მნიშვნელობის გაგებაზე მსჯელობისას თ. მიბჩუანი ყურადღებას ამახვილებს სვანურში **სგურ**-ი სიტყვის არსებობაზე და შენიშნავს, რომ ტოპონიმ დიოსკურიაში ნახმარ სიტყვას – სკურ, შესაძლებელია არანაირი საერთო არ ჰქონდეს დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ სკურ ტერმინთან. სვანური სგურ-ი, თ. მიბჩუანის აზრით, ნიშნავს ჯდომას, საუფლოს. „ამ შემთხვევაში „დიასგური“ გაიგება, როგორც დედის დასაჯდომი ადგილი, დედაქალაქი, მით უმეტეს, რომ ასეთი შინაარსის მატარებელი ქალაქები... ბევრგან დასტურდება. სვანური „დიასგური“ – დედის საჯდომი ალაგი, შესაძლოა უკავშირდებოდეს ქართულ წარმართულ ღვთაებას – ადგილის დე-

დას. ადგილის დედა იყო ამა თუ იმ ადგილის მკვიდრთა და მის სამფლობელოში მოსული უცხო კაცის მფარველი... ადგილის დედა, ანუ „დედა ღვთისმშობლის“ სამლოცველო თუ ნიში თითქმის ყოველ სოფელში იყო. ასეთი სამლოცველო თუ ნიში უნდა არსებულიყო ამ დასახლებულ ადგილას, რომელსაც „დიოსკური“, ანუ დიასკური ეწოდებოდა.

ამგვარად, **დიასგური//დიასკური** ძველქართული ტერმინი ჩანს და ნიშნავს ადგილის დედას, ფუძის ანგელოზს, რომელსაც მეგრელები „ნერჩი პატენს“ და აფხაზები „აჟაჰარა“-ს ეძახდნენ“ (მიბჩუანი, 1987: 267). ბერძნულ **დიოსკურ**-თან („ტყუპი“) **დიასგურის** მსგავსების გამო ბერძნებს გეოგრაფიული სახელწოდება თავიანთი მითიური გმირებისთვის დაუკავშირებიათ (იქვე: 267-268).

ბ. გოგია დიოსკურიის უწინდელ ფორმად **დოსკიდუს** მიიჩნევს, ხოლო **მოსკიდუ**-დან თითქოს შეიქმნა ეთნონიმი მოსკი დიოსკურიის ჩრდილოეთით (გოგია, 2003: 120). „კოლხების მტკიცებით, – წერს ბ. გოგია, – დიოსკურებს მიუღწევიათ ქ. აიამდე, სადაც დარჩენილან (დოსკიდეს) კიდევ და იქვე დაუარსებიათ ქ. დიოსკურია და ჰენიოხთა ტომი“ (იქვე: 119-120). საქმე ისაა, განაგრძობს მსჯელობას ბ. გოგია, რომ **დოსკიდუს/დიოსკურიის** ეტიმოლოგიამ თავიდანვე შექმნა გაურკვეველობა. ავტორმა ორი ბერძნული ფორმის (დიოსკოროი, დიოსკუროი) არსებობა იმით ახსნა, რომ ის გააზრებულ იქნა ბერძნულად, როგორც „ზევისის შვილები“, ასევე ზანურად, როგორც „დიდი წყლის მასა“... ბერძნული კოროი „ბიჭუნა“ ფონეტიკურად, ე. ი. ომონიმიით, ძალიან ჰგავს ზანურ სკურს „წყალს“. უეჭველია, დაასკვნის ბ. გოგია, რომ დიოსკურიაში ორ გააზრებას (ბერძნული და კოლხური) უმუშავია“ (იქვე: 150). იმავე ნაშრომში, სხვა ადგილას, ბ. გოგია უფრო ვრცლად მსჯელობს ტოპონიმ დიოსკურიის წარმოქმნის გზების შესახებ და აღნიშნავს: თავიდან უნდა ყოფილიყო **ნწყვილი** ქალაქი, ანუ წყლით ნახევრად გარშემორტყმული (ნანილობრივ დაკარგული) ქალაქი და მეთევზეობით (ჩხომი, ჩხომუა, ჩხომაფა) ცნობილი ქალაქი აია. შემდეგ წყალს უკან უნდა დაეხია, ანუ უნდა გამშრალიყო (დოსკირუ, მეგრულად) და ქალაქის მშრალ ნაწილს უნდა დარქმეოდა **სკირი** („მშრალი“, მეგრულად), რომელიც ომონიმიით ახლოს დგას ბერძნულ კუროს-თან („ვაჟი“). ამიტომ, აქაურ კოლხებში უნდა გავრცელებულიყო თქმულება აქ დარჩენილ (დოსკილადირ „შერჩენილ“, „შეკედლებულ“ – მეგრულად) ტყუპ დიოსკურთა, ანუ ზევისის ტყუპ ვაჟთა მიერ ქალაქის დაარსების შესახებ. ასე რომ, ქალაქ **სკირს** („მშრალს“), ანუ ქალაქ **დოსკიდეს** („დარჩენს“, მეგრულად) ომონიმიით მიანიჭეს ბერძნული სახელწოდება დიოსკურია („ზევისის ვაჟები“). მოგვიანებით, კოლხები ბერძნულიდან თარგმნიდნენ დიოსკურთა ტყუპობის მნიშვნელობას და მიღებულ მეგრულ თარგმანს (რწყუმი) აქცევდნენ დიოსკურიის ალტერნატიულ სახელწოდებად: ტყუპთა ქალაქი“ (გოგია, 2003).

გეოგრაფიული სახელწოდებების შესახებ ბ. გოგიას ეტიმოლოგიური მსჯელობანი, კერძოდ, ტოპონიმ დიოსკურიის დაკავშირება მეგრულ **დოსკიდუ** ზმნასთან, უმართებულო და ლიმილის მომგვრელია და აქ მასზე სიტყვას არ ვავარძლებთ...

ვ. კვარჭიას აზრით, „Правдоподобные объяснения этимологии Диоскурия можно строить и на базе абхазо-адыгских языков, например, срав. **Диоскур** с абх. **Тызгуар** «стенная ограда», где тызы «стена» и **гуара** «ограда» при том, что совр. абхазские названия г. Сухум – Аҭәа, в прошлом означала «крепость» и т. д.» (Кварчия, 2006: 160-161).

ო. ხუხუას მიაჩნდა, რომ დიოსკურია მომდინარეობს **დინასკურია**-დან და „მშრალ მიწას“ ნიშნავს: „მას არაფერი აქვს საერთო არც ბერძნულ დიოსკურებთან და არც წყალთა ღვთაებასთან“ (ხუხუა, სესიის მასალები, 2002: 29).

სკური/სქური მეგრულში აღნიშნავს „ხევს, ხევი მდინარს, ღელეს“; **სქურია** პატარა ღელეა, ნაკადულია (ქობალია, 2010: 599). **დია/დიდა** იგივე „დედაა“. შდრ. **დიაბუა** „დედამზე“, **დიადინა** „დედამინა“, **დიათქვანი** „დედათქვენი“, **დიანთილი/დიანთირი** „დედამთილი; სიდედრი“, **დიალორონთი** „ქალღმერთი; ღვთისმშობელი; ღმერთების დედა, დედამღმერთი“, **დიაჩქიმი** „დედაჩემი“ და ა. შ. (ქობალია, 2010: 240).

შდრ. ძვ. ქართ. **დიადი** „ბევრი“: აღმოიღო **დიადი** და მისცა მას; ბზე და საჭმელი **დიად** არს ჩუენსა... მომდინარეობს **დიდ-ად-ი** ფორმისაგან, რომელიც სიტყვა **დიდი**-ს **-ად** სუფიქსით ნაწარმოები დერივატია. ძვ. ქართ. **დიდად-ი** „ბევრი“, „მრავალი“, „ძლიერი“. ბ. გიგინეიშვილის აზრით, „**დ-ს** ჩავარდნა ან ლაუტში ხმოვანთა შორის ძველ ქართულში ჩვეულებრივ ხდება მაშინ, როცა სიტყვაში მეორე **დ-ც** გვაქვს და, ამასთანავე, თუ **დ-ს** წინ უძღვის პალატალური ხმოვანი (ე ან ი): შდრ. **დედა-კაცი** → ***დეა-ცი** → **დიაცი**, **დედუფალი** → **დეუფალი**, **დედოფალი** → **დეოფალი**, **დედასახლისი** → ***დეასახლისი** → **დიასახლისი**, ე. ი. **დ-ს** დაკარგვას დისიმილაციური ხასიათი აქვს“ (გიგინეიშვილი, 2016: 125).

„ლაზურ-მეგრული გრამატიკის“ ავტორთა თვალსაზრისი ასეთია: შემთხვევითი არ არის, რომ აფხაზეთის თითქმის ყველა მსხვილი ტოპონიმი ზანურის (მეგრულის) ნიადაგზე აიხსნება. სახელწოდება **დიო-სქურ-ია** „სოხუმი“ **ბევრ/დიდ წყარო**-ს უნდა ნიშნავდეს, რაც ბუნებრივი ჩანს თვით სოხუმის ადგილმდებარეობისთვის (**დიო** = ქართ. **დია** – „ბევრი, ძალიან“ რუსთაველთან + **სქურ-წყარო**, ღელე“) (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, I, 2015: 12).

ჩვენი აზრით, **დიასქური** იგივეა, რაც „დედამდინარე“. ტოპონიმი **ტანწყარის** მნიშვნელობის შემცველია. **ტანწყარი**, ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“ გან-

მარტებულია, როგორც „დედამდინარე შესართავების გამოკლებით, წელი მდინარისა“ (ქობალა, 2010: 600).

ამასთანავე, „დიასქურს“ მეგრულში მეორე მნიშვნელობაც შეუძენია და ესაა „ორი მდინარე“ (იქვე: 240). დიასქურის აქ მოხმობილი ორივე მნიშვნელობა შესაძლებელია ტოპონიმ „დიოსკურიის“ ამოსავალი ყოფილიყო.

შდრ.: **სკურდღაი/სკურდღაიმ ლეე/სკურდღეე** მდინარე და ხეობა გაჭედისა და სკურდში; სათავეს იღებს ჟინოთაში და გაჭედის-ინჩხურის საზღვართან, და მარჯვნიდან უერთდება აბაშას. ქართულ ტოპონიმიაში საზღვრული სიტყვა „დიდი“ შემოკლების გარეშეა წარმოდგენილი (გადიდი, ზუგდიდი, ჭყონდიდი...), მაგრამ გვაქვს გამონაკლისიც სკურდისა და გორდის სახით (ბედოშვილი, I, 2001: 108-109). ჰიდრონიმ „სკურდის“ უწინდელი ფორმა **სკურდიდი** უნდა ყოფილიყო. დ. ფიფიას განმარტებით, სქური იგივე „ლელეა“. **სკური/სქური** ღრმა და ფართოხეობიანი მდინარის, ან ტყე-ხეობის აღმნიშვნელია, სადაც ლელე ან მდინარე გაედინება. მაშასადამე, სკურდი (სკურდიდი) „ტყე-ხეობაში მომდინარე დიდი ლელეა“. მდინარისა და სოფლის სახელი ჰაპლოლოგიის (მარცვლის ამოვარდნის) გზით უნდა მიგვეღოს.

სკურ-სქურ- ფუძის შემცველი ტოპონიმები სამეგრელოში მრავალგან დასტურდება. აქვე საილუსტრაციოდ წარმოვადგენთ სკურ-//სქურ- სიტყვის შემცველ ზოგიერთ ჰიდრონიმს:

სკურდ(იშ)ღაი/სკურდიშ წყარი – ლელე ნახურცილავოში (მარტვილის რ.);
სკურეფია/სკურებია – ლელე და ხეობა საჩინო-კუხეშში (წალენჯიხის რ.);
სკურჭემიაშ ლალე – ლელე და ხეობა პირველ ნამიკოლავოში (მარტვილის რ.);

სკურდილაღალე/სქურდილა – ლელე და ხეობა ფახულანში (წალენჯიხის რ.);

სქურდილაშ წყურგილი – წყარო (წალენჯიხა);

სქური – მინერალური წყალი და კურორტი (წალენჯიხის რ.);

სკურია – მდინარე, ჯაბხენის ზემონელი სოფ. ზემო ქვალონში;

სკურიამდული/ღვინკილურიშ წყურგილე – წყარო ღვინკილურში (ზემო ქვალონი);

სქურიშ წყარი/აბანოშ წყარი – ლელე ლეჯიქეში (ქვედა ჩხორონწყუს თემი, ჩხორონწყუს რ.);

სქურჩა/სქურჩა „შავი სქური“ – ლელე აბედათის თემში;

სქურჩა/მაჟია სქურჩა/გალენსქურჩა/ლაჩახვამ სკურჩა – მდინარე და ხეობა ნაკიფუ-ჯუმითში (ჩხორონწყუსა და წალენჯიხის რ.);

სკურჩა/სქურჩა – ლელე; უტორის მარჯვენა შენაკადი (სოფ. დიდი ნეძი);

სქურჩე „თეთრი სქური“ – მდინარე, რომელიც გაივლის ლეთკანოს, ლეჯოლიხეს, ულურიას, ჯუმიტოს (ნალენჯიხის რ.);

სქურჩე/სქურჩელა – მდინარე (ჩხორონწყუს რ.);

სქინასქური//სქინესქური – ლელე და ხეობა მაზანდარასა და ნალენჯიხაში (ნალენჯიხის რ.);

სქურხუმლა//სუხუმლა – სქურდილას ზემონელი ობუჯში (ნალენჯიხის რ.);

ეკისკური//ეკუსქური – მდინარე; ციის მარცხენა შენაკადი ეკის თემში... გეოგრაფიული სახელების ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ შეცდომითაა მითითებული **ეკისყურა** (ორთოგრ., 1987: 39). შდრ.: **სქურმენჯი** ტოპონ. ადგილი, სადაც ადრე მლაშე ლელე მიედინებოდა. **სქურმენჯი < სქური-მენჯი** ლელე მლაშე (ქაჯაია, IV, 2009: 484); **სქურჩე** ტოპონ. შდრ. **სკურჩა. სკურჩე < სქური-ჩე** ლელე-თეთრი (იქვე).

§5.16. ვარჩა

ვარჩა ეწოდება სოფელს აფხაზეთის შავიზღვისპირა დაბლობზე, გულრიფშის რაიონის ბაბუშარის თემში, მდ. კოდორის მარჯვენა ნაპირას. ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის 1930 წლის ცნობარის მიხედვით ბაბუშერის თემში შემავალი სოფელი **უარჩედ** იწოდება. მისი ამჟამინდელი სახელია **უარჩა**. ენათმეცნიერ თ. გვანცელაძის აზრით, აფხაზეთის ტერიტორიაზე ქართველურ ტოპონიმთა ორი ფენა გამოიყოფა: ისტორიული – მრავალი საუკუნის განმავლობაში წერილობით წყაროებში დადასტურებული, და ახალი – XIX ს-ის II ნახევრიდან გაჩენილი. ტოპონიმთა ერთი ნაწილის წარმომავლობა სადავოა. „ამ რიგის ტოპონიმებს, – წერს თ. გვანცელაძე, – აქვთ ორი – აფხაზური და ქართული ვარიანტი (კ⁰დრე – კოდორი, ოჩამჩერა – ოჩამჩირე, უარჩა – ვარჩე, ელერ – ილორი, ფაქ⁰აშ – ფოქევი, კ⁰ტოლ – კვიტოული, ჯ⁰რლ⁰ლ – ჯერლული, ტყ⁰არჩალ – ტყვარჩელი და მრ. სხვ.). ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ამ რიგის ტოპონიმები ქართველური წარმოშობისაა და აფხაზური ვარიანტები მათგან არის მიღებული. პირუკუ პროცესის დაშვებას ეტიმოლოგიასთან ერთად ხელს უშლის სესხების კანონზომიერებანი – აფხაზურ ვარიანტებს ისეთი ფონემატური სტრუქტურა აქვთ, რომ მათგან ქართული ვარიანტების მიღება ვერ იხსნება“ (გვანცელაძე, II სამეცნ. კონფ., 1989: 14). ტოპონიმ „ვარჩეს“ ეტიმოლოგიასა და წარმომავლობის საკითხზე მსჯელობისას საგულისხმოდ გვეჩვენება აკად. ქ. ლომთათიძის თვალსაზრისი, რომ სესხების დროს ქართული ენის **ე** ხმოვანი აფხაზურს ძველ ნასესხობებში მუდამ **ა** ხმოვნით აქვს შეცვლილი. „აფხაზურ-აბაზურისათვის უცხო იყო **ე** ხმოვანი,

– წერს მკვლევარი, – ამას ნათელყოფს ნასესხები მასალაც. სხვა ენათაგან ადრე შეთვისებულ სიტყვებში **ე** ხმოვანი გადმოცემულია **ა** ხმოვნით. შდრ. მაგ., ქართულიდან აფხაზურში შესული: წესი – აწას, ჯიბე – აჯჷბა, კამეჩი (მეგრ. კამბეში) – აკამბაშ, გამდელი („განდელი“) – აგანდალ, მონაფე – ამანაფა, საკაცე – ასაკასა, ჩელტი – აჩალტ, სანებელი – საძბალ, ივანე – იუანა (შდრ. რუსულის გზით შესული – ივან!“) (ლომთათიძე, 1976: 47). ქ. ლომთათიძე ყურადღებას მიაქცევს იმ გარემოებას, „რომ ნასესხებ მასალაში **ე** ხმოვანი უკანაენისმიერთა და ფარინგალური **ყ**-ს მომდევნოდ გადმოცემულია იმავე **ა** ხმოვნით, მაგრამ ინვესს სათანადო თანხმოვანთა გაპლატალურებას (რაც უნდა მიუთითებდეს აღნიშნულ გარემოცვაში სხვა ენათა **ე** ხმოვნის დიფთონგურ გადმოცემაზე). შდრ. მაგ., ქართულიდან აფხაზურში შესული კეტი – აკ’ტ, სარკე – ასარკ’ა, სარეკელი – ასარკა’ლ, გედი – აგ’ად, გემო – აგამა, სახე – ასახ’ა („სურათი“), უწყება – აუწყაბ’ა და მისთ.“ (იქვე). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სახელწოდების ამოსავალია მეგრ. **ორჩეს** – „დიდი ყანის“ **ორჩე** ვარიანტი, რომლისგანაც უნდა მიღებულიყო აფხაზური **უარჩა**. „ქართული ვარიანტი, – წერს თ. გვანცელაძე, – ნამდვილად მომდინარეობს აფხაზური სახეობისაგან, მაგრამ ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ აფხაზური ფორმა პირველადი იყოს. ამ უკანასკნელს საფუძვლად უდევს ზემოთ უკვე ხსენებული მეგრული **ორჩე** სახელის **ორჩე** ვარიანტი, რომელშიც ფუძეში სონორ ბგერათა ჩართვის მეგრულისათვის დამახასიათებელი ტენდენცია ვლინდება. მეგრული **ორჩე** ფორმისაგან აფხაზური სახეობა მიღებულია შემდეგნაირად: თავკიდურა **ო** ხმოვანი დაშლილია **უა** კომპლექსად... ხოლო ბოლოკიდურა **ე** ხმოვანი კანონზომიერად გადასულა **ა** ხმოვანში. ამის გამო ქართულად უნდა ინერებოდეს და გამოითქმოდეს არა ნააფხაზარი **ვარჩა** სახელი, არამედ მართებული **ორჩე** ფორმა“ (გვანცელაძე, 2011: 253-254). როგორც ჩანს, თ. გვანცელაძე ავითარებს გიორგი როგავას შემდეგ თვალსაზრისს: „აფხაზეთში, გულრიფშის რაიონში ერთი სოფლის სახელწოდება ვარჩე მეგრული **ორჩე**-ს აფხაზური გამოთქმა უნდა იყოს (**რ**-ს ჩათვლით)“ (როგავა, თსუ შრომები, 93, 1960: 181). ამ თვალსაზრისს იზიარებენ პ. ცხადაია და ბ. ხორავა (ცხადაია, ხორავა, 2016: 91).

ვალერი კვარჭია წერს: «**Уарча**... Название села фиксируется Платоном Зубовым в 1835 году как **Аварга** (видимо опечатка, должно – **Аварче**). Далее оно в списке населенных пунктов Абхазии первой половины XIX столетия не значится. На карте 1845 года (К-22) обозначена река **Верче** (малый Кодор) между речкой Скурча (указано Сцкурча) и Кодором. Встречается и форма **Барча** (Карта лесов ССР Абхазии. 1928).

Уарча, возможно, восходит к Кораче, упоминаемой Каstellи как название второго рукава р. Кодор и Черного моря. Он пишет: «Дранда. Здесь возле р. Кораче есть один епископ. Его называют Дранда. Это страны Абхазии» (Гамахария Д., Гогия Б. Указ. раб., с. 251).

Кора-че на тюрк. означает «черная вода», срав. **Карачай** (страна за верховьем р. Кодор), означающее то же самое. **Кора-че** в абхазском произношении препозиционное к может быть ассимилированным постпозиционным **ya – Кэарча** → **Уарча**. На мегрельской стороне, т. е. за рекой Кодор Кораче могло приобрести форму **Курча – Скурча** – отсюда абхазское **Шәқәыр-ча** (вместе с тем последние могут быть из абхаз. **Зкәырча** «мелкий рукав реки»). Если не вдаваться в историю, то современное **Уарча** в прямом переводе означает «хлеб инородцев» – от **ауар** «инородцы», «сброд людей» и **ча** «хлеб». И в действительности земли с. Уарча хоть и плодородны, но затопляемы р. Кодор, потому они в прошлом отдавались в аренду разным пришельцам» (Кварчия, 2006: 255-256). ტოპონიმ „ვარჩეს“ შესახებ წარმოდგენილი ვ. კვარჭიასეული ეტიმოლოგია, ვფიქრობ, დამაჯერებლობას აშკარად მოკლებულია.

ქართულიდან აფხაზურში სესხებასთან დაკავშირებული ფონეტიკური პროცესების გათვალისწინებით, გამორიცხული არაა, რომ სახელწოდებას საფუძვლად ედოს მეგრ. **ვერჩე** „ველთეთრი“. მაშასადამე, **ვერჩე** → აფხ. **ვარჩა** → **უარჩა**.

ვერჩე ტოპონიმებად დასტურდება სამეგრელო-სამურზაყანოში. კერძოდ, ასე ეწოდება საძოვარს ლარანყარის მარჯვენა შენაკადის – ხურჩის ზემოთში (ლარა, ნაგურუ, წალენჯიხის მუნიციპ.); 2. ტყე-საძოვრებს ფურაშში, დიდსოროს სათავესთან (ხუდონის სატყეო); საძოვარს ლაკადის კალთაზე. პარალელური სახელწოდებაა **წელამონი** (ცხადაია, I, 2004: 39; მისივე, 2015: 256). პ. ცხადაიას განმარტებით, **ვერჩე** „ველთეთრი“ აღნიშნავს ტყეში მდებარე მცირე მინდორს (ცხადაია, I, 2004: 39). სხვაგან განმარტავს, რომ ლაკადის კალთაზე წელამი „შალაფა“ ახლაც ამოდის. ერთი ხეც არ დგას არსად და ამიტომ ადგილისთვის **ვერჩეც** უწოდებიან (მისივე, 2015: 256). მკვლევარი იმონშებს რესპონდენტთა განმარტებას, რომ **ვე** (← ველი) იგივე **ტალარია**, ე. ი. მზიანი მინდორი, სადაც არც ერთი ხე არ დგას (ცხადაია, დასახ. ნაშრომი, 2015: 85). **ვერჩე//დიდი ნაქობალუ** ეწოდება მინდორს კვდას ფერდობზე, ჭიჭე ნაქობალის გვერდით, სოფელ ჩქვალერში. რესპონდენტი განმარტავს: „ვერჩე უხონ ადგილი რე, ვაგიტახენ ფერი. გამიგონებუ: ვერჩეს ქიგმორაგუუა ი კოჩქე, მა ჯგერი ოხონალი რდენ მიჩქვდუა (ვერჩე უხნავი ადგილია, არ დაიხვნება (გატყდება) ისეთი. გამიგონია: ვერჩეზე დამაგდოო იმ კაცმა, მე კარგი სახნავი

იყო მეგონაო, – ი. კ.)“ (ცხადაია, 2015: 85). ტოპონიმ „ვერჩეს“ ალ. ლლონტი სათიბის სახელწოდებად მიუთითებს გალის რ-ნის სოფ. მუხურში (ლლონტი, I, 1971: 61). ამ სახელწოდებით ცნობილია სახნავი, ნატყევიარი ერისწყლის მარჯვენა ნაპირას, პირველ შეშეღეთში. აქვე, მდ. ერისწყალზე მდებარე ფონს, ვერჩეს მახლობლად, **ვერჩეშფონი** ჰქვია (გალის რ.). ვაკე-სახნავებს ენგურის მარჯვენა მხარეს, დიხაზურგის თემის სოფ. ზენში ვერჩეს ეძახიან. აქვეა მორევი **ვერჩეშდუღის** სახელწოდებით. ვერჩე ჰქვია მცირე მინდორს ტყეში, ჭიჭე აკიბოსა და დიდ ნუზუნს შუა, სამურზაყანოს მთაში. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა იმონმებენ პროფ. იოსებ ყიფშიძის განმარტებას: ვერჩე ← ვე რჩე „ველი თეთრი“, და იქვე დასძენენ, რომ ვერჩე ეწოდება გამინდვრებას ტყეში, ტყეშემორტყმულ მცირე ველს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 69-70); **ვერჩესუკი** გორა-საძოვრის, თარზენის განშტოების სახელწოდებაა ჩხორონწყუს მუნიციპალიტეტის სოფ. მუხურში. მკვლევარი პ. ცხადაია ობიექტს ამ სახელწოდებით მიუთითებს ჩელალსა და დიშქამ გიორღვაფუს შუა და იქვე იმონმებს რესპონდენტის განმარტებას: „ბაბუაჩემის გადმოცემით, აქ უღრანი ტყე ყოფილა და მხოლოდ ერთგან ჰქონია ვერჩე – მცირე ველი ტყეში. ახლა საძოვარია“ (ცხადაია, 2008: 140). ა. ქობალია „მეგრულ ლექსიკონში“ **ვე** სიტყვას განმარტავს როგორც „ველს, ველობს; ჩრდილიან ადგილს“; **ვეე** სიტყვის ერთ-ერთი მნიშვნელობაა „ველი, ველობი; ჩრდილოვანი ადგილი“. ვერჩე „თეთრი ველობია, სინათლიანი ადგილია ტყეში“ (ქობალია, 2010: 306).

მასასადამე, ჩვენი კვლევისთვის საინტერესო ოიკონიმი **ვარჩა** უნდა მომდინარეობდეს მეგრ. **ვერჩე** ფორმიდან და ნიშნავს „ტყეში მდებარე სინათლიან ადგილს“, „დაბურულ ტყეში ჩამონათებული შუქით განათებულ ველობს“. სახელწოდების ერთ-ერთი კომპონენტია მეგრ. **ჩე/რჩე** „თეთრი“ (შდრ. **რჩელა/ჩელა** „თეთრონი, თეთრგვრემანი“; **რჩელაია/ჩელაია** „თეთრონი, თეთრა“).

მეგრ. **რჩე/ჩე** ვარიანტი პროტოზანური ***ხჩე**-დან **ქჩე** საფეხურის გავლით (ქჩ → რჩ) უნდა იყოს მიღებული. ამასთანავე, იმავე **ქჩე** საფეხურიდან ხოფურში სპირანტიზებული **ხჩე** ალომორფი განვითარდა და სწორედ ეს **ხჩე** „თეთრი“ ფიქსირდება გურია-იმერეთში **სუ-ხჩე**-ს და **ტობა-ხჩე**-ს (**ტობა-ხჩა**) სახით. რამდენადაც ხ → რ ტრანსფორმაცია მეგრულში ნებისმიერ კომპონენტში აკრძალული ჩანს, ამიტომ **ხჩე**-დან მეგრული **რჩე**-ს მიღება ფონეტიკურად შეუძლებელია, – ფიქრობენ „ლაზურ-მეგრული გრამატიკის“ ავტორები (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, I, 2015: 7).

მეგრ. **რჩ-//ჩ- ჩე** „თეთრი“ გამოიყოფა სიტყვებში: **რჩ**-ინ-უ „ბებერი; მოხუცი“; **გა-რჩ**-იელ-უ „გაათეთრა“; **მა-რჩ**-იელ-ა „მასავით თეთრი“; **უ-ჩა** „შავი“; **ო-რჩ**-ინ-უ-ე „სიბერე“. **ლაზ. ქჩ-//ხჩ-//ქჩ-, ქჩ-ე//ხჩ-ე/ჩქ-ე** „თეთრი“; **ქჩ**-ინ-ი//

ხჩ-ინ-ი „დედაბერი“; დვ-ა-**ხჩ**-ან-უ „გაუთეთრდა; დი-**ხჩ**-ან-უ „გათეთრდა“... ეტიმოლოგიურად უ-ჩა „შავი“ ამავე ძირს უკავშირდება და ნიშნავს „არათეთრს“ (ვ. თოფურია). თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის აზრით, მეგრული **ჩ**-ე („თეთრი“) და ლაზური **ხჩ**-ე//**ქჩ**-ე/**ჩქ**-ე ფუძეები ***ჯც**-ე ფუძის კანონზომიერი შესატყვისია, მეგრული და ლაზური ფუძეების ბოლოკიდური ე < * ა-ი უმლაუტის შედეგად (გამყრელიძე, მაჭავარიანი, 1965: 166; მსჯელობისათვის იხ. ფენრიხი, სარჯველაძე, 1990: 501-502).

სახელწოდების მეგრ. „ოჩე“ („5-6 ქცევა ყანა, ხოდაბუნი, დიდი და ნაყოფიერი საყანე ადგილი; ძველად უხუცესის კუთვნილი მიწა“) სიტყვასთან დაკავშირებას ართულებს ოიკონიმ ვარჩე-ში რ თანხმოვნის არსებობა. ჩვენ მიერ დამოწმებული მნიშვნელობებით ოჩეს პარალელურ ფორმად სამეგრელო-სამურზაყანოს მეგრულში ორჩე ვარიანტი არ გვხვდება. შდრ. ველი-ი მინდორი, ველი, გაშლილი ადგილი. ძვ. ქართ. ველი (წერილობით დამოწმებულია V ს-დან); საშ. ქართ. ველი. მეგრ. შესატყვისია ვე/ვე. გ. კლიმოვი სარწმუნოდ მიიჩნევს პ. ჭარაიას მიერ მეგრ. ვე/ვე-ს და ქართ. ველი-ს დაკავშირებას და ფრჩხილებში აღადგენს ლ-ს (ველ). ბ. გიგინეიშვილი ქართ. ველი-ი : მეგრ. *ველი-ი საფუძველზე აღადგენს ქართულ-ზანურ არქეტიპს უელი-ის ფორმით. სვანური ფორმა უელ ნასესხები ჩანს ქართულიდან (გიგინეიშვილი, 2016: 157).

§5.17. ზუფუ/ზზიფი

„ალაცოს წყლის დასავლით დის ზუფუს მდინარე, გამოსდის კავკასს, დის სამწრით, მიერთვის ჩდილოდამ ზლუას არს ზუფუ მცირე ქალაქისაებრი, სახლი და საყოფელი შარვაშიძისა, რომელი მპყრობლობს აფხაზთა, არავის მორჩილებასა შინა მყოფი. ამ ზუფუს დასავლით დის მუნის-წყალი. გამოსდის კავკასსავე, მოერთვის ჩდილოდან ზლუას. ამ მუნის-წყლის დასავლით არს ბიჭვინტას ეკლესია დიდი, დიდმენი, კეთილ ფრიად, გუმბათიანი, ზღვს კიდესა ზედა“ (ვახუშტი, IV, 1973: 783-785).

ამჟამინდელი გუდაუთის რაიონის სოფელ ლიხნის უწინდელ სახელწოდებად ზუფუა მიჩნეული, რომელიც ვახუშტის ცნობით, იყო „მცირე ქალაქისაებრი, სახლი და საყოფელი შარვაშიძეთა“; ხოლო მდ. ხიფსთას, როგორც ფიქრობენ, ზუფუს-წყალი რქმევია. მდინარის სახელწოდება „ზუფუს-წყალი“ აღნიშნულია 1737 წელს შედგენილ ლიხთ-იმერეთის რუკაზეც.

ვახუშტისეული „ზუფუს მდინარე“ ახლანდელი მდ. ხიფსთა//თეთრწყალა უნდა იყოს. აღნიშნული მდინარე მიედინება გუდაუთის რაიონის ტერიტორიაზე. სათავეს იღებს ბზიფის ქედის სამხრეთ ნაწილში, მდინარეების –

ხიფსთისა და ააფსთის სათავეებში მდებარე იმავე სახელწოდების მთაზე, ზ. დ. 2134 მ სიმაღლეზე და შეერთვის შავ ზღვას. მდინარის სიგრძე 33 კმ-ია, ხოლო აუზის ფართობი – 166 კმ² (აფხაზავა, ქსე, XI, 1987:486).

ვახუშტი საუბრობს მდინარის სახელწოდების მატარებელ, მცირე ქალაქის (დაბის) მსგავს დასახლებულ პუნქტზეც, სადაც ყოფილა აფხაზეთის მთავარ შარვაშიძის რეზიდენცია. ირკვევა, რომ ზუფუ შერვაშიძის (ადრინდელი ფორმა: შარვაშის ძე, შარვაშიძე, აფხ. ჩაჩბა, აჩაჩბა) „სახლი და საყოფელია“. ამასთანავე, შარვაშიძე „მპყრობლობს აფხაზთა, არავის მორჩილებასა შინა მყოფი“.

აკად. პ. ინგოროყვას დაკვირვებით, აფხაზეთის სამთავროს ძირითადი მხარე ჩაჩის თემი იგივე საშერვაშიძეოა და მოიცავდა გუდაუთის რაიონის ტერიტორიას, ცენტრით – სოფ. ლიხნში. ამ უძველესი საგვარეულოს წარმომადგენლები ჯერ კიდევ XII ს-ის 80-იანი წლებიდან იწოდებოდნენ ცხუმის ერისთავებად.

ლიხთ-იმერეთის რუკაზე გამოსახულია მდინარე და დასახლებული პუნქტი ზუფუს სახელწოდებით (ბურჯანაძე, „მოამბე“, I, 1959: 193).

იაკობ რაინეგსი შენიშნავს, რომ ანაკოფიის სამხრეთით, ოცდაათი ვერსის დაშორებით მდებარეობს გამაგრებული, პატარა აფხაზური ქალაქი ზუფუ, მცირე სიღრმის არამყუდრო ნავსადგურით. ამ ქალაქის მეორე, არასწორი სახელწოდება **კულ** წარმოდგება მოშორებით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მდ. ენგურზე მდებარე დიდი აფხაზური სოფლის სახელწოდებისაგან (რაინეგსი, 2002: 108).

გერმანელი მოგზაური ცდება, როცა ზუფუს ანაკოფიის სამხრეთით მიუთითებს. სინამდვილეში ზუფუ მის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს. იმავე ნაშრომში სხვა ადგილას აღნიშნავს, რომ ანაკლიის ჩრდილოეთით ცხოვრობენ ლაძები ან ლაზები. მათ მცირედ ნაყოფიერ, ქვიშიან მიწას რწყავს მდინარეები – ალატისი და ზუფი (იქვე: 113).

ზუფუს სასახლეს არაერთგზის ასახელებს ნიკო დადიანი. აფხაზეთის აღწერისას იგი შენიშნავს, რომ „აქაურის მთავრის სასახლე არს ზუფუს“ (1962: 152). მემატთანე სხვაგან აღნიშნავს, რომ აფხაზეთში ჩასული არჩილ ბაგრატიონი „ისტუმრა“ შარვაშიძემ „და იყოფებოდა ზუფუს ჟამ-რაოდენმე“ (იქვე: 166). „ქართველთ ცხოვრების“ ავტორი გვაუწყებს, რომ იმერთა მეფე სოლომონ I-მა (1752-1784 წწ.) ცოლად შეირთო ზუფუელი თავადის – ინალისშვილის ასული (იქვე: 178) და რომ „დადიანის საზღვარს იქით“ ზუფუს მფლობელი იყო ზურაბ შარვაშიძე (იქვე: 180, 183). ნ. დადიანის ცნობით, ზუფუშივე ცხოვრობდა დადიანის სიძე საფარ-ბეგ, ძე ქელაიშ აჰმედ-ბეგისა

(იქვე: 197). წერილობით წყაროებში გვხვდება პარალელური „ხუფუ“ ფორმაც (Кварчия, 1985: 63).

იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ ნიკო დადიანის თხზულების პირველ ნაწილში შემოკლებულადაა გადმოცემული ვახუშტის „აღწერა“, საკუთრივ აფხაზეთის მდინარეთა (მათ შორის ზუფუს) ვახუშტის მიერ წარმოდგენილი ფორმით მოხსენიება ბუნებრივია, და ამაში გასაკვირიც არაფერია (ბერაძე, 1998: 105) მაგრამ საქმე ისაა, რომ ნიკო დადიანის დროსაც ეს პუნქტი ზუფუს სახელით იყო ცნობილი. ამას მოწმობს „ქართველთა ცხოვრების“ მესამე, ორიგინალური ნაწილი, სადაც წარმოდგენილია პერიოდი 1750-იანი წლებიდან 1823 წლამდე. თხზულების ავტორი 1821 წელს აფხაზეთის მთავარ საფარ-ბეგ შარვაშიძის წინააღმდეგ მოწყობილ ლაშქრობასთან დაკავშირებით გვაუწყებს, რომ თუბუნისა (ცხომის) და მის შემოგარენში მდებარე სოფლების, აგრეთვე შარვაშიძეთა სასახლის აოხრების შემდეგ ბრძოლით დამაშვრალი ლაშქარი აყუს ციხეში დაბანაკებულა. რამდენიმე დღეში, – აღნიშნავს მემატიანე, – ჩვენ წარვედით ზუფუს. და რა მივედით სასახლესა შინა შარვაშიძეთა, დავებანაკეთ. და მოვიდენ ყოველნი ზუფუელნი“ (იქვე: 210). მაშასადამე, თხზულების ავტორი თვითონ იყო ამ ლაშქრობის უშუალო მონაწილე და მეთაური და ბუნებრივია, მისი ცნობები ზუფუს შესახებ სანდოობას იმსახურებს.

ქ. ლომთათიძე არ იზიარებს პავლე ინგოროყვას თვალსაზრისს სახელწოდება „ბზიბის“ ქართ. „ბზა“ სიტყვის მრავლობით ფორმასთან („ბზები“) დაკავშირების შესახებ. პ. ინგოროყვა, – აღნიშნავს მკვლევარი, – ანგარიშს არ უწევს იმ ფაქტს, რომ აფხაზურში მას ბზფ-ი ეწოდება და არა ბზიბი. მისი ეტიმოლოგიის მიხედვით ეს ქართული სიტყვა ბზების სახით უნდა ყოფილიყო შემონახული, მაგრამ ეს ასე არ არის. ქ. ლომთათიძეს საყურადღებოდ ერჩენება ის ფაქტიც, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი ამ სახელს ფ თანხმოვნით იცნობს. **ზუფუ** უბიხური **ბზიფ**-ის მეგრული გამოთქმა უნდა იყოს, სადაც **ბზგ//ბზი** უბიხურად „წყალია“, ხოლო **ფ** – აფხაზურ-ადიღურ ენებში გავრცელებული ტოპონიმიური სუფიქსი (ლომთათიძე, №12, 1956: 133). ამ მოსაზრებას არ იზიარებს კ. ოკუჯავა და აღნიშნავს, რომ ბზიფის ხეობასა და მისგან საკმაოდ დაშორებულ ლიხნში (ზუფუში) საისტორიო წყაროები უბიხთა დასახლებას არ ადასტურებს (ოკუჯავა, 2012: 45). იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ ბზიფი 1318 წელს შედგენილ რუკაზე დატანილია Cavo de Buxo სახით, რაც ნიშნავს „ბზის ნავსადგურს“, აკად. გიორგი ახვლედიანი ფიქრობდა, რომ აქ იგულისხმება სოფლის სახელწოდება „ბზები“ და ეს სახელი მას ბზის ტყეების სიმრავლის გამო დარქმევია, როგორც ამას ფიქრობდა პავლე ინგოროყვა. ბზები შეიძლება დარქმეოდა ბზებიან სოფელს, ან ბზის ტყეს (ახვლედიანი,

„მნათობი“, №2, 1957: 109-110). აფხაზ. **ბზგზ** სწორედ ქართული „ბზების“ ფონეტიკურად ადაპტირებული ფორმაა. მ. ჩუხუა სწორედ ქ. ლომთათიძის თვალსაზრისს იზიარებს ჰიდრონიმ „**ბზიბის**“//„**ბზიფის**“ უბიხურ წარმომავლობასთან დაკავშირებით და დასძენს: უბიხ. **ბზგ-ბგ** ნიშნავს „დიდ (წყალუხვ) მდინარეს“, ხოლო აფხაზური ნამდვილად არ არის. სწორედ უბიხურ **ბზგ-ბგ** ფორმას მოუცია **ზუზუ/ზუფუ** ფორმა მეგრულში. შდრ.: **ბზაკალ-ი** → **ზაკალ-ი** „ბზა“; ს.-ქართვ. ***ზნი-არ-** „გაბზარვა“, ქართ. **ბზარ-ვ-ა**, **ბზარ-ი**; ზან. (მეგრ.) **ზიორ-უ-ა** – „გაბზარვა“, **ზიორ-ი** – „ბზარი“. „მეგრულში თავკიდური **ბზ** კომპლექსი გამარტივდა – **ბზ** → **ზ**“ (ჩუხუა, 2007: 130). ქართ. **ბზარ-** : მეგრ. **ზიორ-**.

ტოპონიმ „ზუგდიდის“ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას პროფ. შ. მესხია შენიშნავდა: „დასავლეთ საქართველოში ასე გავრცელებული ზუბი-ი, ზუფი-ი იქნება დასავლურ-ქართული ეთნიკური ტერმინიდან მომდინარე გეოგრაფიული სახელი იყოს, მაგრამ ამ საკითხის გარკვევისთვის დამატებითი საგანგებო კვლევა-ძიებაა საჭირო“ (მესხია, 1967: 250).

ს. ბახია-ოქუაშვილი ჩამოთვლის აფხაზეთის ჰიდრონიმებს: ფსოუს, ფსის-თას, ხიფსთას, იუფშარას, ლაშიფსეს, ფსირცხას, გუმისთას, მჭიშთას, შავწყალას, კელასურს, ტყვარჩელს, მაჭარას, ცხუმს, ზუფუს, ამტყელს, ჩხალთას, ცხენისწყალს, ოხოჯას და ა. შ., და აღნიშნავს, რომ „ამ მდინარეების სახელწოდებათა უმეტესობა სემასიოლოგიურად წყალსა და წყალთან სიახლოვეს გულისხმობს და შეიცავს იმ სიტყვას, რომელიც ჩვეულებრივ წყლის ან წყლიანი ობიექტების აღსანიშნავად გამოიყენება“ (ბახია-ოქუაშვილი, 2010: 196). ვ. კვარტია აღნიშნავს: „мы склонны усматривать в гидрониме Бзып сложную основу пьзы, букв. означающую «абхазская река» – от основы самоназвания абхазов апысуа – пьсы и зы «вода, река», (ср. Пьсоу, Пьсхәы). Пьсыпы (озвонченная его форма Бзып) образован от названия реки Пьзы и элемента пь, являющегося, на наш взгляд, основой слова апы или иа-пы, иапыну «то, что прилегает к чему-либо», ср. аз-пы «прибрежье», где азы «вода». Поэтому, надо полагать, что **Пьсыпы > Бзып**, вначале выступало как название территории, лежащей вдоль реки **Пьзы**, а затем оно вытеснило и гидроним пьзы, от которого само производно. Например, Гумста, являющаяся названием реки и прилегающей к ней территории происходит от первоначального имени реки Гумсты – Гум, Гумпысы, Баслата – река и территория от названия реки Басла и т. д.

Думается с гидронимом **Пьсыпы > Бзып (Бзыбь)** связан топоним **Зупу** или **Зуппу**, **Зуфу**, которым в грузинских источниках именуется село (в источниках гор-род) **Лыхны** – местопребывание абхазских владетелей (см.: Ойконимы. С. 63). Вахушти пишет, что город Зуппу находится у реки Зуппу. Однако, как известно,

село Лыхны локализуется в междуречье Гудоу и Хыгысы, которые так никогда не назывались. Возможно, Вахушти пользовался более древним сведением, указывавшим Зуппу у р. Бзыбь. Если исходить из этого, Зуппу можно увязать и с селом А-спы, А-спя, прилегающим справа к р. Бзыбь. Аспы, Аспя может быть из **Азпы, Зпы** или **Зып** (ср. с. Зуппу) «предречье», (см. Аспа). Не исключено, что в древности в этом селе находилась резиденция правителей Абазгии, на что указывают имеющиеся здесь внушительные исторические памятники – Бзыбский храм и крепость Хасанта абаа.

Ниже этого села в Алахадзы размещаются храмы раннего средневековья. Недалеко от этой местности, слева от р. Бзыбь (Бзыбь), располагался «Великий Питунт».

Думается, что название Зупу, Зуппу или Зуфу (из абхазского **Зыпы** или **Зып**) закрепилось в грузинских источниках за селом Лыхны в связи с переносом сюда резиденции Абазгских правителей с правобережья р. Бзыбь. От названия же реки Бзыбь происходит наименование современного Гудаутского района – **Бзып, Бзыпан, Бзыпын** и обозначение населения этого края – **бзыпцаа, абзыпцаа**“ (Кварчия, 2006: 133-134).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ახალი ხიფსთის ძველი სახელწოდება **ზუფუ**, რომელიც თეთრწყალას სახელითაცაა ცნობილი, ქართველური წარმომავლობისაა, ვინაიდან ჰიდრონიმის ძირი **ზუფ-//ზოფ-** მოგვეპოვება მეგრულ-ჭანურსა და სვანურში (ჩიქობავა, 1997: 25, 276).

ზუგდიდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მეცნიერთანამშრომელი ც. ქირია ფიქრობდა, რომ დასავლეთ საქართველოში ზუბის სახელით ცნობილი დასახლებული პუნქტების სახელწოდებანი მომდინარეობს „ზუფუდან“ და რომ მეგრულში დღესაც შემორჩენილი სიტყვა **მოზუფუნც** ადიდებული მდინარის სწრაფ დინებაზე უნდა მიუთითებდეს. ამასთანავე, **ზუფუ** და **ურზუმი** გაუვალი, ტყიანი ადგილის აღმნიშვნელია. მკვლევარი დასძენს, რომ ზუფუ უნდა დარქმეოდა მდინარისპირა, ტყიან ადგილს. მისივე თქმით, ამ სიტყვიდან უნდა მიგველო ქალაქის სახელწოდება ზუგდიდი (ზუფუ → ზუბუ → ზუბდიდი → ზუგდიდი) (ქირია, „მებრძოლი“, №79, 1963: 4).

ა. ქობალიას განმარტებით, **ზუფო, ზუფუ, ზფფ** იგივეა, რაც „წითლად მღუარი; უხვად მდინარე; უხვი ნანველი“ (ქობალია, 2010: 311). იქვე მოცემულია **ზუფუა** სიტყვის შემდეგი განმარტება: „წითლად ლუილი; უხვად მოსკდომა (წყლისა)“ (იქვე).

ამდენად, გამორიცხული არაა, რომ „ზუფუნყარი“ მიუთითებდეს მდინარის დინების თვისებასა და უხვდებიტიანობაზე.

როგორც ჩანს, თავდაპირველად მდინარე იწოდებოდა „ზუფუდ“, რომელიც შემდეგ დასახლებული პუნქტის სახელად ქცეულა (ჰიდრონიმ „ზუფუს“ შესახებ იხ.: Кварчия, 1985: 63; კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 95-98).

§5.18. თაგილონი

თაგილონი სოფელი და თემის ცენტრია გალის რაიონში, ენგურის მარჯვენა ნაპირას, ოტობაია-ჭუბურხინჯის ცენტრალურ გზაზე. სოფელი ზ.დ. 60 მ-ზე მდებარეობს და გალს დაშორებულია 16 კმ-ით. აერთიანებს ორ სოფელს; საკუთრივ თაგილონს და სალხინოს. სოფლის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური მასალის, კერძოდ, ძვ. წ. XI-X სს. ბრინჯაოს ვერცხლის ქვაბისა და სპილენძის ნივთების, აგრეთვე I-II საუკუნეებით დათარიღებული მდიდრული სამარხის აღმოჩენა იმის მაუწყებელია, რომ თაგილონი და მისი შემოგარენი უძველესი დროიდანვე იყო დასახლებული. „თაგილონის განძის“ სახელით ცნობილი ეს არქეოლოგიური განძი ზუგდიდის ისტორიულ მუზეუმში ინახება. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა წერენ: სოფელი „1886 წელს შედიოდა ნაბაკევის თემში თაგილონის სახელით. 1930 წელს უკვე ცალკე იყო გამოყოფილი თაგილონის სასოფლო საბჭო და მასში შედიოდა ორი სოფელი: თაგილონი, ზედა თაგილონი. ტრადიციულად თაგილონი სამ კუთხედ: 1. პირველი თაგილონი//ზედა თაგილონი//ყინთაგილონი (ამჟამად სოფელი სალხინო); 2. მეორე თაგილონი//შუა თაგილონი//დიდაგილონი//მაჟია თაგილონი (საბჭოთა პერიოდში ჟდანოვსაც უწოდებდნენ); 3. მესამე თაგილონი//ქვემო თაგილონი//ქვემო უბანი (საბჭოთა პერიოდში კალინინადაც მოიხსენიებდნენ აქ არსებული მისი სახელობის კოლმეურნეობის მიხედვით“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 249).

მოსახლეობის 1926 წლის აღწერის მასალების მიხედვით გალის მაზრაში არსებობს თაგილონის სასოფლო საბჭო, რომელიც ორ სოფელს აერთიანებს: **თაგილონი ზედა** – 300 კომლი; 1494 სული; მათ შორის 1482 – ქართველი, 1 – სომეხი, 5 – რუსი, 5 – აფხაზი; **თაგილონი (ბაზ., ენერი)** – 99 კომლი; 505 სული; მათ შორის 496 – ქართველი, 3 – რუსი, 4 – აფხაზი, 2 – დანარჩენი (დაყოფა, 1930: 154).

მკვლევრები აქვე იმონმებენ ხალხურ ეტიმოლოგიას სოფლის სახელწოდების შესახებ: აქ ერთგან კაცი გადავარდნილა და მის თანამგზავრს უთქვამს: **თაქი გინოლ** „აქ გადავარდა“ (იქვე). ვალერიან ზუხბაია იმონმებს ადგილობრივთაგან ჩანერილ გადმოცემას, რომ სახელწოდება თაგილონი წარმოდგება მეგრული სიტყვიდან – თაქ გინოლი. თითქოს აქ ენგურზე კაცი გადავარდნილა (ზუხბაია, 2000: 94-95). მკვლევარი სხვაგან შენიშნავს, რომ თანამედროვე თაგილონის ტე-

რიტორიაზე, ენგურის მარჯვენა მხარეს, იქ, სადაც მდინარე ორ ტოტად იყოფა, 1832 წელს აუგიათ ათანგელოს ციხესიმაგრე, რომელიც შემდეგ ენგურს ნა-ულეკავს (ზუხბაია, 2000: 86).

თ. გვანცელაძის მსჯელობით, სოფლის სახელწოდების აფხაზური ფორმაა **თაგ'ლან-**. აფხაზურიდან სესხების შემთხვევაში ტოპონიმის მეგრული ფორმა იქნებოდა ***თაგილან-**ი, რომელიც არ დასტურდება. მეგრული ფორმა კი უეჭველად იძლევა აფხაზურში რეალურად არსებულ **თაგ'ლან-** ვარიანტს: **გი** მარცვალს კანონზომიერად ცვლის პალატალიზებული **გ'** თანხმოვანი, ხოლო **ლ** და **ნ** სონორებს შორის მოქცეულ **ო** ხმოვანი ასევე კანონზომიერადაა გარდაქმნილი **ა** ხმოვნად (გვანცელაძე, 2011: 239).

ტოპონიმ „თაგილონი“ ეტიმოლოგიას შეეხო მკვლევარი ო. ხუხუა. მას სახელწოდება მდ. ენგურის უძველეს დელტაზე მიმანიშნებელ სიტყვად ესახებოდა. თანგი მეგრულში აღნიშნავს თარგს, სხვაგვარად – ბადალს, ტოლს (შეტოლებულს), შესატყვისს. ქართული თანგის შინაარსი მდინარის დელტას მოგვაგონებს – მდინარე ჩაკეტილია, შემოსაზღვრულია გარკვეულ ტერიტორიაზე, და შინაარსით იგივეა, რაც ქართული გათანგვა, გათანგული. მეგრულში **თანგი-**ლი მიმღებობაა და ზომააღებულს, ზომადადგენილს ნიშნავს. **-ონი** მრავლობითობის აღმნიშვნელი სუფიქსი უნდა იყოს. ერთმანეთის მსგავსი მრავალი ტოტისგან შემდგარ მდინარის დელტას, ანუ მრავალ თანგს თანგილონი/თანგილონა უნდა დარქმეოდა, რომლისგან უნდა წარმომდგარიყო დღემდე შემორჩენილი ტოპონიმი თაგილონი. შესაძლოა ენგურის ოდინდელი დელტის ბუნებრივი საზღვრები სოფ. თაგილონს საკმაოდ დაშორებულია, მაგრამ სავარაუდო ორიენტირად უნდა იქნეს მიჩნეული. თაგილონის დელტის არსებობა არ გამოორიცხავს ენგურის შავ ზღვასთან შესართავის ძიებას დღევანდელ სოფ. ინგირის მიდამოებში. ო. ხუხუა აქვე იმონებს ხალხურ ეტიმოლოგიას: **თაგილონი** არის წყლის გადასაგდები „თარ გინალაფუ“ – სხვაგვარად „თარგინოლი“, რომელიც გამორჩეულ გასავლელს/გადასავარდნს/გადასასვლელს ნიშნავს (ხუხუა, „აია“, გვ. 65-66). ა. ქობალიას ლექსიკონის მიხედვით თაგილონი ეწოდება წყლის შესაკრებელს, დელტას (ქობალია, 2010: 312). არაა გამორიცხული, რომ ასეთი დელტა სადმე არსებულიყო ენგურზე, მასთან რომელიმე პატარა ღელის შესართავთან.

§5.19. თესური//თენჯრი

თესური/თენჯრი ერქვა მდინარეს გაგრის ჩრდილოეთით და ადღერის სექტორის (ენანთიას) სამხრეთით. პ. ინგოროყვას აზრით, კლავდიოს პტოლემეაიოსის გეოგრაფიაში მოცემული ჩვენების თანახმად, ამ მდინარის ამჟამინდელი

სახელწოდებაა **ფსოუ**. სახელწოდება **თესვრს//თენვრს** სიტყვანარმოების თვალსაზრისით მკვლევარი უკავშირებს ტოპონიმებს – ტარსურას, თაგურს//თაგურას, სვირს, დეხვირს, ტეხურს და სხვ. ფუძე-სიტყვას – **თეს-** და **თენ**, გამოყოფს მდინარეების – თესის//თეზისა და თეზამის//თეძამის სახელწოდებებში (ინგოროყვა, 1954: 179). **თესირი** სამურზაყანოს მეგრულში აღნიშნავს წყლის თეთრ ნაკადს (ქობალია, 2010: 314).

§5.20. თოუმიში

თოუმიში/თუმუში მდინარის სახელწოდებაა ოჩამჩირის რაიონში. ერთვის შავ ზღვას. მდინარის პირას მდებარეობს სოფელი ამავე სახელწოდებით (ორთოგრ., 1987: 49). თოუმიში ლაბრის თემში შედის. სოფელს პირველად მოიხსენიებს ა. ნორდმანი, XIX ს-ის 30-იან წლებში. **თუმუშის** ფორმით დატანილია 1861 წლის რუკაზე. 1886 წელს სოფელი ამავე ფორმით კვიტაულის თემში შედიოდა (ცხადაია, ხორავა, 2016: 122). პ. ინგოროყვა აღნიშნავს, რომ -ში ბოლოკიდურიანი მდინარის სახელწოდება ქართულია, მაგრამ ჰიდრონიმის მოტივაციაზე არაფერს ამბობს (ზუხბაია, 2000: 83). ირა ანქვაბი არ იზიარებს ხ. ბლაჟბას თვალსაზრისს -ში სუფიქსის ადილურ-ჩერქეზულ ტოპონიმიკურ სუფიქსად მიჩნევის შესახებ. მისი აზრით, ტოპონიმებში – ქუთემ (ქუთაისი), ტამშ (ტამიში), თოუმიშ (თოუმიში), ლალუშ, ბარმიშ (ბარმიში), მჭიშ და სხვ., -ში ოდენ აფხაზური სუფიქსია და წარმოქმნის დასახლებული პუნქტების სახელებს საგვარეულო, სათემო და სატომო სახელებისაგან. ეს სუფიქსი ფართოდაა გავრცელებული „ისტორიული აფხაზეთის მთელ ტერიტორიაზე სოჭიდან ქუთაისამდე“ (Анквab, 1984: 9; მსჯელობისათვის იხ. ცხადაია, „არტანუჯი“, №10, 2000: 69).

ვ. კვარჭიას მოსაზრებით, «Формы Тамышь и Тoумышь получены... из Тамыжь, где мыжь «запруда», «водоем», «лагуна», «бассейн» (срав. современ. аз-мыжь, бзыб. аз-мыць «запруда», «запруженный водоем»: см. Амшын). Мы исходим из того, что реки **Тoумышь (Тамыш)** и **Дҭамышь** при впадении в море, благодаря своему тихому течению и запруде устьев морской песчаной косой, образуют глубокие и просторные бассейны, пригодные для захода небольших судов. В прошлом именно здесь располагались абхазские судоверфи и стоянки кораблей, а также маяк – Акра... Отсюда, первоначально устье реки – **Тамыжь** «запруда (бассейн) реки Там» и **Дҭамышь**, вероятно из **Зҭа-мыжь**, где **зҭа** – собственно название реки, означающее «мелководная вода (река)» и **мыжь** – то же самое, что в Там-мыжь. Последнее, со временем трансформировалось

в Тамышь//Тамшь//Тоумышь – название села и реки (Тоумышь//Тамышь)» (Кварчия, 2006: 247).

ა. ქობალიას „მეგრული ლექსიკონის“ მიხედვით, **თომი** ერთგვარი ბალახია, რომელსაც ქალამანში იფენენ სითბოსათვის და ჩიტებიც ეტანებიან ბუდის გასაკეთებლად (ქობალია, 2010: 319). ა. მაყაშვილის „ბოტანიკურ ლექსიკონში“ აღნიშნულია, რომ თომი ესაა „*Festuca djimilensis* Boiss. Et. Bal. ლჩხ. წერაქო, წერექო; მგრ. წერაქვა, ნოთვა; სენ. წერექვ, წერექო, წერქვა“ (მაყაშვილი, 1991: 32). პ. ცხადაიას მიერ ჩანერილი გადმოცემით, წერექვა ეწოდება ბოლქვიან მცენარეს. იგი დაბალზე იზრდება, არ ხმება და არც ითიბება. საქონელი ზამთარშიც ძოვს (ცხადაია, VI, 2012: 541). გამორიცხული არაა, რომ სახელწოდება თოუმში მიუთითებდეს მცენარე თომის გავრცელების არეალზე. მასასადამე, თოუმში „თომისა, სადაც მრავლად ხარობს თომი“ („თოუმშიის“ ეტიმოლოგიისათვის იხ. კეკელია, „გულანი“, 21, 2017: 103).

§5.21. ილორი

ვახუშტი ბატონიშვილი ილორის შესახებ წერს: „ზღვს კიდეზედ, ამ წყლის დასავლითს კიდეზედ, არს ილორს ეკლესია წმიდის გიორგისა. ამას უდის აღმოსავლით ეგრისი. დასავლით მდინარე მოქვისა, და უძეს სამჭრით ზღვა და ჩდილოთ ველი. არს ეკლესია უგუნბათო, მცირე, მდიდარი და შემკული. არამედ სილოვანობის გამო. რათა არა შეირყეს ეკლესია, მოუღიათ ქვა დიდ-ფრიადი, ფიქალი და მას ზედა შენი არს სრულიად ეკლესია. აქ მოიყვანს ჴარს ყოველწლივ ი ნოემბერს, რომელსა დაჰკულებს და განიყოფენ მეფე დიდებულებითურთ. გარნა არს ფრიად სასწაულმოქმედი ჭეშმარიტსა ზედაცა. არამედ მოსწვეს ოსმალთა ეკლესია ილორისა ქრისტესსა ჩლღ, ქართულსა უკა“ (იქვე: 779-780).

სახელოვანი მეცნიერი ილორის წმ. გიორგის ეკლესიის მდებარეობას მიუთითებს „ზღვს კიდეზედ“, ეგრისწყალსა და მოქვისწყალს შორის. ილორი, თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით, სოფელი და თემის ცენტრია ოჩამჩირის რაიონში. რაიონულ ცენტრს – ოჩამჩირეს დაშორებულია 3 კმ-ით. ილორის თემი აერთიანებს სოფლებს: სუკი, ზენი, ილორგანი, ნაგვალაოუ. სოფელი ზღვის პირას, ზ. დ. 10 მ-ზე და ლალიძგის მარცხენა მხარეს მდებარეობს. ამასთანავე, ილორის თემში შემავალი ზენი და სუკიც უშუალოდ ლალიძგის მარცხენა ნაპირას, ლალიძგასა და ანარია-ოხურეინყარს შუა მდებარე სოფელია. ილორი არაერთ წერილობით წყაროში იხსენიება. მაღაქია კათალიკოსის ბიჭვინთის ტაძრისადმი შეწირულების წიგნში (1616-1639

ნწ.) ვკითხულობთ: „ამას გარეთ ილორს ჩხოხობისაგან ერთი პარტახი მიყიდა და ადგილი წინამძღვრისაგანცა მიყიდა და ერთი კვამლი კაცი მიმიყვანია იქ მეთევზედ და დამისახლება“ (ქსძ, III, 1970, 501-502). ილორის წმ. გიორგის ეკლესიაში გამართული დღესასწაულის შესახებ ცნობები დაცულია იტალიელი მისიონერის, არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერაში“: „ნოემბრის ოცს დღესასწაულობენ წმინდა გიორგის დღეს. ხალხში ის ცრუმორწმუნოება არის გავრცელებული, რომ ამ დღეს ეს დიდებული მონამე მოიპარავს არემარეში ხარს და ღამით მოიყვანს ილორის ეკლესიაში, რომელიც მის სახელზე არის აშენებული. ამ ეკლესიას დიდ პატივსა სცემენ არამცთუ მეგრელები, არამედ მახლობელი ხალხები. ამიტომაც მდიდარია ეს ეკლესია ოქრო-ვერცხლით და ძვირფასი ქვებით შემკული ხატებით. თვით კარები ვერცხლის სქელი ფიცრებით არის შეჭედილი; იმდენად თაყვანსა სცემენ ამ ეკლესიას, რომ თუმცა იგი მოშორებულია და ზღვის პირად დგას, მაგრამ ფიქრი არ არის, რომ ვინმე გაქურდოს იგი, ან მტრის გემით მოვიდნენ და გაძარცვონ იგი; არამცთუ კარის გატეხის შიში არა აქვთ, არამედ მისი ძვირფასი ქვები რომ ახლომახლო გზაში დააბნინონ, იმასაც ხელს არავინ ახლებს. ამ წმინდანის შიში მარტო აქაურებს კი არ აქვთ, არამედ თვით აფხაზებსაც, რომელნიც სახელგანთქმული ქურდები არიან და თურქებსაც, რომელნიც სრულიად მოკლებულნი არიან სარწმუნოების სინათლესა, ეშინათ მისი და თაყვანსა სცემენ მას... ოც ნოემბერს მთავარი ყველა თავის კარისკაცებით, თავად-აზნაურობით და ოდიშის ხალხით მოდის ილორის ეკლესიაში დღესასწაულზე დასასწრებად და იმის სანახავდ, თუ როგორ მოიყვანს წმინდა გიორგი ხარს. მარტო ოდიშელები კი არა, აფხაზებიც და სვანებიც ბლომად მოდიან ამ დღესასწაულზე. ეკლესიას გარს უვლის გალავანი, რომლის სიმაღლე იქნება თითქმის თხუთმეტი მტკაველი. შესავალთან დიდი კარებია და ამ კარებზე აგებულია მშვენიერი სამრეკლო მრავალის ზარით“ (ლამბერტი, 2011: 159-160).

ილორის წმ. გიორგის ეკლესია XI ს-ის. I მეოთხედში აგებული ქართული ხუროთმოძღვრების მნიშვნელოვანი ძეგლია. ლევან II დადიანის დროს ძეგლი განუახლებიათ, მაგრამ 1736 წელს თურქებს გადაუწვავთ. მისი საფუძვლიანი გადაკეთება ოდიშის მთავრებს მოგვიანებით, XIX ს-ის 40-იან წლებში განუხორციელებიათ. ვახუშტის ცნობით, ილორის ეკლესია საგანგებოდ მოზიდულ ქვა-ლორღის მასაზე, სპეციალურ ბალიშზეა აგებული, რომელიც მას იცავდა სინესტისა და მიწისძვრისაგან. ამ ცნობის სისწორე დადასტურდა ფუნდამენტში გავლებული შურფით (იხ. Кация, 1963).

ნ. დადიანი „ქართველთ ცხოვრებაში“ ილორის შესახებ წერს: „ილორს [არს] ეკლესია (წმინდის გიორგისა), ოდეს მოსწვეს თათართა წელს ქრისტესით 1733“;

„გარნა არა მივიდა დადიანი და დახიზნულიყო ყოველი ოდიში. მუნით წარვიდენ და მოსწვეს ეკლესია წმინდისა ილორს და აღძარცვეს კრამინტი ბრპენისა. და მუნით შევიდენ აფხაზეთს, და შეურიგდა შარვაშიძე, მპყრობელი ზუფუუსი...“; „და შემდგომად აფხაზთა დაუტყვეს მაჰმადიანობა, დაიპყრეს თვისივე სჯული (არამედ ძლევასა ამას იტყვიან სასწაულად წმინდისა გიორგისა ილორისასა, რამეთუ ლამესა ამას ეტყოდა აფხაზთაგან სულასა და განაძლიერებდა მათ ბრძოლად)“ (დადიანი, 1962: 151, 175, 176).

ილორის შესახებ ცნობებს გვანდის ფრანგი მოგზაური და კონსული ჟაკ ფრანსუა გამბა, რომელიც წერს: „აფხაზეთისა და სამეგრელოს საზღვარზე, ილორში, არის კიდევ ერთი უძველესი ეკლესია, სადაც სულ რამდენიმე წლის წინათ იდგა კატაპულტები, ურნალები და სხვა ძველი საომარი იარაღი, რომელსაც თოფის წამლის გამოგონებამდე იყენებდნენ. აქვე ინახებოდა რკინის უზარმაზარი მუზარადები. ამ ეკლესიას ეთაყვანებიან მეგრელები და აფხაზები, რომლებსაც გაუთავებლად შეუძლიათ ლაპარაკი აქ მომხდარი სასწაულების შესახებ“ (გამბა, 1987: 88). გამბა ილორს ქალაქს უწოდებს და მის მდებარეობას ასე გადმოგვცემს: „შემდეგ ჩავუარეთ ილორს. ეს ქალაქი, ისევე როგორც კელასური, ლამაზი ფერდობის ძირში მდებარეობს. უკან მოჩანს მთების ორი ქედი, რომელთაგანაც მეორე ნაწილობრივ თოვლითაა დაფარული, ზემოდან მათ იალბუზის მაღალი მწვერვალი გადმოჰყურებს“ (იქვე: 94).

ილორის არქიტექტურული ძეგლის შესწავლა-გამოკვლევა სხვადასხვა დროს აწარმოეს პროფ. ნორდმანმა, მარი ბროსემ, რუსმა ოფიცერმა ს. პუშკარიოვმა, დ. ბაქრაძემ, თ. ჟორდანიამ, არქიმანდრიტმა ლეონიდემ, არქიტექტორმა მ. პავლინოვმა, ნ. მარმა, კ. გრიგოლიამ, ა. კაციამ და სხვებმა (მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. ხვისტანი, „ს. ძ.“, I, 1998: 55-69).

ილორის ხატისადმი თავყვანისცემა აფხაზებშიც გავრცელებული ყოფილა. ისინი ამ ხატს **აილირნიხას/ილირნიხას** ეძახდნენ. „ილირ-ნიხა, – წერს ნ. ჯანაშია, – წმიდა გიორგის ის ხატი იყო, რომელიც სოფ. ილორის ეკლესიაში ესვენა. აფხაზებს ილორის ხატზე არავითარი წარმოდგენა არ ჰქონდათ. არ იცოდნენ, რომ ეს იყო წმიდა გიორგის გამოსახულება. მათ მხოლოდ ის იცოდნენ, რომ ილორის ხატი იყო ყოვლისშემძლე და ყველა მისთვის მიღებული საშუალებით ცდილობდა თავიდან აეცილებინა მისი რისხვა. ის სამართლიანია და მკაცრად სჯის ყველას, ვინც სამართლიანობას განუდგება, ის მართლმსაჯულების ღვთაებაა, ერთგვარი თემიდაა და ამიტომ არც ერთი წმიდა, არც ერთი ხატი, არც ერთი ღვთაება სამხრეთ აფხაზთა და სამურზაყანოელთა ცხოვრებაში ისეთ დიდ როლს არ თამაშობს, როგორც ილორის ხატი. ის საბოლოოდ, გადაჭრით წყვეტს ყველა, სამოქალაქო თუ სისხლის სამართლის საქმეს, რომელიც ვერ გადაუწყ-

ვეტია სახალხო მართლმსაჯულებას“. 20 ნოემბერს, – აღნიშნავს ნ. ჯანაშია, – „სახელგანთქმული წამებულის იპარავს ხარს და ღამით მოჰყავს ილორის ეკლესიაში და სწირავს მას. ეს ეკლესია დიდ პატივშია არა მარტო ყველა მეგრელის, არამედ მეზობელ ხალხებშიც. ამიტომ ეს ეკლესია ძალიან მდიდარია ოქრო-ვერცხლით. აფხაზეთის არც ერთი ეკლესია ვერ შეედრება მას სიმდიდრით და გავლენით. ყველა ხატი დამზადებულია ამ ძვირფასი მეტალებისაგან, მორთულია ძვირფასი ქვებით. ეს ეკლესია იმდენად დიდ პატივშია, რომ არავინ არ ბედავს მის გაძარცვას. ყველა ისე დიდი მონინებით ეკიდება ამ ღვთაებას, რომ არავინ გაბედავს წაილოს მისი ვერცხლის ფილებიანი კარები. უფრო მეტიც, არავინ არ ბედავს წაილოს ეკლესიის ახლოს გზაზე მოხვეული ძვირფასი ქვები. ამ ღვთაების ეშინიათ არა მარტო ადგილობრივ მცხოვრებლებს, არამედ აფხაზე-ბსაც და თურქებსაც, რომლებიც საერთოდ მოკლებულნი არიან ქრისტიანული რელიგიის შუქს: ყველა ისინი თავყანს სცემენ ამ ღვთაებას და მისი ეშინიათ“ (Джанашия, 1960: 41). ნ. ჯანაშია ასევე ვრცლად აღწერს ილორის ხატზე დაფიციების რიტუალს, რომელიც ოთხშაბათობით და პარასკევობით სრულდებოდა (მსჯელობისათვის იხ. კვარაცხელია, 2009: 189-190). საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ წაბალის, დალისა და ფსხუს მთებიდან ჩამოსული მარშანიები და ყველა აფხაზი თავიანთ უმთავრეს ღვთაებას – ინალ-კუბას მსხვერპლს ილორის ხატის მსგავსად სწირავდნენ. „ვისაც არ ვკითხე, ყველა ამტკიცებს, რომ ინალ-კუბა დიდრიფშისა და ილორის ხატის ტოლფასია“, – წერს ნ. ჯანაშია (Джанашия, 1960: 43). პ. ინგოროყვას მოსაზრებით, სოფლის სახელწოდება ილორი „თავისი გრამატიკული აღნაგობით, როგორც ამას გვიჩვენებს მისი ბოლოკიდური ფორმანტი „ორ-ი“, ქართული წარმოშობისაა.“ მკვლევარი იმომებს აღნიშნული სუფიქსით გაფორმებულ სხვა გეოგრაფიულ სახელებსაც: სხვიტორი, კოდორი, შაორი, გომბორი; თუმცა არაფერს ამბობს სახელწოდება „ილორის“ პირველ კომპონენტზე ილ- (ინგოროყვა, 1954: 176).

ისტორიკოსი კ. ოკუჯავა ოიკონიმ „ილორში“ ორ კომპონენტს გამოყოფს. პირველ კომპონენტს – **ილ-**, ა. ჩიქობავას ლექსიკონზე მითითებით, გაიაზრებს როგორც „ძვალს“, ხოლო ზანურ (ჭანურ) **-ორ** სუფიქსს ადგილმდებარეობისა და წარმომავლობის მანარმოებლად მიიჩნევს. იმომებს მსგავსი წარმოების ტოპონიმებს (ოლორი, კოდორი, სულორი, ჩიხორი, შაორი, ქვილიშორი, ვინორი, ცხუმორი, ქუთეშორი...) და დაასკვნის: **ილორი** უნდა დარქმეოდა იმ ადგილს, ან სოფელს, სადაც ეკლესია-მონასტერი და მასთან მდებარე საძვალე (სასაფლაო) იყო (ოკუჯავა, „ს. ძ.“, 3, 2000: 17). ა. ფაილოძე ფიქრობს, რომ სამტრედიის რაიონის სოფ. ილორის სახელწოდება მეგრული **ირული**, **ილური** სიტყვიდან არის მიღებული, რომელიც სარბენს, საჯირითოს, სრბოლას ნიშ-

ნავს. მკვლევარი ყურადღებას ამახვილებს **რ**-სა და **ლ**-ს მონაცვლეობაზე და შენიშნავს, რომ ოჩამჩირის ილორში წარმართული ეპოქიდან მოყოლებული იმართებოდა მსხვერპლშენიერვის რიტუალი და სამხედრო ასპარეზობა: მარულა, ისინდი, ცხენბურთი, ლელობურთი (ფაილოძე, II, 2011: 168-169). რამდენადაც ზმნით ადგილის სახელწოდება არ აღინიშნება, ა. ფაილოძის ეტიმოლოგიური მსჯელობა საფუძველს მოკლებულია. იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ სეხნია ტოპონიმი (ყოფილი ოიკონიმი) ილორის სახით სამტრედიის რაიონშიც გვხვდება, პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ფიქრობენ, რომ ილორი კოლხური სახელწოდება უნდა იყოს. სოფლის სახელწოდების აფხაზური ვარიანტია **ელჯრ** (ი და ო ბგერები აფხაზურს არ მოეპოვება) (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 251). ცნობისათვის: ილორი ასევე ეწოდება წმ. გიორგის ეკლესიას წყალტუბოს რაიონის სოფ. ქვილიშორში. ი. აძინბას, ა. კაციასა და ვ. კვარჭიას მოსაზრებით, ილორი აფხ. **ელჯრ** ფორმიდან არის წარმოქმნილი (Адзинба, 1958: 82; Касия, 1963: 19; Кварчия, 1985: 61).

სახელწოდების ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას მკვლევარი თ. გვანცელაძე შენიშნავს, რომ **ილორი** არ მომდინარეობს აფხ. **ელჯრ** ვარიანტისაგან. „ეს რომ ასე იყოს, ქართულში ნამდვილადაც უნდა გვექონოდა **ელირი** ვარიანტი, რომელიც არ დასტურდება. გარდა ამისა, ასახსნელი იქნებოდა, ერთი მხრივ, **ე** ხმოვნის გარდაქმნა **ი** ხმოვნად და, მეორე მხრივ, ნეიტრალური ხმოვნისაგან **ო** ხმოვნის მომდინარეობა მაშინ, როდესაც ქართული რეალური სახეობისაგან აფხაზურის მიღება ასახავს ამ უკანასკნელი ენის სესხების ფონოტაქტიკურ წესებს: ა) ქართულ **ი** ხმოვანს უნდა მოეცა აჰ, ანდა **ჰა** მარცვალი, რომლებიც თვით აფხაზურ ენაში ასიმილაციის ნიადაგზე იძლევა **ეჰ/ჰე** საფეხურების გავლით; ბ) **ლ** და **რ** თანხმოვნებს შორის მოქცეული **ო** ხმოვანი ჯერ **ა** ხმოვნად უნდა გარდაქმნილიყო, შემდგომ კი მახვილის გავლენით მოგვცემდა ნეიტრალურ ხმოვანს. ასე რომ, ამ წესების გათვალისწინებით, ქართულ სახელს შემდეგი გზა აქვს გავლილი: ქართ. **ილორ-ი** → აფხაზ. ***აჰლარ**, ან ***აჰლარ** → ***ეჰლჯრ**, ან ქართ. **ილორ-ი** → ***ეჰლჯრ** → **ელჯრ**. რაც შეეხება ქართული ამოსავალი **ილორი** სახელის თავდაპირველ სტრუქტურასა და ამოსავალ სემანტიკას, იგი საძიებელი რჩება“ (გვანცელაძე, 2011: 246-247).

ლორი, ილორი მეგრულში აღნიშნავს როგორც მორს ან მორებად დასაჭერელ ხეს, ასევე ძელს, ძელიცხოველს. ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“ **ილორია** განმარტებულია, როგორც „მორისა, ძელისა; მორვადი, ხლეჩადი; სამორე ტყე; საკერპე ძელისა“, ხოლო **ილორილი**, როგორც „დამორილი“ (ქობალია, 2010: 324). იმავე ლექსიკონის მიხედვით **ილორუა** მეგრულში აღნიშნავს „მორებად ხლეჩას, დამორვას (**ილორუ** იხლიჩება, იმორება)“ (იქვე).

ილორის ვარიანტი **ლორი** იმავე ლექსიკონში წარმოდგენილია რამდენიმე მნიშვნელობით: „**ლორი** მორი, ნახეთქი ხისა; უპირატესად, შუაზე გახეთქილი ხე ან ძალიან სქელი და ფართო ნამორი, იყენებენ კარვის ბანურ სახურავად ან ხის ციხე-სიმაგრის მძლავრი კედლის ამოსაყვანად“ (იქვე: 383). **ლორია** იგივეა, რაც „ნამორი, ჯირკუტანა“; **ლორილი** აღნიშნავს „დამორილს, შუაში გახეთქილ ხეს“, ხოლო **ლორიში** – „ნახეთქი მორის ნაგებობას (საზოგ.); ხეში გამოღებულ ნავს“ (იქვე: 383). ტყეში საცხოვრებლად გამიზნული და დახეთქილი, გაუჩორკნავი ხეებით აგებული ქოხი, მორის კარავი „ლორიშ კარედ“ იწოდებოდა (იქვე). მორებად დახლეჩილი ხეებით აგებულ ციხეს **ლორიშ ჯიხას** უწოდებდნენ (იქვე). ამასთანავე, **ოლორე** სამორე ტყის აღმნიშვნელი სიტყვაა, ხოლო **ოლორუე** აღნიშნავს მორების დამზადების ან მორების დასაცურებელ ადგილს (იქვე: 538). შდრ.: ჭ. ქირია, ლ. ეზუგბაია, ო. მემიშიძე, მ. ჩუხუა: ***ლორ-** „მორი, შუაზე გახეთქილი ხე“; ლაზ. [**ლორ-**ი], **ლორ-**ი-გუნძე (მიკროტოპ., სულეთი) – მეგრ. **ლორ-**ი „მორი, შუაზე გახეთქილი ხე“, ი-**ლორ-**ი (მიკროტოპ., აფხაზეთი)“ (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიძე, ჩუხუა, I, 2015: 811).

ფართო და სქელი, ნაპობი ფიცრის აღმნიშვნელი სიტყვა **ლორი** ფიგურირებს აგრეთვე სამეგრელოში ჩანერილ ორ ტოპონიმში. კერძოდ, **ლორიშკარე** ეწოდება ტყე-საძოვარს ნათიფურში, ბურღონაშკარსა და ფართო ნიფრონს შუა; ამავე სახელს ატარებდა ტყე ქ. წალენჯიხისა და ს. ალერტკარის (ყოფილი გრიგოლიშის) საზღვარზე (ცხადაია, I, 1999: 65-66; მისივე, IV, 2008: 202).

პ. ცხადაია ფიქრობს, რომ სოფ. ფახულანში, ენგურის მარჯვენა შენაკადის სახელწოდება **ოლორიც** ო- პრეფიქსითაა წარმოქმნილი. ოლორი დარქმევია ჯერ ტყეს, სადაც ლორი (კედლის ფიცარი) მზადდებოდა, შემდგომ მეტონიმის გზით ხეობას და ბოლოს მდინარეს, რომელიც ამ ხეობაში გაედინება (ცხადაია, I, 1999: 66).

მეგრულის სალექსიკონო მასალებში ყურადღებას იქცევს შემდეგი განმარტებებიც: **ილორიშ ნიში** – „ილორის ნიში, ტყეში დადგმული ქვითკირის პატარა სვეტი, რომლის თახჩაშიც ესვენა ხატი“; **ილორიშ ოხვამე** – „ილორის საყდარი; ძელის საყდარი“; **ილორგანი** – „ილორის მხრისა, საკაფი (ტყე); მეილორე ილორის მომლოცველი, ილორის მრევლი; ტყის მჭრელი, მორებად დამთლელი“ (ქობალია, 2010: 324, 403).

ჩვენ მიერ წარმოდგენილ მსჯელობას ტოპონიმ „ილორის“ ეტიმოლოგიაზე გარკვეულწილად დაბრკოლებაც ახლავს (განსაკუთრებით თავკიდური ი ხმოვნის სახით), მაგრამ ზემოთ მოხმობილი საილუსტრაციო მასალით შეგვიძლია სოფლის სახელწოდება გავიაზროთ, როგორც „ლორის – მწყემსთა სადგომი კარვის გადასახურავად გამოსაყენებელი ფართო და სქელი, ნაპობი

ფიცრის დასამზადებელი ტყე“, ან „ძელიცხოველი, ხატის დასასვენებელი თახჩიანი ნიში“ (ილორის შესახებ იხ. Кварчия, 1985: 61; კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 111-113; მისივე, XXXIII, 2013: 24-25).

ს. კეკუას აზრით, ტოპონიმ „ილორ-ისათვის“ ამოსავალი უნდა იყოს „მორის, ნამორის“ აღმნიშვნელი მეგრული სიტყვა (კეკუა, 2017: 177). თუმცა არ ასახელებს ჩვენს თვალსაზრისს სახელწოდების მეგრ. „ლორი“, „ილორი“ სიტყვებთან დაკავშირების შესახებ.

§5.22. კამანი

კამანს ქართულ ტოპონიმად მიიჩნევს ვ. ზუხბაია, მაგრამ საამისო მსჯელობა მის ნაშრომში ამ საკითხზე არ არის (ზუხბაია, 2000: 61). გ. გასვიანი კამანზე მსჯელობისას აღნიშნავს, რომ სოხუმის რაიონის სოფ. შრომას ბოლომდე შემორჩენილი კამანის სახელობის გვიან ხანს განახლებული ეკლესია გამოჩენილ პატრიოტ ღვთისმსახურს – იური ანუას აღუდგენია. შემდეგ იგი ეკლესიის სხვა მსახურებთან, მათ შორის მღვდელ ანდრია ყურაშვილთან ერთად, 1993 წელს დაუხვრეტიათ აფხაზ სეპარატისტებს. მკვლევარი იზიარებს თ. მიბჩუანის თვალსაზრისს, რომ სახელწოდება კამანი – „ქანანი“ ქრისტიანობის ერთ-ერთი პირველი მქადაგებელ-მოციქულის – სიმონ კანანელის სახელის გამომხატველია. ვარაუდობენ, რომ X-XI საუკუნეებში აგებული კამანის დარბაზული ტიპის ქვის ეკლესია დანგრევის შემდეგ მორწმუნე ქველმოქმედებს მონასტრად აღუდგენიათ XIX საუკუნეში (გასვიანი, 2011: 193).

ვალერი კვარჭია წერს: «Коман – появляется в документах только с конца XIX века. В начале нашего столетия ряд авторов уже его идентифицируют с городом Команы//Куманы раннего средневековья... На самом же деле, как отмечает Ю. Н. Воронов, в 1884 году эту местность посетил греческий археолог Врисис, который связал ее старое абхазское название – Гумма – с городом Команы, где был погребен известный христианский проповедник Иоанн Златоуст, один из величайших «отцов церкви». И хотя в действительности этот город находился в северо-западной части Малой Азии, «вывод» Врисиса способствовал тому, что абхазские Команы стали одним из крупных центров паломничества верующих в начале XX века» (Кварчия, 2006: 188).

შესაძლოა სახელწოდება დაკავშირებული იყოს მცენარის სახელწოდებასთან. **კამანი** მეგრულში იგივეა, რაც **ქამენია** „ანაგვირილა“ (ქობალია, 2010: 353). მცენარის სახელწოდების გადაქცევა ოდენ ტოპონიმად ფართოდ არის გავრცელებული საქართველოში (მაგ., ცაცხვი, ბია, აჭანდარა, იფხი...).

§5.23. კაპუეტის მდინარე

ვახუშტის „აღწერის“ თანახმად, მდინარე, რომელიც ბიჭვინთის დასავლეთით მიედინება, არის **კაპუეტი („კაპუეტის მდინარე“)**. ამ სახელწოდების მდინარე თანამედროვე აფხაზეთში ცნობილი არ არის, მაგრამ სწავლული ბატონიშვილის ცნობებისა და სხვა ისტორიული წყაროების საქართველოს თანამედროვე ზოგადგეოგრაფიულ რუკასთან შედარებით ისტორიკოსები იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ მდ. კაპუეტი, რომელიც „ბიჭვინთის დასავლეთ დის“, ამჟამინდელი მდინარე ბზიფი ყოფილა.

ბზიფი სათავეს იღებს კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთაზე. მის მარჯვენა ნაპირას, ზ. დ. 45 მ-ზე მდებარეობს სოფელი და თემის ცენტრი ბზიფის სახელწოდებით, რომელიც შავ ზღვას 7 კმ-ით, ხოლო გაგრას 16 კმ-ით არის დაშორებული. ბზიფის თემში შემავალი ერთი სოფელი „ბზიფთად“ იწოდება. მდ. ბზიფის სათავესთან მდებარე კავკასიონის სამხრეთ გვერდითი ქედი თანამედროვე გეოგრაფიულ მეცნიერებაში ასევე „ბზიფის ქედი“ სახელითაა ცნობილი. მისი უმაღლესი მწვერვალი კაპიშისტრა, ანუ ხიმსა ზ. დ. 3156 მ სიმაღლეზეა (მარუაშვილი, ქსე, 1977: 353).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ადრე მდ. ბზიფის შავ ზღვასთან შესართავი ბიჭვინთის კონცხის მახლობლად უნდა ყოფილიყო. ფლავიუს არიანეს ცნობით, ქალაქ პიტიუნტს (ბიჭვინთას) მდინარე ჩრდილო-დასავლეთიდან უვლიდა. საუკუნეების განმავლობაში ბზიფმა კალაპოტი შეიცვალა და უფრო ჩრდილო-დასავლეთით გაჭრა კალაპოტი. კალაპოტის ცვლა კი, სავარაუდოდ, ბიჭვინთის მიდამოებში ორი ტბის – ინკიტისა და ანიშცარის წარმოშობის მიზეზი გამხდარა (ბერულავა, 1951: 46).

ჩვენ მიერ დამოწმებული ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერიდან (XVII ს. I ნახევარი) ირკვევა, რომ კაპოეტის წყლის ნაპირას გამართულა ბრძოლა ოდიშის მთავარ ლევან დადიანსა და აფხაზ თავადებს – მარშანიებს შორის.

„კაპოეტის წყლის“ ფორმით მდინარე აღნიშნულია 1737 წელს შედგენილ რუკაზე, და იქვე მითითებულია, რომ მდინარის „აქეთ ჯიქეთი“ მდებარეობდა (მათურელი, IX, 1949: 214; ბურჯანაძე, I, 1959: 192).

მდინარეს „კაბეთის“ ფორმით იხსენიებს გერმანელი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი და შენიშნავს, რომ კაბეთის შესართავის სამხრეთით მდებარე ბიჭვინთა წარმოადგენს სასაზღვრო ადგილს ჯიქეთთან (გიულდენშტედტი, I, 1962: 325).

ამ მდინარეს იცნობს „ქართველთ ცხოვრების“ ავტორი ნიკო დადიანიც. მისი ცნობით, „კაპეტის მდინარე“ აფხაზეთის დასავლეთი საზღვარია. ნ. და-

დიანის დაკვირვებით, მოქცეულია ანაკოფიასა და კაპეტის მდინარეს შორის (1962: 151). კაპეტის დასავლეთით ჯიქეთი იწყებოდა. ნ. დადიანი ფაქტობრივად იმეორებს ვახუშტის მონაცემებს მდინარის დინების შესახებ და წერს: ბიჭვინთის „...ქვემო სდის კაპეტის წყალი, გამოსდის ესე რაჭის მთას კავკასსა, გამოვლის სვანეთს, ალანსა და მას ქვეით კავკას შორისთა და მოერთვის აქა ჩრდილოდამ ზღვას“ (იქვე: 152).

საყურადღებოა ნ. დადიანის კიდევ ერთი ცნობა კაპეტის შესახებ. კერძოდ, 1821 წელს აფხაზეთში ლაშქრობასთან დაკავშირებით გვაუწყებს: „წარვედით და კაპეტის წყალის პირსა ზედა დავებანაკეთ სასახლესა შინა წარჩოუსასა და მუნით წარვეგზავნეთ თარეშნი ჩვენნი ლეჩხუმელნი. და მოათარეშეს მრავალნი ადგილნი და მოსდენეს მრავალნი პირუტყვენი და სხვა ალაფი და მოვიდენ“ (იქვე: 210).

ედუარდ აიხვალდი მიუთითებს, რომ კავკასიონზე, ხორჩას მთიდან გამომდინარე **ხანიტა**, ანუ **ხაპეტის-წყალი** ერთვის ზღვას პიცუნდის ყურესთან, „ოლონდ სწრაფი დინების გამო სანაოსნოდ გამოუსადეგარია“ (აიხვალდი, 2005: 222). ამასთანავე, მოგზაურმა იცის, რომ არსებობს მდინარე „ბზიფის“ სახელწოდებით და შენიშნავს, რომ ჩერქეზები პატარა ნაგებობით დაცურავენ ბზიფზე და მდინარის კლდოვან ნაპირებზე დამალულნი „ხელსაყრელ დროს თავს ესხმიან აფხაზეთს“ (იქვე: 222).

მაშასადამე, აიხვალდი აფხაზეთის უმთავრეს მდინარეთა ჩამონათვალში ასახელებს როგორც ხანიტას//ხაპეტის-წყალს, ისე ბზიფს. თუკი ჩავთვლით, რომ ვახუშტის „აღწერაში“ მოხსენიებული „კაპეტის“ სახელწოდებალი ფორმა „ხანიტა“, ანუ „ხაპეტის-წყალი“, მაშინ ედუარდ აიხვალდის ცნობა ეწინააღმდეგება ქართულ ისტორიოგრაფიაში აქამდე გამოთქმულ თვალსაზრისს „კაპეტის მდინარის“//„კაპეტის წყლისა“ და „ბზიფის“ იგივეობის შესახებ.

ფაქტია, რომ გერმანელი მეცნიერი და მოგზაური ერთმანეთისგან ამკარად განასხვავებს ამ ორ მდინარეს, რასაც მოწმობს კიდევ ერთი გარემოება: ავტორი იცნობს აფხაზეთის ერთ-ერთ მხარეს **სუბცის**, ანუ **ბზიფის** სახელწოდებით; ამასთანავე, აფხაზეთის მდინარეები ჩამოთვლილია შემდეგი თანმიმდევრობით: ლალიძგა, მარკულა, კოდორი, კელასური, გუმისთა, აფსთა, ხანიტა, ანუ ხაპეტის-წყალი, მაჩიში, ბზიფი და სევაძე (იქვე: 222). ჩამონათვალიდან ჩანს, რომ აიხვალდი ხაპეტის-წყლის შემდეგ ასახელებს მდ. მაჩიშს, ანუ ამჟამინდელ მჭიმთას, და ამის შემდეგ საუბრობს მდ. ბზიფზე. მდინარეთა დინების თანამიმდევრობა და ჰიდრონიმები იმდენად ზუსტადაა გადმოცემული, რომ ჩვენ მიერ ჩანაწერებიდან დამონმებული ცნობების სიზუსტეში ეჭვის შეტანა ზედმეტ სიფრთხილედ შეიძლება ჩაითვალოს. ფრიად საგულისხმოა ის გარე-

მოება, რომ XIX ს-ში შედგენილ ერთ-ერთ რუსულენოვან რუკაზე აფხაზეთის მხარეში, კერძოდ, აფხაზთა „ოკრუგის“ ტერიტორიაზე, მდ. გუმისთის მარჯვენა შენაკადს აწერია „**ხაბოტა**“, რომელიც, ჩვენი ფიქრით, სწორედ კაპოეტის-წყლის, ანუ ხაპეტის-წყლის ვარიანტი უნდა იყოს. რუსულენოვანი რუკის თანამედროვე რუკასთან შედარება ცხადყოფს, რომ ამ სახელს ატარებდა მდ. დასავლეთი გუმისთა, რომელიც ამჟამინდელ მდ. აღმოსავლეთი გუმისთის მარჯვენა შენაკადს წარმოადგენს.

ვახუშტის „აღწერასა“ და რუკებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ მას არასწორი წარმოდგენა აქვს მდ. კაპოეტისწყლის სათავეს მდებარეობასა და დინების მიმართულებაზე. მისი ცნობა, რომ მდინარე „გამოსდის რაჭის მთას“ და „გამოვლის სუანეთს, ალანს“, რეალობისაგან ძალიან შორს დგას. თუკი ბზიფისა და კაპოეტის-წყლის იდენტიურობის შესახებ გამოთქმული მოსაზრება მართებულია, მაშინ სწავლული ბატონიშვილის შეცდომა შემდეგში მდგომარეობს: იგი ბზიფის სათავეში აერთიანებს ცხენისწყლის, ენგურის, კოდორისა და საკუთრივ მდ. ბზიფის სათავეებს. ასეთივე შეცდომითაა მდინარე რუკაზე გამოსახული (ბერაძე, 1998: 106); ეს მაშინ, როდესაც ცხენისწყალი და ენგური ფასის მთაზე იღებს სათავეს. ბზიფის სათავე კი ადანგეს უღელტეხილის მახლობლადაა.

საისტორიო და კარტოგრაფიულ წყაროებში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, საკუთრივ აფხაზეთში ლოკალიზებული ერთ-ერთი, კერძოდ, მკვლევართა მიერ ბზიფთან იდენტიფიცირებული მდინარის სახელწოდებად რამდენიმე ვარიანტია დადასტურებული. ვახუშტი მას „კაპეტის მდინარეს“ უწოდებს. ამ სახელწოდებითაა იგი ცნობილი ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერაში. დიუბუა დე მონპერე ამ მდინარეს მოიხსენიებს *Kepethi*-ს ფორმით (*Монпере*, I, 1937: 100). ნიკო დადიანის „ქართველთა ცხოვრებაში“ გვხვდება ფორმა „კაპეტის წყალი“ და „კაპეტის მდინარე“, ხოლო 1737 წელს შედგენილ ლიხთ-იმერეთის რუკაზე – „კაპოეტის წყალი“.

ფიქრობენ, რომ მდ. ბზიფის ძველი სახელწოდების ამოსავალი შესაძლებელია იყოს ქართველური სიტყვა **კაპოეტი**, რომელიც სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში ოთხი მნიშვნელობითაა მოცემული: 1. თევზის ერთ-ერთი სახეობა; 2. „ფრინველი წელიწად-გამოვლილი“; 3. ერთგვარი ბალახი 4. ქვაკაპოეტი, ანუ ქვა პატიოსანი; იგივე ზურმუხტი. სრულიად შესაძლებელია, რომ მდინარის სახელწოდება სიტყვის ზემოთ მოტანილ ერთ-ერთ მნიშვნელობასთან იყოს მისადაგებული (ბახია-ოქუაშვილი, 2010: 193).

პ. ინგოროყვა ფიქრობდა, რომ კაპოეტის წყალი წმინდა ქართული სახელწოდებაა. სულხან-საბასა და დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონებზე მითითებით

დიდი ქართველი მეცნიერი დაასკვნა, რომ მდინარის სახელწოდება კაპოეტისწყალი ისეთივე წარმომავლობისაა, როგორისაც საკალმახე, ოკალმახე, კაპარჭინა//კაპარჭინის წყალი და სხვ., და უკავშირდება კალმახ-ორაგულის ჯიშის თევზის სახეობას. „იგი მოზრდილი სახის კალმახია და გვხვდება სწორედ ამ მდინარეში, კაპოეტის წყალში“ (ინგოროყვა, 1954:181). კაპოეტს ეძახიან ჩვეულებრივ ქაშაპს. კაპოეტს, როგორც თევზის სახეობას, იცნობს ვახუშტი ბატონიშვილიც: „ხოლო წყალთა შინა თევზნი არიან: ორაგული, ზუთხი, ანდაკია, გოჭა, ჭანარი, ლოქო, **კაპოეტი**, კარჩხანა, მწერი, კალმახი, ფიჩხული და წვრილნი თევზნი მრავალნი და სხუანიცა“ (ვახუშტი, „ქ. ცხ.“, IV, 1973: 43).

„კაპოეტის“ ეტიმოლოგიის გასარკვევად საყურადღებოა **კაბეტი**, **კაპეტი** სიტყვების კიდევ ერთი მნიშვნელობა, რომელთაგან შესაძლებელია მომდინარეობდეს საკვლევი ჰიდრონიმი. **კაბეტი** და **კაპეტი** სამეგრელოსა და სამურზაყანოში აღნიშნავს როგორც „დიდს, მოზრდილს“, ისე „მსუქან, ნასვენ, ძნელად დასამუშავებელ, მაგრამ ნოყიერ მიწას“ (ქობალია, 2010: 351).

კაპეტი გადატანით „მაგარის“ მნიშვნელობითაც გამოიყენება. მაგ., **კაბეტ-ღიხა//კაპეტღიხა** მაგარი, ძნელად დასამუშავებელი მიწაა. მაგარ, აუღებელ ციხეს **კაპეტიშ ჯიხას** უწოდებდნენ; **კაპეტუშქური** მაგარი ვაშლია (ვაშლის ჯიში); ამასთანავე, კაპეტი საზოგადოდ ეწოდება გარეულ მონადირე ფრინველს; კალმახ-ორაგულის მსგავსი ჯიშის თევზსაც სამეგრელო-სამურზაყანოში კაპეტი ჰქვია; **კაპედი** დიდთაველიანი ღომის ჯიშია (ქობალია, 2010: 354). კმდრ. **კაპეტი**- გვაქვს ლაზურშიც და ნიშნავს „მაგარს“.

ამდენად, სიტყვის ზემოთ მოტანილი მნიშვნელობებიდან საკვლევ ჰიდრონიმს, ჩვენი აზრით, შესაბამება „დიდი, მოზრდილი“. შესაბამისად, თუკი ჰიდრონიმ „კაპოეტს“ („კაბეტი“, „კაპეტი“) მდინარის სიდიდის ამსახველ სახელწოდებად მივიჩნევთ, ჩვენ ხელთ არსებული მონაცემების ობიექტური ანალიზის გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, ასეთი მსჯელობა ნამდვილად არ იქნება მოკლებული დამაჯერებლობას [ჰიდრონიმ „კაპეტის“//„კაპოეტისწყლის“ შესახებ იხ. კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 100-104].

§5.24. კინდლი

სოფელია ოჩამჩირის რაიონში, შავიზღვისპირა დაბლობზე, ზ. დ. 40 მ-ზე. ოჩამჩირეს დაშორებულია 20 კმ-ით, ტამიშს – 2 კმ-ით. კინდლის ადმინისტრაციული ერთეული აერთიანებს სოფლებს: საკუთრივ კინდლს, ახივას და ლეფონას (ქსე, V, 1980, გვ. 518). პ. ინგოროყვა აღნიშნავს, რომ შუასოფლის მხარეში, ტამუშის დასავლეთით, მდ. ლაგუაშის ნაპირზე მდებარე სოფელ კინდლის//

კენდლის ძველი სახელწოდება იყო კანდახი. მდ. ლაგუაშს კანდახა რქმევია. პ. ვესკონტის 1318 წელს შედგენილ რუკაზე აღნიშნულია Cantacha – Cantacha (კანტახა, კანდახა); 1834 წელს შედგენილ რუკაზე კი სოფლის სახელწოდებად წარმოდგენილია კანდიხი (კანდღხი – კანდახი). მკვლევარი იმონებებს აგრეთვე საინგილოში, ზაქათალის რაიონში მდებარე სოფლის სახელწოდებას – კანდახი, მაგრამ არაფერს ამბობს თვით ტოპონიმის ეტიმოლოგიაზე (ინგოროყვა, 1954, გვ. 170-171).

ვ. კვარტია წერს: „Кандах зафиксировано Нордманом, как село в Абживском округе (совр. Очамчирский р-н)... У Абрюцкого дается форма **Кендых**... На картах же указываются **Киндхи** (К – 20, К- 23), **Кындг** (Карта Кавказского края, 1883), **Киндги** (К – 25), **Кындыг** (К – 26)“ (Кварчия, 1985: 65).

ამავე ავტორის სხვა ნაშრომში ვკითხულობთ: «Кындг // Кындыг (Киндги) – прибрежное село в Очамчирском районе... Однако на карте Весконтти и у других итальянских авторов нет такого названия. Им явно неправильно прочитано Саганча, указываемое у Весконтти и сопоставляемое со Скурча... Возможно, название села Кындыг (Кындыг, Кындых) родственно с Кигн, Кинг древних источников, или же родовым именем Кандох (Дж. Коков. Из адыгской (черкесской) ономастики, с. 168), срав. село у садзов Кидыох (Мачавариани, с. 272). Вместе с тем, не исключено, что ойконим имеет тюркское происхождение, тур. Киндик «центр» (Краткий турецко-русский словарь «новых» слов. С. 69; Э. М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. С. 274). Название Киндик «центр» вполне соответствует положению села Кындыг, являвшееся, в эпоху турецкого владычества, центром их торговой фактории «Тиркару эмпориум», располагавшееся в междуречьи рр. Кодор и Моку (Моква). На Кындгском берегу моря, находились во времена генуэзцев, а затем и турок, причалы – торговые пункты Алагана//Ологуана, Санта-Мария (см. Сағамашья) или Кындыг (тур. Киндик), а рядом с западной стороны – известная Скурча» (Кварчия, 2006: 189).

კინდლის მოტივაციაზე მსჯელობისას გასათვალისწინებელი და საყურადღებოა სამურზაყანოს მეგრულში **კინდლი/კენდღღ**, როგორც საზოგადო სიტყვის, ორგვარი მნიშვნელობა, რომელიც მოცემულია ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“: 1. დაბალი, რამდენადმე მოსწორებული ადგილი; 2. ეკალ-ლიჭი, ჩაგვერა (ქობალია, 2010, გვ. 366). შდრ. ლაზ. **კანდღღ//კანდღღ** „მარწყვი“ (მ. ჩუხუას შენიშვნა) და მეგრ. **კინდღღ//კენდღღ** „ეკალ-ლიჭი“. ლაზ. ა: მეგრ. ი. ხმოვნური მიმართების ნიმუშად „ლაზურ-მეგრული გრამატიკის“ ავტორებს დამონებული აქვთ ლაზ. **მანჯე**: მეგრ. **მინჯე** „პატრონი“ (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიძე, ჩუხუა, I, 2015: 799). ო. ქაჯაიას „მეგრულ-ქართული ლექსიკონის“

მიხედვით, „კინდლა, კინდლალ-ი – დაბალი, ჩია“ (ქაჯაია, IV, 2009: 279); შდრ. ა. ქობალია: „კინდლალი – ცუდმედიდი ჩია“ (ქობალია, 2010: 366). აქედან კინდლინი – „ჩიას ბლენძვა, ცუდმედილობა“ (იქვე: 366).

§5.25. კოდორი

XVIII ს-ის დიდი ქართველი ისტორიკოსის, გეოგრაფისა და პოლიტიკური მოღვაწის – ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერა კოდორის ხეობის შესახებ ლაკონიურია, მაგრამ შეიცავს ზოგიერთ უზუსტობასაც: „...მოქვის მდინარის დასავლეთ დის კოდორის მდინარე. ამ წყალზედ არს ეკლესია დრანდას, მთაში, გუმბათიანი, შუენიერი, დიდშენი. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი კოდორსა და ანაკოფიის შორისისა ადგილთა. არამედ ან აფხაზთაგან არლარა არიან ორთა ამათ შინა ეპისკოპოზნი. გარნა მდინარე კოდორი დრანდამდის დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, გამომდინარე კავკასიიდან, და დრანდიდამ ზღუამდე დის ჩდილოდამ სამჭრით. მოიგო სახელი დაბის კოდორისაგან, რომელი არს დრანდას ზეით, ამ წყალზედ, მთაში“ (ვახუშტი, IV, 1973: 781).

კოდორის დინების მიმართულება „აღმოსავლიდამ დასავლეთად“ ახლანდელი გულრიფშის მუნიციპალიტეტის სოფ. ამზარამდეა და არა დრანდამდე. ამზარიდან მდინარე სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით მიედინება და სოფ. აძიუბჟას სამხრეთით, კოდორის კონცხთან შეერთვის შავ ზღვას. კოდორი თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ყველაზე დიდი მდინარეა, რომელიც წარმოიქმნება ორი მდინარის – გვანდრისა და საკენის სოფ. მარცხენა გენწვიშთან შეერთებით. სათავეს იღებს კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის სამხრეთ კალთაზე, ზ. დ. 740 მ-ზე. მდინარის სიგრძე გვანდრის სათავიდან 110 კმ-ია, უშუალოდ კოდორად სახელდებული მონაკვეთისა – 84 კმ. აუზის ფართობი 2030 კმ²-ს შეადგენს. კოდორის უმთავრესი შენაკადებია: ჩხალთა, მრამბა, ჯამპალი ამტყელით და სხვ. (აფხაზავა, ქსე, V, 1980: 570).

კოდორის აუზის ქვემო ნაწილი (ტერასისებური ხეობით) კოლხეთის დაბლობში შედის, უმეტესი, ზემო ნაწილი კი, მასში შემავალი ძირითადი ოროგრაფიული ერთეულებით (მთავარი წყალგამყოფი ქედი, ჩხალთისა და კოდორის (ფანავის) გამყოფი ქედები, ჩხალთა-საკენის გასწვრივი ხეობა, საკუთრივ კოდორის ხეობა), კავკასიონის მთიანეთის შემადგენელი ნაწილია (მარუაშვილი, XIV, 1961: 3).

ვახუშტი შენიშნავს, რომ მდ. კოდორმა „მოიგო სახელი დაბის კოდორისაგან, რომელი არს დრანდას ზეით, ამ წყალზედ, მთაში“. მაშასადამე, დაბის სახელი დარქმევია მდინარეს. კოდორის სახელწოდებით დასახლებული

პუნქტი ამჟამად კოდორის ხეობის მთიან ნაწილში არ არის. პ. ინგოროყვამ გამოთქვა მოსაზრება, რომ ვახუშტისეული დაბა კოდორი უნდა შეესაბამებოდეს ანასტასი აპოკრისიარის წერილში მოხსენიებულ სკოტორის ციხეს (ინგოროყვა, 1954: 156; ბერაძე, სიგკ, IV, 1971: 65; მუსხელიშვილი, I, 1977: 119).

კოდორის სათავედ ვახუშტი „კავკასს“ („გამომდინარე კავკასიიდან“) მიიჩნევდა. აფხაზეთის კავკასიონის სამხრეთი ტოტი კოდორის ქედია. აღნიშნული ქედი ენგურის, ლალიძგის, მოქვისა და სხვა მდინარეთა აუზების წყალგამყოფს წარმოადგენს და შედგება ხოჯალის მთის მასივში ერთმანეთთან დაკავშირებული ორი მონაკვეთისაგან. ერთი მონაკვეთი აფხაზეთის ქედის სახელწოდებითაა ცნობილი. მისი სიგრძე 30 კმ-ია და მიმართულია სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, კავკასიონის მთური წყალგამყოფი ქედიდან ხოჯალის მთამდე. ამ ქედზეა მოგუაშირხის მწვერვალი, ხოლო შუა ნაწილში, მდინარეების – საკენისა და ნენსკრის წყალგამყოფზე – ხიდის უღელტეხილი. ფანავის ქედის სახელით ცნობილი მეორე მონაკვეთის სიგრძე 51 კმ-ია, რაც მიმართულია განედურად, ხოჯალის მთიდან მდ. კოდორის ქვემო დინებამდე (მარუაშვილი, ქსე, V, 1980: 570).

ანასტასი აპოკრისიარი გვამცნობს: „უფალი ამბა ანასტასი და ამ წერილის დამწერი შესხეს ცხენებზე და ასე გაამგზავრეს და ჩაამწყვდიეს: პირველი – აბაზგიის მახლობლად ერთ ციხეში, რომელსაც სკოტორი ეწოდება“; კოტორი მოიხსენიება აგრეთვე გიორგი მთაწმინდელის დიდ სვინაქსარში. ანასტასის წერილიდან მოტანილი ციტატის ქართული ვერსიის შესაბამისი ადგილი ასე იკითხება: „და ძმა ანასტასიოს საეგრითა წარიყვანეს და შეაყენეს ციხესა აფხაზეთისასა, რომელსა ეწოდების კოტორი“ (იქვე: 43; ბერაძე, სიგკ, IV, 1971: 65).

მდ. კოდორი გამოსახულია არქანჯელო ლამბერტის 1654 წლის რუკაზე (Coddars Feolim Corax), მოიხსენიებს თავის ნაშრომშიც („სამეგრელოს აღწერა“) და აღნიშნავს, რომ კოლხიდაში (ოდიშ-სამეგრელო) „ყველაზე უკანასკნელი მდინარე არის კოდორი, რომელიც უნდა იყოს (ძველთა) კორაქსი, რადგან კოლხიდის საზღვრებია (ძველთა სიტყვით), ერთის მხრით ფაზისი და მეორეს მხრით – კორაქსი“ (ლამბერტი, 2011: 201). ამიანე მარცელიანის მიერ მოხსენიებული კორაქსის მდ. კოდორთან იგივეობის შესახებ ეჭვს გამოთქვამს აკად. ს. ყაუხჩიშვილი (ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, I, 113, 156).

გერმანელი მოგზაურის – იაკობ რაინეგის ცნობით, აფხაზეთის დაბლობებსა და ღია ველებს მდინარეები – კოდორი და გერჩისი (?) რწყავს (რაინეგის, 2002: 112). ედუარდ აიხვალდი შენიშნავს, რომ „კოდორი სათავეს იღებს კავკასიის უმაღლეს მთებში და მიედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

სამხრეთ-დასავლეთისაკენ ღრმა ხეობაში, ის დიდი რაოდენობით იერთებს მთის ნაკადულებს და სოფელ უხოვის, ანუ დრანდის უკან ერთვის ზღვას ორ ტოტად, რომელთაგან სამხრეთისა ძალზე ნელა მოედინება და პატარა ნავე-ბისთვის სანაოსნოა“ (აიხვალდი, 2005: 221-222).

გამბას ცნობით, კოლხეთის დაბლობში მოქცეულია აფხაზეთის ერთი ნაწი-ლი გაგრის ხეობიდან მდ. კოდორამდე, აგრეთვე იმერეთი, სამეგრელო და გურია (გამბა, 1987: 201).

კოდორი გამოსახულია XIII ს-ის ვენეციურ რუკაზე, ვენეციელი კარტო-გრაფების, ძმების – პიციგანების მიერ 1367 წელს შედგენილ რუკაზე, სო-ლერის ხმელთაშუა ზღვის რუკაზე (1385 წ.), პორტუგალიელი კარტოგრაფის, დიეგო ომენის 1559 წელს შედგენილ რუკაზე (დაცულია პარიზის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში), იაკობ დე მაიოლოს 1563 წელს შედგენილ რუკაზე (დაცულია პარიზის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში), იტალიელი მისიონერის – ჟან შარდენის 1672 წელს შედგენილ რუკაზე (საზღვარი აფხაზეთ-სამეგრელოს შორის), გერ-მანელი აღმოსავლეთმცოდნის, რუსეთის უცხო ენათა კოლეჯის პროფესორ რ. კერის მიერ 1732 წელს შედგენილ რუკაზე და ა. შ. (გამახარია, გოგია, 1997: 312; ზუზბაია, „მახარია“, №10, 2002: 19). კოდორი გამოსახულია ლიხთ-იმერეთის 1737 წელს შედგენილ რუკაზეც (ბურჯანაძე „მოამბე“, I, 1959: 194).

ბ. კვარაცხელია გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ანასტასი აპოკრისიარის წე-რილში მოხსენიებული „სკოტორი“ და ვახუშტისეული დაბა კოდორი აფსილე-თის იმ სექტორში მდებარეობდა, „სადაც აფსილეთის მხარე ადგება მდინარე კოდორს, ე. ი. ნებელდის აღმოსავლეთით“ (კვარაცხელია, 6, 2003: 187). ჩანს, რომ მკვლევარი იზიარებს პავლე ინგოროყვას თვალსაზრისს, მაგრამ არ მიუ-თითებს ამ უკანასკნელის ნაშრომიდან შესაბამის გვერდს. პ. ინგოროყვა წერს: დაბა კოდორი... მდებარეობს აბსილეთში, იმ სექტორში, სადაც აბსილეთის მხარე ადგება მდ. კოდორს, ე. ი. ნებელდის აღმოსავლეთით“ (ინგოროყვა, 1954: 156).

ვახუშტის აღწერის გაანალიზება გვაძლევს შემდეგი დასკვნების გამოტა-ნის შესაძლებლობას:

1. კოდორის დინების მიმართულება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ ახლანდელი გულრიფშის რაიონის სოფ. ამზარამდეა და არა დრანდამდე, როგორც ფიქრობს მეცნიერი ბატონიშვილი. ამზარიდან მდინარის დინება სამხრეთ-დასავლეთისკენაა მიმართული და სოფ. აძიუბუას სამხრეთით, კო-დორის კონცხთან უერთდება შავ ზღვას;

2. ვახუშტის აზრით, დრანდის ზემოთ, მთაში მდებარე დაბის სახელი დარქმევია მდინარეს. კოდორის სახელწოდებით დასახლებული პუნქტი ამჟამად კოდორის ხეობის მთიან ნაწილში არ გვხვდება.

კოდორის ეტიმოლოგიით არაერთი მკვლევარი დაინტერესებულა. როგორც აღვნიშნეთ, შუა საუკუნეების ქართულ და ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში (გიორგი მთაწმინდელი, ანასტასი აპოკრისიარი) მოხსენიებული დაბა კოდორი მდებარეობდა აფშილეთის იმ სექტორში, სადაც აფშილეთის მხარე ემიჯნება მდ. კოდორს, ანუ ნებელდის აღმოსავლეთით. იქვე, კოდორის ხეობაში დამოწმებულია სახელწოდება კოდა, კერძოდ, სოფლები – დიდი კოდა და პატარა კოდა ნებელდის რაიონში. პ. ინგორიყვა სახელწოდებაში გამოყოფდა ფუძე-სიტყვას – კოდი, კოდა, და ქართული გეოგრაფიული სახელების ჩვეულებრივ დაბოლოებას, ბოლოკიდურ გრამატიკულ ფორმანტს **-ორ**. ამ სიტყვების შემცველი გეოგრაფიული სახელწოდებებია კოდი და კოდა – სოფლები ქართლში; კოდიანი – მთა ქართლისა და მესხეთის საზღვარზე; კოდმანი – სოფელი ქართლში (ინგოროყვა, 1954: 156). იმავე ნაშრომში, სხვაგან, მკვლევარი შენიშნავს, რომ XIV-XVI საუკუნეთა იტალიურ რუკებზე მდ. კოდორის დელტაში დატანილია პუნქტი **კოდოს//კოდას** სახელწოდებით, ხოლო დელილი 1738 წელს შედგენილ რუკაზე მიუთითებს იმავე პუნქტს **კოდორის** ფორმით (იქვე: 173). სახელწოდების აფხაზური ვარიანტია **კჰ+დ+რ**.

თ. გვანცელაძის მოსაზრებით, კოდორი ქართული ვარიანტი პირველადია, რასაც ადასტურებს ფონოტაქტიკა: კო მარცვალი კანონზომიერად იძლევა აფხაზურ **კ^ა** მარცვალს. **დო** მარცვალი აფხაზურისთვის არაბუნებრივია და ძველ ნასესხობებში **დ^ა** → **დ^ჟ** უნდა მოეცა (შდრ.: მეგრ. **დოლო** „მდელო, მინდორი“ → აფხაზ. ***ა-დ^ა** → აფხაზ. – **დ^ჟ**...), აქ კი სადა **დ** თანხმოვნის დარჩენა სესხების სიახლეზე მიუთითებს. ქართული ენის სახელობითი ბრუნვის **-ი** სუფიქსი ნეიტრალურ ხმოვანშია გადასული (გვანცელაძე, 2011: 253).

ლიმილის მომგვრელია ნათელა ფოფხაძის ეტიმოლოგიური „ძიება“ და სახელწოდება კოდორის დაკავშირება ნაბუქოდონოსორის სახელთან. „იმერეთში, ანუ ამჟამინდელ აფხაზეთში, – წერს ავტორი, – ერთ მხარგამლილ ქედს, ანუ ზაგრს ნაბუ-კოდორ მეფის სახელი დღესაც ამშვენებს („კოდორის ქედი“), ასევე აფხაზეთში მდინარე „კოდორ“-საც“ (ფოფხაძე, სამეცნ. კონფ., 2005: 215).

პროფ. იზა ჩანტლაძე არ იზიარებს საანალიზო ტოპონიმის ქ. მარგიანი-დადვანისა და ზ. ჭუმბურიძისეულ გააზრებას. კერძოდ, ისინი ფიქრობენ, რომ კოდორი მომდინარეობს სვანური სკოდო „ღრმა“ ლექსემიდან (ჩანტლაძე, I, 2007: 17; მისივე, XXI, 2010: 82). **სკოდ-** ფუძის შემცველია აგრეთვე სვანეთის შემდეგი ტოპონიმები: **სკოდიარ** – 1. ტყე ბეროში; 2. გზა კახურაში; **სკოდიარ** – გზა მურ-

შკელში; **სკოდი ლელ** – ღელე ლუჯში; **სკოდილელა** – ღელე ლობში; **სკოდი ღელი მანხაფ** – ჩანჩქერი ლუჯში...

ი. ჩანტლაძის მოსაზრებით, **კოდორ** სვანური წარმომავლობისა რომ იყოს, მაშინ უმლაუტიანი ფორმა ***კოდუერ** უნდა გვექნოდა. „ამასთანავე, აუხსნელი რჩება, აგრეთვე, როგორც ძირისეული **ო** ხმოვნის სიგრძის დაკარგვის, ისე ანლაუტის **ს** თანხმოვნის უკვალოდ გაუჩინარების საკითხი. ესეც რომ არ იყოს, რაჭული **სკოდორი'ს** (მდინარე რიონის ერთი მონაკვეთის სახელწოდება ონსა და ამბროლაურს შორის) ანალოგიური ტოპონიმები დასტურდება საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში“ (ჩანტლაძე, I, 2007: 17; მისივე XXI, 2010: 82). მკვლევარი იმონიმებს მსგავსი წარმოების ტოპონიმებს: **სკინდ-ორ-ი**, **სკანდ-ე** (ჭიათურა), **კუდ-არ-ო** (რაჭა), **კვად-ო-ურ-ა** (მცირე მდინარე სოფელ ღორემაში) და **კოდ-ა-ურ-ა** (ტყე ზემო იმერეთში), და ასლან ლიპარტელიანის განმარტებას, რომ კოდორ `ღრმა, მორევიანი მდინარეა“ (იქვე: 18; მისივე, XXI, 2010: 83). ი. ჩანტლაძე ქართველურ ენათა ქრესტომათიული ხმოვანთშესატყვისობის (ქართ. ა: ზან. ო: სვან. ა), აგრეთვე **კად-** ძირის სემანტიკისა და **-ორ** სუფიქსის მეგრულში განსაკუთრებულად ფართოდ გავრცელების გათვალისწინებით, შეეცადა **კოდორე** ლექსემისათვის საერთოქართველურ დონეზე აღედგინა ***კად-** ძირი, რომელიც აგრეთვე წარმოდგენილია **ნა-კად-** და **ნა-კად-ულ-** ფუძეთა სახით. მისი ზანური შესატყვისი უნდა ყოფილიყო **კოდ-ორ-**, ხოლო სვანურში – **ლა-კად-ა**. მკვლევარი შენიშნავს, რომ კოდორი არაა სვანური **კადარ** („შრალი, ხმელი ადგილი, ხმელეთი“) სიტყვის ზანიზებული ფორმა. იგი შეიცავს ქართველურ **კად-** ძირს, რომელიც ალბათ თავის დროზე „წყლის“ აღმნიშვნელი იყო, ისეთი წყლისა, მზისგულზე მდებარე მთისძირა გორაკ-ფერდობებიდან რომ იღებდა სათავეს. კოდორის „წყლის“ სემანტიკის შემცველ სახელწოდებად გააზრების დასტურად მიიჩნევს ი. ჩანტლაძე სამეგრელოს ტერიტორიაზე, კერძოდ, აბაშაში დამონმებულ ტოპონიმ **კოდორფონს** (ჩანტლაძე, XXI, 2010: 83).

ბელა შავხელიშვილი **დ** სავარაუდო კლასის ნიშანს ხედავს ჰიდრონიმ **კოდ-ორში** (შავხელიშვილი, ლძ, II, 2011: 178).

კოდორა, **კოდორე**, **კოდორი** ლექსემები სამეგრელოში ფართოდ ყოფილა გავრცელებული, რასაც მოწმობს წერილობით წყაროებში ამ ვარიანტების ტოპონიმების სახით დამონმებაც. კერძოდ, მხედველობაში გვაქვს ოდიშის მთავარ ბეჟან დადიანის მიერ 1714 წელს შედგენილი „შენიურლების წიგნი“, რომელშიც ვკითხულობთ, რომ ანჯელი და „კოდორა გაღმართი“ ჭილაძეებს საჭყონდიდლოსთვის შეუწირავთ (კაკაბაძე, I, 1921: 113). 1753 წელს შედგენილ „წყალობის წიგნში“ გვხვდება „გამოღმა კოდორი“: გაბრიელ ჭყონდიდელს რობაში მცხოვრები, მიქელაძეებისგან შეწუხებული სამი გლეხი წამოუყვანია და გა-

მოლმა კოდორში დაუსახლებია. მაშასადამე, **გალმა კოდორი** და **გამოლმა კოდორი** ტოპონიმებად დასტურდება ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში. გამოლმა კოდორი სოფელი აბაშის რაიონის ნაესაკაოს ადმინისტრაციულ ერთეულში, რიონის მარჯვენა ნაპირას. ქალაქ აბაშას დაშორებულია 5 კმ-ით, ხოლო ნაესაკაოს – 3 კმ-ით. სოფლის სახელწოდების ამჟამინდელი ადგილობრივი ვარიანტი **პირველი კოდორი** უნინ ოფიციალურ სახელწოდებას წარმოადგენდა. სოფ. **გალმა კოდორი** მდებარეობს რიონის მარცხენა მხარეს და კეთილარის ადმინისტრაციულ ერთეულში შედის. მისი უწინდელი სახელწოდებაა **მეორე კოდორი**.

პ. ცხადაია შენიშნავს, რომ სამეგრელოს ტოპონიმიაში **კოდორი** ყოველთვის ნყლისპირა ბექობს მიემართება. მკვლევარი იქვე იმონმებს კ. კაჭარავას განმარტებას: **კოდორი**, იგივე **კოდმე** მდინარის ხაზოა, მაღალი ნაპირია (ცხადაია, VIII, 2013: 45).

აქვე მოვიხიშობთ საილუსტრაციო მასალას სვანეთ-სამეგრელოს მიკროტოპონიმებიდან:

კოდარ – სათიბ-საძოვარი ყიზიანში;

კოდარა – ადგილი სოფ. გეზათში, სადაც გადიოდა თურმე სამეგრელო-იმერეთის საზღვარი (ელიავა, 1977: 19).

კოდორა – გ. ელიავა „ქალაქ აბაშისა და მისი მიდამოების“ ტოპონიმთა ნუსხაში მიუთითებს დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე“ (ელიავა, 1977: 39).

კოდორე – 1. ადგ. გეზათში. გ. ელიავას თქმით, მსგავსი მიკროტოპონიმი ამ სოფელში სხვაგანაც გვხვდება. იქვე მოცემულია შემდეგი ხალხური განმარტება: „ტყიანი, მაგარი მიწა, უნაყოფო“ (იქვე: 19); 2. ცხადაია შენიშნავს, რომ **კოდორე//კოდორა** ეწოდება სახნავებს ონტოფოსა და გეზათის საზღვარზე, და იქვე აზუსტებს: გეზათში ადგილს კოდარა ჰქვია, ხოლო ონტოფოში – კოდარე. წარმოდგენილია რესპონდენტის განმარტებაც: „კოდარა ქართული ფორმაა, კოდორე კი – მეგრული“ (იქვე: 159); 2. ადგილი ძველ აბაშაში. გ. ელიავას ნიგნში დასახელებულია დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე (იქვე: 27). უთუოდ ეს კოდორე უნდა იგულისხმებოდეს პ. ცხადაიას მიერ ვაკე-საძოვრების სახელწოდებად დამონმებულ ტოპონიმში, რომელიც მდებარეობს სოფ. ონტოფოს საზღვართან, ცუღლარის მარცხენა მხარეს (ცხადაია, VIII, 2013: 158). მკვლევარი გალმა კოდორშიც, კერძოდ, ანჯერში, რიონის მარცხენა მხარეს მდებარე სახნავის სახელწოდებად ასახელებს **კოდორას//კოდორეს** (ცხადაია, VIII, 2013: 158); 3. სახნავი რიონისა და ტეხურის შესართავს შიგნით, სოფ. გამოლმა ზანათში. პ. ცხადაიას ცნობით, ამ ადგილას „უნინ ყოფილა უღრანი ტყე, მუხნარი, სადაც გარეულ ღორსაც ხშირად მოინადირებდნენ ხოლმე“ (ცხადაია, VIII, 2013: 158). ტოპონიმ კოდორეს სოფ. ზანათში გ. ელიავა მიუთითებს რიონისა და ტეხურის

შესართავთან (იქვე: 57); 4. სახნავი ტეხურისა და რიონის შესართავთან არსებულ სამკუთხედში, სოფ. სუჯუნაში. მის გაღმა ისულა და ძონძირია. აქაც უღრანი ტყის არსებობას მიუთითებენ; 5. ამალღებულები ვაკე სოფ. გამოღმა პირველ ხორგის უბან სადოლბაიოში, მდ. სკვიის მარცხენა მხარეს (ცხადაია, III, 2007: 143); 6. სახნავები ეტორჩინეში, ტარჩენის ორივე ნაპირზე. სახელღებული ობიექტი მღებარეობს სოფ. ჯოღევეში (ცხადაია, V, 2010: 202); 7. ადგილი ნაესაკაოში. გ. ელიავას მიერ დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე დამონმებულ ტოპონიმს ახლავს ხალხური განმარტება: „ღარიბი ხალხი – კოდორები ჩამოსახლებულან“. მკვლევარი იქვე შენიშნავს, რომ ეს სახელი სოფელში კიდევ ერთ ადგილს ჰქვია (იქვე: 51).

კოდორემ ოლური – ნაგზაური, აბაშიდან გადიოდა გეზათში, ნოღელის გაღმა (იქვე: 159).

კოდორიმ რჩქონი – ტყე, კუნძული რიონზე, სოფ. გაღმა კოდორში (ცხადაია VIII, 2013:159);

კოდორობა – სახნავები გაღმა კოდორში, ანჯერში. ეს ტერიტორია უწინ დასახლებული ყოფილა. კოდორობა მრავლობითი რიცხვის ფორმაა. აკონკრეტებენ: ტიფონიაშ დაბალი, მესხიაშ დაბალი, **გალენკოდორე**, **დინახალენკოდორე**, საღლაშო... (იქვე: 159).

კოდოროუ – ჭალა და სახნავი; მდ. აბაშის მარცხენა ნაპირი ინჩხიას შესართავთან ქ. მარტვილში (კეკელია, 2008: 32; მისივე, 2009: 73). ასახელებს გ. ელიავაც (ელიავა, 1977: 103). პ. ცხადაია გვთავაზობს ტოპონიმის შემდეგ ლოკალიზაციას: „**კოდოროუ** – სახნავი მდ. აბაშის მარცხ. ნაპირზე, სტადიონის უკან“ (ცხადაია, V, 2010: 25).

კოდორფონი – გ. ელიავას ცნობით, ასე ეწოდება კოდორის თავთხელს რიონზე, სოფელ ნაესაკაოში (იქვე: 52). პ. ცხადაია იმონმებს ტოპონიმს **კოდორფონის** ფორმით, და აღნიშნავს, რომ ასე ეწოდება ტყეს და საძოვარს ოჩარულის წყაროსთან, სოფ. სამიქაოში (იქვე: 159).

კოდორქალაქი – გ. ელიავას მიერ „ნაესაკაოს სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე მითითებულ გეოგრაფიულ სახელწოდებას ახლავს ავტორის მიერ ნ. მიმინოშვილისგან ჩანერილი განმარტება: კოდორი, ვიდრე რიონი სოფელს შუაზე გაყოფდა, წინათ სულ ერთიანი ყოფილა. რიონი მაშინ ფიჩორასთან მიედინებოდა, მაგრამ გურულებს დღევანდელ კალაპოტში გაღმოუგდიათ. წინათ ამ ადგილას ქალაქი ყოფილა. კოდორი უწინ იქ ყოფილა, სადაც დღეს გაჭედილია, მაგრამ შემდეგ გადაუტანიათ (იქვე: 51). პ. ცხადაიას ცნობით, კოდორქალაქი გამოღმა, ანუ პირველი კოდორის სახელწოდებით

დებაა და მდებარეობს რიონისა და ცხენისწყლის შესართავთან (ცხადაია, VIII, 2013: 159).

კოდორჭაე – გ. ელიავა და ზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე ასახელებს „კეთილარის სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში, ჭალა-საძოვრისა და საყანის სახელწოდებად (იქვე: 64).

გალენკოდორე „გარეკოდორე“ – სახნავი სალლამოს ნაპირზე, დინახალენკოდორეს პირდაპირ, კოდორობაში. სახელდებული ობიექტი მდებარეობს სოფ. გაღმა კოდორში (ცხადაია, VIII, 2013:124).

დინახალენკოდორე „შიგნითა კოდორე“ – ლოკალიზაციისათვის იხ. ზემოთ გალენკოდორე.

მელენკოდორი – სოფ. გაღმა კოდორის სახელწოდების მეგრული ვარიანტი.

სვანურში **კადარ** იგივეა, რაც „ხმელი, მშრალი ადგილი; ხმელეთი“. ასევე მეგრულშიც **კადარი** ეწოდება მზისკენ მიქცეულ ფერდობს, მზიან მხარეს. ო. ქაჯაია იმონმებს საილუსტრაციო მასალას, **კადარი დიხა** „ფერდობი ადგილი“ (ქაჯაია, II, 2002: 97). ა. ქობალიას განმარტებით **კადა//კადარი** იგივეა, რაც კედელი, კლდე; კლდის ტერასა; ხოლო კადარის განმარტებისას რამდენიმე მნიშვნელობას გვთავაზობს: „**კადარი** კლდოვანი ადგილი, ქვიანი ფერდობი; კენჭიანი, კუდარო; უვენახო, უნაყოფო მთიანი ან წყლისპირა ქვიანი ადგილი; მზვარე, მზიანი ადგილი, მთის სამხრეთი კალთა“ (ქობალია 2010: 351). მისივე ლექსიკონში დამონებულია **კადარლალის** შემდეგი განმარტება: „კლდისღელე, კლდე-ღრე“ (იქვე). რამდენადაც ბგერათმესატყვისობა სვან. -ა: მეგრ. -ო არ დასტურდება, მაშასადამე, **კადარი, კადარა** იგივე არაა, რაც **კოდორი**, მაგრამ **კოდორ-** სიტყვა **კოდმე** სიტყვის მნიშვნელობის შემცველია, თუმცა სიტყვის ამ მნიშვნელობის მასალობრივი დამთხვევა არ დასტურდება (ცხადაია, VIII, 2013: 45).

კოდორი მეგრულში აღნიშნავს კლდოვანს, მდინარის კლდოვან ნაპირს, წყლის კალაპოტს, ხევის კლდოვან ძირს. მდინარის სახელწოდება **კოდორი**, ჩვენი აზრით, სწორედ კლდოვანი კალაპოტის, ან ქვა-ლოდებიანის შინაარსის ამსახველი უნდა იყოს.

§5.26. ლეჩქოფი

ლეჩქოფი ეწოდება სოფელს აფხაზეთში, სოხუმის რაიონის გუმისთის თემში. იგი სოხუმის დასავლეთით, მდ. გუმისთის მარცხენა ნაპირას, შავი ზღვისპირა დაბლობზე, მდებარეობს. საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის 1930 წლის გამოცემის მიხედვით არსებობდა სოხუმის მაზრის გუმისთის სასოფლო საბჭო, რომელიც აერთიანებდა რვა სოფელს:

აჩადარას, გუმისთას, იაშტუხა ზედას, იაშტუხა ქვედას, იაშტუხა წითელს, ლეჩკოპს, მეზღვაურების სვობოდას და სვობოდა II-ს (დაყოფა, 1930: 166). ლეჩკოპი ამ დროისთვის მრავალენიკური სოფელი ყოფილა, სადაც 121 კომლი (736 სული) ცხოვრობდა. ამათგან 330 სული ქართველი იყო, 259 სული – სომეხი, 15 სული – რუსი, 17 სული – აფხაზი 4 სული – ბერძენი, ხოლო 111 სული – სხვა დანარჩენი ეროვნებისა (დაყოფა, 1930: 166). 1961 წლისათვის გუმისთის სასოფლო საბჭო აერთიანებს სოფლებს: ლეჩქოფს, აჩადარასა და გუმისთას (დაყოფა, 1961: 127). ასეთივე სურათი გვაქვს 1966 წლის ადმ.-ტერიტ. დაყოფის ცნობარითაც (დაყოფა, 1966: 122). ამჟამინდელი სახელწოდებაა **ლეჩკოპ** (Лечкоп).

აკად. ნიკო კეცხოველის აზრით, ტოპონიმი „ლეჩქოფი“ სვანური ენის ნიადაგზე უნდა აიხსნას (კეცხოველი, დ. მ., V, 1965: 49). „ლეჩქოფის“ ეტიმოლოგიას შეეხო ისტორიკოსი თ. მიბჩუანი. მისი აზრით, ქ. სოხუმის ერთ-ერთი უბნის სახელწოდება სვანური წარმოშობისაა და იგივეა, რაც „ჭაობიანი ადგილი“. „ლეჩქოფი (სიტყვიდან: „ლეჭყო“) მართლაც არის ჭაობიანი ადგილი, – წერს მკვლევარი, – თუმცა, ამჟამად იქ უკვე ქალაქის კეთილმოწყობილი მასივია გაშენებული და ამდენად ტოპონიმმა ძველი შინაარსი დაკარგა“ (მიბჩუანი, 1989: 268; მსჯელობისათვის იხ. მისივე, „სახალხო განათლება“, №53, 1989: 16).

იმავე აზრს იზიარებს პროფ. გერონტი გასვიანი, რომელიც წერს: სვანურად აიხსნება ქალაქ ცხუმის ერთ-ერთი უბნის – ლეჩქოფის სახელი, რომელიც ძნელად გადასალახ, ჭაობიან ადგილს ნიშნავს (გასვიანი, 2011: 189).

„ლეჩქოფის“ სვანურ ტოპონიმად მიჩნევის შესახებ გამოთქმულ თვალსაზრისს არ იზიარებს აფხაზი ენათმეცნიერი ვალერი კვარჭია, რომელიც თ. მიბჩუანის სტატიაზე მითითებით შენიშნავს: «Но при этом автор умалчивает, что в сванском мы имеем не форму «Лечкопи», а «Ленчкчкоп», где «чкоп» означает «лужа». Однако район, именуемый Лечкоп, приподнятое место и никогда не славился болотами. Территория современного лечкопского плато абхазы выделяли из села Иаштхуа под названием Чбибна или Чбыбна, буквально «лес Ачбовых». Известно, что в прошлом этот участок был покрыт густым лесом, где охотились еще в 20-е годы прошлого века сухумчане и жители сел Ешыра, Иаштхуа, Бырцха. Скорее всего, второе название этой местности Лечкоп связано с турецким **Лашкуап** «темное, мрачное место» (Кварчия, 2006: 204).

მართალია, წარსულში სვანური ტომების აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში განსახლების შესაძლებლობაზე ქართველ ისტორიკოსთა და ენათმეცნიერთა მიერ გამოთქმული მოსაზრებების სისწორეს აფხაზეთის ზოგი ტოპონიმის სვა-

ნური წარმომავლობა ადასტურებს, მაგრამ სახელწოდება „ლეჩქოვის“ „ჭაობიან ადგილად“ განმარტება, ჩვენი აზრით, უმართებულო უნდა იყოს. ლეჩქოვი მომდინარეობს რუსული Лечебный Комбинат-იდან და ნიშნავს „სამკურნალო კომბინატს“. ამიერკავკასიის მხარის 1886 წლის კომლობრივი აღწერის მასალებში **ლეჩქოვი** დასახელებული არ არის. შესაძლებელია, რომ ტოპონიმი წარმოქმნილიყო საბჭოთა ხელისუფლების წლებში, კერძოდ, 1930 წლამდე, მას შემდეგ, რაც აქ აშენდა სამკურნალო დაწესებულება. არ გამოვრიცხავთ ტოპონიმ „ლეჩქოვის“ დაკავშირებას მეგრ. „ლენჭყი“ სიტყვასთან, რომელიც „ჭენჭყოს, ჭანჭრობს, წყალჩამდგარ ადგილს“ ნიშნავს. შდრ.: **ლენჭყო** – იგივე **ლენჭყი**; **ლეჭყი** – „ჭენჭყო, მთის კალთაზე ან გავაკებაზე დამდგარი ჭანჭახი“; **ლეჭყონა** „ჭანჭრობი“; **ლეჭყოჭყი** – „ჭენჭყო“ (ქობალია, 2010: 381). მაშასადამე, **ლეჩქოვი** ← **ლეჭყოფი**. შდრ. **ლეჭყი** – ჭეჭყოიანი, ჭაობიანი ადგილი სოფ. გურძემში (ელიავა, 2018: 56).

§5.27. ლიხნი

ისტორიული სოფელი და თემის ცენტრია გუდაუთის რაიონში. აერთიანებს ცხრა სოფელს: ლიხნს, ალგითს, აჯიმიჩილრას, აძლაგარას, აძლაგარხუქს, ბამბორას, მზახვას, ხეცკვარასა და ჰაფშირას. ლიხნი ზღვის დონიდან 50 მ-ზე მდებარეობს და გუდაუთას 5 კმ-ით არის დაშორებული. ცნობილი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე თედო სახოკია ლიხნის შესახებ წერს: „გუდაუთიდან ჩრდილოეთით აღმართ-აღმართ მიმავალს, ოღროჩოლო გზას კაცი სოფ. ლიხნიში მიჰყავს. იქით-აქეთ ვენახთა და ტყეთა შორის ძლივას მოსჩანს აფხაზთა ფაცხები, წნული, გვიმრით დახურული, ღარიბული და თითქმის პირველყოფილ ადამიანთა ბინების მსგავსი... აქა-იქ შემოგეფეთებათ თითქმის დედიშობილა ბავშვები, რომელნიც უცხო კაცის ნახვაზე დასამალავად გარბიან ხოხობის წინილებით. საზოგადო სურათი ადამიანის გულს სანუგეშოს, გამამხნეველებს არას ეუბნება...“ (სახოკია, 1985: 388). მწერალი შენიშნავს, რომ მესამე კილომეტრზე მდებარე მოზრდილი ვაკე ლიხნის შუაგულს წარმოადგენს, სადაც რეზიდენცია ჰქონია აფხაზეთის უკანასკნელ მთავარს მიხეილ შარვაშიძეს. ყურადღებას ამახვილებს სახელწოდებაზეც: „სახელი ლიხინი ქართული სიტყვა ლიხინისაგან დარქმევია, რადგან საუკეთესო სალხინო და დროს გასატარებელ ადგილად ითვლებოდაო. თურქული სახელიცა ჰქვიან ლიხინს – **სოუქ-სუ**, ე. ი. ცივი წყარო. მართლაც, გარშემო მრავალ ალაგას ამოჩუხჩუხებს ცივი, ბროლივით ანკარა, მეტად საამო სასმელი წყაროები“ (იქვე: 389). ლიხნის ტრიალ მინდორზე განკერძოებით მდგარი, მრავალდროების მონმე სამი ბუმბერაზი ცაცხვიდან ერთ-ერთ-

თის ძირას დევს დიდი ლოდი, ერთი მხარის სიგრძისა და ადლნახევრის სიგანისა, რომელზეც ჯდებოდა თურმე აფხაზეთის მთავარი ღია ცისქვეშ, სიტყვიერად ასამართლებდა თავის ქვეშევრდომთ. მთავრის სასახლის გარშემო შარვაშიძის თანამეცხედრე ქალთა ნამზითვი ყმები სახლობდნენ. ამ მოსახლეთა შორის მხოლოდ მეგრული გვარები იყო დარჩენილი, ენა კი მხოლოდ აფხაზური გაისმის. მთავრის ნასახლარის გვერდით ლიხინის დიდშენი, ბიჭვინთისა და დრანდის ტაძართა გეგმაზე აგებული ტაძარი დგას, რომელშიც დამარხულია 1821 წელს ქრისტიანად მონათლული აფხაზეთის მთავარი სეფერ-ბეი (მამა უკანასკნელი მთავრისა). მან სახელად გიორგი დაირქვა და ცოლად შეირთო გრიგოლ დადიანის ქალი თამარი (იქვე: 389-390). ლიხინთან დაკავშირებულმა ორმა ამბავმა ძირფესვიანად შეცვალა აფხაზთა პოლიტიკური და ეკონომიკური ცხოვრება. პირველი, ესაა უკანასკნელი მთავრის, მიხეილ შარვაშიძის აფხაზეთიდან რუსეთში ძალით წაყვანა, და მეორე – ლიხინში დანყებული აფხაზთა ამბოხება და ბრძოლა მეფის ჯარებთან (იქვე: 390).

შუა საუკუნეების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პუნქტის სახელწოდებას, აკად. პ. ინგოროყვას დაკვირვებით, სახეცვლილებების შემდეგი გზა უნდა გაეგო: ლიხინი → ლიხინი → **ლჯხნი** → ლუხუნი. ამასთანავე, ლიხინი, ლჯხნი მეგრულისა და აფხაზურისათვის დამახასიათებელ ფორმას უნდა წარმოადგენდეს. პ. ინგოროყვა სახელწოდებაში გამოყოფს მრავლობითობის აღმნიშვნელ ქართულ ბოლოკიდურ ფორმანტს –ნი, მეცნიერი იქვე იმონმებს „ლიხი“ სიტყვის შემცველ გეოგრაფიულ სახელწოდებებს: ლიხინი, მთა ლიხისა – მთაგრეხილი აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს საზღვარზე; ლიხთა//ლჯხთა – მთა აფხაზეთში, ლიხეთი – სოფელი რაჭაში (ინგოროყვა, 1954: 151).

ცნობილი პედაგოგი და საზოგადო მოღვაწე ნიკო ჯანაშია თედო სახოკია-სადმი 1897 წელს გაგზავნილ წერილში ლიხინის ეტიმოლოგიის შესახებ წერდა: „ძმაო თეოდოტ! შენს თხოვნას გისრულებ: (ლიხინი) – ლიხინი უნდა წარმოადგებოდეს სიტყვიდგან ალხრა (გამორჩევა, გამოკაფვა), აქედან იალიხინი (გამორჩეული), ილიხინი (გამოკაფული)“ (სახოკია, „ს. მ.“, 1975: 186-187).

ა. ლეონიდი ტოპონიმს ქართულ სიტყვას – **ლიხინს** უკავშირებდა. XIX ს-ის დასაწყისში ლიხინისათვის თურქული სახელწოდება **სოუკ-სუ** (ცივი წყარო) უწოდებია აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის, მიხეილის მამას – საფარ-ბეგს, იგივე გიორგი ჩაჩბას, შარვაშიძეს (ზუხბაია, 1998: 112). 1863 წლამდე სოუკ-სუ აფხაზეთის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო. XIX ს-ის I ნახევარში აქ უწინ არსებულ ნანგრევებზე აგებული აფხაზი მთავრების სასახლე 1866 წლის აჯანყების შემდეგ დაანგრიეს. ვ. კვარაჩია იმონმებს რა კ. შაყრილის მოსაზრებას „ლიხინის“ ეტიმოლოგიის შესახებ, დასძენს: «В названии села **Лыхны** или **Loukhin** (см.

выше) К. С. Шакрыл усматривал абхазское княжеское родовое имя Лоу или Лау, что увязывается с княжеской (царской) фамилией Ачба. Вторую же часть топонима хны или хын он возводил к слову ахынхуа «там, где живут». К. С. Шакрыл исходной формой для Лыхны считал Лау ахынхуа «там, где живут Лауовы». (К. С. Шакрыл. К генезису наименования «Лыхны». Труды. – Сухуми. 1985. С. 153, 156).

Утверждение автора о том, что основа топонима Лыхны или Лоухин связан с родовым именем **Лоу**, Лау не вызывает сомнения. Но трудно поверить в трансформацию слова ахынхуа в хны или хин.

Нам представляется более вероятным связь элемента **хин**, **хын** (хны – русская форма, см. выше) со словом **а-хан** «дворец». Отсюда **Лоухан** или **Лаухан** «дворец Лоуовых». В названии Лоухан переход гласного а в иррациональное ы могло переиначить основу хан в хын – Лаухын, передаваемое в источниках искаженно, как хин – Лоухин. Современная же форма Лыхны может быть образована закономерным стяжением основ и перестановкой конечных фонем ын – ны. Если же взять за исходную форму Лоухны (Лыхны), то ее можно перевести как «место главы Лоуовых» – из Лоу «родовое княжеское имя» + х «голова, глава» и ны – локативный суффикс, образующий названия стран, например: Аҧс-ны «Абхазия», Агыр-ны «Мегрелия», Шәа-ны «Сванетия» и т. д.» (Кварчия, 2006: 204-205).

მკვლევართა ერთი ნაწილის ვარაუდით, ლიხნი სვანური წარმომავლობის ტოპონიმი. **ლეჰნი** (ლე-, ლი-ჰნი) სვანურში იგივეა, რაც სახნავი (დუნდუა, 2001: 164). ქ. ლომთათიძე აფხაზეთ-ჩერქეზეთის ტერიტორიაზე არსებულ **-ნ**, **-ნა** დაბოლოებიან სახელებზე მსჯელობისას შენიშნავს, რომ პ. ინგოროყვას **-ნა** სუფიქსი მიჩნეული აქვს ქართულად და, აქედან გამომდინარე, გეოგრაფიულ სახელებს – **ნანანა-ს**, **დღვანა-ს** და სხვ., ქართული წარმომავლობისად აცხადებს. ვიდრე არ დამტკიცდება **ნაა-**, **დღვა-** ფუძეთა ქართულობა, მანამ, მკვლევრის დაკვირვებით, ძნელია მათი ქართულად გამოცხადება. თუკი პ. ინგოროყვას ლიხნი ქართ. მრავლობითის ფორმად მიაჩნდა, ქ. ლომთათიძის აზრით, ნამდვილად კი ნ აქ აფხაზური გეოგრაფიული სახელების საწარმოებელი აფიქსია და არა მრავლობითობისა. ლიხ- მართლაც უნდა უკავშირდებოდეს ქართულ ლიხ- ფუძეს, მაგრამ მას აფხაზური დაბოლოება აქვს (ლომთათიძე, „მნათობი“, №12, 1956: 135).

საკვლევ ტოპონიმს არაერთი საგულისხმო პარალელი მოეძებნება სამეგრელო-იმერეთის ტოპონიმიში. მოვიხმობთ საილუსტრაციო მასალას: **ლიხეთი** – ჩაის პლანტაცია სულორში: საქართველოს ტოპონიმი (მასალები). ქვემო იმერეთი. შემდგენლები: შ. აფრიდონიძე, ვ. ჯოჯუა, მ. კემულარია. თბ., 2003: 170);

ლიხი – მთა, ტყე ობჩაში: იქვე: 171); **ლუხუნა** – ადგ. თამაკონში: ელიავა, 1977: 192); **ლუხუმი** – სახნავი, ფერდობი გორდში; **ლუხუმი//ლუხუნი** – მდინარე, რიონის მარჯვენა შენაკადი რაჭაში; **ლუხუნის მთა** – მთა ლუხუნის სათავესთან: ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 181).

საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ **ლიხი** სამეგრელო-სამურზაყანოში აღნიშნავს მაღალ შამბნარს, ხოლო **ლიხნი** ვაზის მაღლარია. მაღალ სარზე – **ოლიხნარზე** გასხლული ვაზის მიშვებას, მაღლარზე გაყვანას **ლიხნუა** ეწოდება (ქობაღია, 2010: 382).

„ლიხისა“ და „ლიხნის“ აქ მოტანილი მნიშვნელობები სავსებით შესაძლებელია ტოპონიმის მოტივაციის გასაღებად მივიჩნიოთ („ლიხნის“ ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 113-114; მისივე, „ქართ-ველოლოგია“, 4, 2014: 78-79).

§5.28. მარაჭა//მარაჭიჭა

მარაჭა გაგიდანყარის მარცხენა შენაკადია დიდბულაზთან, რომელიც ქვე-მონელზე ოკვინორენყარის პარალელურად მიედინება. საზიაროა ფიცარღალსა და გაგიდასთან. სახელწოდების აფხაზური ვარიანტია **მარჭიჭ**. სამურზაყანოს ტოპონიმთა ლექსიკონში მისი განმარტება არ არის მოცემული (პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა, 2003, გვ. 92). **მარაჭას//მარაჭიჭას** უწოდებენ მდინარისპირა მცირე ვაკეს, მდინარესთან ან ზღვასთან მდებარე მერეს, მცირე ჭალას. ეს სიტყვა ჩვენს წინაპრებს გეოგრაფიულ სახელწოდებად უქცევიათ.

სულხან-საბას განმარტებით, **მერე** იგივეა, რაც „მეედანი, სწორი ვაკე“; „სწორი ადგილი“, „მდინარის კიდე“. ნ. და დ. ჩუბინაშვილების მიხედვით, **მერედე, მერედი** აღნიშნავს „მდინარის კიდეს, დაცემულ ვაკე ადგილს, ანუ მეიდანს, ფორეს“. აჭარულ და გურულ დიალექტებში მერე აღნიშნავს „მდინარის ნაპირზე მდებარე სახნავ-სათეს ვაკეს“; „დაბალ, ნოყიერ სახნავ-სათეს მიწას“; „მდინარისპირის მდებარე საყანეს“. პ. ცხადაიას აზრით, მერეს ძირითადი მნიშვნელობა „წყლისპირა ვაკეა“ (ცხადაია, 2016: 100). ბაქარ გიგინეიშვილი: „**მერე** – სწორი ადგილი, ვაკე; მდინარის ნაპირას მდებარე სახნავ-სათესი მიწა“. ძველ ქართულში **მერე** გვხვდება ტოპონიმად. „დედა ფებრონია მოიწია სამცხით და დაემკვდრა **მერეს** შინა (გრ. ხანძთ. ცხ.: აგ. ძ., I, 261, 29); და მოიწია დედისა ფებრონიასსა **მერეს**“ (აგ. ძ., I, 277, 38). მერე ტოპონიმად გვხვდება როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოში... არაა ნათელი ქართული **მერე**-ს კავშირი მეგრულ **მერე**-სთან, რომელიც „ტბას“ ნიშნავს. შესაძლოა, **მერე** აღნიშნავდა ადგილს, რომელიც მდინარის,

ტბის ან მთის შემდეგ იყო განფენილი. თავდაპირველად ასეთი ადგილები აღინიშნებოდნენ გამონათქვამებით: **მდინარის მერე, ტბის მერე, მთის მერე** (შდრ. ამგვარი ხმარება სიტყვებისა **იქით, გადაღმა, ჩაღმა**) (გიგინეიშვილი, 2016: 338). მაშასადამე, მკვლევრის ვარაუდით, მერე ეტიმოლოგიურად უნდა დაუკავშირდეს ნანილაკს – **მერე/მერმე** (იქვე).

მერეს პარალელური ფორმა **მარა**, ზ. ჭუმბურიძის აზრით, ჩანს აჭარის სოფ. **მარადიდის** სახელწოდებაში (ჭუმბურიძე, 1987: 431). „ისეთ ვაკეს, – წერს მკვლევარი, – რომელიც წყლის სანაპიროზე მდებარეობს, წინათ მერე, ანუ მარა ეწოდებოდა. ეს სიტყვა გურიასა და აჭარაში დღესაც იხმარება“ (იქვე: 466). პ. ცხადაიას აზრით, **მერე** და **მარა** ფონეტიკურ ვარიანტებში დაცულია კანონზომიერი ფონეტიკურ-სემანტიკური შესატყვისობა – ქართ. **მერე**: ზან. **მარა**. ტოპოლექსემა მარა სუბსტრატულია, ხოლო მერე – ადსტრატული (პირობით). მეგრულში „მერე“ იმერულ-გურული დიალექტებიდან არის შეთვისებული. მერე//მარა-ს ლექსემათა მნიშვნელობა დღეს დავინწყებულია; თუმცა სამეგრელოს ტოპონიმის შემოუნახავს უტყუარი მონიშნა ორი სახელწოდების სახით, რომ **მარა** ცოცხალ მეტყველებაში გავრცელებული ლექსემა იყო. ესაა **მარა** – მდ. ჩხოუშის ერთკილომეტრიანი მონაკვეთი და ფართო სახნავეები მის ორსავე ნაპირას, ჩხოუშსა და ოქტომბერში (ზუგდიდის რ.), და **მარაგანი** – ტეხურის მარცხ. შენაკადი სენაკის რაიონის სოფლებში – საკილასონოსა და საოდიშარიოში. ქვემო სამეგრელოში გვხვდება **მერე** ტოპოლექსემაც (ცხადაია, 2016: 101-102). შდრ. ა. ქობალია: **მარადიდი** „ვრცელი ჭალა ზღვასთან, მდინარესთან“ (ქობალია, 2010: 389); **მარა** „მდინარისპირა ვაკე“ (იქვე).

მაშასადამე, სამეგრელოსა და გურია-აჭარის ტოპონიმიაში გამოვლენილი ქართული **მერ-ე** ფუძის კანონზომიერი მეგრული შესატყვისია **მარ-ა**. სამივე რეგიონში (სამეგრელო, გურია, აჭარა) **მერე** უნდა გავრცელებულიყო შავიზღვისპირეთის ქართიზაციის (VII-VIII სს.) შემდეგ (იქვე: 102-103). მსგავსი წარმოებისაა ტოპონიმი **მარაჭა/მარაჭიჭა** სამურზაყანოში. მისი მეორე კომპონენტია **ჭიჭა/ე** „პატარა“. შდრ. ***ჭიჭა** „პატარა“; ლაზ. **ჭიჭა** „პატარა“, **ჭიჭ-იტა** „მეტად პატარა“ / მეგრ. **ჭიჭე** „პატარა“, მაგრამ **ღვა-ჭიჭა** (=შუბლპატარა) „ბაყაყი“; შდრ. ქართ. **წინ-**, წინ-ილ-ი/ა (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუხა, I, 2015: 882). **ჭიჭა** გამოიყოფა აგრეთვე სიტყვებში – და-**ჭიჭა**-რებ-ა „დაპატარაება“, ო-**ჭიჭა**-რ-უ „ეცოტაება, ეპატარაება“, **ჭიჭ/ე/ა**-ნ-ობ-ა „პატარაობა, ბავშვობა“...

§5.29. მარუხი

მარუხი ეწოდება მთას, მყინვარს, უღელტეხილსა და მდინარეს გულრიფშის რაიონში. მარუხის მწვერვალი მდებარეობს აფხაზეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე. სიმაღლე 3806 მ-ია. აღმოსავლეთით აღმართულია მცირე მარუხის მწვერვალი, რომლის სიმაღლეც 3550 მ-ია. მწვერვალზე გზა ადის სამხრეთიდან, მდ. ჩხალთის ხეობიდან და ჩრდილოეთიდან, მდ. მარუხის ხეობიდან (უთმელიძე, ქსე, VI, 1983: 463). გულრიფშის რ-ნის ტერიტორიაზე მიედინება მდ. მარუხი – ჩხალთის მარცხენა შენაკადი. სათავეს იღებს აფხაზეთის კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე, მარუხის მყინვართან, ზ. დ. 2405 მ-ზე. მდინარის სიგრძე 7,7 კმ-ია, ხოლო აუზის ფართობი – 43, 4 კმ² (აფხაზავა, ქსე, VI, 1983: 463). მარუხის უღელტეხილი აფხაზეთის კავკასიონის მთავარ ქედზეა, მწვერვალ მარუხის დასავლეთით. სიმაღლე – 2746 მ. ამ უღელტეხილზე გამავალი საცალფეხო გზით ერთმანეთს უკავშირდება ჩხალთის ხეობა (გულრიფშის რ.) და მარუხის ხეობა (ყარაჩაი-ჩერქეზეთის აო) (უთმელიძე, ქსე, VI, 1983: 463).

შ. ინალ-იფას აზრით, მარუხი „მარშანიას მთას“ ნიშნავს. იგი მისიმიანეთის მთებს მარშანიებს მიაკუთვნებდა და ამ გზით ცდილობდა მისიმიანეთის აფხაზური წარმომავლობის მტკიცებას. ეს თვალსაზრისი არ გაიზიარა ისტორიკოსმა თ. მიბჩუანმა: „მარუხი თუ მარშანიას მთას ნიშნავს და მისიბისთა მისიმიანიდან მომდინარეობს, ეს აფხაზურში მისიმიანური ელემენტის არსებობაზე მიგვანიშნებს და არა მათ აფხაზურობაზე“, – შენიშნავს იგი (მიბჩუანი, 1989: 142). ო. ქაჯაიას განმარტებით, „**რუხულე** ბოტან. სიმინდის ჯიშია (შდრ. სოფელი **რუხი**)... შდრ. **რუხულა**“; **რუხულე** გულისხმობს იმას, რაც **რუხიდანაა**. **რუხი** ფერის სახეობა. შდრ. **რუხა** ყომრალ-ჭრელი (საბა, დ. ჩუბ.)“ (ქაჯაია, IV, 2009: 462).

აქვე დავიმოწმებთ მკვლევარ ვალერი კვარჭიას ვრცელ მსჯელობას **მარუხის** ეტიმოლოგიის გარშემო: «**Маруха** – гора и перевал на главном Кавказском хребте у верховья р. Адзгара, а также левый приток Малый Зеленчук и село в Зеленчукском районе Карачаево-Черкесии. Этимологию данного названия затрагивают ряд исследователей. Дж. Коков допускает, что Марух может быть связан с названием старинного оружия из нартского эпоса – мэрыху (Дж. Коков. Адыгская (черкесская) топонимия, с. 227). По мнению Н. Д. Бондарева Маруха можно объяснить из **Нарыха** «гора Нартов» (Бондарев Н. Д. В горах Абхазии.//Некоторые топонимы Абхазии. М., 1981, с. 174). С. А. Хапаева также считает **Маруха** абхазо-абазинским топонимом и объясняет его из мара «солнце, солнечный» и ха «голова, вершина», или же от

Мархва «гора, горный хребет». С. Х. Ионова Марыхә не без основания относит к группе абхазо-абазинских топонимов с элементом хәа (хуа) «гора, холм» (Ионова С. Х. Абазинская топонимия, с. 173). Абхазский ученый Ш. Д. Инал-ипа исходя из народных преданий о том, что «горы принадлежат Маршанам», название Марыхә переводит как «гора Маршанов». По этому поводу С. Х. Ионова пишет: «В исторической литературе данное слово этимологизируется как «гора Маршанов». Первую часть, ма возводят к фамилии Маршан, -р – аффикс посессива «их», хва – «вершина». Хорошо известно, что издревле и вплоть до середины XIX в. весь район верховьев р. Кодор до самого хребта был занят исключительно воинственными абхазскими племенами (с особым цебельдинским говором) во главе с многочисленным родом Маршан. Маршаны господствовали не только в Дале и Цебельде, но и в Медовее и некоторых других горных обществах (среди абазин известны под именем Марчан» (см. Ионова С. Х. Указ. раб. с. 173, 174). Мы также склонны поддержать вышеприведенное объяснение: Марыху может быть из Мар-рхәы в результате стяжения основы и метатезы конечных фонем – **Мар-рхәы** > **Марыху** «Гора Маров (Маршанов)». Основа антропонима **Маршан** – мар представлен и в названии села **Мархәаул** (см. **Мархәаул, Маркула**)» (Кварчия, 2006: 208-209).

რუხი/რუხუ მეგრულში აღნიშნავს როხს, ლოდს; **რუხუია/რუხულია** იგივეა, რაც ლოდივით დიდი, ვეება; **რუხილი** და **რუხული** „ლოდებით ნაშენებია“ (ქობალია, 2010: 574). იმავე ლექსიკონში **მარუხია** სიტყვა განმარტებულია, როგორც „ლოდების ცვენის, პოვების ადგილი“ (იქვე: 391). ხომ არ ნიშნავს **მარუხი** ქვათაცვენის ადგილს, ან ჩამორღვეულ, ჩამოშლილ, ჩამოშიშვლებულ კლდეს; ადგილს, სადაც დიდრონი ქვები ყრია, ლოდნარს?

§5.30. მოქვი

ეგრისწყლის შემდეგ ვახუშტი ბატონიშვილი ეხება ოდიშის დასავლეთ ნაწილს, მოქვისა და კოდორის ხეობებს: „...ამ ეგრისის მდინარის დასავლეთ დის **მოქვის მდინარე** ჩდილოდამ სამჯრით. გამოსდის კაკკასს და მიერთვის ილორს ზლუას. ამ მდინარესა ზედა, მთაში, არს **მოქუს** ეკლესია გუმბათიანი, დიდნაგები. აღაშენა... მეფემან აფხაზთამან ლეონ შემკობითა დიდითა. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი კოდორის მდინარისა და მოქვის მდინარის შორისის ადგილისა. არამედ ეს მდინარე მოქვისა დის მოქუამდე აღმოსავლიდამ დასავლეთად. ხოლო მოქვის მდინარის დასავლეთ დის **კოდორის მდინარე**. ამ წყალზედ არს ეკლესია **დრანდას**, მთაში, გუმბათიანი, შუენიერი, დიდშენი. ზის

ეპისკოპოზი, მწყემსი კოდორსა და ანაკოფიის შორისა ადგილთა. არამედ ან აფხაზთაგან არლარა არიან ორთა ამათ შინა ეპისკოპოზნი. გარნა მდინარე კოდორი დრანდამდის დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, გამომდინარე კავკასიიდან, და დრანდიდამ ზღუამდე დის ჩდილოდამ სამჯრით. მოიგო სახელი დაბის კოდორისაგან, რომელი არს დრანდას ზეით, ამ წყალზედ, მთაში“ (ვახუშტი, IV, 1973: 780-781).

მოქვის სამონასტრო კომპლექსი მდებარეობს ოჩამჩირის რაიონში, მდ. მოქვისა და მისი შენაკადის – დვაბის შესართავთან. ოჩამჩირეს 17 კმ-ით არის დაშორებული. მდ. მოქვიც რაიონის ტერიტორიაზე მიედინება. მდინარის სიგრძე 47 კმ-ია, აუზის ფართობი 336 კმ²-ს შეადგენს. სათავეს იღებს კოდორის ქედის სამხრეთ კალთაზე, ზ. დ. 2560 მ-ზე და სოფ. ჯუყმურის მახლობლად შეერთვის შავ ზღვას (აფხაზავა, ქსე, VII, 1984: 148). ამასთანავე, მოქვი ეწოდება სოფელსა და თემის ცენტრს მდ. მოქვის ნაპირზე. რაიონულ ცენტრს – ოჩამჩირეს 17 კმ-ითაა დაშორებული და ზ. დ. 130 მ-ზე მდებარეობს.

მოქვის დინების ვახუშტისეული აღწერა მცდარია. მდინარე ჯერ სამხრეთ-აღმოსავლეთით მიედინება, შემდეგ – ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. მდ. მოქვისწყალი აღნიშნულია ქრისტეფორე კასტელის 1654 წლისა და ჟან შარდენის 1672 წლების რუკებზე.

მოქვის ტაძრის მშენებლობას, როგორც ვახუშტის ნაშრომიდან მოტანილი ციტატიდან ჩანს, ვახუშტი უკავშირებს აფხაზთა მეფე ლეონ III-ის სახელს, რომელიც მეფობდა 957-967 წლებში. შესაბამისად, ტაძარიც ამ წლებს შორის მონაკვეთში უნდა აშენებულიყო. ირკვევა, რომ მოქვზე მსჯელობისას მას უსარგებლია „მატიანე ქართლისაში“ დაცული შემდეგი ცნობით: „შეიქცა ლეონ და ეუფლა მამულისა და სამეფოსა თვისსა... ამან აღაშენა ეკლესია მოქვისა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა“ („ქ. ცხ.“, I, 1955: 270).

მოქვი და მისი შემოგარენი ოდითგანვე გამოირჩეოდა ბუნების მშვენიერებით, რაც თავისთავად განაპირობებდა ამ პუნქტის დაწინაურებას. „ადვილი წარმოსადგენია, – წერს კ. ბერულავა, – თუ რამდენად მოშენებული უნდა ყოფილიყო ამ მხარის მოსახლეობა, რომ ლეონ III-ს... აეშენებია ეს დიადი ტაძარი, რომლის ბადალი, თავისი რთული აღნაგობის მიხედვით, არ მოიპოვება აფხაზეთში და საქართველოშიაც იშვიათია“ (ბერულავა, 1951: 70). დიმიტრი ბაქრაძეს მოქვის ტაძრისათვის „წარსულის დიდებული ძეგლი“ უწოდებია. კ. ბერულავა თავის ნაშრომში იმონმებს მარი ბროსეს, რომელსაც 1848 წელს უნახავს ტაძარი და შთაბეჭდილებები შემდეგი სიტყვებით გადმოუცია: „ზომით გაშლილი ტაძარი ხვიარა მცენარეთა ბადეებითაა შემოხვეული, მისი სახუ-

რავი საჰაერო ბაღად გადაქცეულა... ყოველივე ამას განცვიფრებაში მოჰყავს მნახველი. შიგ ისარივით აღმართულან საუცხოო თლილი ქვისაგან გაკეთებული სვეტები, 5 ნავი (nefs), ფიცარნაგი, უწინწკლო თეთრი მარმარილოს ლორფინებით დაგებულნი, ფერად-ფერადი მინების ნამსხვრევენი და ჩინებული ჩუქურთმის ლავგარდანთა ნაშთები მოწმობენ იმ დიად მშვენიერებასა და ხელოვნებაზე, რაც უაღრეს სისრულემდეა აყვანილი“ (ბერულავა, 1951: 70-71).

ტაძრის სიმაღლე 24 მ-ია, სიგრძე – 27 მ, სიგანე – 20 მ. ეზოში, ჭიშკართან შენობის ნანგრევებია. ტაძარი შემოზღუდულია მაღალი გალავნით. ძეგლი რთული გეგმისაა. სამნავიან ტაძარს განაპირა ნაგებობის გასწვრივ სამლოცველოების მწკრივი მიუყვება. აღმოსავლეთი მხარის სამი შვერილი აფსიდიდან შუას – საკურთხევისას, შიგნიდან ნალისებური ფორმა აქვს, გარედან კი ხუთნახნაგაა. შენობის ცენტრში აღმართულ ოთხ სვეტზე გუმბათია დაყრდნობილი, დაბალი, თორმეტნახნაგა ყელით. კვადრატისგან გუმბათის ყელზე გადასვლა მშენებელს აფრების საშუალებით განუხორციელებია. ძეგლი თლილი ქვის პერანგითაა შემოსილი. ფასადებზე ჩუქურთმები არ შეინიშნება (ზაქარაია, ქსე, VII, 1984: 148).

მოქვი ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საეკლესიო და კულტურის კერას წარმოადგენდა შუა საუკუნეების საქართველოში. აქ შემოქმედებითი, მნიგნობრული მუშაობის ფართოდ გაშლაზე მეტყველებს ჩვენამდე მოღწეული არაერთი ხელნაწერი წიგნი. მათ შორის მოქვის ეპისკოპოსის – დანიელის თაოსნობით 1300 წელს გადაწერილი და მდიდრული ორნამენტებით შემკული ოთხთავი. მის უშუალო გადამწერად და გამფორმებლად ქართველი მნიგნობარი ბერი ეფრემია მიჩნეული (თუმანიშვილი: 70-71). აქვე მოღვაწეობდნენ ზებედე დიაკვანი, გიორგი მწერალი, გრიგოლ მაგნისძე (XII ს.), აბრაჰამი (XIV ს. I ნახევარი), ამბრია (XIV ს.), ლუკა ოძრხელი (1363 წ. ახლო პერიოდი), ელია (1414 წლის ახლო პერიოდი), რომანოზი (XV ს-ის I ნახევარი), ფილიპე ჩხეტიძე (XV ს.), ექვთიმე საყვარელიძე, ანდრია საყვარელიძე (1660-1666 წწ.) და სხვები, რომელთა თაოსნობითა და უშუალო მონაწილეობით იქმნებოდა და მრავლდებოდა მრავალი ქართული სასულიერო ხასიათის ხელნაწერი (კალანდია, 2004: 123-124; გასვიანი, 2011: 200, 255).

მოქვი მოიხსენიება არაერთ უცხოურ და ქართულ წერილობით წყაროში. იერუსალიმელი მონაზვნის, თეოდოსი განგრელის მიერ დაცულ აპოკრიფისიარის წერილში გვხვდება სოფ. მოქვი: „იმ ციხეში, რომელსაც თუხუმესი ეწოდება და რომელიც მდებარეობს სოფელ მოქვის ზემოთ, აფსილიის მხარის საზღვარზე, პონტოს ზღვის აღმოსავლეთით კავკასიის მთების ძირში, ქრისტესმოყვარე აბაზგებისა და ალანთა ტომის მახლობლად, ხუთი სიმის მანძილზე სოფელ

ჯიხახორიდან, ესე იგი, იმავე ლაზთა ქვეყნის ჭემმარიტად ქრისტესმოყვარე პატრიკოსისა და მაგისტროსის გრიგოლის პირველი სახლიდან, რომელსაც ის ამ წერილში ღირსეულად მიუძღვნის კეთილ ხსოვნას“ (თეოდოსი, გეორგიკა, IV: 50; კეკელიძე, III: 307).

1654 წელს შედგენილ ოდიშის სამთავროს რუკაზე აღნიშნულია მდ. მოქვის სწყალი და მის მარცხენა მხარეს – თილითი (ახლანდ. თლით-აბაა – ნაგებობათა კომპლექსი სოფ. თხინას ერთ უბანში – აბაჟვახუში) (ბერაძე, „მაცნე“, 3, 1971: 153).

1615 წლის 2 მარტს მოქვს სწვევია ფრანგი მისიონერი ლუი გრანჟიე, რომელიც შენიშნავს, რომ მოქვის მოსახლეობა მეგრელები არიან. რამდენადაც მოქვი საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაშია, ხოლო ქრისტიანობის ენას ქართული წარმოადგენს, მისიონერს საჭიროდ ჩაუთვლია მოქვის შემოქმედებითი, საგანმანათლებლო კერის შესასწავლად მეგრულისა და ქართულის შესწავლა. იგი არაფერს ამბობს აფხაზურ ენაზე, რადგან მისი მოქვში ყოფნის დროისთვის იქ აფხაზები აღარ ცხოვრობდნენ (Сборник, 1915: 52; გასვიანი, 2011: 258).

1640 წელს მოქვი ცაიშელ ეპისკოპოს ანდრიასთან ერთად მოუნახულეზიათ რუს ელჩებს – ფედოტ ელჩინსა და პავლე ზახარევს. საკათედრო კერის ნახვით აღტაცებული ელჩები წერდნენ: „Февраля день мы были в монастыре в Мок шенском съ еписъкупам Ондреям да съ Максимум... Того же числа в той церкви Максим епископи своимъ попомъ велель обедню служить ... Февраля в 9 де из Московго Монастыря от Максима епископа пошли“ (50. 325).

1659 წელს სტუმრად წვეულ იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსს მოქვის საკათედრო ტაძარზე შეუნიშნავს შემდეგი წარწერა: „ტაძარი მოიხატა იმპერატორ ალექსი კომნენისა და აფხაზეთის დიდი მეფის დავითის დროს“ (გასვიანი, 2011: 200).

ტაძრისადმი ეპისკოპოს ანდრია საყვარელიძის (მოღვაწეობდა XVII ს-ის 50-60-იან წლებში) მიერ შეწირულ ღმრთისმშობლის ხატის კარედზე ქართული ასომთავრულით შესრულებულ წარწერაში ტაძარი მოიხსენიება „მოქუს“ ფორმით: „მოვაჭედინეთ ხატი ესე სახედ და მსგავსად შენდა და დავასვენეთ ტაძარსა თქვენსა მოქუს სახსრად და საოხად სულისა ჩვენისათვის“ (თუმა-ნიშვილი, 2001: 66).

1867 წელს აფხაზთა პირველი მასობრივი გადასახლების დროს სოფ. მოქვიდან თურქეთში გადასახლებულ მუჰაჯირთა სიაში დასახლებულია შემდეგი გვარები: ჭოლოკუა, ადღეიბა, ხვარაა, კერსალ, ქუთელია, არსია, ყაზან-ოღლი,

ანჩაბაძე, თარბა, აშცა, ქარია, ჩხონგურია, ჯინჯოლია, ჯინჯელ და ქუთარბა (ხორავა, 2004: 130-132).

კასტელის ცნობით, „აფხაზეთის ახლოს მდებარე მოქვის საეპისკოპოსო ეკლესია ძალიან ლამაზია, შიგ მრავალი ოქროსა და ვერცხლის ხატი და სხვადასხვა წმინდანის რელიკვიაა. აქვეა სახელოვანი წამებული სტეფანეს მკლავი...“ (კასტელი, 1976: 176). წერილობით წყაროებში სახელწოდების სხვადასხვა ფორმაა ცნობილი. ვ. კვარჭია ასახელებს შემდეგ ფორმებს: Мокви (ვახუშტი), Мекою (K – 11), Моква (K – 16, K – 20, K – 22), Мокв, Мыку (ნორდმანი), Мыку (K – 26), Моквы (K – 29) (Кварчия 1985: 69).

კავკასიის მხარის 1886 წლის სტატისტიკური აღწერის ცნობარიდან ირკვევა, რომ სოხუმის „ოკრუგში“ შემავალი მოქვის სოფლის საზოგადოებაში შედიოდა ოთხი სოფელი: არადუ (98 კომლი, 184 სული; მათ შორის ქალი – 171, კაცი – 355), მერკული (113 კომლი, 242 სული; მათ შორის ქალი – 221, კაცი – 463), მოქვი (159 კომლი, 323 სული; მათ შორის ქალი – 321, კაცი – 644), თხინი (99 კომლი, 214 სული; მათ შორის ქალი – 208, კაცი – 422) (сводъ..., 1893).

საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის 1930 წლის ცნობარის მიხედვით 1926 წლისათვის არსებობდა მოქვის სასოფლო საბჭო, მასში შემავალი ხუთი სოფლით: არადუ, აძიბჟარა, აჯა, მირკულა და მოქვი. სასოფლო საბჭოში სულ 459 კომლი (2242 სული) მოსახლეობდა. მათ შორის 265 სული ქართველი იყო, 35 – რუსი, 1839 – აფხაზი, 3 – ბერძენი, 8 – უკრაინელი, 92 – სხვა დანარჩენი (დაყოფა, 1930: 163).

1949 წლის მონაცემებით მოქვის სასოფლო საბჭოში ხუთი სოფელია: მოქვი, ჯალ-აფსუა, აძიბჟარა, არადუ, აჯაჟვი (დაყოფა, 1949: 130-131).

1966 წლების ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით მოქვი სოფელი და სასოფლო საბჭოს ცენტრია ოჩამჩირის რაიონში. სასოფლო საბჭო აერთიანებს სოფლებს: საკუთრივ მოქვს, ჯალ-აფსუას, აძიბჟარას, ჯალს, მერკულასა და აჯაჟვს (დაყოფა, 1966:120).

ვახუშტი ცდება, როცა ამბობს: „ამ მდინარესა ზედა, მთაში, არს მოქუს ეკლესია გუმბათიანი“. სინამდვილეში მოქვის ტაძარი ვაკეზეა აგებული. არასწორია მდ. მოქვის ზღვასთან შეერთების ადგილის ვახუშტისეული ჩვენებაც. მეცნიერი მიიჩნევს, რომ მოქვი „მიერთვის ილორს ზღუას“. რეალური ვითარება სხვაგვარია: სოფ. ილორში შავ ზღვას შეერთვის მდ. ლალიძგა, ხოლო ილორიდან ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. მოქვის ზღვაში შესართავამდე საკმაო მანძილია (ზუხბაია, 2000: 13).

ვახუშტის აღწერის გაანალიზება გვაძლევს შემდეგი დასკვნების გამოტანის შესაძლებლობას:

1. ისტორიკოსი ნაწილობრივ არასწორად გადმოგვცემს მოქვის დინების მიმართულებას („ჩდილოდამ სამხრით“). მოქვი ჯერ სამხრეთ-აღმოსავლეთით მიედინება, შემდეგ – ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. არასწორია მდინარის ზღვასთან შეერთების ადგილის ვახუშტისეული ჩვენებაც. მეცნიერი მიიჩნევს, რომ მოქვი ილორთან უერთდება ზღვას. რეალური ვითარება კი სხვაგვარია: სოფ. ილორთან შავ ზღვას შეერთვის მდ. ლალიძგა, ხოლო ილორიდან ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. მოქვის ზღვაში შესართავამდე საკმაო მანძილია. მოქვის ეკლესიის მდებარეობაც ნაშრომში არასწორად არის მოცემული. იგი მდებარეობს არა მთაში, არამედ – ვაკეზე;

2. XVIII ს-ის I ნახევრის ისტორიული ფონის გათვალისწინებით, მოქვისა და ღრანდის ეპარქიები აფხაზთა მიერ არის აოხრებული, ეპისკოპოსები არ არიან და საეკლესიო წირვა-ლოცვა არც ერთ მათგანში არ აღევლინება;

მოქვი სოფელია იმავე სახელწოდების მდინარის ნაპირზე, ოჩამჩირის რაიონში. ჰიდრონიმი **მოქის** ფორმით დასტურდება ანონიმი მემატიანის თხზულებაში, რომელშიც აღნიშნულია, რომ ზიგანიდან ტარსურას წყლამდე, რომელსაც ამჟამად მოქი ეწოდება, 120 სტადიონი, ანუ 16 მილიონია (გეორგიკა, II, 1965: 6).

მისიონერ არქანჯელო ლამბერტის ცნობით, „ამ მდინარეს ასე ჰქვია იმიტომ, რომ იგი ჩაუდის მოქვის საეპისკოპოსოს“ (ლამბერტი 2011: 201). რუკაზე მდინარე **Moquis-Schari**-ს, ხოლო საეპისკოპოსო – **Moguis**-ის ფორმითაა აღნიშნული (ბერაძე „მაცნე“, 3, 1971: 148).

ტოპონიმ „მოქვის“ შესახებ მსჯელობდა სახელოვანი მეცნიერი პ. ინგოროყვა, რომელიც აფხაზეთის „შუა-სოფლის“ მნიშვნელოვანი პუნქტის სახელწოდებას გრამატიკული გაფორმებითა და ბოლოკიდური ფორმანტით უდარებდა იმავე ტიპის სხვა ქართულ გეოგრაფიულ სახელებს (თმოგვი, ჩაქვი, ბახვი, ნეძვი, ძეგვი, არაგვი და სხვ.) და დასძენდა, რომ მსგავსი სახელი „მოქვთა“ გვხვდება შიდა საქართველოშიც, კერძოდ, შავშეთში (ინგოროყვა, 1954: 168).

ტოპონიმის შესახებ მიამიტურ განმარტებას გვთავაზობს კ. ჰანი: „**Моква** груз. (монастырь) от мокла=мокла=успокойся, почивай, умри“ (Гань, 1909: 105).

თ. მიზიუანის დაკვირვებით, „ეს ტოპონიმი მოგვაგონებს სვანურ სიტყვას „მუქვ“, რომელიც მიწის ზვინს აღნიშნავს. „მუქვარ“-ს (მრავლობითში) თხუნელების ან ვირთხების მიერ გადანათხარ ადგილს უწოდებენ“ (მიზიუანი, 1989: 257).

„მოქვის“ ეტიმოლოგიის შესახებ პ. ინგოროყვასა და თ. მიზჩუანის მიერ გამოთქმული თვალსაზრისი მიმოიხილა კ. ოკუჯავამ, თუმცა საკუთარ, განსხვავებულ განმარტებას არ გვთავაზობს (ოკუჯავა, 2002: 97).

ეთნოლოგ მ. თხაიციუხოვის აზრით, კომონიმი „მოქვი“ აბაზურ-აფხაზური წარმომავლობისაა და **მუკბა/მიქვას** გვარს უკავშირდება (Тхайсухов, 2006: 157-158). ეს მიამიტური და გულუბრყვილო ეტიმოლოგიური მსჯელობა ავტორის უკიდევანო ფანტაზიის ნაყოფია მხოლოდ და რეალობისგან შორს დგას. ვ. კვარჩია „მოქვის“ ეტიმოლოგიის შესახებ შემდეგ თვალსაზრისს გამოთქვამს: «Абхазское **Мықә** в грузинской транскрипции звучит как **Мокви**... Известно, что лабиализованное абхазское **қ-қә** в грузинском передается через **қв**, и же добавляется ко всем терминам, как собственно грузинским, так и заимствованным. Во-вторых, происхождение окончаний, приводимых Ингороква топонимов – гви (гуа), кви (куа), хви (хуа) другие ученые (С. Н. Джанашия, Р. Г. Рогава, Дж. Коков и др.) связывают с абхазо-адыгской языковой средой. В основе многих наименований населенных пунктов Абхазии лежат родовые имена их владельцев и поэтому вполне допустима связь названия села с известным абхазским родовым именем **Мықә, Мықәаа (Мықә-ба)** известное и у адыгов как **Мокко (Моковы)** – (Коков Дж. Н. Из адыгской (черкесской) ономастики, с. 182)» (Кварчия, 2006: 214-215).

თ. გვანცელაძის დაკვირვებით, სახელწოდების აფხაზური ვარიანტი **მექ**⁰ ქართულიდან მომდინარეობს. „სიტყვის აფხაზურიდან სესხების შემთხვევაში ქართულში უნდა არსებულიყო **მუქვ**-ი სახეობა, რაც არ დასტურდება. სამაგიეროდ, ლაბიალური **მ** თანხმოვნის მომდევნო პოზიციაში მდგომი ქართული **ო** ხმოვანი აფხაზურმა კანონზომიერად შეცვალა ნეიტრალური ხმოვნით, ხოლო **ქვ** კომპლექსი გარდაქმნა **ქ**⁰ ბგერად“ (გვანცელაძე, 2011: 248). შდრ. მ. ჩუხუა: სვან. **მექუ** ზს., ქს. „ზვინი“. ქართ. (ლენჩხ.) **მექვ**-ი – „ბუღული, თივის პატარა გროვა“, რაჭ. **ნექვ**-ი – „ნანილ-ნანილ აგროვებული თივა ზვინის დასადგმელად“. ზან.-რაჭულ დიალექტში შეინიშნება **მ** → **ნ** (**ნექვ**-ი ← **მექვ**-ი). ხომ არ ჩანს ამ სიტყვათა შესატყვისი ზანური სიტყვა ტოპონიმ **მოქვ**-ში (აფხაზეთი)? ს-ქართვ. ***მაქუ**- „თივის ზვინი → ქართ. **მექვ**-ი → //**ნექვ**-ი : ზან. (**მოქვ**- (?)) : სვან. **მექუ**“ (ჩუხუა, 2000-2003: 153). როგორც ვხედავთ, მ. ჩუხუა ამ სიტყვათა შესატყვისი ზანურ ფორმად ვარაუდობს **მოქვ**-ს. სინამდვილეში **მ** → **ნ** მონაცვლეობის გათვალისწინებით მეგრულში გვაქვს სიტყვა **ნერქვი**. შდრ. ო. ქაჯაია: **ნერქვ**-ი: იგივეა, რაც **ანწალა** (ქაჯაია, IV, 2009: 404).

შესაძლებელია ტოპონიმ „მოქვის“ მეგრული ენის ნიადაგზე ახსნაც. საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ **მოქვი** დღესაც ცოცხალი სიტყვაა სამურზაყანოს მეგრულთა მეტყველებაში და მისი ერთ-ერთი მნიშვნელობაა „რიყიანი, ქვით

მოფენილი ადგილი“. ა. ქობალიას ლექსიკონში **მოქვი, მოქვილი** განმარტებულია, როგორც „რიყიანი“ (ქობალია, 2010: 479). მოქვის მეორე მნიშვნელობა – „მოფქული, ფქვილით მოფენილი; ჩქერალი“, სემანტიკურად ასევე „ქვებით გადათეთრებულ ადგილს“ შეიძლება დაუკავშირდეს (იქვე: 479) (ტოპონიმ „მოქვის“ ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. აგრეთვე: კეკელია, „ქუთაისური საუბრები“, XIII, 2013: 51).

§5.31. მუნისწყალი//მუნუსწყალი

ვახუშტი ბატონიშვილი „მუნის წყალს“ უწოდებს მდინარეს, რომელიც „ზუფუს დასავლით“ მიედინება (ვახუშტი, „ქ. ცხ.“, IV, 1973: 784). ამ მდინარეს ამჟამად მჭიშთა ეწოდება.

აფხაზეთის აღწერისას ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობებს მდ. მუნის წყლის შესახებ იმეორებს ნ. დადიანიც: „ზუფუს დასავლით არს მუნის წყალი: გამოსდის კავკასიითგან და შეერთვის ზღვას“ (დადიანი, 1962: 152). აკად. ს. ჯანაშიას მიაჩნდა, რომ ვახუშტის მიერ მოხსენიებული მუნის წყალი უნდა იყოს მიჭიმ – (Черная Мычиш) (ჯანაშია, VI, 1988: 287). მდ. მჭიშთას „მაჩიშის“ ფორმით მოიხსენიებს ედუარდ აიხვალდი და წერს: „მაჩიშიც ერთვის ზღვას ბიჭვინთის ყურეში და მასზე შეიძლება რამდენიმე ვერსზე აღმა ცურვა“ (აიხვალდი, 2005: 222).

მუნის წყალი, ანუ დღევანდელი მჭიშთა (აფსუიზირებული ფორმა) მდინარეა გუდაუთის რაიონში. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სახელწოდება აღნიშნავს „მინისქვეშა მდინარეს“ („მინის წყალი“). მუნისწყლისა და მჭიშთის იგივეობის შესახებ გამოთქმულ თვალსაზრისს თუ მართებულად მივიჩნევთ, მაშინ სახელწოდების კარსტულ მდინარედ გააზრება მისაღები უნდა იყოს (ოკუჯავა, 1998: 10, 114; ბახია-ოქრუაშვილი, 2010: 200).

მუნის წყლის სახელწოდებით მდინარე აფხაზეთში მართლაც რომ არსებობდა, ადასტურებს ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერის ტექსტი, რომელიც 1651 წლით თარიღდება: „მას ჟამსა ოდეს მიუხედით შარვაშიძესა ზუფუს, მუნუს წყალსა აქათ ავაოხრეთ. კიდევ მეორედ მიუხედით ზუფუს, კაპოეტის წყალს აქათ სრულებით ავაოხრეთ და სადაცა სიმაგრე იყო, ავიღეთ და გავაცუდეთ და კაპოეტის წყალზე შემოგუებნეს ზუფუარი და სიხუარი მარშანიები და გაგვემარჯუა“ (გრიგოლია, ენიმკ-ის მოამბე, XIII, 1942: 157).

ხატის წარწერა იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ ვახუშტის თხზულებაში თითქმის საუკუნით ადრეა შესრულებული და მასში მემატეიანის მიერ მოხსენიებული სამი ტოპონიმი დასახელებული. ესაა დასახლებული პუნქტი

ზუფუ (შარვაშიძის რეზიდენცია) და მდინარეები – მუნუს წყალი და კაპოეტის წყალი.

მსგავსი ჰიდრონიმი მანის წყალი//მაჭისწყალი დასტურდება საქართველო-აზერბაიჯანის საზღვარზე (ასრათოვი, „ქ. ო.“, I, 1998: 72-73; Гамахариа, Гогиа, 1997: 645).

ჰიდრონიმი გვხვდება ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერაშიც (1621 წ.), **მუნუს-წყლის** ფორმით.

პ. ინგოროყვა სახელწოდებას ქართული წარმომავლობისად მიიჩნევდა და შენიშნავდა, რომ გარკვეულ მანძილზე მდინარის მინისქვეშ დინება უნდა გამხდარიყო ასეთი სახელდების მიზეზი. მაშასადამე, პ. ინგოროყვას აზრით, მდინარის თავდაპირველი ფორმა **მინის წყალი** უნდა ყოფილიყო, საიდანაც უნდა მიგველო **მუნისწყალი** (ინგოროყვა, 1954: 181). ეს თვალსაზრისი პირველად გამოთქვა აკად. ს. ჯანაშიამ (ჯანაშია, VI, 1988: 287; მსჯელობისათვის იხ. ოკუჯავა, 1998; ზუხბაია, 1998: 114; ბახია-ოქუაშვილი, 2010: 200).

მაშასადამე, ფიქრობენ, რომ სახელწოდება მინისქვეშა მდინარის, კარსტული მდინარის აღმნიშვნელია (შდრ. მინისქვეშა წყარო – წყარო სოფ. დრეში (ატენის თემი, გორის რ.)).

ქ. ლომთათიძის მოსაზრებით, მდ. მჭიშთის სახელწოდება ნანარმოებია აფხაზურის -თა სუფიქსით, რომელიც ადგილმდებარეობას გამოხატავს: **მჭშმ** → **მჭშმთა**. შდრ. **ზზფფ** → **ზზფფთა** და ა. შ. (ლომთათიძე, „მნათობი“, №12, 1956: 134).

შესაძლოა ამ სახელწოდების ეტიმოლოგია დაუკავშირდეს სიტყვას – **მუნნილი**//**მუნჭილი**, რომელიც მეგრულ ენაში აღნიშნავს დამუნულს, მოკუმულს, დახურულ სივრცეს. ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“ **მუნუნა**//**მუნჭუა** განმარტებულია როგორც „მუნვა (ტუჩებისა)“ (ქობალია, 2010:499). ამ შემთხვევაში **მუნისწყალი** (← **მუნნილწყარი**) აღნიშნავს მდინარეს, რომელიც დახურულ სივრცეში დის (ვოკლუზს).

ამასთანავე, **მურნა** ერთგვარი თევზიცაა (**მურნა ჩხოში** – „წვრილი თევზი“) და ბალახიც (იქვე: 500). **მუნნი**//**მუნი** ეწოდება ლოფორთქინას, ლალის ჭიას. **მუნიში** ლალისყურია, ხოლო **მუნიშ წყარი** იგივეა, რაც ლალის წყალი (იქვე: 501).

ამ ჰიდრონიმის სემანტიკის შესაცნობად საყურადღებოა ბაღდათის რაიონის სოფ. პირველ ობჩაში დადასტურებული ღელის სახელწოდება **მუნურელა** (საქ. ტოპ., III, 2003: 195), ჰიდრონიმ „მუნისწყლის“ შესახებ იხ.: კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 98-100).

§5.32. ნაკალმელიუ

ტოპონიმს ვხვდებით „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ დავთარში“ (1621 წ.): „მრთებს ჯგუზურის ნაკალმელიუს ყანის შელაი, 2 ქათამი...“ (კაკაბაძე, 1914: 25). ამასთანავე, ირკვევა, რომ სახელდებული ობიექტი მდებარეობდა ნაყანეულის სასახლის შემოგარენში. სახელწოდება აღადგენს გვარ **კალმელიას** (მსჯელობისათვის იხ. კეკელია, II საერთაშორისო კონფერენცია, 2014: 35).

ს. კეკუა იზიარებს ჩვენს თვალსაზრისს და შენიშნავს, რომ ანთროპოტოპონიმი „ნაკალმელიუ“ ნაწარმოებია გვარსახელზე წინაწითარების აღმნიშვნელი **ნა-** პრეფიქსის დართვით, ხოლო კუთვნილებითი **-ურ** სუფიქსი წარმოდგენილია **-უ** ხმოვნის სახით. მაშასადამე, **ნა-კალმელ-ი-უ** ← **ნა-კალმელ-ი-ურ-ი** ← **კალმელ-ი-ურ-ი** ← **კალმელია** (კეკუა, 2017: 197).

§5.33. ნაა

ნაას სახელწოდებით ორი სოფელია აფხაზეთში: 1. გულრიფშის რაიონში, მდ. კოდორის მარჯვენა მხარეს, ზ. დ. 280 მ-ზე, გულრიფშიდან – 25 კმ-ის დაშორებით. გასული საუკუნის 80-იანი წლების ადმ.-ტერიტ. დაყოფის მიხედვით განახლების თემში შედის; 2. ოჩამჩირის რაიონში, მდ. კოდორის მარცხენა მხარეს, ზ. დ. 300 მ-ზე. ოჩამჩირიდან 40 კმ-ის, ხოლო სომხური ათარიდან – 5 კმ-ის დაშორებით. 1948 წლამდე ორივე სოფელს **სომხური ნაა** ერქვა (ქსე, VII, 1984: 279). ტოპონიმ „ნაას“ შესახებ ვალერი კვარჭიას მსჯელობა ასეთია: «В исходе ойконима Цъаа – антропоним, срав. с названиями близлежащих поселений: **Самаа** «Самовы», **Папаа** «Папаовы», **Наа** «Наовы», **Зынаа** «Дзиновы», **Капа** «Каповы» (Кварчия, 2006: 284).

ა. ქობალიას განმარტებით, **ნა** იგივეა, რაც ლერწამი; სტვირი, სალამური; ლერწმის კალამი, ხოლო **ნაა** „ლერწმიანია“ (ქობალია, 2010: 501). გამორიცხული არაა, რომ სოფლის სახელწოდების ამოსავალი სწორედ **ნაა** სიტყვის ეს მნიშვნელობა იყოს. მ. ჩუხუას შენიშვნა: უნდა აღინიშნოს, რომ ორი **ა** (=აა) ქართველურ ძირ-ფუძეებში არ დასტურდება.

§5.34. ნაჟანეო//ნაჟანევი//ნაჟანეული//ნაჟარეული//ნაჟინეუ

ნაჟანეული ერქვა სოფელს ისტორიული ოდიშის სამთავროს ტერიტორიაზე. XVI ს-ის II ნახევრით დათარიღებულ „გამოსავლის ნუსხაში“ მოიხსენიება „**ნაჟინეუს**“ ფორმით: „არის ნაჟინეუს საკლავის ჯუმალი ოთხმოცდათვრამეტი...“ (კაკაბაძე, 1914:56). „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ დავთარში“, რომელიც 1621 წლით თარიღდება, გვხვდება **ნაჟანეულის** სასახლე: „არის ჯუმალი ნაჟანეულს გამოსვლი (გამოსავალი – ავტ.) 48 საპურობო“ (იქვე: 28). იქვე ჩამოთვლილია ნაჟანეულის სასახლის სასარგებლოდ გადასახდელი ყმა-გლეხთა ბეგარა-გადასახადები, ანუ „მოსაკრებლობაჲ“ (იქვე: 24-28). გრიგოლ ლორთქიფანიძის 1706 წლით დათარიღებული სიგელიდან ირკვევა, რომ ნაჟანევი საკათალიკოსო სოფელი იყო: „ნაჟანევს ს(ო)ფ(ე)ლი ს(ა)კ(ათალიკო)ზო ნემსაძე კ(ათალიკო)ზის ხ(ე)ლშიდ აფხაზისგ(ა)ნ აყრილიყო, ყვაპ შარვაშიძეს სხა დაეყიდა და ექუსი მოსახლე კ(ა)ცი ყ(ა)ვდა“ (კაკაბაძე, I, 1921: 91). სიგელი ამ სოფელში მცხოვრებთა ვინაობასაც გვამცნობს. ესენი არიან: ამჟსნელი ღრუბელაია, ხუტალა, ხუხა, ზუმალა, კოდია ელიშიები და მათი შვილები, სუბუქია ჯგუბურია, ბიგვაკა, ჯღერიას ნაყმევი პაპაჲ ხუცობავაჲ“, რომლებიც აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძეს (1696-1742 წწ.) ხობში დაუსახლებია. იმავე სიგელში აღნიშნულია, რომ „ნაჟანარეულებს გლეხებს უფროჲს უმცროსი ღორი ემართაჲ და მეხადილეს საჩუქარი ემართა“ (იქვე: 92).

სოფლის ავბედით ისტორიაზე ცნობები დაცულია გრიგოლ კათალიკოსის 1712 წლით დათარიღებულ „გარიგების წიგნიც“: „ნაჟანევს სოფელი აფხაზს აყარა, სამოცი მოსახლე კაცი. ნეფსაძე კათალიკოზს ყვაპუ შარვაშიძისათვის მიებარებინა (იქვე: 104). იგივე „გარიგების წიგნი“ გვაუწყებს ამ სოფლის ყმა-გლეხთათვის დაწესებული ბეგარა-გადასახადების შესახებ: „ენგურს გაღმართელს ნაჟარეულებს ღრუბელაიას ორილოღარიკი, ელიშიას ორი, ნანაიშვილს ორი, ნარმანიას ორი, კოდუას ორი, ჯგუბურიას ორი, სუბუქიას ორი“ (იქვე).

მამასადამე, **ნაჟინეუ//ნაჟანევი//ნაჟარეული** ენგურის მარჯვენა მხარეს მდებარე საკათალიკოსო სოფელი ყოფილა. აფხაზთა გამუდმებული თავდასხმებით დაწიოკებული სოფლის მცხოვრებთათვის გრიგოლ კათალიკოსს ენგურს-გამოღმა, ხობში მიუჩენია მამულები.

ფიქრობენ, რომ ნაჟანევის//ნაჟანეულის ადგილას ამჟამად სოფელი ოტობაია მდებარეობს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 111).

ნაჟანეოს//ნაჟანეულის ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას მკვლევარი კ. ოკუჯავა აღნიშნავს, რომ მასში უნდა გამოიყოს წინაწითარების სახელთა მანარმოებელი **ნა**-პრეფიქსი (ნალეფსაოს, ნამიკოლაავოს, ნაესაკაოს და სხვათა მსგავსად).

ტოპონიმის (ყოფილი ოიკონიმის) ძირს – ჟანე//ჟანას, ეთნონიმ ზანის//სანის ფონეტიკურ ნაირსახეობად მიიჩნევს და ვარაუდობს, რომ ნაჟანეო „ზანების ნა-სახლარის“ აღმნიშვნელი სახელწოდებაა (ოკუჯავა, 2002:96-97).

ჩვენი აზრით, ტოპონიმის ამოსავალი უნდა იყოს გვარი ჟვანია. სულთა რაოდენობით ჟვანიას გვარს სამეგრელოს რეგიონში ამჟამად 37-ე ადგილი უჭირავს. ჟვანიები მოსახლეობენ ნარაზენში, დოშაყეში, ახალბასთუმანში, მუხურში, ჭითანყარში, კინიაში, ლესიჭინეში, ხაბუმეში, ქვედა ჩხორონყეში, თეკლათში, კახათში, დიდ ქყონში, საჯიჯაოსა და სხვაგან. ჟვანიებით დასახლებულ უბანს დოშაყის თემში, ზანასა და მაჩხაპეს შუა, ლეჟვანიე ჰქვია. სახნავს სოფ. ახუთში ნაჟვანუს ეძახიან, რაც „ჟვანიას ყოფილს (ნაქონს)“ ნიშნავს. საჟვანო ყოფილი დასახლებული უბანია საგუნოში. XX საუკუნის დამდეგს აზნაურ ჟვანიებს უცხოვრიათ ეკში, უფალკარში, ონტოფოში, საკაჭაროში (სუჯუნის თემი) (ცხადაია, 2000:121-122). (ტოპონიმ **ნაჟანეოს//ნაჟანეულის** შესახებ იხ. აგრეთვე: კეკელია, ქებულაძე, პსჟ, XIII, 2013: 90-91).

სოფლის სახელწოდების უწინდელი ფორმა **ნაჟვანეური, ნაჟვანოური** უნდა ყოფილიყო. მასში გამოიყოფა საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე ფართოდ გავრცელებული მატოპონიმებელი **-(ო)ურ** სუფიქსი. ამის გათვალისწინებით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ოიკონიმი ნა-ჟან-ეულ-ი//ნა-ჟან-ეურ-ი ანთროპონიმ **ჟვანიასაგან** მომდინარეობს (შდრ. კვიტაული//კვიტოული – სოფელი ოჩამჩირის რაიონში). შესაძლებელია აგრეთვე, რომ ტოპონიმი უკავშირდებოდეს აფხაზეთში გავრცელებულ **ბჟანიას** გვარს. მასასადამე, ნა-**ბჟან**-ოურ-ი > ნა-**ჟან**-ოურ-ი „ბჟანიას ნასახლარი“.

§5.35. რეფი

რეფი ეწოდება სოფლის კუთხეს ეწერსა და ნათოფურუს შუა, გალის რაიონის სოფ. რეფი-ენერში, ხოლო საბჭოთა პერიოდში არსებობდა სოფელი რეფი-შეშელეთი. ამ უკანასკნელში 1930 წლისათვის შედიოდა შვიდი სოფელი: რეფი, რეფი-ენერი, ენერი, კარამონი, ნათოფურე, შეშელეთი და ხუმეფი (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 144). სოფლის სახელწოდების ხალხური ეტიმოლოგია ასეთია: ორინალო რე ეფი „იაფი საცხოვრებელია“. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას განმარტებით, **რეფი** მეგრულში ქვიან ჭალას, ვაკეს ნიშნავს (იქვე: 144).

თვით რეფი-ენერი სოფელი და რეფი-შეშელეთის თემის ცენტრია ჭიჭე ერწყარისა და ოჯოლორის ნაპირებზე, ზ. დ. 20 მ-ზე. ამიერკავკასიის 1886 წლის კომლობრივი აღწერის მასალებში რეფი გუდაეის თემში შემავალი სოფელია. გასული საუკუნის 30-იანი წლებისათვის რეფი და ენერი ტერიტო-

რიულად ერთმანეთს შეერწყა, მაგრამ წარმოქმნილ სახელს ორივე სახელი შეუნარჩუნდა (იქვე: 281). რეფი-ენერის პირველმოსახლენი უზარაშვილები და ჯღარკავეები ყოფილან. მოგვიანებით კი მარტვილის რაიონის სოფ. ბანძიდან თუნგიები ჩამოსახლებულან (იქვე: 281-282). რეფი-ენერში ცხოვრობენ აგრეთვე ადამიები, მარლანიები, მარხულიები, ორჟონიები, სამუშიები, ჯონჯუები და ა. შ.

„რეფის“ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას გასათვალისწინებელია მეგრულის სალექსიკონო მასალებში დამონმებული **რეფი** სიტყვის კიდევ ორი მნიშვნელობა: 1. ქვიანი, ვრცელი ადგილი; 2. ხვავრიელი ადგილი (ქობალია, 2010: 571).

შდრ.: **რეფიშდუდი** – რიყიანი ადგილი ოჩხომურის ნაპირზე, რეფიშ ტობასთან, ჩხორონყუს რ-ნის სოფ. ლესიჭინეში; **რეფიშ** ტობა//საკაციოშ ტობა – მორევი ოჩხომურზე, საკაციოში (ლესიჭინე). პ. ცხადაიას წიგნში დამონმებულ ამ ტოპონიმს ახლავს ინფორმანტის განმარტება: „რეფი არის ერთგან დაყრილ-დაზვინული ქვა ან ქვალოდინი რიყე თუ ჭალა. რეფიც რიყეა, მაგრამ მათ შორის განსხვავებაცაა: რეფი მსხვილქვიანი, ქვალოდინი ჭალაა, რეყე კი – ქვიანი ჭალა“ (ცხადაია, IV, 2007: 326).

§5.36. სააფაციო

ენგურის ხეობა უძველესი დროიდან იქცევედა უცხოელ და ქართველ მცნიერ-მოგზაურთა ყურადღებას, მასზე გამავალი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული, პოლიტიკური თუ ეკონომიკური კომუნიკაციებით. ენგურის ხეობაში მდებარე პუნქტების – ანაკლიისა და რუხის აღწერის შემდეგ ვახუშტის ნაშრომში გადმოცემულია ენგურის ხეობის გეოგრაფიული მდებარეობა: „რუხს ზეით, ამ წყალზედ, მთასა შინა არს სააფაციო სათავიდამ“ (ვახუშტი, IV, 1973: 778-779).

მის მიერვე შედგენილ რუკებზე სახელდებული ობიექტი ხან მდინარის მარცხენა ნაპირზეა აღნიშნული, ხან მარჯვენაზე. ამ საკითხით თავის დროზე დაინტერესდა ოდიშის საისტორიო გეოგრაფიის ცნობილი მკვლევარი თამაზ ბერაძე. „სააფაციოს“ ლოკალიზაციის კუთხით წარმოებული კვლევა გასული საუკუნის 70-იან წლებში გამოქვეყნებულ ნაშრომში მან შემდეგი სახით ჩამოაყალიბა: ის ფაქტი, რომ ვახუშტის თავის რუკათა მეორე ატლასის არც ერთ შესაბამის რუკაზე სააფაციო, როგორც პუნქტი, არ აღუნიშნავს, იმ გარემოებით უნდა აიხსნას, რომ სახელოვან მეცნიერს ეჭვი ეპარებოდა ამ სახელწოდების პუნქტის რეალურად არსებობაში. ვახუშტის ცნობის თანახმად, სააფაციო ისეთივე ფეოდალური ერთეულია, როგორიცაა სალიპარტიანო, მაგრამ საქმე

ისაა, რომ ოდიშის ამ ნაწილის სოფელთა ტოპონიმია არ იცნობს პუნქტს „სააფაციოს“ სახელწოდებით. მის არსებობაზე არაფერს გვეუბნება ხალხური გადმოცემა და ვინაიდან წერილობით წყაროებშიც არაფერია ცნობილი აფაციოს, როგორც ფეოდალური გვარის შესახებ, სააფაციოს ფეოდალური ერთეულის არსებობაც ეჭვს იწვევს. სააფაციოში, დაასკვნის მკვლევარი, შეუძლებელია ვიგულისხმოთ სოფ. რუხის ერთი უბანი საფარცვანიო, ვინაიდან არაა სავალდებულო ძველ დროში დამოუკიდებელ სოფლად მისი მიჩნევა. ამასთანავე, რაც მთავარია, ფარცვანიების გვარეულობიდან, ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ ნაგულისხმევი სააფაციოს ფეოდალური ერთეული ვერ შეიქმნებოდა, რადგან ამ გვარის კაცნი გლეხები იყვნენ (ბერაძე, სიგკ, IV, 1971: 61).

თ. ბერაძის აღნიშნული მსჯელობა რომ დამაჯერებელია, ამაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ რუხელი ფარცვანიების გადმოცემით, მათი წინაპრები XIX საუკუნის 50-იან წლებში ჩამოსახლებულან სალიპარტიანოდან. გადმოცემის სისწორეს ადასტურებს ერთი საისტორიო წყაროც, საიდანაც ირკვევა, რომ სალიპარტიანოს სოფლებიდან – კურძუდან და ნამკოლუდან 85 კომლი გლეხის (მათ შორის – თოდუა 14 კომლი, ფარცვანია – 13 კ; ჯანაშია – 12 კ; ოკუჯავა – 3 კ; ფაცია – 3 კ; ნაჭყებია – 2 კ.) რუხში ჩამოსახლება მომხდარა 1859 წელს, ნიკო დადიანის ინიციატივით, რომელსაც თითოეული ახალმოსახლე ოჯახისათვის ენგურსა და კუჩხობონუს შუა უფასოდ მიუცია 15 ქვევა მიწა და 5 წლის განმავლობაში ყველა გაუნთავისუფლებია გადასახადისაგან. შემდეგ გადასახადის სახით დაწესებულა 5 მანეთი და ერთი კოკა ღვინო თითო „გრამოტაზე“. ამის გამო სოფელ რუხს, რომელიც ნიკო დადიანის საკუთრებას წარმოადგენდა, ნიკოსია დარქმევია (26, ჩანან. 898). პროფ. პ. ცხადაიას თქმით, ნიკოსია სოფელს 1926 წლამდე ერქვა (24, 269). „ყაზაყიში გაზეთის“ 1932 წლის №181 კი გვამცნობს, რომ ნიკოსიას 1932 წლის 15 სექტემბერს დაუბრუნდა ძველი სახელი რუხი.

საფარცვანიო უბანია საჯანაშიოსა და ქვემო სათოდუოს შუა. პ. ცხადაიას ცნობით, რადგანაც „გრამოტას“ ჩამოყოლილი ფარცვანიები ნაჩხურუში (მარტვილის რ.) ყოველ წელს სალოცავად ვერ მიდიოდნენ, „სანაჩხურო ლაგვანი“ აქ, რუხში მოუწყვიათ (ცხადაია, II, 2007: 272).

საკვლევი ტოპონიმის („სააფაციო“) ლოკალიზაციაზე მსჯელობისას საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ სოფ. რუხში მოსახლეობს 30 კომლამდე ფაციოს გვარისკაცი და მათი დასახლება იწოდება **საფაციოდ**. უდავოდ თვალშისაცემი გარეგნული მსგავსების მიუხედავად („სააფაციო“ – „საფაციო“), ვახუშტისეული სახელწოდების ამოსავალი ძირის მნიშვნელობის შეძლებისამებრ მკაფიოდ ილუსტრირებისათვის რუხში მდებარე ფაციების გვარის კომპაქტური

დასახლების აღმნიშვნელი სახელი „საფაციო“ მაინც ვერ გამოდგება, კვლავ იმ უმთავრესი გარემოების გათვალისწინებით, რომ ფაციებიც (ფარცვანიების მსგავსად) გლეხები იყვნენ და, თუ ვიგულისხმებთ, რომ ვახუშტის მიხედვით, სააფაციო მართლაც გარკვეული ფეოდალური ერთეულის სახელწოდება იყო, გლეხთა გვარეულობა ამ ერთეულის სახელის „ნათლია“ ვერ იქნებოდა.

ამავე დროს ანგარიშგასანევია შემდეგი თვალსაზრისიც: ვახუშტი ბაგრატიონი შესაძლებელია არასწორად იძლეოდეს ამ ფეოდალური ერთეულის სახელს, ან ზუსტად ვერ განსაზღვრავდეს მის მდებარეობას, მაგრამ ისიც ძნელი დასაჯერებელია, რომ მას საერთოდ მოეგონებინოს „სააფაციოს“ არსებობა (ბერაძე, სიგკ, IV, 1971: 61).

ენგურის ხეობაში, სააფაციოს, როგორც სოფლის თუ ფეოდალური ერთეულის, არსებობა და ზოგიერთ რუკაზე მისი აღნიშვნა, ძნელი სათქმელია, ვახუშტის სუბიექტურ მოსაზრებას მივანეროთ, თუ ხალხურ გადმოცემაზე დაფუძნებულ თვალსაზრისად მივიჩნით. თუმცა უფრო სარწმუნოდ ის გარემოება გვესახება, რომ მეცნიერი სააფაციოზე წერისას ხალხისაგან მიღებულ ცნობებზე დაფუძნებულ თვალსაზრისს გვთავაზობს, ოღონდ – არასწორი სახით.

თ. ბერაძე განაგრძობს მსჯელობას სააფაციოს გარშემო და ვარაუდობს, რომ ვახუშტისეულ სააფაციოში შესაძლებელია წერილობით წყაროებში XIII ს-დან მოხსენიებული ოდიშის ძლიერი ფეოდალური საგვარეულოს – აფაქიძეების (აღგ. გამოთქმით აფაქიების) ფეოდალური ერთეული **სააფაქიძო//სააფაქიო** ვიგულისხმეთ. ამ გვარში შემონახული ერთი გადმოცემის თანახმად აფაქიძეთა სამფლობელო ერთ დროს მდ. მაგანამდე აღწევდა, რაც ვახუშტის მიერ მოცემული „სააფაციოს“ ტერიტორიას ნაწილობრივ ემთხვევა. თ. ბერაძე ყურადღებას ამახვილებს XVII ს-ის პირველი ნახევრით დათარიღებულ საბუთში „საქოჩაქიძოს“ მოხსენიების ფაქტზე, რომელიც იყო „დადიანის ლევანის წყალობა მამული“. წყაროდ მითითებულია პროფ. სარგის კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებული „აფხაზეთის საეკლესიო გლეხების დიდი დავთარი“.

ტოპონიმი „საქოჩაქიძო“ დასტურდება მდ. ენგურიდან რამდენიმე კმ-ით დაშორებულ სოფ. ჩქვალერში (ნალენჯიხის რ.). საქოჩაქიძო, მასში შემავალი ჯგალის ციხე-სასახლით, ვრცელი „ქვეყანა“ უნდა ყოფილიყო. რომელიც, თ. ბერაძის აზრით, ნაწილობრივ თავსდება ვახუშტის რუკაზე მოცემულ ტერიტორიაზე. „სააფაციო“ შესაძლებელია დამახინჯებული „საქოჩაქიძო“ იყოს. ერთი რამ ცხადია, დაასკვნის მკვლევარი, რომ ვახუშტისეული სააფაციო რომელიღაც რეალურად არსებული ფეოდალური ერთეულის გამომხატველია,

თუმცა სახელოვანი მეცნიერი მის სახელსა და მდებარეობას არაზუსტად გადმოსცემს (ბერაძე, სიგკ, IV, 1971: 62).

სააფაციოს მდებარეობის შესახებ თ. ბერაძის მოსაზრების ანალიზი მოცემულია დ. ჭითანავას ნაშრომში, რომელიც საანალიზოდ მიუთითებს ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად თ. ბერაძის მიერ წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომის შესაბამის გვერდს. ტოპონიმი „სააფაციო“ ამ მხარეში ვერც დ. ჭითანავას დაუფიქსირებია. მკვლევარი ემხრობა იმ აზრს, რომ წერილობით წყაროებში აფაციების ფეოდალური სახლი და გვარეულობა არ იხსენიება, თუმცა დამატებითი მასალა „სააფაციოს“ ლოკალიზაციის თაობაზე მას არ წარმოუდგენია (ჭითანავა, 2010: 381-382).

ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს ზუგდიდის რ-ნის სოფ. ჭკადუაშში დადასტურებული ტოპონიმი „სააფაქიომ ჩხოუშია“. ასე ეწოდება მდინარეს, რომელიც წარმოადგენს ჩხოუშიის მარცხენა მდგენელს. მის სათავესთან მდებარე ფართო ვაკეს „სააფაქიო“ ჰქვია (სახელმდებნი აკონკრეტებენ: საანთიომ ჩხოუშია, თორდინეფიმ ჩხოუშია//ყალიჩეფიმ ჩხოუშია, თუდოლენი ჩხოუშია, ნაოჩუმ ჩხოუშია, სააფაქიომ ჩხოუშია). საინტერესოა ისიც, რომ ენგურ-ჭანისწყლის წყალგამყოფზე, სოფ. ჭკადუაშსა და ჯვარს შორის მდებარე მალღობი და სოფელიც სააფაქიოდ იწოდებოდა. ჭკადუაშის ნაწილს რომ აფაქიები (აფაქიძეები) ფლობდნენ, მონიშნავს სოფლის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, წალენჯიხის რაიონის სოფ. დიდი ენერის საზღვარზე, საჯინჯოლაში მდებარე სასაფლაოსა და ნაეკლესიარის სახელწოდება ნაოხვამ(უ)//ბუჭუემ ოხვამე. ინფორმატორები აქ ეკლესიის აშენებას თავად ბუჭუე აფაქიას მიანერენ (ცხადაია, II, 2007: 397).

დ. ჭითანავა სოფ. ჭკადუაშის სიძველეებზე საუბრისას პ. ცხადაიას ნაშრომიდან [6] შესაბამისი გვერდების მითითებით იმონიშნავს სოფელში ტოპონიმებად დადასტურებულ ნაეკლესიარ ადგილებს. ასახელებს ნაოხვამუს//ბუჭუემ ოხვამეს და ამ ეკლესიის მშენებლად შეცდომით თავად ბუჭუე ალანიას მიიჩნევს (ჭითანავა, 2010: 139).

„სააფაციოს“ ლოკალიზაციის საქმეში გარკვეულ სამსახურს გვინევს მარი ბროსეს ნაშრომი, რომელშიც, სხვა საკითხებთან ერთად, აღწერილია სამეგრელოსა და აფხაზეთის ისტორიული სიძველენი. ფრანგი ქართველოლოგი ნაბაკევის მახლობლად ასახელებს ძველ ციხესიმაგრეს **საოხოციოს** სახელწოდებით და მის შემოგარენში, ენგურის შესართავთან მდებარე სამლოცველოსა და ღრმა ჭას, რომელსაც მეგრელები, თურმე მაჰმეტის ინჭას ეძახდნენ (ბროსე, 2011: 140).

ბროსეს ზემოთ დამონმებული ცნობა იძლევა იმის საფუძველს, ვიფიქროთ, რომ ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ მოხსენიებული „სააფაციო“ რეალურად არსებობდა ენგურის მარჯვენა მხარეს, ახლანდელი გალის რაიონის ნაბაკევის თემის შემოგარენში. ნაბაკევი გალიდან 25 კმ-ით არის დაშორებული. არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე დაფიქსირებულია **Naalbachia**-ს ფორმით.

2003 წელს გამოქვეყნებულ სამურზაყანოს გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ნუსხაში (5) ვახუშტისეული „სააფაციო“ და ბროსესეული „საოხოციო“, სამწუხაროდ, არ დასტურდება, მაგრამ ღრმად ვართ დარწმუნებული, რომ ორივე ტოპონიმი ერთი და იმავე ობიექტის სახელწოდების ვარიანტი უნდა იყოს. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ მარი ბროსეს მოლვანეობის პერიოდი (1802-1880 წწ.) 100 წლით აშორებს ვახუშტის ფუნდამენტური ნაშრომის შექმნის დროს, რაც უფრო მეტ სანდოობას მატებს ფრანგი ქართველოლოგის ნაშრომში დამონმებულ ცნობებს (სააფაციოს ლოკალიზაციაზე მსჯელობა იხ. კეკელია, იეძ, XIV, 2012: 251-257; მისივე, იეძ, XV, 2013: 254-262).

§5.37. სათანჯო

სათანჯო მთის სახელწოდებაა სამურზაყანოში. მის ირგვლივ გალის რაიონის ხუთი სოფელი – ოცარცე, ჭუბურხინჯი, ჭყონხუმლა, დინაზურგა და პირველი აკვალაა განლაგებული.

ორონიმ „სათანჯო“ ეტიმოლოგიას სხვადასხვა დროს არაერთი ავტორი შეხება (ი. ყიფშიძე, თ. ბერაძე, კ. სამუშია, ჯ. როგავა, ა. ტულუში, ზ. ჭუმბურიძე, ჟ. ლაშინა, შ. ჩაგინავა, პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა, მ. ნაჭყებია, ი. კეკელია...).

შ. ჩაგინავა არ იზიარებს ჟ. ლაშინას თვალსაზრისს, აკრიტიკებს გაზეთ „მებრძოლში“ გამოქვეყნებულ მის წერილს და აღნიშნავს: „ავტორი წერილში ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე აღნიშნავს, რომ დღემდე ამ მთის სახელწოდების ფუძედ მიღებული იყო ნასახელარი ზმნის სანყისი ფორმა „ტანჯვა“. სიტყვა „ტანჯვა“, მართალია, ქართველური წარმოშობისაა, მაგრამ მეგრულ-კოლხურში არ იხმარება იგი... არ ვიზიარებთ აგრეთვე ავტორის აზრს იმის შესახებ, რომ „სათანჯო“ თითქოს „საორიენტროს“ ნიშნავდეს. ეს რომ ასე ყოფილიყო, სამეგრელოში „სათანჯო“, ერთი კი არა, რამდენიმე იქნებოდა და არანაკლები მნიშვნელობა ექნებოდა ორიენტირებისათვის ურთის, ეკისა და თამაკონის მთებს“ (ჩაგინავა, „მებრძოლი“, №981, 1979). ზ. ჭუმბურიძის განმარტებით, რამდენიმე სოფლის საზღვარზე მდებარეობის გამო უნდა დარქმეოდა მთას სათანჯო (**თარჯი, თანჯი** – „ზღუდე“, „გალავანი“, „საზღვარი“) (ჭუმბურიძე, 1987: 494). ვ. ზუხბაიას მოსაზრებით, ტანჯი საზღვარს ნიშნავს, ხოლო სათანჯო იგივე

„სასაზღვრო“ (ზუხბაია, 2000: 93). ა. ტულუშის მიხედვით ეს მთა და მასზე აღმართული ოთხსართულიანი კოშკი წარმოადგენდა სანიშნეს, სადაც აფხაზთა მოთარეშე რაზმების გამოჩენისას ინთებოდა კოცონი და მოსახლეობას მტრის მოახლოება კვამლის მეშვეობით ეცნობებოდა (ტულუში, „ენგური“, №1-2, 1998: 206-207). ეს მოსაზრება გაიზიარა მკვლევარმა მ. ნაჭყებია, რომელიც წერს: „ტოპონიმში დევს მინიშნების, მითითების სემანტიკა, რამდენადაც მაღალ მთაზე აღმართული კოშკი თითქმის მთელი ბარის სამეგრელოს გადაჰყურებს და აქ დანთებული კოცონის მეშვეობით იგებდა მთელი სამეგრელო გააფსარებული აფხაზების მოთარეშე რაზმების გამოჩენას და საომარ თადარიგს იჭერდა“ (ნაჭყებია, XII, 2008: 214).

მაგრამ საქმე ისაა, რომ სათანჯო წერილობით წყაროებში უფრო ადრე მოიხსენიება, ვიდრე ამ მხარეში აფხაზები გამოჩნდებოდნენ. XVII საუკუნის იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი სამეგრელოს „ყველაზე უკანასკნელ მდინარედ“ კოდორს მიუთითებს. კოდორ-ენგურის შუამდინარეთის მკვიდრი მოსახლეობის სრულიად გააფხაზება და ძირძველი კოლხურენოვანი ტოპონიმის სუბსტრატის სახით შემორჩენა გვიანდელი, XVIII საუკუნის მოვლენაა. გალის რაიონში აფხაზთა ნამყოფობის დასტურად რამდენიმე ათეული აფხაზური ტოპონიმიკური სუპერსტრატია ჩანერილი (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 4).

მითითებული ორონიმი ქართულ და უცხოურ საისტორიო წერილობით წყაროებში სამი ფორმით გვხვდება: **სანტ-ანჯელო** (ი. ბართოლომეი, ვლ. ალფენიძე), სადაც იტალიელ მისიონერთა სავაჭრო ფაქტორიას მიუთითებენ: **საბანჯო** (XVIII ს-ის ოსმალთა ისტორიკოსის – ჩემში მუსტაფა ზადეს თხზულება) და **სათანჯი** (Satangi – არქანჯელო ლამბერტისა და ე. წ. ლათინურენოვანი რუკები; თარიღდება 1654 წლით).

მკვლევარი თ. ბერაძეც სათანჯოში XIII-XV საუკუნეებში გენუელთა სავაჭრო კოლონიას ვარაუდობდა (ბერაძე, ქსე, X, 1984: 40). ვლ. ალფენიძე წერს, რომ იტალიურ ეროვნულ ენციკლოპედიასა და სხვა წყაროებში, იტალიელი მეცნიერის ჯიაკომო მუსოს, ფრანგი მეცნიერის დელორის შრომებში, XIV საუკუნის გენუის სავაჭრო ფაქტორიებს შორის მოხსენიებულია სანტ-ანჯელო, ჩვენი სათანჯო, რომელიც დღესაც გადაჰყურებს ლეგენდარული კოლხეთის უმშვენიერეს პეიზაჟებს, როგორც წარსულის ელჩი და მონმე!“ (ალფენიძე, 1971).

ოცარცეში, ჭყონხუმლასა და ჭუბურხინჯში მდებარე დაბალ სერს, რომელიც სათანჯოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ და სამხრეთ განშტოებას წარმოადგენს, **სათანჯომ ბორკი** ეწოდება. **ბორკი** მეგრულში „ფეხს“, „ტოტს“ ნიშნავს. ჩვენთვის საინტერესო შემთხვევაში ლექსიკურ ერთეულს ოროგრაფიული მნიშვნელობა შეუძენია და აღნიშნავს „მთის ტოტს, მთის ბოლოს“. სათანჯომ ბორკის დაბო-

ლოებას ერისწყლის მარჯვენა მხარეს **სათანჯომ კუდელი** ეწოდება (მეგრ. კუდელი „კუდი“). **სათანჯომ კუნთხუ** სოფლის კუთხის სახელწოდებაა ჭუბურხინჯის საზღვართან, სადაც გასული საუკუნის 30-იან წლებში რკინიგზის ბაქანისთვის **სათანჯო** დაურქმევიათ. **სათანჯომქვინჯი** „სათანჯოსძირი“ სათანჯოს მთისძირებს ჰქვია (დისაზურგა). **სათანჯომ ჯინა** შუა საუკუნეების (VIII-XII სს.) ციხესიმაგრეა ჭუბურხინჯში, სათანჯოს მთაზე (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 154-155). ციხე მდ. ენგურის მარჯვენა მხარეს, მაღალი მთის წვერზე აუგიათ. მას ირგვლივ ორი თხრილი აქვს შემოვლებული, რაც დამახასიათებელია ადრე შუა საუკუნეების ციხეებისათვის. ციხის დაზიანებული კედლები, რომლებიც დაახლ. 2 მეტრი სისქისა და ზოგან 5-7 მეტრი სიმაღლისაა, უნინ თეთრი კირქვით ყოფილა მოპირკეთებული (ახლა ჩამოყრილია). კედელი ქონგურებიანი უნდა ყოფილიყო. ციხის ოვალურ გეგმას მთის რელიეფი ქმნის. შიგნით დღემდე შემორჩენილია კოშკის სამი სართული, რომელსაც თავი მორღვეული აქვს (ზაქარაია, კაპანაძე, 1991: 156-158, სურ. 56-ა).

მეგრულ ხალხურ პოეზიაშიც მთის სახელწოდება **სათანჯოს** ფორმით მოიხსენიება: „**სათანჯო სარკილი დო დისაზურგა – მუნაფილი, თელი გახარებული დო ლურელეფი – ჩხონაფილი**“!.. „სათანჯო მოწმენდილი, დისაზურგა – მოღრუბლული, ცოცხალი გახარებული და მიცვალებულები ცხონებულნი [ყოფილიყვენ]“.

ხალხური გადმოცემით, სათანჯოს ციხე ძველად **სატანჯავი** ადგილი ყოფილა და ციხესაც ამიტომ დარქმევია **სატანჯო** (სამუშია, 1990: 133).

თანჯ- ლექსემას მეგრულში რამდენიმე მნიშვნელობა შეუძენია. მივმართოთ ო. ქაჯაიას „მეგრულ-ქართულ ლექსიკონს“: „**თანჯი (თანჯის)** – თარჯი; საზღვრის ნიშანი, საზღვარი (ი. ყიფშიძე); სასაზღვრო ნიშანი, სამანი (ს. მაკალ., გვ. 235)“.**თანჯუა (თანჯუას)** – სახელი **თანჯუნს** ზმნისა – საზღვრის, ნიშნის დადება, – თარჯვა“ (ქაჯაია, II, 2002: 37). გ. ელიაევსთან **თანჯი** „მიჯნაა, გადაზომილი მანძილია“. იქვე დამონმებულია საილუსტრაციო მასალა: თე ადგილი ათაში რე თანჯილი – „ეს ადგილი ასეა დათაჯული, დამიჯნული“ (ელიავა, 1997: 170).

თანჯი იგივე თარგია, ხოლო **თანჯუა** – სახელი **თანჯუნს** ზმნისა. ო. ქაჯაიას ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც 1. ჭრა: თარგზე აჭრა; 2. დამლის დასმა. **თანჯუნს (დოთანჯუნს** – გაჭრის, დამლას დაუსვამს; **დოთანჯუ** – გაჭრა, დამლა დაასო; **დოუთანჯუ** – გაუჭრია, დამლა დაუსვამს; **დონოთანჯუე(ნ)** – გაჭრიდა, დამლას დაასვამდა თურმე). გრდმ. ჭრის; დამლას ასვამს. **მათანჯალი** მიმლ. მოქმ. „დამლის დამსმელი; მომჭრელი“. **ოთანჯალი** – მიმლ. ვნებ. მყ. „მოსაჭრელი, დამლადასამელი“; **თანჯილი** – მიმლ. ვნებ. ნარს. „დამლადასმული; მოჭრილი“ (ქაჯაია, 2002: 36).

მ. ჩუხუას მიერ, ერთი მხრივ, ს-ქართვ. ***თერძ**- „საზღვრის მიჩენა კვალის გავლებით, საზღვარი“, და მეორე მხრივ, ქართ. **თერძ**-ულ-ი „ნათესი ჯნული“ (საბა), მესხ. **თერძ**-ვა „მზრალად ხვნა“, ნა-**თერძ**-ი „კვლებს შორის დარჩენილი მოუხნავი მიწა“, ზ.-იმერ. -**თერძ**-ვა „ყამირის გატეხა; შეთოხნა ან მოხვნა“, ზან. (მეგრ.) **თანჯ**-, **თანჯ**-უ-ა „საზღვრის მიჩენა“, **თანჯ**-უნ-ს „საზღვარს ავლებს“ (შდრ. სა-**თანჯ**-ო (ტოპ.)) ერთმანეთთან არის დაკავშირებული. „ქართ. **თერძ**- ფუძეს ზანურში **თარჯ**- უნდა მოეცა. გვაქვს კიდევაც შემო-**თარჯ**-ვა „საზღვარსავით აქა-იქ დანიშვნა“ (საბა), იმერ., ლეჩხ. **თარჯ**-ი „საზღვარი ტყეში“ ზანიზიმების სახით ქართულში შემორჩენილი“ (ჩუხუა, 2017: 211).

ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“ მოცემულია **თანჯი** სიტყვის რამდენიმე განმარტება: „გვირგვინი; სამანი, საზღვარი; ზღუდე, გალავანი, საფარი; დალი, ნაჭდევი (მოსაჭრელ ხეზე)“; **თანჯილი** სიტყვას ახლავს შემდეგი მნიშვნელობები: „გვირგვინოსანი; გაჩხიბული, ნაწილიანი; მონიშნული, დალდასმული, დასაზღვრებული“; **თანჯუა** განმარტებულია, როგორც „დასაზღვრება, მონიშვნა, დადაღვა, მხედველობის არეში მოქცევა“ (ქობალია, 2010: 312). **გათანჯალი** იმავე ლექსიკონის მიხედვით იგივეა, რაც „გასამიჯნი, დასასაზღვრებელი; დასაკოდი, დასათარჯი (ხე)“ (იქვე: 73).

თაჯი, თანჯი მეგრულში აღნიშნავს აგრეთვე „შავ დაღს; ტანჯვას; ეშმაკს“. შელოცვებში სწორედ ტანჯვის, ეშმაკის მნიშვნელობით ფიგურირებს: **მელე-მო-ლე ფოთქი უჩა, თექ მითოხე თაჯი უჩა** „აქეთ-იქით დარანია, იქ ზის შავი ტანჯვა (ეშმაკი)“ (კეკელია, №4, 2008: 54).

გურულ დიალექტში დადასტურებული თარჯიანი პ. ჯაჯანიძისეული განმარტება ასეთია: „**თარჯიანი**-ი, რასაც თარჯი – საზღვრის ნიშანი აქვს – ხე, ქვა და სხვა. „**თარჯიანი** ხეები აჩეხა და კოლექტივის ფართობისკენ გეინია, ბეური ადგილი მეიმატა“ (ჯაჯანიძე, I, 1977: 98).

ლევან V დადიანის მიერ 1819 წელს გამოცემულ სიგელში **თანჯი** და **თარჯი** „საზღვარ-სამანის, მიჯნის“ მნიშვნელობითაა გამოყენებული: „...ჩემს მდივან-ბეგს, სახლთუხუცესის ძეს ჩიქოვანს როსტომსა და ჩიქოვანს მანუჩარს და ჩემს მაგიერ კაცს ხვიტიას საბაიას კახათს საყანე მიწა გავათანჯვინე... და რომელიც შემოთარჯულია მოგართვით იმას შიგნით ყოვლის კაცის ხელშეუხებლად და საკუთრად მოგვიცემია“ (როგავა, 1981: 72-73).

ამდენად, **თანგი, თანჯი** და **თარჯი** მეგრულში იგივეა, რაც „საზღვარი; სამანი; მიჯნა; ზღუდე, გალავანი, საფარი; დალი; დამლა; ტანჯვა; ეშმაკი (მჩიბავი); ნაჭდევი (მოსაჭრელ ხეზე)“.

საინტერესოა, რომელია ტოპონიმ „სათანჯოს“ ამოსავალი, ძირითადი მნიშვნელობა?

როგორც აღვნიშნეთ, მკვლევართა ერთი ნაწილი ორონიმის შინაარსს „საზღვრის, სასაზღვრო ობიექტის“ მნიშვნელობით გაიაზრებს (ზ. ჭუმბურიძე, ვ. ზუხბაია); ზოგს მიაჩნია, რომ სათანჯო წარმოადგენდა ერთგვარ სანიშნეს, ორიენტირს, როგორც პირველი მაღალი ადგილი კოლხეთის დაბლობისა და მთიანეთის საზღვარზე, ზღვისპირეთიდან მთისკენ მიმავალი მგზავრებისათვის (ჯ. როგავა, პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა, მ. ნაჭყებია). „ადრეულ პერიოდში, – წერს კ. სამუშია, – მას სათვალთვალოდ და ორიენტირებისათვის იყენებდნენ კოლხეთის უღრან ტყეში გასული მონადირეები თუ სხვადასხვა საქმით დაინტერესებული და ამ კუთხეში მოსიარულენი. მისი ასეთი მდებარეობის გამო შეიძლება წოდებოდა „სათანჯო“ – მისანიშნებელი ან სათვალთვალ ადგილი... უფრო სარწმუნოა, რომ, გადმოცემათა მიხედვით, ეს მთა ამინდის საცნობად ჰქონდათ გამოყენებული. სათანჯოს თხემს თუ ღრუბელი დაფარავს, ვარაუდობენ, ცუდი ამინდი იქნებოდა. მწვერვალის მოწმენდა კი დარის ნიშანი ყოფილა“ (სამუშია, 1990: 132-133).

სათანჯოს მთის სახელწოდება სემანტიკურად შესაძლებელია უკავშირდებოდეს ხის შემოკოდვის წესს გახმობის მიზნით, ხისთვის ქერქის შემოცლას. ამ მნიშვნელობით სამეგრელოში „ნაკაკა“ და „კაკილიც“ გამოიყენება და „ნაკოდს“, „ნაცვერს“ ნიშნავს (ცხადაია, I, 1999: 33-34).

საკუთარი მამულის, ტყის შემოსაზღვრის ან უღრან ტყეში სიარულისას ორიენტაციის მიზნით იცოდნენ **თანჯუა** – „ხის დაჭდევა“. ნაჯახით, დანით ან სხვა იარაღით ხის ქერქს დაკოდავდნენ, ნიშანს ამოკვეთდნენ, ან ქერქს შემოაცლიდნენ, და ხეს მონიშნავდნენ.

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა აბაშის მუნიციპალიტეტის სოფ. ნაესაკაოში ჩანერილი ტოპონიმი **სათანჯი**, რომელსაც დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე მიუთითებს გ. ელიავა და განმარტავს, როგორც „გასაყოფ, გასამიჯნ ადგილს“ (ელიავა, 1977: 52).

ჩხორონწყუს მუნიციპალიტეტის სოფ. ხანნკში (ნაფიჩხოვოს თემი) ჩანერილია მიკროტოპონიმი **მთავრობაშ ჯა//ნათანჯა ჯა**. ასე ეწოდება თხმელის ხეს დიჭყეს ხეობაში, მორგოშიების გვარით დასახლებულ უბანში. გადმოცემით, გეოლოგებს თხმელის ხე რაღაცის ნიშნად დაუჭდევებიათ. მოჭრისა და გასხეპის უფლებას არავის აძლევდნენ. ამიტომ ადგილს მთავრობაშ ჯა//ნათანჯა ჯა – „მთავრობის ხე, ჭდედადებული ხე“ დარქმევია (ცხადაია, IV, 2008: 215). **თანჯამი (ჯა)** ა. ქობალიას განმარტებით იგივეა, რაც „თაჯიანი, ნიშანდებული (ხე)“ (ქობალია, 2010: 312).

§5.38. სახაუჯელო, საუჯელი

სოფელი ამ სახელწოდებით რამდენიმე ისტორიულ წყაროში მოიხსენიება. თანამედროვე სახელწოდება ცნობილი არ არის, მაგრამ, როგორც ჩანს, მდებარეობდა გუფუს, ლაჩუს, ტყავრუს, თილითსა და ლალიძგას მახლობლად, რადგან საბუთებში ამ პუნქტებთან ერთად არის დასახელებული: „არის საუჯელს: სასახლე: და მრთებლი: გამოსვლი: მოსაკრებლობა:“; „მრთებს გავაშელს დ-თიას მენავტობაჲ, მეთევ ზობაჲ და საპურობო: არის საუჯელს მოინალეოთხი...“; „არის სახაუჯელო. 15 მსახური“ (კაკაბაძე, 1914: 36, 39, 46).

პ. ინგოროყვა სახელწოდებას თავისი გრამატიკული სახეობით (ბოლოსართი-ელი, სა-ო) ქართული წარმომავლობისად მიიჩნევს (იქვე: 176). ამ მოსაზრებას იზიარებს ვ. ზუხბაიაც (ზუხბაია, 2000: 79).

კ. ოკუჯავა ტოპონიმ „საუჯელს“ შემდეგნაირად შლის: **სა-უჯ-ელ-ი**. იმონებს გეოგრაფიულ სახელწოდებებს: ხაიონს, ხამისკურს, ხაშას, ხაშაჭალეს, და ეთნოლოგიური მასალის გათვალისწინებით **სას** განმარტავს, როგორც ქვას, ხოლო **ხაშას** გაიაზრებს ქვამდე დასულ, ჩარეცხილ ადგილად. მკვლევრის აზრით, ძველ მეგრულში ხა ქვას ნიშნავდა. მაშინ ხაიონი იგივეა, რაც „ქვიანი ადგილი“, ხამისკური – ქვიანი წყალი თუ ხეობა, ხოლო ტოპონიმ „საუჯელში“ გამოყოფილ ხა სიტყვას ქვის აღნიშვნელ ძველ მეგრულ სიტყვად მიიჩნევს (ოკუჯავა, აფხაზეთი XVII საუკუნეში. თბ., 2002: 94).

რა შეიძლება ითქვას ზემოთ მოტანილი მსჯელობის შესახებ? **სა** სიტყვას მეგრულში რამდენიმე მნიშვნელობა შეუძენია. ა. ქობალიას განმარტებით, ესენია: 1. თევზისა და გველის ორკაპა ფხა; 2. კაკვიანი ჯოხი ჩალის ასაზვინად; 3. სახნავი კავი; 4. პირველი ხარისხის აბრეშუმის პარკი (ქობალია, 2010: 716). **საია**, იგივე **მაისირაია**, ჭაობის ბალახია. შესაბამისად, ხაიონი ის ადგილია, სადაც ეს ბალახი ხარობს. ხამწყარი აუდუღარი, ხისტი წყალია; მეორე მნიშვნელობა ნმინდა, ანკარა წყალი; პირდაუკარებელი, დასაღვეად უვარგისი (იქვე: 717). მაშასადამე, ხამისკური უნდა გავიაზროთ, როგორც ხისტი, დასაღვეად უვარგისი წყალი; პირდაუკარებელი, უხმარი წყალი (სკური/სქური მეგრულში აღნიშნავს მდინარეს ღრმა და ფართო ხეობით; ტყე-ხეობას, სადაც მდინარე გაედინება). კ. ოკუჯავას მიერ საილუსტრაციოდ დამონმებული ხაშა შიშას მარცხენა შენაკადისა და მისი ხეობის სახელწოდებაა სოფ. თაიაში, ოცინდალესა და ლექარეს შუა. ფერდობებს, სადაც ხაშა იღებს სათავეს, ხაშაშდუდი ეწოდება. ხაშაჭალე კი უბანია ხაშას ქვემოწელზე (ცხადაია, IV, 2008: 443). ამ შემთხვევაშიც ტოპონიმის დაკავშირება ქვასთან და მისი გააზრება „ქვამდე დასულ, ჩარეცხილ ადგილად“ ნაკლებ სავარაუდოა.

კ. ოკუჯავა ტოპონიმ „ხაუყელში“ გამოყოფილ **-უყ** კომპონენტს ზანური **ყუჯ**-ის „ყურის“ შეკვეცილ ფორმად მიიჩნევს და ჯ და ყ ასოების მონაცვლეობის (კოჯორი – კოყორი, უჯარმა – უყარმა, ლობჯანიძე – ლობყანიძე...) გათვალისწინებით ტოპონიმის ამგვარ წარმოებას დასაშვებად მიიჩნევს. შდრ. ხოყკვარა//ხოჯკვარა//ხოჭკვარა – ოხოჯის შენაკადი სამქვარისა და ფართოლალის (ცხირის თემი) საზღვარი (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 218). მისი საბოლოო დასკვნა ასეთია: ხაუყელი ქართული ტოპონიმებისათვის დამახასიათებელი -ელ სუფიქსის დართვით „უნდა ნიშნავდეს ქვის ყურს, შესაძლოა აქაური ბუნებრივი პირობების გამო“ (იქვე: 95).

ჩვენი აზრით, შესაძლებელი იყო ტოპონიმ ხაუყელის ორ სიტყვად დაშლა: **ხა(ს)უჯელი → ხა(ს)უყელი**. მეორე კომპონენტი **სუჯელი** მეგრულში აღნიშნავს ყურიანს. შდრ. ა. ქობალია: „**სუჯელი** – ყურიანი ქურჭელი, ერთგვარი დიდყურა ქოთან“ (იქვე: 657). ამოსავალია **სუჯი** „ყური“ (იქვე).

ხა სიტყვის ზემოთ მოხმობილი ოთხი მნიშვნელობიდან ტოპონიმ „ხაუყელის“ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას საგულისხმოდ გვეჩვენება ერთ-ერთი: კაკვიანი ჯოხი, ორკაპა. შესაძლებელია, **ხაუყელი**, ყ და ჯ ბგერების ქართველურ ენებში კანონზომიერ-მონაცვლეობითი ხასიათისა და, უფრო სავარაუდოდ უ-ჟ პროცესის (ხასუჯელი-ხასუყელი-ხასუყელი) გათვალისწინებით, აგვეხსნა როგორც კაკვიანი, ორკაპა, ყურიანი ჯოხი; ან ადგილი ტყეში, სადაც ასეთი კაკვები მზადდებოდა (?).

დასაშვებია შემდეგი ვარაუდიც: **ხაყელი → ხაუყელი**: „ლაჟომრავალი ადგილი“ (**ხაყო** ფრინველის სახეობაა). ამ შემთხვევაში ახსნას საჭიროებს ყუ-ს შეცვლა უყ-ით (ბგერათგადასმა).

დაბოლოს, მესამე ჰიპოთეზა: ხომ არ არის კომონიმ „ხაუყელის“ ამოსავალი გვარი **ხაჯალია** ან **ხაყალია**? ზეპირმეტყველებაში უცხო არაა ამ ვარიანტების თავისუფლად მონაცვლეობა (იხ. აფრიდონიძე, ონომასტიკა, I, თბ., 1987: 255; ცხადაია, 2000: 166, 167).

ანთროპონიმი (გვარსახელი ან პირსახელი) ტოპონიმის ფუნქციით (ვარიანტებითურთ) დამახასიათებელია სამეგრელოს ტოპონიმისათვის. მოვიხმობთ საილუსტრაციო მასალას: აბრაგია//აბრაგიაშ ნოხორი – სახნავი სააქბარდიოში (ქ. ჯვარი, წალენჯიხის მუნიციპ.); არქანია//საარქანიო – ბორცვი ფახულანში; თოსქვამია//თოსქვამიაშ წყურგილი – წყარო ჭალეში; კაზა//კაზაშ ჭველონი – ბუჩქნარი ლეშამუგეში; არჯანია//არჯანიაშ ლე(ა)ე – ლელე ნახუნავო-აბედათში (მარტვილის მუნიციპ.)...

ტოპონიმთა ამ რიგს უნდა მივაკუთვნოთ **ხაუყელი ← ხაუყელია ← ხა(უ)ყალია** (?). თუკი ტოპონიმის წარმოქმნის ეს გზა მისაღებია, მაშინ ხაუყელის

პარალელურ ფორმად ისტორიულ წყაროში დაფიქსირებულ ტოპონიმ **სახაუ-ველოსათვის** (← სახაჟალიო?) ამოსავალი ფუძე გვარი **ხაჟალია** უნდა ყოფილიყო, რომელიც, სავარაუდოდ, ამ სახელწოდებით აღნიშნულ ტერიტორიაზე იყო დამკვიდრებული. სა- პრეფიქსი „საგანგებო დანიშნულების ტოპოფორმანტია: გვარისაგან სა- პრეფიქსით ნაწარმოები სახელი წარმოშობითვე ადგილის საკუთარი სახელია“ (ცხადაია, 1985: 156). სამეგრელოში ამ პრეფიქსით ნაწარმოები მრავალი ტოპონიმი ფიქსირებული. შდრ. სამესხიო, საბერულავო, საელიავო, სანაჭყებო, საკოზმა(ო), საზაქარაიო, სალოგუო, სანარსიო, სასოსელიო, საშულაიო, სახეციო, საჯალალონიო, სააფაქიო, საკეშილა, საანჯაფარიო, საკვირკველიო, სადგებო კუნთხუ და ა. შ. (იქვე: 156-161).

§5.39. სიდა

სიდა სოფელი და თემის ცენტრია ქირის მარჯვენა შენაკადის – სიდანყარის ხეობაში. სოფელი ზ. დ. 20 მ-ზე მდებარეობს და გალს 8 კმ-ით არის დაშორებული.

სიდა არქანჯელო ლამბერტისა და 1654 წელს შედგენილ ე. წ. ლათინურენოვან რუკაზე Suddas-ის ფორმითაა აღნიშნული ერისწყლის მარცხენა მხარეს, ხვითს ქვემოთ. სიდა მოხსენებულია ლევან II დადიანის მიერ ჯვარზე შესრულებულ წარწერაში: „სუდისა ნადირობაში ცხენი ხრამსა ჩამივარდა და წამექცა. იპრიანა წყალობამან ღვთისა-მან და მოვრჩი, შეწევნითა შენითა, წმიდაო გიორგი...“ (ბროსე, 2011: 101). მარი ბროსეს აზრით, ეს ამბავი უნდა მომხდარიყო 1625 წლამდე, ლევანის ჭაბუკობის პერიოდში (იქვე). სოფლის სახელწოდების ადგილობრივი ვარიანტია **სჯდა**. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას ცნობით, 1930 წლისათვის არსებობდა სიდა-ნაბაკევის სასოფლო საბჭო, რომელიც შემდეგ სიდას, ზემო ბარლებისა და ქვემო ბარლების სასოფლო საბჭოებად დაშლილა (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 293). მკვლევრებს მოხმობილი აქვთ „სიდის“ ხალხური ეტიმოლოგია: „ღელისპირას ოჩოკოჩი (მეგრ. „ტყის კაცი“) და ქალიშვილი შეხვედრიან ერთმანეთს. შეშინებული ქალიშვილი ოჩოკოჩს ასე დაუშოშმინებია: სი და დო მა ჯიმა („შენ და და მე ძმა“). ამის მერე დარქმევია სიდა“ (იქვე).

სახელწოდება სიდას „ახლებური“ ინტერპრეტაცია შემოგვთავაზა ეთნოლოგმა მ. თხაინუხოვმა. ოიკონიმ „სიდას“ ავტორი აფხაზურ სახელ „სიტ“-ს უკავშირებს და მიაჩნია, რომ სოფლის სახელი მისგანაა წარმოქმნილი. თვით **სიტ** კი, მ. თხაინუხოვის აზრით, აბაზათა ბაშილბაის ტომს უნდა უკავშირდებოდეს (Тхайцухов, 2006: 156-157).

ტოპონიმ **სიდას//სჯდას** შინაარსის ამოცნობის თვალსაზრისით გარკვეული ინტერესის შემცველია „სიდა“ სიტყვის მეგრული მნიშვნელობების მიმართება საკვლევ სახელთან. კერძოდ, ესაა „შავმინა, ფოსფორიანი, მპალა მინა“, ან „სინათლიანი, ნათელი, მზით განათებული ადგილი“ (შდრ. ა. ქობალიას განმარტება – 2010: 592). შდრ. ლაზ. **სიდ-**, **სიდ-ერ-ი** (ტოპ.) (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, I, 2015: 834).

ნიშანდობლივია ის ფაქტი, რომ ადგილი სიდას//სჯდას ფორმით დამონმებულია აგრეთვე მარტვილის რაიონის სოფ. ვახაში. ასე ეწოდება საბალახოს შიხინყარის მარჯვენა ნაპირას, ფერდობზე. იქვე სერს ააგირძიმეასა და მდ. ვახას შუა სიდაშ გონგი ეწოდება (ცხადაია, VI, 2012: 546). „სიდის“ ეტიმოლოგიაზე იხ: კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 114-115; მისივე, „ქართველური მემკვიდრეობა“, XVII, 2013: 163).

§5.40. სუბეიში//სუბვი

ისტორიული სოფელია. ფიქრობენ, რომ ასე ეწოდებოდა დასახლებული პუნქტი გალის რაიონში, ოქუშმწყარის ხეობაში, სადაც ამჟამად მდებარეობს სოფელი და თემის ცენტრი აჩიგვარის სახელწოდებით (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 173-174, 232).

XVII ს-ის იტალიელი მისიონერის – არქანჯელო ლამბერტისა და ე. ნ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“, მდ. ოქუშმის მარჯვენა მხარეს აღნიშნული **Subeis** სწორედ აჩიგვარაში ლოკალიზდება (ზუხბაია, 1998: 133; ოკუჯავა, 2002: 96). სუბეიში გვხვდება მალაქია კათალიკოსის მიერ ბიჭვინთის ტაძრისადმი შეწირულობის წიგნში: „ამას გარეთ სუბეიშს სასახლე გამიკეთებია, საყდარი დამიდგამს...“ (ქსძ, III: 50). 1621 წლით თარიღდება „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი“, რომელშიც სოფელი „სუბეისა“ და „სუბვის“ ფორმითაა მოხსენიებული: „მრთებს სუბეის ლუაჯაგაის მოინალობაჲ, თოსკუამიას პეტრიას მეჯოგობაჲ“ (კაკაბაძე, 1914: 3). იმავე დავთრიდან ირკვევა, რომ „სუბვის სასახლე“ სოფ. მუხურის მახლობლად მდებარეობს, მისი „მიმდგამია“. იქვე ჩამოთვლილია მუხურელ და სუბეიშელ საეკლესიო გლეხთა გვარები: კიტია, პერტია, ქორჩოლუა, ჯაკონია, ლუაჯაგია, არტონია, ხვნგია, მიქელია, ბიგუა, ჯიმია... (იქვე: 31-33).

პ. ინგოროყვას მოსაზრებით, სუბეიში ერქვა აგრეთვე ნავსადგურს აფხაზეთის ჯიქეთში, მდ. ახუნთას (ახლანდ. მდ. შახე) შესართავთან. ამასთანავე, სუბეიში ყოფილა პარალელური სახელწოდება მდ. შახესი, რასაც მონმობს XIX ს-ისა და XX ს-ის დასაწყისში შედგენილი რუკებიც. კერძოდ: ლ. ლიულიეს

რუკაზე (1857 წ.) აღნიშნულია მდ. შახე (სუბეშის), ხოლო ა. მარქსის ატლასში (1905 წ.), მდ. შახეს შესართავთან – пост Головинский (Субеших) (ინგოროყვა, 1954: 166).

კ. ოკუჯავა იმონებს გენერალ გოლოვინის 1839 წლით დათარიღებულ ერთ-ერთ პატაკს, რომელშიც აღნიშნულია, რომ მდ. შახეს შესართავიდან ერთი ვერსის დაშორებით, ჩრდილოეთით, ზღვაში ჩაედინება მდ. სუბაში. მას იცნობს XVII ს-ის იტალიელი მისიონერი ჯოვანი და ლუკა. თურქი მოგზაურის – ევლია ჩელების მიერ მოხსენიებული ნავსადგური „უსუვიში“, ციხესიმაგრითურთ – სწორედ სუბაში უნდა იყოს. მაშასადამე, მდ. შახეს შესართავთან, ჩრდილოეთით, ერთი ვერსის დაშორებით, ზღვაში ჩაედინებოდა მდ. სუბაში და მის ნაპირას, ზღვის შესართავთან, მდებარეობდა ამავე სახელწოდების სოფელი (ოკუჯავა, 2012: 43-44).

პ. ინგოროყვა ტოპონიმ „სუბეშში“ გამოყოფდა ფუძე-სიტყვას **სუბე** და ზანურ ბოლოკიდურ ფორმანტს **-ეშ-ი**. ამასთანავე, სუბე-ს (სუბ-ი//სუბ-უ) მიიჩნევდა ზუბ-ი//ზუფ-უ გეოგრაფიული სახელწოდების სახესხვაობად. მეცნიერის დაკვირვებით, ზანური -ეშ-ი ზოგადქართული -ის-ი სუფიქსის იდენტურია. როგორც ფუძით, ისე გრამატიკული აღნაგობით, გეოგრაფიულ სახელებს – სობისსა (სოფლები გორის რაიონში. აკონკრეტებენ: ზემო და ქვემო სობისი) და სუბეშს ასევე იდენტურად მიიჩნევდა (იქვე: 166).

კ. ოკუჯავას დაკვირვებით, „სუბაშში“ უნდა გამოიყოს სუბ- ძირი და ზანურ-სვანური გეოგრაფიული სახელების მანარმოებელი -აშ-ი სუფიქსი. მკვლევარი ფიქრობს, რომ სუბ- ძირის ფონეტიკური ნაირსახეობა უნდა იყოს **ზუბი** (ასე ეწოდება სოფლებს ცაგერისა და ხობის რაიონებში) და ზუფუ (ახლანდ. ლიხნი) (ოკუჯავა, 2012: 44-45). „სუბ-ძირიანი ტოპონიმები, – წერს კ. ოკუჯავა, – არა მხოლოდ დასავლურ-ქართული, არამედ საერთო ქართული უძველესი სატომო სახელიდან მომდინარედ შეიძლება ჩავთვალოთ“ (იქვე: 45).

აღნიშნულ საკითხს მკვლევარი ადრე გამოქვეყნებულ ნაშრომშიც შეეხო: **სუბ-//ზუფ-** ძირი და ზანური **-ში** სუფიქსი კ. ოკუჯავას მაშინაც აფიქრებინებდა, რომ ზუფუ და სუბეში ქართული სუფიქსებით გაფორმებული და, მაშასადამე, ქართული წარმოშობის ტოპონიმები იყო. ამასთანავე, გვიანი შუა საუკუნეების ქართულ საისტორიო წყაროებში დადასტურებულ „სუბე“ ვარიანტში იგი გამოყოფდა **-ვი** სუფიქსს და მას ჩვეულებრივ, ტოპონიმების მანარმოებელ ქართულ სუფიქსად მიიჩნევდა. კ. ოკუჯავას აზრით, სწორედ -ვი სუფიქსი გამოიყოფა ტოპონიმებში: მოქვი, ლიახვი, არაგვი, თმოგვი, კეხვი და ა. შ. (ოკუჯავა, 2002: 78, 96).

ჩემი აზრით, საისტორიო წყაროებში დადასტურებული ტოპონიმ **სუბეიშისა** (ნათესაობითი ბრუნვის -იმ სუფიქსისა და სახელობითი ბრუნვის -ი სუფიქსით) და მისი ვარიანტის – **სუბვის** ამოსავალი უნდა იყოს მეგრული **სუბე, სუბვი, სუბი**, რაც „მაღლობს, შემადლებას“ ნიშნავს. სამეგრელო-სამურზაყანოში ამ მნიშვნელობით გამოიყენება აგრეთვე სიტყვა ზუბი.

ა. ქობალია „მეგრულ ლექსიკონში“ ამ სიტყვის შემდეგ მნიშვნელობას გვთავაზობს: „**ზუბი** ბორცვი, გორაკი; მთის უღრანი ტყე“ (ქობალია, 2010: 311). ამავე ლექსიკონის მიხედვით, სუბეში იგივეა, რაც „მაღლობისა“ (იქვე, გვ. 596).

მაშასადამე, -(ი)ში კოლხური სუფიქსით ნაწარმოები დასახლებული პუნქტის სახელწოდება სუბე-იმ-ი შინაარსობრივად ისეთივე მნიშვნელობისაა, როგორისაც სამეგრელოში დამონებული ტოპონიმები: გაგურუში, გაგურუ, გუგურო, გუგურუ „მცირე ბორცვი, შემადლება“ და ა. შ. “ („სუბეიშის // სუბვის“ ეტიმოლოგიაზე იხ. კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013:115-117; მისივე, „ქართველური მემკვიდრეობა“, XVII, 2013: 163-165).

ს. კეკუა იზიარებს ჩვენს მოსაზრებას და იქვე დასძენს, რომ **სუბეიში, სუბე, სუბვი, სუბვი** პარალელური ფორმებიდან თავდაპირველი სუბე-მ (სახელობითი ბრუნვის ნიშნითურთ) უნდა იყოს. მომდევნო ეტაპის ფორმაა **სუბე** (ბრუნვის ნიშნის გარეშე), ხოლო ყველაზე გვიანდელი **სუბე-იმ-ი** ვარიანტი (ნანათესაობითარი მეორეული ფორმა). შუბვი-ი ვარიანტს მკვლევარი სუბე-მ ფორმის პარალელურ ფორმად თვლის, იმ შემთხვევაში, თუკი მოცემული ფუძის არქტივად დასაშვები იქნებოდა *სუბვე-ი (კეკუა, 2017: 185).

§5.41. ტოგონი

ტოგონი ეწოდება სოფელს ერისწყლის მარჯვენა ნაპირას, გალის რაიონის აჩიგვარის თემში. გალს 13 კმ-ით არის დაშორებული და ზ. დ. 20 მ-ზეა.

კავკასიის მხარის 1886 წლის აღწერის მიხედვით, სოხუმის „ოკრუგის“ გუდავის თემის სოფლებს შორის დასახლებულია **ტაგონი** 9 კომლით. მათ შორის 29 სული მამაკაცია, 17 – ქალი. ამათგან 1 კომლი მეგრელია, 8 კომლი კი სამურზაყანოელად არის დასახლებული.

საბჭოთა წყობილების პირველ წლებში მისთვის სოფლის სტატუსი უნდა გაეუქმებინათ, რადგან 1930 წლის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარში ტოგონი დასახლებული არ არის. 1949 წლის დაყოფის თანახმად, ტოგონი სოფელია აჩიგვარის სასოფლო საბჭოში (დაყოფა, 1949: 123).

პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ძველ ქართულ სიტყვა **ტოგონს** უკავშირებენ სულხან-საბა ორბელიანის, ნიკო და დავით ჩუბინაშვილების ლექსიკონებში დასახელებულ **ტუგუნი** ფორმას, „რაც ამფითეატრს უნდა გულისხმობდეს“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 295). ტოპონიმი ტოგონი დასტურდება იმერეთისა და გურიის ტოპონიმიასიკ. გურულ დიალექტში ტომონი სიტყვა „ჭაობიანი, წყალჩამდგარი ადგილის“ აღმნიშვნელია (ჯაჯანიძე, I, 1977: 126). ფიქრობენ, რომ მეტაფორული გეოგრაფიული ტერმინი ტოგონი შემალღებული ადგილის, ვაკე-ბორცვის აღმნიშვნელია (იქვე: 295).

თ. მიბჩუანის მოსაზრებით, სოფლის სახელწოდების ამოსავალია სვანური ტოგან//ტუგენ – ქვითკირის სახლის ქვედა სართულის (მაჩუბის) კედელში სამეურნეო იარაღების ჩასაწყობად საგანგებოდ ამოჭრილი ადგილი (მიბჩუანი, 1989: 255). პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ეჭვქვეშ აყენებენ ასეთ განმარტებას და შენიშნავენ: „ტოპონიმის ასეთი მოტივაცია ძნელი გასაზიარებელია, თუმცა კი შეუძლებელი არაა, სვანური **ტოგენ//ტუგენ** სიტყვის სემანტიკა ძველი ქართულის **ტუგუნ**- ლექსემასთან იყოს დაკავშირებული“ (იქვე: 295). ავტორები იმონებენ ტოგონელი ინფორმატორის განმარტებასაც: **ტოგონეს** ძალიან ღრმა და ფართო წყალზე იტყვიან. აჩიგვარის ბებესირში ტოგონე წყალია (იქვე).

ტოგო, ტოგონი სამურზაყანოში სხვა მნიშვნელობითაც გამოიყენება. ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“ მოცემულია სიტყვის სამი მნიშვნელობა: „კუმსი (მტევანი); მსუქანი (მინა); ჩაფსკვნილი (კაცი)“ (ქობალია, 2010: 603). აღნიშნული მნიშვნელობებიდან ტოპონიმ ტოგონის შინაარსი შესაძლებელია უკავშირდებოდეს მსუქან, ნოყიერ, უხვმოსავლიან მინას („ტოგონის“ ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. აგრეთვე: კეკელია, „ნონომასტიკური კრებული“, 2013: 117-118; მისივე, „ქართველოლოგია“, 4, 2014: 79-80).

§5.42. ტყაურუ

აფხაზეთის საკათალიკოსოს დოკუმენტებში მოხსენიებული ტყაურუ, პ. ინგოროყვას აზრით, ზღვისპირას მდებარე სოფელი უნდა ყოფილიყო. „ამას გვიჩვენებს ის გარემოება, რომ ამ სოფლის მოსახლეობას ბეგარად ედვა მენავეობა (მეთევზეობასთან ერთად)“, – ნერს მეცნიერი (ინგოროყვა, 1954: 176, სქოლიო 5). „აფხაზეთის საკათალიკოსო დიდი დავთარი“ გვაუწყებს: „არის ტყავრუს მეთევზე და მენავტი...“ (კაკაბაძე, 1914: 39). დასახელებულია ტყავრელი გლეხები და მათზე დაკისრებული ბეგარაც: თავაზა შამბიას, მამუტუა შამბიას, ქუქუალიამამბიას, უჩაკოჩი ჭუჭურიას და გაგამელს დ-თიას ემართათ „მენავტობა, მეთევზობა, საპურობო“ (იქვე: 39).

პ. ინგოროყვა შეეცადა ტოპონიმ „ტყაურუს“ ეტიმოლოგიის დადგენას და სახელწოდების ფუძე-სიტყვად გამოყო მეგრული **ტყა** სიტყვა, რომელიც ტყეს ნიშნავს, და შესაძარებლად იქვე დაიმონმა ზუგდიდის რაიონის სოფლის სახელწოდება **ტყაია** (იქვე: 176).

ტოპონიმ „ტყაურუს“ შედგენილობა სპეციალურად შეისწავლა პროფ. გიორგი როგავამ. მისი აზრით, XVI-XVII საუკუნეების ქართულ წერილობით ძეგლებში მოხსენიებული დასახლებული პუნქტის – **ტყაურუს//ტყავრუს** ადგილმდებარეობის დადგენა ძნელია, რამდენადაც სოფელი ამ სახელწოდებით ამჟამად ცნობილი არ არის. სავარაუდოდ, სოფელი უნდა ყოფილიყო ოჩამჩირის, ან გალის რაიონის ტერიტორიაზე (როგავა, თსუ შრომები, 93, 1960: 183). გ. როგავა ტოპონიმში ორ ზანურ ფუძეს გამოყოფს: **ტყა** „ტყე“ და **ურუ//ვრუ** ← **ყურუ** (← **ყურუ**), რომლებიც ქართული **ყრუ** ფუძის ზანური შესატყვისია. „ყურუ“ მეგრულში ამჟამად **ყრუს** მნიშვნელობით არ იხმარება. ეს ფუძე მეგრულში, როგორც ცნობილია, გვხვდება მნიშვნელობის გადახრით: **ყურუ** – „ბრიყვი“, „რეგვნი“, „გამოუცდელი“, „ახალგაზრდა“. ქართ. **ყრუ** მიღებულია **ყურ** ფუძისაგან უქონლობის -უ სუფიქსის საშუალებით. ასევე მეგრ. **ყურუ** ← **ყურ-უ**, ე. ი. უყურო, აქედან **ყრუ**“ (იქვე: 183). მაშასადამე, გ. როგავას გააზრებით, ტყა-ურუ ← ტყა-ყურუ ძველი აგებულების ორშემადგენლიანი კომპოზიტია, პოსტპოზიციური მსაზღვრელით, და სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ტყე ყრუს, ე. ი. უღრან ტყეს, ტევრს“. ზანური **ყ** **ყ**-ს დასუსტების გზით არის მიღებული. მაშასადამე, XVI-XVII საუკუნეების მეგრულში **ყ**-ს **ყ**-ში გადასვლის პროცესი დასრულებული ყოფილა, ვინაიდან წერილობით წყაროებში მეგრ. **ყურუ** გადმოცემულია **ურუ//ვრუ** ფორმით (იქვე: 183-184).

ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ტოპონიმი **ტყაური** სამეგრელოში სხვაგანაც გვხვდება. კერძოდ, ხობის რაიონის სოფ. გამომლა შუა ხორგაში ტყესთან მდებარე სახნავს „ტყაურს“ ეძახიან. პ. ცხადაია შენიშნავს, რომ ტყაური, საერთოდ, ტყისპირა სახნავის სახელწოდებაა (ცხადაია, III, 2007: 232). **ტყაური** ეწოდება აგრეთვე მთას ხობის რაიონის სოფ. მათხოჯში (საქ. ტოპ., III, 2003: 303). ა. ფაილოძე შედარებით ზუსტ ლოკალიზაციას წარმოგვიდგენს და წერს, რომ ტყაური სალორალას შემდეგ იწყება. ტოპონიმს ახლავს შემდეგი განმარტება: „ტყა მეგრულად ტყეა, ტყაური ტყიანს ნიშნავს“ (ფაილოძე, 2014: 55). ამასთანავე, ტყაური რქმევია პატარა სოფელს ამ ტყეში. „შავმა ქირმა აჰყარა. სახელი ტყიანს ნიშნავს“, – წერს ა. ფაილოძე (იქვე: 141). **ტყაურისყელი** ვინრო გზა-გასასვლელია მთაში, სოფ. მათხოჯში, სადაც მარხილსაც კი უჭირს გავლა (იქვე: 141).

ტოპონიმ **ნატყაურ**-ში ნა- პრეფიქსი წინავითარებას გამოხატავს. დამონმე-ბულ გეოგრაფიულ სახელში დაკარგულია -უ სუფიქსი (შდრ. ნაკარგ, ნაჯიხე, ნაყვანე, ნაქერე, ნაჭკიდე. ამოსავალი ფუძე-სიტყვაა **ტყა-ურ**. **ნატყაურ** ეწოდება მინდორს ხობის რაიონის სოფ. გამოლმა ქარიატაში, ხობისწყლის მარჯვენა მხარეს, სანურნუმოდ სახელდებული უბნის ჩრდილოეთ შემოგარენში. პ. ცხა-დაიას მიერ ჩანერილ ტოპონიმს ახლავს ინფორმანტის შემდეგი ცნობა: „უწინ აქ ყოფილა ტყაურუ, ე. ი. სახნავი ახალნაკაფზე, ან ტყისპირა ამონადირკვზე (ცხა-დაია, III, 2007: 187).

ტყაური სიტყვას მეგრულში რამდენიმე მნიშვნელობა შეუძენია. კერძოდ, ტყაური ეწოდება ტყიან, ბალახბულახიან ადგილს (ქობალია, 2010: 176).

თუკი ჩავთვლით, რომ ტოპონიმ ტყაურის უწინდელი ფორმა **ტყაყურუ** იყო, მაშინ სახელწოდება უნდა გავიზროთ, როგორც „ყრუ, გაუვალი, უღრანი ტყე“. შდრ. **ტყაურუმი** – დაბურული, უღრანი ტყე; **ტყაურიწუ** – უსიერი ტყე (ქობალია, იქვე: 606). შდრ. „*ყურ-უ „ყრუ“; ლაზ. მტა-ურუ < *მტკა-ყურუ = ტყე-ყრუ (მიკროტოპ. აღვან-ში) – მეგრ. **ყურ-უ** „ყრუ“; შდრ. მეგრ. **ტყა-ურუ** = ტყე-ყრუ (ტოპ. აფხაზეთში); ქართ. **ყრ-უ**, მეგრ. **ყურუ**-მია კოჩი „უკმეხი“ (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, I, 2015: 859).

ტყის სახელწოდება მეტონიმის კანონის ზემოქმედებით იმ სოფლის სახელად ქცეულა, რაც ამ ტყის მახლობლად მდებარეობდა (შდრ. ტერმინი **ტყირი** → დრიმონიმი **ტყირი** → ოიკონიმი **ტყირი**).

§5.43. ტყვარჩელი

ტყვარჩელი მდებარეობს ლალიძგის ხეობაში, ზ. დ. 200-600 მ-ზე. მდინარის გასწვრივ 17 კმ-ზე გაშენებული ქალაქი სოხუმიდან 80 კმ-ით არის დაშორებული. ქვემო დასახლებაში მდებარე ადმინისტრაციულ ცენტრს კვაზანი//კვეზანი ეწოდება. სამურზაყანოელნი სწორედ ამ დასახლებას მიიჩნევენ უწინდელ ტყვარჩელად. კვეზანის გარდა ტყვარჩელში მდებარე სხვა დასახლებებია აკარმარა, ჯანტუხა და კუმიზი (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 296). 1867 წელს აფხაზთა პირველი მასობრივი გადასახლების დროს სოფ. ტყვარჩელიდან თურქეთში გადაუსახლებიათ ვინმე ზაფას აშხოა (ხორავა 2004: 133).

1867 წელს აფხაზთა პირველი მასობრივი გადასახლების დროს სოფ. მოქვიდან თურქეთში გადასახლებულ მუჰაჯირთა სიაში დასახლებულია შემდეგი გვარები: ჭოლოკუა, ადლეიბა, ხვარაა, კერსალ, ქუთელია, არსია, ყაზან-ოლლი, ანჩაბაძე, თარბა, აშცა, ქარია (ქირია), ჩხონგურია, ჯინჯოლია, ჯინჯელ და ქუთარბა (ხორავა, 2004: 130-132).

აფხაზეთში 1890-1921 წლებში მოქმედი მართლმადიდებლური ეკლესია-მონასტრების სიაში დასახელებულია ტყვარჩელის 12 მოციქულის სახელობის ხის ეკლესია (გასვიანი, 2011: 215).

კავკასიის მხარის 1886 წლის სტატისტიკური ცნობარის მიხედვით, ტყვარჩელი სოფელია კოდორის ხეობაში, გუფის თემში. მათ შორის 743 სული მამაკაცია, 683 – ქალი. სულ 1426 სული (Сводь..., 1893: 14).

ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის 1925 წლის ცნობარი გვაუწყებს, რომ **ტყვარჩელი** სასოფლო საბჭოა კოდორის მაზრაში (დაყოფა, 1925: 127). ადმ.-ტერიტ. დაყოფის 1930 წლის ცნობარიდან ირკვევა, რომ კოდორის მაზრაში არსებული ტყვარჩელის სასოფლო საბჭო ოთხ სოფელს აერთიანებდა: ათიშადუს, აკუარჩაპანს, აძხიდას და ტყვარჩელს/აბგიგდარას. ამ უკანასკნელში 108 კომლი (507 სული) სახლობდა. მათ შორის ერთი რუსი იყო, დანარჩენი – აფხაზი (დაყოფა, 1930: 163). 1961 წლის ცნობარის მიხედვით ტყვარჩელის სასოფლო საბჭოში კვლავ ოთხი სოფელი შედის: ატიშადუ, აბლიღდარა, აძხიდა და აყვარჩაფანი (დაყოფა, 1961: 125).

ტოპონიმ „ტყვარჩელის“ ისტორია-ეტიმოლოგიის შესახებ ვრცელი ანალიზი მოცემულია ცნობილი აფხაზი ტოპონიმისტის – ვალერი კვარჭიას ნაშრომში. მკვლევარი საკუთარ მოსაზრებასაც გვთავაზობს: «**Тквәрчал (Ткуарчал, Ткварчели)** – в настоящее время город и село, в прошлом как село указывается на картах XIX века на левом берегу р. Галидзга, в ее верховьях. Впервые название **Ткуарчал** в форме **Корчал** фиксируется Бларамбергом в 1830 году.

Ткварчал у Нордмана в работе, изданной в 1839 году (Нордман, с. 422). Далее оно встречается на картах как **Ткварчел** (К – 20), **Кварчелы**, **Кварчал** (К – 21, К – 22), **Ткуарчал** (К – 26). В советское время – в тридцатые годы, в связи с начавшейся разработкой ткварчельских каменноугольных копий, здесь возникает крупное поселение городского типа. Поселок быстро разрастается и в 1942 году утверждается в статусе города.

Его территория охватила часть села **Ткуарчал** и населенные пункты Квазана (К – 23) или Куазан (нижняя площадка) и Абгигдара (Абгигдара), отмечающейся в источниках с первой половины XIX века как Багишдара (Нордман, с. 422), Абгих-дара (К-20), Бегигдара (К-22). В пределы города вошли также местности Кумыз (Нордман, с. 422) и Акармара (абх. Ақармара), занимающие ущелье реки Галидзга.

С городом и селом **Тквәрчал** грузинские исследователи Ингорюкვა, Гамахარия, Гогия отождествляют с **Ткваджа** карт Ламберти и Каstellи (1654 г.). Видимо эти авторы не совсем хорошо представляют, где Ткварчал (Ткварчели), ибо

согласно этим картам, Ткваджа находится далеко от территории Ткуарчал, в частности выше современного села Джгерда в горах... Фиксация на некоторых картах форм **Корчал, Кварчал, Кварчелы** (срав. с коренной фамилией этого села Куарчеи или Кварчия, а в с. Ачандара Кварчелиа), может быть указанием на то, что препозиционное **-т** в Ткварчал есть наращение. Например, фамилия **Кварчеи (Кварчия)** в источниках фиксируется иногда как **Т-кварчеи, Т-кварчия**. Поэтому, и в препозиции названия **Т-Кварчал**, скорее всего имеем основу **Кварч (Кварч)**, что и в названиях поселка и переправы через р. Аалзга (Галидзга) в с. **Ткуарчал – Акварчагъан (А-Кварч-агъан)**, а также местной горы **Акварч ахэы**. Слово **Акварч** в абхазском языке означает «укрытие из сухосложенных камней (булыжников)», «временная крепость», «укрепление», «дамба». Отсюда первое – **Акварч-агъан** переводится как «крепостной брод», где агъан «брод», а второе – **Акварч ахэы** букв. «крепостная гора» – от ахэы «гора, возвышенность».

Думается, что и форма **Кварчал** не первична. Она может быть из исходного **Кварч-цъал**. Трансформация Кварч-цъал в Кварчал является результатом ассимиляции **-цъ** – препозиционным **-ч**. Окончание **цъал** (а не ал, как полагают некоторые авторы) означает в абхазском «хребет» (ахэда-цъал – «шейный хребет», абга-цъал «спинной хребет»), т. е. **Кварчал** из **Кварчцъал** «крепостной хребет». Название **Кварчцъал** «крепостной хребет» вполне соответствует хребту на левобережье р. Галидзга, начинающийся в с. Акварчапан, с г. Акварча хэы и тянущийся вдоль реки до села Агэы-Бедиа. По этому хребту шла древняя дорога к восточным абхазским горам и в Грузию. На ней же расположены внушительная крепость Нарджхоу и Бедийский христианский храм. Думается, что и название села **Цъал** означает «хребет» и связано с Джалским хребтом. Эта же основа и в названии г **Хэацъал (Ходжал)**, букв. «гора-хребет», а также и в наименовании села **Чхэартал (груз. Чхортоли)** из **Цъыхэа-р-цъал** «Джухский хребет» или «хребет Джухов» (см. Чхэартал). Трапедия – см. **Ахтхэы**» (Кварчия, 2006: 248-250).

ისტორიკოსი ბ. ხორავა ფიქრობს, რომ XVII ს-ის იტალიელი მისიონერების – ლამბერტისა და კასტელის რუკებზე აღნიშნული **ტკვაჯა** იგივე სოფ. ტყვარჩელია. მკვლევარი იზიარებს ტოპონიმის თ. გვანცელაძისეულ განმარტებას (ხორავა, 2004: 103; იხ. აგრეთვე ბერაძე, ხორავა, „ქ. თ.“, VI, 2013: 108). რუკაზე დატანილი **Tqugia** (ტკვაჯა), ჩვენი აზრით, ტყვარჩელი არ უნდა იყოს, არამედ უნინ არსებობდა სოფელი ამ სახელწოდებით. ტკვაჯა, ვ. ზუხბაიას აზრით, ჯგერდეს სექტორში მდებარე სოფელი იყო, ასეთი სახელწოდების სოფელი კი ამჟამად არ არსებობს (ზუხბაია, 2000: 82).

ხალხური ეტიმოლოგია ოიკონიმ „ტყვარჩელისა“ ასეთია: ბზის გასატანი მასალა აქ იყო „ტყვარჩილი“ – გრძლად დაწყობილი (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 296). ტყვარჩელის ეტიმოლოგიას პირველად ი. ყიფშიძე შეეხო. მან ამოსავალ ვარიანტად მიჩნეული **ტყვარჩელი** „თეთრ კიბედ“ განმარტა. **ტყვა/ტყვა** იგივეა, რაც საფეხურებით ჩაჭრილი მორი, საცალფეხო კიბე, ხოლო **ჩე** „თეთრის“ შესატყვისია (მსჯელობისათვის იხ. ყიფშიძე, 1914: 329).

პ. ინგოროყვა **ტყვარჩელში** გამოყოფდა ორ სიტყვას: **ტყვა** „კიბე“, **რჩელი** „დაფენილი“ (ინგოროყვა, 1954: 172). ვ. ზუხბაია იზიარებს იმ თვალსაზრისს, რომ ლალიძგის ხეობაში, ქვედა მინერალურ წყაროსთან ჩასასვლელად დაგებული-დაფენილი ყოფილა კიბე (ტყვარჩელი), რომელმაც სახელი მისცა დასახლებულ პუნქტს (ზუხბაია, 2000: 81). ქ. ლომთათიძემ ტოპონიმში მეორე კომპონენტად გამოყო ქართული **რეც** ფუძის ზანური შესატყვისიდან მომდინარე **ფენილის** (განფენილის) შინაარსის მქონე სიტყვა, ხოლო **ტყვა** დაუკავშირა **ტყვ(ი)ა** სიტყვას, რომელიც, მკვლევრის აზრით, „უნდა მიუთითებდეს ტყვიის (ე. ი. მადნის) არსებობაზე აღნიშნულ ადგილას. შესაბამისად, **ტყვარჩელი** უნდა ნიშნავდეს ტყვია (resp. მადან) – ფენილს (მოფენილს, განფენილს)“ (ლომთათიძე, სამეცნ. კონფერენცია, 1994: 9). კ. ოკუჯავა სახელწოდებაში გამოყოფს **ტყვა** „კიბე“ სიტყვას, მაგრამ არაფერს ამბობს მეორე კომპონენტზე – **რჩელი** (ოკუჯავა, 2002: 102). ტოპონიმ „ტყვარჩელის“ შესახებ გამოთქმული მოსაზრებების ანალიზი მოცემულია ენათმეცნიერ თ. გვანცელაძის ნაშრომში. მისი აზრით, სახელწოდების ი. ყიფშიძისეული და პ. ინგოროყვასეული ეტიმოლოგია ხალხურ ეტიმოლოგიას უფრო ჰგავს. ქ. ლომთათიძის ვარაუდი ქ. ტყვარჩელის ტერიტორიაზე სამრეწველო მნიშვნელობის მქონე ქვანახშირის საბადოს არსებობას ემყარება. თუმცა გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ საბადოს სამრეწველო დამუშავება აქ მხოლოდ 1935 წელს დაიწყო და XX ს-ის 20-30-იან წლებამდე ტყვარჩელში საბადოს არსებობის შესახებ ადგილობრივმა მოსახლეობამ არაფერი იცოდა (გვანცელაძე, „არტანუჯი“, 10, 2000: 91).

თ. გვანცელაძე ტოპონიმ „ტყვარჩელის“ სხვაგვარი ახსნა შემოგვთავაზა. მან სახელწოდება მცენარის სახელის მხოლობითი რიცხვის ფორმას დაუკავშირა. მკვლევრის აზრით, სახელწოდების ამოსავალია მცენარე **ყოჩივარდას** მეგრული შესატყვისი **ტყვარჩელია//ტყვარჩელია**. თვით მცენარის მეგრული სახელწოდება ტყვარჩელია//ტყვარჩელია კომპოზიტია და „ტყავაშლილს, ტყავდაფენილს, ტყავდაგებულს“ ნიშნავს. მცენარის ბოტანიკურ-მორფოლოგიური თავისებურება – მიწაზე მცენარის ღეროს ირგვლივ ტყავივით სქელი და უხეში ფოთლების როზეტივით დაფენა მხარს უჭერს სახელწოდების ამგვარ ეტიმოლოგიას (იქვე: 91-92).

თ. გვანცელაძის ზოგადი დასკვნა ასეთია: ქ. ტყვარჩელის აფხაზური სახელი **ტყვარჩალ** მიღებულია აფხაზური ენისათვის დამახასიათებელი ნასესხები სიტყვების ადაპტაციის წესების სრული დაცვით: **ტყვ** კომპლექსი არ არის დამახასიათებელი აფხაზური წარმოშობის სიტყვებისათვის, სამაგიეროდ გვხვდება მხოლოდ ქართველიზმებში. მოხმობილია საილუსტრაციო მასალაც: აფხაზ. **ატყვა** – ქართ. **ტყვე**, **ატყვაცრა** „გასკდომა, აფეთქება“ – მეგრ. **ტყვაცი** „მეხის გავარდნა“ და ა. შ. მეგრულ მახვილიან ე ხმოვანს აფხაზურში კანონზომიერად ცვლის ა ხმოვანი. გარდა ამისა, რამდენადაც XVII-XVIII საუკუნემდე კოდორის მარცხენა ნაპირზე აფხაზური მოსახლეობა არ იყო, აფხაზური **ტყვარჩალ** ფორმა ამ დრომდე ვერ გაჩნდებოდა (იქვე: 92).

განსხვავებული თვალსაზრისი წამოაყენა გ. გასვიანმა, რომელმაც ტოპონიმი **ტყვარჩელი/ტყვარჩვალ** სვანურ ენაზე დაყრდნობით განმარტა, როგორც „შავტალახიანი მენყერი“ (გასვიანი, 2011: 191).

ტყვარჩელია // ტყვარჩელია მეგრულში „ყოჩივარდას“ შესატყვისია, ხოლო **ტყვარჩელი** აღნიშნავს ხის ფენილ კიბეს, ხეფენილს. მაგრამ ტოპონიმ „ტყვარჩელის“ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას საგულისხმოდ და ანგარიშგასანევად გვეჩვენება მეგრულში დადასტურებული ამ სიტყვის კიდევ ერთი მნიშვნელობა. კერძოდ, **ტყვარჩელი**, ამასთანავე, ნიშნავს „ხერგილს, დასტა-დასტა დაკეცილს, ერთმანეთზე დანყობილ-დალაგებულს“. **ტყვარჩელს** ხერგილზე, ყორეზე მაშინ იტყვიან, როცა ლოდები, ქვა-ლორღი, ხის მორები, ტოტები და ძეძვი ერთმანეთზეა დახერგილ-დახვავებული.

§5.44. ტყუბუნი

ქალაქ სოხუმის სამხრეთით, 4 კმ-ის დაშორებით, შავ ზღვასთან მდ. კელასურის შესართავთან მდებარეობს ნაქალაქარი, რომელიც ძველ წყაროებში დიოსკურიის სახელით არის ცნობილი. მისი პარალელური სახელწოდებაა **ტყუბუნი//ტყუბუნი**. პ. ინგოროყვა მსჯელობს ამ ორი სახელწოდების ურთიერთმართებაზე და აღნიშნავს, რომ ქალაქის ბერძნული სახელწოდება დიოსკურია დაკავშირებულია ღვთის შვილებად წოდებული ტყუპი ძმების – კასტორისა და პოლუქსის ლეგენდასთან, და წარმოადგენდა ქალაქის ადგილობრივი სახელწოდების – ტყუბუნის (ტყუბუნი resp.*ტყუბნი) ბერძნულ თარგმანს. „ქართული წარმოშობა ძველი დიოსკურიის სახელისა (დიოსკურია=ტყუბუნი, *ტყუბნი) უდავოდ უნდა ჩაითვალოს“ (ინგოროყვა, 1954: 147).

ზ. ანჩაბაძის ვარაუდით, სოხუმის აღმოსავლეთით მდებარე ადგილის სახელწოდება **ტყუბუნი**, ალბათ, კასტორისა და პოლიდეკეს, – ტყუპი ძმების

ასოციაციით უნდა შექმნილიყო და ქართულ „ტყუპს“ უკავშირდება (Анчабадзе, 1964: 152, და იქვე მითითებული ლიტრა). ამ მოსაზრებას არ იზიარებს თ. მიბჩუანი. მისი აზრით, სვანური სიტყვიდან **ტყუბულ** – „სოკო“ უნდა წარმოქმნილიყო ტოპონიმი **ტყუბუნი** (მიბჩუანი, 1989: 82). იმავე ნაშრომში, სოხუმის რაიონის სვანურენოვანი ტოპონიმების ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას თ. მიბჩუანი შენიშნავს, რომ **ტყუბუნ** ტოპონიმის ქართული „ტყუპ“ სიტყვიდან წარმომავლობა ნაკლებ სარწმუნოა, მით უმეტეს, თუკი გამოირიცხება დიოსკურიის ტყუბთან დაკავშირება. „ტყუბუნ“ არის სვანური „ტყუბულ“, რომელიც სოკოს ნიშნავს. ანალოგიური წარმოშობისაა ქ. ტყიბული... **ტყუბუნი//ტყიბული** სვანურად გაიგება როგორც სოკოიანი ადგილი“ (იქვე: 268).

ისტორიკოსი გერონტი გასვიანი ტოპონიმ „ცხუმს“ სვანურ სახელწოდებად მიიჩნევს და თავისი მოსაზრების გასამყარებლად იმ არგუმენტს იმონმებს, რომ სოხუმის ერთ-ერთი უბნის სახელწოდებასაც – ტყუბუნი, სვანურ ენაზე ორნაირი ახსნა აქვს: 1. **ტყუბ** სვანურად იგივეა, რაც „ტყუპი“ და შესაძლებელია მისი კავშირი დიოსკორებთან; 2. **ტყუბულ** სვანურ ენაზე იგივეა, რაც „სოკო“ (გასვიანი, 2011: 189).

ტყუბი, ტყუბური მეგრულში „ტყუპის“, „შეტყუბებულის“ შესატყვისია. **ტყუბა** „შეტყუბებულს“ ნიშნავს, ხოლო **ტყუბუნი**, ა. ქობალიას განმარტებით, იგივეა, რაც „ხშირი, ტყუპად გამოსხმული, შეტყუბებული“ (ქობალია, 2010: 607). საკვლევი ტოპონიმის მოტივაციისთვის საგულისხმოდ გვეჩვენება **ტყუბუნი** სიტყვის კიდევ ორი მნიშვნელობა მეგრულში: 1. გაუვალი ტყე; 2. ორპირი, ორწყალი (ქობალია, 2010: 607).

§5.45. ფიჩორი

ფიჩორი სოფელი და თემის ცენტრია გალის რაიონში, შავი ზღვის ნაპირას, ზ. დ. 3 მ-ზე. გალს 40 კმ-ით არის დაშორებული. თემი სამ სოფელს – ფიჩორს, ნაკარლალსა და ნაჭკადუს აერთიანებს.

1930 წლის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარში აღნიშნულია, რომ ფიჩორი 140-კომლიანი სოფელია ოტობაიას სასოფლო საბჭოში. მათ შორის 624 სული ქართველია, 11 – რუსი, 2 – სხვა დანარჩენი (დაყოფა, 1930: 154).

1949 წლის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარი გვამცნობს, რომ ფიჩორი სოფელია ამავე სახელწოდების სასოფლო საბჭოში, ნაქარლალსა და ნაჭკადუსთან ერთად (დაყოფა, 1949: 123).

1966 წლის ადმ.-ტერიტ. დაყოფის ცნობარის თანახმად, ფიჩორის სასოფლო საბჭო აერთიანებს სამ სოფელს: ფიჩორს, ნაქარგალს, (ალბათ ნაკარლალს) და ნაჭკადუს (დაყოფა, 1966: 113).

ფიჩორი ეწოდება აგრეთვე გურია-სამეგრელოს სასაზღვრო მდინარეს. გ. ელიავა „კეთილარის სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში ასახელებს „ფიშორს“ და აღნიშნავს, რომ ასე ეწოდება ნარიონალ ხაზს, სანრეტ არხს, რომელიც პალიასტომამდე გრძელდება (ელიავა, 1977: 61). იმავე „სასოფლო საბჭოში“ დამონმებულია ჰიდრონიმი **ფიჩორა**, შემდეგი განმარტებით: „წინათ მის ადგილას მდ. რიონი მიედინებოდა, შემდეგ მცირე ღელეს გაუკაფია გზა და მდინარედ ქცეულა. ფიჩორას მცირე ღელეს სინონიმად ამბობენ – **ფიჩორაე**, **„ფიჩორაცაი ნყარიე“** – ასე იტყვიან“ (იქვე: 64-65). პ. ცხადაიას ცნობით, მდ. ფიჩორი წარმოადგენს აბაშის მუნიციპალიტეტის საზღვარს ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტთან, სოფ. კეთილარში. ამავე სოფელში მდ. ფიჩორის მარჯვენა ნაპირას მდებარე სახნავს **ფიჩორა** ეწოდება (ცხადაია, VIII, 2013: 251).

საგულისხმოა, რომ სენაკის მუნიციპალიტეტის სოფ. ძველ სენაკში ღელეს ეწოდება **ფიჩორი**. იგი სათავეს იღებს ეკის მთაზე, პრობკაშ ჯასთან (ს. საჩიქობავო) და მარჯვენა მხრიდან უერთდება მდ. ნახურს (ცხადაია, VII, 2013: 368). ამ ღელის სათავესთან, საკირესა და სოფლის დასახლებულ ნაწილს შუა, ტყეს ეწოდება **ფიჩორიშ ტყა**. გადმოცემით, აქ ესახლა ფიჩორი ქანთარია და სახელწოდებაც აქედან მოდის (ცხადაია, VII, 2013).

ფიჩორის მარჯვენა შენაკადი – ღელე სოფ. საგვიჩოში (ზემო ქალადიდის თემი) **ფიჩორსარეკის** სახელწოდებით არის ცნობილი (ცხადაია, VII, 2013). სარეკი მიუთითებს იმ ადგილზე, სადაც მრეკავნი ნადირს სახუნდრისკენ ერეკებიან. შდრ.: სულხან-საბას განმარტება: „**სარეკი** – ნადირთ მოსალაღავი“ (ს.-ს. ორბელიანი, 1928: 298).

ფიჩორი პირსახელადაც დასტურდება (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 298-299). ო. ქაჯაიას „მეგრულ-ქართული ლექსიკონის“ მიხედვით, **ფიჩორუა** – სახელი **ფიჩორუნს** ზმნისა, იგივეა, რაც ფართო-ფართოდ დაჭრა (მაგ., ყველისა). წარმოდგენილია საილუსტრაციო მასალაც: **მურე, ეცვალი მუჭოე, დოგიფიჩორუნი?** – რაა, ეს ყველი როგორაა, რომ ფართო-ფართოდ (დიდნაჭრებად) დაგიჭრია“ (ქაჯაია, III, 2002: 104).

ფიჩორს სამურზაყანოში ეძახიან კანაფის თოკს, ბერის სამოსს (ქობალია, 2010: 627), მაგრამ ამ სიტყვის კიდევ ერთი მნიშვნელობა, რომელიც ა. ქობალიას ლექსიკონშია მოცემული, ტოპონიმ „ფიჩორის“ სხვაგვარი ეტიმოლოგიის საფუძველსაც იძლევა. კერძოდ, **ფიჩორი** აღნიშნავს ფართო, ვრცელ, ხალვათ, გაშლილ ადგილს (იქვე: 627). იმავე ლექსიკონის მიხედვით, **ფიჩუა** იგივეა, რაც

„შლა, ფენა“. **იფიჩუ** – იშლება, განეფინება (იქვე). შდრ. **ფიჩალი** – ფართო, გაშლილი, გადაფურჩენილი (ტოპონიმ „ფიჩორის“ ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. აგრეთვე: კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 118-119; მისივე, „ქართველოლოგია“, 4, 2014: 80-81).

ჰიდრონიმისა და ოიკონიმის ეტიმოლოგიის დადგენის მიზნით სალექსიკონო მასალებში მოცემული სიტყვის მნიშვნელობებიდან საინტერესოა ფიჩორის გააზრება ფართო, ვრცელ, ხალვათ, გაშლილ ადგილად. არც ისაა გამორიცხული, რომ ჰიდრონიმი და ოიკონიმი უკავშირდებოდეს მცენარე „მეკენძალის“ ლაზურ სახელწოდებას – **ფინჩორს** (*Aruneus vulgaris*; *волжанка обыкновенная*. ფშ. მონადირისმხალა, ყოვიპნკალა; მთ. კოპრნკალა, ყვავისპნკალაი; აჭ. აჯორიკა, აჯარკელა; იმ. ძირმაგარა; ლჩხ. მეჭეხი, გურ. მეჭეხა, ირმისბანარა; ხვს. ნადირთმხალა (მაყაშვილი, 1991: 48). შდრ.: **ფინჩორონა** – საზაფხულო ადგილი და ჩაის ფართობი **ფინჩორონა ირმალის** მარცხენა მხარეს; **ფინჩორონა მაჩხა** – ჩანჩქერი და კლდოვანი ადგილი ფინჩორონა ირმალზე (იხ. ჩალათაი-ალექსიში, „ქართველური ონომასტიკა“, IV, 2010: 97). მეკენძალის სახელწოდებად ფინჩორი მეგრულში დადასტურებული არ არის, თუმცა ეს როდი გამორიცხავს უწინ მეგრულშივე ამ ფიტონიმის არსებობას.

ოდენ მცენარის სახელწოდების გადაქცევა ტოპონიმად საკმაოდ ცნობილი მოვლენაა ტოპონიმიში. შდრ.: **ცაცხვი** – სოფელი ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში; **ზია** – სოფელი ხობის მუნიციპალიტეტში; **თელა** – სოფელი ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტში; **ჭანდარი** – სოფელი გურჯაანის მუნიციპალიტეტში; **იფხი** – სოფელი მესტიის მუნიციპალიტეტში (შდრ.: სვან. (ლაშხ.) იფხ „გვიმრა“); **ყვავილი** – სოფელი დუშეთის მუნიციპალიტეტში (მსჯელობისათვის იხ. კეკელია, ეძ, XV, 2018: 26-28).

§5.46. ფსკალი

ფსკალი ეწოდება სოფელს ოჩამჩირის რაიონში და სომხური ათარის თემში შედის. სოფელი მდებარეობს შავიზღვისპირა დაბლობზე, მდ. ჭაშის ზემოთ, ზ. დ. 150 მ-ზე. ოჩამჩირეს დაშორებულია 45 კმ-ით, ათარას – 6 კმ-ით (ქსე, X, 1986: 416). ფსკალში შემორჩენილია ადრეფეოდალური ხანის მცირე ზომის ციხის ნაშთი. იგი აშენებულია ფსკალის მთაზე და ფართობი 650 მ²-ია. 4 მეტრზე შემორჩენილი კედლების საერთო სიგრძე დაახლ. 125 მეტრია, სიგანე – 2 მეტრი. მოსაპირკეთებლად მშენებელს გამოუყენებია დიდი ზომის, (1,1+1,2 მ.) ქვები. ჩრდილო-დასავლეთით კედელი კვადრატული ფორმის კოშკით გაუმაგრებიათ. ციხეში მოხვედრა ორი მხრიდან შეუძლებოდა. დასახლება სამხრეთ-დასავლეთ-

თით უნდა ყოფილიყო. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამ ციხეს ფუნქციონირება უნდა დაეწყო IV საუკუნის ბოლოსა და V საუკუნის დასაწყისში (იხ. ჭუმბურიძე, 2009: 132). ი. ვორონოვის მოსაზრებით, ეს უნდა იყოს VI-VIII საუკუნეების ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენიებული ძახარის ციხე (Вороних, 1971: 27).

ვ. კვარცია შეეცადა, რომ ტოპონიმ **ფსკალში** თურქული **ყალა** (kale) ფუძე გამოეყო, რომელიც ციხესიმაგრეს ნიშნავს; თუმცა არაფერს ამბობს თავკიდურა **ფს** თანხმოვნების სემატიკურ-მორფოლოგიური რაობის შესახებ. თ. გვანცელაძე არამეცნიერულად მიიჩნევს ტოპონიმ ფსკალის ვ. კვარციასეულ ეტიმოლოგიას და შენიშნავს, რომ ეს სახელი არც აფხაზურია და არც აფხაზურ-თურქული. „იგი მომდინარეობს საფუტკრე სკის მეგრული **ფსკალ-ი** სახელწოდებისაგან. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ის, რომ ასეთი მოდელის ტოპონიმები – არსებითი სახელი მხოლოდითი რიცხვის ფორმაში – მეტად პროდუქტიულია ქართველურ ენობრივ სივრცეში (შდრ. ცაცხვი//ცხაცხუ, ტყვარჩელი, ხიდი, კლდე...)“ (გვანცელაძე, „ქ. ო.“, VI, 2013: 133). მეგრულში **სკა/ფსკა** აღნიშნავს „ფუტკარს“. ო. ქაჯიას განმარტებით, **ფსკა**: (< **ფსკალ**) შდრ. **ფსკალ-ეფი-ი** ფუტკრები“ (ქაჯია, IV, 2009: 513). შდრ. სკანაჭვი//ფსკანაჭვი – მინდორი ჯვარის სატყეოში, ბარხის ტყეში (ცხადაია, I, 2004: 172). **ფსკამ ქოფეს** ეძახიან ბუკს, სკას (ქობალია, 2010: 629). **სკაია/ფსკაია** „ფუტკარმრავალი ადგილია“, ხოლო **სკალონა/ფსკალონა** „საფუტკრეა“. ტოპონიმი ფსკალი, ჩვენი აზრით, იმ ადგილის აღმნიშვნელია, სადაც ფუტკრის ბუკები, სკები დგას (საფუტკრე ადგილი). შდრ. **ნა(ფ)სკალ** – 1. თხმელნარი ნაშამგეში; 2. მინდორი ლეთკანთში (ცხადაია, I, 2004: 105). **ნაფსკალ** აღნიშნავს ნასკევარ, ნასაფუტკრალ ადგილს. მ. ჩუხუა არ იზიარებს ჩვენს მოსაზრებას და შენიშნავს, რომ „ტოპონიმ „ფსკალ-ში“ ახსნას საჭიროებს ფინალური **ლ. ფსკალ-ი** აქ „მკვრივის“ მნიშვნელობითაა გამოყენებული და, ცხადია, მას არანაირი კავშირი არა აქვს **ფსკალ-ონ-ა-სთან** და **ნა-ფსკალ-თან**“.

§5.47. ფუნყური

ოქუმისა და ოხოჯის შესართავთან, აჩიგვარის თემში შემავალი სოფელი ფუნყური ზ. დ. 50 მ-ზე მდებარეობს და გალს 12 კმ-ითაა დაშორებული. სოფელი ამავე სახელწოდებით მდ. ოქუმის მარჯვენა ნაპირას, წარჩის თემშიცაა და ესაზღვრება აჩიგვარის თემის სოფ. ფუნყურს. ტოპონიმი Pozcuar ფორმით აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტისა და ლათინურენოვან „კოლხეთის, ანუ სამეგრელოს, რუკაზე“. 1640 წლის 2 თებერვალს ფუნყურს სწვევია რუსი ელჩი ფედოტ ელჩინი: „поехали в село Пудцкыр... а в селе Путцкуре стоит церковь деревянная“ (Белокуров, 1888: 323). მეორე რუსი ელჩის – პავლე ზახარევის მოხსენებით ბა-

რათში სოფლის სახელწოდებად გვხვდება Пыскурь და Пискурь ფორმები (იქვე: 350).

ვ. კვარჭია შენიშნავს: «**Пацкьыр (Пацкир)** – один из комонимов Цебельды, встречающийся в материалах первой половины XIX века (К-20, К-23). Локализуется он на левой стороне речки, именуемой на одних картах Пацкир (К-25), а других Бариал (К-23). В 1874 году в Пацкире получил надел коллежский советник, прогрессивный общественный и политический деятель Н. И. Воронов. С начала XX века дом Вороновых, известный под именем «Ясочка», стал явочной квартирой революционеров-большевиков. В связи с пребыванием здесь Вороновых с. Пацкир получает новое название Юриевское//Юрьевка – от имени сына Н. Воронова Юрия Николаевича. Село Юрьевка переименована в 40-е в Зегани груз. «нагорье» (нет указа). С 1994 года официальное название местности Пацкьыр (Пацкир). Думается, что последнее родственно термину **а-быцкьар** «копье» (один из видов копья) или же «рогатина» (см. Хеция А. Д. Терминология охотничьего вооружения в абхазском языке, Кавказ: история, культура, традиции, языки. Сухум. 2004. С. 548). Вместе с тем, не исключено, что **Пацкьыр** может быть турецким названием, срав. с топонимом в Турции **Бозкыр** (Турция. Указ. географических названий, с. 3)» (Кварчия, 2006: 224-225).

პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა იმონებენ ხალხურ ეტიმოლოგიას: ამ ადგილას, რასაც უნინ გოჩეხილი რქმევია, კაცს ჩამოუვლია და ცუდი, დაქცეული ადგილის მნახველს უთქვამს: „ფუ, ნწყელი“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 301). თვითავტორები ფიქრობენ, რომ **ფუ** უნდა იყოს ერთგვარი უნაყოფო წითელი ფერის მიწის სახეობის აღმნიშვნელი **ფუქი** სიტყვის ბოლომოკვეცილი ფორმა, ხოლო **წყელი** მეგრულში დაქცეული, ჩახრამული ადგილის აღმნიშვნელია და წარმოადგენს **წყელა** „დაქცევა, ჩაძირვა“ ზმნის მიმღებობას. მაშასადამე, მათი აზრით, ტოპონიმის წარმომავლობას შემდეგი გზა უნდა გაეგვლო: **ფუქი წყელი** → **ფუნყელი** (იქვე: 301).

ტოპონიმ „ფუნყურზე“ მსჯელობა მოცემულია პ. ცხადაიას მეორე ნაშრომშიც. ფუნყური მეგრულის მონაცემებით უნდა აიხსნას. მისი პირვანდელი ფორმა **ფუქი (წ)წყელი**, პ. ცხადაიას განმარტებით, იგივეა, რაც „დაქცეული (ჩაქცეული), დამწყურილი ფუქი“ (ცხადაია, 2004: 55). „როგორც ვხედავთ, – დაასკვნის მკვლევარი, – ფუნყურიც ამ მიწაზე აბორიგენ კოლხთა ცხოვრების ერთ-ერთი უძველესი ნაკვალევია“ (იქვე: 56).

ფუნყურის წარმომავლობის საკითხს შეეხო კ. ოკუჯავა. იგი ტოპონიმში გამოყოფს **-ურ** ბოლოსართს და ზანურ **წყუ** „წყარო“ სიტყვას. მაშასადამე: **ფუ-წყუ-**

ურ-ი. თუმცა მკვლევარს გარკვეული არა აქვს „ფუნყუს“ მნიშვნელობა (ოკუჯავა, 2, თბ., 1999: 233).

ჩემი აზრით, დასაშვებია შემდეგი განმარტებებიც: ფუნყური „ვოკლუზი, ქვა-ქვიშიანში ამოხეთქილი წყაროსწყალი, გეიზერი“. **ფუნყურს** სამეგრელოში ეძახიან ნანვიმარზე გამოსულ წყაროს „თვალსაც“, და მცირე წყაროს, რომელიც ზაფხულობით შრება (ტოპონიმ „ფუნყურის“ ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. აგრეთვე: კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 119-120; მისივე, „ქართველოლოგია“, 4, 2014: 81-82).

§5.48. ფშაური

სოფელია გალის რაიონის ბედიის თემში, რომელიც ოხოჯის მარცხენა მხარეს, ზ. დ. 150 მ-ზე მდებარეობს. გალს 17 კმ-ით არის დაშორებული. მისი უწინდელი სახელწოდება სანარდო ყოფილა. სოფელი ამავე სახელწოდებით წარჩის თემშიცაა. ფშაურში ღალ ეწოდება სოფ. ფშაურში (ბედიის თემი) ოხოჯის მარცხენა შენაკადს, რომელიც წარჩის საზღვარზე, ჯიხად სახელდებულ ნაციხარ-ნაეკლესიართან იღებს სათავეს.

1886 წლის კომლობრივი აღწერის მონაცემებით ფშაური ორკომლიანი (18 სულით) სოფელია მუხურის თემში. 1930 წლისათვის ფშაური შედიოდა წარჩეს სასოფლო საბჭოში. 36-კომლიან სოფელში ამ დროისთვის 155 სული ქართველი იყო, 14 სული – აფხაზი (დაყოფა, 1930: 156). 1949 წლის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარის მიხედვით ფშაური ეწოდება სოფლებს მეორე ბედიისა და წარჩის სასოფლო საბჭოებში (დაყოფა. 1949: 124). 1961 წლის ცნობარიდან ირკვევა, რომ ფშაური სოფლებია ბედიისა და წარჩის სასოფლო საბჭოებში. 1966 წლის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარში დასახელებულია გალის რაიონის ბედიის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელი ფშაური (დაყოფა. 1961: 119-120).

პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა იმონებენ გადმოცემას ოიკონიმ „ფშაურის“ წარმომავლობის შესახებ: „ფშაური თუ ფშაურიანი ყოფილა სახელი თუ გვარი იმ კაცისა, ვისაც აქ, სერზე, „ჯიხა“ (ნაციხარი) გაუშენებია“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 302).

ფშაური **-ურ** კუთვნილების სუფიქსითაა გაფორმებული. ამოსავალი ფუძის – **ფშა-**ს მეგრული მნიშვნელობა შემდეგი ეტიმოლოგიის საფუძველს გვაძლევს: **ფშა** – „წყარო, ნაკადი, წყალი“. ამასთანავე, ა. ქობალიას განმარტებით, **ფშაური** იგივეა, რაც „ნაკადული, წყაროსწყალი“ (ქობალია, 2010: 613; ტოპონიმ „ფშაუ-

რის“ ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. აგრეთვე: კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 120-122; მისივე, „ქართველოლოგია“, 4, 2014: 82).

მ. ჩუხუა ამგვარ ეტიმოლოგიას საექვოდ მიიჩნევს და იმ აზრისაა, რომ ფშა-ურ-ი, ალბათ, ფშა-სეული უნდა იყოს.

§5.49. ლუმურიში

თემის ცენტრია გალის რაიონში. იგი სამ სოფელს აერთიანებს. ესენია: ზემო და ქვემო ლუმურიში და ფართოლალი. ზემო ლუმურიში თემის ცენტრია და სამურზაყანოს მთისძირას, ოქუშმწყარის მარცხენა მხარეს მდებარეობს. სოფელი ზ. დ. 240 მ-ზეა და გალს 10 კმ-ით არის დაშორებული. ქვემო ლუმურიში ერისწყლის მარჯვენა შენაკადის – ნიშონის ზემონელზე, სამურზაყანოს მთისწინეთში, ზ. დ. 240 მ-ის სიმაღლეზე მდებარე სოფელია. გალს 13 კმ-ით არის დაშორებული. დღევანდელი მონაცემებით ლუმურიშის თემი რუსეთის საოკუპაციო რეჟიმის მიერ ხელოვნურად შექმნილი ტყვარჩელის რაიონის შემადგენლობაშია (კობახიძე, 2018: 15).

არქეოლოგიური თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი ძეგლია მდ. ოქუშმის მარცხენა ნაპირის მაღალ ტერასაზე, ზ. დ. 415 მ სიმაღლეზე მდებარე ნა-მოსახლარები, საცხოვრებელ ნაგებობათა ნაშთებით, რომლებიც დათარიღებულია შუა ნეოლითის დასაწყისით (კალანდაძე, 1986). 1963-1965 წლებში, გ. გრიგოლიას ხელმძღვანელობით, ისტორიის ინსტიტუტის საძიებო არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გამოიკვლია ლუმურიში I და II ზედაპალეოლითური სადგომები – გამოქვაბულები (კობახიძე, 2018: 8-9).

1953 წელს ცნობილმა მხარეთმცოდნემ – ნოდარ შონიამ სოფ. ლუმურიში-ში, მდ. ოქუშმის მარჯვენა ნაპირას, ე. წ. ნაოხვამუს ტერიტორიაზე, ეკლესიის ნანგრევებში მიაკვლია მნიშვნელოვან ეპიგრაფიკულ ძეგლს – საგდუხტ დედოფლის წარწერიან ქვის ფილას, რომელიც დასაცავად გადასცა დ. გულიას სახელობის აფხაზეთის სახელმწიფო მუზეუმს. რუხი ფერის კირქვის ფილაზე შესრულებული წარწერა ასე იკითხება: „ღმერთო, შეიწყალე ორთავე ცხოვრებასა შინა ამის ტაძრისა მაშენებელი დეოფალთ-დეოფალი საგდუხტ, ნიანისასული, ამენ“ (ჯგომიდავა, „ახ. კ.“, 1954; Трапш, IV, 1975; ახალაძე, 2005; კობახიძე, 2018: 65-68, და იქვე დასახ. ლიტ-რა). ფიქრობენ, რომ ლუმურიშის წარწერაში მოიხსენიება XI ს-ის I ნახევარში მოღვაწე რაჭის ერისთავი და ნოველისიმოსი ნიანია და მისი ასული, დედოფალი საგდუხტი, რომელიც, სავარაუდოდ, ოდიშის დედოფალი უნდა ყოფილიყო და აქ ეწეოდა ქტიტორულ საქმიანობას – ტაძრის მშენებლობას (კობახიძე, 2018: 67).

სოფლის სახელწოდებასთან დაკავშირებული ტოპონიმია კაკუბამ ოხვამე // **ლუმურიშულობვამე**. ასე ერქვა ეკლესიას, რომელშიც წმ. გიორგისა და ღვთისმშობლის ხატები ესვენა (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 79).

აფხაზი ისტორიკოსი შ. ინალ-იფა **ლუმურიშს** (აფხაზ. ლუმრიშ) -შ დაბოლოების მქონე ტოპონიმთა რიგში აერთიანებდა (ტამიში → აფხაზ. **ტამშ**, ფოქვეში → აფხაზ. **ფაქუამ**, გულრიფში...). ამასთანავე, მიიჩნევდა, რომ -შ დაბოლოება -ფშ ელემენტის ვარიანტი იყო. ნაშრომის შენიშვნაში მკვლევარი იმონებდა 80 წლის ოქუმიელი ალ. ზუხბას გადმოცემას, რომ გალის რ-ნის სოფ. ლუმურიშს უწინ აფხაზები **გუმრიფშს** ეძახდნენ (ინალიფა, 1976: 379).

შ. ინალ-იფას ასეთი „მსჯელობა-დასაბუთება“ იმისთვის სჭირდებოდა, რომ სასურველი რეალობად წარმოეჩინა და **ლუმურიშის** აფხაზური წარმომავლობა „ემტკიცებინა“. იმავე გზას დაადგა ეთნოლოგი მ. თხანიუხოვიც, რომელიც „ლუმურიშის“ წარმომავლობას აბაზურ-აფხაზურ გვარს – გუმბას-გუმიბას-გუმბოვს უკავშირებს (Тхайсхов, 2006: 157-158). ამ საკითხით დაინტერესდა ვ. ზუხბაიაც. მისი აზრით, „აფხაზები ლუმურიშს აფხაზურ ტოპონიმად თვლიან და **გუმრიშს** უწოდებენ. ლუმურიში ქართული ტოპონიმია: **ლუმუ** მეგრულად ლომი და **ურიში** სამეგრელოში გავრცელებული ხორბლის კულტურა“ (ზუხბაია, 2002: 119; მსჯელობისათვის იხ. მისივე, 1998). კ. ოკუჯავაც იმ აზრისაა, რომ „ლუმურიში“ იგივეა, რაც „ურიშის ლომი“, მცენარე (ოკუჯავა, სძ, 1999).

პროფ. თეიმურაზ მიბჩუანის მოსაზრებით, **ლუმირ//ლუმურ** სვანურად ნაძვის სახელწოდებაა. აქედან წარმოდგა სოფლის სახელწოდება „ლუმირიში“, ე. ი. ნაძვნარი (მიბჩუანი, 1989: 254). ამ ტოპონიმს სვანურ სუბსტრატად მიიჩნევენ აგრეთვე პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა. მათი აზრით, კოლხეთში უძველესი ქართველური ტოპონიმია სახელწოდება, რომელიც სვანურ „ლუმირ“ (ნაძვი) სიტყვაზე ზანური -იში სუფიქსის დართვით უნდა წარმოქმნილიყო. მაშასადამე, მკვლევართა აზრით, ლუმურიში უნდა გავიაზროთ, როგორც „ნაძვისა“ (იქვე: 190, 245-246). ისტორიკოსი გერონტი გასვიანიც იმ აზრისაა, რომ ლუმურიში სვანური წარმომავლობის ტოპონიმია: **ლუმურ** სვანურში ეწოდება ნაძვს, ხოლო **-იშ** სუფიქსი სვანურთან ერთად მეგრულისთვისაც დამახასიათებელია (გასვიანი, 2011: 208, 271).

„ლუმურიშის“ სვანური წარმომავლობის გეოგრაფიულ სახელად მიჩნევის თვალსაზრისს იზიარებს პ. ცხადაია. იგი ტოპონიმში გამოყოფს სვან. **ლუმირ**-ს (ნაძვი), ხოლო **-იშ** საერთო ზანურ-სვანურ სუფიქსად მიაჩნია, რომელიც ქართ. **-ის-ი//-ისა** სუფიქსების მსგავსად მცენარეთა სახელებისგანაც აწარმოებს ადგილთა სახელებს. შდრ.: შინდისი, ცხემლისი, ბლისა, მეგრ. ბულიში „ბლისა“,

ინჭირიში „ანწლისა“, ლანჯიში „კოპიტისა“, ფარფალიაში „ვერხვისა“... (ცხადაია, 2004).

სახელწოდება „ლუმურიში“ შესახებ ქართველ მკვლევართა (ვ. ზუხბაია, კ. ოკუჯავა, პ. ცხადაია) მიერ გამოთქმული მოსაზრებების გაანალიზების საფუძველზე ახალგაზრდა ავტორი გიორგი კობახიძე შენიშნავს: „მიუხედავად... განსხვავებული ეტიმოლოგიებისა, უდავოა, რომ ტოპონიმი ლუმურიში ქართველური წარმომავლობისაა. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ლუმურიში ისტორიული სამურზაყანოს ტოპონიმია, რომლის არსებობა დასტურდება ქართულ და უცხოურ წყაროებში. ასევე ასახულია კარტოგრაფიულ რუკებზე. ისტორიული სამურზაყანოსა და აფხაზეთის ტერიტორიაზე დომინირებს ქართველური წარმოშობის (მეგრული, სვანური) ტოპონიმები“ (კობახიძე, 2018: 8).

ვ. ზუხბაია არ იზიარებს გამოთქმულ თვალსაზრისს „ლუმურიში“ სვანურ ტოპონიმად მიჩნევისა და „წინვიანად“ გააზრების შესახებ, ვინაიდან „არც წარსულში და არც ამჟამად ლუმურიში წინვიანი ხეები არ ხარობდა და არ ხარობს“ (ზუხბაია, 2000: 10). შდრ. მ. ჩუხუა: სვან. **ლუმ-ირ**, **ლომ-ირ** ბზ., ზს., ლნტ., ლუმურ ლშხ. „ნაძვი“, ქართ. **ლომ-ი**. ზან. **ლუმ-უ//ლომ-უ** „ლომი“. სვანურისათვის ამოსავალია **ლომ-ირ** ალომორფი, რომელიც ს.-ქართვ. **ლომ-ის** კანონზომიერი შესატყვისია. **-ირ** საკუთრივ სვანური სუფიქსია, რომელიც შეესაბამება ზანურ **-უ** სუფიქსს. სემანტიკური თვალსაზრისით, **ლომი-ს** და **ნაძვი-ს** ერთმანეთთან დაკავშირება პრობლემურია. თუმცა ანგარიშგასაწვეია ის ფაქტი, რომ **ლუ/ომ-ირ** სვანურში საზოგადოდ წინვიანი მცენარის აღმნიშვნელია. ამიტომ **წინვი – ლომი** (მარცვალი) მკვლევარს ბუნებრივად ეჩვენება. ს.-ქართვ. ***ლომ-** „ლომი“ (მარცვალი) → ქართ. **ლომ-ი** : ზან. **ლომ-უ** → **//ლუმ-უ** : სვან. **ლომ-ირ** → **//ლუმ-ირ//ლუმ-ურ** (ჩუხუა, 2000-2003: 267-268).

ნაძვის შესატყვისი სვანური „ლუმირ“ ჩანს სვანეთში ჩანერილ ზოგიერთ ტოპონიმში. მაგალითად, **ლუმირყმიყ** – სათიბი ლახამულაში, **ლუმრა** – დღეე კალაში, **ლუმრარ** – სალოცავი ფარში. მაგრამ, ამასთანავე, ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმზე მსჯელობისას ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე **ლუმური** სიტყვის მნიშვნელობა სამურზაყანოს მეგრულში. ა. ქობალიას „მეგრული ლექსიკონის“ მიხედვით, ესაა „ლომის ყანა; ლომეული კულტურები“, და იქვე მოცემულია **ლუმურიში**, როგორც ლექსიკური ერთეულის, განმარტებაც. კერძოდ, **ლუმურ-იში** მეგრულში აღნიშნავს ლომის ყანობს, ანუ ადგილს, სადაც ამ მარცვლეული მცენარის ნათესებია (ქობალია, 2010: 647).

§5.50. ლურჯული//ლურძაული//გერჯაული

ლურძაული ეწოდება მთაგრეხილს კოდორსა და მაჭარწყალს შუა, და სოფელს გულრიფშის რაიონის მერხეულის თემში. პ. ინგოროყვა სახელწოდებაში გამოყოფს ბოლოკიდურს -აულ, და გრამატიკული გაფორმებით ტოპონიმთა იმავე ჯგუფში მიაკუთვნებს ადგილს, სადაცაა კვიტაული, ბერძენაული, ჩარექაული, ბუთურაული... ამასთანავე, ფუძე-სიტყვის მიხედვით აფხაზეთის ლურძაულს აკავშირებს აჭარაში, ხულოს რაიონში მდებარე ლურძაულთან (იქვე: 170). **ლურძ-** ფუძის შესახებ პ. ინგოროყვას ნაშრომში არაფერია ნათქვამი. ვ. ზუხბაია გულრიფშის რაიონში ასახელებს სოფ. ლურძულს და ბოლოკიდურ -აულ-ის გამოყოფით ქართულ ტოპონიმად მიიჩნევს. თუმცა **ლურჯ-** ფუძის შინაარსზე ისიც არაფერს ამბობს (ზუხბაია, 2000: 67). გეოგრაფიული სახელების ორთოგრაფიულ ლექსიკონში დაფიქსირებულია სოფელი **ლურჯული** (ორთოგრ., 1987: 112).

აქ შემორჩენილია ადრეფეოდალური ხანის ციხის ნაშთი, რომელიც არქეოლოგიურად შეისწავლა ნ. ვორონოვმა. მდ. მაჭარის ორ მარცხენა შენაკადს შორის მდებარე ქედზე აგებული ციხე მიჩნეულია წებელდის სასიმაგრო სისტემის პირველ პუნქტად. გალავნით დაცული სივრცის სიგრძე – 495 მ-ს, სიგანე 60 მ-ს აღწევს. უხეშად დამუშავებული მცირეკვადროვანი წყობით კირსნარზე ნაგები კედლების საერთო სიგრძე 1 კმ-ზე მეტია. კედლების სიგანე საშუალოდ 1,5 მ-ია, ხოლო შემორჩენილი სიმაღლე – 3-6 მ. ციხეს აქვს ორი სწორკუთხა კოშკი. ერთი კარიბჭეზეა აგებული, ხოლო მეორე სათვალთვალო დანიშნულებისა იყო. ციხის ტერიტორიაზე ყოფილა ტაძარი (შემორჩენილია საძირკველი) და წყლის შესაგროვებელი ავზი, ხოლო დასახლება, სავარაუდოდ, სამხრეთი ფერდობის ტერასებზე უნდა ყოფილიყო განლაგებული (Воронов, 1975: 29-30; ჭუმბურიძე, 2009: 131).

სახელწოდების ამოსავალი შესაძლებელია დაუკავშირდეს მცენარეს – **ლუარძლი**, **ღვარძლი** (მაყაშვილი, 1991: 131). მეგრულში მისი შესატყვისია **ლურძული**. ასე ეწოდება სარეველა ბალახს, რომელიც პურის ნათესებში იცის (ქობა-ლია, 2010: 648).

§5.51. შხურლაჭი

ვ. ზუხბაია აღმოსავლეთ და დასავლეთ გუმისთას შორის მდებარე მთის სახელწოდებად მიუთითებს ტოპონიმს **შხურილაჭი**, და არასწორად თარგმნის: „ციხვარი გაკრიჭე“ (ზუხბაია, 2000, გვ. 60). სინამდვილეში შხურლაჭი უნდა გა-

ვიაზროთ, როგორც „ცხვრის საკრეჭი (ადგილი)“. შდრ.: **შხურიშ ოლაჭუე** „ცხვრის საკრეჭი (ადგილი)“ – 1. დავაკება კობორის საზღვართან, სოფ. მუხურში; 2. დავაკება ოისირეში, სამურზაყანოს მთაში. პარალელური სახელწოდებაა **კეგვამ შხურიშ ოლაჭუე**; 3. **ვასასართა//შხურიშ ოლაჭუე** – დავაკება ნარჯხეუს სერის კალთაზე, აჰა იძიხის გვერდით, სოფ. ნარჯხეუში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003, გვ. 69, 196); **შხურნალაჭა** – მინდორი ტყეში, უჩალალისა და ჩხორონყუს წყალგამყოფზე, ტალერის სატყეოში. პ. ცხადაიას ცნობით, „აქ შემოზღუდული ჰქონიათ ადგილი ცხვრის საკრეჭად. ლაჭუა „კრეჭა“ → ოლაჭუე „საკრეჭი ადგილი“. **შხურნალაჭა**, „სადაც ცხვარი გაკრიჭეს“ (ცხადაია, VI, 2012, გვ. 626-627). მ. ჩუხუა მიიჩნევს, რომ შხურ-ლაჭი-ი ცნობილი კომპოზიტიური დერივაციის ერთ-ერთი ნიმუშია. შდრ. **ჩაკა-ზიდი** = **ცეკა** კალათის სახეობაა.

§5.52. ჩეგემი

ტოპონიმ „ჩეგემის“ ეტიმოლოგიით დაინტერესდა აფხაზი ენათმეცნიერი ვალერი კვარცია, რომელიც წერს: «**Чагьам//Чегем** – в прошлом поселение (ныне местность) у подошвы г. Шэбаарха, на левобережье р. Кодор, выше села Джггарда, а также местность в с. Арасадзих. Ойконим Чегьем, Чагьам отсутствует в списках населенных пунктов Восточной Абхазии XIX столетия. Вместо него указываются Азынаа рыхэца «подгорье Адзиновых», Азынаа рқыт «село Адзиновых» (см. Адзинаа-Рихуца) или же Джггерда-Ахуца «Джггерденское подгорье». Абхазское Чагьам//Чегьем по форме совпадают с известным топонимом Кабардино-Балкарии – **Чегем**, которую Дж. Коков объясняет из **Чеккем (Чекгем)**, где чек (балкарское) «граница» и кем «вода», «река», т. е. «пограничная река» (Коков Дж. Н. Из адыгской (черкесской) ономастики, с. 103,104). Вместе с тем, вполне вероятно, что абх. топоним из антропонима **Чагьам//Чегьем**, существовавшего в Абхазии как собственное родовое имя. Ныне род Чегьем, в основном, проживает в Турции (Инал-ипа Ш. Д. Антропонимия абхазов, с. 330). Чагьам в качестве личного имени представлен в гидрониме Чагьам измах «болото (его) Чагема» в бассейне р. Гьеуьыр Ткуарчалского района (см. Аңсны атопонимика, с. 527, 557)» (Кварчия, 2006: 275-276). ვ. ზუხბაია სოხუმის რაიონში ასახელებს ქედი **ჩედემის** სახელწოდებით. იმონმებს ხალხურ მოტივაციასაც: ერთ ადგილას ქედი თეთრია და ჰგავს დევს. **ჩედემი** მეგრ. „თეთრი დევი“ შემდეგ ჩედემით შეიცვალა (ზუხბაია, 2000, გვ. 60).

ჩვენი აზრით, ტოპონიმის თავდაპირველი ფორმა ჩეგემი უნდა ყოფილიყო. **ჩეგემი** მეგრულში იგივეა, რაც „უფსკრული“ (იხ. ქობალია, 2010: 671). შდრ.: **ჩე-**

გემი/ნიფრონა – ღრმა და მიუვალე ტყე-ხევი ლეკუკეში, ოლორის მარჯვენა მხარეს (სოფ. ფახულანი, ნალენჯიხის მუნიციპ.); 2. ღრმა ხეობა და მდინარე სოფ. დიხაზურგაში (გალის მუნიციპ.). აქვე მიედინება ღლე **ჩეგემალ**. სათავეს იღებს სათანჯოს მთაზე. უნინ ერთოდა ერისწყალს მარცხენა მხრიდან, ხოლო ამჟამად გალის წყალსაცავში ჩაედინება. ინფ.: „დიდი და ღრმა ხეობაა. რომ ნახავ, იტყვი, მართლა ჩეგემი ყოფილაო“ (ცხადაია, ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 197; პ. ცხადაია, 2015, გვ. 246). **ჩაგ’ამ** ენოდება სოფ. ჯგერდის ერთ უბანს. ჩრდილოეთ კავკასიაში კი, მდ. ყუბანის აუზში არის **ჩეგემის ხეობა** (კვარჭია, 2002: 354). შდრ. აგრეთვე: **ჩადიმჯ აკანვარა** – გზა-გადასასვლელი (ქ. სოხუმი); **ჩადიმჯ აძი** – ღლე (ქ. სოხუმი).

§5.53. ჩხარი

ცნობილი ბიზანტიელი ისტორიკოსის, აგათია სქოლასტიკოსის (დაახლ. 536-დაახლ. 582 წწ.) ნაშრომში („ისტორიები“, ანუ „იუსტინიანეს მეფობისათვის“) ისტორიული მისიმიანეთის მხარეში მითითებული მთავარი ციხესიმაგრე **ჩხარი/ჩხარი**, რომელსაც **რკინის-ციხეც** რქმევია, პ. ინგოროყვას აზრით, ის პუნქტია, რომელსაც ამჟამად **ჩხალი/ჩხალთა** ენოდება, ხოლო IX ს-ში მოღვაწე თეოფანე ჟამთააღმწერლის თხზულებაში, როგორც ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სიმაგრე აფხაზეთის მხარისა, რკინის-ციხის სახელით გვხვდება. ჩხალთა სოფელია გულრიფშის რაიონში, აჟარის თემში, მდინარეების – ჩხალთისა და კოდორის შესართავთან და ამ უკანასკნელის მარჯვენა ნაპირზე. ჩხალთა ზ. დ. 710 მ სიმაღლეზე მდებარეობს და გულრიფშიდან დაშორებულია 73 კმ-ით. მდ. ჩხალთა//ანგარა კოდორის მარჯვენა შენაკადია, რომელიც ადანგესა და მარუხის შეერთებით იქმნება. მისი სიგრძე 38 კმ-ია, აუზის ფართობი – 465 კმ² (აფხაზავა, ქსე, XI, 1987: 173). ჩხალთის მარცხენა შენაკადს ჩხალთაძიხი ჰქვია, რომელიც სათავეს იღებს აფხაზეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე – ჩხალთაძიხის მწვერვალზე (სიმაღლე 3670 მ.) (ქსე, XI, 1987). ჩხალთისა და ამანაუზის (ყარაჩაი-ჩერქეზეთის) ხეობების დამაკავშირებელი უღელტეხილიც კავკასიონის მთავარ ქედზე, რომლის სიმაღლეც 3235 მ-ია, ჩხალთაძიხის სახელითაა ცნობილი (იქვე). კოდორის ხეობის შუაგულში, მდინარეების – აძგარისა და საკენის შესართავთან, კლდეზე მდგარი ციხე იყო ჩამკეტი კლუხორისა და მარუხის უღელტეხილებიდან მომავალი გზებისა. ციხის ნანგრევები დღემდეა შემორჩენილი. თვით სიმაგრეს მის მიდამოებში რკინის მადნის არსებობის გამო დარქმევია რკინის-ციხე. თ. მიბრუანის აზრით, ძახარის/ჩხარის ციხეს თავისი შეუვალობის გამო „რკინისას“ ეძახდნენ (მიბრუანი, 1989: 134). მკვლევარი ფიქრობს,

რომ აგათია სქოლასტიკოსის მიერ მისიმიანეთში დასახლებული ციხესიმაგრის სახელწოდების – **ძახარის** ბერძნულ წარმოებაში გამოიყოფა სვანური სუფიქსი **-არ**, ხოლო თვით ფუძის ქართველური ენების მეშვეობით დადგენა გაძნელებულია დამახინჯების გამო. რამდენადაც **ჯ** ასო ბერძნულში არ არის, შესაძლოა ციხეს ჯახარის ნაცვლად **ძახარ** რქმეოდა. „ჯახ“ სიტყვა სვანური ენის მისიმიანური დიალექტის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო (შდრ. ქართ. ჯახანი, დაჯახება). მაშინ „ჯახარ“ უნდა გავიაზროთ, როგორც საბრძოლო ადგილი, სადაც მოხდა მტერთან შეჯახება. ძახარ//ჯახარ-ის ნიადაგზე აფხაზური ენის სამყაროში უნდა ჩამოყალიბებულიყო სახელწოდება **ჩხალთა**. ამ უკანასკნელში **რ** თანხმოვანი შეცვალა **ლ**-მ, ხოლო სვანური **-არ** სუფიქსი აფხაზურ-ადილეურმა **თა**-სუფიქსმა (მიზჩუანი, 1989: 134).

პ. ინგოროყვას უდავოდ მიაჩნია იდენტიურობა შუა საუკუნეებში მოხსენიებული ციხე-სიმაგრის სახელწოდება **ჩხარისა//ჩახარისა** და იმ დასახლებული პუნქტისა, რომელსაც **ჩხალი//ჩხალთა** ეწოდება. მკვლევარი მოიხმობს **ჩხარ-**, **ჩხერ-** და **ჩხალ-** ძირის მქონე მთელ წყებას გეოგრაფიული სახელებისა (ჩხარი, საჩხერე, ჩხერი, ჩხერის მერე – იმერეთში, ჩიხორი – იმერეთსა და მესხეთში, ჩიხა – იმერეთში, ჩხალი, ჩხალის მდინარე, ჩხალის ხეობა – ართვინის მხარეში) და დასკვნის, რომ ეს სახელწოდებანი უდავოდ ქართული ენობრივი სამყაროს კუთვნილებაა (ინგოროყვა, 1954: 158-159). ამ მოსაზრებას იზიარებს ვ. ზუხბაიაც (ზუხბაია, 2000: 66). მკვლევარი თავის ნაშრომში ასახელებს აგრეთვე მდ. ჩხალთას. ასე ეწოდება კოდორის დასავლეთ სათავე-ტოტს, რომელიც ერთვის აღმოსავლეთ სათავე-ტოტს – მდ. საკენს, და ერთვის სწორედ მისიმიანეთის მხარის ძველ ისტორიულ ცენტრთან – ჩხართან/ჩხალთან. მდინარის სახელწოდება სწორედ ამ პუნქტის სახელიდან მომდინარეობს (იქვე: 179).

ვ. კვარჭია იმონებს კ. მაჭავარიანის შემდეგ თვალსაზრისს: «**Чхалтә** представляет собой искаженное новыми поселенцами абхазское название местности **Პхалартә** «лошадиный подъем» – от **а-еы** «лошадь» и **ахалартә** «место подъема» (Кварчия, 2006: 277).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ **ჩხერ//ჩხარ** ქართული **ჩქერ//ჩქარ** ფუძის ვარიანტად გვევლინება. **ჩხერ**-ს გამოყოფენ სიტყვებში: **ჩხერ**-არა, ა-**ჩხერ**-ება (ქვიშისა), **ჩხრ**-იალ-ი: 1. ნაკადულის სწრაფად ჩადენის ხმა; 2. მაგარი პატარა საგნების ერთმანეთზე მიხლა-მირტყმით გამოცემული ხმა-ჩხარუნი; ჩხრ-იალ-ა: ჩხრიალით მომდინარე... (ცხადაძე, „მაცნე“, 3, 1990: 108).

ჩხერ- ფუძე ფიგურირებს ჰიდროობიექტებში: **ჩხერის** ხეობა, სა-**ჩხერ**-ე და **ჩხერ**-ი-მელა. ტოპონიმ **ჩხარის** (სოფელი იმერეთში) ფუძეში დადასტურებული **ჩხარ**- საფიქრებელია, **ჩხერ**- ფუძის ვარიანტი იყოს (იქვე: 108). ბ. ცხადაძის

აზრით, **ჩხარ//ჩხერ**-ის ვარიანტს უნდა წარმოადგენდეს **ხერ** ფუძე, რომელიც უხმოვნო ვარიაციული ფორმით შემოუნახავს **ხრ**-იალ სიტყვას. შდრ. **ჩახრიალებს, ჩახრიალა, ხარ-ხარი**-ი (ცხადაძე, „მაცნე“, 3, 1990: 108-109).

ჩხარი სიტყვა სამეგრელო-სამურზაყანოში რამდენიმე მნიშვნელობით გამოიყენება: ხელოვნურად ან ბუნებრივად შეთხელებული, გამეჩხერებული (ტყე, წყალი); აბრეშუმის უვარგისი პარკიც **ჩხარის** სახელით არის ცნობილი (ქობა-ლია, 2010: 678). წყლიდან ამოჩრილ დიდ ლოდებს **ჩხერგი** ჰქვია. წყლის ხმიანობის, კერძოდ, ჩხრიალის, სემანტიკის შემცველია **ჩხერჩხელი** სიტყვაც.

ამასთანავე, **ჩხერი, ჩხვერი** ეწოდება მარცვლეულს, პურეულს, ღომს, ფეტვს (იქვე: 678). **ჩხვერიმ ღუმე** ფეტვის ღომი, ღომის ღომი (იქვე).

აქვე დავიმონმებთ საილუსტრაციო მასალას სამეგრელოს ტოპონიმიდან:

ჩხარი – წყარო ლეკაციეს ცენტრში, ცივის მარჯვენა შენაკადის – ნისქურის//ონყარიეს ნაპირზე, სოფ. ახუთში.

ჩხარველი – სერი დიჭყესა და ჭუჭუამ ღალს შუა, ბაკურეთში. პ. ცხადაიას თქმით, ცხარველს ზოგი ინფორმატორი მხოლოდ ერთ ქვაცვენია კლდეს ეძახის პირველ და მეორე ჭოლაში (ცხადაია, IV, 2008: 413).

ჩხიარი – შიშველი კლდე ნაფიჩხოვოს უბან ლელაგვილეში. ქვაცვენია შუროს სოფ. მუხურში, ლაკადის კალთაზე, ასევე **ჩხიორი** ჰქვია. **ჩხიორა** კიროვანი კლდეა პირველი ჭოლის ლეთოდუეს უბანში (იქვე: 413).

ჩხარი ეწოდება ღელეს სენაკის რაიონის სოფლებში – სანულისკირიოსა და საადამიოში. მოედინება ეკის მთის გამოქვაბულიდან და მარცხნიდან შეერთვის ცივს; ღელეს სათავეში **ჩხარიმდუღს** ეძახიან (საადამიო), ხოლო ღელეზე გამართულ ნისქვილს – **ჩხარამ ნისქვილს** (სანულისკირიო). ამავე სახელს ატარებს წყარო და ბუჩქნარი ეკისქურის მარჯვენა მხარეს, ლეკოკაიეში. სოფ. სახარბედიოში, მდ. ციის მარცხენა მხარეს მდებარე სახნავს ჩხარნა ჰქვია. რესპონდენტის განმარტებით, „ბევრგან ამოჩუხჩუხებს წყალი და ამიტომაც ჩხარნა“ (ცხადაია, VII, 2013: 392).

ჩხარ- და **ჩხერ-** ფუძიანი ტოპონიმები დამონმებულია ქვემო იმერეთშიც:

ჩხარა – მდინარე (ზედა ალისუბანი, თერჯოლა, მაჩიტაური, რუფოთი, სკანდე, ჩხარი...);

ჩხარაკვეთი – სახნავი რიონში; ჩაი ზარათში;

ჩხარაყანები – ვენახი, სახნავი ზედა ალისუბანში;

ჩხარი – მდინარე ზარნაძეებში;

ჩხარისბოსელა, ჩხარიენერი, ჩხარიოქონა – უბნები ჩხარში;

ჩხარყანა – ვენახი, სახნავი ზარნაძეებში (საქ. ტოპ., III, 2003: 352).

ჩხარ- კომპონენტი გამოიყოფა სვანეთის რამდენიმე მიკროტოპონიმშიც:

ჩხალვარ – ყანა ლესემაში;

ჩხარა ლავდილა ლეცარ – წყარო ჟახუნდერში;

ჩხარა ცხვიმარ – საძოვარი ყვედრეშში.

ჩხარ სვანურში აღნიშნავს მეჩხერს. კ. დონდუა: „ჩხარ მეჩხერი (не сплошной, не частый); ჩხარლუმდიქ = მეჩხერკბილებიანი с редкими зубами“ (დონდუა, 2001: 351).

მ. ჩუხუა: **ჩხარ**-ი არის მეგრ. „მეჩხერი“, რომელიც ქართ. **ჩხერ**-ის კანონ-ზომიერი შესატყვისია (მე-ჩხერ-ი). შდრ. აგრეთვე ჩხერ-//ჩხერ-ი ქართულ ტოპონიმებში“.

§5.54. ცორკა

ასე ეწოდება ზღვისპირა საძოვარსა და ყურეს გალისა და ოჩამჩირის რაიონების საზღვარზე და ნაგვალაოუს შორის საზიარო ტერიტორიაა (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 201). აქვე მინდორს **ცორკამ ნაზავოდ** ეწოდება, სადაც უნინ სახერხი ქარხნის (რუს. „Завод“) არსებობას მიუთითებენ. ჭაობს სოფ. მეორე გუდავაში, ცორკასთან, **ოხაიონა//ცორკამ ოხაიონა**, ხოლო ხიდს ცორკაზე **ცორკამ ხინჯი** ეწოდება (იქვე: 136, 201).

ტოპონიმ „ცორკას“ ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას წიგნში არაფერია ნათქვამი. საგულისხმოა ის გარემოება, რომ სამურზაყანოულ მეგრულში სიტყვა **ცორიკა** გამოიყენება ჩქერალის, მდინარის ჭორომებიანი ადგილის აღმნიშვნელად. რამდენადაც ცორკად იწოდება ოხურეი-წყარის//ანარიწყარის გარკვეული მონაკვეთი, გამორიცხული არაა სახელწოდების დაკავშირება სწორედ მდინარის ჭორომებიანი ადგილის აღმნიშვნელ, ზემოთ დამონმებულ სიტყვასთან. ხალხური განმარტებითაც, ცორკა ქვებზე ხტუნვა-ხტუნვით სიარულს და წყლის ჩხრიალით, რაკრაკით დინებას ნიშნავს. ამასთანავე, შესაძლებელია ტოპონიმი ცორკა „პატარას, მცირეს“ მნიშვნელობის შემცველი სიტყვიდან იყოს წარმომდგარი. ეს სიტყვაა **ცორო**. პატარა კალათას, ქოთანსაც ამ მხარეში **ცორობეს** ეძახიან (ქობალია, 2010: 685).

§5.55. ცუმური

ცუმური სოხუმის რაიონის ახალშენის თემში შემავალი სოფელია. მდებარეობს გუმისთის მარჯვენა ნაპირზე, ზ. დ. 250 მ-ზე, და სოხუმს 35 კმ-ით არის დაშორებული (ქსე, XI, 1987: 244). ტყით დაფარულ ადგილს ამავე სოფელში

აგრეთვე ცუმური ჰქვია. კ. ბერულავას თქმით, უნინ აქ სვანებს უცხოვრიათ, ხოლო უკანასკნელ ხანებში – აფხაზებს. ცუმურის თემს ფეოდალი მარშანიები ფლობდნენ. ვაკესა და ხრამს შორის მოქცეულ ერთ შეღმართზე დგას გალავნით შემოზღუდული, მრგვალი ეკლესია. XVII-XVIII საუკუნეებში, როცა ამ მხარის მოსახლეობა გამაჰმადიანდა, სამღვდლოებას ეკლესიის კარ-სარკმლები ამოუშენებია. კ. ბერულავა ვარაუდობს, რომ ცუმურის ეკლესია თავისი ფორმითა და კონსტრუქციით შესაძლებელია კეისარ იუსტინიანეს დროს (VI) იყოს აშენებული (ბერულავა, 1951: 51-53).

ვალერიან ზუხბაიას ვარაუდით, ახალშენის საკრებულოში შემავალი სოფელ **ცუმურის** სახელწოდება სვანურია: **ცხუმურ** → **ცუმური** (ზუხბაია, 2000: 60). გ. გასვიანის აზრით ასეთია: აფხაზეთში **ცხუმ**- ფორმიანი გეოგრაფიული სახელეზის გავრცელებაზე ცხუმის მახლობლად ტოპონიმ „ცუმურის“ არსებობაც მიუთითებს (გასვიანი, 2011: 189).

ცუმური სიტყვას სამურზაყანოს მეგრულში ორი მნიშვნელობა აქვს: 1. ნაყოფიერი, მოსავლის ცვენის ადგილი; 2. პოხიერი, ტენიანი ნიადაგი (ქობალია, 2010: 685). სიტყვის ორივე მნიშვნელობა შეიძლებოდა ტოპონიმის ამოსავალი ყოფილიყო. მაშასადამე, **ცუმუ+ურ-ი** → **ცუმურ-ი**, ისევე, როგორც **ლუმუ+ურ-ი** → **ლუმურ-ი** → **ლუმურ-იშ-ი**.

§5.56. ცხომი//ცხუმი//სოხუმი

უძველესი ქალაქის სახელწოდების წარმომავლობით გასული საუკუნის 50-იან წლებში დაინტერესდა გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი პ. ინგოროყვა. ამჟამად არსებული ფორმა ქალაქის სახელწოდებისა – **სოხუმი//სუხუმი**, პ. ინგოროყვას აზრით, მომდინარეობს ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში VIII ს-იდან (ჯუანშერის მატთან) დადასტურებული პირველადი ფორმიდან: ცხომი//ცხუმი. მეცნიერი სახელწოდებაში გამოყოფდა ომ-ი ბოლოკიდურ ფორმანტს, ადარებდა მას ასეთივე დაბოლოების მქონე ქართულ გეოგრაფიულ სახელებს (წრომი, ბორჯომი, ბათომი, დილომი, თორთომი...) და ფიქრობდა, რომ ცხომი//ცხუმი თავისი გრამატიკული გაფორმებით ქართული წარმოშობისა უნდა ყოფილიყო. პ. ინგოროყვა დამატებით იმონებს მსგავს გეოგრაფიულ სახელწოდებებს: ცხუმარი//ცხმარი – თემი სვანეთში, ცხმორი – სოფელი რაჭაში, ცხმორისი – სოფელი აჭარაში, ცხომარეთი – სოფელი იმერეთში, საჩხერის რაიონში, საცხომარო – ხობის ერთ-ერთი უბანი, ცხუმარისგა – სოფელი გალის რაიონის ლეკუხონის თემში. ასევე ვარაუდობს, რომ ცხომი//

ცხუმი უნდა უკავშირდებოდეს მხარის სახელწოდებას – **ჩხუმს** (ინგოროყვა, 1954: 147).

ასეთია ქართველი მეცნიერის მსჯელობა ცხომის//ცხუმის მნიშვნელობის შესახებ; თუმცა თვით ტოპონიმის ეტიმოლოგიაზე პ. ინგოროყვას საკუთარი მოსაზრება არ გამოუთქვამს.

ქ. ლომთათიძის დაკვირვებით, ტოპონიმ „ცხუმის“ ქართულობას ადასტურებს მასში **ცხ** კომპლექსის არსებობა, რომელიც აფხაზურს არ ახასიათებს (ლომთათიძე, „მნათობი“, 12, 1956).

ცხუმის შესახებ მარი ბროსე წერს: „ეს ლამაზი ქალაქი, ძველი სებასტოპოლისია, მისი მეგრული სახელწოდებაა **აყუ**, ლევან დადიანის ერთი სიგელის მიხედვით – **ტყაკუჯი**“ (ბროსე, 2011: 110). ი. ვორონოვის განმარტებით, **სუყუმ** თურქულად იგივეა, რაც „წყალი-ქვიშა“; ი. კლაპროთის მსჯელობა ასეთია: So-houm („ნასუქი საქონლის მოკვლა“) ერთ-ერთი ანატოლიურ დიალექტზე ნიშნავს: „ტუერ დეს ბესტიაუხ ენგრანისეს“; მაგრამ იქვე აღნიშნავს, რომ ქალაქის ნამდვილი ქართული სახელწოდებაა სოხუმის ციხე (ციტირება იხ. ბ. გოგიას წიგნიდან, 2003). „სუხუმის“ თურქული წარმომავლობის ტოპონიმად მიჩნევას მხარს უჭერდა ცნობილი აფხაზი ისტორიკოსი დიმიტრი გულია. თურქებს ამ ქალაქისათვის სუგუმი (და არა სუხუმი) უნდა ეწოდებინათ, რომელიც მდ. გუმისთას სახელის მიხედვით „გუმის წყალს“ უნდა ნიშნავდეს, – ფიქრობდა დ. გულია და თავისი მოსაზრების „გამყარებას“ იმ ფაქტით ცდილობდა, რომ გუმისთა ჯიქთა მიერ იწოდებოდა, როგორც „გუმ-ფსი“ (Гулия, I, 1925: 148).

აფხაზი ისტორიკოსები – ვ. ფაჩულია, ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა მხარს უჭერენ ტოპონიმ „სოხუმის“ ძალიან საეჭვო ეტიმოლოგიას, რომ, თითქოს, ეს სახელწოდება შედგება სამი კომპონენტისაგან: „თურქებს თავისებურად ესმოდათ ეს სახელწოდება, როგორც „სუ“ – წყალი, „ხუმი“ – ქვიშა, „კალა“ – ციხესიმაგრე, ქალაქი“ (Мачавариани, 1913: 224; Бгажба, Лакоба, 2006: 175; Шамба, 2005: 94).

მკვლევართა მიერ დადგენილია, რომ სუხუმი ქართველური ცხუმის თურქიზებულ ფორმას წარმოადგენს, ვინაიდან თურქულს არა აქვს **ც** აფრიკატი; ამასთანავე, ვინაიდან სიტყვის დასაწყისში ორი თანხმოვნის თავმოყრას თურქული ენა ვერ ჰგუობს, ამიტომ „ცხუმი“ ფორმის ნაცვლად თურქულში მკვიდრდება სახენაცვალი ფორმა სუხუმუ და სუხუმი. სწორედ ამ ვარიანტებით გვხვდება სახელწოდება „ცხუმი“ თურქულ და არაბულ წყაროებში (გვანცე-ლაძე, „არტანუჯი“, 10, 2000: 88; ჯანაშია, III, 1959: 117).

ფიქრობენ, რომ ცხუმი შესაძლებელია თურქულად წარმოითქვას, როგორც „სუხუმი“, ასევე როგორც – „სოხუმი“. იმის გათვალისწინებით, რომ 1923 წლამდე

თურქული დამწერლობა კონსონანტური ტიპისაა და, ძირითადად, თანხმოვანი ასო-ნიშნების შემცველ არაბულ ანბანს ეფუძნებოდა, ისტორიკოსი კ. კვა-შილავა (პროფ. გ. ანჩაბადის მიერ განეული კონსულტაციის საფუძველზე) ფიქრობს, რომ „ცხუმის“ თურქულ-არაბული დამწერლობით გადმოსაცემად გამოიყენებოდა, აგრეთვე არაბული ასო-ნიშანი..., რომელსაც რამდენიმენაირი წაკითხვა გააჩნია...“ (კვაშილავა, 2011: 144). მკვლევარი საილუსტრაციოდ მოიხმობს XVIII-XIX საუკუნეების ზოგიერთ წყაროში დადასტურებულ ფორმებს – „Сокум-Кала“, „Согум-кала“ (იქვე: 144, და იქვე მითითებული ლიტრა: I (А-Ж), 1788: 3; Новейшая... I, 1823: 294).

მკვლევართა გარკვეული ჯგუფი მიიჩნევს, რომ აფხაზეთის ტერიტორიაზე დადასტურებული სახელწოდება ცხუმის//ცხომის ამოსავალი უნდა იყოს სვანური **ცხუმ//ცხვიმ//ცხვმ**, რომელიც რცხილას, ცხემლას ნიშნავს. ცხუმში რცხილნარია, ცხუმრა – რცხილის ხე (დონდუა, 2011: 359). პირველად მ. ქალდანმა გამოთქვა ეს მოსაზრება, რომელიც შემდეგ გაიზიარეს გ. მელიქიშვილმა, თ. მიბჩუანმა, გ. გასვიანმა, თ. გვანცელაძემ, ვ. ზუხბაიამ, გ. რუხაიამ, კ. ოკუჯავამ და სხვებმა (მიბჩუანი, 1989: 264-265; მისივე, „ლ. ს.“, №38, 2000; გასვიანი, 1991: 206; გვანცელაძე, 1998: 52; ზუხბაია, უ. „ოქროს სანძისი“, №3, 1990; რუხაია, „ახ. კ.“, 10. X, 1989; ოკუჯავა, 2002: 86).

აკად. გ. მელიქიშვილის დაკვირვებით, კუთხის სახელწოდება „ლენჩუმი“ და ჰენიოხური ქალაქის ძველქართული სახელწოდება „ცხუმი“ სვანური წარმოშობის უნდა იყოს (მელიქიშვილი, 1965: 50-68; მისივე, I: 341). მკვლევარი მოიხმობს საილუსტრაციო მასალას: ცხუმარი, ცხუმელური, ცხუმ ზაგარ//ცხვიმ ზაგარ („რცხილნარი ქედი“), ცხმორი, ცხომარეთი, ცხემარისგა. გ. გასვიანის დაკვირვებით, ცხუმისა და ცხუმარის დაკავშირებას მცენარე რცხილის სვანურ სახელთან, მხარს უჭერს მსგავსი სახელწოდებების ფართოდ გავრცელება სვანეთსა და სვანთა ნამყოფ ადგილებში. მკვლევარი სახელწოდება „ლენჩუმის“ ლეცხუმიდან წარმომავლობასაც ნაკლებ საეჭვოდ მიიჩნევს და დაასკვნის: „აფხაზეთის ქალაქ ცხუმის სახელწოდების შემოქმედი თავის დროზე სვანურენოვანი მოსახლეობა იყო... ის ცხუმ-რცხილიდან წარმოდგება და პრეისტორიული, ფუძე ქართული ტოპონიმია“ (გასვიანი, 1991: 206).

თუკი ტოპონიმ „ცხუმის“ სვანური წარმომავლობის შესახებ გამოთქმულ თვალსაზრისს სარწმუნოდ მივიჩნევთ, ჩვენის მხრივ დავამატებდით ფონეტიკური და შინაარსობრივი მსგავსების თვალსაზრისით მეტ-ნაკლებად ნიშანდობლივ მიკროტოპონიმებს: **ცხვიმ** – 1. სათიბ-საბალახოები ეცერის თემის სოფლებში – უღვალსა და ისკარში; 2. სახნავი სოფ. გულიდაში (ლენტეხის რ.); **ცხვიმალდ** – სოფელი ლენტეხის რაიონში; **ცხვიმანი** – ტყე სვიფსა და

ლეზგარაში (ცხუმარის თემი); **ცხვიმი ლალკან შუკვ** – გზა სოფ. გულიდაში (ლენტეხის რ.); **ცხვიმიშ სარაგ** – წყარო სვიფში (ცხუმარის თემი); **ცხვიმიყ** – სათიბი ლახუშდში (ლატალის თემი); **ცხვიმელდაშიშ ცხეკ//ცხვიმელდშია ცხეკ** – ტყე თავარში (ნაკის თემი); **ცხომარ** – ტყე-ფერდობი ფარში (მესტიის რ.); **ცხუმანი** – ეკლესიის შემოგარენი და სათიბ-საძოვარი ჟიბე ლევშერში (ჩოლურის თემი); **ცხუმარ** – სათიბი ლამხერში (ფარის თემი); **ცხუმაშ** – ყანა ძულარეში (ხელედის თემი); **ცხუმელილალე ლაჯოგ** – მთა ყვედრეში; **ცხუმერი** – სახნავი ზემო მამში (ჩოლურის თემი); **ცხუმირ-ზაგარ** – რცხილნარი ნესგუნში (ლენჯერის თემი); **ცხუმრა ლარალ** – საძოვარი მაცხვარიში (ლატალის თემი); **ცხემარე ქვან** – ფლატე კალაში (ეცერის თემი)... შდრ. **ცხომი//ცხომის (მ)თავარანგელოზი** – ნასაყდრევი, სალოცავი ვარნის მარცხენა მხარეს, სოფ. ჭალაში (რაჭა). აქვე უკანჭალიდან სერზე გადამავალ გზას **ცხომის გადასავალი** ჰქვია, ხოლო წყაროს – **ცხომის წყარო**. ცხომის თავზე, ვარნის მარჯვენა მხარეს აღმართული მთა **ცხომინვერად** იწოდება (იხ. ცხადაია, ჯოჯუა, II, 2005: 250-251).

ი. გამსახურდიას აზრით, რცხილა ბარშიც ხარობს და მთაშიც. შესაძლოა დღევანდელი სოხუმის ტერიტორიაზე არსებულ რცხილნარს ხელი შეეწყოს ტოპონიმ „ცხუმის“ წარმოქმნისათვის. რცხილას მეგრულად ცხიმური ეწოდება, ხოლო ამ მცენარის გავრცელების ადგილს – ცხიმურონი „რცხილნარი“. სიტყვა-ხმარებაში ი ბგერა შესაძლებელია ამოვარდნილიყო და მიგველო ცხიმურონი, იგივე ცხუმი (გამსახურდია, „ახ. კ.“, 2 ნომბერი, 1989: 5).

„ცხუმისა“ და „სოხუმის“ ეტიმოლოგიის გარშემო სხვადასხვა დროს გამოთქმული მოსაზრებები (კ. ჰანი, მ. ქალდანი, გ. მელიქიშვილი, ს. ჯანაშია, ქ. ლომთათიძე, ნ. ბერძენიშვილი, გ. გასვიანი, თ. მიზრუანი, შ. ინალ-იფა...) მიმოიხილა ს. ბახია-ოქრუაშვილმა და ა. ჭკადუას ნაშრომზე მითითებით შემდეგი დასკვნა გამოიტანა: **„ცხომ//ცხუმში** სემანტიკური, ეტიმოლოგიური და ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით, სახელდების პრინციპები საერთო-ქართველურია. მოტივაციის საფუძველია ამ ადგილებში „რცხილის“ არსებობა. მაგ.: ქართული **ცხემლოვანი, ცხინვალი, ცხმორისი**, მეგრ. **ცხემურონი, ცხიმურონი, ცხემურეში**, ჭან. **ცხემურეფუნა**, სვან. **ცხუმელირ, ცხუმალდ, ცხმაარ, ლეცხუმერ**. სემანტიკურ და ეტიმოლოგიურ საფუძველს როგორც ახალი, ისე ძველი ფორმებისათვის წარმოადგენს ძველქართული გეობოტანიკური ტერმინი ქრცხემლ- ან ქრცხილ-. ტოპონიმიკურ დონეზე საერთო-სვანურისათვის ამოსავალი იქნება ცხუმ-“ (ბახია-ოქრუაშვილი, 2010: 220-221, და იქვე მითითებული ლიტ-რა: ჭკადუა, „ონომასტიკა“, I, 1987: 199, 201).

ა. დიაჩკოვ-ტარასოვი ტოპონიმ **ცხუმს** უკავშირებდა „ცხელი“ სიტყვის მეგრულ შესატყვისს – **ჩხე** (დიაჩკოვ-ტარასოვი, 2003: 65). პროფ. ზ. პაპასქირის ვარაუდითაც, ცხუმი შესაძლებელია უკავშირდებოდეს ხის ჯიშების მეგრულ სახელებს – **თხუმუს** ან **ცხიმურს** (პაპასქირი, 2004: 27).

ვ. ზუხბაიას მონოგრაფიაში ტოპონიმ „ცხომის“ შესახებ თავმოყრილ მოსაზრებებს (ზუხბაია, 1997: 78-85) კ. ბარბაქაძე არადამაჯერებლად მიიჩნევს. თუმცა თვითონაც მეტისმეტად ბუნდოვან და არადამაჯერებელ განმარტებას გვთავაზობს. ავტორი წერს, რომ იგი ენის ელემენტური თეორიის გამოყენებით შეეცადა საკვლევ ტოპონიმის წარმომავლობის დადგენას. სახელი ცხომი, კ. ბარბაქაძის მსჯელობით, ფონემური შემადგენლობით მატრიარქალური კატეგორიის სიტყვათა ოჯახს მიეკუთვნება, რომელთა ზოგადი მანარმოებელი ძირი **ჭუარუა** კომპლექსია. ამ ფაქტისა და ჰ – ხ გადაბგერების გათვალისწინებით სახელ ცხომი-საგან კ. ბარბაქაძე აღადგენს „ცხომარიას“, ამ უკანასკნელს კი გაიაზრებს, როგორც „მარიას გამომცხვარს (შექმნილს)“. სიტყვისაგან – ცხომარია მეტათეზისით მიიღება სახელი მაცხოარი (იესო ქრისტე). მაშასადამე, ტოპონიმი **ცხომი** „იესო ქრისტეს სახელობის ქალაქს“ ნიშნავს. ეს მოსაზრება თითქოს ეხმიანება სოხუმის ძველბერძნულ სახელს – **ანაკოფია**, რაც მითოლოგიური ზევსის შვილებს უკავშირდება, და აფხაზურ სახელს – **აყუას** „ვაჟიშვილს“. ეს აყუა, ავტორის მოსაზრებით, ადიღური სიტყვისაგან უნდა მომდინარეობდეს. სახელ ცხომი-საგან კ. ბარბაქაძე აღადგენს **ცოხომი** ფორმას, რომელიც ც=თ-ს შესატყვისობის გათვალისწინებით წარმოქმნის **თსოხუამი** ფორმას, მეტათეზისით – **სოხუმითა** ფორმას, ხოლო ამ უკანასკნელისაგან მრავლობითობის ფორმის კუთვნილებითი **-თა** სუფიქსის მოკვეციტით თითქოს უნდა მიგველო ტოპონიმი **სოხუმი**. „თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ ტოპონიმები ცხუმი და აფხაზეთი აფხაზეთში ქრისტიანული საწმენოების დამკვიდრების პერიოდში (VI-VIII საუკუნეებში) არის წარმოქმნილი, მაშინ მათი იესო ქრისტე-სთან დაკავშირება საკმაოდ მყარ არგუმენტაციას წარმოადგენს“ – დაასკვნის კ. ბარბაქაძე (ბარბაქაძე, 2010: 64-65). ასეთი ეტიმოლოგიური „მსჯელობა“ ვერანაირ კრიტიკას ვერ უძლებს და მიგვაჩნია, რომ 1996 წელს კ. ბარბაქაძის გამოკვლევების შედეგებზე თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში შექმნილი საგანგებო კომისიის მიერ ავტორის ფანტაზიის ნაყოფად მისი შეფასება სავსებით სამართლიანია (იქვე: 5). აქვე ყურადღებას მივაქცევთ მხოლოდ ერთ გარემოებას: ცხომარია „მარიას გამომცხვარს (შექმნილს)“ კი არ ნიშნავს, არამედ „ცხომელს“. ცხომარია გვარია და ნიშნავს სოხუმელს, ისევე როგორც ცხომელი/ცხომელიძე (ჭუმბურიძე, 1987: 314-315; ცხადაია, 2000: 157). შდრ.: გვარები – ოდიშარია, ხუნწარია, ხვითარია, ნებლარია, ჭიხვარია, ქანთარია... ასევე საეჭვო ეტიმოლოგიას გვთავაზობს

აფხაზი ენათმეცნიერი ვალერი კვარჭია. მკვლევარი იმონმებს და აანალიზებს ცხუმის//სოხუმის შესახებ არსებულ ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებს, კარტოგრაფიულ მონაცემებს და საკუთარ თვალსაზრისს ასე აყალიბებს: «Основой же топонима является -цх, который вряд ли отделим от абхазского названия реки Келасур – **Зыхәа** «Белая река» (от **азы** «вода» и **хәа** «белый» (см. выше «Зыгәтә»). Например, известно, что Бат-оми (Батуми) происходит от более древнего Бәтә, точно так же от названия Зыхәа грузинские источники производят названия реки и города Цхуми или Цхоми. Вспомним слова Вахушти: «За рекой Кодори на западе река Цхоми, которая происходит от местности Цхоми». Название реки Зыхәа сохраняется и в абхазском названии села Тхәыбын//Тхәыбын, трансформированное, на наш взгляд из Зыхәҭны, означающее «место у р. Зыхәа» или «пред Зыхуский» (см. Бзыҭ) – полное название села **Зыхәыҭны ақытә** «Перед (рекой) Зыхуа село». Что же касается средневекового Цхом, Цхум, то оно может быть из **Зыхәгум** «Зыхуский гум», где **Зыхәа** – название совр. р. Келасур и **Гум** – название центральной части Абхазии: Зыхәҭым усеченно **Зыхәым** → **Зхум** → **Цхом** // **Цхум** // **Сухум**» (Кварчия, 2006: 246-247).

პროფ. გიორგი ფიფიას მოსაზრებით, ტოპონიმ „ცხუმის“ ამოსავალი რცხილის ერთ-ერთი სახეობის ზანური სახელწოდება, რომელიც იწერება ერთი თანხმოვნითა და ირაციონალური ხმოვნით. ესაა ცჷ, რომელმაც სხვა ზანურ-მეგრულ სიტყვასთან („ხუმ“) შეთანხმებით მოგვცა ტოპონიმი ცჷხუმ, ანუ „მშრალი რცხილა“. მკვლევარი იმონმებს აფხაზეთში ჩანერილ, ხმელი ხის სახელწოდებისაგან წარმოქმნილ ტოპონიმს. ესაა გალის რაიონის სოფ. ხუმუშქურის სახელწოდება, რომელმაც „ვაშლის ხმელ ხეს“ ნიშნავს (ფიფია, „სახალხო განათლება“, №10, 1990: 13). ტოპონიმთა ამ რიგს შეიძლება დაემატოს ყუმურხუმლა „გამხმარი ტყემალი“ – ფერდობი სოფ. რეჩხში; ჭყონხუმლა „გამხმარი მუხა“ – სოფელი ჭუბურხინჯის თემში. ატრიბუტული მსაზღვრელის პოსტპოზიციურობა ზემოთ ჩამოთვლილ ტოპონიმთა სიძველის ერთ-ერთ ნიშანს წარმოადგენს (ცხადაია, 2004: 110).

ტოპონიმ „ცხუმის“ პროფ. გიორგი ფიფიასეული განმარტება დაზუსტებას საჭიროებს. თუკი ჩავთვლით, რომ „ცხუმის“ ერთ-ერთი კომპონენტია **ხუმ**-სიტყვა, მაშინ იგი უნდა ითარგმნოს არა როგორც მშრალი, არამედ – ხმელი. ამასთანავე, კავკასიური რცხილის მეგრული შესატყვისისა ცხემური//ცხიმური, ხოლო **ცუ** იგივეა, რაც თელა და თელადუმა (მაყაშვილი, 1991: 152). შდრ. ***ხომ** „გამხმარი“; ლაზ. **ხომ**-ულ-ა//**ხომბ**-ულ-ა – მეგრ. **ხომ**-ულ-ა//**ხომ**-გლა „გამხმარი“; შდრ. ძვ. ქართ. ჳმელ-ი, გან-ჳმ-ელ-ი (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, I, 2015: 890).

ამდენად, ცხუმი//ცხომი უნდა გავიაზროთ, როგორც „ხმელი თელა“ (ცხომის//ცხუმის ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 122-126; მისივე, XXXIII, 2013: 25-26). ჩვენ არ ვცდილობთ დღემდე არსებული ეტიმოლოგიური ინტერპრეტაციების კატეგორიულ უარყოფას, მაგრამ, ჩვენი აზრით, შესაძლებელია სრულიად განსხვავებული მოსაზრების განვითარებაც. კერძოდ, საფიქრებელია, რომ **ცხუმინყარი** ერქვა მდინარის მონაკვეთს ან მორევს მდინარეზე, სადაც თევზის სახეობა **ცხუმი** მრავლად ბუდობდა. საზღვრული ჰიდროტერმინის ჩამოცილების შემდეგ დარჩა მსაზღვრელი კომპონენტი ცხუმის სახით. ასეთი მოვლენა უცხო არაა ტოპონიმიკაში. მსგავსი წარმოების ჰიდრონიმ „მაზანდარაზე“ მსჯელობისას პ. ცხადაია შენიშნავს: „ამგვარი ელიფსისათვის ხელი უნდა შეეწყოს ობიექტის გამოცვლასაც – ჰიდრონიმის გადაქცევას ოიკონიმად – უკვე არსებული ან შემდგომ დაარსებული სოფლის სახელად“ (ცხადაია, I, 1999: 44; ცხუმის შესახებ მსჯელობისათვის იხ. Кварчия, 1985: 18-23).

§5.57. წარჩე

წარჩე ისტორიული სოფელია სამურზაყანოში, მდ. წარჩენყარის შუაწელზე, ზ. დ. 100 მ-ზე. გალს დაშორებულია 17 კმ-ით. წარჩე თემის ცენტრია და ოთხ სოფელს – წარჩეს, ნახინგუს, ფუნყურსა და ფშაურს აერთიანებს. ამიერკავკასიის მხარის 1886 წლის კომლობრივი აღწერის მონაცემებით სოფელი ამ სახელწოდებით მუხურის თემში შედიოდა, სადაც სახლობდა 70 კომლი (304 სული). 1928 წლიდან არსებობს წარჩეს სასოფლო საბჭო შვიდი სოფლით: წარჩე, მუხური, ნახინგუ, საქანჩიო (ალბათ: საკენჯიო), სარაგვო, ფუნყური და ფშაური. „აფხაზეთის ასსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის“ 1953 წლის ცნობარის მიხედვით, წარჩის სასოფლო საბჭო (სოფლები: წარჩე, ნახინგუ, ფუნყური, ფშაური) გალის რაიონშია (დაყოფა, 1953: 12).

სოფელში მდგარი საეკლესიო კომპლექსი „მაფამ ოხვამე“ (დედოფლის ეკლესია) XIII-XIV საუკუნეების ძეგლია და მასში შედის ორი ეკლესია, გალავანი და კარიბჭის ნაშთი. ერთ-ერთ ეკლესიაში გვხვდება XV ს-ის. ფრესკული მხატვრობა და ლაპიდარული წარწერა. ეკლესიების განახლება უკავშირდება ოდიშის მთავარ ლევან II დადიანის (1611-1657 წწ.) სახელს. ამჟამად შემორჩენილი ეკლესიის ნანგრევები ადგილობრივ მოსახლეობაში **ნოჯიხის** („ნაციხარი“) სახელწოდებით არის ცნობილი, რომელიც გვანჭკის სერზეა. ქსე-ში აღნიშნულია, რომ წარჩეს უწინდელი სახელწოდებაა **ტარსურა**, **ტარშენი** (ქსე, II, 300).

პ. ცხადაიას საინტერესო გადმოცემა ჩაუნერია: „აქაა დაკრძალული მეფის შვილი, რომელიც გამზრდელს – ანჩაიას არ დაუტირია. ამიტომ დედოფალს დაუწყევლია ანჩაიები: არც განყდეთ და არც აშენდეთ; შემოსული კაცი კი გამრავლდესო“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 121). არის გამოთქმა – **მაფაშ ქყელი წარჩე** – „მეფისგან დანყველილი წარჩე“ (ცხადაია, ოძ, I, თბ., 2017: 134).

ოიკონიმ „წარჩის“ წარმომავლობის საკითხს არაერთ ნაშრომში შეეხო ენათმეცნიერი პ. ცხადაია. მკვლევარი შენიშნავს, რომ **წარჩე/წარჩენყარი** მდ. ოხოჯის მარცხენა შენაკადია გალის რაიონის სოფ. ფუნყურში, ხოლო თვით ოხოჯე ცოტა ქვემოთ მარჯვნიდან შეერთვის ოქუმს. სოფელს წარჩენყარის შუანელზე წარჩე ეწოდება, ხოლო ზემონელზე – ჩხორთოლი. არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე, ოქუმის მარცხენა მდგენლის თავზე გაკეთებული წარწერა Tarsce, მკვლევრის აზრით, სწორედ წარჩეს უნდა გულისხმობდეს. ლამბერტი „სამეგრელოს აღწერაში“ ასევე გვაუწყებს: „ხეთის იქით არის ოქუმი, რომელიც ჩაუდის ტარშენს (Tarchen)“. თუკი ამ ტარშენშიც წარჩეს ვიგულისხმებთ, მაშინ ყველაფერი თავის ადგილზე იქნება: სოფელი დღესაც წარჩის შუა-ნელზეა, ხოლო ჩხორთოლი – მის სათავესთან (იხ. ცხადაია, „არტანუჯი“, №10, 2000: 79; მისივე, 2004, 49).

მასასადამე, სოფლის სახელწოდება მომდინარეობს ჰიდრონიმიდან (შდრ.: ლალიძგა (მდ.) → ლალიძგა (სოფ.), ნაჩხურა (მდ.) → ნაჩხური (სოფ.), აბაშა (მდ.) → აბაშა (სოფ.), კვარჩხილალი (მდ.) → კვარჩხილალი (სოფ.), ოქუმწყარი (მდ.) → ოქუმი (სოფ.).

„წარჩის“ ეტიმოლოგიის პირველი და მართებული ცდა მოცემული აქვს პროფ. იოსებ ყიფშიძეს. მისი განმარტებით, „Царче – село в Самурзакано; букв. белая вода“.

წარჩე ჰიდრონიმიული მოდელი, პ. ცხადაიას მართებული შეფასებით, სტრუქტურულ-სემანტიკური თვალსაზრისით საერთო-ქართველურია, წარჩეც მეგრული სიტყვაა და „წყალთეთრს“ ნიშნავს. მკვლევარი იმონმებს საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში დადასტურებულ ჰიდრონიმებს: წყალთეთრა, წყალშავა, წყალნითელა, და წარჩესაც ჰიდრონიმთა ამ რიგში განიხილავს (ცხადაია, 2004: 50). 1992-1993 წწ. ომის შემდეგ სოფელს **წარჩა** ეწოდა (ცხადაია, ხორავა, 2016: 159).

„წარჩის“ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობს ისტორიკოსი კ. ოკუჯავაც. მისი აზრით, თეატინელი მისიონერების რუკებზე, ბედიის მახლობლად დაფიქსირებული სოფელი წარჩე მდებარეობს მდ. ჩხორთოლის ნაპირას. სოფლის თავდაპირველი სახელწოდება იყო წყარჩე, ე. ი. თეთრი წყარო (წყარ – წყალი, ჩე – თეთრი) (ოკუჯავა, სძ, 3, თბ., 2000: 16). აქ ორი გარემოებაა დასა-

ზუსტებელი: 1. წარჩე მდებარეობს წარჩენყარის (და არა მდ. ჩხორთოლის) ნაპირზე. თვით მდ. წარჩეს//წარჩენყარის მდგენლებია ალრა, ყვარათბა და ათუაძარა. მდინარე გაედინება წარჩესა და აჩიგვარის თემის სოფ. ფუნყურში და მცირე მონაკვეთზე წარმოადგენს ოქუმისა და ჩხორთოლის საზღვარს. შდრ. ვ. კვარჭიას ისტორიულ-ეტიმოლოგიური მიმოხილვა: «**Царча//Царче** – село и река в Галском районе. Наименование территории и реки фиксируется на картах с начала XIX века, как **Царче** (К – 20), **Сарча** (К – 21), **р. Зарч** (К -22), **Царча** (К-26). **Царча, Царче** может быть трансформировано из мегр. **Цкар-че** (**Цкарче**) «белая река». Вместе с тем, отмеченная форма названия реки Зарч близко к абхазскому а-зарч – «деревянная плетеная установка в реке для ловли рыб». Не исключено также, что исходным может быть и форма Сарча, например, Н. Мурзакевич называет в Крыму мыс **Сарыча** (Николай Мурзакевич. Поездка в Крым в 1836 году. – Жур. Министерства народного просвещения. СПб. 1837. №3. С. 657). Встречается также и форма **Сарча** как топоним в разных регионах (Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов, с. 498). Однако, в основе абхазского **Царча**, Сарча может быть антропоним **Сарча, Серча** (Коков Дж. Н. Из адыгской (черкесской) ономастики, с. 190)» (Кварчия, 2006: 274-275).

ფიქრობენ, რომ **წყალ** → **წა/ლ/** პროცესისათვის ისტორიულად უწინარესია **წალ-** ფორმა. მეგრულში ამის ანალოგად გამოდგება საკუთარი და საზოგადო სახელები: **წაჩხური** „წყალცივი“, **წამელო//წყამელო** (← წყარმელე „წყალგალმა“), **წაკურთხია** ← წყალკურთხევა (პ. ცხადაია, სამურზაყანოს ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმია, 50), **ონწარე** (ო-წ-წარ-ე) – „ჭაობი, წყლიანი ადგილი“ (მისივე, „არტანუჯი“, №10, 2000: 79), **წახარება** (← წყალხარება) – კოვზას მარცხენა შენაკადი სოფ. გულუხეთის საზღვართან, სოფ. სამიქაოში (ცხადაია, I, 1999: 29). ამ მაგალითებს ჩვენის მხრივ დავუმატებდით შემდეგ ტოპონიმებს: **რაბინა//რაფინა** – სოფელი გაგრის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, მდ. აძიდუს ნაპირას (მსჯელობისათვის იხ. კეკელია, „ფილოლოგიური პარალელები“, №7, თბ., 2015: 72-73, 77-79), **წარიბაჩხური, ბადოლი ონაში წარი** „ბადოლის ყანის წყალი“ – ღელე სოფ. თოლიქჩეთში; **კუკარონი წარი** – წყარო კუკარონში (თოლიქჩეთი), **მთუი წარი** – ღელე დობირაში (თოლიქჩეთი), **ონჩხურე წარი** – წყარო ონჩხურეში (თოლიქჩეთი); **ქუნაწარი** – ღელე (თოლიქჩეთი); **წარი გოლაონერი** – „წყალი გაყვანილი“ – წყარო მუნელა ავლაში (თოლიქჩეთი); **წარიკალა** – უბანი და ყანები მდ. ფურტონას მარცხენა ნაპირზე (თოლიქჩეთი); **ხაპლანარი** – წყარო (თოლიქჩეთი) (იხ. ჩაღათაი-ალექსიძე, ქ. ო., IV, თბ., 2010: 90-99).

სახელწოდება „ნარჩე“ ფიგურირებს ტოპონიმებში: **ნარჩეაფსთა** – ხეობა და საძოვრები სამურზაყანოს მთაში, ნარჩის სათავესთან (მხარეთმცოდნე ნოდარ შონიას აზრით, ნარჩეაფსთა ღელეა ჩხორთოლში; იხ. შონია, „ლენინელი“, №17, 8 თებერვალი, 1990: 4); **ნარჩემ გინაჯინუ** – „ნარჩის გადასახედი“ – დავაკება ოლიფონისა და გედემ ღალის სათავეებს შუა, ნახინგუში. სერიდან კარგად ჩანს სოფ. ნარჩე; **ნარჩემ კინტირალ//უჩალალ** – ნარჩენყარის ტოტი (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 206); **ნარჩემ ზენი** – ქალა სოფ. ნარჩემი (შონია, №17, 1990: 4); **ნარჩახრა** – საძოვარი ლაშქინდარში. „ნარჩემ შუშელს ჯოხო“ (ტყვარჩელის სატყეო) (მსჯელობისათვის იხ. კეკელია, ეძ, XV, 2018: 23-26).

§5.58. ნებელდა/*ნაბალი

ნებელდა/*ნაბალი ეწოდება სოფელს გულრიფშის რაიონში, ნებელდის ქვაბულში, სოხუმის სამხედრო გზაზე. ნებელდა თემის ცენტრია და აერთიანებს სოფლებს: საკუთრივ ნებელდას, აბლუხვარას, აგიშს, აზანთას, არასარას, აჭანდარას, გერგემიშს, ზემო წყაროს, კირნათს, მარანს, მეტელეკვას, მზისეულს, მრამბას, ოქტომბერს, ქვემო აფიანჩას, ქვემო წყაროს და ნიფლოვანს. სოფელი ზ. დ. 450 მ-ზეა და გულრიფშს დაშორებულია 23 კმ-ით (ქსე, XI, 1987: 302). აქვე, ზ. დ. 460 მ სიმაღლეზეა ნებელდის//ნაბალის კარსტული მღვიმე (ტინტილოზოვი, ქსე, XI, 1987: 302). აფხაზეთის მთისწინეთში, ამტყელ-ჯამპალისა და მაჭარის ხეობებს შორის მდებარე პლატო-ქვაბულიც გეოგრაფიულ მეცნიერებაში ნებელდის ტაფობის სახელითაა ცნობილი. სოფლის მიდამოებში, 400-500 მ სიმაღლეზე მდებარე ქვაბულის ფსკერს გარს არტყია 1000-1200 მ სიმაღლის მთები, რომლის კალთებიც ფოთლოვანი ტყითაა შემოსილი. თვით ქვაბულს ნათეს-ნარგავებისთვის იყენებენ. ნებელდის ტაფობში მდებარეობს გერგემიშის მშრალი ხეობა და მრავალი მღვიმე (მარუაშვილი, ქსე, XI, 1987: 302).

სოფლის სახელწოდების ადგილობრივი აფხაზური ვარიანტია **ნაბალ**. მენანდრე პროტიქტორის ცნობით, მისიმიანთა ტერიტორია აღმოსავლეთიდან სვანების საცხოვრისით ისაზღვრება, ჩრდილოეთიდან – კავკასიის ქედითა და ალანებით, სამხრეთიდან – ლაზიკით (ეგრისი), დასავლეთიდან – აბაზგებით (ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, III, 1936: 236-237). ამ და სხვა ცნობებზე დაყრდნობით პ. ინგოროყვა ნებელდიდან ქლუხორის ტერიტორიამდე მისიმიან ტომთა განსახლებას მიუთითებდა (ინგოროყვა, 1954: 127). დ. მუსხელიშვილი შენიშნავს, რომ ეგრისის სამეფოს ფარგლებში შემავალი მისიმიელთა მიწა-წყალი, ანუ მისიმიანეთი აფშილეთს ნებელდა-ამტყელის ზონაში, ე. ი. ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა (მუსხელიშვილი, I, 1977: 120). დაახლოებით ასე აქვს

განსაზღვრული მისიმიანთა განსახლება პროფ. ზურაბ ანჩაბაძესაც, რომლის მიხედვით ისინი დალის ხეობასა (კოდორის ზემონელი) და ნებელდის ნაწილში სახლობდნენ (Анчабадзе, 1976: 44; მსჯელობისათვის იხ. გასვიანი, 1991: 201-202). VI-VII საუკუნეების წერილობით წყაროებში მოხსენიებული ნიბილეს ციხესიმაგრე, რომელიც დღევანდელი ნებელდის ტერიტორიაზე ან მის შემოგარენშია საძიებელი, აფშილეთის ციხესიმაგრეა, და, „როგორც ჩანს, აფშილთა მთავარ ადმინისტრაციულ ცენტრს წარმოადგენდა“ (მუსხელიშვილი, I, 1977: 118). VI ს-ის II ნახევრის ავტორის – აგათია სქოლასტიკოსის ცნობიდან ირკვევა, რომ ნებელდის, ანუ „ეგრეთ წოდებული ტიბელეოსის ციხე“, „მისიმიელთა და აფსილიელთა ქვეყნების საზღვარზეა და მათ ყოფს“ (ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, III, 1936: 160). მაშასადამე, დაასკვნის დ. მუსხელიშვილი, „ნებელდის ზონა, თუმცა კი აფშილეთში შედიოდა, მაგრამ მისიმიეთის თუ მისიმიანეთის საზღვართან ახლოს მდებარეობდა“ (მუსხელიშვილი, I, 1977: 118). VI საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი გვანვდის საინტერესო ცნობას აფსილეთის ლოკალიზაციისათვის და ასახელებს ნიბილეს ციხესაც: „აფსილები ძველთაგანვე ლაზთა ქვემეგრდომები არიან. ამ ქვეყანაში არის ერთი ციხე, მეტად მტკიცე, ადგილობრივი მცხოვრებლები მას ნიბილეს უწოდებენ“ (ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, II, 1965: 162). ნიბილესა და თანამედროვე ნებელდის იგივეობას სახელთა მსგავსების გარდა ადასტურებს არქეოლოგიური კვლევის შედეგებიც. 1991 წელს გამოცემულ „ნარკვევებში“ გ. გასვიანი მისიმიანთა ეთნიკურ ვინაობაზე მსჯელობისას აღნიშნავს, რომ ბიზანტიელი მწერლები ადგილობრივ გეოგრაფიულ თუ ადმინისტრაციულ პუნქტებს ან იშვიათად ასახელებდნენ, ან თავისებურად აღიქვამდნენ და ასხვაფერებდნენ. მათ მიერ დასახელებულ გეოგრაფიულ სახელწოდებებს – ტიბელეოსსა და ძახარისს ზუსტი ადეკვატი დღეს არ მოეპოვება, თუმცა მკვლევარი ვარაუდობს, რომ ტიბელეოსს საერთო აქვს ხევის აღმნიშვნელ სვანურ სიტყვა ტვიბთან. ასახელებს საილუსტრაციო მასალასაც სვანეთის ტოპონიმიდან: ტვიბს, ტვიბეერს, ტვიბრასა და ტვიბარს (გასვიანი, 1991: 2014-205). მსჯელობას ასეთი დასკვნა ახლავს: „თუ ეს სწორია, მაშინ ტიბელეოსი ხევიში განლაგებულ ციხეს აღნიშნავს“ (იქვე: 205). მოგვიანებით მკვლევარმა გაიზიარა სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული ის თვალსაზრისი, რომლის მიხედვითაც მნიშვნელოვანი ადმინისტრაციულ-კულტურული დაბის – ნებელდის, ანუ წიფელთას სახელი წიფლნარიდან მომდინარეობს. ნებელდის ციხე მდებარეობს მდ. კოდორის შუანელზე. აქ ყოფილა აფხაზეთის თავადთა – მარშანიების რეზიდენცია. ისინი ნებელდის მიწა-წყლის მნიშვნელოვან ნაწილს ფლობდნენ. ნებელდის ტერიტორიაზე, სოფ. ლათაში მდებარე მარშანიების ციხესიმაგრე წარმოადგენდა მაკონტროლებელ პუნქტს მისიმიანეთისაკენ, ანუ

დალისაკენ, ხოლო შემდეგ ჩრდილოეთით, კავკასიის ქედზე გამავალი ე. წ. მისი-მიანთა გზა-ბილიკებისას (გასვიანი, 2011: 196-197).

ნებელდა და მისი შემოგარენი საინტერესო არქეოლოგიური თვალსაზრისით. გრაფინია უვაროვა ჯერ კიდევ 1888 წელს წერდა, რომ მაჭარის ხეობაში ადგილობრივ მცხოვრებთ სამარხები უპოვიათ კრემაციის ნიშნით. 1907 წელს ნიბილიუმის ციხე გაუთხრია არქეოლოგ მილერს. ბ. კუფტინმა შეისწავლა ამ რეგიონში ბოტანიკოს ი. ნ. ვორონოვის მიერ 1915 წელს შეგროვებული და კავკასიის მუზეუმისათვის გადაცემული ნივთიერი მასალა. 1945 წელს ნებელდაში (ოლგინსკოე-ახხაჩარახუ) რამდენიმე სამარხს მიაკვლია და გათხარა გეოლოგმა ი. გრძელიშვილმა. განათხარი მასალა კი აღმოჩენმა და ქ. ბერძენიშვილმა ნაწილობრივ გამოაქვეყნეს კიდევ. აფხაზეთის ტერიტორიასა და დანარჩენი დასავლეთ საქართველოს გარკვეულ ნაწილში აღმოჩენილ არქეოლოგიურ ძეგლთა კომპლექსის აღსანიშნავად, აფხაზი არქეოლოგის – მ. თრაფშის მიერ, არქეოლოგიურ მეცნიერებაში შემოტანილ იქნა და დამკვიდრდა ტერმინი „ნებელდის კულტურა“. ასეთი ატრიბუციით მ. თრაფში შეეცადა, რომ ეს კულტურა დაეკავშირებინა „ძველფხაზური ტომებისათვის“ – აფსილებისა და აბაზგებისათვის (Трапш, III, 1971: 212).

1960-1963 წლებში ნებელდის მახლობლად, სოფელ მრამბაში არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებდა აფხაზეთის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის სამეცნიერო ექსპედიცია. მ. თრაფშის სახელს უკავშირდება არქეოლოგიური ძეგლების – აბგიძრახუს, ალრახუს, ახაცარახუსა და სხვათა შესწავლა (მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. აფხაზავა, 2010: 42-43). „ნებელდურ კულტურას“ საინტერესო ნაშრომები მიუძღვნეს ვ. ჯაფარიძემ და ნ. აფხაზავამ (ჯაფარიძე, 1979: 87, 88 და სხვ.; აფხაზავა, 1979: 12-15, 18-25, 29, 31 და სხვ.; მისივე, 2010: 42-70). მათ მიერ ნებელდური კულტურის ძირითადი არეალი შეიძლება გაფართოვდეს დასავლეთ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ამგვარივე არქეოლოგიური მასალისა და აშკარად ამ კულტურასთან დასაკავშირებელი კომპლექსების (ძაბრისპირიანი კერამიკის, რკინის „ფრანცისკისებრი ცულების“, ჯვრისებრი მშვილდსაკინძების, მასრაგახსნილი, ალისებრი შუბისპირების...) სახით. მაშასადამე, ბიჭვინთაში, სოხუმის რაიონსა და ნებელდაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა სრულიად იდენტურია დასავლეთ საქართველოს სხვა რეგიონებში აღმოჩენილ ამავე პერიოდის ნივთიერ მონაპოვართან და განსხვავდება ჩრდილოკავკასიური არქეოლოგიური მასალისაგან (აფხაზავა, 2010: 46-57; ლეთოდიანი, 2012: 8). ნ. აფხაზავას დასკვნით, „ერთი რამ უტყუარია, „ნებელდის კულტურა“ არაა მხოლოდ აფსილური არქეოლოგიური კულტურა: იგი ვრცელდება აბაზგების, აფსილების, ლაზთა და, რაც მთავარია, სვანთა

(მისიმიანთა) განსახლების რაიონებშიც; მისი ცალკეული და საკმაოდ მნიშვნელოვანი ელემენტები ვრცელდება თითქმის მთელი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე“ (აფხაზავა, 2010: 57).

აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის სასაზღვრო ხაზის განმტკიცების მიზნით V-VI საუკუნეებში აფშილეთის მიწა-წყალზე, კოდორის ხეობაში მდებარე ნებელდაში აუგიათ „მეტად მტკიცე“ (პროკოპი კესარიელი) ციხესიმაგრე, რომელიც ბატონობდა ეგრისის სამეფოს მთისწინა ზოლზეც. ნებელდიდან ჩრდილოეთით მიმავალი გზა ქლუხორის უღელტეხილით მიემართებოდა ჩრდილოეთ კავკასიისკენ. მაშასადამე, ეს სტრატეგიული ობიექტი ადრეული შუა საუკუნეებიდან მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში. ნებელდაში ციხის მშენებლობა უკავშირდება პოლიტიკურად და ეკონომიკურად ძლიერი სახელმწიფოს – ლაზეთის სამეფოს არსებობის პერიოდს. პროკოფის ცნობით ნებელდის ციხეში ხომ ლაზთა გარნიზონს ედო ბინა; მაშასადამე, მისივე კონტროლს ექვემდებარებოდა. აფშილეთიც, სადაც ეს ციხე მდებარეობდა, ამ პერიოდში ლაზთა ქვეშევრდომობაში იმყოფებოდა (Меликишвили, 1959: 384).

ციხე აგებულია რთული რელიეფის მქონე კლდოვან ადგილზე და მის დაგეგმარებასაც რელიეფის მოხაზულობა განაპირობებს. გალავნის კედლის სიგრძე დასავლეთიდან 60 მ-ს აღწევს, ჩრდილოეთიდან – 350 მ-ს, აღმოსავლეთიდან – 50 მ-ს. სამხრეთიდან ციხე დაცულია 400 მ. სიმაღლის კლდით. შედარებით ადვილად მისადგომი დასავლეთი მხარე კედლების ორმაგი სისტემით და სამი მძლავრი კოშკით გაუმაგრებულია. ყველაზე მაღალი და დიდი კოშკის სიმაღლე 18 მ-ია. თვით ორმაგი კედლის – პროტეიხიზმის სიგრძე 70 მ-ს აღწევს და, როგორც ჩანს, მთავარი კარიბჭის სასიმაგრო საფარად აუგიათ. კედლის სისქე 2,6 მ-ია; სიმაღლე, სავარაუდოდ, 6-7 მ-მდე უნდა ყოფილიყო. პროტეიხიზმის უკან აგებული წვრილკვადროვანი წყობის მქონე კედლის სიმაღლე 10-12 სმ-ია, სისქე – 2,2-2,6 მ., რასაც საბრძოლო ბილიკი მიუყვებოდა. ციხის ციტადელში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილია ჰიპოკაუსტური სისტემის აბანო, სატაძრო კომპლექსი, მარანი, ორსართულიანი საცხოვრებელი ნაგებობა, წყლის ორი რეზერვუარი და წყალსადენის მაგისტრალი; ასევე კერამიკული, მინისა და რკინის ნაწარმი, სამეურნეო და საომარი დანიშნულების იარაღები: შუბისპირები, ისრისპირები, ცულები, ჯავშნის ფირფიტები, სატევრები, მახვილები, კატაპულტისა და შურდულის ჭურვები... მთავარი კარიბჭის მახლობლად აღმოჩენილი შურდულის ჭურვების (დარჩეული რიყის ქვების) რაოდენობა 1300-ს აღწევს. ჭურვები გამოვლინდა აგრეთვე მეორე და მესამე კოშკში (მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. Воронов, 1975: 32-34, 89-96; Воронов; Бгажба, 1987: 113-135; Бгажба, Гумба, Воронов, 1983: 3-67; ჭუმბურიძე, 2009: 128-131).

ბიზანტიური წერილობითი წყაროების ჩვენებით, 550 წელს ნებელდის ციხე ირანელთა ხელშია, მაგრამ ლაზებმა შეძლეს მისი დაბრუნება. 553 წლისათვის მასზე უკვე ბიზანტიელები ბატონობენ და დამარცხებული ირანელთა ლაშქარი მერმეროს სარდლობით იძულებულია უკან დაიხიოს. 556 წელს ეს ციხე წარმოადგენდა ბიზანტიელთა მთავარ ფორპოსტს მისიმიელთა წინააღმდეგ ლაშქრობისას (Воронов; Бгажна, 1987: 116; ჭუმბურიძე, 2009: 130). „ნებელდის ციხე, – წერს მ. ჭუმბურიძე, – ეგრისის სამეფოს თავდაცვის სისტემის მთისწინა ზოლის ჩრდილო-დასავლეთის მონაკვეთის საყრდენი პუნქტია, რომელიც კეტავს მდ. კოდორის ხეობას და აკონტროლებს იქ გამავალ სავაჭრო-სატრანზიტო გზას. მაგრამ ამ მაგისტრალის განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო, მისი უსაფრთხოების სრული უზრუნველყოფისათვის ნებელდის გარშემო შეიქმნა საფორტიფიკაციო ნაგებობათა მთელი სისტემა“ (ჭუმბურიძე, 2009: 130). ნებელდის ციხეები, – წერენ თ. ბერაძე და ვ. ლექვინაძე, – კონტროლს უწევდა სავაჭრო-სატრანზიტო გზას, რომლითაც რომისა და ბიზანტიის იმპერიები ეკონომიკურ-პოლიტიკურ კავშირს განახორციელებდა ჩრდილოეთ კავკასიასთან, ხოლო კასპიის ზღვის გვერდის ავლით – შუა აზიასთან (ბერაძე, ლექვინაძე, ქსე, XI, 1987: 302).

ცნობილია ნებელდის წმ. ეკატერინეს ჭედური ხატი, რომელიც შეისწავლა ცნობილმა ხელოვნებათმცოდნემ გრაფინია პ. უვაროვამ. ხატის ქვედა ჩარჩოს კიდეზე ამოკვეთილ ორსტრიქონიან ქართულ ასომთავრულ წარწერაში მოხსენიებულია ხატის ქტიტორი მარიამი. ქართული ჭედურობის ეს შესანიშნავი ნიმუში ამჟამად საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება (თუმანიშვილი, 2007: 64).

ნიკო დადიანის „ქართველთ ცხოვრებაში“ მოხსენიებულია **ნებელა**: „მაშინ რა სცნა ხუტუნია ლეონ შარვაშიძის ძემ, ციხესა შინა მყოფმან, რომელ მოდგომა ციხისა ამის, შეშინებული გაიპარა ღამით და წარვიდა ნებელად“; „ხოლო ნებელს მყოფი ხუტუნია ლევანის ძე შარვაშიძე წარმოვიდა მალვით ნებელიდამ და უნდოდა, რათა მისულიყო და შევედრებოდა ზურაბ ქაიხოსროს ძეს წერეთელს, რათა ეპატივებია დადიანის რისხვისაგან“; „აგრეთვე ცოლისძმა ჩემი, სალარუფუ მარშანია, რომელსა უსმენდენ სრული ნებელნი და სხვანიცა“ (დადიანი, 1962: 204, 206, 209). ციტირებულ ტექსტს ახლავს გამომცემლის, შ. ბურჯანაძის კომენტარი, რომ „ნებელად“ ფორმის ნაცვლად უნდა იყოს „ნებელდად“ (იქვე: 244), რაც, ვფიქრობთ, რომ არასწორია. ნ. დადიანი სამჯერ ასახელებს **ნებელა** და **ნებელნი** ფორმას, რაც იმის მანიშნებელია, რომ მან ზუსტად იცოდა ამ დასახლებული პუნქტის სახელი.

ლევან V დადიანისადმი **წებელის** მფლობელ მისოსტ, სარალუფუ და ზერეფსუ მარშანიების მიერ 1815 წლის 29 ნოემბერს ბოძებულ ფიცის ნიგნში ვკითხულობთ: „ქ. ჩვენ, ქვემო ხელის მომწერელნი, წებელის თემის ბატონები, თავადი მარშანიები მოგართმევთ ამ წერილს თქვენს უგანათლებულესობას, მთავარს დადიანს ლეონს, ასე რომ, ჩვენ მამა-პაპით თქვენის მამა-პაპის თუმცა მორჩილები და ერთგულები ვიყავით, მაგრამ რომელმანმე შემთხვეულმა შფოთებმა დაშორებულ ვიქმენით ერთმანეთისაგან...“ (ხორავა, 2007: 219).

გვიან შუა საუკუნეებში წებელდა მიჩნეული იყო ყურსალთაგან გატაცებული ყმების სამშობლოდან სამუდამო გამოთხოვების ადგილად. ხალხში გავრცელებული წყევლაც – **წებელდას ქვდგოყოთუნი** – „წებელდაში დაგაგდოს“, სწორედ ამ ბედუკუღმართი წარსულის გამოძახილი უნდა იყოს.

ცნობილი გერმანელი მოგზაური ედუარდ აიხვალდი წერს, რომ სოხუმ-კალეს ციხე წებელდის რაიონშია (აიხვალდი, 2005: 212). მისივე ცნობით, 1831 წელს აფხაზეთი ოთხ მხარედ იყოფოდა, რომელთა შორის წებელდის საზოგადოება განსაკუთრებით თავისუფალი იყო და არ ცნობდა არავითარ მფლობელს. ქელემ ბეის მორჩილების ქვეშ ყოფნის მიუხედავად, ეს მხარე აფხაზეთის მბრძანებლისაგან სავსებით განზე დგას თავისი სიმდიდრისა და მიუვალი მთების ანაბარა და გაუთავებლივ ცდილობს სხვა საზოგადოებების გალიზიანებასა და ამხედრებას (იქვე). „წებელდელები არ ცნობენ არავითარ ბატონს და მხოლოდ თავად მარშანიას მდიდარ გვარს აქვს ერთგვარი გავლენა მათზე“ (იქვე: 219). წებელდის საზოგადოება, აიხვალდის ცნობით, მოიცავდა სოფლებს მდინარე კელასურზე, მიუვალ მთებში. იგი აერთიანებდა 30 სოფელს 2500 კომლით, დაახლოებით 15000 მოსახლით (იქვე: 222, 223).

ჟაკ ფრანსუა გამბა შენიშნავს, რომ სამეგრელოს მესამე პროვინცია გადაჭიმულია ჩრდილოეთით კოდორის კონცხამდე. საზღვრად უდევს ამავე სახელწოდების მდინარე, ძველი ავტორების კორაქსი, აღმოსავლეთით კი წიბელის (Tcibelli) საკმაოდ მაღალი მთები. ეს პროვინცია სამურზაყანოსა და აფხაზეთის სახელითაა ცნობილი და დადიანების სახელმწიფოს ნაწილს შეადგენს. მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ იგი არც ერთ ხელისუფლებას არ ემორჩილება, თავდაცვის ადგილს წარმოადგენს და გამოიყენება ბარიერად აფხაზებსა და მეგრელებს შორის (გამბა, 1987: 112).

XIX ს-ის 30-იანი წლების მასალებში დასახელებულია წებელდის სამხედრო ოლქის სოფლები: აქითარწუხვ, შხოცაა ჰაბლა/შვხუაცაა ჰაბლა, ამტყელი, აუშთა, ფშაური, გერზაული, უნთფირ, ნაუშ, ნაა, ბემ-იკვარა, ბარანბა/მრამბა, შვაკვარან, აბგარა, ჯამფალ, პიფტა (ფიშვთა?), აზანთა, აბგალახვარა/აბლუხვარა, ყადა, აბგიძირა, ჯიხაშკარ. საკუთრივ სოფ. წებელდა აერთიანებდა სოფლე-

ბს: მრამბას, აზანთას (ამტყელის ტბის ნაპირზე) და ჯიხაშკარს (ხორავა, 2004: 105-106). ტოპონიმი **აზანთა** უნინ ამ ტერიტორიაზე მეგრულ-ჭანების განსახლების მანიშნებელია (ზანი მეგრელის აღმნიშვნელია), ხოლო **ჯიხაშკარი** აშკარად მეგრული წარმომავლობისაა და „ციხისკარს“ ნიშნავს. **ნაბალ** და **ნიბილა** ფორმები გვხვდება ისმაილ აბულფედის რუკაზე (1331 წ.), ხოლო XIX საუკუნეში ფიქსირდება **ნებელი** ფორმით (K – 14).

სახელწოდება „ნებელის“ წარმომავლობის საკითხს ვრცლად შეეხო პ. ინგოროყვა, რომელიც წერს: ადრეული შუა საუკუნეების საისტორიო წყაროებში (პროკოპი კესარიელი, აგათია სქოლასტიკოსი) დაცული ცნობების თანახმად, აბსილეთის მხარის ერთ-ერთი ციხე **ნიბელის** სახელწოდებით იყო ცნობილი, რომელიც თანამედროვე **ნებელდა** კოდორის ხეობაში. ამ პუნქტის სახელის, ორი ძირითადი ფორმა არსებულა – **ნიბელი** და ***ნიბელთა**, ხოლო ამ უკანასკნელიდან უნდა მიგველო სახენაცვალის ფორმა **ნებელდა**. პ. ინგოროყვა ამ სახელწოდებას უკავშირებს მცენარის ჯიშს – ნიფელს და იმავე ტიპის სახელწოდებად მიიჩნევს, როგორცაა ბიჭვინთა და ბზიფი. აღსანიშნავია, რომ ნიბელთის კუთხეში გავრცელებულია სწორედ ნიფელი, ისევე, როგორც ბიჭვინთაში ფიჭვი და ბზიბში ბზა. მკვლევარი ყურადღებას ამახვილებს თვით ტოპონიმ „ნიბელის“ ფონეტიკურ სახეობაზე და შენიშნავს: როგორც ირკვევა, ნიფელის პირველადი სახეობაა **ნიბელი**. ამრიგად, აფხაზეთის ადგილობრივ ქართულ ენაში პ. ინგოროყვა დასაშვებად მიიჩნევს სიტყვების არქაული სახეობების – **ბიჭვის/ფიჭვისა (ბ და ფ-ს მონაცვლეობით)** და **ნიბელის** გავრცელებას, საიდანაც წარმომდგარა გეოგრაფიული სახელწოდებანი – **ბიჭვინთა** და **ნიბელი/ნიბელთა**. მკვლევარი თვლის, რომ აფხაზეთის მესხების სალაპარაკო ენა ადრინდელ პერიოდში უნდა ყოფილიყო საკუთრივ ქართული და არა მეგრულ-ჭანური. ამას, მისი აზრით, ადასტურებს გეოგრაფიულ სახელწოდებათა უმთავრესად საკუთრივ დედა-ქართულთან დაკავშირება. კერძოდ, სიტყვა **ნიფელის/ნიბელის** შესატყვისი მეგრულ-ლაზურში არის **ნიფური**, და გეოგრაფიულ სახელებშიც ამ სახითვეა წარმოდგენილი. საილუსტრაციოდ ასახელებს გალის რაიონის სოფ. დიდი ნიფურის სახელწოდებას (ინგოროყვა, 1954: 155). სვანურ ენაშიც ნიფლის შესატყვისია **ნიფ. ნიფრა** ნიფლის ხეა, **ლენფე** ნიფლნარი (დონდუა, 2001: 367). ჭანურში ნიფლისა და აღმოსავლური ნიფლის შესატყვისია **ნიფრა** და **ნიფურ’ი** (მყაშვილი, 1991: 145; კალანდია, 2007: 85). პ. ინგოროყვას თვალსაზრისი ტოპონიმ „ნებელის“ ნიფელიდან მომდინარეობის შესახებ მოგვიანებით გაიზიარეს ვ. ზუხბაიამ და ბ. ხორავამ (ზუხბაია, 2000: 64-65; ხორავა, 2004: 106).

პ. ინგოროყვას შეხედულება აფხაზეთის მესხების სალაპარაკო ენად ადრინდელ პერიოდში საკუთრივ ქართულის მიჩნევის შესახებ, ჩვენი აზრით, დამა-

ჯერებლობას მოკლებულია, რამდენადაც აფხაზეთის მხარეთა გეოგრაფიულ სახელწოდებებზე მის ნიგნში წარმოდგენილი ტოპონიმების უმეტესი ნაწილი ჩვენ მიერ ახსნილია არა საკუთრივ ქართულ, არამედ სწორედ მეგრულ ენაზე. ამასთანავე, საკვლევი ტოპონიმის თავდაპირველი ფორმის ძიების თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს „აფხაზეთის საკათალიკოსო გლეხების დიდი დავთარი“ (XVI-XVII სს.), რომელშიც დასახელებული არიან: მმულია ნებელარა, თელაბერი ნებელარია, გაჭირდია ნებლარია, გუგურში ნებლარია, ქაქალია ნებლარია, განირლ ნებლარია, დასკუდა ნებლარია და ზანგელარი ნებლარია (კაკაბაძე, 1914: 29, 37). „დავთარში“ წარმოდგენილი გვარის სამივე ფორმა – **ნებელარა, ნებლარია** და **ნებლარია** სადაურობა-წარმომავლობის -არ სუფიქსით ნიშნავს ნებელელს/ნებელდელს, და ისეთივე წარმოებისაა, როგორისაც ცხომარია (← ცხომელი), ლატარია (← ლათელი, ან ლატალელი), ოდიშარია (← ოდიშელი), ხუნნარია (← ხუნწელი), ხვითარია (← ხვითელი), ხომტარია (← ხომტელი), ჭიხვარია (← ჭიხუელი)... მაშასადამე, გვარი ნებლარია/ნებელარია აღადგენს ტოპონიმს – **ნებელა/ი**. ა. ჭანტურიას ნიგნში – „მეგრული სახელები და გვარები“, დასახელებულია გვარები: **ნებელარა, ნებლარია** და **ნებელია** (ჭანტურია, 2006: 122).

სახელწოდება „ნებელდის“ წარმომავლობაზე მსჯელობისას საგულისხმოდ გვეჩვენება აგრეთვე ტოპონიმ „ცებელდის“ არსებობა მარტვილის მუნიციპალიტეტში. ასე ეწოდება ადგილს სანეემის მთისწვერზე, წაჩხურუს მარჯვენა ნაპირას, სალხინოს სატყეოში (იხ. ცხადაია, VI, 2012: 642).

მკვლევარ გ. წულაიას მოსაზრებით, **ციბელიუმი/ნებელდა** სვანური წარმომავლობის გეოგრაფიული სახელწოდებაა (Цулаиа, 1995: 22). ტოპონიმ ნებელდის სვანურად გააზრების შემთხვევაში საინტერესოა დაკვირვება სვანეთში ჩანერილ შემდეგ ტოპონიმებზე: **ნებლემ** – ტყე და სათიბი უშგულის თემის სოფ. მურყმელში; **ნეფელ** – 1. ტყე ქართვანში (ბეჩოს თემი); 2. საძოვარი იფხში (ლატალის თემი). **ნეფლი ჯგჯრაგ** – საყდარი იფხში...

აფხაზი ენათმეცნიერი ვალერი კვარჭია ტოპონიმ ნაბალში გამოყოფს -ბალ ელემენტს და განიხილავს ისეთი ტოპონიმების რიგში, როგორიცაა: ჯამფალ/ჯამპალ, კ'ზრკ'ფალ//კ'ზრკ'პალ, ტყარცალ, აჯალ, ჩხართალ, ჯალ, ფსკალ, ჩაცკალ... რამდენადაც ტოპონიმი ნაბალ VI ს-ის წყაროში **ციბილ** ფორმით იხსენიება, ვ. კვარჭია ფიქრობს, რომ ბალ//ფალ ელემენტზე უფრო ძველი ფორმა უნდა იყოს ბილ//ფილ ვარიანტი, რომელიც ახლოს დგას ვინრობის, შესასვლელის, ნაპრალის აღმნიშვნელ ძველბერძნულ სიტყვასთან – **პილ**. შდრ.: ციბილ, თერმოპილ. ბალ//ფალ ელემენტზე დამთავრებული გეოგრაფიული სახელები ძირითადად გავრცელებულია ერთ დროს ძველ ბერძენთა კონტროლქვეშ არსე-

ბული, კავკასიონის გადაღმა მიმავალი გზის ვინრობების სახელებად (კვარჭია, 2002: 64).

ვ. კვარჭიას ნიგნში მოცემული ტოპონიმების თვითნებური ფსევდონალიზის საფუძვლიან კრიტიკას სპეციალური სტატია მიუძღვნა ენათმეცნიერმა თ. გვანცელაძემ. ტოპონიმ „ნებელთან“ დაკავშირებით მისი მსჯელობა შემდეგი სახისაა: „სახელი **ნაბალ** ქართულ საისტორიო წყაროებში XX საუკუნემდე იხსენიება **ნებელი** ფორმით. აფხაზური ენისათვის დამახასიათებელი ფონოტაქტიკისა და ნასესხებ სიტყვათა ფონემატური ადაპტაციის წესები გვანჯდის სრულიად უტყუარ ცნობას სესხების მიმართულების შესახებ: აფხაზურ ენაში ნასესხებ სიტყვებში **ე** ხმოვანი **ნ, ბ, ლ** თანხმოვანთა მეზობლობაში უგამონაკლისოდ გარდაიქმნება **ა** ხმოვანად (შდრ.: ქართ. სანებელი – აფხაზ. ა-საბძალ, ქართ. წესი – აფხაზ. ა-ნას...), ხოლო აფხაზურიდან ქართველურ სამეტყველო მიკროსისტემებში სიტყვის შემოსვლისას აფხაზურის **ა** ხმოვანი მუდამ უცვლელი რჩება (შდრ. აფხაზ. ა-ბარნა „ნინკარი“ – მეგრ. აბარნა...). გარდა ამისა, ამ სახელში ბერძნული ჩანანერის საფუძველზე ვერ გამოიყოფა ბერძნული **პილ** ფუძე, სანამ არ დადგინდება **ციბილიუმ** ფორმაში თავკიდური **ცი** ელემენტის რაობა: მორფოლოგიური ანალიზის ელემენტარული წესი მოითხოვს ფორმის ეტიმოლოგიებისას დადგინდეს სიტყვის შემადგენელი ყველა ნაწილის რაობა, ვ. კვარჭიამ კი ვერ გაარკვია, რას წარმოადგენს ეს ცი სემენტი. შესაბამისად, გამოირიცხება მცდარი ანალიზის გზით გამოყოფილი გაურკვეველი **ბილ//ფილ** სემენტის არქაულობაც. ჩვენი აზრით, ამჟამინდელი ნებელდის ძველი ქართული ნებელი სახელწოდება წინარექართველური დონის გეოგრაფიული სახელია და უკავშირდება ნაბლის არქაულ სახელს ***ნაბალ**, რომელშიც ორივე პირველადი **ა** ხმოვანი დროთა განმავლობაში სიტყვის ამოსავალი სემანტიკის დაჩრდილვის ნიადაგზე შეიცვალა **ე** ხმოვნით. აფხაზური **ნაბალ** სახელი კი სწორედ მეორეული ქართველური **ნებელი** ვარიანტისაგან მომდინარეობს და ფონემატური ტრანსფორმაციის შედეგად დაემთხვა წინარექართველურ ფორმას“ (გვანცელაძე, VI, 2013: 131-132). ამჟამინდელი ქართული ვარიანტი ტოპონიმისა – **ნებელდა** და რუსული **Ценельда** XIX საუკუნეში ცარისტული რუსეთის მიერ განხორციელებული ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული რეფორმის შედეგად შექმნილი ხელოვნური ფორმებია და მიღებულია **ნებელისა** და **დალის** სახელთა შერწყმით: **ნებელ-დალ** კომპოზიტისაგან კი წარმოიქმნა **ნებელდა**. ეს სრულიად ახალი სახეობაც გვიდასტურებს ქართული ნებელი ფორმის რეალურ არსებობას თითქმის XIX საუკუნემდე (მსჯელობისათვის იხ. გვანცელაძე, 2011: 182).

აფხაზი ენათმეცნიერი ვ. ჩირიქბა საანალიზო ტოპონიმის ამოსავალ ფორმად აფხაზურ **ნაბალ** ვარიანტს მიიჩნევდა და დასძენდა, რომ მისგან მომდი-

ნარეობდა ბერძნული ფორმები. ამ თვალსაზრისს იზიარებდა ვ. კვარჭიაც (მსჯელობისათვის იხ. გვანცელაძე, 2011: 182, და იქვე მითითებული ლიტერატურა). თ. გვანცელაძე ამ მსჯელობას არასწორად მიიჩნევს და შენიშნავს, რომ აფხაზი კოლეგები ვერანაირ ახსნას ვერ გვთავაზობენ იმისას, თუ რას ნიშნავს ეს სიტყვა აფხაზურ ენაზე და რა სტრუქტურა აქვს მას (გვანცელაძე, 2011: 182). მ. ქურდიანის მსჯელობით, ***ნაბალ** „ნაბლი“; **ს./ქართვ.: *ნ/აბ-ალ-ი**; ქართ. **ნაბ-ლ-ი**; ზან. **ჭუბ-ურ-ი//ჭუბ-რ-ი**; სვან. **ჰებ<*ჭაბ<*ჭაბ-ი** „ბალი“; ბასკ. **შაფარ/sapar** „კვრინჩხი“ (ტრანსკრ.: *sapar*) „ეკლიანი (ქაცვიანი) მცენარე“; ბასკ. **ჩაფარ-დო/txapar-do** (ტრანსკრ.: *cafar-do*) „ნაბლი“ (ქურდიანი, 2007: 692).

ზემოთ დამონშებული და განხილული მასალა თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ ტოპონიმ ნებელ(დ)ის წარმომავლობასთან დაკავშირებით სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში სამი თვალსაზრისი იკვეთება; კერძოდ:

1. **ნიბელი/ნიბელთა** წარმომდგარია მცენარის ჯიშის – ნიფელის სახელწოდებისაგან (ისევე, როგორც ბიჭვინთა ფიჭვისაგან) (პ. ინგოროყვა, ვ. ზუხბაია, ბ. ხორავა, გ. გასვიანი);

2. ტოპონიმ **ნაბალში** გამოიყოფა **-ბალ//ფალ** ელემენტი, ან მასზე უფრო ძველი ფორმა **-ბილ//ფილ** ვარიანტის სახით, რომელიც თავისი მნიშვნელობით უახლოვდება ვინრობის, შესასვლელის, ნაპრალის აღმნიშვნელ ძველბერძნულ სიტყვას – **პილ** (ვ. კვარჭია);

3. ციბილიუმი/ნებელდა სვანური წარმომავლობის ტოპონიმია (გ. წულაია);
 4. ამჟამინდელი ნებელდის ძველი ქართული ვარიანტი, წინარექართველური დონის გეოგრაფიული სახელი **ნებელ-ი** დაკავშირებულია ნაბლის არქაულ სახელთან – ***ნაბალ** (თ. გვანცელაძე). აქვე დავსძენთ, რომ წინარექართველური დონის გეოგრაფიულ სახელწოდებად „ნებელი“ ტოპონიმის გააზრებაზე მსჯელობისას გასათვალისწინებელია მეგრულში ნაბლის შესატყვისად „ჭუბური“ სიტყვის ხმარება.

ჩვენ მიერ ზემოთ დამონშებულ „აფხაზეთის საკათალიკოსო გლეხების დიდ დავთარში“ (XVI-XVII სს.) წარმოდგენილი გვარის ფორმები – **ნებელარა, ნებელარია** და **ნებლარია** სადაურობა-წარმომავლობის **-არ** სუფიქსით, როგორც აღვნიშნავდით, აღადგენს ტოპონიმს – **ნებელა/ნებელი**. ამ უკანასკნელში შესაძლებელია გამოიყოს **ნებ-** ფუძე და **-ელა/-ელი** სუფიქსი. თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, მაშინ დასადგენი რჩება მხოლოდ **ნებ-** ფუძის შინაარსი. -ელა ჰიდროფორმანტი ფუნქციით ქართული **-ურა** სუფიქსის შესატყვისია. პ. ცხადაიას დაკვირვებით, ადგილის აღმნიშვნელ საზოგადო თუ საკუთარ სახელზე -ელა სუფიქსის დართვით ინარმოება ამ ადგილას (ან ამ ადგილიდან) გამავალი მდინარის სახელი – **ჰიდრონიმი** (ცხადაია, 1985: 174-175; მისივე, I, 2004: 22).

-ელა ჰიდროფორმანტის გამოყოფის შემთხვევაში **ნებელა/ნებელი** ჰიდრონიმად უნდა მივიჩნიოთ. შდრ. მსგავსი წარმოების ჰიდრონიმები: გარამელა – ქანისწყლის მარცხენა შენაკადი და მისი ხეობა კურორტ სქურში; კაბარჭელა//კაპარჭელა – მდინარე და ხეობა ლესალეში; კვრზალა//კვრძალა – მდინარე და ხეობა ჩხორონწყუს სატყეოში; ლაგვრძმელა – ღელე ვახაში; ლუგელა – მინერალური წყალი და ხეობა ჩხორონწყუს ხეობაში; ნოლელა – მდინარე მარტვილისა და აბაშის რაიონებში; ქვარჩელა – ღელე ნახურცილავოში; ღარჩელა – ნაკადული გაჭედლის სატყეოში; ჭყონიშელა – ღელე ნაჩხურში (მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. ცხადაია, 1985: 174-175). თუმცა, ჩვენი აზრით, ადვილად შესაძლებელია, რომ ნებელა/ნებელი ერთფუძიან ტოპონიმადაც იქნეს გააზრებული, რომელიც, სავარაუდოდ, მეგრული წარმომავლობისა უნდა იყოს. **ნებ** ფიგურირებს მეგრულ სიტყვებში: **ნებენა, ნებარი** – „ცინგლი, წვინტლი, სურდო“ (ქაჯაია, III, 2002: 407), **ცებენა** – „ღორის მუცელზე ართმეული ქონი, ნაფერდალი“, **ნებრი** – „ქარიყლაპია; არაღრმა, ჩქარი წყლის ბინადარი“ (ქობალია, 2010: 682, 695); გვაქვს აგრეთვე სიტყვა **ნანბელი** „სანბელის, წვენის“ აღსანიშნავად (ელიავა, 1997: 364); მაგრამ აქ დამონშებული სიტყვების არც ერთი მნიშვნელობა არ გამოდგება საკვლევი ტოპონიმის შინაარსის გასარკვევად და საჭიროა ამ მიმართულებით ეტიმოლოგიური ძიების გაგრძელება.

მხოლოდ ერთ საკითხთან დაკავშირებით დამატებით შევნიშნავთ: გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ნიბილეს (ამჟამინდელი ნებელდის) ციხეს ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი აფსილეთის ტერიტორიაზე ასახელებს, ხოლო აგათია სქოლასტიკოსის ცნობით, ეს ციხე „მისიმიელთა და აფსილელთა საზღვარზეა და მათ ყოფს“, ამასთანავე, აგათია თვლის, რომ აფსილეები/აფშილეები ლაზთა ქვეშევრდომები იყვნენ. ნერილობითი მასალების მიხედვით დ. მუსხელიშვილი აფშილეს ერთ-ერთ დასავლურ-ქართულ ტომად მიიჩნევს, „რომელიც გვიან საუკუნეებში ნანილობრივ აბსოლუტურად შეერწყა მეგრელებს, ნანილობრივ კი გააფხაზდა (გააფსუვდა)“ (მუსხელიშვილი, „არტანუჯი“, 10, 2000: 22). ნოე აფხაზავა ნარატიულ წყაროთა მონაცემებისა და ენობრივი ფაქტების გაანალიზებით იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ აფსილეები/აფშილეები მეგრულენოვანი ეთნოსია, რაზეც მიუთითებს თვით ეთნონიმის წარმოების ქართული ფორმა **აფს-ილ-ი/აფშ-ილ-ი**, რომლის ქართველურობაც საქართველოსა და ყოველივე ქართველურის მიმართ ყველაზე არაობიექტურად, მტრულადაც კი, განწყობილი მკვლევრების (ნ. ვორონოვი, ზ. ანჩაბაძე) მიერაც აღიარებულია. ამგვარად, დასძენს ნ. აფხაზავა, რომ ეთნონიმი აფსილი/აფშილი „უძველესი დროიდანვე ქართველურ ეთნოკულტურულ სამყაროსთან ჩანს დაკავშირებული“ (აფხაზავა, 2010: 41). აფშილთა მეგრულენოვან ეთნოსად მიჩნევას

მხარს უჭერს და მიუთითებს VII საუკუნის ბიზანტიურ წყაროში, კერძოდ, თეოდოსი განგრელის მიერ აფშილეთის ტერიტორიაზე ტოპონიმ „ზიხახორეოს“-ის, იმავე „ჯიხახორას“ დაფიქსირება (გეორგიკა, IV, 1941: 50), რომელიც მეგრულად „ციხე-სახლს“ ნიშნავს (Меликишвили, 1959: 99; მუსხელიშვილი, „არტანუჯი“, 10, 2000: 22). ჩვენი კვლევის შედეგებით ქართველურია, კერძოდ, მეგრულენოვანია აფსილეთისა და მის მეზობლად მდებარე მისიმიანეთის ძველ წყაროებში მოხსენიებულ ტოპონიმთა უდიდესი ნაწილიც. აქვე დავასახელებთ ზოგიერთ მათგანს: კოდორი, მოქვი, ნაა, გუდა(ვა), ჩხარი/ჩახარი/ძახარი, დალი, დარენი, მოქვი, ცხომი/ცხუმი. ტოპონიმთა ამ რიგს შეიძლება დაემატოს შედარებით გვიან გაჩენილი გეოგრაფიული სახელწოდებანი: აზანთა, ჯიხაშკარი, ჯალი, ჯამპალი, ფსკალი, ფშაური და სხვ.

საგულისხმოა კიდევ ერთი გარემოება: 1938 წელს ნებელდის ტაძრის ნანგრევებში მიაკვლიეს XIII ს-ის ქართულ ასომთავრულ წარწერას, რომლის ფოტო და ტექსტი გამოქვეყნებული აქვს ხ. ბლაჟბას. ავტორი დაქარაგმებული სიტყვების გახსნით ტექსტის ამგვარ წაკითხვას გვთავაზობს: „ამის ჯუარისა მაშენებელსა ლუკას მარტინივას შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“ (Бражна, 1967: 21-22).

თ. გვანცელაძე დასაშვებად მიიჩნევს, რომ წარწერაში ხსენებული მარტინავა წაკითხულ იქნეს, როგორც მარტინავა, „იმიტომ, რომ ნ ასოს პირდაპირ ებმის საკმაოდ ბუნდოვანი ნიშანი, რომელიც ა ასოს ნაწილი უნდა იყოს... ვა დაბოლოებიანი კოლხური გვარებისათვის დამახასიათებელია ამ დაბოლოების წინ ა ხმოვნის არსებობა. აფხაზური იფა „მისი ვაჟი, მისი ძე“ დაბოლოების დაშვება აქ გამოსარიცხია, ვინაიდან ნებელდის მიდამოებში აფხაზთა ყოფნა XIII საუკუნეში მოსალოდნელი არ არის. ამრიგად, ტექსტის ავტორი ეროვნებით ქართველი (მეგრელი) ლუკა მარტინავა უნდა იყოს“ (გვანცელაძე, „ქ. მ.“, III, 1999: 57).

მაშასადამე, ნებელდის წარწერაში მეგრული გვარის – მარტინავას ხსენებაც შესაძლებელია ერთ-ერთ მნიშვნელოვან არგუმენტად გამოდგეს ტოპონიმ „ნებელას//ნებელის“ შინაარსის მეგრულენოვან სამყაროში საძიებლად, რამდენადაც ეს ფაქტი მიუთითებს წარწერის შექმნის დროისათვის ნებელდისა და მისი შემოგარენის მეგრულად მოლაპარაკე მოსახლეობაზე.

§5.59. წკელკარი

ისტორიული სამურზაყანოს ტერიტორიაზე, გალის რაიონის სოფ. ხოლემი, მდ. ერისწყლის მარცხენა მხარეს მდებარე მალლობს, რომელიც განაცუდუმდე გრძელდება, **წკელკარს** ეძახიან. იგი სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია შუა საუკუნეების არქიტექტურული ძეგლით, კერძოდ, X საუკუნით დათარიღე-

ბული დარბაზული ტიპის ეკლესიით. მკვლევართა ყურადღება მიიპყრო ეკლესიის ნანგრევებში აღმოჩენილმა კედლის მხატვრობის საინტერესო ნიმუშებმა და ქვის ფილებზე ამოკვეთილმა წარწერებმა. ნუსხური წარწერები თ. ბარნაველის მიერ XI, ხოლო მხედრული – XVII საუკუნით დათარიღდა. 1962 წელს ლ. შერვაშიძის მიერ აღმოჩენილ და თ. ბარნაველის მიერ წაკითხულ ერთ-ერთ წარწერაში ამ ადგილის სახელი დაფიქსირებულია „მწკელიკარის“ ფორმით: „+ წ(მიდა) ო გ(იორგი) მწკელ[იკარისაო], მეოხ ეყა[ვ წ(ინაშე)] ლ(მრ)თისა მონა[სა] შ[ენ]სა [თა]რკილ[ს დღესა მას განკითხვისსა]“.

აფხაზი მკვლევრის, კონსტანტინე შაყრილის აზრით, ეკლესიის სახელწოდების აფხაზური ვარიანტი **ანკარ** ნიშნავს „კუთხეს, მიჯნას, საზღვარს“, რომელიც თითქოს მართლაც შეეფერებოდა ამ ეკლესიის ადგილმდებარეობას. ეს მოსაზრება გაიზიარა ძეგლის შემსწავლელმა ლევან შერვაშიძემ, რომელიც ფიქრობდა, რომ წკელკარი აფხაზური ანკარის ენობრივი ტრანსფორმაციის შედეგად უნდა ყოფილიყო მიღებული. მაშასადამე, მისი აზრით, წკელკარი აფხაზური ანკარის მეგრული გაუღერების შედეგია [8, 39]. სამურზაყანოს ზოგიერთი ტოპონიმის (წკელკარი, ერწყარი, ფოქვეში, ჩხორთოლი...) თავისებური ინტერპრეტაციით აფხაზი მეცნიერები ცდილობდნენ სასურველის რეალობად წარმოსახვას. კერძოდ, ისინი აფხაზეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრისპირა ნაწილში ქართული გეოგრაფიული სახელწოდებების დომინანტობას ქართული ლექსიკის შედარებით გვიან გავრცელებით ხსნიდნენ. ასე, მაგალითად, შ. ინალიფა ფიქრობდა, რომ აფხაზური გეოგრაფიული ნომენკლატურის ქართულით შეცვლა ბატონყმურ ექსპლუატაციასა და უმინობას გამოქცეულ მეგრულ გლეხთა სამხრეთ აფხაზეთში მასობრივ გადასახლებას უნდა გამოეწვია (Тхайцухов, 2006: 382).

აფხაზ მეცნიერთა ამ „დასაბუთების“ საფუძვლიანი კრიტიკა მოცემულია პ. ცხადაიას ნაშრომში. მისი აზრით, **წკელკარის** გრამატიკული, ლექსიკური და ეტიმოლოგიური (მოტივირების თვალსაზრისით) გააზრება იძლევა იმის შესაძლებლობას, რომ ეს სახელწოდება მეგრულ ტოპონიმიკურ სისტემას მივაკუთვნოთ. მკვლევარი იმონმებს სამურზაყანოელთა განმარტებას იმის შესახებ, რომ **წკელის**, იმავე **მანცხვარწკელის** თუ მიქელ-გაბრიელის ხატი ესვენა ერისწყლის მარცხენა მხარეს, მაღლობზე მდგარი წყავის ხის ძირას. ხესთან სალოცავად მისული ავადმყოფები ღმერთს განკურნებას შესთხოვდნენ [6, 30]. აფხაზურ სიტყვა ანკარისისაგან მხოლოდ ორიოდ ბგერის იდენტიურობითა და ტრანსფორმაციის გზით მეგრული „წკელკარის“ მიღება ფონეტიკურადაც დაუსაბუთებელია. „ობიექტის სახელი რომ ანკარ ყოფილიყო, – წერს პ. ცხადაია, – იგი მეგრულში უცვლელად გადმოვიდოდა. მეგრულ წკელკარს კი აფხაზური მხოლოდ **ანკარ**

ფორმით შეითვისებდა საკუთარი ფონემატურ-ფონეტიკური შესაძლებლობების გათვალისწინებით. უცნობი სემანტიკის ტოპონიმის გადააზრება ტოპონიმიკაში ცნობილი პროცესია. ფრიად შესაძლებელია, წკელკარის **წკ** და **არ** კომპლექსებს აფხაზის შემეცნებაში წამოეტივტივებინა ნაცნობი სიტყვა ანკარ... მაგრამ აუხსნელი რჩება მეორე მხარე: რა (ან რის) საზღვარი გადიოდა ამ გორაზე? ამასთან დაკავშირებით გამოთქმულ მოსაზრებებს დასაბუთება აკლია. მაგრამ მთავარი ისაა, რომ წკელკარი უხინჯოდ იხსნება მეგრულის მონაცემებით და სახელდების ტრადიციით, ისევე როგორც ალერტკარი, ბარბალეკარი, მანცხვარკარი და სხვ.“ (ცხადაია, 2004: 31).

პ. ცხადაია იმონმებს სამეგრელოში ოიკონიმა და მიკროოიკონიმა (მცირე დასახლებული პუნქტების სახელების) საწარმოებლად გამოყენებულ ერთ-ერთ ინდიკატორს – „კარს“, და შენიშნავს, რომ მეგრულის გავრცელების ზონაში კარ-კომპონენტანი ოიკონიმი (წალიკარი, გულეიკარი, ოხვამეკარი, ჯიხაშკარი, მანცხვარკარი, უფალკარი, თხინაშკარი, ალერტკარი, ბარბაეკარი, ქირსემკარი, ყულიშკარი) მცირე დასახლების, ხშირ შემთხვევაში ეკლესიის, ან წმინდანის (ხატის) სახელის აღმნიშვნელია (ცხადაია, 2004: 28-30). სამურზაყანოს გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ლექსიკონში ტოპონიმ „წკელკარის“ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა შენიშნავენ, რომ სახელწოდება მიღებულია ხატის ან ადგილის სახელზე არსებითი სახელის – **კარის** დართვით. მათ ტოპონიმი წკელკარი გაიაზრეს, როგორც „წკელის სამყოფი ადგილის წინ ან ირგვლივ მდებარე ტერიტორია“ (ცხადაია, 2003: 208).

„წკელკარის“ ეტიმოლოგიით დაინტერესდა ვ. ზუხბაია, რომელიც ფიქრობდა, რომ შუა საუკუნეებში „წყევლის კარად“ წოდებული ეკლესიისთვის მოგვიანებით ხალხს თითქოს „წკნელის კარი“ (მეგრ. წკელიკარი) უწოდებია (ზუხბაია, 2000: 83). სახელწოდებას „წყევლის კარად“ გაიაზრებს გ. გასვიანიც (გასვიანი, 2011: 207). ეს მოსაზრება საფუძვლიანადაა უარყოფილი პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მიერ, ვინაიდან წერილობითი წყაროები და ზეპირი გადმოცემები არ ადასტურებს ამ ეკლესიის სახელწოდებად ვარიანტების – წკნელის კარისა და წყევლის კარის არსებობას. ამასთანავე, წკნელის შესატყვისს მეგრულის ლექსიკურ ფონდში **ჭინუ**, ხოლო წყევლისას – **ჭყალა** წარმოადგენს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 208; ცხადაია, 2004: 31).

ჩვენ მიერ ჩანერილი გადმოცემის მიხედვით, ეკლესიის სახელწოდება უკავშირდება ოდესღაც ამ ადგილას სალოცავ ხედ მიჩნეული წყავის არსებობას. **წყელი, წყი(ი), წყოუ** მეგრულში აღნიშნავს წყავს. **წყეი-ფშქერიც** იგივეა, რაც წყავი. მაგრამ, ამასთანავე, გასათვალისწინებელია **წკელი** სიტყვის მნიშვნელობა სამურზაყანოს მეგრულში. ესაა „მეოხი; ხელის შემწყობი“. ა. ქობალიას „მეგრულ

ლექსიკონში“ **მანცხვარ-ნკნელი** უფლის ეპითეტადაა მიჩნეული და განმარტებულია, როგორც „მეოხ-მაცხოვარი“, ხოლო **ნკელ-მანცხვარი** – როგორც „მეოხი და მაცხოვრებელი“ (ქობალია, 2010: 389, 698).

იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ ნკელკარი ეკლესიის სახელია, სავსებით ლოგიკურად გვეჩვენება ხატის სახელწოდებად მისი გააზრება. მაშასადამე, **ნკელკარი**, ჩვენი აზრით, „მეოხისკარია“, სადაც **ნკელი** წმინდანის (ან წმინდანთა) ეპითეტია, ისევე, როგორც **ხანგარამი** „ლახვროსანი“, **ჯიგე, ჯიგე** – „წმინდა, წმინდანი“, და ზოგადად, შესაძლებელია, მიემართებოდა მაცხოვარს, ან წმიდა გიორგის. ნკელკარი უნდა დარქმეოდა იმ ადგილს, სადაც ადამიანთა შემწე რომელიმე წმინდანის ხატი იყო დასვენებული.

მ. ჩუხუას შენიშვნა: **ნკელ-ს** „კალათის“ მნიშვნელობა აქვს ლაზურში. შდრ. ხენ-**ნკელ-ი** – „პატარა ხელის კალათა“.

§5.60. ნურნუხი//ნუნახო

XIV-XVI საუკუნეების. რუკებზე ქალაქ ტუაფსის უწინდელ სახელწოდებად ნაჩვენებია **ნურნუხი, ნუნახო**. კ. ვესკონტის 1318 წლის რუკაზე გვხვდება პუნქტი **Zurzuchi**-ს, კ. ლუქსორის XIV ს. დასაწყისის რუკაზე – **Zorzuqui**-ს, დანარჩენ რუკებზე (XIV ს-ის II ნახევარი – XVI ს. დასაწყისი) **Susakho**-ს, **Susako**-ს ფორმით, რომელიც ფონეტიკურად იშიფრება, როგორც **ნურნუხი, ნუნახო**. XVII ს-ის ავტორის – ევლია ჩელების თხზულებაში დამონმებულია სახელწოდება თურქული ტრანსკრიფციით – **Susku**, რაც ფონეტიკურად უნდა გაიშიფროს, როგორც **ნუნუხუ**. ბიანკოს 1436 წლის იტალიურ რუკაზე ამ პუნქტის სახელწოდებად დატანილია **porto de Laio**, ე. ი. ნავსადგური **Laio**. პ. ინგოროყვას მოსაზრებით, სახელწოდება **Laio** იგივეა, რაც V საუკუნის ანონიმი გეოგრაფის – პერიპლუსის მიერ მოხსენიებული **Laia** (ინგოროყვა, 1954: 164, სქოლიო).

ლაია//ლია და **ნურნუხი, ნუნახო** სახელწოდებანი სინონიმებია. ნურნუხის ამოსავალია ქართულში არსებული სიტყვა **ნუნუხი**, რომელიც „საფლობ ლაფს“ ნიშნავს. მდინარის შესართავთან მდებარე ნავსადგურს ეს სახელი მდინარის შლამიანი სანაპიროს გამო დარქმევია (იქვე: 164). „დასასრულ, დაგვრჩენია ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ამ პუნქტის ეს ორმაგი სახელწოდება, რომლებიც ერთსა და იმავე შინაარსს შეიცავს, იძლევა გარანტიას იმისას, რომ აქ არ შეიძლება ადგილი ჰქონდეს რაიმე შემთხვევით მსგავსებას სიტყვებისას; ასეთი ორმაგი დამთხვევა სახელწოდებათა შინაარსისა იძლევა მეტად მნიშვნელოვან საკონტროლო შემონმებას და მკვიდრ საბუთს იმისას, რომ ეს სახელწოდებანი ქართული წარმოშობისაა“, – დასკვნის პ. ინგოროყვა (იქვე: 164). **ნუნუხი** ზემო

აჭარულ და იმერულ დიალექტებში „დაგროვილ ნაკელს“ აღნიშნავს; **ნუნუნხო** გურულში „ნუმპეს, ტყლაპოს, ტალასს“ ენოდება; **ნუხი, ნუკი/ცუხი** მთიულეთში, ფშავში, იმერეთსა და გურიაში იგივეა, რაც „უვარგისი, გამოუსადეგარი“, „ცუდი“, „უვარგისი, ხრიაკი, აბეჩხარი ალაგი“ (მსჯელობისათვის იხ. ითონიშვილი, 1992: 143). შდრ. ა. ქობალია: **ნურნუხი** – „ნუნუნუხი, საფლობი, ღია“ (ქობალია, 2010: 703).

ნურნუხი//ნუნახო ნიადაგის თვისების, მწირი, მოუსავლიანი ან ლენჭყი/ჭენჭყი ადგილის ამსახველი ტოპონიმი უნდა იყოს. შდრ. **ნუმნუბიჭალა//ნუნნუბიჭალა** – პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა მიუთითებენ ტყე-სახნავების სახელწოდებად ოჟანურის მარცხენა ნაპირას, სოფ. ფარავნეში (ცხადაია, ჯოჯუა, I, 2003: 169).

§5.61. წყაბა

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დრანდას (დანდარს) ორი სახელწოდება ჰქონდა: **წყვზუნი (წყვზ-ნი)** და მისი პარალელური ფორმა **წყვბა//წყუბა**. თვით სახელწოდების ფუძე-სიტყვას **წყვბ/წყუბ** პ. ინგოროყვა უკავშირებდა ცნებას „ტყუბი“, ძველი დიოსკურიის სახელწოდების – **ტყუბზნის** მსგავსად. „შეადარეთ აგრეთვე წყვბ-ი და წყვლ-ი (წყვილი), აგრეთვე ძველქართული რწყუმა (შერწყუმა, რაც შეწყვილებას, შეერთებას ნიშნავს).

ამრიგად, ეს მეორე სახელწოდებაც დრანდისა **წყვზნი**, დიოსკურების უძველეს თქმულებასთან არის დაკავშირებული და აგრეთვე ქართული წარმოშობისაა“ (ინგოროყვა, 1954, გვ. 168). სახელწოდების ამ ფორმას პ. ინგოროყვა მეორეულ სახეობად და **წყვბა** ფორმიდან მომდინარედ მიიჩნევდა (იქვე: 168, სქოლიო 2).

ნ. დადიანის „ქართველთ ცხოვრებაში“ გვხვდება პუნქტი „წყაბას“ ფორმით: „ამისთვის ვერღა დასდგა ასლან-ბეგ მოქვს და წარვიდა. წარვედით ჩვენცა, და რა მივედით წყაბას და დავებანაკეთ, მოვიდა იქ სილარუფუ მარშანია...“ (დადიანი, 1962: 209-210).

წყაბა და, საერთოდ, **წყ/ჭყ** კომპლექსის შემცველი ზმნური თუ სახელური ფუძეების მნიშვნელოვანი ნაწილი ქართულსა და მის დიალექტებში სემანტიკურად და მასალობრივად, როგორც ჩანს, სითხის, წყლის ცნებასთანა დაკავშირებული. მისი ძირითადი მნიშვნელობაა „სველი, ნოტიო, წყლიანი ადგილი; ლენჭყი; მინდორში დამდგარი წყალი; დაბალი, წყლიანი ადგილი, სადაც ფეხი ეფლობა; გამდნარი თოვლისაგან ან წვიმისაგან დამდგარი ტბორი, ჭანჭრობიანი ტყე ან მინდორი.“

სამეგრელოში ამ მნიშვნელობით გამოიყენება აგრეთვე ლენჭყი (ლენჭყი), ჟღება (ჟღები, ჟღებო, ჟღვაბუ), ჭეჭყი (ჭენჭყი), ჭყენჭყი, ჭეჭეხი, ჭყეპი, ჭყეჭყო, ჭყოჭყო და ა. შ.

საგულისხმოა ის გარემოება, რომ გ. ელიავას მიერ აბაშის რაიონის სოფ. ონტოფოში ჩანერილი და დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე დასახლებული ტოპონიმი **წყიბუ-წყაბუ** და მისი ვარიანტი **ჭიბუ-ჭაბუ** განმარტებულია, როგორც „ჭაობიანი ადგილი“ (ელიავა, 1977: 17).

პ. ცხადაიას მოსაზრებით, ნალენჯიხის რაიონში, წყავაშალის ხეობაში მდებარე ტყე-ნაკრძალისა და გასული საუკუნის პირველი ნახევრის მიწურულს ნასოფლარად ქცეული დასახლებული პუნქტის სახელწოდება **წყავაში/წყაბაში** სვანური ტოპონიმიური სუბსტრატი უნდა იყოს. გ. კლიმოვის ნაშრომზე მითითებით მკვლევარი დაასკვნის, რომ ტოპონიმი **წყაუ-აშ** ქართული მწყავ-„წყავ“ ძირის კანონზომიერი შესატყვისის – მეგრ. **წყ-ი** და სვან. **წყაუ/წყეუ** ძირის შემცველია (ცხადაია, 2004: 203).

შდრ.: **წყაბუ** ეწოდება ლელეს, მუნჩიის მარცხენა შენაკადს, რომელიც სათავეს იღებს სოფ. პირველ ჭიხუში, ოხარჩალესთან, და გადაჭრის პირველ გურიფულს. საძოვარს ამ ლელის მარცხენა ნაპირას **წყაბუძგას/წყაბუმ მინდორს** ეძახიან (ცხადაია, III, 2007: 100). წყაბუ ჰქვია აგრეთვე ასუის მარცხენა შენაკადს. მოედინება სამერცხულასა და საკორტაოდან, გაივლის საბერაიო-სადოლბაიოს და შეერთვის შქალალს. შქალალი ასუას შენაკადია, ასუა კი – მუნჩიისა. იქვე ტლაპოს წყაბუს ნაპირზე **წყაბუმ ოლონტყეში** ჰქვია (იქვე: 147).

საფიქრებელია, რომ წყავაშის//წყაბაშისა და აფხაზეთში ლოკალიზებული წყაბას ამოსავალი იყოს წუნწყის, წყლიანი ადგილის (ხევის, ხეობის), ჭენჭყოს აღმნიშვნელი **წყაბა, წყაბუ, წყიბუ**. შდრ.: ა. ქობალიას განმარტება: „წყაბელი აშმორებული წყალი, გუბე“ (ქობალია, 2010: 703). გვარი წყაბელიაც წყაბელს, წყაბიდან წამოსულს ნიშნავს („წყაბას“ ეტიმოლოგიაზე იხ: კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013: 126-127; მისივე, „ქართველური მემკვიდრეობა“, XVII, 2013: 165).

§5.62. წყუბუნი

აფხაზეთის ცნობილი ისტორიული პუნქტის – დრანდის (დანდარის) ადგილობრივი და დღემდე შერჩენილი მეორე სახელწოდებაა **წყუბუნი/წყუბუნი**. ამ მეორე სახელწოდების უწინდელი პარალელური ფორმაა **წყუუბა, წყუბა**. პ. ინგოროყვა ტოპონიმ **წყუბას, წყუბას, წყუბუნს**, ძველი დიოსკურიის სახელწოდების

– **ტყუბზის** მსგავსად, უკავშირებდა ცნებას – **ტყუპი**. თვით ფუძე-სიტყვაში – **წყვბ, წყუბ** და სიტყვაში – **ტყუბი**, ერთ ფუძეს ხედავდა, და საილუსტრაციოდ იმონებდა წყვბი და წყვლი//წყვილი სიტყვებს, აგრეთვე შეწყვილების, შეერთების აღმნიშვნელ **რწყუმა//შერწყუმა**-ს. მკვლევარი „წყვბზ“-ს ქართული წარმოშობის ტოპონიმად მიიჩნევდა და დიოსკურების (ტყუბი გმირების) უძველეს თქმულებასთან აკავშირებდა (იქვე: 168).

კ. ბერულავა არ იზიარებს პ. ინგოროყვას თვალსაზრისს დრანდისა (დანდა-რი, დანდრა) და **წყვბუნის** იგივეობის შესახებ: „ცნობილია, რომ წყაბას აფხაზები უწოდებდნენ **წყვბუნ**-ს, **წყვბუნ**-ს. ისტორიული წარსულის მიხედვით, ამ სახელის მეგრულ გამოთქმას ენიჭება პრიორიტეტი, რაც დასტურდება უცხოელთა მონობით. მაშასადამე, არავითარი მეორე სახელი დრანდას არ ჰქონია, წყაბა კი ძველად წარმოადგენდა ცალკე საზოგადო ერთეულს. დიოსკურების ლეგენდასთან მას კავშირი, რასაკვირველია, არ ჰქონია“ (ბერულავა, 1951: 75, სქოლიო).

ყურადღებას იპყრობს **წყუბუნი** სიტყვის მნიშვნელობები მეგრულში. ა. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“ მოცემული სამივე მნიშვნელობა – „წყალუხვი; მდინარე, გამდინარე წყალი, ნაკადული; წარღვნა, წყლის დენა“ წყლის ცნებასთანაა დაკავშირებული (ქობალია, 2010: 706). ჩვენი დაკვირვებით „წყუბუნი“ გამჭვირვალე ტოპონიმია – წყუ+ბუნ-ი=წყალ-მღვრელი; შდრ. შხურ-ლაჭ-ი, ჩაკა-ზიდ-ი... თუმცა შესაძლებელია **წყუბ-** (=წყუ+ბ-)-უნ-ი ტიპის სემანტიკა. შდრ. **ტყა**, მაგრამ **ტყა-ბ-ი**. ტოპონიმი წყუბუნი ოკუპანტებმა **ცვიბინ** ფორმით შეცვალეს (ზუხბაია, 2000: 70).

§5.63. წყუზამელა//წყუზამელი

სკურიის/ისკურიის ნავსადგურთან შავ ზღვას შეერთვის მდინარე სკურჩას//მარმარწყარის სახელწოდებით, ხოლო მესამე და ძირითადი სახელწოდება ამ მდინარისა არის წყუზამელა//წყუზამელი. წყუზამელა დღემდე ცოცხალი სახელია. პ. ინგოროყვა ჰიდრონიმსა და კომონიმი გამოყოფს თავკიდურს – **წყუ** „წყარო“ (ინგოროყვა, 1954: 179).

ჰიდრონიმი წყუზამელა შესაძლებელია სამ კომპონენტად დაიშალოს: პირველი – **წყუ** მეგრულში იგივეა, რაც „წყარო“; მეორე კომპონენტი უნდა იყოს **ზა** „გზა“ (ქართულიდან სესხების გზით). სათანადო ქართული სიტყვის თავკიდური გ მეგრულში დაიკარგა, რამაც ასახვა პოვა გეოგრაფიულ ნომენკლატურაშიც. შდრ. ზაორთუ – 1. გზაჯვარედინი ახუთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში; 2. გზაგასაყარი ნახურცილავოში. მარტვილი-დიდი ჭყონის გზატკეცილიდან გამოყოფილი გზა გურძემისკენ მიემართება (ცხადაია, VI, 2012: 230-231); ზაკადა-

რი – ფერდობი ტაბაკონის მთაზე, სოფ. დიდ ინჩხურში; შქაზა „შუაგზა“ – გზა მესამე ბაღდაში. ტობაშსა და ონიორეს სათავეს შუა გამავალი გზით სვანები ჩამოდოდნენ სამეგრელოში (ცხადაია, იქვე: 619). მესამე კომპონენტი, სავარაუდოდ, **მელე** „გალმა“ უნდა იყოს. თუკი ჩვენი ვარაუდი საკვლევე ჰიდრონიმის სამ სიტყვად დაყოფის შესახებ მართებულია, მაშინ **წყუზამელა-წყუზამელე** უნდა გავიაზროთ, როგორც „წყაროს გზის გაღმა (მდებარე)“. შდრ. ნამელონი//წ(ყ) ამელო – ტყე-ხევი და ღელე მაგანის სატყეოში. ღელე ერთვის მდ. მაგანას (ცხადაია, I, 2004: 203). **წყუზა** „წყაროს გზა“, „წყაროსკენ მიმავალი გზა“ თავდაპირველად უნდა რქმეოდა გზას, შემდგომ მინდორს წყაროსთან და ბოლოს მდინარესაც, ან მასში ჩამდინარე წყაროს (მეტონიმიის გზით: დრომონიმი – დრიმონიმი-ჰიდრონიმი).

არ გამოვრიცხავთ ჰიდრონიმის სხვაგვარ გააზრებასაც. კერძოდ, შესაძლებელია ამოსავალი იყოს მხოლოდ წყუზა „წყაროს გზა“. **-ელა** ჰიდროფორმანტის დართვით კი მივიღეთ მდინარის სახელწოდება. „წყუზამელაში“ -ელა ჰიდროფორმანტი ფუნქციით ქართული **-ურა-**ს შესატყვისია. პ. ცხადაიას დაკვირვებით, -ელა სუფიქსის ფუნქცია შემდეგია: ადგილის აღმნიშვნელი საზოგადო თუ საკუთარი სახელისაგან აწარმოოს ამ ადგილას (ან ამ ადგილიდან) გამავალი მდინარის სახელი – ჰიდრონიმი (ცხადაია, 1985: 174-175; მისივე, I, 2004: 22).

აქვე დავასახელებთ საანალიზო მასალას: გარამელა – ჭანისწყლის მარცხენა შენაკადი და მისი ხეობა კურორტ სქურში; კაბარჭელა//კაპარჭელა – მდინარე და ხეობა ლესალეში; კვრზალა//კვრძალა – მდინარე და ხეობა ჩხორონწყუს სატყეოში; ლაგვრძმელა – ღელე ვახაში; ლუგელა – მინერალური წყალი და ხეობა ჩხორონწყუს ხეობაში; ნოღელა – მდინარე მარტვილისა და აბაშის რაიონებში; ქვარჩელა – ღელე ნახურცილავოში; ლარჩელა – ნაკადული გაჭედილის სატყეოში; ჭყონიშელა – ღელე წაჩხურში (მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. ცხადაია, 1985: 174-175).

შენიშვნა: ვ. ზუხბაია ოჩამჩირის რაიონის აძიუბუის საკრებულოში სოფლისა და ღელის სახელწოდებად იმონებს ტოპონიმს **ცხუზამელის** ფორმით და გამოყოფს ბოლოკიდურს –ელი (ზუხბაია, 2000: 81). მ. ჩუხუას აზრით, წყუზა-**მელა**-სა და გარა-**მელა**-ში, ალბათ, **-მელა** კომპონენტი გამოიყოფა, რომელიც საერთო-ქართულ ტოპოფორმანტად სხვაგანაც შეინიშნება (იხ. წინამდებარე ნაშრომზე გაკეთებული შენიშვნა).

§5.64. ჯალი

ჯალი სოფელია ოჩამჩირის რაიონის მოქვის თემში, მოქვისა და ლალიძგის შუამდინარეთში, ზ. დ. 160 მ-ზე. ოჩამჩირეს დაშორებულია 32 კმ-ით, აკვასკეს – 10 კმ-ით (ქსე, X, 1986: 533). ამავე რაიონში სხვა სოფელს **ჯალ-აფსუა** ჰქვია. თ. გვანცელაძემ არ გაიზიარა აფხაზი ენათმეცნიერის – ვალერი კვარჭიას მოსაზრება, ოიკონიმ ჯალ-ის, სხეულის ნაწილის – ქედის აღმნიშვნელი აფხაზური **ა-ჯალ** სახელიდან მომდინარეობის შესახებ, ვინაიდან „სხეულის ნაწილის სახელწოდების გეოგრაფიულ ობიექტთან დაკავშირებას სემასიოლოგიური ახსნა ესაჭიროება: საქმე ისაა, რომ ოჩამჩირის რაიონის დაბლობ ზოლში მდებარე ეს სოფელი თავისი გეოგრაფიული სპეციფიკით გამორიცხავს მისი სახელის კავშირს ქედთან“ (გვანცელაძე, „ქ. ო.“, VI, 2013: 134). მკვლევარი ფიქრობს, რომ ოიკონიმს საფუძვლად უდევს ხის, ძელის აღმნიშვნელი ზოგადქართველური წარმომავლობის მეგრული **ჯა** სიტყვის ამოსავალი ***ჯალ-ი** სახეობა (შდრ.: ჯალ-ი: ძელი), რომელიც დაცულია ჯა სიტყვის მრავლობითი რიცხვის ფორმებში, შდრ.: მხ. რ. **ჯა** „ხე, ძელი“ – მრ. რ. **ჯალ-ეფ-ი** „ხეები; ძელები“ (იქვე).

ჯალი მეგრულში აღნიშნავს როგორც ძელს, ისე ტყეს, კორომს. **ჯალონა/ჯალონი** ტყეა, **ჯალა-ჩქონი** ხებუჩქნარიანი, ტყიანი კუნძულია მდინარეში (ქობალია, 2010: 734). შდრ. **ჯალონა** – „ტყე დიდრონი ხეებით“ – ტყე სოფ. ისულაში, კითსა და დიდ გოთეს შუა (ცხადაია, VII, 2013: 423). დამონებული ტოპონიმის ფუძეა **ჯალ-**, ხოლო **-ონა** კრებითობის სუფიქსია. მ. ჩუხუას შენიშვნა: „ერთად უნდა განვიხილოთ **ჯალა-ფსუა** და **ჯალა-ჩქონი**, სადაც **ჯალა-** მეორდება, მაგრამ **ჯალ-ი**, ალბათ, **ჯალ-ი** „მძევალი; სამკვიდრო“ სიტყვას უფრო უკავშირდება“.

§5.65. ჯამღვარღვალღ

ოჩამჩირის რაიონის სოფელ აძიუბუაში (აფხ. „წყალთაშუა“) ჩანერილი ოთხ ათეულამდე მიკროტოპონიმიდან რამდენიმე მეგრული წარმომავლობისაა. მაგ.: **ოლაგვანა** – „საქვევრე“, **დადია(ნი)შ ნამარან** – „დადიანის ნამარნევი“, **ნართოუ**, **ნაფატროუ**, **ოჯიბინე**, **სკურჩა** – „შავლეღე“, **სუმჯინჯჭყონი** – „სამი ძირი მუხა“, **ფშია** – „ნივნივა წყალი“, **ფშქიარ** – „შქერნალი“ (ფშქერი „შქერი“), **ცხუზამელი**, **წყურგილი** – „ცივწყარო“, **ჭკადაბორ** (–**ჭკადღრობუ**) – „მჭედლისხევი“, **ჯამღვარღვალღ**).

ინტერესს იწვევს ტოპონიმ **„ჯამღვარღვალღის“** წარმომავლობა. ჩვენი აზრით, ეს შეიძლება იყოს მეგრული ჯერღვამღვალღ. საგულისხმოა ის გა-

რემოცია, რომ ოჩამჩირის რაიონის ჯგერდის თემში სოფელსა და პატარა მდინარეს ეწოდება **ჯერღვილი//ჯირღული**. თ. გვანცელაძე შენიშნავს, რომ მეგრ. **ჯერღვილ**-ის აფხაზური ვარიანტია **ჯერღელ**. ვინაიდან მისი ახსნა აფხაზურად შეუძლებელია, მკვლევარი ფიქრობს, რომ ტოპონიმი მიღებულია მეგრული ჯერღვილ- ფორმისაგან, ფონოტაქტიკის წესების დაცვით: **ჯ** და **რ** თანხმოვნებს შორის მდგომ **ე** ხმოვანს კანონზომიერად ცვლის **ა** ხმოვანი, **ღვი** მარცვალს კი – **ღ²** ჯგუფი. ჰიდრონიმი მეტონიმიის გზით მოგვიანებით სოფლის სახელად ქცეულა (თ. გვანცელაძე, აფხაზური ენა. სტრუქტურა, ისტორია, ფუნქციონირება. თბ., 2011: 182). გალის რაიონში დამონმებულია ჰიდრონიმი „ჯერღვამლალ“. ასე ეწოდება ხუმუშქურის შენაკადს სოფ. თხინაშკარში. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მიერ ჩანერილი განმარტების მიხედვით, „ჯერღვი ძარღვიცაა და ხის ფესვებიც. წყალში მოჩანდა“ (პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა, სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003: 222). სოფ. ფართონოხორში აღმართს ერისწყლიდან საშარაშიომდე **ჯერღვანა** ეწოდება. **ჯერღვი** სიტყვას მეგრულში ორი გადატანითი მნიშვნელობა აქვს: 1. ხის ფესვები; 2. მრავალძარღვა (იგივე მაჯერღვია). ხალხური ეტიმოლოგიით, ჯერღვანა იმიტომ ეწოდა, რომ „მხოლოდ მაგარძარღვიანი კამეჩები თუ დაძღვედნენ ამ აღმართს“ (იქვე).

როგორც აღინიშნა, **ჯერღვი** მეგრულად იგივეა, რაც „ძარღვი“, ხოლო **ჯერღვამი** აღნიშნავს „ძარღვიანს“. მაშასადამე, **ჯამღვარღვალ** შინაარსობრივად „ძარღვიანი, დაძარღვული ღელეა“, რომელიც აფხაზურს ჯამღვარღვალის სახით შუთვისებია (ჯერღვამლალ → ჯარღვამლალ → ჯამღვამლარ → ჯამღვარღვალ).

შესაძლებელია სახელწოდების სხვაგვარი გააზრებაც: ჯამღვარღვალ – ღელე, რომლის ნაპირებზეც ხე-მცენარეთა ფესვები მოჩანს. მ. ჩუხუას დაკვირვებით, შესაძლებელია, **ჯამ-ღვარღვალ**-ის ამოსავალი „ხიანი/ხეებიანი ნიაღვარი“ იყოს. თუმცა არც **ჯამ**-ი „ხის“ + **ღვარღვალ**-ი „კაკვი“ გამოირიცხება.

§5.66. **ჯაყოზა//ჯოყოზა// ჯოყოზა**

უბანი და ნაჭაობარია ფოქვეშის თემის სოფ. აყვარაშში. ნაჭაობარი 3 კმ-ის მანძილზე გასდევს აყვარაშისა და ოხურეის მარჯვენა ნაპირებს. **ჯოყოზა** ასევე ნაჭაობარის სახელწოდებაა მეორე გუდავაში, სადაც **ჯოყოზანყარის** ღელე გაედინება. ეს ღელე დიდ ბებესირში იღებს სათავეს და მეორე გუდავას ტერიტორიაზე შეერთვის ცორკას – შავი ზღვის ყურეს. ქსე-ში აღნიშნულია, რომ **ჭაობა//**

ჯაკობა ეწოდება მდინარეს გალის რაიონში, სამურზაყანოს დაბლობზე; სათავეს იღებს დიდი ბებესირის ტბაში, 15, 9 მ სიმაღლეზე და ერთვის შავ ზღვას. მდინარის სიგრძე 10 კმ-ია, აუზის ფართობი – 24 კმ². საზრდოობს წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით (აფხაზავა, ქსე, XI, 1987: 533). ფიქრობენ, რომ არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს რუკასა“ და ლათინურენოვან რუკაზე, პირდაპირ შავ ზღვაში ჩამავალი მდინარის სახელწოდებად მოცემული Giobaschari და Goibaschari, სწორედ ჯოჯობანყარი უნდა იყოს, რამეთუ ო ხმოვნის წინ გი კომპლექსი ჯ-დ იკითხება. ლათინურენოვანი რუკის ქართულ ვარიანტში მდინარის სახელწოდების მცდარი ფორმა **გიობანყარია** გადმოტანილი (მსჯელობისათვის იხ. ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 225; ცხადაია, 2004: 56).

მოსახლეობის 1926 წლის აღწერის მასალებით, რომელიც 1930 წელს გამოიცა, გალის მაზრის გუდავის სასოფლო საბჭოში შემავალ ექვს სოფელს შორის დასახელებულია **ჯაკობა I**, 98 კომლით (432 სული; მათ შორის 323 სული – ქართველი, 1 – სომეხი, 7 – რუსი, 99 – აფხაზი...) და **ჯაკობა II**, 66 კომლით (292 სული; მათ შორის 258 ქართველი, 2 – რუსი, 32 – სხვა დანარჩენი) (დაყოფა, 1930: 153).

ისტორიკოსი კ. ოკუჯავა ტოპონიმ „გიობანყარის“ პირველ კომპონენტად გამოყოფს **გიობა** სიტყვას და შენიშნავს, რომ ძველ ქართულში ეს სიტყვა იყო გიობის, გინების აღმნიშვნელი. მისი აზრით, ღელეს, რომლის ნაპირზეც მდებარეობდა სოფელი, ახასიათებდა სიბინძურე (იყო მუდამ მღვრიე) ან მასში ბუდობდნენ ქვეწარმავლები და ამ უარყოფითი თვისებების ამსახველი ღელის სახელწოდებიდან სახელი დაერქვა სოფელსაც (ოკუჯავა, 1999: 233; მსჯელობისათვის იხ. ცხადაია, 2004: 56).

მეგრულში **ჯოჯობა//ჯაკობა**, მართალია, „ჭაობის“ აღმნიშვნელი სიტყვაა სამურზაყანოს გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ლექსიკონშიც, ტოპონიმი ჯოჯობაც ასეა განმარტებული (ცხადაია, 2004: 56-57), მაგრამ ამ სიტყვას მეგრულში სხვა მნიშვნელობაც აქვს. კერძოდ, ჯოჯობას ეძახიან ტალახს, დიდ საფლობს; ღრმაღეჭიან, შლამიან მდინარეს. სიტყვის დამონმებული მნიშვნელობაც შესაძლებელია გათვალისწინებულ იქნეს ტოპონიმ „ჯოჯობას“ ეტიმოლოგიაზე მსჯელობისას. პ. ცხადაიას აზრით, ჰიდრონიმი „ჯოჯობანყარი“ ამ მხარეში აფხაზთა გამოჩენამდე დიდი ხნით ადრე უნდა წარმოქმნილიყო (ცხადაია, 2004: 57).

თავი VI

**აფხაზეთის „ალანეთი“ ვახუშტი გატონიშვილის
ნაშრომისა და რუკების მიხედვით**

ვახუშტი ბატონიშვილის (1696-1756 წწ.) ნააზრევი მნიშვნელოვან საგანძურს წარმოადგენს ქართული კულტურისა და მეცნიერების ისტორიაში. ევროპული ცივილიზაციისა და მეცნიერების დონეზე ამაღლებულმა, ენციკლოპედიურად განათლებულმა და მრავალმხრივმა მოღვაწემ – მთარგმნელმა, ლექსიკოგრაფმა, ისტორიკოსმა, ეთნოლოგმა და გეოგრაფ-კარტოგრაფმა შექმნა პირად დაკვირვებებსა და საისტორიო წყაროების შესწავლაზე დაფუძნებული საისტორიო-გეოგრაფიული და ეთნოლოგიური ხასიათის მონუმენტური ნაშრომი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“. ამასთანავე, ვახუშტის „აღწერა“ საქართველოსა და მისი მეზობელი რეგიონების მოსახლეობის ყოფითი კულტურისა და ზნე-ჩვეულებების შესახებ მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია. შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული და სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის საფუძვლიანი შესწავლის საქმეში ფასდაუდებელია მისივე კარტოგრაფიული მემკვიდრეობა. ვახუშტი საქართველოს რუკების ორი ატლასის ავტორია. ერთზე მუშაობა დაუსრულებია 1735 წელს, მეორეზე – 1743 წელს.

ვახუშტის ძირითადად საისტორიო ხასიათის თხზულებაში მოცემულია საქართველოს რეგიონების აღწერა ადგილთა ბუნებრივი თანმიმდევრობისა (ხეობები, ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციები...) და სამხედრო-პოლიტიკური დანაწილების (საერისთავოები, სასპასპეტოები, სადროშოები...) შესაბამისად. მოცემულია ფიზიკურ-გეოგრაფიული (ოროგრაფიულ-ჰიდროგრაფიული, მეტეოროლოგიური) და ეკონომიკური დახასიათება.

სახელოვანი ისტორიკოსი განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენს ამა თუ იმ რეგიონისა თუ ცალკეული გეოგრაფიული ობიექტის დახასიათებისას, მისი სარგებლიანობისა და წმინდა პრაქტიკული თვალსაზრისით.

შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული და სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის საფუძვლიანი შესწავლის საქმეში ფასდაუდებელია მისივე კარტოგრაფიული მემკვიდრეობა. ორ ატლასად შეკრული, ტოპოგრაფიული დეტალურობითა და სისრულით შედგენილი რუკები ადასტურებს, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი თავისი დროის უთვალსაჩინოესი კარტოგრაფი იყო.

საკუთრივ აფხაზეთზე მსჯელობისას ვახუშტი ბაგრატიონი ცნობებს „აფხაზეთის ალანეთზეც“ გვანჯდის: „ხოლო ალანი არს სუანეთის დასავლით და ბედიის ჩდილოთ. აქუს აღმოსავლით კავკასი და საზღვარი სუანთა; სამხრით კავკასი ბედია-ოდიშს და ამას შორისი; დასავლით კავკასი; ჩდილოთცა კავკასი. უდის შუაში სუანეთის მდინარე. მოსავლით და პირუტყვით სცან, ვითარცა სუანეთი. არამედ კაცნი კერპნი, უსჯულონი. გარნა პირველ იყვნენ

ქრისტეანენი და ან კერპნი, და რომელიმე მოჰმადიანი და მისიცა უმეცარნი. ხოლო კავკასნი, რომელნი აღვსნერეთ ამ ადგილებთა შინა, კედელის კავკასის მთიდამ, ვიდრე ჯიქეთამდე, არიან ეგრეთივე მყინვარენი მთანი, ვითარცა ქართლისანი და ოსეთისანი, სიმაღლით, მყინვარებით და ყოვლითურთ. არამედ სუანეთი და ალანი იყო კავკასისავე ნილნი და მეფეთა ქართველთა თვით განიმკვიდრეს, ვითარცა აღვსნერეთ“ (ვახუშტი, IV, 1973: 788-78).

მაშასადამე, ვახუშტის მონაცემებით, მდ. ბზიფს, შავ ზღვასა და კავკასიონს შორის მდებარეობდა ისტორიული პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული მხარე „ჯიქეთის“ სახელწოდებით. მას აღმოსავლეთით სვანეთი ესაზღვრებოდა, ხოლო სამხრეთით – ბედია და მცირე კავკასიონი („ბედია-ოდიშს შორისი“). ვახუშტი რუკებზე არასწორად უჩვენებს ალანის გეოგრაფიულ მდებარეობას. მას ათავსებს იმ ფანტაზიური მდინარის ხეობაში, რომელსაც „სუანეთის მდინარეს“ უწოდებს. აღნიშნული მდინარე ვახუშტის რუკაზე გაივლის სვანეთს და მხოლოდ ქვედა დინებით შეესაბამება მდინარე ბზიფს (მარუაშვილი, 1997: 188).

ალანეთის მდებარეობას ვახუშტის მსგავსად გადმოსცემს ქართველი ისტორიკოსი ნ. დადიანიც: „ალანეთისა საზღვარი არს აღმოსავლეთით კავკასი და საზღვარი სუანთა, სამხრით კავკასი ბედია-ოდიშს შორის, დასავლით კავკასი, ჩრდილოთცა კავკასი. უდის შუაშიდ სვანეთის მდინარე. ალანნი იყვნენ პირველ ქრისტიანენი და ახლა რომელნიმე არიან მაჰმედიანნი. და ესენი იყვნენ კავკასოსნი ნილნი“ (დადიანი, 1962: 152).

ამასთანავე, ნ. დადიანის ცნობით, „სვანეთს მზღვრის... დასავლეთით სვანეთსა და ოდიშს შორისი კავკასი და ალანის საზღვარი“ (დადიანი, 1962: 152). თარგამოსის მიერ ძეთათვის ტერიტორიის გაყოფის აღწერისას ნ. დადიანი ეგროსისათვის განსაზღვრულ ტერიტორიას შემდეგ საზღვრებში ათავსებს: „და ეგრის[ს] მისცა ნაპირის ქვეყანა შავისა ზღვის, და განუსაზღვრა: აღმოსავლეთით მთაი ალანისა, დასავლეთით ზღვაი და მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადაცა ამალდებიან ცხვირნი კავკასიისა მთისანი. ამანცა აღაშენა სახელსა ზედა თვისსა ქალაქი, რომელსაცა ან ოდიშად უწოდებენ“ (დადიანი, 1962: 68).

ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ალანებს ხშირად ასახელებს პროკოპი კესარიელი, და უმთავრესად – ლაზიკასთან და აბაზგიასთან დაკავშირებული ამბების გადმოცემისას. პროკოპის ცნობით, სვანები ალანთა მეზობლად ცხოვრობენ (გეორგიკა, II, 1965, 45-47, 100, 103, 119, 153...). ალანების შესახებ საინტერესო ცნობებს გვანვდის VI საუკუნის ბიზანტიელი ავტორი აგათია სქოლასტიკოსი. აგათია მოგვითხრობს ბიზანტიელთა იმ გადანყვეტილების

შესახებ, რომ მისიმიელთა ციხე ბუკლოონი მათ 554 წელს გადაეცათ ალანებისათვის (გეორგიკა, III, 1936, 86-87).

VII ს-ის „სომხური გეოგრაფია“ გვაუწყებს, რომ მდ. დრაკონი „...მოედინება ალვანიდან (არა ალბანია) და განჰყოფს აფხაზეთს და ეგრის ქვეყანას“ (География, მისივე, 1877: 25-26). მისივე ცნობით, სანაპირო ქალაქ სებასტოპოლისამდე და მდ. დრაკონამდე აფშილები და აფხაზები ცხოვრობენ. ეთნონიმი „ალვანი“ გადამწერის მიერ დაშვებული შეცდომა ან ფონეტიკურად სახეცვლილი ალანი უნდა იყოს. მაშასადამე, „სომხური გეოგრაფიის“ დამონმებული ცნობითაც, აფხაზთა და ეგერთა ქვეყნის საზღვრად მიჩნეული მდ. კოდორის (უწინდელი დრაკონის) სათავეებში მდებარე მისიმიანეთი ალანთა ხელში იყო (აფხაზავა, 1991, 2).

ეს ცნობა მიიჩნევა ადრეულ ხანებში საქართველოს ტერიტორიაზე ალანთა ეთნიკური (?) შემოღწევის ჯერჯერობით ერთადერთ ფაქტად (აფხაზავა, 1991: 29).

გერმანელი მეცნიერი და მოგზაური აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი ოსებზე მსჯელობისას წერს, რომ ბიზანტიელები იმ ხალხს, სადაც ოსები სახლობენ, ოსების სახელით არ იცნობენ და მათ ალანს ეძახიან. მაშასადამე, ჰაქსტჰაუზენს ალანები და ოსები ერთი და იმავე ხალხად მიაჩნია: „ოსებს კავკასიის ჩრდილოეთ კალთებსა და ზეგნებზე უნდა ეცხოვრათ დიდ და მცირე ყაბარდოში და საკუთარი მეფეც ჰყოლიათ; მაგრამ ბათო ყაენმა ისინი იქიდან გააძევა XIV საუკუნეში და შემოეკედლნენ კავკასიის ქედს. მაგრამ მათ ძველადაც უნდა ეცხოვრათ დღევანდელ მათ სამყოფელში, რადგან ქართული ანალები ოსებს ქართველთა მეზობლებად მიიჩნევს უკვე ალექსანდრე დიდის დროიდან. ხომ არ ეხმაურება ეს გადმოცემა ოსთა გადმოსახლების შესახებ გერმანელ დამპყრობთა მიგრაციას, რომლებიც უძველეს ოსებთან იყვნენ შერეული“ (ჰაქსტჰაუზენი, 2011: 165). გერმანელი მოგზაურის ვარაუდით, ჰუნების მიერ საკუთარი მინა-წყლიდან გამოდევნილ და კავკასიაში შემოხვენილ გოთების ტომებს უნდა დაეპყროთ და დაემორჩილებინათ კავკასიის უძველესი ხალხი ოსები ან ალანები (იქვე: 189).

ვახუშტის აღწერაზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ განვითარებული და გვიანი შუა საუკუნეების ალანეთი აფხაზეთის ქვეყნის ის მხარეა, რომელზეც მდ. კოდორი გაივლის ბზიფამდე, ანუ კოდორის ზემონელის ტერიტორია; კონკრეტულად კი, ჩხალთის, კლიჩის, გვანდრისა და საკენის ხეობები, ანუ ბიზანტიური წყაროების მისიმიანეთი (მუსხელიშვილი, II, 1980, 56). კოდორის სათავეები თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით გულრიფშის რაიონში შედის. აღნიშნული ისტორიული მხარე, რომელიც ნებელ-

დის ნაწილს შეადგენს, დალის ხეობის სახელითაა ცნობილი.

საიდან უნდა მომხდარიყო ალანების შემოსვლა კოდორის ხეობის ზემო-წე-ლის ტერიტორიაზე? წერილობითი წყაროებიდან ჩანს, რომ ალანები ადრეულ შუა საუკუნეებში (IV-V საუკუნეებიდან მაინც) მდ. ყუბანისა და მისი შენაკადე-ბის სათავეებში მოსახლეობდნენ. Алексеева, 1971; Кузнецов, МИА. №106; აფხა-ზავა, „მაცნე“, №3-4, 1991, 24-25. ვ. ალექსეევას თქმით, „...в эпоху раннего средневековья Кубани населяли аланы“ (Алексеева, 1971: 103).

ადრეულ შუა საუკუნეებში ჩრდილოეთ კავკასიაში იყო ალანთა ორი დიდი ტომთა გაერთიანება. ყუბანის აუზში მოსახლეობდნენ დასავლეთ ალანები ადიღეურ ტომებთან ერთად, ხოლო ჩრდილოეთ კავკასიის ველი და მთისწი-ნეთი აღმოსავლეთ ალანეთის გაერთიანებას ეკავა (Кузнецов, МИА. №106: 131; Алексеева, 1971: 78, 80, 103; აფხაზავა, 2010: 35).

ნ. აფხაზავას აზრით, ჩრდილოეთირანული წარმოშობის მომთაბარე ალანთა ტომი ახ. წ. I ს-ის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთიდან მოვიდა და დამკვიდრდა ვოლგა-დონის ქვემოწელსა და აზოვისპირეთში. 372 წელს ვოლგის გადაღმი-დან შემოსულ ჰუნთა მიერ ალანთა გაერთიანების განადგურებას მოჰყვა ის, რომ „მათი ნაწილი ჩრდილოეთ კავკასიის ველებსა და მთისწინეთს შეეფარა, ნაწილი კი, ჰუნთა შემადგენლობაში მყოფი, შეესია დასავლეთ ევროპას და შემდგომ ვანდალებთან ერთად ჩრდილოეთ აფრიკაში შექმნა ალან-ვანდალთა სამეფო“ (აფხაზავა, ალანები, „საქართველო“, 1997: 89-90). ალანთა ადრინ-დელი ფეოდალური სახელმწიფო IX-XIII საუკუნეებში არსებობდა მდ. ყუბანის სათავეებსა და თერგის შუაწელს შორის, უმეტესად ჩრდილოეთ კავკასიის ვე-ლებსა და მთისწინეთში. ნ. აფხაზავა ფიქრობს, რომ ახალი ეთნიკური ერთობა – ალან-ოსური ეთნოსი უნდა ჩამოყალიბებულიყო X-XII საუკუნეებში, მოსული ირანულენოვანი ალანებისა და ადგილობრივ კავკასიურენოვან ტომთა შერწყ-მის შედეგად: „გაიმარჯვა მოსულმა ენამ და დამხვდურთა ანთროპოლოგიურ-მა ტიპმა...“ (აფხაზავა, 1997: 90). XI-XIII საუკუნეებში ალანთა სამეფოსა და საქართველოს მჭიდრო კულტურულ-პოლიტიკურ ურთიერთობაზე მეტყვე-ლებს ალანეთში ქართული ქრისტიანული კულტურის (არქიტექტურა, ფერწე-რა) ფართო გავრცელება და ხშირი დინასტიური ქორწინებები. ალანეთის, როგორც სახელმწიფოებრივ-კულტურული ერთეულის, დეგრადაცია დაიწყო მას შემდეგ, რაც იგი მონღოლებმა დაიპყრეს (1238-1239 წწ.). „ალან-ოსთა ნაწილმა ყივჩაყებთან ერთად უნგრეთს შეაფარა თავი, ნაწილი მონღოლებ-მა გადაასახლეს თავიანთი იმპერიის აღმოსავლეთით. კავკასიაში დარჩენილი ალან-ოსები მონღოლებთან ერთად ხშირად ლაშქრობდნენ საქართველოში. ამ დროიდანვე დაიწყო მათ მიერ ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთის ხეობების

ათვისება და ოსური ეთნოსის საბოლოო ფორმირება“ (აფხაზავა, 1997: 90). ამავე დროს უკავშირდება ქართლის მთიანეთში ალანთა დასახლება. XIV ს-დან ალანეთში ფეხს იკიდებს ისლამი.

კოდორის სათავეებში ოდესღაც ალან-ოსთა ექსპანსიის მოწმობად მკვლევარი დ. მუსხელიშვილი, ვახუშტის ცნობის გარდა, მიიჩნევს სოფ. ალანდას არსებობას მდინარეების – კლიჩისა და საკენის შესართავთან, სწორედ ბუქლოს//ბუკულუსის ციხესიმაგრის ნანგრევების მახლობლად (მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, 54-55).

თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსისა და ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობებში „ალანთა ქვეყნის“ შესახებ ნ. აფხაზავასაც აფიქრებინებს, რომ ალანთა გარკვეული ნაწილის ჩამოსახლება კოდორის ხეობის ზედანელზე სრულიად რეალური სურათის ამსახველია. მკვლევრის აზრით, ალანთა მნიშვნელოვანი ეთნიკური მასის შემოსვლა კოდორის ხეობაში ხდება I-IX საუკუნეებში. ამასთანავე, მეგრულსა და სვანურთან ალანურის ენობრივი ურთიერთგავლენა სწორედ აქ, კოდორის ხეობის ზემონელზე უნდა მომხდარიყო. თუმცა კოდორის ხეობის „ალანთა“ ეთნიკური ფიზიონომია გაურკვეველია. მკვლევრის აზრით, დასადგენია, მხოლოდ ეთნონიმი შერჩათ კოდორის ხეობაში განსახლებულ ალანებს, თუ ენაც და სხვ. (აფხაზავა, 1991: 29, 65).

მაშასადამე, დაასკვნის ნ. აფხაზავა, I-IX საუკუნეებში ქართლისა და კოლხეთ-ლაზიკის სამეფოების ურთიერთობა ალანებთან უნდა განვიხილოთ არა როგორც ქართველ-ოსთა, არამედ როგორც ქართველ-ალანთა ურთიერთობა. კოდორის ხეობის სათავეებში, ანუ ისტორიული მისიმიანეთის ტერიტორიაზე, სწორედ აღნიშნულ ხანაში უნდა მომხდარიყო ალანთა მნიშვნელოვანი ეთნიკური მასის შემოსვლა (აფხაზავა, 1991: 65).

ნ. აფხაზავა სხვადასხვა ავტორის ნაშრომების გაანალიზების შედეგად იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ თვისებრივად ახალი ეთნიკური ერთეული – ოსი ხალხი, ალანთა და კავკასიელთა შერწყმის შედეგად, X-XII საუკუნეებისთვის უნდა მიგველო. ადრე შუა საუკუნეებში საქართველოს ტერიტორიაზე ჩამოსახლებულმა ალანთა მეტ-ნაკლებმა მასამ შედეგად მოგვცა „აფხაზეთის“ ქვეყანა „ალანის“ სახით. ბერძნულ-ბიზანტიურიდან ნათარგმნი და ქართული წერილობითი წყაროებითა და ტრადიციით ეს „ქვეყანა“ „ალანად“ იწოდება და არა „ოსეთად“ (აფხაზავა, 1991: 3-4, და იქვე მითითებული ლიტერატურა).

მკვლევარი მოგვიანებით, 1998 წელს გამოცემულ ნაშრომში კვლავ დაუბრუნდა „აფხაზეთის ალანეთის“ საკითხს და მასზე საინტერესო მსჯელობა შემოგვთავაზა. ნ. აფხაზავამ აფსილთა (აფშილთა) ეთნიკურ ვინაობასა და ენობრივ კუთვნილებაზე მსჯელობისას ყურადღება გაამახვილა ლინგვისტურ

მასალაზე (ლექსიკურ ნასესხობებზე), რაც, მისი აზრით, მიუთითებს სვანურ-მეგრულის ინტენსიურ და ძველ ურთიერთობებზე ალანურ-ოსურთან ადრეულ შუა საუკუნეებში (აფხაზავა, 1998: 7-8). მკვლევარი იმონებს ვ. აბაევის მიერ მეგრულიდან, აფხაზურიდან და სვანურიდან ოსურ ენაში შესული ლექსიკური ერთეულების დაფიქსირების ფაქტს. მათგან ყოფისა და კულტურის სფეროს ამსახველი ნასესხობების, კერძოდ, მეგრელიზმების რაოდენობა ერთ ათეულზე მეტია, ხოლო სვანიზმებისა – 40-ზე მეტი. მოაქვს ციტირებაც ცნობილი ოსი ენათმეცნიერის ნაშრომიდან, რომ „Осетинские слова, которые мы рассматриваем как мегрелизмы, своим характером, и значением употреблением говорят об интимности и глубине связей существовавших между двумя народами. Речь идет не о какихнибудь второстепенных малоупотребительных словах, а самых насущных обиходных понятиях: огонь, камень, жердь, стлоб, скамья, шерсть, серна, нос. К некоторым из этих слов трудно применимо даже наименование „заимствования“, мы возвращаемся настойчиво к другому лингвистическому и культурно-историческому понятию: „субстрат“ (Абаев, 1949, 329).

ვ. აბაევი შეეცადა მიახლოებით მაინც განესაზღვრა და დაეზუსტებინა მეგრულთა და ოსთა შორის შესაძლო კონტაქტების არეალი და ხანა. იგი იმონებს აკად. ს. ჯანაშიას მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას ასეთ ურთიერთობათა შესაძლებლობაზე და წერს: „По любезному осведомлению С. Н. Джанашиа, мегрелский элемент был распространен в прошлом по кодорскому ущелью нынешней Абхазии факт особой важности, если иметь в виду многовековое соседство осетин-алань с Абхазией“ (Абаев, 1949: 329).

მამასადამე, ვ. აბაევის აზრით, მეგრულ-ოსთა შესაძლო კონტაქტის არეალი კოდორის ხეობა უნდა ყოფილიყო (ალან-ოსები აფხაზეთის მოსაზღვრე ყუბანის სათავეებში მოსახლეობდნენ), ხოლო შესაძლო აქტიური ურთიერთობების ხანად მკვლევარი მიიჩნევს არა უმეტეს XIV საუკუნეს, ანუ ყუბანის სათავეებში ოსების განსახლების ხანას, საიდანაც შესაძლებელი იქნებოდა მათი ურთიერთობა მეგრულთან, სვანებსა და აფხაზებთან (Абаев, 1949: 309-322; აფხაზავა ნ., აფშილთა ეთნიკური ვინაობისათვის (რა ენაზე მეტყველებდნენ აფშილები), 8). ოსურ ენაში მეგრელიზმებისა და სვანიზმების, ასევე აფხაზური ნასესხობების, და პირიქით, ალანურ-ოსური ენობრივი ელემენტების სვანურსა და მეგრულში დაფიქსირებაც, მკვლევართა აზრით, სწორედ ამ ურთიერთობებით უნდა აიხსნას (Абаев, 1949: 294-300; ანდრონიკაშვილი I, 1966, 54-55; აფხაზავა, 1998: 8).

როგორც აღვნიშნეთ, ფიქრობენ, რომ კოდორის სათავეებში, ფაქტობრივად, მისიმიანთა ქვეყანაში, ალანები ყუბანის სათავეებიდან უნდა მოხვედრი-

ლიყენენ (Алексеева Е., Древняя и средновековая история Карачаево-Черкесии, 78, 80, 103; Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа, 131; აფხაზავა, ალანები და საქართველო, 24-25). „სწორედ აქ, კოდორის ხეობაში... უნდა მომხდარიყო მათი კონტაქტი მეგრულენოვან ეთნიკურ მასივთან. მაგრამ აქ მისიმიელთა მოსაზღვრედ აფსილები (-აფშილები) ბინადრობენ და კოდორის სათავეებში დამკვიდრებულ ალან-ოსებს მხოლოდ მათგან, ან მათი მემკვიდრეებისგან შეეძლოთ მიეღოთ ვ. აბაევის მიერ ხაზგასმული სუბსტრატული „მეგრელიზმები“. მეგრულენოვან ეთნიკურ მასივთან ალან-ოსთა მეზობლობა და მჭიდრო კონტაქტი საქართველო-ჩრდილოკავკასიის სხვა მოსაზღვრე რეგიონებში გამორიცხებულია“ (აფხაზავა, 1998: 10).

მასასადამე, ნ. აფხაზავას საბოლოო და უმთავრესი დასკვნა შემდეგია: ლინგვო-კულტურული ფაქტებით დასტურდება, რომ ადრეულ შუა საუკუნეებში ოსთა წინაპარ ალანებს მდ. ყუბანზე ბინადრობისას, კოდორის ხეობაში შელწევის შედეგად, აფსილ-აფშილებთან კონტაქტის გზით მიუღიათ სუბსტრატული ტიპის მეგრელიზმები, და რომ ეთნონიმ აფსილის//აფშილის წარმოების ქართული ფორმა **აფს-ილ-ი (აფშ-ილ-ი)** მიუთითებს აფსილთა მეგრულენოვნებასა და უძველესი დროიდანვე ქართველურ ეთნოკულტურულ სამყაროსთან კავშირზე (აფხაზავა, 1998: 11).

ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ალან-ოსთა და მეგრელ-ლაზთა ადრეულ პერიოდში შესაძლო კონტაქტების ანარეკლადაა მიჩნეული ისტორიულ-არქეოლოგიურ მეცნიერებაში „ნებელდის კულტურის“ სახელით ცნობილ ნამოსახლარებზე ალანური კერამიკის აღმოჩენის შემთხვევებიც (Воронов, 1975: 12-17; Воронов, Бгажба, Логинов, 1983: 55; აფხაზავა., 1998: 13; აფხაზავა, 2010: 42-70). თვით ამ კულტურის გავრცელების ძირითადი არეალი კოდორის ხეობას მოიცავს. ამასთანავე, შესაბამისი ეპოქის არქეოლოგიური მასალა ადასტურებს თავისი გენეზისით „ნებელდური კულტურის“ კოლხურ კულტურასთან სიახლოვეს, რომელიც მოიცავს არა მხოლოდ აფსილებით დასახლებულ ტერიტორიას, არამედ დასავლეთ საქართველოს დიდ ნაწილს – სვანეთს, სამეგრელოს, გურიას, აჭარას, ბარის იმერეთს, მთიელ აფხაზეთს და ზოგ მოსაზღვრე რაიონს ჩრდილო-დასავლეთით (აფხაზავა, 2010: 72).

რაც შეეხება ოსურ ენაში ასევე საკმაოდ მნიშვნელოვანი სვანური ენობრივი პლასტის წარმოქმნა-დადასტურებას, ნ. აფხაზავას მიერ ეს ფაქტი კოდორის სათავეებში ალანთა ექსპანსიის შედეგად მისიმიან-სვანთა ტომის აქედან შესაძლო განდევნა-ამონყვეტასა ან ალანთაგან ასიმილაციაზე უნდა მიგვანიშნებდეს (აფხაზავა, 2010: 42-70).

ლინგვისტურ-არქეოლოგიური და ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრი-

სით საინტერესო ძიებებისა და კატეგორიული დასკვნების გამოტანის მიუხედავად, ვფიქრობთ, რომ დ. მუსხელიშვილისა და ნ. აფხაზავას ნოვაციები ალანეთის ლოკალიზაციის მიმართულებით, უფრო მყარ არგუმენტაციას და დამაჯერებელ მსჯელობას საჭიროებს, შემდეგ გარემოებათა გამო:

1. მეგრელებთან ალანთა მჭიდრო კონტაქტების მტკიცება ოსურ ენაში ვ. აბაევის მიერ დადასტურებული ლექსიკური ნასესხობების, სუბსტრატული „მეგრელიზმების“ მოშველიებით, ნაკლებ სარწმუნოდ მიგვაჩნია, რადგან 40-ზე მეტი სვანიზმითა და 10-ზე მეტი მეგრელიზმით ალანებთან სვან-მეგრელთა შესაძლო კონტაქტებზე საუბარი უმართებულოდ გვეჩვენება. ნასესხობათა ასეთი მცირერიცხოვანი რაოდენობისათვის „სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობის“ (ვ. აბაევი) მინიჭება და მათზე დაყრდნობით კატეგორიული დასკვნების გამოტანა, ვფიქრობთ, ძალზე სარისკოა;

2. ამასთანავე, ვფიქრობთ, რომ რამდენიმე ერთეული ან თუნდაც ათეული არქეოლოგიური ნივთის აღმოჩენით მთელი ტერიტორიის ეთნიკურ კუთვნილებაზე საუბარი საკმაოდ საფრთხილო და ნაჩქარევი უნდა იყოს;

3. ტოპონიმ „ალანდას“ აფხაზეთის ტერიტორიაზე არსებობა შეუძლებელია გამოდგეს ალანთა ტომის აქ ოდესღაც სახლობის დამამტკიცებელ საბუთად, ვინაიდან ამ ტოპონიმის წარმოქმნის თარიღი დადგენილი არ არის. გარდა ამისა, სახელწოდების კონკრეტულ გეოგრაფიულ სივრცეში წარმოქმნა შესაძლებელია ამ ადგილას ოდესღაც ალანთა დროებითი, სპორადული დასახლების შედეგი ყოფილიყო.

ნ. აფხაზავა მეგრულენოვან ეთნოსთან ალან-ოსთა მეზობლობასა და მჭიდრო ურთიერთობას საქართველო-ჩრდილოკავკასიის სხვა მოსაზღვრე რეგიონებში, მათ შორის, „ისტორიული ოსეთის“ მოსაზღვრე რაჭაშიც, გამორიცხავს, ვინაიდან, ამ მხარეში სადღეისოდ გაბატონებულ ქართულ ეთნოლინგვისტურ სიტუაციას წინ უსწრებდა და ზოგი მკვლევრის აზრით, გვიანი შუა საუკუნეების დასაწყისამდე არსებობდა მხოლოდ სვანური ენა. ამიტომ „რაჭაში მეგრელიზმები (=ზანიზმები) არ გვხვდება“ (აფხაზავა, 1998: 10).

აღნიშნული თვალსაზრისი საკამათოა შემდეგი გარემოების გამო: უკანასკნელ წლებში რაჭის სრული ტოპონიმიური მასალის გამოქვეყნებამ და სტრუქტურულ-ფონეტიკურმა ანალიზმა ცხადყო, რომ თანამედროვე ტოპონიმი (და რაჭული დიალექტის მასალა) ძირითადად ქართულია. რასაკვირველია, ეს როდი გამორიცხავს ამ მხარეში, განსაკუთრებით მთა-რაჭაში (ისტორიული მთიულეთი) სვანების მოსახლეობას და შესაბამისად, რაჭის ტოპონიმიკაში სვანური სუბსტრატის არსებობას (ცხადაია, V, 2011: 283-293). „რა ვითარებაა ზანიზმებთან დაკავშირებით რაჭის ტოპონიმიკაში?“ – ამ კითხვაზე პასუხის

გასაცემად პროფესორი პ. ცხადაია აანალიზებს რაჭის ო- თავკიდურნიან და -ში დაბოლოებიან ყველა ტოპონიმს. ამასთანავე, მკვლევარ ალ. კობახიძის მიერ შედგენილ „რაჭული დიალექტის ლექსიკონზე“ მითითებით შენიშნავს, რომ რაჭაში რამდენიმე აშკარად ზანური სიტყვა დასტურდება. მაგალითად: ონდეთ – „ძლივს, ძლივძლივობით, ოდნავ“; ოდიშურა – საშემოდგომო მსხლის ჯიში; ობროდი – „უჭკუო, ჩერჩეტი“; ოჩოკოჩი – „ტყისკაცი“; ოშოშია – „ას-ფურცელა“... მკვლევარი აგრეთვე იმონმებს ზანიზმებს რაჭის ტოპონიმიში: ორჭე – გზა გლოლაში; ორჭე//ორლობე – გზა-გასასვლელი ბაჯიხეცში; ორჭე//ჩიხი – გზა ლიხეთში (ორჭე ქართული „ვინრო“ ლექსემის მეგრულ შესატყვისს წარმოადგენს); ჩაბინდულა//ოჩოკოჩის ტყე – ტყიანი ბნელი ხევი სოფ. ღვიარაში. ოჩოკოჩი მეგრულში ტყის კაცის, მითიური არსების აღმნიშვნელია.

პ. ცხადაიას ტოპონიმებისა და ლექსიკის გაანალიზება შემდეგი საერთო დასკვნის გამოსატანად სჭირდება: „სვანიზმები და ზანიზმები რაჭის ტოპონიმიში არც ისე მრავალრიცხოვანია, რომ „ხელშესახები“ ვუნდოთ“ (ცხადაია, V, 2011: 298).

ამდენად, მეგრულისა და ოსურის ურთიერთობა, რომელიც აისახა მცირერიცხოვან ლექსიკურ ნასესხობათა სახით, ჩვენი აზრით, სავსებით შესაძლებელი იქნებოდა რაჭის გზითაც, და არა კოდორის ხეობის სათავეებით, ვინაიდან, გეოგრაფიული სივრცის გათვალისწინებით, კოდორის ხეობაში ალანთა მოსახლეობა ძნელი დასაჯერებელია.

ალანეთის ლოკალიზაციის საკითხს შეეხო და პრობლემის სხვაგვარად გადაწყვეტას შეეცადა ენათმეცნიერი თეიმურაზ გვანცელაძეც. მან ყურადღება მიაქცია მატეანეში – „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, თამარ მეფის მამის, გიორგი III-ის (1156-1184 წწ.) შესახებ დაცულ შემდეგ ცნობას: „თუთ მეფე დაჯდა სიხარულად და განსუენებად და ნადირობად. ოდესმე, ჟამსა ზამთრისასა, გარდავიდის ლიხთ-იმერითს და მიუნის ზღუად პონტოსა, მოინის და მოინადირის ალანთა ქუეყანა, რომელ არს აფხაზეთი, ოდესმე გურგენის ზღუადმდე. და ამას შინა სუფევდა და იხარებდა სუფევითა ულუმპიანითა“ (ახალი ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1959, 15). ციტირებული ადგილი მან განსაკუთრებით საყურადღებოდ მიიჩნია XII ს-ის მეორე ნახევარში ეთნიკური აფხაზეთის ადგილმდებარეობის დასადგენად. თ. გვანცელაძე ცნობის სინტაქსური ანალიზის საფუძველზე აღნიშნავს, რომ შერწყმული წინადადება – „მოინის და მოინადირის ალანთა ქვეყანა, რომელ არს აფხაზეთი, ოდესმე გურგენის ზღუადმდე“, სავსებით ცხადად მიუთითებს შემდეგს: ალანთა ქვეყანა იგივე აფხაზეთია; არც ალანთა ქვეყანა და არც

აფხაზეთი „ლიხთ-იმერიტოში“ არ შედის და პონტოს ზღვის უშუალო სიახლოვეს არ მდებარეობს (იქვე: 73). მო- ზმნისწინიანი **მოინიის** ფორმის გამოყენებაც, მკვლევრის აზრით, იმაზე მიანიშნებს, რომ „ალანთა ქვეყანა“, ანუ საკუთრივ აფხაზეთი მდებარეობდა არა პონტოს ზღვის ნაპირზე, არამედ ზღვისაგან აღმოსავლეთით, ხმელეთის სიღრმეში, ოღონდ არა ამიერკავკასიაში, არამედ ჩრდილოეთ კავკასიაში“ (იქვე: 74; მისივე, 1998: 28).

აღნიშნული მოსაზრება საგულისხმოდ გვეჩვენება. ფრაზა – „ალანთა ქუეყანა, რომელ არს აფხაზეთი“, იმის შთაბეჭდილებას ტოვებს, რომ აფხაზეთი და ალანთა ქვეყანა ერთი და იგივეა; მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ტერმინ ალანის ეთნიკური შინაარსი გულისხმობს თურქული მოდგმის ყარაჩაელ-ბალყარელთა წინაპრებს, ამასთანავე, იმავე მატიანეში მოხსენიებული ეთნონიმი „ალანი“ „ოვსის“ შესატყვისად შეუძლებელია ჩაითვალოს (რამეთუ „ოვსებს“ და „ოსეთს“ მემატინე ხშირად ხმარობს, ხოლო „ალანეთს“ – ამ ერთადერთხელ!), ქართული მატიანის საანალიზო ცნობაში პოლიტიკური შინაარსის მქონე შესიტყვება „ალანთა ქუეყანა“ შესაძლებელია იმ პოლიტიკური გაერთიანების აღმნიშვნელი იყოს, რომელიც ოსებთან ან ყარაჩაელ-ბალყარელებთან ერთად აერთიანებდა ჩრდილოეთ კავკასიის აბორიგენ, აფხაზურ-ადიღურ ტომებს, მათ შორის აფხაზებსაც (იქვე: 74; მისივე, 1998: 28). „სხვანაირად ვერ აიხსნება, – წერს თ. გვანცელაძე, – ალანთა ქვეყნისა და აფხაზეთის გაიგივება ქართველი მემატინის მიერ“ (იქვე: 74).

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ დამონმებულ ცნობაში ალანთა ქვეყნისა და აფხაზეთის იგივეობის შესახებ გამოთქმული თვალსაზრისის გამყარებას თ. გვანცელაძე რამდენიმე არგუმენტის მოშველიებით ცდილობს:

1. ალანთა ქვეყნისა და აფხაზეთის იგივეობის შესახებ ცნობა „ქართლის ცხოვრების“ უკლებლივ ყველა ხელნაწერში უცვლელი სახითაა წარმოდგენილი. მატიანის გვიანდელი გადამწერები ტექსტის ამ ადგილის ჩასწორებას იმ შემთხვევაში შეეცდებოდნენ, თუკი ჩათვლიდნენ, რომ მემატინის ცნობა არ იქნებოდა XII ს-ის მეორე ნახევრის საქართველოს რეალობის ამსახველი (იქვე: 74).

2. ეთნიკური აფხაზეთის მდ. ყუბანის აუზში მდებარეობას ადასტურებს მკვლევრის მიერ მიკვლევული იტალიელი კარტოგრაფის – ჯაკოპო გასტალდის 1561 წლის რუკა, რომელზედაც „აფხაზეთის ოლქი“ (Abcvas regi) და „ქალაქი“ აყვა (Acva) მდ. ყუბანის აუზში, ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიაზეა აღნიშნული (იქვე: 74-75).

3. არსებობს მეტი საფუძველი იმის სავარაუდოდ, რომ ციტირებული ცნობის ალანი ყარაჩაელს გულისხმობს და არა ოსს, ვინაიდან იმავე მატიანეში,

თუკი ოვსი და ოვსეთი ცალკეც არაერთგზის დასტურდება, ალანის შესახებ იმავეს ვერ ვიტყვით. ამასთანავე, მეგრულში ალანი ყარაჩაელების აღმნიშვნელია და არა ოსებისა (იქვე: 74-75).

4. 1654 წლის ლათინურ-ფრანგული რუკაც, რომელსაც პროფ. ი. ტაბალუამ მიაკვლია (ტაბალუა ი., საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნთსაცავებში, თბილისი. 1986, რუკა), პირდაპირ ეხმიანება „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ ცნობას XII ს-ის II ნახევარში ალანთა ქვეყნისა და აფხაზეთის ერთ პოლიტიკურ ერთეულად არსებობის შესახებ, რაც გამოიხატება შემდეგში: რუკაზე კავკასიონის ჩრდილოეთით, ერთმანეთის მეზობლად არის ლათინური მინანერები – *Abkaschi hodie Abbassa* „აფხაზი, ანუ აბასა“ და *Aleni* „ალანი“. რუკაზე აფხაზთა და ალანთა (ყარაჩაელთა?) ერთმანეთის მეზობლად მითითებაც ამის დასტურად უნდა ჩაითვალოს (ტაბალუა, 1986, 75-77).

5. ყუბანის აუზში აფხაზთა ოდინდელი ბინადრობის მიმანიშნებელია ეთნოგრაფ ნ. ბჟანიას მიერ ჩანერილი ერთ-ერთი თქმულება, რომელშიც ვკითხულობთ: „მაშინ აფხაზეთში ცხოვრობდნენ აჰჭიფსელნი, ადილები, აბაძეხები, ნოლაელები“ (Бжания, 1973: 294).

ჩრდილოეთ კავკასიაში აფხაზთა ოდინდელი ცხოვრება ასახულია აფხაზური ფოლკლორის სხვა მონაცემებშიც, კერძოდ, „ნართების ეპოსში“. ამასთანავე, აფხაზურ გვარებში – ავიძბა, ზუხბა, აშვბა, ბგანბა და სხვ., გავრცელებულია თქმულებები ჩრდილოეთ კავკასიიდან მათი წინაპრების მოსვლის შესახებ (ხორავა, 1996: 140; ზუხბა, 1988: 214; გვანცელაძე, იქვე: 77);

6. თ. გვანცელაძე იმონებს აფხაზი ეთნოგრაფის ლ. აკაბას ცნობას სალოცავების შესახებ. აბჟუის აფხაზეთში (ოჩამჩირის რ.) მოსახლე აფხაზურ გვართა უმრავლესობა მიიჩნევს, რომ მათი უმთავრესი საგვარეულო სალოცავი მდებარეობს არა მათი ამჟამინდელი საბინადროს მახლობლად, ანუ ილორის, მოქვის, ბედიისა და დრანდის ტაძრებში, არამედ ბზიფის მაღალმთიან სათავეებში. ესაა ნალკუბას წარმართული ხატი (Акаба, 1984: 77). დამონმებული ეთნოგრაფიული რეალია, თ. გვანცელაძის აზრით, ადასტურებს აფხაზთა წინაპრების მიგრაციას ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჯერ ამჟამინდელი აფხაზეთის მაღალმთიანეთში, შემდგომ კი – შავი ზღვის ნაპირისა და ბარისაკენ (Акаба, 1984: 77-78).

მაშასადამე, თ. გვანცელაძის აზრით, საკუთრივ აფხაზეთი მდებარეობდა ჩრდილოეთ კავკასიაში და წარმოადგენდა ალანთა ქვეყნის ნაწილს. თვით ალანეთი კი საქართველოს ყმადნაფიცი ქვეყანა იყო. ამ მიზეზით, ბუნებრივია, გიორგი III-ს ექნებოდა თავისი ვასალის – ალანთა მეფის სამფლობელოში ნადირობის შესაძლებლობა. სხვა მხრივ ალანთა ქვეყანას, ფაქტობრივად, საერთო

არაფერი ჰქონდა საქართველოს სახელმწიფოსთან.

პროფ. ზ. პაპასქირი შენიშნავს, რომ „ისტორიანი და აზმანის“ ტექსტის ფრაგმენტის თ. გვანცელაძისეულ გაგებას არავითარი გამართლება არა აქვს. მეცნიერი თავისი არგუმენტის დასასაბუთებლად მოიშველიებს ქართული საისტორიო ტრადიციის მიერ სრულიად გარკვევით დაფიქსირებულ შემდეგ ფაქტს: არა მარტო XII საუკუნეში, არამედ თვით ლეონ II-ის დროს – IX საუკუნის დამდეგს, როდესაც შეიქმნა დასავლურქართული სახელმწიფო „აფხაზთა“ სამეფო, ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის სახით არსებობდა აფხაზეთის საერისთავო, თავისი კონკრეტული ეთნოტერიტორიული შინაარსით. ეთნიკური აფხაზები ამ პერიოდიდან ძირითადად სწორედ ამ საერისთავოში იყვნენ განსახლებულნი. „თუ ერთი წუთითაც წარმოვიდგენთ, რომ აფხაზეთი არ შედიოდა საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში და მის ფარგლებს გარეთ იყო, მაშინ საკითხავია, რანაირად დაერქვა ჯერ დასავლეთ საქართველოს – IX-X საუკუნეებში, ხოლო შემდეგ XI-XII საუკუნეებში – ერთიან ქართულ სახელმწიფოს აფხაზეთი... რაც შეეხება „ისტორიანი და აზმანის“ მოყვანილ ფრაგმენტს, მასში იგულისხმება არა ის, რომ აფხაზეთი შედის ალანიაში, არამედ პირიქით, გიორგი III ნადირობს ალანიაში, რომელიც განიხილება აფხაზეთის ნაწილად. აქ, რასაკვირველია, იგულისხმება არა საკუთრივ აფხაზეთი (აფხაზეთის საერისთავო), არამედ დიდი აფხაზეთი, ანუ გაერთიანებული ქართული სახელმწიფო“ (პაპასქირი, 2009: 433).

საქმე ისაა, რომ ისტორიულ წყაროებში ორი „აფხაზეთი“ იხსენიება: ერთი კავკასიონის გადმოღმა და სხვადასხვა პერიოდში აღნიშნავდა: 1. თანამედროვე აფხაზეთის ნაწილს; 2. დასავლეთ საქართველოს და 3. სრულიად საქართველოს; მეორე აფხაზეთს კი მრავალი წყარო, მათ შორის ევროპული რუკებიც, ჩრდილოეთ კავკასიაში უთითებს.

საგულისხმოდ გვეჩვენება ის გარემოება, რომ ევროპული ისტორიული რუკების მონაცემთა შეკრებითა და სხვა მომიჯნავე ხასიათის ისტორიულ ინფორმაციასთან შეჯერებით შესაძლებელი ხდება დასავლეთ საქართველოს ორგანული შემადგენელი ნაწილის – აფხაზეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული კონტურების, აფხაზთა განსახლების არეალის დადგენა. იტალიელი კარტოგრაფი ჯაკოპო გასტალდი 1561 წლის რუკაზე, ჩრდილოეთ კავკასიაში, მდ. ყუზანის შუა-წელზე აღნიშნავს „აფხაზეთის მხარეს (ოლქს, ქვეყანას)“, რომელიც იტალიურად იკითხება, როგორც „აბკვას რეჯი“ (**Abcvas regi**). იმავე რუკაზე, ყუზანის მარცხენა შენაკადზე აღნიშნულია ქალაქ სოხუმის ამჟამინდელი აფხაზური სახელის მატარებელი დასახლებული პუნქტი **Acua** (იტალიურად იკითხება როგორც აკვა), ანუ **აყვა**. თ. გვანცელაძე ფიქრობს, რომ ამ რუკის მიხედ-

ვით „აფხაზთა წინაპრების ძირითადი მასა მაინც 1561 წლის ახლო ხანებში ჯერ კიდევ ყუბანის აუზში ცხოვრობდა, ისინი ამის შემდგომ დასახლებულან ამჟამინდელი აფხაზეთის მიწა-წყალზე და ქალაქ ცხუმისათვის, რომელსაც ჯაკოპო გასტალდის რუკაზე სანატოპოლი (**Sanatopoli**, შდრ. სხვა წყაროთა – სებასტოპოლისი, სევასტოპოლისი) ჰქვია, შეურქმევიათ თავიანთი მთავარი დასახლებული პუნქტის სახელი **აყვა** – „დამყაყებული წყალი“ (გვანცელაძე, „არტანუჯი“, 6, 1997: 28-31; მისივე, „არტანუჯი“, 10, 2000: 56).

იოან იანსონისა და დავიდ დე ვილჰელმის რუკებზეც, რომლებიც XVII ს-შია შედგენილი, **Acua** კავკასიონის ჩრდილოეთით, თანამედროვე ყარაჩაი-ბალყარეთის ტერიტორიაზე აღნიშნული, ხოლო სევასტოპოლი (**Savatopoli**) შედის სამეგრელოს (**Mingrelia, Mengrelia**) მხარეში (გვანცელაძე, ქართველური ქრისტიანული ტერმინების აფხაზურ ენაში სესხების დროის საკითხისათვის, 57, 58).

ინგლისის სამეფოს გეოგრაფის, ა. ეროუსმიტის მიერ XVIII ს-ის დასასრულს შედგენილი რუკა საყურადღებოა იმ თვალსაზრისით, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე, კავკასიონის სამხრეთით, აღნიშნულია ქორონიმი „**ABCHAS**“. კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის ჩრდილოეთითაც, რუკაზე დასტურდება ქორონიმი „**ABCHAS**“ (ნინიძე, ქართული დიპლომატია, 10, 2003: 586).

თავი VII
აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა
საღმარეო მართვა

შესავალი

ტოპონიმია ერთი დასახლებული პუნქტის ფარგლებში მოქცეულ მცირე თუ დიდ გეოგრაფიულ ობიექტთა სახელწოდებებს აერთიანებს. ტოპონიმებში თვალსაჩინოდ აისახება ობიექტის ფიზიკურ-გეოგრაფიული თავისებურებანი, ადამიანის სამეურნეო-ყოფითი თუ სარწმუნოებრივ-პოლიტიკური დამოკიდებულება. ზოგიერთი საკუთარი სახელი მოტივირებულია, ე. ი. გააჩნია გამჭვირვალე სემანტიკურ-მორფოლოგიური სტრუქტურა. წარმოქმნის მომენტში მოტივირებული ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელწოდების გენეზისი დროთა განმავლობაში გაუჩინარებულა. ნომინაციის მოტივის გაბუნდოვანება იწვევს საკვლევი სიტყვის ძირის შინაარსისა და მნიშვნელობის დეეტიმოლოგიზებას, ანუ საკუთარი სახელის ამოსავალ ფუძესთან შინაარსობრივი კავშირის განწყვეტას.

ტოპონიმოკა, როგორც მეცნიერული დისციპლინა, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პირველწყაროა ჩვენი წარსული ყოფა-ცხოვრების შესასწავლად. საჭიროა დროულად იქნეს აღნუსხული დიდი თუ მცირე ობიექტების სახელები, რათა ეს ხალხური მარგალიტები დავინწყებასა და გაქრობას გადაურჩეს.

„ადგილთა სახელები – ტოპონიმები, ის სასინჯი ქვებია, რომლებიც გვეხმარება, განვსაზღვროთ ეთნოსის, ხალხის ეროვნული ცნობიერების დონე... ახალი არაფერი იქნება, თუ ვიტყვით, რომ ტოპონიმებში ხალხის, ქვეყნის თავგადასავალია კრისტალიზებული. ისინი ყველაზე ნათელი და უტყუარი საბუთებია ამა თუ იმ ხალხის საცხოვრისის არეალის დასადგენად. ამიტომ მათ განსაკუთრებული სიფაქიზით უნდა მოვეპყრათ ყოველთვის... დამპყრობი და გადამთიელი მრავალნაირ კვალს ტოვებდა ჩვენს ქვეყანაში. იგი ანგრევდა ბრწყინვალე ტაძრებსა და სასახლეებს, ჩებდა ვენახებსა და ხეხილის ბაღებს, ამასთან ერთად, ხელყოფდა ქართულს და ამკვიდრებდა უცხო ტოპონიმებს. საუკუნეების განმავლობაში მომხვედურს ებრძოდა არა მარტო ხმალმომარჯვებული ქართველი კაცი, არამედ – ქართული სიტყვა, ქართული ტოპონიმიც“ (იხ. ვაჭრიძე, „ახალი ქუთაისი“, №5-6, 1998).

წინამდებარე ნაშრომი ჩემი მრავალწლიანი ძიების შედეგია. მასში შესული მიკროტოპონიმების უმეტესი ნაწილი 1998-2008 წლებში ჩავინერე აფხაზეთიდან იძულებით გადაადგილებულ პირთაგან. ნაშრომში თავმოყრილია **დასახლებული უბნების, სახნავ-საბალახოების, ტყე-ბუჩქნარების, მდინარეების, ლელე-ნაკადულების, გზების, ნასახლარებისა** და სხვ. მისთ. სახელწოდებანი.

საღეჭიკონო მასალის ჩანერისას ვითვალისწინებდით ტოპონიმთა მართლწერაში, ვარიანტებსა და განმარტებებში აღნიშნულ ყოველგვარ განსხვავებას, რომელსაც ინფორმანტები გვანვდიდნენ.

აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის (გაგრის, გუდაუთის, გულრიფშის, სოხუმის რაიონები, ოჩამჩირის რაიონის ნაწილი) ტოპონიმთა ლექსიკონის აგებულება ასეთია: დასახელებულია სამისამართო ერთეული (სოფელი, ტერიტორიული ერთეული, სატყეო უბანი); მეთაურსიტყვას – გეოგრაფიულ სახელწოდებას, ტირეს შემდეგ მოსდევს ერთი ან რამდენიმე საფეხურიანი ლოკალიზაცია (ე. წ. მიბმა), ტოპონიმით აღნიშნული გეოგრაფიული ობიექტის (დენოტატის) ადგილმდებარეობის დადგენა (სადაც ეს შესაძლებელი იყო). თუკი ტოპონიმი მოტივირებულია (ანუ გამჭვირვალე სემანტიკური და მორფოლოგიური სტრუქტურით ნომინაციის მოტივის დადგენა შესაძლებელია), ასეთ შემთხვევაში მას ახლავს ენობრივი კომენტარები ქართულ ენაზე თარგმანის სახით, და შენიშვნა: აფხაზურია იგი თუ მეგრული. საღეჭიკონო მასალაში წარმოვადგენთ ამოსავალი ფუძის განმარტებას აფხაზურ ლექსიკონებზე (ბ. ჯანაშია, თ. გვანცელაძე), აგრეთვე პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას წიგნებზე დაყრდნობით, ან ინფორმატორისეული სიტყვებით. ონიმის მოტივაცია გვეხმარება, პასუხი გავცეთ კითხვას – თუ რატომ ეწოდა ამა თუ იმ ობიექტს ესა თუ ის სახელი? ასე, მაგალითად, **ჩიგურნისა** [Чыгурна-ныа ჩგ^ორნა-ნგნა] — საბალახო, სალოცავი, ღელე ჩიგურასთან; **ამყიხუა** [Амжыкхаа ам^ექ^ეხა] „თუთის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი: **ჟვავაკვარა//ჟოეკვარა//ჟოუ იკუარა** [Жаваквара ჟ^ეკ^ევარა] „ჟოუს ღელე“ (აფხ.) – მდინარე და მდინარისპირა ადგილები. სათავეს იღებს არაბიკის მასივზე, ზ. დ. 2690 მ-ზე და ქალაქ გაგრასთან შეერთვის შავ ზღვას; **ყუშვირ** [Кашыр ყ^შვირ] – ღელე; **ბგაბორთა** [Бгаарортა ბგა^აბორთა] — მინდორი; **ანუეფიშ დინა//ნახვარცამ** (მეგრ.) – სახნავი ღალიძგის მარცხენა ნაპირას, რკინიგზის ხაზთან. რესპ.: „ხვარცამ ხალხი ოხორანდუა“; **როსტომ ნასხაპა** „სადაც როსტო(მი) გადახტა“ (მეგრ.) – კლდე ღალიძგის მარცხენა ნაპირზე. რესპ.: „აბრაგი როსტო შერვაშიძე გადახტა აქ“; **ბზანა** [Бзана ბზანა] — ღელე; **ცხუმ** [Цхом//Цхум ცხომ//ცხუმ] — მინდორი ტამიშში; **ხარჩილაა** [Харчлаа ხარჩ^ილაა] — ქალაქ ტყვარჩელის ნაწილი. ხარჩილაა გვარია. აქ ცხოვრობენ აფხაზი ხარჩილავეები; **არაგიდრა კუარა//არაგიდკვარა** [Арагыдра квара არაგ^ედრა კ^ევარა] — ღელე; ღალიძგის მარცხენა შენაკადი სოიკვარასა და მაჰმეიხუჭს შუა, ტყვარჩელის სატყეო უბანში; **აპაპ იჰაბლა** [Апап ихабла აპაპ იჰა^ბლა] „მღვდლის დასახლება“ (აფხ.) – დასახლებული უბანი სოფ. ურთაში...

საერთოდ, როგორც სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, ტოპონიმს, როგორც ერთი გარკვეული, კონკრეტული ობიექტის საკუთარ

სახელს, თან უნდა ახლდეს მაქსიმალური, ანუ დიაქრონიული და ფუნქციონალური ხასიათის ინფორმაცია. დიაქრონიული ინფორმაცია ზოგ შემთხვევაში სპეციალურ ლინგვისტურ და ისტორიულ კვლევა-ძიებას საჭიროებს. ფუნქციონალურ ინფორმაციაში იგულისხმება გეოგრაფიული სახელწოდების კავშირი ობიექტთან, ობიექტის დამახასიათებელი მონაცემები და სხვა დამატებითი ცნობები მასზე (პ. ცხადაია). საველე მუშაობისას ჩანერილი მიკროტოპონიმების მართლწერისას შექლებისდაგვარად ვითვალისწინებდით ინფორმატორთა მეტყველების, სახელწოდებათა მორფოლოგიური გადმოცემის ნიუანსებს და წარმოთქმის თავისებურებებს, აფხაზურ-მეგრულ ფონემათა ქართულ ტრადიციულ ტრანსკრიფციას.

გულუბრყვილობა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ამ წიგნში თავმოყრილია აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებანი სრულად. ამ მიმართულებით მუშაობის გაგრძელება ბევრად მეტ ტოპონიმს გამოავლენს, ვიდრე დღემდეა ჩანერილი და გამოქვეყნებული.

გულწრფელ მადლობას მოვასხენებ ჩერქეზული (ადიდური) კულტურის ცენტრის დირექტორს, წინამდებარე შრომის რედაქტორს, პროფესორ მერაბ ჩუხუას, რომელმაც პრაქტიკული მონაწილეობა მიიღო წიგნის გამოსაცემად მომზადების საქმეში, გულდასმით გაეცნო გამოკვლევას და მოგვცა სასარგებლო შენიშვნები, რომლებიც გათვალისწინებულია კიდეც.

მკითხველთა საყურადღებოდ:

წინამდებარე ნაშრომში რაიმე სახის უზუსტობის აღმოჩენისას, ან თუკი გაგიგიათ ისეთი სახელწოდება, როგორ ჩვენ მიერ წარმოდგენილ ტოპონიმთა ნუსხაში შეტანილი არაა, გთხოვთ, დაგვიკავშირდეთ და გვაცნობოთ შემდეგ მისამართზე:

მარტვილი, ბანძა. იგორ კეკელია. ტელ: 577 95 48 35. Facebook: იგორ კეკელია, gmail: igor.kekelia@gmail.com

ჩვენი ინფორმანტები 1998-2008 წლებში იყვნენ:

აპლაკოვი ალფეს ომარის ძე, დ. 1975 წ., სოხუმი, არგუნ კონოშოკის ქ. №6.

აშორტია ნიკოლოზ (კოლია) პავლეს ძე, დ. 1970.

გადელია ლევანი ლადოს ძე, დ. 1971 სოხუმი, ბარათაშვილის ქ.

გოგიშვილი ქეთინო შოთას ასული, დ. 1962 წ., კელასური.

გოგიშვილი შოთა ვასილის ძე, დ. 1920 წ., სოხუმი.

დანელია ზაზა გიულის ძე, დ. 1971 წ., სოხუმი, ძაძამიას ქ., №6.

ერქვანია აბესალომ ვლადიმერის ძე, დ. 1952 წ., სოხუმი, ჭოჭუას ქ., №44, ბ. №31.

ერქვანია გოჩა მიხეილის ძე, დ. 1962 წ., გულრიფშის რაიონი, სოფ. ესტონკა.

კვერნაძე მანანა ნოდარის ას., დ. 1954 წ., სოხუმი.
კვერნაძე ნოდარ ფილიპეს ძე, დ. 1933 წ., სოხუმი.
კიზირია ლილი ნიკოლოზის ას., დ. 1932 წ., სოხუმი.
კორთხონჯია ავთანდილ აქვსენტიის ძე, დ. 1952 წ., გულირიფშის რაიონი, სოფ.დრანდა.
მუშკუდიანი დემურ ელიზბარის ძე, დ. 1952 წ., სოხუმი, სოფ. ოდიში.
ნადარაია ხათუნა ნესტორის ასული, დ. 1982 წ., გულირიფშის რაიონი, სოფ. დრანდა.
სანაია ანტონ აპოლონის ძე, დ. 1975 წ., სოხუმი, კიროვის ქ., №131.
სანაია აპალონი ანტონის ძე, დ. 1940 წ., სოხუმი.
სანაია პოდისტი ანტონის ძე, დ. 1928 წ., სოხუმი.
საჯაია ემზარ დავითის ძე, დ. 1955 წ., სოხუმი.
ფარულავა რეზო ვაჟას ძე, დ. 1974 წ., სოხუმი, ლასურის ქ., №34.
ფოჩხუა დევი გივის-ძე, დ.1965 წ., სოხუმი, თბილისის გზატკეცილი.
შანგუა რობერტ თედორეს ძე, დ. 1950 წ., გულირიფშის რაიონი, სოფ.მაჭარა.
შარაშენიძე მედეა მიხეილის ას., დ. 1925 წ., სოხუმი.
ძარია ბადრი შოთას ძე, დ. 1956 წ.
წერედიანი ნორა ბეგლარის ასული, დ. 1958 წ., სოფ. გულირიფშის რაიონი, სოფ. პტიში.
წულაია ვენერა დიმიტრის ასული, დ. 1940 წ., გულირიფშის რაიონი, სოფ. მერხეული.
ჭოჭუა თენგიზი ოთარის ძე, დ. 1959 წ., სოხუმი, ჯიქიას ქ., №13.
ჯალაღონია მაცვალა მირიანის ას., დ. 1956 წ., სოხუმი,
ჯღარკავა გია კალისტრატეს ძე, დ. 1962 წ., სოხუმი, 8 მარტის ქ., №10 და სხვანი.

§1. გაგრის რაიონი

აჩმარდა [Ачмарда/Ачмарда]

აჩმარდა//აჩიმარდი [Ачмарда/Ачмарда აჩმარდა/აჩმარდა] „ცხენის მთა“ (აფხ.) – სოფელი ბაღნარის თემში. თემის ცენტრი. მდებარეობს მდ. ცანდრიფშის მარჯვენა ნაპირზე, გაგრის ქედის დასავლეთ კალთაზე. სოფელი ზ. დ. 460 მ-ზეა. შავ ზღვას დაშორებულია 12 კმ-ით, გაგრას – 39 კმ-ით. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ. სახელწოდების აფხაზური ფორმაა **Ачмарда**.

აჩიმარდი – სოფელი. იხ. **აჩმარდა**.

ალახადი [Алахазы алаჰადე]

ავეტუკ – მინდორი.

ალახადი [Алахазы алаჰადე], „ლეღვის წყარო“ (ავხ.) – 1. სოფელი შავი ზღვის სანაპიროზე, მდ. ბზიფის მარჯვენა მხარეს, რკინიგზის ხაზთან. თემის ცენტრი. მდებარეობს ზ. დ. 40 მ-ზე, შავი ზღვიდან – 3 კმ, გაგრიდან – 15 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ. არაოფიციალური ვარიანტია **ალახადე**; ამჟამად ეწოდება **Алахазы** [ალაჰადე]; ავხ. **Алаха** ალაჰა „ლეღვი“, ავხ. **Азха** აძხა „წყარო“. 1930 წელს ალახადის სასოფლო საბჭო აერთიანებდა სოფლებს: საკუთრივ ალახადს, შავროვს, III ინტერნაციონალს. 1949 წლის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარის მიხედვით არსებობს მხოლოდ ალახადის სასოფლო საბჭო ერთი, ამავე სახელწოდების სოფლით. 1989 წლის აღწერის მონაცემებით სოფელში ცხოვრობდა 4277 ადამიანი; 2. წყარო.

აკუარა//აყუარა [Ақуара//Ақуара ақуара//აკუარა] „ლეღე“ (ავხ.) – ლეღე. **ალახადე** – იხ. **ალახადი**.

აყუარა – იხ. **აკუარა**.

აჰაშნისა [Ҡашныа Ҷашнса] – უბანი. რესპ.: „სალოცავი თეთრ მინასთან“.

ჩიგურა [Чыгара ჩგურსა] – ლეღე.

ჩიგურნისა [Чыгарса-ныа ჩგურსა-ნსა] – საბალახო, სალოცავი ლეღე ჩიგურასთან.

ბიჭვინთა [Пицунда პიცუნდა]

აბაათა [Абааҭа აბაათა] – ჰქვია იმ ადგილს, სადაც უნინ კომკი იდგა.

ამჟვიხუა [Амжыкәхәа ამჟუქჟსა] „თუთის მალლობი“ (ავხ.) – მალლობი.

ანიშხნარა [Анышьҭара ანშხნარა] – ტბა.

აფცხუა [Аҭҭхәа აფცხუა] – მალლობი.

ბიჭვინთა//პიცუნდა [Пицунда პიცუნდა] – დაბა გაგრის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე. ავხ. სახელწოდებაა **Пицунда** [პიცუნდა]. მდებარეობს შავი ზღვის ნაპირზე, მდ. ბზიფის მარცხენა ნაპირზე, ქ. გაგრის სამხრეთით 22 კმ-ზე. სოხუმს დაშორებულია 80 კმ-ით. დაბის სტატუსი 1963 წელს მიენიჭა. არქეოლოგიური გათხრებით ბიჭვინთის კონცხზე გამოვლინდა ძვ. წ. II ათასწლეულის II ნახევრისა და I ათასწლეულის I საუკუნეებით დათარიღებული კოლხური ნამოსახლარები, ბრინჯაოს ცულების განძი და საქართველოს შავი ზღვისპირეთის დიუნების ძველ კოლხურ ნამოსახლართათვის დამახასიათებელი ე. წ. ქსოვილიანი კერამიკა. პირველად მოიხსენიება სტრაბონის „გეოგ-

რაფიაში“, „დიდი პიტიუნტის“ სახელწოდებით. ვარაუდობენ, რომ ქალაქი აქ, ინკითის ტბის ნაპირებზე, ჯერ კიდევ ელინისტურ ეპოქაში არსებობდა; თუმცა იმდროინდელი კულტურული ფენები ჯერჯერობით გამოვლენილი არ არის. II-III საუკუნეებიდან ბიჭვინთის ციხეში მდგარი რომაელთა გარნიზონი რომის იმპერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მისადგომებს მთიელთა შემოსევებისგან იცავდა. თეიმურაზ ბატონიშვილის თქმით, ბიჭვინთის ეკლესიის ადგილას ივერიელთა მთავარი სალოცავი – ბოჩის ტაძარი მდგარა: „სრულიათ ივერიელთა ჰყვათ უძველესთა დროთა უპირატეს ღმერთად ბოჩი და ტაძარი მისი იყო ფრიადისა სიმდიდრითა შემკობილ სამზღვარსა ზედა კოლხიდიისა და აფხაზიისათა ბიჭვინტას, რომელიცა ქრისტეს სარწმუნოებასა მოქცევისა შემდგომად შეიცვალა ეკკლესიად“ (თეიმურაზ ბატონიშვილი, დანყებითგან ივერიისა, ესე იგი გიორგისა, რომელ არს სრულიად საქართველოსა“).

ბიჭვინთა წარმოადგენდა ქრისტიანობის ერთ-ერთ უძველეს და ძლიერ ცენტრს, სადაც ჯერ კიდევ IV ს-ის I მეოთხედში არსებობდა საეპისკოპოსო კათედრა. ბიჭვინთის ეპისკოპოსი სტრატოფილე ნიკეის I მსოფლიო საეკლესიო კრების მონაწილე იყო 325 წელს. საეკლესიო ცენტრის ფუნქცია ბიჭვინთას შუა საუკუნეებშიც არ დაუკარგავს. აფხაზეთის სამეფოს შექმნის შემდეგ ბიჭვინთა იყო აფხაზეთის კათალიკოსის, ხოლო საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ – აფხაზეთის კათოლიკოს-პატრიარქის რეზიდენცია. გვიან ანტიკურ ხანაში ბიჭვინთა ერთ-ერთი მძლავრი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრი იყო. აქ იდგა II-IV საუკუნეებში აგებული ციხე, რომელიც გამაგრებული იყო კონტრფორსებითა და კოშკებით. ციხეში გამოვლინდა საცხოვრებელი სახლები, სასიმაგრო, საკულტო და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი – აბანო, მარანი, კერამიკული ქურა, საოქრომჭედლო სახელოსნო და სხვ. ნაქალაქარის გარეთ მდგარა V საუკუნის ქრისტიანული ტაძარი – სამნავიანი ბაზილიკა, შვერილი ხუთნახნაგოვანი აფსიდიტ. იგი IV ს-ის მოზაიკით შემკული იატაკის მქონე ბაზილიკის ნანგრევებზეა აგებული. ძველი ტაძრის დასავლეთით გამოვლინდა VI-VII საუკუნეების მცირე ზომის ტაძრის ნაშთი. ბიჭვინთის ცენტრში დგას X ს-ის ბოლოს და XI ს-ის დასაწყისში აგებული ჯვარგუმბათოვანი დიდი ტაძარი. შემორჩენილია ამ ტაძრის XVI ს-ის კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები. ტყეში, ზღვისპირას გამოვლენილი ორაფსიდიანი ტაძრის ნანგრევები VI ს-ით თარიღდება.

ბიჭვინთის ძველი ბერძნული სახელი **პიტიუნტი** (Πιτιουντι), ისევე როგორც ქართული და აფხაზური სახელები, **ფიჭვიდან** მომდინარეობს (ლათ. Pitios). სხვათა შორის, რელიქტური ფიჭვის კორომები ახლაც არის ბიჭვინთის კონცხზე. სახელწოდება ბუჯუნდეს ფორმით გვხვდება ნიკეის საეკლესიო

კრების მონაწილეთა სირიულ სიასა და XVII ს-ის „ჯიჰან ნუმას“ თურქულ რუკაზე. ვახუშტი ბატონიშვილი მას იცნობს „ბიჭვინტის“ სახელწოდებით. XIV-XV საუკუნეების იტალიურ საზღვაო რუკებზე დატანილია „პეცონდას“ ფორმით.

ინქითი [Инкит инкит] – ტბა.

მჰარა – მალლობი.

პეცონდა//პიცუნდა [Пицунда პიცუნდა] – იხ. **ბიჭვინთა**.

პიცუნდა [Пицунда] – იხ. **პეცონდა//ბიჭვინთა**.

გაგრა [Гагра]

აბათა [Абааҭа აბათა] – ძველი ციხესიმაგრის ნაშთი გაგრაში.

აფსთა//აფსთალალე [Аҭҭа афсҭа] „ხეობა“ (აფხ.) – მდინარე, ხეობა.

აფსთალალე – იხ. **აფსთა**.

აჩგუარა [Аҭҭара აჩგუარა] „ცხენის ბაკი, ქართა“ (აფხ.) — მინდორი, საბალახო.

აჩიფსთა [Аҭҭҭа аჩҭҭа] „ცხენის ხეობა“ (აფხ.) – ტყე-ხეობა.

აძიხ [Аҭҭах აძხ] „წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

აძიხიდა „უთავო ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ახალი გაგრა//გაგრა აჭიც (იხ.)

გაგრა აჟვ//ძველი გაგრა – უბანი.

გაგრა აჭიც – უბანი. იგივე **ახალი გაგრა**.

გაგრიფშ [Гаҭҭҭах გაგრიფშ] – ღელე და ღელისპირა საბალახოები.

ეიძიფ – მინდორი.

კინჭული – იხ. **ჟვავაკვარა//ჟოეკვარა//ჟოუ იკვარა**.

ჟვავაკვარა//ჟოეკვარა//ჟოუ იკუარა [Жааакаара ჟგკუარა] „ჟოუს ღელე“ (აფხ.) – მდინარე და მდინარისპირა ადგილები. სათავეს იღებს არაბიკის მასივზე, ზ. დ. 2690 მ-ზე და ქალაქ გაგრასთან შეერთვის შავ ზღვას. მდინარის სიგრძე 20 კმ-ია, აუზის ფართობი – 72 კმ². საზრდოობს მინისქვეშა, წვიმისა და თოვლის წყლით (აფხაზავა, ქსე, VIII, 1984: 254). **აჟოუკუარა** აფხ. იგივეა, რაც „კურდღლის ღელე“. ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე მას **კინჭულის** სახელით მოიხსენიებს (XIX ს-ის 30-იანი წლები).

ჟოეკვარა – იხ. **ჟვავაკვარა//ჟოუ იკვარა**.

ჟოუ იკვარა – იხ. **ჟვავაკვარა//ჟოეკვარა**.

ფონტანკა [Фонтан//Аҭҭҭах ფონტან//აძგრშ] – ადგ. ახალი სახელწოდებაა, XX ს-ის შუა წლებში შერქმეული.

ფსჰუ [Гҭсҭәы фсҭә] – მთა. შდრ. ვ. კვარჭია: **Гҭсҭәы // Псху** – обширная территория в верховье р. Бзыбь, ныне с. **Гҭсҭәы//Псхәы**. Как отмечает К. Мачавариани, регион Псху представляет собой «глубокую долину по р. Бзыба и ея притокамъ: Баулу, Решевья, и Ахея» (Мачавариани, с. 170). В прошлом Псху являлась густонаселенной, труднодоступной сердцевиной Абхазии. Ее занимала абхазское общество **Псху (Гҭсҭәы)**, покорением и выселением которых закончилась русско-кавказская война в 1864 году. Название территории и общества упоминает турецкий путешественник Эвлия Челеби (XVII в.) как **Псху**. Далее на картах значится **Псхо** (К – 1; К – 22) или же общество Псоу (К-20). В 1946 году Х. С. Бгажба записал со слов старца-информатора Шерифа Нанба, что «Нанба жили в Псху (Гҭсҭәы), они были садзы. Живущие по ту сторону реки составляли садзский народ. Он делился на три племени: псхуское племя (Гҭсҭәыжәлар), мдзавское племя (мзәажәлар), лдзавское племя (лзәажәлар). Псхуское племя жило в верховьях реки Бзыбь. Оно занимало земли: **Псху** (Гҭсҭәы), **Ҷачиса** (Ҷачыҭса), **Гҭсанаиан** (Заадан)» (Бгажба. Этюды, с. 176). Из вставок Х. С. Бгажба, видно, что он **Гҭсҭәы** возводит к **Гҭсҭәы**. Судя по топонимии садзы сами себя называли диалектным вариантом **пҭсыу** (**пҭсыу**, **аҭчыпҭсу**) в отличие от других прибрежных абхазов – аҭсуа (см. Гҭсоу). Возможно отсюда и название обособленного поселения **Гҭсыу** или **Гҭсоу** – Гҭсҭәы «Псуская долина (или лощина)», срав. Шәәхәы «абазинская лощина». Общество Гҭсҭәы состояло из представителей разных фамилий, встречающихся и в других регионах Абхазии, а также на Северном Кавказе у абазин. Среди них присутствовала и фамилия **Гҭсҭәы**. Последнее, скорее всего, как и пҭсҭәыжәлар «псхуский народ» от названия территории Гҭсҭәы. В. И. Ворошилов считает, что название территории от этнонима **Псху**. Далее не понятно к чему строки автора «По-адыг. психу просто означает «река»; по-убыхс. **псху** (песху) «отец» («земля отцов (предков)», по-абхаз. **апсху** «доля души», «доля умершего»)» (Ворошилов В. И. Указ. раб., с, 181) (Кварчия, 2006: 228-229).

ყუშვირ [Кәшәыр ყәшәг] – ლელე.

შაფშალ//შაფშალოვკა [Шапшаловка] – მინდორი. „ენოდება სასაფლაოს. რუსი პომეშჩიკის – შაპშალოვის გვარს უკავშირდება“.

შაფშალოვკა – იხ. **შაფშალ**.

ცვაპარუა//ციხერვა – ხეობა. რუკებზე აღნიშნულია ციხერვას ფორმით.

ციხერვა – იხ. **ცვაპარუა**.

ძიხჭა „ახალი წყარო“ (აფხ.) – მაღალი გორა გაგრასთან.

ბარანოვო [Бараново Лапუტარხა]

ბარანოვო [Бараново Лапუტარხა **ლაფსთარხა**] – სოფელი ხეივანის თემში, შავიზღვისპირა დაბლობზე, მდ. ლაფსთის ნაპირას, ზ. დ. 80 მ-ზე, გაგრიდან 35 კმ, განთიადიდან – (უახლოესი რკინიგზის სადგური) 5 კმ. ამჟამინდელი სახელწოდებაა **ნალკოტი**, ხოლო აფხაზური სახელია **Лапუტარხა** [ლაფსთარხა]. სოფელს სახელი გადაერქვა 1948 წლის 3 სექტემბერს. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ. ვ. კვარჭიას ცნობით, XIX საუკუნეში აქ არსებობდა სოფ. ლაფსთაარხა, ხოლო XX ს-ის ბოლოს შეიქმნა სოფ. ბარანოვო. 1930 წელს შედიოდა პილენკოვოს თემში.

ლაფსთარხა [Лапუტარხა] – იხ. **ბარანოვო//ნალკოტი**.

ნალკოტი [Лапუტარხა] – სოფელი. იხ. **ბარანოვო**.

ბალნარი

ბალნარი/ხრისტოფოროვო [Хышәҭа // Хышәҭарыҭышә **ხგშჰა//ხგშჰარგუმ**] – სოფელი ბალნარის თემში, მდინარეების – სანდრიფშის და ჟეოფსის შესართავთან, ზ. დ. 230 მ-ზე, გაგრიდან – 33 კმ. თემის ცენტრი (სოფლები: აჩმარდა, ველი, კლდეკარი, მენდელეევი) აფხაზური სახელწოდებაა **Хышәҭа** [ხგშჰა]; უწინდელი სახელწოდებაა **ხრისტოფოროვო**. ვ. კვარჭია შენიშნავს, რომ XIX ს-ის 30-იან წლებში სოფელს ხისხორიფშ ერქვა. აფხაზთა მუჰაჯირობის შემდეგ, XIX ს-ის 70-იან წლებში, ამ მიწებს მემამულე ხრისტოფოროვი ფლობდა და სახელადაც ხრისტოფოროვო ამიტომ ეწოდა (Кварчия, «Аҭсны атопонимика», 2002). სახელი გადაერქვა 1944 წლის 15 იანვარს. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

ხრისტოფოროვო [Хышәҭа // Хышәҭарыҭышә] – იხ. **ბალნარი**.

ბზიბი [Бзыб]

აბაყულძიხე//ბაყულძიხე [Абақәылцыхь **აბაყულძიხე**] – წყარო. მეგრული „ბუყუნი“ აფხაზურს უსესხებია, როგორც „აბაყულ“. ესაა ცილინდრული ფორმის ჭურჭელი ფქვილის ან რაიმე სითხის შესანახად. **აძიხ** აფხ. იგივეა, რაც „წყარო“.

აბგაბართა – უბანი. ვ. კვარჭიას ცნობით, **აბგაბართა** — „მგლის, მელიის სანახავ ადგილს“ ნიშნავს.

აკუარა//აყვარა [Ақара **აყვარა**] „ლელე“ (აფხ.) – 1. სოფელი ბზიფის თემში, მდ. ბზიფის ნაპირზე; თბილისი-სოჭის რკინიგზის ხაზზე. ზ. დ. – 120 მ, შავი

ზღვიდან – 10 კმ, გაგრიდან – 11 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ; აფხაზური სახელწოდებაა **Акәара** [აყარა]; 2. ლელე.

აყვარა [Акәара аყარა] – იხ. **აკვარა**.

ათიძ(ფ)თა [Аҧыҭә ათიძთა] „საცხოვრებელი“ (აფხ.) – სოფელი ბზიფის თემში, მდ. ბზიფის მარჯვენა ნაპირზე, თბილისი-სოჭის რკინიგზის ხაზზე. ზ. დ. 40 მ, შავი ზღვიდან – 8 კმ, გაგრიდან 16 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ. 1989 წლის მონაცემებით სოფელში ცხოვრობდა 1785 ადამიანი. აფხაზური სახელწოდებაა **Аҧыҭә**[ათიძთა] (ცხადაია, ხორავა, 2016: 43).

არასაძიხ [Арасаҭыхь არასაძიხ] „თხილის წყარო“ (აფხ.) – სოფელი ბზიფის თემში, მდ. ბზიფის მარჯვენა ნაპირზე. ზ. დ. – 190 მ, გაგრიდან – 13 კმ, შავი ზღვიდან – 5, 5 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ. აფხაზური სახელწოდებაა **Арасаҭыхь** [არასაძიხ].

ასფა [Асҭә ასფა] – იხ. **ბზიფი**.

აჯარჯარა [Аҭҭәара აჯრჯარა] „ხმელი მუხები“ (აფხ.) – სოფელი ბზიფის თემში. ამჟამად იფნარია.

ბაყულძიხ [Баҭәыҭыҭа ბაყულძიხ] – იხ. **აბაყულძიხ**.

ბგარბორთა [Бгаарборҭа ბგარბორთა] – მინდორი.

ბზიბთა [Бзыбҭа ბძფთა] – აფხაზეთის ისტორიული მხარე, ბზიბის აფხაზეთი. ბზიფთა – სოფელი ბზიფის თემში, მდ. ბზიფის მარჯვენა მხარეს. ზ. დ. – 190 მ, შავი ზღვიდან – 8 კმ, გაგრიდან 20 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ. ყოფილი ბზიფისხევი, ბზიბტა, ბზისხევი. აფხაზური სახელწოდებაა **Бзыбҭа** [ბზფთა].

ბზიბი [Бзыбь ბზფ] – იგივე **ასფა**. სოფელი მდ. ბზიბის ნაპირზე.

დადუხ იხუ „დადუხის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

თამიშხუა იჰაფი [ҧамышхәа аҭаҭы თამეშხუა აჰაფი] „თამიშხუას გამოქვაბული“ (აფხ.) – გამოქვაბული.

უასარლუა [Уасарлхәы უასარლუა] „ცხვრის ბოგირი“ (აფხ.) – ნახიდარი.

ჰასანთა აბაა/ჰასან აბაა [ҭасанҭа абаа // ჰასანთა აბაა] „ჰასანის კოშკი“ (აფხ.) – კოშკი.

ჰასან იბაა [ҭасан ибаа ჰასან იბაა] – იხ. **ჰას ანტა**.

ჰოჰპარა [Аҭәыҭәапара აჰეჰეჰარა] – მინდორი. ტოპონიმი მიუთითებს ადგილზე, სადაც მტრელებზე ნადირობდნენ.

გაგრაფსთა

გაგრაფსთა [Гаграфста გაგრაფსთა] – სოფელი კოლხიდის თემში, გაგრის ქედის სამხრეთ კალთაზე, ზ. დ. 100 მ, გაგრიდან 1, 5 კმ. აფხაზური სახელწოდებაა გაგრაფსთა „გაგრის ხეობა“ [Гаграфста], რომელიც ეწოდა 1955 წელს. ყოფილი გაგრის ხეობა. 1989 წლის მონაცემებით სოფელში ცხოვრობდა 147 ადამიანი. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

განთიადი [Гантиади Ахәца ახ°წა]

ანანგუარა [Ацангәара ანანგ°არა] – სოფლის უბანი.

ახალწე – ლელე.

განთიადი//პილენკო(ვო)//ცანდრიფშე [Гантиади//Пиленко//Пиленково//Цандрыпшә განთიადი//პილენკო//პილენკოვო//ცანდრფშე] – სოფელი განთიადის თემში.

ლაფსტა [Лапста//Лапш ипста ლაფსთა//ლგაფ იფსთა] – ლელე.

პილენკოვო [Пиленково პილენკოვო] – სოფელი. იხ. **განთიადი//ცანდრიფშე**.

ცანდრიფშე [Цандрыпшә ცანდრფშე] – სოფ. იხ. **განთიადი//პილენკოვო**. სოფლის ძველი სახელწოდებაა. აქ ცხოვრობდნენ ცანდები.

ცვკუარა//არსაულ(ი)//პრიმორსკ(ი) [Цәкәара//Арсаул//Приморск ც°კუარა//არსაულ//პრიმორსკ] „ხარის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

გრებეშოკი [Гребешок]

გრებეშოკი [Гребешок] – სოფელი ხოლოდნაია რეჩკის თემში, გაგრის ქედის სამხრეთ კალთაზე, ზ. დ. 200 მ-ზე გაგრას დაშორებულია 6 კმ-ით. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ. აფხაზური სახელწოდებაა **Аныхапста** [ანფხაფსთა]. რესპ.: „რევოლუციამდე აქ პრინც ოლდენბურგის სტუმარს დაჰკარგვია სავარცხელი (гребешок). ამიტომ უწოდეს „გრებეშოკი“.

დემერჩენცი//ფსოუსხევი [Демерченц//Хышәхарыпшә დემერჩენც//ხშეჰარფშე]

ყუშვირ – ლელე.

აბგა-ხუ „მგლის მალლობი“ (აფხ.) – მთა.

აბგილარა [Абгыларә აბგლარა] – მთა. საჯიხვე.

აბგილწვა//აბგლწა – მთა.

აბგღლ^{ონა} – იხ. **აბგილნვა**.

აბლერგ – მთა. ნახანძრალი ტყე.

აბსაზანვ – ტყიანი ადგილი. ეულად, მარტო მდგარი ნაძვის ხე.

აბშარბაზარა – მთა. აბშერა „გადასახედი“ (აფხ.).

აგაბუა – საძოვარი.

აგეფსთა [Агефста//Егефста **აგეფსთა//ეგ^აფსთა**] – 1. მწვერვალი; პარალელური სახელწოდებაა **იალიაფსთა**. მდებარეობს გაგრის ქედის ჩრდილოეთ ნაწილში, მდ. გეგის მარცხენა შენაკად აგეფსთის სათავესთან. სიმაღლე – 3257 მ. 1700-1800 მ-მდე გვხვდება სოჭნარი და წიფლნარი, უფრო ზემოთ კი სუბალპური და ალპური მდელოებია. მწვერვალთან მისასვლელი მდ. გეგისა და მდ. მზიმთის სათავეებიდანაა; 2. მდინარე.

აგ^ააჟ^ა – მთა. ა-გუ აფხ. „გული; შუა, შუაგული“.

ადლოუ იჟირთა [Адоужра//Адоу ижра **ადლოუჟ^რა//ადლოუ იჟ^რა**] – მინდორი. რინის გზაზე. სახელწოდება მიუთითებს ადგილზე, სადაც დევია დასაფლავებული. ადაუ, ადლოუ „დევი“.

ავაძთიფარა – მთა.

ათვარხირა [Атвархыра **ათ^აარხერა**] – მთა, სათიბი. ათვა აფხ. ცაცხვსაც ნიშნავს.

აიბგა//აიბლა [Аибга **აიბლა**] – მთა ფსოუსთან. აიბგა ეწოდება აგრეთვე მთას ტყვარჩელის რაიონში.

აიბლა – იხ. **აიბგა**.

აიუნა – ქედი.

აკილარა აძი [Акылара **აკ^აგლარა**] – ლეღე. წყალვარდნილი.

აკუტიშხა „საქათმე მთა“ (აფხ.) – მთა. გარეული ტყის ქათამი ბინადრობს.

ალაჰვარშირა//ა)ლაჰუარშირა [Лахваршыра **ალაჰვარშ^ეერა**] – ლეღე. ალაჰვარა (აფხ.) „ჩამური საცეცხველი“.

ალაჰუარშირა – იხ. **ალაჰვარშირა**.

ალხუა – მთა.

ამზხალაფხიართა – ქედი.

ანჩხოუ [Еха//Ехы (Нанча, Анча, Аича) **ჩ^ახა//ჩ^აგ** (ნანჩხა, ანჩხა, აიჩხა) – გადასასვლელი, უღელტეხილი.

არაბიკა [Арабика **არაბიკა**] – იხ. **არბიყ**.

არაშხა [Арашха//Арашхы **არაშ^ახა//არაშ^ახ^ეგ**] „თელნარი“ (აფხ.) – 1. მთა; 2. მდინარე გაგრის ტერიტორიაზე.

არბაა [Арбаа **არბაა**] – 1. საძოვარი; 2. უღელტეხილი, გადასასვლელი; 3. ლეღე.

არბიყ – იხ. **არაბიკა** (რუკებზე). მთა, მწვერვალი.

არ როდშე – ქედი.

არ რიასირთა – ხეობა. „ხეობა, სადაც ჯარმა გაიარა“ (აფხ.).

არ რიფხიართა [Ар рыхьаарта **არ რფხ~არა**] „სადაც ჯარმა დაიბანაკა“ (აფხ.) – მინდორი.

არ რფან [Арфан **არ რფან**] „ჯარის ფონი“ (აფხ.) – ფონი.

არყუა – ლელე.

აუადღჰარა [Ауадҭара **აუადღჰარა**] – 1. მთა; 2. კურორტი; 3. მინერალური წყარო; 4. მდინარე; მდ. ლაშიფსის მარჯვენა შენაკადი. სიგრძე 11 კმ-ია, აუზის ფართობი – 38 კმ². სათავეს იღებს აჯარის მთის სამხრეთ კალთაზე, კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფ ქედზე. ავადღჰარის ქალაში უმეტესად მურყნარი ხარობს. **აუდაა** მცენარეა, ფართოფოთლოვანი, დედგულასნაირი. მთებში იზრდება (ქსე, I, 1975: 114)..

აუასაკუაშარა [Ауасакәашара//Ауасакәашарҭა **აუასაკუაშ~არა**//**აუასაკუაშ~ართა**] „ცხვრების საბტომი“ (აფხ.) – უღელტეხილი.

აუაღფღ იჰაფღ – გამოქვაბული. „ადამიანის სულის გამოქვაბული“ (აფხ.). შესაძლებელია, რომ იქ ადამიანს ეცხოვრა.

აფსა ქუუ „სადაც ფიჭვი დგას“ (აფხ.) – ტყიანი დავაკება.

აფსეიქუა-ლაშცა [Ҩсеиқәлашьцара **აფსეიქ~ლაშცარა**] – ტყე. უღრანი//ბნელი ფიჭვნარი.

აფშიზქუა ახუ – მთა.

აფშირნჯხა „ქარის სალოცავი“ (აფხ.) – მთა.

ალა-აბჰა [АҨҭжаа//Ҩҭжаы **ალბჰა**//**ლბჰე**] – მთა. ალა „საბურველი (მჭედლი-სა)“, აბჯა „ნახევარი“. მოტივაცია საკვლევია.

აყუხდარა – გადასასვლელი, უღელტეხილი.

აშთინა – მთა. ა-შთა „მინდორი, მოედანი; ფართო ეზო; კარ-მიდამო“ (აფხ.).

აშხა-ბაშხა [Шьхаааашҭა//Шьхалнаашҭა **აშხაბააშ~თა**//**აშხალბააშ~თა**] – მთა. აშხა „მთა“ (აფხ.), ბაშხა – ?

აჩარა [Ачара **აჩარა**] – დავაკება.

აჩალ-იძბაა „აჩალის ქაობი“ (აფხ.) – ქაობიანი ადგილი. აჩალ იძ – ქაობიანი სათიბი?

აჩგო(ღ) – დავაკება, საძოვარი ადგილი.

აჩგილარა-ახუ [Аҭгыларა] „მაღლობი, სადაც ცხენები დგანან“ (აფხ.) – მთა.

აჩიბოხღ „ცხენის კლდე“ (აფხ.) – კლდე.

აჩიმარდა [Аҭымарда **აჩ~მარდა**] „ცხენის მთა“ (აფხ.) – მთა. შდრ. აჩმარდა – სოფელი გაგრის მუნიციპალიტეტში (ბაღნარის თემი), მდ. ცანდრიფშის მარ-

ჯვენა ნაპირზე, გაგრის ქედის დასავლეთ კალთაზე, ზ. დ. 460 მ-ზე. გაგრას დამორებულია 39 კმ-ით. აფხაზური სახელწოდებაა Аемарда^[4] [აჩმარდა].

აჩხუა „ცხენის ნაკვალევი“ (აფხ.) – მთა.

აჩკუარა-ინხართა – ტაფობი.

აჩხი [Ехы//Еха ჩ^ახა//ჩ^ახგ] „ცხენისთავი“ (აფხ.) – მთა.

აცეტუკა [Ацытәақә **ანტოაქ**] – იხ. **ანითვაქუ**.

აცვაფშინა – დავაკება.

აცხუ ყაფშე – მთა. იხ. **ყაფში** [Қаңышы].

აძაფშე//აძყაფშე [Азәфшә **აძაფშე**] „წითელი წყალი“ (აფხ.) – ლეღე; მთა. შდრ. აძაფშე//აძყაფშე „წითელი წყალი“ – ლალიძგის მარცხენა შენაკადი ქ. ტყვარ-ჩელში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 31).

აძყაფშე – იხ. **აძაფშე**.

აძიბა – გადასასვლელი, უღელტეხილი. აძიბა — „ჭეჭყობი“ (აფხ.).

აძლაბა [Азлаба **აძლაბა**] – ლეღე. იხ. **ლაბა**.

აძნარჯი „აძინებების მაღლობი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ანტოაქ [Ацытәақә **ანტოაქ**] – მთა. იგივე **აცეტუკა** (რუკებზე).

ანტოაქ ახჯნართა „ხავსიანი უღელტეხილი“ (აფხ.) – უღელტეხილი.

ახაგ [Ах-аг **ახ-აგ**] – მთა.

ახაგუშე „კიბის ჭიშკარი“ (აფხ.) – მთა. **ახათა** – 1. მთა. შდრ. **ახათა** – მდინარე სოხუმის მუნიციპალიტეტში, მდ. აღმოსავლეთ გუმისთის მარცხ. შენაკადი; 2. კლდე. ამ ადგილას ძნელი ასასვლელი იყო. ამიტომ მონადირეები ხის კიბეებს აკეთებდნენ და ამ ადგილს „ახათა“ ეწოდებოდა.

ახალაშთა [Ахалашта **ახალაშთა**] – მინდორი.

ახაშ-ნის [Ҷашныха **ჰაშ^ანგხა**] „ოთხშაბათის სალოცავი ადგილი“ (აფხ.) – დავაკება.

ახაჩილარა – მთა.

ახახიჩა – მთა.

ახბა ინხართა [Ахба инхарта **ახბა ინხართა**] „ახბას ნასახლარი“ (აფხ.) – დავაკება, საძოვარი.

ახბირც [Ахыирцә **ახბირც**] – გადასასვლელი, უღელტეხილი.

ახია-გუათაყიარა//ჰაყიაქუათაყიარა – [ҶақьақәаҶақьара//ҶақьаҶақьара ҶақьақәаҶақьара//ҶақьаҶақьара **ჰაყ^აქუათაყ^აარა//ჰაყ^ათაყ^აარა**] – საძოვარი, დავაკება.

ახიხუდარა – გადასასვლელი, უღელტეხილი.

ახციხ – მთა.

ახიშთირხ – მთა.

აჯარრა [Аҟырара აჯარრა] – მთა.
აჰარძის აბახუ – ფრიალო კლდე.
აჰაფე [Аҟаҟы აჰაფე] „გამოქვაბულის წყალი“ – წყარო.
აჰოჰოფსთა „მტრედების ხეობა“ (აფხ.) – ხეობა (თუ ღორებისა?).
აჰოჰოშაარა „სამტრედე“ (აფხ.) – მთა.
ბაარაფთა – საბალახო.
ბააროუ [Баароу ბააროუ] – მთა, კლდე.
ბაგრაათა – საბალახო.
ბაგრიფსთა//ბალრიფსთა [Баҟрыҟста ბალრიფსთა] – ლელე.
ბაგრიფშე//ბალრიფშე [Баҟрыҟша ბალრიფშე] – საბალახო.
ბაგრიშთა//ბალრიშთა [Баҟрыҟша ბალრიშთა] – ხეობა.
ბამბეი იაშთა [Бамбей иашта ბამბეი ჯაშთა] „ბამბის მინდორი“ (აფხ.) – საძოვარი.
ბარჩალე – ქედი. იგივე **ბერჩალი**.
ბასლახუბა (?) [Беслахуна ბესლახუბა] – ლელე.
ბაშე [Баш ბაშ] – ლელე.
ბაშკაფსარა//ბაშქაცარა [Башкаҟсара ბაშკაფსარა] – მთა. „**ბაშქაცარა//ბაშკაფსარა** – მთა, ალპური საძოვარი ღალიძგის ზემოთის, დაღის სვანეთისა და ენგურის ხეობის წყალგამყოფ მასივზე, დიდქუასა და ერგეზას შუა. იყოფა: დიდი ბაშქაცარა და ჭიჭე ბაშქაცარა. აქ გადის აკიბოს ქედიდან ჩამხარისკენ გამავალი სამწყემსო გზა (მთა). მწყემსები თვლიან, რომ ბაშქაცარიდან იწყება სვანეთი. დიდქუა და ბაშქაცარა იყო წალენჯიხის რ-ნის საძოვრები. საქონელი გადაჰყავდათ ტყვარჩელისა და ხოჯელის გავლით. იზამთრებდნენ გალის რ-ნის ზღვისპირეთში“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 41-42).
ბგაარბორთა [Бгаарборта ბგაარბორთა] – დავაკება.
ბლაფშ-ირხუა „ბლაფშის მალლობი“ (აფხ.) – მთა.
ბლიმაა რიფსთა [Бҟынымаа рыҟста ბლიმაა რიფსთა] – ხეობა. ბლიმაა გვარია.
გაგრა-ახუ „გაგრის მალლობი“ (აფხ.) – ქედი.
გელველუკ – მთა, გამოქვაბული.
გირგიუალიკუ – უღელტეხილი, გადასასვლელი.
დაგუმისთა//დოგომისთა – ხევი. ყრუ ადგილი.
დიდი რინა [Рица რინა] – ტბა. იხ.
დოუარ – უღელტეხილი.
ეისირხიქუ//ეიციირხიქუ – მთა.
ეიციირხიქუ – იხ. ეისირხიქუ.

ეიხუარა – ლელე.

ეკირ [Екхир ეკერ] – საძოვარი.

ემხუარ-ხუ „ემხვარის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ელა [Елха ელ^ა] – მდინარე.

ზახუახია – მთა. შესაძლებელია ზიხებთან, ჯიქებთან იყოს დაკავშირებული.

ზირქუა [Зыркха ძგრქუა] – ლელე.

ზირხუ [Зыркха ზგრხუ] – ქედი.

ზოუ [Зоу ზოუ] – გადასასვლელი.

თამიშხუა აჰაფი [Тамышха аҭапы თამეშ^ხა აჰაფე] „თამიშის გამოქვაბული“ (აფხ.) – გამოქვაბული.

თეჟ^ერთა – მთა, საძოვარი.

იარის – მთა.

იალიფსთა [Елхапҭа ელაფსთა] – იხ. **აგეფსთა**.

იტვარხარა – სათიბი.

იუფშარა [Иушара ფეშარა] – მდინარე აფხაზეთის კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე; გეგის მარცხენა შენაკადი. გამოედინება რინის ტბიდან. მდინარის სიგრძე 11 კმ-ია, აუზის ფართობი – 236 კმ². სათავიდან 0, 5 კმ-ზე ნაზვავში იკარგება და 2 კმ-ის შემდეგ გამოდის ზედაპირზე. მიედინება კანიონისებურ ხეობაში, სადაც გადის რინის ტბისკენ მიმავალი გზატკეცილი (ქსე, V. 1980: 284).

კამშ – საძოვარი.

კანდაბირა – დავაკება, ტყე.

კაცირხა [Кацирха კაცგრხა] – ქედი. იგივე **ტეშეზაშ**. 2. სოფელი მდ. ჟოფ-სის მარჯვენა ნაპირზე, ზ. დ. 320 მ-ზე, გაგრიდან – 28 კმ. ყოფილი ვოსემსოტსკოე. აფხაზური სახელწოდებაა **Кацирха** [კაცგრხა]; სოფელს სახელი გადაერქვა 1948 წლის 3 სექტემბერს. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

კუად იგუართა [Кәаз игәартә კ^აძ იგ^აართა] „კუადის ნადგომი“ (აფხ.) – საძოვარი.

კუნწაფსთა – ლელე და მისი ხეობა.

კუტიშხინრა [Кәтышхыцра კ^ეტეშ^ხინრა] „კუტის გადასასვლელი“ (აფხ.) – მთა.

კ^ეტ იჰ^ეგ^ე [Кәыт ихәыгә კ^ეტ იჰ^ეგ^ე] – საძოვარი.

კუჭბა იაშთა [Кәыцна иаштә კ^ეჯბა ვაშ^{თა}] „კუჭბას მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

ლაათგუარა – მინდორი.

ლაბა [Лабა ლაბა] – ღელე. იგივე **აძლაბა**.

ლავებ – მთა.

ლაკუარაზ – ღელე.

ლაცა [Лაცა ლაცა] – ღელე.

ლაცუნისა – მთა. ნისა „ხატი“ (აფხ.)

ლიკ იუახ⁰ – ქედი.

მადიჟვ იკუაშხუ „მადიჟვის შიშველი მინდორი“ (აფხ.) – მთა.

მამძიშხა [Мамзышха მამზეშხა] – მთა.

მარქუახურთა – მთა.

მაფ იბახუ „მაფის კლდე“ (აფხ.) – კლდე, ხრამი.

მაც დახიქურნაზ [Маз дахыкырцаз მაც დაზ⁰გქერნაზ] „სადაც მაცი დაანვინეს“ (აფხ.) – მთა.

მაჰთი იბახუ [Махты ибахә маჰთი იბახ⁰] „მაჰთის კლდე“ (აფხ.) – კლდე.

მიზ იახრა [Мыз иахра მგზ ვახრა] „მიზის ქედი“ (აფხ.) – მთა.

მქიალგუად – მთა.

მძაა [Мзаа მძაა] – მინდორი. ამჟამად ჩერქეზთა მინდორი. მძაა ძველად გვარი იყო.

მძიშთა [Мзышхта მძეშთა] – მთა.

მძიშხა [Мзышха მძეშხა Мзышхта მძეშთა] – მთა.

ნაურ [Наур ნაურ] – მთა. ნაურ კაცის სახელი იყო.

ნაფერა [Нафәра ნაფრა] – მწვერვალი და კარსტული უფსკრული გუდაუთის მუნიციპალიტეტში, ბზიფის მასივის დასავლეთ ნაწილში, ზ. დ. 2355 მ-ზე. მღვიმის ჯამური სიგრძე 3520 მ-ია, სიღრმე – 970 მ. ხელმისაწვდომია გამოცდილი სპელეოლოგებისთვის. გვხვდება სტალაქტიტები, სტალაგმიტები და ჰელიქტიტები, აგრეთვე კალციტის დენდრიტული ნაზარდები. უფსკრულისთვის დამახასიათებელია სიფონური და ნახევრად სიფონური დერეფნები. ნაფერა, ნაფურ-ნახა, ნაფურნახუ ქალ-ღვთაებაა. მასზე ლოცვა იცოდნენ ივლისის შაბათ დღეს, ტყეში. ნაფრას ფეხის, თავის, თვალისა და ძვლის ტკივილებისგან დაცვას შესთხოვდნენ (ქობალია, 2010: 512).

ნაჰარ [Нахар ნაჰარ] – მთა. ნაჰარ კაცის სახელია.

ნიჟვეუარა – მინდორი.

ნიხბაა არხა „ნიხბას მინდორი“ (აფხ.) – ვაკე.

ოძანუ/უაძან – მინდორი.

ჟალიფა დახთანასიზ „ჟალიფას გამონაზამთრი“ (აფხ.) – მთა. ჟალიფა გვარი იყო, ე. ი. მთაში თოვლი მოვიდა და ჟალიფა საქონელთან რომ დარჩა, ის ადგილი.

ჟვანბიშხა „ზვანბების მთა“ (აფხ.) – მთა, საძოვარი.

ჟარხ – საძოვარი.

ჟუედღ – მინდორი.

ჟედღ-აძღ – ღელე.

ჟვინდრიყუ – საძოვარი.

ჟოუ ახღ – ქედი.

რინა//დიდი რინა [Рица რინა] – ტბა მდ. ზიფის აუზში, ზ. დ. 884 მ-ზე სარკის ფართობი – 1, 49 კმ², აუზის ფართობი – 154 კმ², მოცულობა – 94 მლნ/მ³, მაქსიმალური სიღრმე – 101 მ. ქვაბული წარმოიქმნა მდ. ლაშიფსის დაგუბების შედეგად. ტბიდან გაედინება იუფშარა. თევზებიდან იცის მხოლოდ კალმახი. რინა ამიერკავკასიაში უღრმეს ტბად არის მიჩნეული. მის გარშემო მთების სიმაღლე 2200-3500 მ-ს შორის მერყეობს. 1946 წლიდან აქ შეიქმნა რინის დაცული ტერიტორია (16289 ჰა). ტბის მიდამოებში საზაფხულო აგარაკი ჰქონდა იოსებ სტალინს.

რიხუა – მთა.

ტეშეშაშ [Тешешаш ტეშეშაშ] – იხ. **კაცირხა** [Кацирха კანგრხა].

უაზან – ღელე. შდრ. **უაძან//ოძან** – მინდორი.

უასაკუაშა [Уасакуаша უასაკუაშარა] „ცხვრების გადასახტომი“ (აფხ.) – საძოვარი.

უაყაი – მთა.

უაძან – იხ. **ოძან**.

ფირშხა – მთა.

ფლი იფანა – საძოვარი.

ფრცხა [Фырца ფრცხა] – მთა.

ფსაგაჭა [Фсагъа//Фсакъы ფსაგჭა//ფსაგჭგ] – ზღვისპირა სანაპირო. ზღვის სანაპირო ფიჭვები.

ფსაგახუ – მთა.

ფსეუ [Фсеу ფსეუ] – მთა.

ფსინა [Фситца ფსინა] – მინდორი.

ფსლიხუ – ღელე.

ფშაჰუაშხა [Фшаҳуашьха ფშაჰუაშხა] – 1. მთა; 2. ღელე.

ფშვიმა იგუარა – მთა.

ფშიყუა – ღელე.

ფშიცა – მინდორი.

ფშიცვლა – მინდორი.

ფშიხა – მთა.

ფშიხ – ღელე.

ქუაფფს იმვა „ქაფშის გზა“ (აფხ.) – მინდორი. ქაფში გვარია.

ყაფშ//აცხუ „წითელი მთა“ (აფხ.) – მთა.

ყუმაყაშ – მთა.

ჩადიშვა „ვირის ბილიკი“ (აფხ.) – მინდორი, დავაკება.

ჩათაკირა – მთა.

ჩუჟორხა – მთა.

ჩხაბაშთა – მინდორი.

ცანდიშხა [Цандышха **ცანდეშხა**] „ცამბების მთა“ (აფხ.) – მთა, საძოვარი.
ცამბა გვარია.

ცგუახუ – ქედი.

ცვაშკუაძა აძი – ღელე.

ცვეჟფსა – ღელე.

ცვინ ალრა [Цъынына алра **ცჰჰენა ალრა**] – მთა.

ცვინ აჰაფი [Цъынына ахафы **ცჰჰენა აჰაფი**] „ცვინის გამოქვაბული“ (აფხ.)
– გამოქვაბული.

ცისფერი ტბა [Азия иацаа **აძია ვანა**] – კარსტული ტბა მდ. ბზიფის შუა დინების მარჯვენა ნაპირზე, 109, 5 მ სიმაღლეზე. სარკის ფართობი – 0, 0012 კმ², უდიდესი სიღრმე – 23 მ, საშუალო სიღრმე – 15 მ, წყლის მოცულობა – 18000 მ³. ტბის ფსკერზე ამოდის მძლავრი ვოკლუზი. ტბიდან გადის ნაკადი. წყალი ღია ლურჯი ფერისაა და სახელწოდებაც აქედან მოდის (ქსე, XI, 1987: 228).

ცჰვინ აძიქუა „ცისფერი ტბა“ (აფხ.) – ტბა.

ძიბლა იარხა „ძიბლას მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

ძიუძიხ [Зыдыых **ზგგზგზ**] – ჭაობიანი წყარო.

ძიხრა [Зырха **ძგგრა**] – წყარო. ბევრი წყარო.

ძიხშა [Зышха **ძგგშა**] – მთა.

ძოუ-ითიფ „ძოუს საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

წაახა [Цааха **წაახა**] – ხეობა.

ჭაფალ [Чафал **ჩაფალ**] – მთა. ქვიანი ადგილია და ძნელგასავალი.

წაგუაშ – მწვერვალი.

ხ'ავ – იხ. ხიაუ.

ხაქუცვრა – მთა.

ხაჟუ [Ахажа ახაჟი] – მთა.
ხიაუ/ხ'ავ – მინდორი.
ხიაჩკუარა – ღელე.
ხილნიხ – მთა.
ხიმსილ – მთა. ხიმსილ მცენარეა, ფიჭვის ფორმის, პატარა, შვიტა.
ხირათა – ღელე.
ხირკ – მთა.
ხუაჟ [Хуажа ხუაჟი] „შქერნალი“ (აფხ.) – მთა.
ჯირხუა რთიფ [Цырыхаа ртыф ჯგრხაა რთიფ] – საძოვარი.
ჯმაქუ – მინდორი.
ჯუჰარ ითიფ – საძოვარი.
ჯუჰარ იხნვი – მინდორი.
ჰასანთ იბაა [Хасант абаа ჰასანთა აბაა] „ჰასანის კოშკი“ (აფხ.) – ციხე-სი-
 მაგრე.
ჰაყიაცჩრა – მინდორი.

დურიფში [Дурифыш дорфыш]

აბაყა [Абақа აბაყა] – მინდორი. „აბაყა“ აფხ. იგივეა, რაც „ძეგლი“. ამ შემთხვევაში მეტწილად იგულისხმება საფლავეზე აღმართული ქვის ძეგლი.
აბაც° ახ° – მალლობი, სადაც ზღმარტლი იზრდება.
აბგარა [Абгара აბგარა] – სოფელი დურიფშის თემის დასავლეთ ნაწილში. „აბგარა“ აფხ. ჩავარდნილი ადგილია.
აგაშხაქა – მალლობი სოფლის ჩრდილოეთით.
აგრაა რძხ' [Аграа рзыхс აგრაა რძხ'] „აგრების წყარო“ (აფხ.) – წყარო სოფლის აღმოსავლეთ ნაწილში.
აგუხარა [Агухара აგუხარა] – მინდორი სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილში.
ადღრძხა – წყარო სოფლის ცენტრში. „წყაროს ადგილობრივი თავადი ფლობდა“.
ათთარ რჰაბლა [Аттар рхабла ათთარ რჰაბლა] – სოფელ დურიფშის ცენტრი. ხალხური მოტივაცია: „თარების სოფელია“.
ალნიქუ იძიხ – წყარო სოფლის სამხრეთ ნაწილში.
ამღჟძ [Амышжзы ამღჟძ] „დათვის წყალი“ (აფხ.) – წყარო სოფლის ჩრდი-
 ლეთ ნაწილში მდებარე ხეობაში.
ანიშვინთრა [Анышвынтра ანეშვინთრა] – მინდორი, სასაფლაო სოფლის სამხრეთ ნაწილში.

არასადიხე [Арасадыхь არასადეხ] „თხილის წყარო“ (აფხ.) – 1. გამოქვაბული; 2. წყარო. მდებარეობს სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილში, მთისძირში.

არიუთა [Арета арута] – 1. სოფელი დურიფშის თემის აღმოსავლეთ ნაწილში; 2. მდინარე; 3. მინდორი.

არქუა [Арқаа арқуа] – მინდორი სოფლის აღმოსავლეთ ნაწილში. რესპ.: „ამ ადგილას ლაშქარი ყოფილა დაბანაკებული“.

არხა [Арха арха] – მინდორი სოფლის აღმოსავლეთ ნაწილში.

აქუნანა [Ақунаца ақуна] – უბანი სოფლის აღმოსავლეთ ნაწილში.

ათშარა [Атшарра атшарра] – მალღობი სოფლის აღმოსავლეთ ნაწილში. ვინრო ადგილია.

აცძეხ [Ацэдыхь ацэдых] „ხარის წყარო“ (აფხ.) – წყარო სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილში.

აკნაჰა [Акнаха акнаха] – 1. მთა; 2. ჩანჩქერი სოფლის ჩრდილოეთით, 2 კმ-ის დაშორებით.

ადენტჰარა [Азынтхара адынтхара] – მთისძირა ადგილი სოფლის ჩრდილოეთით.

ადლაგარა ადი [Азлагара ады ады] „ნისქვილის წყალი“ (აფხ.) – ღელე სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილში.

ადენერც – მინდორი სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილში.

ახაიქუა – ღელე სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილში.

აჰ იბახუ [Ах ибаху ах ибаху] – კოშკი სოფლის დასავლეთ ნაწილში. აფხ. „მთავრის კლდე“ ნიშნავს.

დახუართა [Дахуарта дахуарта] – ღელე და მინდორი სოფლის აღმოსავლეთ ნაწილში.

დახუხუ ითაჰართა – მინდორი სოფლის ცენტრში. რესპ.: „ის ადგილია, სადაც ჩავარდა ვინმე დახუხუ“.

დვარხ – მინდორი სოფლის ცენტრში.

დვირ [Двыр дьыр] – ღელე. მოედინება სოფლის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში.

დორღეშ [Дарынаш доргыш] – სოფელი და სოფლის თემი. -**ეშ** აფხაზური ტოპონიმების დაბოლოებად ხშირად გამოიყენება.

ებირნისა [Ебырнаха ебырнеха] – სალოცავი ადგილი სოფლის აღმ. ნაწილში.

თარკილაა რიძმახ [Таркылаа рызмах თარკ] „გლაა რეძმახ“ „თარკილების წყარო“ (აფხ.) – წყარო სოფლის სამხრეთ ნაწილში.

თარკილაა რჰაბლა [Таркылаа рхабла თარკ] „გლაა რჰაბლა“ „თარკილების სოფელი“ (აფხ.) – უბანი. მდებარეობს სოფლის ცენტრში.

თარკილაა რჰაფი [Таркылаа рҗафы **თარკ~გლაა რჰაფე**] „თარკილების მღვიმე“ (აფხ.) – მღვიმე სოფლის ცენტრალურ ნაწილში.

კურკურირთა//კურკურათა [Куркырырта **კურკ~გრაათა**] – ლელე. მოედინება სოფლის სამხრეთ ნაწილში.

ლაკაა რგაფა [Лакаа рҗааа **ლაკაა რგაფა**] „ლაკირბების ტაფობი“ (აფხ.) – ტაფობი სოფლის სამხრეთ ნაწილში.

ლაჰაყრშაფრა [Лаҗақыршыра **ლაჰ~გრშ~გრა**] – გამოქვაბული სოფლის დასავლეთ ნაწილში.

ლზხ ადღ „ლიხნის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი სოფლის ცენტრის მახლობლად.

ლზხ აძღ „ლიხნის წყალი“ (აფხ.) – ლელე. მოედინება სოფლის სამხრეთით, ლიხნის საზღვართან.

მთარგ'ალაზ [Мтарг'алаз **მთარგ~ალაზ**] – სალოცავი ლიხნის საზღვარზე და მასთან საზიარო.

მირზაყან იძიხ [Мырзақан изых **მგრზაყან იძღხ**] „მურზაყანის წყარო“ (აფხ.) – წყარო. მოედინება სოფლის სამხრეთით, ლიხნის საზღვარზე.

მირზაყან იჰაფე [Мырзақан ихафы **მგრზაყან იჰაფე**] „მურზაყანის გამოქვაბული“ (აფხ.) – გამოქვაბული სოფლის სამხრეთ ნაწილში.

საბუა იძღხა [Сабуа изых **საბუა იძღხ**] „საბუას წყარო“ (აფხ.) – წყარო ლიხნის საზღვართან. შაბუა გვარია.

ტვან-ხუა//ტვანა რხუ [Тванаа рҗаы **ტვანა რხუ**] „ტვანების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი სოფლის აღმ. ნაწილში.

ფიუ იძმხზ „ფიუს ჭაობი“ (აფხ.) – ჭაობი სოფლის ცენტრ. ნაწილში. ფიუ პირსახელია.

ყბღძღხ'თა – ლელე. მოედინება სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში.

წაახა [Цааха **წაახა**] – მინდორი სოფლის დასავლეთ ნაწილში.

ხირ – ლელე, ხიფსთის შენაკადი. მოედინება სოფ. ჯირხვის საზღვართან.

ჰარიუთა – მდინარე. მოედინება სოფლის აღმ. ნაწილში.

ვაკე [Ваке]

ვაკე [Ваке] – სოფელი ხაშუფსის თემში. უწინ **კოვალევსკოე** ეწოდებოდა.

კოვალევსკოე [Ковалевское] – სოფ. ვაკის ძველი სახელწოდება.

ვაშლოვანი [Вашловани]

ვაშლოვანი//როგოჟინო [Вашловани//Рогожино] – სოფელი მეხადირის თემში, აფხაზეთის მთისწინეთში, მდ. მეხადირის ხეობაში, ზ. დ. 200 მ-ზე გაგრას დაშორებულია 24 კმ-ით.

როგოჟინო [Рогожино] – სოფ. ვაშლოვანის ძველი სახელწოდება (იხ.). ასე ერქვა სოფელს XX ს-ის დასაწყისში. 1948 წლის 3 სექტემბერს ქართული სახელი **ვაშლოვანი** უწოდეს. 1992-1993 წწ. ომის შემდეგ აფხაზეთმა **მფაადრიფსთა** დაარქვეს.

ველი [Вели]

ველი//კოვალევსკოე [Вели//Ковалевское] – სოფელი ბაღნარის თემში.
კოვალევსკოე [Ковалевское] – სოფ. (რუს.). იხ. **ველი**.

ძეგანი [Зегани]

ევდოკიმოვკა [Евдокимовка] – სოფ. **ზეგნის** ძველი სახელწოდება.
ზეგანი//ევდოკიმოვკა [Зегани//Евдокимовка] – სოფელი ნაკადულის თემში.

იფნარი [Ипнари]

აჯრიუარა [Ацърѳара აჯრგარა] – ლელე.
იფნარი//აჯრიუარა [Ипнари//Ацърѳара იფნარი//აჯრგარა] – სოფელი ბზიბის თემში.

კლდეკარი [Клдеკარი]

კლდეკარი//მახანლაუკი [Клдеკარი] – სოფელი ბაღნარის თემში.
მახანლაუკი – სოფ. კლდეკარის ძველი სახელწოდება.

კლდიანი

კლდიანი//ოტლუკ [Клдиანი//Отлук] – სოფელი ნაკადულის თემში.
ოტლუკ [Отлук] – სოფ. კლდიანის პარალელური სახელწოდება.

აპუაცვა რძის – წყარო.

ენიკიაა რხუ [Еныкыаа рхы **ენგუაა რხგ**] „ენიქების ბორცვი“ (აფხ.) – ბორცვი. ენიქ აფხაზური გვარია.

ენიკიაა რჰაფი [Еныкыаа рхафы **ენგუაა რჰაფი**] „ენიქების გამოქვაბული“ (აფხ.) – გამოქვაბული.

კუდირთა [Кудырта **კუდგრთა**] – ხეობა.

ლიძავა//ლდაა [Лзаа **ლდაა**] – სოფელი, სოფლის თემი.

ლდაა [Лзаа **ლდაა**] – სოფ. იხ. **ლიძავა**.

ლდანის [Лзааных **ლდანგხ**] – სოფელი. უნინდელი აჯრა. აქ სალოცავი ყოფილა.

მდილაჰავ – გამოქვაბული.

მშვირთა [Мшвырта **მშვრთა**] – მინდორი.

რიაფშ [Риафш//Рдафш **რვაფშ//რვაფშ**] – მინდორი.

სმირახა [Смыраха **სმგრახა**] – ლელე.

უანდრაა რკუარა [Уандраа ркаара **უანდრაა რკუარა**] – ლელე, ხეობა.

ძირთა – ლელე.

ძიხრიფში [Зыхрыфш **ძგხრფშ**] – ლელე.

წირა [Цыра **წგრა**] – 1. ლელე და მისი ხეობა; 2. საბალახოები.

მიქელრიფში [Мкьалрыфш **მქალრფშ**]

გაშინტაკ [Гошендак-Декереи// Бафрыфш **გოშენდაკ-დეკერეი//ბალრფშ**] – სოფელი. სომხებითაა დასახლებული.

მიქელრიფში [Мкьалрыфш **მქალრფშ**] „მიქელების სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი, სოფლის თემი.

მუხნარი [Мухнари **მუხნარი**]

ვოსემსოტსკოე//მუხნარი [Восемьсотское //Мухнари// Кацырха **კაცგრხა**] – სოფელი ნაკადულის თემში.

მუხნარი – სოფ. იხ. **ვოსემსოტსკოე**.

ნაკადული

ნაკადული//მეხადირი – სოფელი, სოფლის თემი.

მეხადირი [Махадыр **მაჰადგრ**] – სოფ. იხ. **ნაკადული**.

ოდიში [Одиши]

ბასლახი [Баслахы **ბასლახე**] – გამოქვაბული. აქედან სათავეს იღებს მდ. **ბასლა**//**ბესლეთი**.

ბესლეთი//**ბესლეთის წყალი** [Басла **ბასლა**] – მდინარე.

ბესლეთის წყალი – მდინარე. იხ. **ბესლეთი**.

ოდიში [Одиши] – სოფელი და სოფლის თემი. სოფელს ეს სახელი ეწოდა გასული საუკუნის 40-50-იან წლებში. ძველი სახელწოდებაა **ლინდავა**. აქ გერმანელები და ესტონელები ცხოვრობდნენ. უფრო ადრინდელი სახელწოდება დაკარგულია. ოდიშის თემში შედის სოფლები: პავლოვსკოე, პეტროვსკოე, ლანდაუ. ეს სახელწოდებანი XIX ს-ის 80-90-იანი წლებიდანაა ცნობილი. მუჰაჯირობის შედეგად, აფხაზთა თურქეთში გადასახლების შემდეგ, აქ ბერძნები, ესტონელები და გერმანელები ჩამოასახლეს. ძველი სახელწოდებანი არ ახსოვთ.

რაფიცა [Рафѣца]

რაფიცა//**რაფინა** [Рафѣца **რაფენა**] – სოფელი ლიძავის თემში. მოხსენიებულია „იადგარში“.

რაფინა – იხ. **რაფიცა**.

რეშაევი

რეშაევი//**რეშევი** – სოფელი ფსხუს თემში.

რეშევი – სოფ. იხ. **რეშაევი**.

სალხინო [Салхино//Лақырха]

კაზარმა [Казарма//Лақырха **კაზარმა**//**ლაკვრხა**] – იხ. **სალხინო**.

სალხინო [Салхино//Лақырха] – სოფელი მიქელრიფშის თემში. ძველი სახელწოდებაა **კაზარმა**.

სანჩარა [Санчара | Шъанцара **სანჩარა**//**შანნარა**] – ულელტეხილი; სოფელი.

ხაშუფსა//**ხაშუფსე**//**ჰაშიფსა** **ჰაშფსა**//**ჰაშფსი**//**ჰაშიფსი** [Ҷашуца//Ҷашуцы//Ҷашуцысы **ჰაშუფსა**//**ჰაშუფსე**//**ჰაშუფსე**] – სოფელი. ჰაშიფსას აფხაზები უწოდებენ.

ხაშუფსე – სოფელი. იხ. **ხაშუფსა**//**ჰაშიფსა**.

ჰაშიფსა – 1. ღელე; 2. ციხესიმაგრე.

ჰაშიფსა – იგივე ხაშუფსა//ხაშუფსე (იხ).

ფადგუ [Გადგჷ]

ფადგუ [Გადგჷ ფადგ⁰] – 1. სოფელი გუფის თემში; 2. ლელე.

ჩანჩქერი [Იენჩაჰჷ]

ტროიციკოე [Გჰჰჰჰჰჰ ფხგსთა] – იხ. ჩანჩქერი.

ჩანჩქერი [Იენჩაჰჷ ბენჩაზ⁰გ] – სოფელი მიქელრიფშის თემში. ძველი სახელწოდებაა ტროიციკოე.

ჩიგირიფში [Იჰგჰჰჰჰჰ]

ჩიგირიფში//ჩიგრიფში [Იჰგჰჰჰჰჰ ჩგფრგფშ] – სოფელი ხოლოდნორე-ჩისკის თემში.

ჩიგრიფში – იხ. ჩიგირიფში.

ცოდნისკარი [Იოდნისკარი //Გჰჰჰჰჰ]

ცოდნისკარი [Გჰჰჰჰჰჰ ფხგსთა] – სოფელი მიქელრიფშის თემში. ძველი სახელწოდებაა შურიწოკა.

შურიწოკა [Გჰჰჰჰჰჰ ფხგსთა] – სოფ. ცოდნისკარის უწინდელი სახელწოდება.

ნაბლიანი

დერეკეი – სოფ. იხ. ნაბლიანი.

ნაბლიანი – სოფელი მიქელრიფშის თემში. ძველი სახელწოდებაა დერეკეი.

§2. გალის რაიონი.

გალის რაიონის დაუსახლებელი ტერიტორია

აასბჰარა [Аасбжъара аасбჰარა] – მთა.

აბააგიდი [Абаагыды абаაგედგ] – კოშკის ნაშთი. შდრ.: აბაგედ – ბორცვი კობორაში, ალაჰვარის სათავესთან (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 9).

აბაარა [Абаара აბაარა] – ჭაობიანი ადგილი.

აბასკუარა – ლელე. ხალხური ეტიმოლოგია: „აბასკუარა – „აბასის ლელე“. სინამდვილეში ესაა აფხ. „ზღმარტლის ლელე“. შდრ. (ა)ბაცუკვარა//ბაციკვარა//ბანკვარა//ბანკვარამ ლალ – ერწყარის მარჯვენა შენაკადის – ქორომონის მდგენელი (მუხური, კობორა). **ბაციკვარა** აფხ. „ზღმარტლის ლელეა“, ხოლო ბანკვარამ ლალ – მისი გამეგრულებული ვარიანტი (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 42).

აბიცარაკუარა [Абыцараквара/Пхицарвали აბცარაკვარა//ფიცარლალი] – ლელე. იგივეა, რაც აბაცვ იკვარა „ზღმარტლის ლელე“.

აბგარა „მენყერი“ (აფხ.) [Абгара აბგარა] – მთა-კლდოვანი ადგილი ნამენყერი ფერდობით.

აბეთრა კუარა – ლელე.

აბდახარა – იხ. **აბლახარა//აბდაჰარა**.

აბდაჰარა – იხ. **აბლახარა//აბდახარა**.

აბლახარა – ლელე. პარალელური ფორმებია **აბდახარა//აბდაჰარა**.

აბსლაჰე [Абслаха აბსლაჰე] „არჩვის საბინადრო (ადგილი)“ (აფხ.) – კლდოვანი ადგილი.

აერგიძიშრა – ტბა.

აგადირა [Агадыра აგადგრა] – მაღლობი.

აიბგა [Аибга ავბგა] – ლელე.

აიუჟძქუა [Аиуажзқәа აეეჟძქუა] – საბალახო.

აიუნა [Аиуца აეუნა] – საბალახო.

აკალამონა – საბალახო. კალამი მეგრ. „შალაფი“ (მცენ.) – კალამონა „შალაფნარი“ (მეგრ.) – აკალამონა „შალაფნარი“ (გააფხაზურებული ვარიანტი).

აკალამრა ზქუუ [Акаламра зқәу აკალამრა ზქუუ] „სადაც ჩალამ-კალამი ხარობს“ (აფხ.) – საბალახო.

აკკარა [Аккара აკკარა] – ტყე.

აკუარა ეიქუა [Акеара еиқәа აკვარა ეეჟუა] „შავი ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ანაყუ [Анақә ანაყუ] – მთა.

ანჭავუართა [Анчагвартә ანჩავართა] – საბალახო. შდრ. **ანჭავკართა** – 1. უბანი სოფ. აგვავერაში, მორინჯის მარჯვენა ნაპირას. „ანჭა აფხაზურად ნეკერჩხალის სახელია. მის ძირში ჰქონიათ აგვართა – საქონლის ღამის სადგომი“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 21).

აჟფხნართა [Ажфхвартә აჟფხნართა] – საძოვარი. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ასახელებენ ვარიანტებს: აჟუფხნარა//აჟუფხნარა//აჟფიფხნარა//აშხვერა//ჟიფხნარა//შიფხნარა//შიფხნარა//სიფხნარა – ოქუმ-ჩხორთოლიდან სამურ-

ზაყანოს მთის საძოვრებისკენ მიმავალ გზაზე, წარჩის სათავესთან მდებარე ტყის სახელწოდებად, და წარმოადგენენ ინფორმანტის განმარტებას: „აფხაზურია და ნიშნავს: „ადგილი, სადაც შუადღეზე საქონელს წველიან“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 22).

აჟეშთირთა [Ажаштырта აჟეშთერთა] – ლელე.

არადუ [Араду არადუ] „კაკლის ხე“ (აფხ.) – საბალახო. შდრ. არადუ – 1. სახნავი პ. შეშელეთში, ქორომონსა და ერისწყალს შუა; 2. არადუ//დიდნედი – მინდორი წარჩის მარჯვენა მხარეს, ჩხორთოლში, სადაც იცოდნენ „ჯარობა“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 22, 62).

არიუთაა [Арѳтаа არეთაა] – საბალახო.

აუარდინცვრა [Ауардынцѳра აუარდენცორა] – მინდორი. ინფ.: „ამ ადგილას ურმებს აკეთებდნენ“.

(ა)უასკუარა [Уасакѳара უასაკორა] „ცხვრის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

(ა)უასსარა [Уассара უასსარა] „ცხვრის საკრეჭი ადგილი“ (აფხ.) – საძოვარი. ა-უასა (აფხ.) „ცხვარი“. შდრ.: ავასარა – 1. ტყე-ფერდობი ს. აგვავერაში; 2. ავასარა//ავაშარა – ბორცვი და ქორომონის მდგენელი კოხორასა და ზემო გალში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 13).

აურჩარა [Аурчара აურჩარა] „სათვალთვალო (ადგილი)“ (აფხ.) – მალლობი.

აქამპურრა [Ақампырра აქამპერრა] – ტყე-საძოვარი. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ასახელებენ აქამპურას//აქამპურას, მორინჯის ზემოთში მდებარე ტყის სახელწოდებად. მეგრ. **კამპარი, კამფარი, კაპარი** „ჯონჯოლი (ხე)“ აფხაზურშია შესული (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 26).

აქიდრა [Ақыдра აქედრა] – მინდორი. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა სოფ. რეჩხში, ჭამგვარის კალტაზე მდებარე უბნის სახელწოდებად მიუთითებენ აქიდრას//აქედრას//საქვაცბაიოს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 27). (ა)ქედრა ეწოდება აგრეთვე ტყეს მორინჯის სათავესთან. გადმოცემით, აქ უნინ დათვის დასაჭერ მახეს ამზადებდნენ. სოფ. ათიშადუში, წუჰალკურის ხეობაში მდებარე ტყე-ფერდობების სახელწოდებაა (ა)ქედრა. აკონკრეტებენ: (ა)ქედრადუ, (ა)ქედრახუჭ. ა-ქედ აფხაზურში იგივეა, რაც „ჯირკვი, მორი, დირე“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 27).

ალუნაქთალა – ტყე-ფერდობები. შდრ.: **აღმარქელა//ალუნარქელა** – ტყე-ფერდობები ოქუშის თემის სოფ. საბულისკერიოში, ნაჯიხის ქვემოთ. ალუნარქელა „არლუნას კარავი“ ეწოდება ხეობას მორინჯის ზემონელზე, სოფ. აგვავერაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 24, 28).

აყარმარა [Ақармара აყარმარა] – ტყე. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას ნიგნში დასახელებულია აყარმარა//აყერმარა – სამურზაყანოს მთაში, მორინჯისა და

წარჩის სათავეებთან მდებარე მთა და ტყე. **ა-ყარმა** აფხ. იგივეა, რაც „სვია, ფშალა“ (მცენ.). შდრ. **აკარმარა** (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 28).

აშანნა კუარა [Ашыанткәара ашаннақуара] „კაუის ლელე“ (აფხ.) – ლელე. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას წიგნში მითითებულია ტოპონიმი (ა)შანნაკვარა – ოხოჯის ერთ-ერთი მდგენელი ტყვარჩელის თემის სოფ. აძხიდაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 28).

აშვრა ახუ [Ашара ахы ашра аху] „წიფლის ბორცვი“ – მალლობი. პ. ცხადაიას და ვ. ჯოჯუას წიგნში მითითებულია, რომ აშვრახუ ბორცვების სახელია საჩინოსა და ჩხორთოლში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 29).

აშიმჰარა [Ашымҳара ашмѰхара] „წყაენარი“ (აფხ.) – ფერდობი. შდრ. აშუმჰარა – აკვარიტობის მარჯვენა შენაკადი ზ. გალში. აშმჰა აფხ. „წყავი“.

აჩბა იკუარა [Ачба икәара ачба иқуара] „აჩბაიას ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

აჩიცქუა – ტყე. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა სამურზაყანოს მთაში ასახელებენ აჩზგვას//აჩზქვას, ჩხორთოლ-ანარის გზაზე, ახაფალარასა და დადალძის შუა მდებარე ტყისა და ბორცვის სახელწოდებად. ა-ზქუა (აფხ.) „ზურგი, აჩზქვა „ცხენის ზურგი“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 30). მეტაფორული ტოპონიმია და აღნიშნავს გზა-გადასასვლელს, ორ გორას შუა მდებარე უღელტეხილს.

აცვილარა [Ацғылара ацѰглара] – საძოვარი. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას წიგნში დასახელებულია **აცუგლარა** – საძოვარი სამურზაყანოს მთაში. აქვე იღებს სათავეს აცუგლარაშ წყარი – ოკალმახის შენაკადი (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 31).

აცვაშკუარა [Ацвашкәара ацѰшқуара] – ლელე. **ა-ცვა, აცვაშ** აფხ. იგივეა, რაც „თაფლის სანთელი; წმინდა სანთელი“.

აცესარა [Ацәсара ацѰсарა] – საძოვარი.

აძაფშ [Азашь аѰაфш] – ლელე. შდრ. აძაფშ//აძყაფშ „წითელი წყალი“ – ლალიძგის მარცხენა შენაკადი ქ. ტყვარჩელში; აძაფში – ჯოყობის მარცხენა შენაკადი მეორე გუდავაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 31).

აძიგუთა [Азыгәтә аѰггѰта] – ტყე. შდრ. აძიგუთა//აძუქუთა „წყალთაშუა“ (აფხ.) – პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ამ ტოპონიმს მიუთითებენ წარჩის სათავესა და ოქუმაბსთის წყალგამყოფზე, სამურზაყანოს მთაში მდებარე ტყე-ფერდობის სახელწოდებად (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 32).

აძინრა-ქიალა – ტყე.

აძიხ(უ) „წყარო“ (აფხ.) – ლელე წარჩის ზემონელზე.

ანანგუარა [Анангәара анангѰара] – ტყე. შდრ. ანამგვარა//ანანგვარა – ტყე ყენყარშქაში, სოფ. მეორე გუდავაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 33).

აჭაფარა – ფერდობი. ა-ჭაფარა აფხაზურში ეწოდება „სამზარეულო სახლს მიშენებულ სადგომს, სამზარეულოს“. შდრ. აჭაფარა – 1. კლდე და კლდისძირა მორევი ლალიძგაზე, ფოქვემის თემის სოფ. აყვარაშში; 2. ხეობა ს. სამელაიოში, ნიშონის მარჯვენა მხარეს; 3. ტყე ს. ცხირში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 34).

აჭაჭარა [Ачацара აჭაჭარა] „სუროვანი“ (აფხ.) – ჯაგნარი. შდრ. **აჭაჭარა** ერქვა გაუვალ ტყე-ჭაობს სოფ. მუხურში, ნარჩის თემის სოფ. ფუნყურის საზღვართან, და **აჭაჭარა//ცურუონი** – ბუჩქნარს ოქუმწყარის მარცხენა მხარეს, მეორე გუდავაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 35, 202).

ახაუე [Ахажә ахауе] – მთა.

ახავალარა – მალლობი. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას ნიგნში დასახელებულია (ა)ხაფ(ა)ლარა – ტყე-ფერდობები ნარჩეაფსთაში, სოფ. ჩხორთოლში. „ეს სიტყვა აფხაზურია და ნიშნავს ცუდ აღმართს ან ნახანძრს“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 35).

ბაყუშვინჯარა – საბალახო. შდრ. **ბოხვშინჯარა//ბოყვშინჯარა//ბაშხუნჯარა** – მთა, ალპური საძოვარი მთაზე, ლალიძგის ზემოთისა და ენგურის აუზის წყალგამყოფ მასივზე, მესტიისა და ოჩამჩირის რაიონების საზღვარზე. აქვე მოედინება ბაშხუნჯარამ ლალ – ენგურის შენაკადი (იქვე: 47).

ბაშნაგილართა [Башьнагыларта//Башьнигыларта//Бошьнагыларта **ბაშნაგელართა//ბაშნიგელართა//ბოშნაგელართა**] – საძოვარი. შდრ.: ბოშლაგლართა//ბოშიაგლართა//ბოშნიგელართა – ვაკე-სახნავები ერისწყლის მარჯვენა მხარეს, ლეკუმხარასა და პ. შეშელეთში. ა-გლართა აფხ. „სადგომი“. ბოშილა თუ ბოშინე მეჯოგე ყოფილა და აქ თავისი საქონლით მდგარა (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 47).

ბაცკუარა [Бацкәара ბაცკუარა] – ლელე. **აზაცე იკვარა** აფხ. „ზღმარტლის ლელეს“ ნიშნავს. შდრ. ბაც(ი)კვარა//ა)ბაცუკვარა//ბანკვარა//ბანკვარამ ლალ – ქორომონის მდგენელი მუხურსა და კონორაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 42).

ბახუ//აბახუ [Бахәы бәхү] – ფრიალო კლდე. ა-ბახუ „კლდე“ (აფხ.). პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ასახელებენ ტოპონიმ ბოხუს. ასე ეწოდება 1. ხევს რეჩხში, რომელიც ჩაუყვება აქედღრის კალთას; 2. ალპურ საძოვარს სამურზაყანოს მთაში, ოკალმახის საზღვართან. „ბოხუ ეწოდება მთა-საძოვარსაც ოხაჩქუის მასივზე (ეკუთვნის წალენჯიხის რ-ნს. მდებარეობს გალის რ-ნის საზღვართან)“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 47).

ბეშ იკუარა [Бешь икәара ბეშ იკუარა] – ლელე.

ბეჩ იკუარა [Беч икәара ბეჩ იკუარა] – ლელე.

გუახალა [Гәахала გუახალა] – მალლობი.

დიანტვარა [Диантәара დიანტვარა] – მთა.

ღირიყუა იბლალართა „სადაც ღირიყუა დაიკარგა“ (აფხ.) – ტყე.

ემხვარიშ წყურგილი [Емхәаришь ц̣қәыргили **ემხარიშ წყურგილი**] „ემხვარის წყარო“ (მეგრ.) – წყარო.

თენგიზიშ ითიფ – საბალახო.

კაფაჟირა [Кафажыра//Қапыжыыра **კაფაჟირა//ქაპიჟერა**] – სალოცავი ადგილი. ადრე აქ სამჭედლო ყოფილა მოწყობილი.

კიტიბნა [Кыт ийна **კვტ იბნა**] – ტყე. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა ასახელებენ ტოპონიმ კვტბზას//კიტიბძას, სამურზაყანოს მთაში, ფშალონის სათავესთან მდებარე ტყის სახელწოდებად (იქვე: 86).

კუაჩკა იკვარა [Кәачка икәара **კვაჩკა იკვარა**] – ლელე.

კუზონი – მთა.

მათეი ითაჰართა [Маҭеи иҭахартә **მათევ ითახართა**] „სადაც მათე დაილუპა“ (აფხ.) – მალლობი.

მახაზ იააფთრა [Махаз иааҭҭра **მახაზ ვააფთრა**] „სადაც მახაზი იჯდა“ (აფხ.) – დავაკება.

მახუკვარა [Махәкәара //Мохкәара **მახკვარა//მოსკვარა**] – ლელე.

მგუაშირხუა [Мгәашырхәа **მგაშერხა**] – მთა.

მგუაშირხუა კუარა [Мгәашырхәа кәара **მგაშერხა კვარა**] – მთა.

მინვეკუარა – ლელე.

ნხინ [Нхыц **ნხენ**] – შემალღება. შდრ. ნეხენახენ//საბულისკერიო – ბულისკერიების უბანი ოქუმის თემში, მთისძირებში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 122). აახენ „გამოლმა“. გაღმა მცხოვრებნი იქნებიან ნეხენარეფი, გამოლმა მცხოვრებნი – ახენარეფი.

პაშე ითიფ [Пашә иҭыҭ **პაშე ითეფ**] – საბალახო.

ჟიბ იშხა [Жып ишьха//Жып ишьха **ჟიბ იშხა//ჟვპ იშხა**] – მთა.

ჟვარაბ თიფ [Жәараб иҭыҭ **ჟვარაბ ითეფ**] – საბალახო.

ტყაბედნერი – ტყე.

უთრათეფ – საბალახო.

ქვაბზოთუ [Қәәнзҭоу **ქვაბზოთუ**] – ტაფობი. შდრ. **ქვაბისთოუ//აქვაბუსთოუ** – ღრმა ხევი საფარულიოში (ჩხორთოლი). სახელდებული ობიექტი აღნიშნავს ქვაბივით ჩავარდნილ ადგილს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 185).

ყუმურიშ [Қәымрышь//Қәмуриши **ყუმუმეშ//ყუმურიში**] „ტყემლისა“ (მეგრ.) – მთა.

შიბუფხიარა [Шыынжыыҭхьара **შებუფხარა**] – მთა. შდრ. შიბუხარა, შიფუხერა, (ა)ჟუბხერა.

ძიგუ იკუარა – ლელე.

ჯაკონია – მთა.

ჯიკიმ ნყურგილი – წყარო, რომელიც ხის გადანაჭერთან გამოედინება.

ჯოლორძაგა – საბალახო.

ჰაფ ქუაცვ [Хапкѳацѳ ჰაფქუაცვ] – საბალახო. შდრ. (ჰ)აბქვაცი – საძოვარი ქყოქყონიასა და აბჯიკვარას შუა, სამურზაყანოს მთაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 226).

§3. გუდაუთის რაიონი

აცი [Аацы ააცვ]

ააფსთა//ბაკლანოვკა [Аацы//Балкановка ააცვ] – მდინარე. აფსთა აფხ. „ხეობას“ ნიშნავს.

ააცი [Аацы] – 1. სოფელი, სოფლის თემი; შემდეგ ბაკლანოვკა უწოდეს; 2. მდინარე.

აბააჟ [Абаажа აბააჟ] „ძველი კოშკი“ (აფხ.) – გორაკი ძველი კოშკის ნაშთით.

ალაგანძი [Алагъанзы ალაგ~ანძვ] – „ტაფობის წყარო“ (აფხ.) – 1. ტაფობი; 2. წყარო.

ალაშე ინხართა [Алаша инхарта ალაშე ინხართა] – ალაგანძი მალლობი. გადმოცემით, აქ ბრმას უცხოვრია.

ალრა [Алра ალრა] „თხმელნარი“ (აფხ.) – სოფელი.

ალძიხ [Алзыхь ალძხ~] „თხმელის წყარო“ (აფხ.) – წყარო. ალრა აფხაზურად თხმელაა.

ანჩხა [Анча ანჩხა] – 1. ქედი; 2. უღელტეხილი გუდაუთის მუნიციპალიტეტში, მდინარეების – ბზიფისა და ლაშიფის წყალგამყოფ ანჩხოს ქედზე. ზ. დ. 2013 მ. საცალფეხო ბილიკით აკავშირებს მდ. ბავიუს ხეობას ლაშიფის ხეობასთან (ქსე, I, 1975: 504).

აურისქუა რარხა [Аурысѳа парха აურაესქუა რარხა] – მინდორი. რესპ.: „ამ ადგილას რუსებს ბრძოლა გაუმართავთ“.

აფიქუანა – ფერდობი. აქუანა აფხ. „ბალი“.

აშვიქუანა [Ашѳიѳацѳა აშვიქუანა] – დაბლობი. რესპ.: „აფხაზები ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებს აბაზებს აშვს უწოდებენ. შესაძლებელია სახელწოდება აბაზების ბაღს ნიშნავდეს“.

აჩამვა [Аѳамѳа აჩამვა] „ირმის ბილიკი“ (აფხ.) – მალლობი.

აჩგუარა „ცხენის ბაკი, ქართა“ (აფხ.) – მინდორი.

აძირფხა [Азырѳха აძერფხა] „თბილი წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ანვიშთა [Ацъыштә ацъгъштә] – მინდორი. რესპ.: „ანვი წვერწამახული ჯოხია, ხოლო აშთა აფხაზურად მინდორია. ვილაცამ ამ ადგილას წვერწამახული ჯოხი დაასო და სახელწოდებაც აქედან მოდის“.

აჯრა [Ацъра аჯრა] „მუხნარი“ (აფხ.) – ტყე.

ბაკლანოვკა [Баклановка] – სოფელი. იხ. **ააცი**. XIX ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში აქ იდგა ჯარის ნაწილი გენერალ ბაკლანოვის მეთაურობით. ამიტომ ეწოდა სოფელსა და მდინარეს ბაკლანოვკა.

ბახურიფშ [Бахъурыфш **ბახორფშ**] – კლდე. აბოხუ აფხ. კლდეა, რიფშ – დასახლებული პუნქტის სახელწოდების დაბოლოება.

ბელაია რეჩკა//თეთრწყალა//ხიფსთა [Белая речка//Хыфста **ხეფსთა**] – მდინარე [იხ.].

ბინთხა [Бынџа//Быџа **ბენტხა//ბეთხა**] – მინდორი. მოტივაცია საკვლევეია.

ბიჯა(რ)ბაა [Быџаа рбаа **ბეჯაა რბაა**] „ბიჯას კოშკი“ (აფხ.) – ბორცვი კოშკის ნაშთით.

ბიჯაა რგუჯა [Быџаа ргааа **ბეჯაა რგარა**] „ბიჯაას ხრამი“ (აფხ.) – ხრამი.

ბლაცვ [Бџаџ **ბლაცვ**] – მალლობი.

გაძაბეი [Гаџбџ **გაძაბეჯ**] – ლელე.

დად იძიხ [Дад изых **დად იძეხ**] „ბაბუას წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ზემო მწარა – სოფელი მწარის თემში, მდ. მწარის ზემოთში. ზ. დ. – 280 მ, გუდაუთიდან – 18 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

ზშირბარა – მალლობი.

თათალ იძიხ „თათალის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

თარმაჭ იძიხ [џармаџ изых **თარმარ იძეხ**] „თარმაჭის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

თეთრწყალა – იხ. **ხიფსთა//ბელაია რეჩკა**.

ინწვაა რადგილ [Инџаа радгыл **ინწვაა რადგელ**] „ინწვაას ადგილი“ (აფხ.) – მინდორი. ინწვაა ან სახელი იყო, ან – გვარი პიროვნებისა. საერთოდ აფხაზებს შორის დღესაც გვხვდება 3-4-ოჯახიანი გვარები.

კუტიძრა [Кътыџра//Кътыџра **კუტიძრა//კუტიწრა**] „სადაც ქათმებს წვავენ“ (აფხ.) – სოფელი ააცის თემში, მდ. ააფსთის მარჯვენა ნაპირზე, ზ. დ. 80 მ-ზე გუდაუთიდან – 16 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

ლიგუხვა „ლიგის (ან ლიგბას) მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

მაჭირნიხა – მალლობი, სალოცავი.

მგიძხუა „მგიძის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

მწარა [Mцapa მწარა] – 1. სოფელი; 2. მდინარე.
ოთრაა რჰაბლა „ოთირბების სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი, უბანი. ოთირბა გვარია.

ჟეძირთა – ლელე.

უაჰვირთა [Уаҭәырҭа უაჰვირთა] – ლელე.

ყულიალთა – მალლობი.

ჩარმჰა „ჩარის გზა“ (აფხ.) – ბორცვი. ჩარ პირსახელი უნდა ყოფილიყო.

ც°კარა [Цәкәара ც°კარა] „ხარის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ძბით დუ [Зныт дү ძბით დუ] „დიდი ძბითი“ (აფხ.) – ლელე.

ძბით ხუჭი [Зныт хәҭы ძბით ხ°ძგ] „პატარა ხუჭი“ (აფხ.) – ლელე.

ძიშრა [Зышра ძგშრა] – ლელე.

ძიხ აფშა „წმინდა წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

წვილთა – ლელე.

ჭირისთა [Ҷыриҭҭа ჭერიფსთა] – ლელე.

ჭირიუთა [Ҷырәҭа ჩერუთა] – ლელე.

ხიფსთა//ბელაია რეჩკა//თეთრწყალა [Хыҭҭа//Белая речка ხეფსთა] – მდინარე.

ხურმაგუართა [Хәырмагәарта ხურმაგუართა] – მინდორი. რესპ.: „ფართობი ხურმის ანგაროთია შემოკავებული. ამიტომ ჰქვია ხურმაგუართა“.

ჯიჯი იკაჰართა „სადაც ჯიჯი წაიქცა“ (აფხ.) – მალლობი.

აბგარხუქი [Абгархыкә აბგარხექი]

ააფსთა [Ааҭҭа ააფსთა] „ხეობა“ (აფხ.) – ლელე და მისი ხეობა.

ააცნინხა [Аацных аაცნҭх] „ააცის ხატი“ (აფხ.) – მალლობი.

აბაახუ ან [Абаах ац აბახ° ან] – კოშკი კლდის ძირში.

აბგარხგკ° [Абгархыкә აბგარხექი] „მგლის მალლობი“ (აფხ.) – სოფელი და სოფლის თემი.

ალიზფარა [Алызфара ალგზფარა] – მინდორი.

ამპირითა – მინდორი.

ანადელ „სანადელო“ – ბუჩქნარი.

ანანირხუა ანანირახუ [Ананырәхә ანანგრაх°] „ნანების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

აპაპ იაშთა [Апап иашҭа აპაპ ვაშშთა] „მღვდლის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

არადუ [Араду არადუ] „კაკლის ხე“ (აფხ.) – მინდორი.

არგუნა რქიაფთაჟ „არგუნების ნასახლარი“ (აფხ.).
არხა [Арха რხა] – მდინარის ნაპირი.
აუარხუა [Ауархәа აუარხა] – მალლობი.
აჩკიკრა [Аҟыкыра აჩკკრა] – მინდორი.
აძიუადა „ზემო წყარო“ (აფხ.) – წყარო და წყაროსპირები.
ანართა აგაუა „ვაშლოვანი“ (აფხ.) – ხეობა.
აჩკინა [Ачыкыца აჩკენა] – მინდორი.
აჯაამა ახუ [Аҟаама ахәы აჯაამა ახუ] „სადაც ჯამე იდგა“ (აფხ.) – მალლობი. რესპ.: „მუსულმანთა სალოცავი ყოფილა აქ“.
აჰუახა [Аҟааха აჰახა] – მინდორი.
აჰახაძხ „ღორის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
ბაზიქაატა ბაზიქანა [Базиқааҟа ბაზიქანა] „ბაზბას ვენახი“ (აფხ.) – მალლობი. ბაზბა გვარია.
ბალ იქითა [Баҟ икыҟа ბალ კქეთა] „ბაღების სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი.
ბაჰყინახუა [Баҟкынихәа ბაჰყანახა] – მალლობი.
ბთაა რგაუა „ბუთების ტაფობი“ (აფხ.) – ტაფობი, ქვაბული.
ბიაა რგაუა „ბიას ტაფობი“ (აფხ.) – ტაფობი, ხეობა.
დოხვართა – მდინარე. ააფსთის მარჯვენა შენაკადი. მდინარის სიგრძე 16 კმ-ია, აუზის ფართობი – 35 კმ². სათავეს იღებს ბზიფის ქედის სამხრეთ კალთაზე.
თამელ იკუარა „თამელის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
თასრაცყა//თასრაცყა [ҟасрақәа ტასრაცყა] – სოფელი აბლარქუხის თემში, მდ. დოხვართის მარჯვენა ნაპირზე, ზ. დ. 150 მ, გუდაუთიდან 5 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.
თასრაცყა – სოფელი. იხ. **თასრაცყა**.
თვითიკვარა – ღელე.
ლადარია რჰაბლა „ლადარიების სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი.
ლაჰანკინ იძიხ [Лаҟаҟкыи иҟыих ლაჰანკინ იძხ] „ლაჰანკინის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
მეჰაა რგაბ „მუშების კლდე“ (აფხ.) – კლდე.
მიჯ იძიხ „მიჯის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
რეუთა – სოფლის უბანი.
ყოყორღეშა [Қаықарыҟыш ყოყორღეშ] – 1. სოფელი; 2. წყარო.
შამირძხა [Шамырҟа შამგრძხა] „შამების წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
შმაფ იძიხ [Шмаф иҟыих შმაფ იძხ] „შმაფის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
შჰატიკუარა „შჰატის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ჩაპირხა – მინდორი.

ჩბაართა – მინდორი.

წვინდირთა [Цындырџа წვინდერთა] – ლელე.

ჭბაართა [წნაართა ჭბაართა] – ლელე.

ხამიკუანა [Хамиқәатә ხამიქუანა] – მინდორი.

ხნარა [Хцара ხნარა] – ლელე.

ჯბაარა [წნაართა ჭბაართა] – ლელე.

აგუძერა [Агәыцера აგუძერა]

აბგიძრა//აგუძერა [Абгыцара//Агәыцера აბგეზარა//აგუძერა] – 1. ყოფილი სოფელი, დაბა გულრიფშის თემში, შავი ზღვის ნაპირზე. ზ. დ. 8 მ, მაჭარიდან 6 კმ; კლიმატური კურორტი სუბტროპიკული ჰავით. ახასიათებს უთოვლო ზამთარი და თბილი, ნოტიო ზაფხული; 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ; 2. მდინარე. ერთვის შავ ზღვას.

აგუძერა – სოფელი. იხ. **აბგიძრა**.

ზაკრიტი გოროდოკ „ჩაკეტილი ქალაქი“ (რუს.) – დასახლება ინსტიტუტთან.

აზანთა

აზანთა [Азанџа აზანთა] – სოფელი წებელდის თემში, ამტყელის ტბის მახლობლად, ზ. დ. 640 მ-ზე. შავი ზღვიდან – 22 კმ, მაჭარიდან – 30 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ. სოფლის სახელწოდება შესაძლებელია უკავშირდებოდეს ეთნონიმ **ზანს** (→ აზანთა), ან გვარსახელ ზანთარაიას.

ამტყელი [Амткәал ამტყაღ] – 1. მდინარე; სიგრძე 39 კმ, აუზის ფართობი 398 კმ². სათავეს იღებს ჩხალთის ქედის დას. ნაწილში, ამტყელის უღელტეხილთან. ზემონელზე ტროგულ ხეობაში მოედინება, შემდეგ კი ღრმა და ვიწრო ხეობაში. ერთვის ამტყელის ტბას, საიდანაც მიწისქვეშა დინებით გამოდის. ამტყელი (სიგრძე 10 კმ-მდე), რომელიც მდ. კოდორის მახლობლად გამოდის მიწის ზევით, მარცხნიდან იერთებს მდ. ჯამპალს და იქვე ერთვის კოდორს (ქსე, I, 1975: 409); 2. ტბა. მდებარეობს ზ. დ. 507 მ-ზე. ტბის ზედაპირის ფართობია 0, 58 კმ², ხოლო აუზის ფართობი – 153 კმ². სიღრმე – 64 მ. ტბა წარმოიშვა 1891 წლის 3 ოქტომბერს, მთა პატარა შხაპაჭის ფერდობის ჩამოქცევის შედეგად, რამაც გზა ჩაუხერგა მდ. ამტყელს (აფხაზავა, ქსე, I, 1975: 409).

ამტყიალ აძია [Амткәал азия ამტყაღ აძია] „ამტყელის ტბა“ (აფხ.) – ტბა.

ჩობანლიუკ [Лаштсард ლაშფსარდ] – მინდორი.

აჭანდარა [Ачандара აჭანდარა]

ააფს [Аафсы ააფს] – ლელე.

აბაყულძხა [Абақәулдха აბაყულძხა] – წყარო; აბაყულ მეგრ. „ბუყუნი“. ეს არის ხის ვედრო, ჩვეულებრივ ვედროზე 4-5-ჯერ მეტი ტევადობისა. ასხამდნენ რძეს, აყენებდნენ მასში მანონს, გადაჰქონდათ წყალი. აბაყულძხა ნიშნავს წყაროს, საიდანაც წყალი „აბაყულით“ მიჰქონდათ.

აბუა – სოფელი; აბუა აფხაზურად ძვალია; რა კავშირი აქვს ტოპონიმთან, დაუდგენელია.

აგარა – მალლობი; აქვს აკვნისებური ფორმა. ამიტომ ეწოდა „აგარა“.

ავალიცა//აუალიცა [Ауалица აუალიცა] – სოფელი [იხ.].

ამცაგა – ლელისპირა ადგილი; ამცა — ცეცხლი აფხაზურად. ამცაგა ეწოდება ადგილს, სადაც ცეცხლის ასანთებად კაჟს პოულობდნენ.

არქუა [Арқәа არქუა] „კაკლის მინდორი, კაკლიანი“ – მინდორი.

აუალიცა//ავალიცა [Ауалица აუალიცა] – სოფელი.

ავასირხვა//აუასირხუა [Ауасырхәа აუასერხა] „ცხვრის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

აუასირხუა – იხ. ავასირხვა.

აუგარა – მინდორი.

აჭანდარა [Ачандара აჭანდარა] – სოფელი (სასოფლო თემი); სოფლის ცენტრში დგას საუკუნოვანი ჭანდარი (ჭადარი). ამიტომ ეწოდა სოფელს აჭანდარა.

აჯრა [Ацра აჯრა] „მუხნარი“ (აფხ.) – მალლობი.

ბარასხუა [Барасхәа ბარასხა] „ბარასის (გვარია) მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ბლარძხა [Блардха ბლარძხა] „ხევის წყარო“ (აფხ.) – წყარო და მისი ხეობა.

გუნა რგუაუა „გუნბების ტაფობი“ (აფხ.) – ტაფობი.

გუნურხუა [Гәунырхәа გუნერხა] „გუნბების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

დახუართა [Дахәартә დახართა] – ლელე.

ელყან იხუ [Елқан ихәы ელყან იხუ] – მალლობი.

კიჟვლეი იხუ – მალლობი.

მაგიჩარიუმა – ადგილი.

მიდარა ადვი [Мидара адәы მიდარა ადუ] – მინდორი.

მიქურაზა – მინდორი.

უაჰვრიუთა [Уахъырѳа უაჰვრთა] – მინდორი.

ქუაბრუთა [Қаадрѳа ქუაბრთა] „კოლოებიანი ადგილი“ (აფხ.) – სოფელი აჭანდარის თემში, აფხაზეთის ბორცვიან მთისწინეთში, მდ. ჭბაართის ნაპირას, ზ. დ. 180 მ, გუდაუთიდან 20 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

ჩბაალ დუ ახუ „ჩაბალურხვას დიდი მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ჩიჩია კუარა [Чичиа қаара ჩიჩია კუარა] „ჩიჩებების ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ცოუხუა [Цоухѳа ცოუხუა] – მინდორი.

ძბით [Знѳт ძბეთ] – მინდორი.

ძიბზირ [Знѳзѳр ძგზზერ] – ღელე.

ძიბლირხ [Знѳнѳрх ძგზზერხ] – მინდორი.

ძიქუა „შავი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

წვინდრი [Цѳындрѳ//Цѳындрѳа წვინდრგ/წვინდვრთა] – ღელე.

ჭბაართა [Їбаарѳа ჭბაართა] „ტალახიანი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ხაბოლუ//ჰაბილუ [Хабѳლუ//Хабѳლუ] – უბანი.

ხირცხა – მთა.

ხუცირხუა – მინდორი.

ჯაბართა – ღელე.

ჯარ „ჯვარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ჯაყუირხუა [Цѳақѳырѳа ჯაყვრხუა] – მინდორი.

ჟიგიდირხა – უბანი.

ჰარდანრა – მინდორი; ჰარდანი (← ხარდანი) ვაზის ჯიშია.

ბარმიში [Бармышь ბარმეშ]

აბი-ფეი ახეივირგაზ [Аби аѳеи ахѳеивѳрѳгаз აბჰ აფეჰ ახ~ეჰვვრგაზ] – მინდორი.

აკაშვრა გაჭა – უბანი.

აჟიაა რხუ „აჟებების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

აჟიაა რიხუნა – სოფლის უბანი. აჟებები მალლობს ქვემოთ ცხოვრობენ.

ატვარა [Атѳара ატვარა] – მინდორი.

აჯმგუართა [Аѳьмагѳарѳа აჯმაგვართა] – საბალახო.

აჯქუა [Аѳьқѳа აჯყვრხუა] – საბალახო.

აჯხახა [Аѳьхаха აჯხახა] – სოფელი ბარმიშის თემში, მიუსერის მალლობის ჩრდილოეთ მხარეს, რკინიგზის ხაზზე. ზ. დ. – 120 მ, შავი ზღვიდან – 7 კმ,

გუდაუთიდან – 19 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

ბაზინ იხუ [Базын ихы **ბაზენ იხუ**] – მალლობი.

ბარმიში [Бармышь **ბარმეშ**] – სოფელი, სოფლის თემი მიუსერის ბორცვიან დაბლობზე, მდ. მჭიშთის მარჯვენა ნაპირას, სოხუმ-სოჭის გზატკეცილზე. თემში შედის ორი სოფელი – აჯხახარა და მაზიხვა. ზ. დ. – 160 მ, შავი ზღვიდან, 48 კმ, გუდაუთიდან 11 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ. ბარმიშაა გვარია.

ემიგუართა – მინდორი.

ინაფხაა რთიფე [Инафхаа ртыф **ინაფხაა რთეფ**] „ინაფხების სადგომი“ (აფხ.) – უბანი.

კაშარა კუარა [Кашара кэара **კაშარა კარა**] – ლელე.

მაგაძირკა – ლელე.

მაზიხუა [Мазихаа **მაზიხა**] – სოფელი ბარმიშის თემში, ბზიფის ქედის სამხრეთ კალთაზე. ზ. დ. – 270 მ, გუდაუთიდან – 21 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

მაჰცირ – ლელე.

მიქუაა რხუ [Мыкхаа рхы **მეჟაა რხუ**] „მუკების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი. შესაძლებელია ამოსავალი იყოს გვარი მიქავა ან მიქაია.

ნანაა რხუ „ნანების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი. შესაძლებელია ამოსავალი იყოს მეგრული გვარი ნანა(ვა).

ონდანირხა – მალლობი.

პაპცვა [Папца **პაპცვა**] – უბანი. პაპცაა გვარია. მიუთითებს მღვდლის შთამომავლობაზე.

ფათიასრა „ფათის შამბნარი“ (აფხ.) – ტყიანი ადგილი. ფათი პირსახელია, იასრა იგივეა, რაც „შამბნარი, გაუვალი ადგილი ტყეში“. მ. ჩუხუა: მეგრ. **ისირ-** „ისლი“.

ჩაჩაა რაშთა [Чачаа рашта **ჩაჩაა რაშთა**] „ჩაჩების მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

ცვაფრა [Цвафра **ცვაფრა**] – მინდორი.

ბლაბურხვა [Блабурхаа **ბლაბურხა**]

აბააჭიქუ [Абаафыкә **აბააჭეჟე**] – მალლობი.

აგაჯარა [Агаадара **აგაჯარა**] „ხევი“ (აფხ.) – ტაფობი, ხევი.

აიუშარა – მინდორი.

ანამვა – მინდორი.

ანიხაფარა [Аныхапара **ანეხაფარა**] – სამლოცველო ადგილი. ანის „ხატი“ გასული საუკუნის 50-იან წლების მიწურულამდე ამ ადგილას ფულს სწირავდნენ.

ანჰაშთიქუ [Анхаштықә **ანჰაშთეჟ**] – უბანი.

არასაძხა [Арасаძха **არასაძხა**] „თხილის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

არბხა [Арбха **არბხა**] – მალლობი.

არცვცქუცკრა – ღელე.

არხა [Арха **არხა**] – სოფელი. არხა „ველი, მინდორი“ (აფხ.).

არხდუ [Архду **არხდუ**] „დიდი ვაკე“ (აფხ.) – ვაკე.

აფსაზან [Афсазаң **აფსაზან**] „ეული ფიჭვი“ (აფხ.) – მინდორი.

აფცხუა [Афцха **აფცხა**] – მინდორი.

აშთნი [Аштны **აშთნე**] – მინდორი.

აძირხალა [Азырхала **აძერხალა**] – ღელე.

ახაჰერწყრა [Ахаҳерцқыра **ახაჰერწყრა**] „ქვიანი“ (აფხ.) – ქვავნარი, რეჭეკი, საბალახო.

ახუნა [Ахәңа **ახუნა**] – უბანი.

ბეზირ-იხუ – ბორცვი.

ბლაბაა რაშთა [Блабаа рашта **ბლაბაა რაშთა**] „ბლაბების მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

ბლაბურხვა [Бланьурхәа **ბლაბერხვა**] „ბლაბების მალლობი“ (აფხ.) – სოფელი.

ბრიმბუა – საბალახო.

გირბი – ღელე.

დანირხუა – მინდორი, საბალახო.

ზეზფხჯარა – ადგილი. ხალხური მოტივაცია: „აქ ზუხბებს ღამე გაუთენებიათ“.

კიჰარა – მინდორი.

ლაკაა რხუ [Лакаа рхәы **ლაკაა რხე**] „ლაკირბაიას მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი. შესაძლებელია ამოსავალი იყოს გვარია ლაკია.

ლაფირნჯხა – ძველი სალოცავი.

მაგაძირკა – ღელე.

მამწირთა – მალლობი.

მაქიარა [Мақыара **მაქარა**] – მინდორი. მაქიარა სალესი ქვაა. შდრ. მეგრ. **მაქე** „სალესი ქვა“. ამ ადგილას მოიპოვებდნენ სალეს ქვებს.

მისრა//მიუსერა [Мысра მგსრა] – დაბა ბიჭვინთის სამხრეთით, 8 კმ-ის დაშორებით, შავი ზღვის ნაპირზე, ბიჭვინთა-მიუსერის სახელმწიფო ნაკრძალის ტერიტორიაზე. დაბის სტატუსი მიიღო 1990 წელს.

მიუსერა – იხ. მისრა.

რასძახი [Расзахи რასძახე] – მალლობი.

სით-იხუ [Сит ихы სიტ იხუ] – მალლობი.

ქანთრიფშ – მალლობი.

შამპაჭ იყუაყუა [Шампаџ иџааџа შამპაჭ იყაყა] – მინდორი.

შაფშირა [Шапшыра//џапшыра შაფშერა//ჭაფშერა] – მთა.

შაშალ იტვარა [Шашал итвара შაშალ იტვარა] – მინდორი.

შლარა [Шлара შლარა] – სოფელი ბლაბურხვის თემში, აფხაზეთის ბორცვიან მთისწინეთში, მდ. მიუსერის ხეობაში, ზ. დ. – 130 მ, გუდაუთიდან – 23 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

ცვძახა [Цџаха ცვძახა] – უბანი.

ჩანვგუართა – მინდორი.

ჩირხუმარირთა [Чирхамарырта ჩერხუმარერთა] – მინდორი. „ამ ადგილას ცხენების მარულა იმართებოდა“.

ჭაფარა [џапара ჭაფარა] – მინდორი.

ჭაფშძა – მინდორი.

ჯუჯმა ყიალა – მინდორი.

ჰაუაჟებლა [Хауажџа ჰაუაჟებლა] – მალლობი.

ჰაცვძინ-მია – წყარო.

ზვანდრიფში [Жџандрыпшы ჟვანდრეფში]

აგაჯა [Аџааа აგაჯა] „ჩალრმავებული ადგილი“ (აფხ.) – ხევი.

ათარხერთა [Аџархырта ათარხერთა] – სათიბი.

აკუასქიამნა [Аџасџамџа აკუასქამნა] „ოდასახლთან ახლოს“ (აფხ.) – სოფელი.

ალაარინრა [Алаарыџа ალაარენრა] – მინდორი.

ალაშ-ხუა – მალლობი.

ალაჰაშხუა [Алаџахџа ალაჰაშხუა] „თეთრი ლეღვის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ამეშა-ძღხ – წყარო.

არაშ-ახუ [Араш ахы არაშ ახუ] „თელის მალლობი“ (აფხ.) – სოფელი.

არხა [Арха არხა] „დაბლობი“ (აფხ.) – მინდორი, საძოვარი.

არხა კუარქვა – ლელე.

არხაჭე ახ'ცაქა ხვა „სამი რცხილა დაბლობში“ (აფხ.) – მინდორი.

აფშედღ „ნმინდა მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

აყურძიხ „ქვიანი წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

აშვირხუა [Ашвырхаа ашгьрхуа] „აშუბების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

აცკუართა „ხარის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

აცუენჯჰ – ვაკე. რესპ.: „გვალვის დროს აქ მოდიოდნენ და ლოცულობდნენ. ღმერთს შესთხოვდნენ წვიმის მოსვლას, ან პირიქით – ხშირი წვიმების დროს გამოდარებას ითხოვდნენ. სალოცავი ადგილია“.

აძენჯენჯ აძიჟ [Азыцэцэы азыжх аძгьнжг аძгьჟ] „მინერალური წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ანააშაარა [Ацааашара аნаашаара] – მინდორი. აქ ხარობს მაჟალო.

აჯაბრია [Ацаьбриа ажабрия] – უბანი.

აჰვაყიარა არხა [Ахəахьыра арха аჰваყгьра არხа] – მინდორი. რესპ.: „მინდორი, სადაც ბრძოლის დროს ხმალს იქნევდნენ. ამას ნიშნავს სახელწოდება აფხაზურად“.

ბაალირხუა დუ [Баалырхаа ду баалгьрхуа ду] „ბაალბას დიდი მალლობი“ (აფხ.) – უბანი. ბაალბა გვარია.

ბაალირხუა ხუჭ [Баалырхаа хəыцы баалгьрхуа ხгьцгь] „ბაალბას პატარა მალლობი“ (აფხ.) – უბანი.

ეირიძთა – საძოვარი.

ზანდრეფშ//ჟანდრეფშ [Жəандрыцхьш ჟანდრეფშ] – სოფელი და სოფლის თემის ცენტრი. რესპ.: „დაკავშირებულია ზვანების გვართან“.

თემრაზ იაშთა [Темраз иаштə თემრაზ ჯაშთа] „თეიმურაზის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

კათირითა – მინდორი.

კუალ-იხუ [Кəал ихəы კუალ იხгь] – მალლობი.

კუატაფშ [Кəаҭаҭхьш კუატაფშ] – საძოვარი.

კუტირიუთა – საძოვარი.

ლაჟიხგ [Лажə ихəы ლაჟიხгь] „ლაჟვის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ლაჰაშხუა – საძოვარი.

მიდარა [Мидара мидара] – მინდორი.

პაპაა რაშთა [Папаа раштə პაპაა რაშთа] „პაპების მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

პეხარა – მინდორი.

ჟან გიარგი იაშთა „გიორგი ჟვანიას მინდორი“ (აფხ.) – ვაკე-საძოვარი.

ჟანდრეფი [Жандрышაჲ **ჟანდრეფი**] – იხ. **ზანდრეფი**.

ტაგუ იცაქვა „ტაგუს ბელლები“ (აფხ.) – მინდორი, საძოვარი.

ტაგუ იხუ [Тага ихы **ტაგ იხუ**] „ტაგუს მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ფარზია რხუ „ფარაზიას მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი. ფარაზია გვარია.

ყუიბირნა [Қыбырыца **ყუებრენა**] – საძოვარი.

ქიასალაა რქუანვ [Қысалаа рқәацқ **ასალა რქან**] „ქიასალას ვენახი“ (აფხ.) – მინდორი, ნავენახევი.

შამ მისა იმხუსთა „მუსა შამბას ბოსტანი“ (აფხ.) – მინდორი.

შოშთა [Шошта **შოშთა**] – მინდორი.

ჩალამაზაა [Чалмазаа **ჩალმაზაა**] – უბანი. ჩალმაზი გვარია.

ცკკუარა [Цәкәара **ცკკარა**] – ლელე.

ჭანაა რხუ [Чанаа рхәы **ჭანაა რხუ**] „ჭანიების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი. რესპ.: „ჭანბები ფლობდნენ“. მ. ჩუხუას აზრით, უფრო **ჭანა-ვა** არის მოსალოდნელი.

ხინტოუ ზქუუ [Хыртоу зкәу **ხენტოუ ზქუუ**] – უბანი.

ჯამბარა იჰვისთა „ჯამბარას ნაყანევი“ (აფხ.) – მინდორი. **ჯამბარა//ჯამბორა** პირსახელია.

ჯან იქუნა „ჯანის ბალი“ (აფხ.) – მინდორი.

ჰაბრაც იტვი – მინდორი, საძოვარი.

კალდახვარა [Калдахәара **კალდახარა**]

აბაა [Абаа **აბაა**] „ცხიე-კოშკი“ (აფხ.) – კოშკის ნაშთი.

აბგავარა [Абгаәара **აბგავარა**] „სამგლე“ (აფხ.) – უბანი.

აბგილარა [Абгылара **აბგლარა**] – უბანი.

აბერც^ფუ [Абырцәхәы **აბერც^ფუ**] „ზღმარტლის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი, გორაკი.

აგირ ბად ინხართა „ბად აგრბას ნასახლარი“ (აფხ.) – გორაკი.

აგრაა რძიხ [Аграа рзых **აგრაა რძეხ**] „აგრბების წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ამათრაზ [Амәтраз **ამათრაზ**] – მთა.

ამფარაა რთაბგართა „ამფარების ხევი“ (აფხ.) – ხევი, ტაფობი.

ამფარ იხუ [Амфәр ихы **ამფარ იხუ**] „ამფარების მალლობი“ (აფხ.) – სოფელი.

აჟიფჰა ლათართა – საძოვარი.

არეფსთა – უბანი.

არხა [Арха **არხა**] „ვაკე“ (აფხ.) – მინდორი, საძოვარი.

ასფა დვი [Асҭа дҵы ასფა დ^ღგ] – მინდორი.
აფშრა [Аҭყაყრა აფშრა] – საძოვარი.
აძირფხა [Азырҭყа აძერფხა] – ლელე.
აძხირჭა [Азхырҭყა აძხერჭა] „შემოლობილი წყარო“ (აფხ.) – წყარო; მინდორი.
ახუაჯა [Ахәаҭа ახ^აჯ^ა] – უბანი. რესპ.: „ამ უბანში ხოჯას უცხოვრია“.
ახუნა [Ахәҭа ახ^ანა] – უბანი.
აჯაფხუნი//ჯაფხუნი [Аҭყაҭყაჿნი//ҭყыҭყაჿნი აჯაფხ^ან^გ//ჯაფხ^ან^გ] – საძოვარი.
აჯახუ „მუხის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი, ბორცვი.
აჯრა [Аҭყრა აჯრა] „მუხნარი“ (აფხ.) – ბორცვი.
აჰამჰა [Аҭәамҭа აჰამჰა] – გორაკი. რესპ.: „ამ ადგილზე გარეული ღორები ბინადრობდნენ“.
ბესლან იგ^ავა [Беслан иҭәааа ბესლან იგ^ავა] „ბესლანის ტაფობი“ (აფხ.) – ხევი, ტაფობი.
დაუთ იკუარა [Даут икәара დაუთ იკ^აარა] „დავითის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.
ესნათ იკუარა [Еснат икәара ესნათ იკ^აარა] „ესნათის ლელე“ – ლელე.
იუფშარა [Иуаҭა// Иҭყაҭა გშ^აარა //გფშ^აარა] – მთა.
კალაკუქუ – საძოვარი.
კალბათ იგუავა – ხეობა, ტაფობი.
კალდახვარა [Калдахәара კალდახ^აარა] – სოფელი, სოფლის თემი. რესპ.: „კალდაა გვარი იყო. ამჟამად გამქრალია. „ი-ხუ“ აფხაზურად იგივეა, რაც მალლობი. ე. ი. კალდების მალლობი“.
კუტ იჰვიგუ [Кәыт иҭყыҭ კ^აგ^ტ იჰ^ვგ^ღ] – ბორცვი.
მჟ^აგ^ართა „თუთით შემოლობილი ადგილი“ (აფხ.) – მინდორი, საძოვარი.
ჟალ ითიფ [Жәал иҭყыҭ ჟალ ითიფ] – საძოვარი.
ჟ^აღ^არაჰაფჰ^ანა [Жәыҭყაҭყაჿყა ჯ^აღ^არაჰაჰ^ანა] – გამოქვაბული. რესპ.: „ჟვიღრა აფხაზურად ჭრელი ძროხაა, ხოლო აჰავ – გამოქვაბული. მაშასადამე, ჭრელი ძროხის გამოქვაბული“.
ჟიფშალ ნვიმ – საძოვარი.
სტამპილ [Стампыл სტამპ^გლ] – უბანი. რესპ.: „სახელწოდება დაკავშირებულია სტამბოლთან“.
უასაკუარა [Уасакаара უასაკ^აარა] „ცხვრის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.
უასაკუაშარა [Уасакаашара უასაკ^ააშ^აარა] „საიდანაც ცხვრები ხტებოდნენ“ (აფხ.) – მალლობი, ფლატე.
ჩგილარა [ҭҭыларა ჩ^გგლ^აარა] – საძოვარი.

ჩიუენირხუ [Կնյաჲცყրჲ ჩიუენერხუ] – მალლობი.

ცსიჯქუა – საძოვარი.

წანგუარა აგუართა [Цанგჲარა აგჲართა წანგ^არა აგ^აართა] – საძოვარი.

ხაბრი იხუ [Хабры ихჲ ხაბრჲ იხ^აგ] – მალლობი.

ჯუჰარ იბახუ [Ըხუჲარ იბახჲ ჯუჰარ იბახ^ა] „ჯუჰარის კლდე“ (აფხ.) – კლდე.

ჰასანთა [Хасанთა ჰას ანტა] – ციხე-კოშკი.

ჰვაყირ//ჰვაყირვია [Хвакыр//Хвакырџა ჰვაყ^აგრ//ჰვაყ^აგრჟა] – ღელე.

ჰვაყირვია – იხ. ჰვაყირ.

ლიხნი [Лыхны ლეხნე]

აბალა – მინდორი.

აილაგა აბიყუ [Аилага абыкџа//Сере Бабџа ავლაგა-აბეყ^ა//სერე ბაბა] – ნანგრე-
ვები.

ალგით [Адгыт алგџთ] „კარსტული ჭა“ (აფხ.) – სოფელი.

არადუ [Араду არადუ] „კაკლის დიდი ხე“ (აფხ.) – მინდორი. „ამჟამად
კაკლის ხე არ დგას“.

აფშირა [Афшыра აფშ^აგრა] – უბანი. სახელწოდება მიუთითებს მონითა-
ლო-მოყვითალო ფერის ნიადაგზე.

აჩლეირა – ჭანჭრობი, ლაქაშნარი.

აჩჩრა – მინდორი.

აძლაგარა [Азлагара აძლაგარა] „ნისქევილი“ (აფხ.) – სოფელი.

აძლაგარა აძღ [Азлагара азы აძლაგარა აძღ] „ნისქევილის წყალი“ (აფხ.) –
ღელე.

აძლაგარა ზთოუ აჰაფი [Азлагара зџоу аџафы აძლაგარა ზთოუ აჰაფე] – გა-
მოქვაბული. აქ იღებს სათავეს ნისქევილის წყალი.

აჯამჩილრა – სოფელი.

აჯარინა – საძოვარი.

აჰთი-ხუნა [Аџтыхџа აჰთეხ^ანა] – საძოვარი.

ბამბორა [Бамбора ბამბორა] – სოფელი ლიხნის თემში. ბამბორა ის ადგი-
ლია, სადაც ბამბა ითესებოდა.

გუდოუ [Гџдоу გოდუ] – მდინარე. გაივლის სოფ. ლიხნს და გუდაუთას-
თან შეერთვის შავ ზღვას. რესპ.: „გადმოცემით, შეყვარებულებს – გუდოუსა
და უთას მშობლებმა დაქორწინების უფლება არ მისცეს, რის გამოც ორივემ
მდინარეში დაიხრჩო თავი. სახელწოდებაც აქედან მოდის“.

გუდოურბა [Гәдоурба **გოდოურბა**] „გუდოუს მინდორი“ – მინდორი, ვაკე მდ. გუდოუს ნაპირას, ქალაქ გუდაუთის ჩრდილოეთით.

გუმბაა რძავა [Гәымбаа рзава **გუმბაა რძავა**] „გუმბების ქაობი“ (აფხ.) – ღელე, ჭანჭრობი.

კისტრიკ – ღელე.

ლისნი [Лыхны **ლგხნგ**] – სოფელი, სოფლის თემი.

ლისნიაშთა [Лыхнашҭа **ლგხნაშთა**] „ლისნის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი სოფლის ცენტრში, სადაც ამჟამად ტაძარი და შერვაშიძეების სასახლის ნანგრევებია. რესპ.: „აქ ყოველწლიურად იმართებოდა ცხენების მარულა და დოლი“.

მზახუა [Мзахәа **მზახა**] „ფიჭვის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

უაქარა – საძოვარი.

ფშანდრა [Ҩшәндра **ფშანდრა**] – ღელე.

ძიგუთა – ჭანჭრობი.

ძიშტრიკ – საძოვარი.

ძლაგარა ნირცვ „ნისქვილს იქითა მხარე“ (აფხ.) – მინდორი.

ხიაცკვარა [Хьацкәара **ხა**ცკვარა] „რცხილის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ხიუშორა – ღელე.

ხიმჰა ღძაუა – ღელე.

მუგუძირხვა [Мгәызырхәа **მგეძგრხა**]

ააგჰსთა [Хьацкәара **ხა**ცკვარა] „ზღვისპირა ხეობა“ – ხეობა, ხევი.

აგარა ახუ [Агара ахәы **აგარა ახ**გ] – მალლობი. აგარა აფხ. „აკვანია“, ხუ – „მალლობი“, ე. ი. „აკვნისებური მალლობი“.

აგაჭა [Агаҭа **აგაჭა**] „ზღვისპირეთი“ (აფხ.) – ზღვისპირეთი.

ად-ხოუ „ზეგანი“ – ზეგანი, შემალლება.

ალაფანრა [Алаҭанра **ალაფანრა**] „ლაფნიანი“ – მინდორი. ლაფნის ხეები ხარობს.

ამბარა [Амбара **ამბარა**] – სოფელი. ნიშნავს „უხილავ ადგილს“, მაგრამ რატომ დაერქვა ეს სახელი, უცნობია.

ამზარა [Амзара **ამზარა**] „ფიჭვნარი“ (აფხ.) – ზღვისპირა ბორცვები. აქამდე აღწევს დასავლეთით ბიჭვინთის რელიქტური ფიჭვები. ამიტომ ეწოდა ეს სახელი.

არაშხუ [Арашхәы **არაშხ**გ] „თელიანი მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

არდღენტურა [Ардаынтыура **არდღენტურა**] – მინდორი. ტოპონიმი იმ ადგილზე მიუთითებს, სადაც შაშვია.

აფშირდვინ – მალლობი.

აფცხუა [Афцхаа **აფცხუა**] – სოფელი.

აშხუნვახირთა [Ашхунвахирта **აშხუნვახირთა**] „ნავის შესანახი ადგილი“ (აფხ.) – ზღვის ყურე.

აძიშრა „სადაც წყალი დულს“ (აფხ.) – მინდორი. შესაძლებელია, აქ სადმე ცხელი ან თბილი წყლის გამოსავალი ყოფილიყო.

ახიაცარა [Ахьацара **ახიაცარა**] „რცხილნარი“ (აფხ.) – ტყე.

აჯაჟო ახო [Аьажо ахы **აჯაჟო ახო**] – მალლობი. ნიშნავს ძველი მუხის მალლობს.

აჯიკბლირა [Аьыкблыра **აჯიკბლერა**] – ზღვისპირეთი. ტოპონიმი მიუთითებს იმ ადგილზე, საიდანაც იღებდნენ მარილს (ალბათ ზღვიდან).

ბაალა [Баала **ბაალა**] – მინდორი.

გუგუნ-ირხუა „გუგუნის მოსახვევი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი. გუგუნი ქალის სახელია.

კაც იქუნა „სადაც კაცის ქოხი ედგა“ (აფხ.) – მინორი. კაცი მამაკაცის სახელია.

ლანდურხვა//ლანდურხუა „ლანდიების მალლობი“ (აფხ.) – სოფელი.

მარწიხუ – ლელე.

მაჰცირა [Мацыра **მაჰცირა**] – ლელე.

მგოჯქრხა//მუგუძირხვა [Мгъоцхьа **მგოჯქრხა**] – სოფელი. ფიქრობენ, რომ მგუა აფხაზური გვარი იყო. ამჟამად გადაშენებულია. ხუა აფხ. „მალლობია“.

მისრა//მიუსერა [Мысра **მისრა**] – სოფელი.

მიუსერა – იხ. მისრა.

მწარძხა – ლელე. წყალი ხის ღარში მოედინება.

მჰარათა – ლელე.

პაპცვა [Пацва **პაპცვა**] „მღვდლებისა“ (?) (აფხ.) – სოფელი. პაპცვა ამჟამად გვარია.

ქიაბან იძიხ „ქიაბანის წყარო“ (აფხ.) – წყარო. ქიაბანი მამაკაცის სახელია.

ქიანარძახა – ლელე.

ლბააფშირა [Лбаафшыра **ლბააფშირა**] – ზღვისპირეთი. სახელწოდება მიუთითებს ზღვისპირეთზე, რომელიც გემიდან მოჩანს („ხედი გემიდან“).

შარშიხუა – მალლობი.

ჩააბალირხუა [Чаабалырхәа ჩააბალგრხა] „ჩაბალურხვების სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი. ჩაბალურხვები დიდგვაროვანნი ყოფილან. მათი უწინდელი გვარი სოტიშვილი, სოტისქუა ყოფილა.

ჩიგურა [Կიგәра ჩიგგორა] – ლელე.

ჩიხრინა – ლელე.

ჩქუან ითიფ – ზღვისპირეთი. აქ, ზღვისპირას ჩიქოვანები ცხოვრობდნენ.

ცგუბნა [Цгәына ცგებნა] „კატების ტყე“ (აფხ.) – ტყე. ადრე გარეული კატები ბინადრობდნენ.

ძინხასთა [Зинхьаста ძენწასთა] „ადგილი, სადაც გადაიზამთრეს“ (აფხ.) – ლელე.

ძიძიკური [Зызыкәыр ძეძეკგურ] – ლელე.

ხიაცჰვათა [Хьацхәаҭа ხაцჰვათა] – ლელე.

ხიძირთა „ოქროს წყარო“ (აფხ.) – ლელე.

ჯიჯირთა – ლელე.

ჯიჯუარა – ლელე.

ჯმაჟუხიასთა [Цьмажәхьаста ჯმაჟუხწასთა] – ლელე.

მწარა [Мцара მწარა]

ალადახტვი მწარა [Аладахьтәи Мцара ალადახტვ მწარა] „ქვემო მწარა“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

აუადახტვი მწარა [Ааадахьтәи Мцара აგადახტვ მწარა] „ზემო მწარა“ (აფხ.) – სოფლის უბანი, სოფელი.

აჯრა [Аҭыра აჯრა] „მუხნარი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

ბინთხა [Бынҭха//Быҭха ბენტხა//ბეთხა] – უბანი.

ეყენპლი – უბანი.

მწარა [Мцара მწარა] – სოფელი; ლელე.

შუამთა [Шуамҭа//Самаа შუამთა//სამაა] – სოფელი.

ხაბიუ [Хабьы ჰაბგე] – სოფელი.

ოთხარა//უათჰარა [Уаҭхара უადჰარა]

ათაადუ [Аҭәаду ათაადუ] „დიდი ცაცხვი“ (აფხ.) – მინდორი.

ანქუაბ-ხა „ანქვაბების მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი.

ატიშახუ [Атышәхәы ატეშახუ] – ბორცვი. **ატიშა** აფხ. ნიშნავს „კარსტულ ქას“.

აკულა [Акәыла აკულა] – მაღლობი.

აშვთრიფშ [Ашәтрыпъш ашәтргәш] – ხეობა.

აჩამჰა-ხუნა – უბანი. აჩამჰა მცენარეა – „მთის ბოკვი“, ხოლო ახუნა – სოფლის უბანი.

აცვიქუანა – მალლობი.

ადხიხი „წყაროს წყალი“ (აფხ.) – წყარო.

ადხირჭა [Аҟырыҟа аҟыргәҟа] – ლელე.

აჭპირა [Аҟпыра аҟӀӀӀгәра] – ბორცვი.

ახულამდა – მალლობი.

ბაჩა [Баҟа ბაჩა] – სოფელი.

გარფი [Гарпъ გარფ] – სოფელი.

გრაპწხუა – სოფელი.

კანირხარა [Каҟырыҟара კანგრჰარა] – მალლობი.

კუაკუა რხუ [Кәақәа рхәы кӀӀӀӀа რხӀგ] „კაკუბას (?) მალლობი“ (აფხ.) –

1. უბანი; 2. მალლობი.

ლაგანძი [Лагәнзы ლაგანძ] „ტაფობის წყალი“ (აფხ.) – ლელე.

მამიჯირხუა [Мамыҟырыҟәа მამჯგგრხა] – სოფელი.

მჭიშთა [Мчышьтә мчҟштә] – მდინარე.

ოთხარა//ოთჰარა [Уаҟара უადჰარა] – სოფელი. სახელწოდებას ქალის სახელს – ოთას უკავშირებენ.

ოთჰარა – სოფელი. იხ. **ოთხარა**.

ჟაბნა [Жәбнә ჟაბნა] „კურდღლის ტყე“ (აფხ.) – სოფელი.

საქუფ იკუარა [Сақәыпъ икәара საქუფ იკარა] – ლელე.

სლეცირხარა – მალლობი.

ყუშვირ [Қәшәыр//Хәшәыра ყუშვგრ//ხუშვგრა] – ლელე.

ჩბირხა – მალლობი.

ძალრიფშ [Заҟырыпъш ძალრғәშ] – ლელე.

ძიდაყუარა [Зыдақәара ძედაყარა] „მშრალი, უწყლო ხევი“ (აფხ.) – ხევი, კალაპოტი.

ხძირთა – სოფლის უბანი. აფხ. ნიშნავს „დიდების მოპოვების ადგილს“.

პრიმორსკოე [Приморск//Арсаул პრიმორსკ//არსაულ]

აბგარა [Абгара აბგარა] „ფლატე, ხრამი“ (აფხ.) – ხევი.

აგაჭა [Агаҟа აგაჭა] „ზღვის ნაპირი“ (აფხ.) – შავი ზღვისპირეთი.

ადაგუა რხუ [Адагәа рхәы ადაგӀӀа რხӀგ] „ყრუთა მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი. მოტივაცია უცნობია.

აკამბაშ აძთა „სადაც კამეჩი დაიკარგა“ (აფხ.) – ტყე.

ალარნხუა „თხმელნარი“ (აფხ.) – ტყე-მაღლობი.

ალრა [Алра **ალრა**] „თხმელნარი“ (აფხ.) – ტყე.

ამჯრა „მწარე კვახი“ (აფხ.) – მინდორი. მწარე კვახისგან ამზადებენ ღვინის ამოსაღებ ორშიმოს.

არაფარა-ხუ – მაღლობი. ნიშნავს „ზღვისპირა მაღლობს, საიდანაც ხტე-ბოდნენ“. **არსაულ** [Арсаул **არსაულ**] „გვიმრიანი“ (აფხ.) – სოფელი; რკინიგზის ბაქანი.

აფსთა [Афста **აფსთა**] „ხეობა“ (აფხ.) – ხეობა; ღელე.

აცკვარა „ხარის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აძხაფშ [Азхәфш **აძხაფშ**] – მინდორი. აძ აფხაზურად „წყალია“, ახფშა – „ქარი“. ხომ არ ნიშნავს აძხაფშა „წყლისპირას მქროლავ ქარს“?

ანანგუარა [Анангәара **ანანგვარა**] – მინდორი.

ბაჰმარა – მინდორი.

გოგირდწყალი [Гогирцқари **გოგირდცკარი**] – სოფელი.

კუარძმას „ჭაობიანი ღელე“ (აფხ.) – ჭაობი.

მსიგუხუა „მსიგუხს მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი.

მწარა [Мцара **მწარა**] – ღელე.

პრიმორსკი [Приморск//Арсаул **პრიმორსკ/არსაულ**] „ზღვის სანაპირო“ (რუს.) – სოფელი.

ჟიგუა იქიამთაჟუ „ჟიგუხს ნასახლარი“ (აფხ.) – გორაკი.

რეპ იახა – მაღლობი. იახა აფხ. „ნაბლია“. რეპ ალბათ ანთროპონიმია, ე. ი. „რეპის ნაბლნარი“.

ყუყუ ღძიხ [Қәуқә лҗыхь **ყუყუ ღძეხ**] „ყუყულის წყარო“ (აფხ.) – წყარო. ყუყული ქალის სახელია.

ცუგუბეი იძაგა „ცუგუბეის მინერალური წყალი“ (აფხ.) – სამკურნალო ტალახი. ცუგუბეი საკუთარი სახელია.

ხილ იკუარა [Хьил икәара **ხილ იკვარა**] „ხილის ღელე“ (აფხ.) – ღელე. ხილი ანთროპონიმია.

ხიშართა – ღელე. ხიშა აფხ. „რძეა“. ღელე კირქვიანში მოედინება და თეთრია. შესაძლებელია ამიტომ უწოდეს ღელეს ხიშართა „რძისებრი“.

ფსირცხა [Ғысырцха **ფსერძხა**]

ალტვებარ „თხმელის ფლატე“ (აფხ.) – წყარო.

ღეპეკეი – უბანი.

მან იკუარა [Маан икәара **მან იკუარა**] „მანების ღელე“ – ღელე.
მინგრელსკოე – სოფელი.
ოქტომბერი [Октомбери **ოქტომბერი**] – სოფელი.
ფსირცხა [Ғысырҗа **ფსგრძხა**] – სოფელი. **ფსა** აფხ. „სული“, **რცხა** აფხ. „დაგუბებული წყალი“. ფსირცხა „სულის წყალი“.
ციტრუსოვანი [Цитрусовани **ციტრუსოვანი**] – სოფელი ფსირცხის სამხრეთ ნაწილში, სადაც კარგად ხარობს ციტრუსები.
ჯინჯანკეი – უბანი.

ყულანურხვა [Ҡәланырхәа ყულანგრხვა]

აბაა [Абаа **აბაა**] „ციხესიმაგრე“ – კოშკის ნაშთი მაღლობზე.
აბგაგარა [Абгагара **აბგაგარა**] „მშრალი ადგილი“ – მინდორი.
აჟოძრა [Аҗәзра **აჟოძრა**] „ბარდნარი“ (აფხ.) – ბუჩქნარი.
არიუთა [Арыұта **არგუთა**] – სოფელი.
აშიკუარა [Ашәикәара **აშიკუარა**] „წიფლის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
აჩვანა – მინდორი.
ანვასარა [Аңвасара **ანვასარა**] – მინდორი.
ა-ხიარა ა-ხუ [Ахьара ахәы **ახარა ახუგ**] – მაღლობი. ა-ხიარა ა-ხუ ნიშნავს მაღლობს, სადაც მენველი საქონელია.
აჯრა [Аҗьра **აჯრა**] „მუხნარი“ (აფხ.) – ტყე.
დახუარა [Дахәара **დახარა**] – ღელე.
თამკვან იგუავა [Ҙамкәач игәава **თამკვან იგავა**] „თამკვანის ღარტაფი“ (აფხ.) – მინდორი. თამკვანს აქ საქონლის სამწყვდევი ჰქონია.
თასარაყუა [Ҙасарақәа **თასარაყა**] – მინდორი.
იაკა ლაშთა [Иака лашҗа **აკა ლაშთა**] – მინდორი.
ლაკაა რხუ [Лакаа рхәы **ლაკაა რხუგ**] „ლაკობების მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი.
ოსიაა რხიქუ [Осиаа рхәы **ოსიაა რხუგ**] „ოსიების გადასახედი“ (აფხ.) – მაღლობი. ოსია გვარია.
ჟანჰა ლაშთა [Жәанҗа лашҗа **ჟანჰა ლაშთა**] „ჟანას ასულის ეზო“ (აფხ.) – მინდორი.
უარხუა – მინდორი.
ყულანირხვა//ყულანირხუა [Ҡәланырхәа ყულანგრხვა – სოფელი.

ყულანირხუა [ჩალანირხაა ყულანგრხა] – იხ. **ყულანირხვა**. გადმოცემით, ყულანბერი გვარია. ამჟამად ასეთი გვარი არ არსებობს. თუ ეს ასეა, მაშინ ყულანირხუა ნიშნავს „ყულანების მალლობს“.

ჩამა ლძიხ „ცამას წყარო“ (აფხ.) – წყარო. ჩამა სახელია.

წვიშაა რხუ [Цышхаа рхы წვიშაა რხუ] „ცვიშების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ძალრა [Залра ძალრა] – ღელე.

ძიმთა „მშრალი, უწყლო ხევი“ (აფხ.) – ღელე.

ჯინჯიქი [Цыныцыхыкхы жинджикъ] – მინდორი.

ჯტვარა-ხუა – მალლობი.

ჰარიუთა – მინდორი.

ხოფი [Хофы хоф]

ათვახუ [Атварыхы ფთარხუ] „თივის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი, სათიბი.

აიბარა [Аибара აუბარა] – უბანი.

ანიხა ახუ [Аныха ахы ანხა ახუ] „ხატის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

არხა//ძველი ეღირთა [Арха//Егырта ахалла არხა//ელღირთა აჰაბლა] – სოფელი. არხა მინდორს, ველს ნიშნავს აფხაზურად.

აფშხუ [Афшыхы афшху] – მალლობი.

აფჰასა ახუ [Афхааса ахы აფჰასა ახუ] „ტყემლის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

აძიქუა „მავწყალა“ (აფხ.) – [Азыкха аძიქუა] ღელე.

გიალ-ხუა – მალლობი.

ღბარ იხუაფ [Дбар ихафы ღბარ იხუაფ] – უბანი.

ელღირთა [Егырта ეღღირთა] – არხას უწინდელი სახელწოდება.

კუანაფა [Кэанафа//Кэанапа კუანაფა//კუანაპა] – სოფელი.

ლაჰვირთა – მალლობი.

მეშორეშთა „დათვის კვალი“ (აფხ.) – მინდორი.

მჭიძხა [Мчыцха мчыцха] – ღელე.

ჟოგარა [Жагара ჟოგარა] „ძროხის ბაკი“ (აფხ.) – მინდორი.

ფაფ-იძიხ – წყარო.

შიგურა – მინდორი.

ჩირვდვი [Еырдыы ჩირვდვი] – მინდორი.

ჩირიუთა „სამარულო ადგილი“ (აფხ.) – მინდორი.

ცგურავარა – მინდორი.

ხაფშ იჰაფ – გამოქვაბული.

ხიჯგუარა – მინდორი.

ხოფი/ხუაფ [Хәәф, ხაფ] – სოფელი. შდრ. ვ. კვარჭია: «**Хәәф (Хуаф)** – высокогорное, небольшое село, расположенное над с. Джирхуа в Гудаутском районе. **Хәәф**, как отдельное поселение, в списках населенных пунктов Бзыпской Абхазии XIX столетия не значится. Видимо, оно являлось частью села Джирхуа. Х. С. Бгажба ойконим Хәәф относит к числу абхазо-адыгских географических наименований с окончанием *п*/*п*а (Бгажба. Этюды, с. 167). Хәәф, буквально переводится как «перед горой», «предгорный» – от **хәа** (абаз. хәа) «гора», «холм» и **п** «пред», «перед»: **Хәәф** или **Хәәф ақыта** «перед горой (предгорное) село». Один из поселков села Хәәф именуется Дбар ихәәф, букв. «Хуаф Дбара», т. е. «дбаровский Хуаф». Вместе с тем Хәәф встречается в топонимии и в качестве личного имени: **Хәәф дахьыршьыз** «там, где убили Хуапа» (в с. Арасадзих), **Хәәф ипһан** «брод Хуапа» (в с. Река)» (Кварчия, 2006: 266). ნარმოდგენილი ეტიმოლოგია დამაჯერებლობას მოკლებულია. სინამდვილეში ამოსავალია მეგრ. **ხოფი**, **ხვიფი** „ჩაღრმავება“. მ. ჩუხუას მსჯელობით: ს-ქართვ. *ხოფ- „ნიჩაბი“, ქართ. **ხოფი** „ნავის მოსასმელი ნიჩაბი“ (ქეგლ), „ნავის ნიჩაბი“ (საბა); ზან. (მეგრ.) **ხვიფი** „ერთგვარი ნიჩაბი; ჩაღრმავება“. მეგრულში უნდა გვექონოდა ხუფ-ია. მასზე -ია სუფიქსის ასიმილაციური ზეგავლენით დამკვიდრდა ხვიფ-ია ალომორფი (ჩუხუა, 2017: 551-552).

ხუაფ – იხ. **ხოფი**.

ხუდაარა [Хәдаара ხადაარა] „გადასასვლელი“ (აფხ.) – უღელტეხილი.

ჯირხვა [ძხырхәа ჯერხა]

აბაყულძი [Абақәылдзы აბაყულძე] – ლელე.

აბაჩირ-სუ – ბორცვი.

აბგარუან – მალლობი.

აგუაშვთა – მთა.

აგუძა – [Агәза აგძა] მინდორი, შემადღება.

ათეიჩიგირხუა [Аҭеичыгәырхәа ათეკერგერხა] – ბორცვი.

აკირბლირთა [Ақырблырҭа აკერბლერთა] „საკირე“ (აფხ.) – მინდორი. რესპ.: „კირს ნვაგდნენ ძველად ამ ადგილზე“.

ალგიანბა იგაუარა „ალგიანბას ხეობა“ (აფხ.) – ხეობა.

ალგით [Алгыт//Лгыт ალგით//ლგით] – კარსტული ქა, ჩაღრმავებული ადგილი, ტაფობი.

ამბარა [Амбара ამბარა] – უბანი.
 აპიტ იარხა [Апыт иарха აპეტ კარხა] „აპიტის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.
 აპყა რიფშ – მინდორი.
 აჟვძრა [Ажвძра აჟძრა] – ღელე.
 ავირბჟირ – მინდორი.
 აფალბა იგვავარა „ფალბების ხეობა“ (აფხ.) – ხევი, ხეობა.
 აფშანჰუარა [Афшанҭаара აფშანჰუარა] – მინდორი.
 აქუაჩარხუა [Ақҭаарҭа აქაჩარხა] „აქუაჩას მალლობი“ (აფხ.) – სოფელი ჯირხვის თემში. აქუაჩა პირსახელია.
 აჩაშვრა-ახუ – მალლობი.
 აჩკინა [Ачкыҭа აჩკენა] – მალლობი.
 აძიმჩილ [Азымыҭыҭ აძემჩღ] – ღელე.
 აძგხ-/ [Азыхь აძგხ] „წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
 აძ კარჩჩარა „წყალვარდნილი“ (აფხ.) – ჩანჩქერი, საჩქეფელა.
 აძკუმრა [Азкымыра აძკუმრა] – ღელე.
 ახიარა ახუ [Ахыара ахы ах~არა ახგ] – მალლობი.
 ახუნა [Ахҭа ახნა] – სოფლის განაპირა, მთისძირა უბანი, სოფელი.
 ბატა იბამბართა [Бата ибамбарҭа ბატა ვბამბართა] „სადაც ბათას ბამბა ეთესა“ (აფხ.) – მინდორი.
 ბაკილარ კუნტა – მალლობი.
 ბაცვხუ [Бацҭахы ბაცვხუ] „ზღმარტლის (ზღმარტლიანი) მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.
 ბგარდენი [Бгардәны//Бгардәаны ბგარდენგ//ბგარდენგ] – სოფელი ჯირხვის თემში.
 ბგაურთა – საძოვარი.
 ბგაუარა [Багәара ბგაარა] – მინდორი, საძოვარი.
 გიცაა რიხუნა [Гыцаа рыхҭа გიცაა რგხნა] „გიცების კუთხე“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.
 გუჯ ინხართა [Гәыць инхарҭа გუჯ ინხართა] – მინდორი.
 დახუართა [Даахарҭа დახართა] – ღელე.
 ებჟნა [Ебжына ებჟნა] – სოფლის უბანი. ბჟნია გვარია. ებჟნა „ებჟანიე“? ემხაგაჟა [Емхагаа ემხაგაჟა] „ემხას ხეობა“ (აფხ.) – ხეობა.
 ეშირხუა [Ешырҭа ეშგრხა] „ეშების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.
 ზაურიმ ინვიშთა – საძოვარი, ტყე-ბუჩქნარი.
 თაგნეია რინხართა [ҭагнейаа рынхарҭа თაგნეჟაა რგნხართა] – მალლობი.
 თვათვრი [ҭәаҭры თვათრგ] – ღელე.

თინჯა ლძის [Тинџа лџихь თინჯა ლძგზ] – ლელე.

კილბირთა [Кылыбурџа კ~გლბერთა] „კილბების უბანი“ (აფხ.) – უბანი.

კუანაფა [Кџанаџа კ~ანაფა] – მინდორი.

კუპალაა რგუაჯა [Кџапалаа рџаџаа კ~პალაა რგ~აჯა] „კუპალებების ხევი“ – ხევი, ხეობა.

ლაგინიკუარა – ტყე-ბუჩქნარი.

ლაჟე იხუ [Лажџ ихџы ლაჟ~იხ~გ] – მალლობი.

მჭიმ [Мџыш мџგშ] – მდინარე.

პახუნ იჰვისთა [Пџаџын ихџысџа პახუნ იჰ~გსთა] – მალლობი.

საქანია რძის [Саџаниаа рџыхь საქანიаა რძგზ] „საქანიას წყარო“ (აფხ.) – წყარო. საქანია გვარია.

სინირხუა [Сынырџаა//Чыгџрџа სენგრხა//ჩგგ~რხა] – სოფელი ჯირხვის თემში.

სოულაჰაჰაჰ „სოულაჰის გამოქვაბული“ (აფხ.) – გამოქვაბული.

ფალაა რარხა [Пџалаа рџрџа ფალაა რარხა] – მალლობი.

ლიაჯგუალა – მალლობი.

ჩიგირხუა [Чыгџрџа ჩგგ~რხა] – სოფელი ჯირხვის თემში.

ცანა იხუ [Цана ихџы ცანა იხ~გ] – მალლობი.

ცგუბნა [Цџгџыбнџа ცგ~გბნა] – ტყე.

ცვალუართა [Цџаџџарџа ც~ვარ~ართა] – მალლობი.

ცვიაა რქუანა – ტყე.

ციყუდირთა – ლელე.

ხიფსგ [Хыџсы ხფსგ] – ლელე.

ხმვიაკახეინაგალოუ [Х-мџаакахџеихаџалоуხ-მგაკახ~ევხაგალოუ] – ტყე-მალლობი.

ჯირხვა [џынырџа ჯგგ~რხა] – სოფელი და სოფლის თემი. რესპ.: „ჯირგ მა-მაკაცის სახელია, ხვა, ხუა – მალლობი, ე. ი. ჯირის მალლობი“.

ჯირხუნის [џынырџаных ჯგგ~რხ~ნგხ] „ჯირხვის ხატი“ (აფხ.) – სალოცავი.

ჰაბირ-იხუ – მალლობი.

ჰადგუნ-ხუა – მალლობი.

გუდაუთის რაიონის დაუსახლებელი ტერიტორია

აბაარა ახუ [Абаара аџы ააბაარა ახ~გ] – ჭაობიანი მალლობი.

აბაყა [Абаџа ააბაყა] – მალლობი.

აბაჩირხუა – მალლობი, საძოვარი.

აბაცვ ხუ – მალლობი.

აბგიაჟუ – მთა.

აბლირადუ [Аблыра ду აბლერადუ] „ნახანძრევი ტყე“ (აფხ.) – მთა.

აბსაბლ – მთა.

აგაფყუა – მალლობი.

აგაშხაქუა – მთა.

აგიშ – მთა.

აგურასთა – ლელე.

აგუდა – ლელე.

აგუხარა – მთა.

აგცა – მთა.

ადვიშხა – მთა.

ათიჯბა – მთა.

აიანვლაა – მთა.

აკულრა – მთა.

ალაშთრა – მთა.

ალთოურიმ იაბნაშვარა – ქედი. რესპ.: „სახელწოდება მიგვანიშნებს ადგილზე, სადაც ალთოურიმი კვერნაზე ნადირობდა“.

ალიშვ-გუაშვ [Алышә гәашә ალგშო გააშო] „ბრმა ჭიშკარი“ (აფხ.) (?) – ვიწრობი.

ალუკნაჰარა „სადაც წისქვილის ქვა იყო“ (აფხ.) – მთა.

ალჭარა – მთა.

ამარმამ ახითოუ „სადაც მარმარილოა“ (აფხ.) – მალლობი.

ამაქიაქუა [Амақыақәа амаქ~აქუა] – ლელე. ა-მაქუა „სალესავი ქვა“ (აფხ.).

ამზიგ ხუა „ფიჭვის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი, საძოვარი.

ამპილასირთა [Ампыласырҭа ამპელასერთა] „საბურთაო“ (აფხ.) – მინდორი.

ამჟელარა [Амжәларә ამჟოლარა] – მთა.

ამრამბა „უმზეო ადგილი, ჩერო“ (აფხ.) – ტაფობი.

ამშვრა კუარა [Амшәрә кәарә ამშორა კარა] „დათვის ლელე“ – ლელე.

ამზნისა [Амзныха ამზნგხა] – სალოცავი ადგილი. ნიხ „ხატი“ (აფხ.).

ანიშვაფშრა [Анышәаҭышьрә ანგშოაფშრა] – წითელმინიანი მალლობი.

ანფსა [Анҭса ანფსა] – ლელე. ანფსა „დედინაცვალი“ (აფხ.) (?)

ანჩიჰვარა – მთა.

ანჩხა//ანჩხო [Анҭха ანჩხა] – უღელტეხილი.

ანჩხო – იხ. ანჩხა.

არაფრბაა [Араҭҭрбаа არაფრბაა] „არაფარის კომკი“ (აფხ.) – კომკი.

არაშპხამთა „თელის მთა“ (აფხ.) – მთა.
არიუაშ [Ардуаш არგაშ] – ღელე.
არფხიარა [Арфхара არფხარა] – დავაკება. „ამ ადგილას მწყემსები და მგზავრები ღამეს ათევენ“.
ასაძ-რიშხა – მთა.
აუადჰარა [Ауадҳара აუადჰარა] – ტაფობი. **აუად** მცენარეა ერთგვარი.
ავადჰარა – ადგილი, სადაც ეს მცენარე ხარობს.
აურა [Аура აურა] – საძოვარი.
აფანას ხუ – მალლობი.
აფშრა [Афшра აფშრა] – მთა.
აფშრა ახუ [Афшра аху აფშრა ახუ] – მალლობი.
აფშირა [Афшыра აფშერა] „სათვალსაწიერო“ (აფხ.) – მთა.
აფჰვის ხიანთა დიზნაგილოუ აბახუ [Афҳыс хьантa дызҟагылоу абаху აფჰეს ხანთა დეზჰაგელოუ აბახუ] – კლდე. რესპ.: „კლდეს ორსული ქალის ფორმა აქვს შორიდან“.
ალურა [Алұра ალრა] – ღელე.
ალურა ძაგა „მინერალური წყალი“ (აფხ.) – ღელე.
ალჰა ახიქუ – მთა.
აყუარგუართა – დავაკება. რესპ.: „სახელწოდება გულისხმობს, რომ ამ ადგილას აყუელები, სოხუმელები დაბინავდნენ“.
აშაცხუნრა – მთა.
აშ აძიზთოუ – წყარო.
აშვრხუა „აშბების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.
აშთინა – მთა.
აშირშა – მთა.
აშხა აძნვი – 1. მთა; 2. მინერალური წყარო.
აჩაბსი აბახუ – კლდოვანი ადგილი.
აჩადამვა [Ачадамва აჩადამვა] „ვირის გზა“ (აფხ.) – გზა.
აჩამჰარა [Ачамҳара აჩამჰარა] „ნეკერჩხლის ტყე“ (აფხ.) – მთა.
აჩიბახუ [Ачыбаху აჩუბახუ] „ცხენის კლდე“ (აფხ.) – მთა.
აჩიმვა [Ачымва აჩემვა] „ცხენის გზა“ (აფხ.) – აღმართი.
აჩწვაფშ – მთა.
აცვიშთა – საძოვარი.
აძაგა [Азага აძაგა] „მინერალური წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
აძაფ – მთა.
აძაფშ [Азафш аძაფშ] „წითელი კლდე“ (აფხ.) – ღელე.

აძღუ [АЗДУ აძღუ] „დიდი წყალი“ (აფხ.) – ლელე.
აძიძხა [Азышыха აძიძხა] „ციენწყაროს მთა“ (აფხ.) – მთა.
აძწვნავაფშ [Азцѣнафш аძწწავაფშ] „მარილიანი წყალი“ (აფხ.) – წყარო.
ანანგუარა [Ацангѳара ანანგუარა] – მთა.
ახ-აგ [Ах-аг ახ-აგ] – მთა.
ახაეიქუა „სადაც შავი ქვებია“ (აფხ.) – ლელე.
ახაცხა – ვინრო გასასვლელი მდ. ბზიფის ნაპირზე.
ახილახა – ხეობა.
ახი-ლახა – მთა.
ახირჩა – მთა.
ახირჭა – მთა. რესპ.: „ოქროსთანაა დაკავშირებული“.
ახიფს – ლელე.
ახიშმახ – მთა.
ახიცმახ – მთა.
ახუკვარა – ლელე. მაღლობიდან მოედინება.
აჯალეცა – საძოვარი.
აჯიშრა „სანიორე“ (აფხ.) – მთა.
აჰაუაჟუ – მთა.
აჰაუა შირა – მთა.
აჰაშეჰა-გუარა – საძოვარი.
აჰაცჰა [Ахацха აჰაცჰა] – ვინრო ხიდი მდ. ბზიფზე.
აჰვაშე ძიხ – წყარო.
აჰვისთა აძკუარა [Аѳыста ацкѳара აჰვისთა აძკუარა] – ლელე.
აჰვჰვაცვა რძიხ – წყარო.
აჰი ბახუ [Ах ибахѳ//Хал ибахѳ აჰ იბახѳ//ხალ იბახѳ] „მთავრის მთა“ (აფხ.) – მთა.
აჰ იტვარა [Ах итѳара აჰ იტვარა] „სადაც მთავარი იჯდა“ (აფხ.) – მთა.
ბაალარხუა [Баалырхѳа ბაალგრხუა] „ბაალების მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი, საძოვარი.
ბააუ – ლელე. შდრ. ვ. კვარჭია: „**Баѳа** – один из поселков с. Отхара Гудатского района. Т. Мибчвани в вышеуказанных статьях (см. Аѳырха) объясняет этимологию Баѳа из сванского бачар «каменистый», и, в его представлении, село расположено на склоне горы и вполне оправдывает такое название. На самом же деле село находится на благодатной земле и вряд ли по каменности оно превосходит другие абхазские села. Но главное, данное село абхазы называют не

Бача, а Баеа, что восходит к фамилии тех, кто там проживал, ныне они пишутся Бачава, абх. Батшаа (Баеаа)“ (Кварчия, 2006: 129).

ბაგრიცჰა – მთა.

ბათ-ახუა – მთა.

ბაროუ – მთა, კლდე.

ბაღია – მთა.

ბაშია – მთა.

ბგაბართა [Бгабарта ბგაბართა] – საძოვარი.

ბგაინფა – მთა.

ბითახ – საძოვარი.

ბიქ ლიბლალართა [Быкъ лнџалара ბექ ლებლალარა] „(ადგილი) სადაც ბიქი დაილუჰა“ (აფხ.) – მალლობი, საძოვარი.

ბიშხა – მთა.

ბლათხუა [Блатха ბლათხა] – ქედი.

ბირძიშხა – [Бырцзышха ბერძეშხა] მთა.

გბიშხა – ლელე.

გიალხუა [Гялха გაალხა] – მალლობი.

გინდირხუა – მთა.

გუმიშხა [Гемышха გუმეშხა] – მთა.

გიჯ იყუდირთა „სადაც გიჯმა ლობიო დათესა“ (აფხ.) – საძოვარი. გიჯი პირსახელია.

გუნირხუა [Гунырха გუნერხა] „გუნებების მალლობი“ (აფხ.) – 1. მალლობი; 2. ლელე.

გურიფსთა – მთა.

გურჯშხა – მთა.

გურჯშხა ხუჭი – მთა.

გგფსთა – მთა.

დიდრიფშე [Дыдрышхы დედრმფშე] – მთა, სალოცავი. დიდრიფში სიტყვა-სიტყვით „გრგვინვით ნაკურთხს“ ნიშნავს. ადგდრა „გრგვინვა“, აფშა, იფშოუპ „ნაკურთხი“. დიდრიფშის ანფსუნგხა/ანფ-ფსანხა „დედის სულის ხატი“, ანუ მიძინების ხატს აფხაზები დიდი მონინებით ეპყრობიან (ნ. ჯანაშია).

დომბეიხა „დომბების სადგომი“ (აფხ.) – მინდორი.

ემხო – ლელე.

ელრა – ლელე.

ეძირ-ძიხ – 1. გამოქვაბული; 2. წყარო.

ზაშირბა – ქედი.

ზვანბიშხა „ზვანბების მთა“ (აფხ.) – მთა.
იაფსჰუა [Иаҧсҭә//Исҧсҭәа ჯაფცჰო//ჯაფსჰა] – მთა.
კალიბართა – მთა-საძოვარი.
კანიფსთა – მთა.
კაპშიხა – მთა.
კაჭარხუა [Каҭарҭәа კაჭარხა] – საძოვარი.
კილაიპაჭ – მთა.
კოკს იხუ – მალლობი.
კოჯერიფშ – ტყე-საძოვარი.
კუიკუბარხა [Кәыкәбарҭәа კუკუბარხა] – ტყე-საძოვარი.
კუამშაშ იახრა „კამშიშის ქედი“ (აფხ.) – ქედი.
კუანშ [Кәаҧҧ კუანშ] – მთა.
ლაკუარზოთუ – ქედი.
ლაჟე ითიფ [Лажә Иҧиҧ ლაჟე იტეფ] „ლაჟის საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.
ლაშუფსა [Лашҧса ლაშუფსა] – მდინარე; ხეობა. სათავე აქვს აფხაზეთის კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე, 2347 მ სიმაღლეზე. ჩაედინება რინის ტბაში. მდინარის სიგრძე 23 კმ-ია, აუზის ფართობი – 115 კმ² (აფხაზავა, ქსე, VI, 1983: 148).
ლახუდტვარა – მთა.
ლგანიფა – მთა.
ლვარხუა – მთა.
მაჰანირთა – ლელე.
მზახარა [Мзахара მზახარა] – მთა-ფიჭვნარი.
მზიმ [Мзым მზიმ] – ტბა. გუდაუთის მუნიციპალიტეტში, აცეტუკის ქედის ჩრდილოეთ კალთაზე, ზ. დ. 2053 მ-ზე სარკის ფართობი – 0, 044 კმ, აუზის ფართობი – 0, 8 კმ, უდიდესი სიღრმე – 11, 5 მ. წყლის მოცულობა – 225100 მ. ტბიდან გადის მდ. მზიმნა – ავადჰარის მარჯვენა შენაკადი. ტბაში ცხოვრობს კალმახი (ქსე, VI, 1983: 658).. ამზა აფხ. „მთვარეა“. შესაძლებელია, რომ სახელწოდება აქედან მოდიოდეს.
მიგდა იძიხ „მიგდას ლელე“ (აფხ.) – ლელე.
მირგა – ლელე.
მიუარ – ლელე.
მიუასახუა – მალლობი.
მიხურშა – მთა. მეგრ. **მუხურ-უჩა** „შავი კუთხე, უბანი“. შდრ. მუხურჩა – სოფელი მარტვილის მუნიციპალიტეტის ვედიდკარის თემში.

მქიალრხუა [Mқьалрхәа мქ^ალრხ^ა] „მქიალების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

მშვეიბაშგრა [Mшәеибашьыра мш^ეუებ^აშგრა] „დათვების საჭიდაო“ (აფხ.) – მინდორი, საძოვარი.

მცაგა [Mцaгa მცაგა] – 1. მთა; 2. ღელე.

ნალყუბა [Налқьына налყ^უება] – დავაკება.

ნაფრა [Нафра ნაფრა] – მთა.

ნაჰვარა – მთა.

ოქარა – საძოვარი.

ობბერძის – ღელე.

პივ [Пыв პვე] – საძოვარი.

ფანჯა [Ғанҷа фანჯა] – საძოვარი.

ფსააშხა – მთა-საძოვარი.

ფსახარა [Ғсахара ფსახარა] – ღელე.

ფსეიუ [Ғсеуд ფსეუ] – მთა.

ფსინა [Ғсына ფსინა] – მთა.

ფსნვირ [Ғстқыр ფსნ^ვგრ] – მთა.

ფშაჰვიშხა „გამოფიტული მთა“ (აფხ.) – მთა.

ქამს – მთა.

ლად იგუაუარა – ხეობა.

ყალბათ იგუაუარა [Қалбат игәадара қалб^{ათ} იგ^აუარა] – ტაფობი.

შამ-ხუ – ქედი.

შაშვეგუარა – საძოვარი.

შიშკიმს გუართა „ჭიანჭველების საბუდარი“ (აფხ.) – მთა.

შხაბააშთა [Шхабаашта შხაბააშ^{თა}] – ვაკე.

შხაბიცა/შხაფიძა – მთა.

შხაფშა [Шхаһыша шхаф^{შა}] – მთა.

ჩაშეჩარა [Чашәчара ჩაშ^ეჩარა] – მთა.

ჩბი იხუდარა – უღელტეხილი.

ჩერქეზიია რხუ [Черкөезииа рхы ჩერქ^ეზიია რხ^ეგ] „ჩერქეზების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ჩიბუაგრა – მთა.

ჩირგა იჩიშთა – მთა. რესპ.: „ჩირგას ცხენის კვალს ნიშნავს აფხაზურად“.

ჩირხუმარირთა [Чырхәмарырта ჩ^ეგრხ^ემარგრთა] „ცხენის სათამაშო“ (აფხ.) – საძოვარი.

ჩლიქი აქუაცვ – მწვერვალი.

ჩხა [ჩხა ჩხა] – საძოვარი.
 ცგილარა აძგ – ღელე.
 ცინდიშხა – მთა.
 ციხარიუა – მთა.
 ცოუხუა [Цоухаа ცოუხუა] – მალლობი.
 ძაიუხუა – მალლობი.
 ძაძაა რჰვისთა [Зазаа рҭҭисҭа ძაძაა რჰვისთა] „ძაძავას საძოვარი“ (აფხ.) –
 საძოვარი. შდრ. მეგრ. გვარი ძანძა-ვა.
 ძიდვნა [Зидҭна ძიდვნა] – საძოვარი.
 ძიბლირხა [Зындырҭа ძებლერხა] – ვაკე.
 ძიბნა [Зындна ძებნა] – ღელე.
 ძიგრა – მთა.
 ძიდაყუარა [Зыдакҭара ძედაყუარა] – უწყლო, მშრალი ხევი.
 ძინა [Зына ძენა] – ღელე.
 ძირთვარა [Зырҭҭҭара ძერთოთარა] – ღელე.
 ძიშრა [Зышра ძეშრა] – მთა.
 ჭიფშირა [Ҧаҭшҭыра ჭაფშეგრა] – მთა.
 ხაცმიხუ – მთა.
 ხაჯშხა – მთა.
 ხიგუბა აშთა – ზეგანი.
 ხიმსილ – მთა.
 ხირუა [Хырҭ//Хырдҭ ხერგ//ხერგა] – ღელე.
 ხირჭა – მთა.
 ხირჭადინა – მთა-საძოვარი.
 ხილუგუართა – მთა-საძოვარი.
 ხიშეჰა – მთა.
 ხიმ-კუარა „ჩხიკვის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
 ხიჯგუართა – მთა.
 ხიჯ იქიშე – მთა.
 ხუა ფიზ – მთა.
 ხუ დუ აბნა – მთა.
 ხუ დუ აბშ – მთა.
 ხხოუ „გრძელი მალლობი“ (აფხ.) – საძოვარი.
 ჯამპალი [Ҧҭамҭал ჯამფალ] – მდინარე გულრიფშის მუნიციპალიტეტში,
 მდ. ამტყელის მარცხ. შენაკადი. სიგრძე – 21, 4 კმ, აუზის ფართობი – 163 კმ².

სათავეს იღებს ჩხალთის ქედის სამხრეთ კალთაზე, ზ. დ. 2385 მ სიმაღლეზე (ქსე, XI, 1987: 535).

ჯბარა – ლელე.

ჯგიდირხვა [ქხგყდყრჿა ჯგგდგრხვა] – მაღლობი.

ჯირხვა [ქხყრჿა ჯგრხვა] – მაღლობი.

ჯმახუ – ტყე-საძოვარი.

ჯნიაა რბორათიფ [ქხნიაა რბორაჿჿ ჯნიაა რბორათიფ] – დავაკება, მთა-საძოვარი. რესპ.: „აქ ჯანიებს გვიმრის კარავი ედგათ“.

ჯყუდრთა – საძოვარი.

ჰაულ იბახუ – კლდე.

ჰაფკილწვა [ჰაჿყყყლწა ჰაფკვლწვა] – ორმხრივ ღია გამოქვაბული.

ჰაფშირხუა [ჰაჿყყყრჿა ჰაფშგრხვა] – მაღლობი.

ჰაჭისსარა „პანტიანი ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

გუდაუთის რაიონის დაუსახლებელი ტერიტორია

აახთა – [Aaxṭa აახთა] მთა.

აბაპა – ლელე.

აბგალვარა – მაღლობი.

აბგიძგა – მთა.

აბგიძგა დუ [Aḡyṣṣa dy აბგეძგა დუ] „დიდი შინდნარი“ (აფხ.) – მაღლობი, საძოვარი აბგიძგაში.

აბგიძგა ხუჭი [Aḡyṣṣa xḡyḡy აბგეძგა ხგჭე] „პატარა შინდნარი“ (აფხ.) – მაღლობი, საძოვარი აბგიძგაში.

აბზიკვარა [Aḡyḡkḡara აბძკვარა] – 1. ლელე; 2. ლელისპირა საძოვარი, მინდორი.

აბზარგანა – ლელე.

აბსარა – მინდორი.

აბუიფარა – ხევი, ვინრო გასასვლელი კლდეებს შორის.

აბძა ახუ – მთა.

აგარა [Aḡara აგარა] – „აკვანი“ (აფხ.) – გორა. შესაძლებელია, მეტაფორულად აღნიშნავდეს აკვნისებურ გორას.

აგარიუა – მთა.

აგუაბან ზქუუ [Aḡḡaban ḡḡy აგაბან ზეუუ] – მყინვარი.

ადაგუა [Adaḡḡa ადაგუა] – მთა. აფხაზურად ადაგუა იგივეა, რაც „ყრუ“, მაგრამ ტოპონიმის სიტყვის ამ მნიშვნელობასთან დაკავშირება რთულია.

ადანგე [Адангь ადანგე] – 1. მთა; 2. უღელტეხილი; 3. ლელე.

ადგილყა – მაღლობი.

ადვგარა – ლელე.

ადღჳადა – [Адәыдада ადღვადა] აღმართი.

ადილაჯარა [Адылаҟыара ადგლაჯარა] „ჯაგნარი“ (აფხ.) – ტყე-ბუჩქნარი.

აიუზანვ [Аизацә აზანვ] – მთა. აფხაზურად ნიშნავს „მარტოკაცს“ (?).

აიუსთაა იცჳა [Аистаа ицҟа აგსთაა იცჳა] „ემმაკის ხიდი“ (აფხ.) – ადგილი

მდ. კოდორზე.

აიქუარა – ტყე-ბუჩქნარი, შქერნალი.

აიჩარა – ლელე.

აკარდამა [Акардама აკარდამა] – ადგილი მთაში.

ალაანდა [Алаанда ალაანდა] „თხმელის ლობე“ (აფხ.) – მწყემსთა სადგომი.

ალამთრა ახუ – უღელტეხილი.

ალბაქი [Албақь//Олбақь ალბაქე//ოლბაქე] – ხეობა.

ალკუაზა – მაღლობი.

ალკუარა [Алкәара ალკუარა] „თხმელის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ალქაშრა [Алқашыра ალქაშრა] – ლელე.

ალჳვისთა – მთა.

ამლარ [Амлар ამლარ] – მთა.

ამრქუფხართა „მზიანი მთა“ (აფხ.) – მთა.

ამტყელი//ამტყიალ [Амтқәал ამტყალ] – 1. ქედი; 2. მდინარე; 3. ტბა.

ამტყიალ//ამტყელი [იხ.].

ანაარა [Анаара ანაარა] „კლდოვანი ნაპირი“ (აფხ.) – მთა.

ანააშ [Анааш ანააშ] – მთა.

ანდირხა – მაღლობი, საძოვარი.

ანიხაფარა [Аныхаҟыара ანგხაფარა] „ხატის ადგილი“ (აფხ.) – მთა.

არისტაა – მინდორი. არისტაა გვარია. ქართ. ერისტავი → აფხ. არსთაა.

შდრ. ქართ. ე : აფხ. ა.

არჳაშე [Арәаш არგაშე] – მთის ნაკადული.

არჳარა იხურუა – საძოვარი.

არგრიმჳა „ჯარის გზა“ (აფხ.) – მთა. სამხედრო გზა.

ასლანგიერი იქიაფთა [Аслангыери иқыаҟәа ასლანგე ერი იქიაფთა] „მაღლობი, სადაც ასლანი სახლობდა“ (აფხ.) – მაღლობი.

ასლან იხიარა [Аслан ихыара ასლან იხარა] „ასლანის მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი.

აფიანჩა [Аҟианча აფიანჩა] – მთა.

აფსარა [Апсара აფსარა] „ფიჭვნარი“ (აფხ.) – ტყე.
აფსი დიზთოუ – მთა. აფხ. ნიშნავს: „ადგილი, სადაც მიცვალებულის სუ-
ლია“.

აფშ ძიხ – ღელე.

აშანწარა „კაჟიანი მთა“ (აფხ.) – მთა.

აშოდუ [Ашоду აშოდუ] „დიდი ნიფელი“ (აფხ.) – ქედი.

აშიმჰარა „წყავის ბუჩქნარი“ (აფხ.) – ღელე.

აჩადარა [Ачадара აჩადარა] – მთა.

აჩადჰარა [Ачадхара აჩადჰარა] – მთა.

აჩათჰარა – ღელე.

აჩამჰარა „ნეკერჩხლის ტყე“ (აფხ.) – ღელე.

აჩა ხუმარრა – ღელე. აფხაზურად ნიშნავს: „ღელე, სადაც ირმები ჩარ-
ბოდნენ“.

აცაბიშ აცგარა – ღელე.

აცაფშ „ბალი“ (აფხ.) – ღელე.

აძაფშ „ნითელი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აძბა [Азба აძბა] – გამოქვაბული.

აძთაჩჩა „ჩანჩქერი“ (აფხ.) – წყალვარდნილი.

აძილლარა „ვიწრო ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აძგწწგ [Азыццы аძგწწგ] „მჟავე წყალი“ (აფხ.) – წყარო.

აძიხ [Азых аძხ] – 1. წყარო; 2. მთა.

აწანგუარა [Ацангара აწანგუარა] – მალლობი.

აწგარა – მინერალური წყარო.

აწაფშმ-კუარა – ღელე.

ახათა – მალლობი.

ახიდა აკვარა „უთავო ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ახისთა [Ахыста ახესთა] – მთა.

ახკვმა – ღელე.

ახიფ – ღელე.

ახიშ [Ахыш ახეშ] – მთა.

ახიშთა – 1. ღელე; 2. მთა.

ახსირხუა [Ахсырха аხსერხუა] – მთა, ქედი.

ახუპაჭ – 1. ღელე; 2. მთა.

ახფა – ღელე.

აჯმაგუარა „თხის ბაკი“ (აფხ.) – მთა.

აჯმატვარა „თხის სადგომი“ (აფხ.) – მთა.

აპარვა [Апарва აპარვა] – საძოვარი.
აპ იტარა [Ах итара აპ იტარა] – ღელე. აფხაზურად ნიშნავს: „ადგილი, სადაც მთავარი იჯდა“.
ბაგადა აცაყია „ბაგადის ციცაბო კლდე“ (აფხ.) – კლდე.
ბაგადა აცჰა [Багада ацха ბაგადა აცჰა] „ბაგადის ხიდი“ (აფხ.) – ნახიდარი.
ბათ ახირპაჭ – მთა.
ბარდლუ იქიალა „ბარდლუს კარავი“ (აფხ.) – დავაკება მთაში.
ბაშკან – მინერალური წყარო.
ბაშკაფსარა [Башкафсара ბაშკაფსარა] – სათიბ-საძოვარი.
ბაშკუარა – ღელე.
ბელალა-კაი – მწვერვალი.
ბესკუა [Бескәуа ბესქუა] – კლდე.
ბესლან იდვი [Беслан идвй ბესლან იდვ] „ბესლანის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.
ბეცსარკუტა – მთა.
ბიდლუ – ღელე.
ბრაშვა – ღელე.
გვანდრა [Гәандра გვანდრა] – მთა. იხ. **გუანდრა**.
გოგუა//ლუალუა [ҟааҟаа ლოლა]- [იხ.].
გუანდრა//გვანდრა [Гәандра გვანდრა] – 1. მთა აფხაზეთის კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფ ქედზე, მდ. გვანდრისა და უჩკულანის წყალგამყოფზე. სიმაღლე – 3985 მ; 2. ღელე.
გურაფ – [Гәарҟ გვარაფ] 1. ქედი; 2. სათიბ-საძოვარი; 3. ტბა.
დადუ იქიაფთა [Даду икҟафҟа დადუ იქაფთა] – მინდორი. „ადგილი, სადაც ბაბუა ცხოვრობდა“.
დალიარ – ღელე.
დაუმ აშხა//დაუეი აშხა – მთა.
დაუეი აშხა – იხ. **დაუმ აშხა**.
დაურ – [Дәур დაურ] მთა.
დგიანოზ [Дҟаноз დგანოზ] – მთა.
დიანტვარა [Диантвара დიანტვარა] – მთა.
დიანწვიმ – მალლობი.
დომბაი-ულგენ – 1. მწვერვალი; 2. უღელტეხილი.
ელუან იკვარა „ელუანის ღელე“ (აფხ.) – ღელე. ელუანი საკუთარი სახელია.
ერცახუ [Ерцахә ერცახუ] – ქედი. იალბუზის მთის აფხაზური სახელწოდება.

ზაშირბარა – ქედი.
 ზიმ ანაარა [Зым анаара ზემ ანაარა] – მთა.
 ზიმაშ ლახვეი – მთა.
 თეიმას//ტეიმას [იხ.].
 თურქურე ნაყარარ – მთა.
 იაგიშ – მთა.
 კაპიშისტრა [Капишистра კაპიშისტრა] – მწვერვალი.
 კარდამა არკაშ [Кардама аркаш კარდამა არკაშ] – 1. ღელე; 2. მინდორი.
 კიარათა [Кьарата კარათა] – სათიბ-საძოვარი.
 კილბ იხიართა „კილბას ფერდობი, მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი.
 კორკოფალ – მთა.
 კლიჩი//ყლიჩი [Клыч ყლგჩი] [იხ.].
 კუან – მთა.
 კანაჩხ'გრ [Каначхьыр კანაჩხ'გრ] – კოდორის ხეობის მონაკვეთი. შე-
 საძღვებელია უკავშირდებოდეს ქართ. „ქვანახშირს“.
 კლუხორი//ქლუხორი [Клухор//Клыхара//Клыхэыр კლუხორ//კლგხ'რა//
 კლგხ'გრ] – იხ.
 კუარაკიაგუა – 1. ღელე; 2. ღელისპირა მინდორი.
 კუარანჯიკ – ღელე.
 ლაბა – მაღლობი.
 ლანა – მაღლობი, საძოვარი.
 ლანთია [Лантия ლანთია] – 1. სათიბი; 2. მინერალური წყარო.
 ლარ [Лар ლარ] – ტყე-საძოვარი.
 ლახთა – 1. მთა; 2. ღელე; 3. ტბა.
 ლინჩა [Лыпча ლგჩა] – მთა.
 ლუან იკვარა „ლუანის ღელე“ (აფხ.) – ღელე. ლუანი ანთროპონიმია.
 მარა – მაღლობი.
 მარიხუ [Марыха მარგხ⁰] – ღელე.
 მარუხ-ბაშ – მწვერვალი.
 მარშანიხუ [Маршанихэ მარშანიხ⁰გ] „მარშანიას მაღლობი“ (აფხ.) – მთა.
 მაქიარა [Ма́кьара მაქარა] – კლდოვანი ადგილი. აქ მოიპოვებდნენ საღვს
 ქვას – მაქურს.
 მგუაშირხუა [Мгəашьрхə мგაშ'გრხ⁰ა] – ღელე.
 მიუხუ ახიდა – მაღლობი.
 მიშხიალიც – ღელე.
 მკუარაზ – მაღლობი, ტყე.

- მსიბსთა [Мсыбста//Мысибста//Мыси҃бста მსგბსთა//მგსიბსთა//მსგფისთა]
- მთა.
- მქილფჳა ლიფსთა „მიქელბას ასულის ხეობა“ (აფხ.) – მთა.
- მცრა [Мцра მცრა] – ლელე.
- ნამენყრევი//ნაჩვალ – მთა. ქართული ტოპონიმი.
- ნაურ [Наур ნაურ] – მთა. ნაურს მამაკაცის სახელად მიიჩნევენ.
- ნაურ ახინირთა [Наур ахыцыр҃та ნაურ ახენგრთა] „ნაურის გადასასვლელი“
- ულელტეხილი.
- ნაჩვალ – იხ. ნამენყრევი.
- ნაჰარ [Нахар ნაჰარ] – მთა. „ნაჰარი მამაკაცის სახელია“.
- ოლბაქ//ულბაქ [Олнакх олбәк] – 1. მთა; 2. ლელე.
- ომარიშარა [Омаришара оმარიშარა] – ადგილი. ინფ. „ადგილი, სადაც ომარი მოკლეს. აშრა „მოკვლას“ ნიშნავს“.
- პაპიშხა [Папишхә პაპიშხა] „მღვდლის მთა“ (ან პაპბას მთა) – მთა.
- პელახბორა//ფელაყურა [Пеләкәра феләқура] – ტყე.
- ფეხუ//პეხუ [Пәхә ფეხუ] – ტყე. პეხუ მამაკაცის სახელია.
- პილენძუკ – მთა.
- პტიმ – 1. მთა; 2. ლელე.
- ჟვირგ//ჟურგია [Жәыргә ჟვგრგ] – მთა.
- ჟურგია – იხ. ჟვირგ.
- საკიან ნარზან – მინერალური წყარო.
- საფათსურამ – მთა.
- საფრიჯ//სოფრუჯუ [Софруджу//Ауарцахә со҃фру҃дәჟუ//აუარცახბ] – მთა.
- სახკუარა [Сахкәара სახკარა] – 1. ლელე; 2. გამოქვაბული.
- სიბისთა [Сыби҃ста სგბისთა] – ლელე.
- სიხჩა [Сыхча სგხჩა] – 1. ლელე; 2. მინდორი.
- სოფრუჯუ – იხ. საფრიჯ.
- სოხჩა – მალლობი.
- ტეიმას//თეიმას [იხ.] – მთა.
- ტეიხა – მთა.
- ტვიბრაშირა – 1. მთა; 2. ლელე.
- ტვიგხა – ადგილი მთაში.
- უარდა დუ – ადგილი მთაში.
- უ(ა)ტირ – გზა-გადასასვლელი.
- ულამბა – 1. მთა; 2. ლელე.
- ულბაქ – იხ. ოლბაქ.

ფალ [Фал ფალ] – მალლობი.
ფარხა – მალლობი.
ფაფია სირთა „ფაფიას ბურქნარი“ (აფხ.) – ტყე-ბურქნარი. ფაფია გვარიცაა და სახელიც.
ფარდგიალ [Фардгьал ფარდგაღალ] – ლელე.
ფეხუ – პეხუ.
ფირცხა – მალლობი.
ფისთა [аҟаҟаҟи саҟан] – მალლობი, საძოვარი.
ფიცყური//ფიცყური//ფუნყური [Ҟыцқурь//Ҟыцқурьа ფცყგურ//ფგ-ცყგრა] – ხეობა.
ფრიხა – მთა.
ფსირს – 1. მთა; 2. მწვერვალი.
ფსიკუა [Ҟысықа ფსკა] – ტყე-ბურქნარი.
ფშოუ [Ҟшоу ფშოუ] – მთა.
ქიარ//ქიარგნება [Қыаҟ//Қыачына ҟан//ҟанცნება] – სალოცავი ადგილი. ქიარბა, ქიარბაია გვარია.
ქირდუაგრა – მთა.
ქლუხორ [Клухор//Клыҳара//Клыҳыр კლუხორ//კლგხრა//კლგხგრ] – იხ. კლუხორი.
ქუაბშხა [Қааншха ҟაბშხა] – მთა.
ქუაბჩარა [Қаанчара ҟაბჩარა] – ქედი.
ქუარ იქიაფთა [Қааҟ иқыаҟта ҟარ иҟაფთა] „სადაც ქუარი ცხოვრობდა“ (აფხ.) – მინდორი.
ლუაღა [Ҟааҟа ლაღა] – მთა. იხ. გოგუა.
ყარასუ [Қарасу ყარასუ] „შავი წყალი“ (თურქ.) – გამოქვაბული.
ყარაჩი [Қарачы ყარაჩე] – ლელე.
ყლიჩ [Қлыч ყლგჩ] – 1. ქედი; 2. მდინარე. იხ. კლიჩი.
ყუარაშ [Қаараш ყარაშ] „თეთრი ლელე“ (აფხ.) – ლელე.
ყულამბა [Қаламба ყულამბა] – 1. ლელე; 2. მთა. ყულამბა გვარი იყო.
შამშხიუ – მთა.
შაპაჭ დუ — მთა. შაპაჭ მამაკაცის სახელია. დუ „დიდს“ ნიშნავს.
შიაყურან – ლელე.
შიკრერ – საძოვარი.
შოუდიდი [Шшоудыд შოუდედ] – 1. მთა; 2. ლელე.
შოულქიამთა შოუ ლქიამთა „სადაც შოუ ცხოვრობდა“ (აფხ.) – მთა.
შხაფშხა//შხაზხია ხუჭი „პატარა, ლამაზი მთა“ (აფხ.) – მთა.

შხაშკუაკუა „თეთრი მთა“ (აფხ.) – მთა.

ჩათჩა – მთა.

ჩალფაკ ზოთუ – მთა.

ჩამგუა ხუარა – მთა.

ჩამჰაკირა [Чамҭақыра ჩამჰაკერა] „ნეკერჩხლის ტყე“ (აფხ.) – ტყე.

ჩამჰა ხიბ [Чамҭа хың ჩამთა ხებ] „ნეკერჩხლნარი“ (აფხ.) – ტყე.

ჩჰალთა//ჩხალთა [Чхалҭа ჩხალთა] – მდინარე.

ჩჰალთაძიხ//ჩხალთა აძიხ [Чхалҭа азыхы ჩხალთა აძებ] – ლელე.

ჩჰაუაზ – საძოვარი.

ჩჰაფცა – მთა.

ცარგიახულირ – გზა-გადასასვლელი. ჩემი აზრით, იგივეა, რაც მეგრ. **წყარგეხვილირი** „მომწყვედი წყალი, გუბურა, მორევი“. **ცარგიახულირ** გააფხაზურებული ვარიანტია.

ჩაყია ზოთუ – ლელე. ჩამოედინება ფერდობზე.

ცჰეაუშ – მთა.

ძაგარა – ლელე.

ძირხუა [Зырхаа ძგრხა] – 1. მთა; 2. ლელე.

ჭაფარა [Ҩаҭара ჭაფარა] – ტყე.

ჭიფუგარა – მთა.

ხაგა – მალლობი.

ხალთა – ლელე.

ხას ითიფ [Хас иҭыҭ хас иთეფ] „ხასის საძოვარი“ (აფხ.) – მთა.

ხიაცკუარა//ხიაციკუარა [Хьацкәара// Хьацкәара ხააციკარა// ხააციკარა] „რცხილის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ხიდა [Хыда ხედა] – გზა-გადასასვლელი.

ხიტსა [Хыҭса ხიტსა] – ადგილი მთაში.

ხიცდარახა [Хыҭдарха ხიტდარხა] – მთა.

ხიცმახუ – ადგილი მთაში.

ხუაკიალ – მთა.

ხუარა – ლელე.

ხუარაშ – მთა.

ხუარ იხრა „ხუარის ქედი“ (აფხ.) – ქედი.

ხკუარა [Хкәара ხკუარა] „მალლობის ლელე“ (აფხ.) – ლელე და მისი ნაპირები.

ხუტია ახუ [Хәҭиа ахәы ხიტჯა ახუ] „ხუტიას მალლობი“ (აფხ.) – მთა.

ხუტია დაგუა [Хәҭиа дагәа ხიტჯა დაგუა] – მწვერვალი.

ხუტია დუ [Хәҭиа ду ხიტჯა დუ] „დიდი ხუტია“ (აფხ.) – მთა.

ხუტია ქუაცვ [Хәтия қәацә ხ⁰ტვა ქ⁰აც⁰] – მწვერვალი.

ხუტია ხუჭი [Хәтия хәычы ხ⁰ტვა ხ⁰ჭჷ] „პატარა ხუტია“ (აფხ.) – მთა.

ჯამფალ [Կჷამფალ ჯამფალ] – 1. მდინარე; 2. მთა.

ჯაჯირა//ჯაჯირ//ჯენჯერი [Կჷაჯყრა//Կჷაჯყყრ//Կჷენჯყყრა ჯაჯირა//ჯაჯყრ//ჯენჯყყრა] – მთა.

ჯგიარჯგიალ – ადგილი მთაში.

ჯენჯერი – იხ. **ჯაჯირა//ჯაჯირ**.

ჯიზარა აქუანვ – მთა.

ჯირგუ [Կჷყყრგჷ ჯგრგ⁰] – მთა.

ჯოდესკვივი – ქედი.

ჰარახუა – მთა.

ჰარუმა – მთა.

ჰასითფ „ჰასის საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ჰაჯიბეთ იხურთა [Хәჯყყბყთ იხყყრთა **ჰაჯბეჟკჰ⁰გრთა**] „სადაც ჰაჯიბეი იდგა სამწყემსავად“ (აფხ.) – საძოვარი.

§4. ოჩამჩირის რაიონი

აგუბედია [Агәы-Бедиа აგ⁰გ-ბედია]

აბახუეინა [Абахәыцә აბახ⁰გენა] – ფერდობი სატყეებუჩაოში, ბედიის მონასტერთან.

აგუბედია//გურბედია [Агәы-Бедиа აგ⁰გ-ბედია] – სოფელი მდ. ოხოჯეს მარჯვენა ნაპირას. ბედიის ცნობილი მონასტერი ამ სოფლის ტერიტორიაზეა. გუ აფხ. „გული“, აგუ-ბედია „ცენტრალური ბედია“.

აგუბედიაშ ჯიხა//ჯიხა – მონასტერი სალარნკიომ სუკის დასასრულს. ბედიის მონასტერს ეწოდება ასე. გადასცქერის ოხოჯეს ხეობასა და სოფლებს. ჯიხა აღნიშნავს ეკლესიასაც. „ჯიხაშა იბდათია ონირეშა-ვა თქუანდეს“.

აფსაშ ღაღჷ//აფსეფიშ ღაღჷ (იხ.).

აფსეფიშ ნოხორი „აფსავების ნასახლარი“ (მეგრ.). ერქვა ტუნგის პლანტაციას აფსეფიშ ღაღის ნაპირას.

აფსეფიშ ღაღჷ//აფსაშ ღაღჷ – ღელე; ოხოჯეშ ღაღის მარჯვენა შენაკადი.

აციცკუარა „ბოლოკის ღელე (აფხ.) – ღელე.

აძხიდა [Азхыда აძხგდა] „უთავო ღელე“ (აფხ.) – 1. სოფელი; 2. ღელე.

ად⁰გ [Адәы ად⁰გ] „მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

აღრა [Алра აღრა] „თხმელნარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ავგსთააცა რკარა „ემმაკების ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
არიშაა რინხართა [Арышаа рыхарта **არეშაა რენხართა**] „არშებების ნა-
სახლარი“ (აფხ.) – უბანი.
აძბაა [Aძნაა აძბაა] „ჭაობი“ (აფხ.) – ჭაობი, ჭანჭრობი.
ბახვა ვარდაიამ ტომბა//ბახვამ ტომბა (იხ.).
ბახვამ ტომბა//ბახვა ვარდაიამ ტომბა – მორევი ოხოჯეზე.
ბერეფიმ წყარი//ნაკურთხწყარი (იხ.).
ბერეფიმ წყურგილი „ბერების ცივწყარო“ (მეგრ.) – წყარო ბედიის მონას-
ტრის ქვემოთ.
ბიგვეფიმ რზენი „ბიგვაგების ვაკე“ (მეგრ.) – ვაკე ოხოჯეს მარჯვენა ნა-
პირას.
ბიდაჭიმ ტყა „ბიდაჭის ტყე“ (მეგრ.) – ტყე აფსეფიმ ღალსა და მეღტონიმ
ღალს შუა.
გამსანიია რძიხ [Гамсаниаа рзыхь **გამსანიია რძეხ**] „გამისონიას წყარო“
(აფხ.) – წყარო.
გვადიამ ტომბა „გვადიას მორევი“ (მეგრ.) – მორევი ოხოჯეზე.
გვარამია რინხართა//რინხართა „გვარამიების ნადგომი“ (აფხ.) – საძოვარი.
გოგიამ რზენი „გოგიას ვაკე“ (მეგრ.) – სახნავი ქოლეს ნაპირას.
გოგიამ ღალე „გოგიას ღელე“ (მეგრ.) – ღელე; ქოლეს მარჯვენა შენაკადი.
საზღვარი ს. პატრახუნასთან.
გოძოიამ დიხა//ჭიკომ დიხა (მეგრ.) – სახნავი ქოლეს ნაპირას.
გოხანა – უბანი.
გურბედია – იხ. **აგურბედია**.
გურგულია რინხართა „გურგულიას ნადგომი“ (აფხ.) – ნასახლარი.
ღუტუმ დიხა „ღუტუს მიწა“ (მეგრ.) – სახნავი ქოლეს ნაპირას.
ეზა მარლანხემ დიხა „ეზა მარლანიას ასულის მიწა“ (მეგრ.) – ერქვა ტუნგის
პლანტაციას ქოლეს ნაპირას.
ელიაკუარა „ელიას ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
ელაღირ [Елагыр **ელაღერ**] – ღელე.
ესტატიმ რზენი „ესტატეს ვაკე“ (მეგრ.) – სახნავი ქოლეს ნაპირას.
ეტუხუმ რზენი „ეტუხის ვაკე“ (მეგრ.) – მინდორი ქოლეს ნაპირას.
ემჭით [Емчыт **ემჭით**] „ემშების სოფელი“ (აფხ.) – უბანი. ემშების გვარი
მოსახლეობს.
ზორყანიმ ნოხორი „ზორყანის ნასახლარი“ (მეგრ.) – მინდორი ბედიის მო-
ნასტერთან.

ზორყანიშ ლალე „ზორყანის ლელე“ (მეგრ.) – ლელე; ოხოჯეს მარჯვენა შენაკადი.

თედორეშ ლალე „თედორეს ლელე“ (მეგრ.) – ლელე. მოედინება სამახარიოდან. სოფლის ცენტრს ქვემოთ ერთვის ოხოჯეს.

კაჭაბაშ დინა „კაჭაბას მინა“ (მეგრ.) – სახნავი ქოლეს ნაპირას. კაჭაბა(ვ) ა გვარია.

კორსანტელიშ ნოხორი „კორსანტელის ნასახლარი“ (მეგრ.) – მინდორი სატყეებუჩოში.

კოპიტე – სოფელი.

კუკუშ დინა „კუკუს მინა“ (მეგრ.) – სახნავი ქოლეს ნაპირას.

კუკუშ ტომბა „კუკუს მორევი“ (მეგრ.) – მორევი ქოლესა და ოხოჯის შესართავთან.

ლაბჟანია რინხართა „ლაბჟანიას ნადგომი“ (აფხ.) – ნასახლარი. შდრ. მეგრ. **ლობჟან-ია**.

ლაპუხუშ ნოხორი „ლაპუხუს ნასახლარი“ (მეგრ.) – ერქვა ტუნგის პლანტაციას აფსეფიშ ლალის ნაპირას.

მატკეფიშ წყურგილი „მატკეფების წყარო“ (მეგრ.) – წყარო სამატკაში.

მახარია რინხართა „მახარიას ნადგომი“ (აფხ.) – ნასახლარი.

მახარიაა რგხუნა [Махариаа рыхѳа **მახარიაა რგხუნა**] – ხევი პატუხუშითას აღმოსავლეთით. მახარია გვარია.

მაჯიგილართა „მაჯის ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი.

მელტონიშ ინოხონი//მელტონიშ ნოლო – ვაკე, ხევი-ტაფობი ბედიის მონატერსა და ოხოჯეს შუა.

მელტონიშ ნოლო – იხ. **მელტონიშ ინოხონი**.

მელტონიშ ლალე „მელიტონის ლელე“ (მეგრ.) – ლელე; ოხოჯეს მარჯვენა შენაკადი. გადის სატყეებუჩოდან.

მიხაშ რხენი „მიხას ვაკე“ (მეგრ.) – სახნავი ქოლეს ნაპირას.

ნაკურთხწყარი//ბერეფიშ წყარი (მეგრ.) – წყარო ბედიის მონასტრის გორის სამხრეთ კალთაზე. „წყარკურთხია დღეს აქ ჩაადგებდნენ ჯვარს და მღვდელი აკურთხებდა“.

ნაუ შაკაიაშ ტომბა „ნაუ შაკაიას მორევი“ (მეგრ.) – მორევი ოხოჯეზე.

ნაჯიხელი „ნაკოშკარი“ (მეგრ.) – უწინ კოშკი, ციხესიმაგრე მდგარა..

ნაჯიხუ [Наѳыха **ნაჯიხუ**] „ნაციხარი“ (მეგრ.) – სოფელი.

ნაჯხოუ აბაა (მეგრ.-აფხ.) – ციხე-კოშკი. ჰიბრიდული ტოპონიმი: ნაჯ(ი) ხოუ მეგრ. „ნაკოშკარი“, აბაა აფხ. „კოშკი“.

ოხოჯე „სახარე“ (მეგრ.) – 1. სოფლის უბანი; 2. მდინარე.

პეტრომ ნოხორი „პეტრეს ნასახლარი“ (მეგრ.) – სახნავი ქოლეს ნაპირას.

პეტრომ ფსორა – ხევი პეტრომ წყურგილთან. **ფსორა, ფსორო** მეგრულში „სოროს“, „ხევის“ აღნიშნავს. იგულისხმება კალაპოტი.

პეტრომ წყურგილი „პეტრეს ცივწყარო“ (მეგრ.) – წყარო ოხოჯეს მარჯვენა ნაპირას.

რინხართა [Рыхарта რგნხართა] – საძოვარი. იხ. **გვარამია რინხართა**.

საბიგვა [Сабигәо საბიგო] – დასახლებული უბანი ოხოჯეს მარჯვენა ნაპირას. ბიგვა(ვა) გვარია.

საბიგვამ რზენი „საბიგვავოს ვაკე“ (მეგრ.) – ვაკე ოხოჯეს მარჯვენა ნაპირას, მიშველის პირდაპირ.

სამახარო [Самахариа სამახარია] – დასახლებული უბანი თედომ ღალის სათავესთან. მახარია გვარია.

სამატკა [Саматкo სამატყო] – დასახლებული უბანი ცხიმურონამ ღალსა და თედორემ ღალს შუა. მატკა(ვა) გვარია.

სატყებრო – დასახლებული უბანი ბედიის მონასტერსა და ქოლეს შუა. ტყებ(უ)ჩა(ვა) გვარია.

სუბუქიფიშ ნოხორი „სუბუქიების ნასახლარი“ (მეგრ.) – საკარმიდამო სატყებუროში.

სუბუქიფიშ წყურგილი//ცემპვამ წყარი – წყარო სატყებუროში. აქ იცოდნენ „ცემპვამ ხვამა“.

სურგულანძიფიშ დიხა „სურგულანძიების მინა“ (მეგრ.) – საკარმიდამო ქოლეს ნაპირას.

ტიტუმ ტომბა „ტიტუს მორევი“ – მორევი ოხოჯეს მარჯვენა ნაპირას, საბიგვამ რზენში.

ტყაურჩა [Тқаурча//Тқәурча//Атқәадыча ტყაურჩა//ტყეცა//ატპაჯჩა] „შავი ტყე“ (მეგრ.) – ტყე.

უჩანირა [Учанира უცანვრა] „უჩანას თხილნარი“ (აფხ.) – თხილნარი.

ფიჭუოხვამე „ფიჭვის ეკლესია“ (მეგრ.) – ნაეკლესიარი. გალის რ-ნის სოფ. ნარჩეში არის ფიჭუ ერისთუმ ოხვამე — „ფიჭუ ერისთავის ეკლესია“ (?).

ფუფამ ნოხორი „ფუფას ნასახლარი“ (მეგრ.) – საძოვარი სამახაროში.

ქაცვაარკუარა [Қацаааркәара ქაცვაარკოარა] „ქაცვას ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ქოლეშ რზენფი „ქოლეს ვაკეები“ (მეგრ.) – სახნავები ქოლეს ნაპირებზე.

ლარნკია რინხართა [Нарцкьиаа рыхарта ღარნკია რგნხართა] „ღარნკიების ნადგომი“ (აფხ.) – მინდორი.

ლეჯიმ ტომბა „ლორის მორევი“ (მეგრ.) – მორევი ჯუხუს მარჯვენა ნაპირას, საბიგვამ რზენზე.

ყვებანამ ნოხორი „ყვებანას ნასახლარი“ (მეგრ.) – ტყე აბსაშლალის ნაპირას.

შირინბეი ინხართა „შირინბეის ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ჩალამათიმ დიხა „ჩალამათის მინა“ (მეგრ.) – ერქვა ტუნგის პლანტაციას ქოლელის მარჯვენა ნაპირას.

ცხიმურონამ ლაღ – ლელე; ოხოჯეს მარჯვენა შენაკადი. მოედინება ცხიმურონიდან.

ცემჰვამ წყარი//სუბუქიეფიმ წყურგილი (იხ.).

წულაიეფიმ წყურგილი „წულაიების ცივწყარო“ (მეგრ.) – წყარო სამახარიოში.

ჭიკომ დიხა//გოძოიამ დიხა (იხ.).

ხოლელი – ლელე.

ხოჯაა რინხართა „ხოჯაეების ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი.

ხუხუდის „ხუხუს წყარო“ (აფხ.) – წყარო. ხუხუ პირსახელია.

ხუხუმ წყურგილი „ხუხუს ცივწყარო“ (მეგრ.) – წყარო; თედორემ ლლის სათავე.

ჯეშაგუმ ტომბა „ჯეშაგუს მორევი“ (მეგრ.) – ნამორევალი ოხოჯეს მარჯვენა ნაპირას, საბიგვამ რზენზე.

ჯიხა//აგუბედიამ ჯიხა (იხ.).

ჯიხამ სუკი „ციხის სერი“ (მეგრ.) – ბორცვი; სალარნკიომ სუკის გაგრძელება, სადაც ბედის მონასტერი დგას.

ჯიხაიამ დიხა „ჯიხაიას მინა“ (მეგრ.) – სახნავი ქოლელის ნაპირას. ჯიხაია გვარია.

ჯიხუ [ქხხიჲ ჯგხ⁰] – ლელე.

ჰანაშვი იქიაფთა [Ханашиа икшафта **ჰანაშ⁰ იქ⁰აფთა**] „ჰანაშვის ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი. რესპ.: „ჰანაშვის გვარეულობა მთლიანად ამონყვეტილა“.

ჰაფუ – საკარმიდამო სამახარიოში.

არადუ

არადუ [Араду **არადუ**] – სოფელი. აფხ. ნიშნავს კაკალს, ე. ი. ადგილს, სადაც ოდესლაც კაკლის ხეები იდგა.

აძიქუა [Азикаа **აძიქუა**] „შავი ლელე“ (აფხ.) – ლელე. მოედინება ქ. ოჩამჩირის დასავლეთით, ჭაობნარში.

ცხენიწყარი – 1. სოფელი; 2. მდინარე.

არაკიჩი [Аракич არაკიჩ]

არაკიჩი – სოფელი. უწინდელი სახელწოდებაა **ფშია**. ვ. კვარჭია შენიშნავს: „Аракич//Аракычы – село в Очамчирском районе. Первое, т. е. Аракич, Арагич является армянской транскрипцией абхазского Аракычы, означающей «кривой (наклонный орех)», состоит из **ара** «грецкий орех» и **кычы** «кривой, наклонный)». Армяне проживают в этом селе с начала XX века“ (Кварчия, 2006: 101).

ატამარა „ატამნარი“ – უბანი.

აშითგუნ – მინდორი.

ანარძი „ჩიტების წყარო“ (აფხ.) – [Ацарзы **ანარძე**] წყარო.

დაბაყურ [Дабақыр **დაბაყურ**] – ღელე.

ქიაფშ იძლაგარა „ქაფშების (გვარია) წისქვილი“ (აფხ.) – უბანი.

არასადიხ [Арасадыхь არასადებ~]

აარა [Аара **აარა**] „ურთხელი“ (აფხ.) – ბორცვი. რესპ.: „ამ ადგილებში უწინ ურთხელი იზრდებოდა. ახლა აღარ არის“.

აბააჟო-ახოგ [Абаажә ахәы **აბააჟო ახოგ**] „ძველი კოშკის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ათარგილარა „თარბების ნასახლარი“ (აფხ.) – უბანი.

აკუაც წვახირთა – გამოქვაბული. „სადაც ხორცს ინახავდნენ. ამას ნიშნავს სახელწოდება“.

ამჭარხუ [Амчаа рхәы **ამჭარხუ**] „ამიჭების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ანიხა ხუჭი [Аныха ахычы **ანიხა ხუჭე**] „პატარა ხატი“ (აფხ.) – სამლოცველო.

აჟომჟა [Ажәмәа **აჟომჟა**] – გზა-ბილიკი. რესპ.: „სახელწოდება მიუთითებს, რომ ამ ბილიკზე ძროხები დადიოდნენ“.

არასაგუართა [Арасагәартә **არასაგუართა**] „თხილნარი“ (აფხ.) – ბუჩქნარი.

არასადიხ [Арасадыхь **არასადებ~**] „თხილის წყარო“ (აფხ.) – 1. სოფელი, სოფლის თემი; შდრ. ვ. კვარჭია: „**Арасазха (Арасадзха)** – посёлок села Хашыпсы (Хашупсе). Гагрского района (см. материалы по АТД Абх. АССР 1935 г ЦГАА, ф. 1, арх. 2238). В первой половине XIX века он являлся частью села Багрипта. После махаджирства Арасадзха (абх. Арасазха) переименовывается в Ковалевское (Церковная Ковалевкая №1 и Церковная Ковалевкая №2), а в 1948 году в груз. Ваке, «равнина». В 1922 году восстановлено исконное название Арасазха, означающее «фундуковый источник» – от араса «фундук (дерево)» и зха «источник» (Кварчия, 2006: 101); 2. წყარო.

აურის რიმა „რუსის გზა“ (აფხ.) – გზა. რესპ.: „ამ გზით რუსის ჯარს გაუვლია“.

აშიცკუარა [Ашыцквара აშეცკვარა] „ბზის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აშიცრა [Ашыцра აშეცრა] „ბზის კორომი“ (აფხ.) – ტყე-ბუჩქნარი.

აცა ზთაგილოუ [Аца зтагылоу აცა ზთაგელოუ] „სადაც სასიმინდე იდგა“ (აფხ.) – მინდორი.

აცენიჰვართა – სალოცავი ადგილი.

აცილმვა [Ацылмва აცელმვა] „სადაც ციყვები დადიოდნენ (ციყვების გზა“ (აფხ.) – მინდორი, გზა.

ანანგუარა ხუ [Ацангвара ахы ფнннгвара ახვ] „ნანების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ახურმარა [Ахырма ахвгрма] „ხურმნარი“ (აფხ.) – ტყე.

აჯაჟუ [Ацъаж ацъаж] „ძველი მუხნარი“ (აფხ.) – მალლობი.

გიარგიიხუ [Гьаргы ихы გ~არგ~ იხვ] „გიორგის მალლობი“ (აფხ.) – ბორცვი.

კაპაა რიმარდა „კაპების აღმართი“ (აფხ.) – აღმართი.

კაც ილაჰა „კაცის ლელვნარი“ (აფხ.) – მინდორი, ტყე.

ლაგულაა რიფსიძკირთა [Лагълаа рыфсыцкырџа ლაგულაა რეფსეძკერთა] – მორევი მდინარეზე. რესპ.: „ამ მორევი თევზებს იჭერდნენ ლაგვილავები“.

მიქუ არხა [Мыкв арха მექვ არხა] „მოქვის დაბლობი“ (აფხ.) – მდ. მოქვის სანაპირო.

ტყაურჩა [Ткъуча//Ткъыча//Атхъадыча ტყაურჩა//ტყეცა//ატჰვაგჩა] „შავი ტყე“ (მეგრ.) – 1. მთა; 2. ხეობა.

შამ პაჩ იძახუ „პაჩი შამბას კლდე“ (აფხ.) – კლდე.

ცაყიაკუარა [Цакъақвара ცაყ~აკვარა] „კლდის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ხაბაჯა – მთის ფერდობი. ლესპ.: „ხაბაჯა კარხალავა აქვე ახლოს ცხოვრობდა“.

ჯამლათ იურა „ჯამლეთის ორმო“ (აფხ.) – ჩავარდნილი ადგილი, ქვაბული.

ჰაჯიმაა რირხა [Хажымаа рырха ჰაჯემაა რერხა] „ხაჯიმების დაბლობი“ (აფხ.) – დაბლობი.

ჰაჯიმაა რჰაბლა [Хажымаа рхабла ჰაჯემაა რჰაბლა] „ხაჯიმების სოფელი“ (აფხ.) – უბანი.

ატიშადუ [Атышаду ატეშადუ]

აბართა – კლდე სოფ. აყვარჩაფანის საზღვართან. შემორჩენილია ციხის ნაშთი.

აბუხვინა//ზოხუინა [იხ.].

აგუშარა – ტყე არგუნკვარასა და ჩენგელია არკვარას შუა. **აგუშ** ვაზის ჯიშია.

ავგენიქაფთა – ტყე აფსთავალაში.

ათშადუ//ატიშადუ [Атышаду//Тышаду **ატგშადუ//ტგშადუ**] – [იხ.].

აპტარახუ – ბორცვი ოტაფსა და ნუჰარკვარას შუა. აქ იყო ცენტრი – კანტორა და ერქვა ატიშადუს სასოფლო საბჭო.

აპტარახუ აძმან – ტბორი აპტარახუში.

არგუნა რხუ [Арғынаа рхы **არგუნა რხუ**] – ბორცვი ოტაფის მარჯვენა ნაპირას.

არგუნკუარა [Арғынқара **არგუნკუარა**] – ღელე. ოტაფის მარჯვენა შენაკადი.

არგუნფაყ „არგუნის ტყე-ფერდობი“ (აფხ.) – ტყე ნუჰვილკვარას სათავესთან.

არგშაა რხუ [Арышаа рхы **არგშაა რხუ**] „არშბაიების ბორცვი“ (აფხ.) – ბორცვი ნუჰალკვარას მარჯვენა ნაპირას.

არშკუარა – 1. ტყე; 2. ღელე. გაედინება აპტარახუდან. ოტაფის მარჯვენა შენაკადია. არაშ იგივეა, რაც მეგრული ცვ „თელა“.

ატიშადუ//ათშადუ [Атышаду//Тышаду **ატგშადუ//ტგშადუ**] „დიდი უფსკრული, ხრამი“ (აფხ.) – სოფელი ტყვარჩელის თემში, აყვარჩაფანსა და სოფ. ნარჯხეუს შუა (აგუბედის თემი). რესპ.: „სახელწოდება უკავშირდება გარამის, ანუ კარსტული ქის არსებობას“.

(ა)ტგშადუ – კარსტული ჭა აჩარხუში.

აფსთავაფა [Афстағааа **აფსთავაფა**] – 1. სოფლის კუთხე; 2. ღელე. ოტაფის მარჯვენა შენაკადი ზემონელზე; 3. ხეობა.

აჩარხუ [Ачаархы **აჩარხუ**] – გორა ოტაფსა და ნუჰარკვარას შუა.

აცა ზთაგილოუ//აცაქვასთაგლო [Аца зтағылоу **აცა ზთაგლოუ**] – ტყე ქ. ტყვარჩელის საზღვართან. ავტოსადგურს დასცქერის.

აცაქვასთაგლო//აცაზთაგილოუ [იხ.].

ახაცვა რძიუ „მამაკაცების წყალი“ (აფხ.) – მორევი ოტაფზე.

ახურაჭარა [Ахараҭарра **ახურაჭარა**] „ხუთი კაკლის ხე“ (აფხ.) – ტყე ოტაფის მარჯვენა ნაპირას.

აჯმანწვარა//ჯიმანწვარა [Аҗманҭара **აჯმანწვარა**] [იხ.] – გორა.

აჰვარიმვა [Аҗарымҭа **აჰვარიმვა**] „ლორის გზა“ (აფხ.) – ტყე, ფერდობი აფსთავალაში.

ბართანძიარხუ – სერი არგუნკვარასა და ნუჰალკვარას შუა.

ბიშხუტი/ბიშხუტიოფ//ბეშხუტ – ფერდობი, ტყე ჯიმანწვარას მარჯვენა ნაპირას. გადასცქერის ს. აძხიდას.

ბიშხუტიოფ – იხ. **ბიშხუტი/ბეშხუტ**.

ბეშხუტ – იხ. **ბიშხუტი/ბიშხუტიოფ**.

ბოხუინა/აბუხვინა – ტყე, სერი ოტაფსა და წუჰარკვარას შუა.

გიგვაიკუარა – ლელე. ოტაფის შენაკადი.

დოგუა რხუ//დოგუოვცი [Догуаа рхы дoгoუაა რხoგ] – [იხ.].

დოგუოვცი – დასახლებული უბანი, ბორცვი. დასცქერის ქ. ტყვარჩელს დასავლეთ საზღვარზე. დოგუა გვარია.

ერასტოქამთა – ტყე აფსთაგვალაში.

ზალა იხუ [Зала ихы **ზალა იხოგ**] – გორა. დასცქერის ქ. ტყვარჩელს და საზიაროა მასთან. აყვარჩაფნიდან ესაა ერთი იმ ორ მაღალგორათაგანი.

კამჭაქაფთა – ტყე ბოხვინაში.

კესუქიქამთა – სახნავი ბართანძიარხუსთან. კესუქი საკუთარი სახელია.

ლამშანც [Ламшъацә **ლამშანც**] – ტყე აფსთაგვალაში.

მაჰვარქაფთა – ტყე აბუხვანაში. მაჰვა გვარია.

მაჰაიდ იქაფთა [Махайд ихьафъта **მაჰაიდ იქაფთა**] – ტყე აბუხვანაში.

მუსათა იქაფთა [Мысџаџа ихьафъта **მუსათა იქაფთა**] – ტყე აბუხვანაში.

მეჭეჭ ლკუარა [Мычыц лкџара **მეჭეჭ ლკუარა**] – ლელე; წუჰალკერის მარჯვენა შენაკადი.

მეჭეჭ ლქაფთა [Мычыц лкъафъта **მეჭეჭ ლქაფთა**] „მეჭეჭის ნასახლარი“ (აფხ.) – სახნავი წუჰალკერას სათავესთან.

ნარიქიქამთა – მინდორი ცვიყეკვარას ნაპირას.

ნაჰარიქაფთა [Наџар ихьафъта **ნაჰარიქაფთა**] – მინდორი ბართანძიარხუსთან.

ომარიქაფთა – ტყე აბუხვანაში.

ოტაფი [Оџаџ//Уаџаџ **ოტაფი**//**უატაფი**] – ლელე; ლალიძგას მარჯვენა შენაკადი. იწყება ნარჯხეუს საზღვართან, გორა არგუნარხუზე, და წარმოადგენს საზღვარს ს. ფოქვეშთან. ვ. კვარჭიას მოსაზრებით, «**Уаџаџ//Уаџаџ//Оџаџ** – наименование предгорного села в Очамчирском районе (ныне часть села Члоу), а также речек в селах Уаџаџ и Тџџარчал. В материалах XIX столетия встречается как **Аџаб, Аџап, Оџап**. И. Лихачев писал, что гидроним Аџаб происходит от абхазского названия рыбы, которая водится в этой реке (Лихачев И. Чиловская пещера и легенда об Абраскиле – Прометее. // Труды V-го археологического съезда в Тифлисе, 1881 г. М., 1887. ч. II. С. 247). Насколько нам известно, а абхазском языке нет слова **аџаб** для обозначения какого-либо вида рыбы, но есть слово атаџра

или атоцра, выражающее понятие «метание икры», в мегр. ოცი то же самое. Село Уатац примечательно не столько рыбами, сколько своими пещерами. Здесь находится одна из крупных карстовых пещер Абхазии – Абраскьыл ихацы. Название ее увязывается с именем героя абхазского сказания об Абраскиле (Абраскиле), который якобы привязан цепями к столбу в конце пещеры. С наличием в селе этого карстового образования связано и название поселения, а также речки Уатац акәара, вытекающая из этой же пещеры и больше известная под именем Аеҕьытызго. Последняя довольно точно переводится из абхазского И. Лихачевым как «конский навоз выносящая» (Лихачев И. Указ. раб.). В препозиции первого, т. е. Уатац, представлена основа абхазо-абазинского слова ауа, ауа-ра «пещера», «берлога», «каньон» и второе тац, из атыц «место». Уатац от Уатыц (А-уатыц) «место пещер», «пещерное место». Следует отметить, что аналогичное мнение высказывал молодой исследователь родом из этого села, ныне покойный Энвер Адлейба. Такая этимология подтверждается и тем, что р. Уатац, (левый приток р. Аалзга//Галидзга) села Ткәарчал проходит также через глубокий каньон, в особенности, в поселке Тышаду, букв. «Большая пропасть». В селе Ткәарчал названия Тышаду «Большая пропасть» и Уатац (из Уатыц) «место каньона» практически являются равнозначными названиями одного и того же места, отсюда и название речки Уатац акәара «место каньона речка». От основы ауа, ауа-ра видимо и название горы Уагырда у подошвы которой находится вход в Уатапскую пещеру Абрскьыла. Последнее, т.е. Уагырда, похоже, представляет собой трансформированную форму из Ауа ахырҭа > Уахырҭа > Уагырда «изголовье пещеры», «место головы (начала) пещеры» – от ауа «пещера» и ахырҭа «изголовье», «место головы (начала)». И, наконец, та же основа а-уа, возможно в препозиции наименования села в Гудаутском районе – Уатҭара//Отҭара – из Ауа-таҭара «пещера – провал», «пещерный каньон», где аҭаҭара «провал», «яма». Первоначально так могло называться место истока р. Мчышь, находящейся у северо-западного предела села Уатҭара. Здесь, как известно, р. Мчышь вырывается из каньонной пещеры, являющейся одной из достопримечательностей Абхазии» (Кварчия, 2006: 257-258).

ოტიანვა – 1. ღელე; ოტიანვის მარჯვენა შენაკადი; 2. გორა ჯიმანწვარასა და ნარჯხელუს შუა. **შდრ.** ვ. კვარჭიას მიერ დასახელებული პარალელური ფორმები და მისივე ეტიმოლოგია: «**Уатыиатцаа // Уатыиатцаа ахәы** – возвышенность над селом Тышаду Ткуарчальского района. Современная форма названия горы из Уата-и-иатцаа, букв. «дикая лавровишня Уата», где Уата (Уатиа, Уати) – личное имя, -и- аффикс посессива «его» и иатцаа (аиатцаа) «дикая лавровишня». Уата-и-иатцаа ахәы «гора дикой лавровишни Уатта», срав. с абазинскими топонимами

– Уата икәар «речка Уата», Уата имџа «дорога Уата», и др., а также в Абхазии – Иатџышџа, Иатџылыгыт и т. д. (см. Ионова С. Х. Абазинская топонимия, с. 220; Инал-ипа Ш. Д. Антропонимия абхазов, с. 117)» (Кварчия, 2006: 258).

საღდათ იქაფთა [Салдаџ икъаџџа **საღდათ იქაფთა**] – ტყე აფსთაგვალაში. საღდატი საკუთარი სახელია.

სერნოზ იქაფთა [Серноз икъаџџа **სერნოზ იქაფთა**] – ტყე ნუჰალკვრას ხეობაში.

ტირუღღნიზუ – დასახლებული უბანი ზალაიხუსა და ხაკუციიხუს შუა.

ფარფალია რგვლართა [Գարգალია რგылარџა **ფარფალია რგვლართა**] – მინდორი ოტაფის ნაპირას.

ფარყეივასსარა – ტყე-ფერდობი ნუჰველკვრას სათავესთან. რესპ.: „მხურე-ფიმ ოლაქალი რდღ ჯვემო“.

ფოთოქამთა – ტყე. ფოთო კაცის სახელია.

ქიარქიან [Қыарқыан ქაქან] – ღელე; არგუნკვარას მარჯვენა შენაკადი. რესპ.: „ქერქიანი იყო ტყვარჩელში მცხოვრებ მიხეილ არგუნის (დაბადებული 1894 წელს) ბაბუის ბაბუა“.

ქაფთა [Қаџџა ქაფთა] – სახნავი აპტარახუში.

ქღდრა დუ [Қыдра ду **ქღდრა დუ**] – ტყე ნუჰალკვრას ხეობაში.

ქღდრა ხუჭი [Қыдра хычы **ქღდრა ხუჭი**] – ტყე ნუჰალკვრას ხეობაში. აქედ „ჯირკი“ (აფხ.).

შღცკუარა [Шыцқара შღცқара] „ბზის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ჩენგელია რკუარა [Ченгелиа рқара **ჩენგელია რკუარა**] – ღელე; არგუნკვარას მარჯვენა შენაკადი. ჩანგელია გვარია.

ცეიკაკუარა//ცეიყეკუარა [Цеиқара ცეიқара] – (იხ.).

ცეიყეკუარა//ცეიკაკუარა – ღელე; აშღცკვარას შენაკადი. ქვავნარზე მოედინება. ა-ცეყე „სალი კლდე“ (აფხ.).

ნუჰარკვარა – ღელე.

ხაკუცვიხუ [Хакыца иахы **ხაკვცვიხუ**] – გორა; დასცქერის ქ. ტყვარჩელს. „იმ ორი გორიდან უფრო აღმოსავლეთით მდებარეობს“.

ხამშუყვაქაფთა – ტყე ხუმშუყვაიძის ნაპირზე.

ხანაკიაჭიქამთა – გორა ღალიძგის მარცხენა ნაპირას. დასცქერის ქ. ტყვარჩელს. „ჯიმანწვარას კუღია“; „ხანაკიაჭი საკუთარი სახელია. გვარად არშა ყოფილა“.

ხუმშუყვაიძე – ღელე; ნუჰაკვარას მარცხენა შენაკადი.

ხუნიკუარა – ღელე; ჩენგელიარკვარას შენაკადი. „ხუნი არშა ესახლა აქვე“.

ხუხუღიძის – წყარო; ნუჰარკურას მარცხენა ნაპირასაა.

ჯიჰანწვარა//აჯჰანწვარა [Цъмантцѡара **ჯჰანწვარა**] – 1. ღელე და ხეობა; ოტაფის მარჯვენა შენაკადი ზემონელზე. საზღვარი სოფ. აძხიდასთან. გადასცქერის აძხიდას; 2. გორა; გადასცქერის ოხოჯის სათავეს. რესპ.: „თხები ზომაზე მეტად გაძლენ, დაეცნენ და პატრონმა ყველა დახოცა“.

აფხაზური ათარა

ადლეიაა რჰაბლა [Адлеиаа рѡабла **ადლეჯაა რჰაბლა**] „ადლეიბების სოფელი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

აჯჰა რქ'იაფთა [Аѡѡа рѡѡаѡѡа **აჯჰა რქ'აფთა**] „ავიძების უბანი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

ათარა [Аѡара **ათარა**] – სოფელი. ვ. კვარჭია გვთავაზობს ვრცელ მსჯელობას ტოპონიმ „ათარის“ ისტორია-ეტიმოლოგიის შესახებ: „Аѡара (Аѡара) – известное село в Очамчирском районе, на левом берегу р. Кодор, выше с. Адзюбжа. На его северной окраине находилась Нааская переправа через р. Кодор, сюда подходила древняя подгорная дорога. В этом же районе начинались ответвления этой дороги, ведущие через Киач и Цебельду (с правобережья Кодора), на Северный Кавказ. Здесь же начало Кодорского ущелья. Все это в прошлом контролировалось крепостью Пскал. Возможно, название одной из древних путей из Абхазии на Северный Кавказ – «Даринский путь» связано с селом А-ѡара или Дранда (срав. Дар и А-ѡар-а). Известно, что с VI в. византийский чиновник Земарх шел из Алании в Византию через территорию Абазгии и Аписилии «Даринским путем», оставив «Мисимийский путь» слева. По мнению З. В. Анчабадзе «Даринский путь» проходил через Марухский перевал и ущелье р. Амткел (см. «Вопросы этно-культурной истории абхазов». С. 231) и далее, конечно, Цебельда, Наа – Дранда и Аѡара или Цебельда, Богада, Аѡара. Село Аѡара примечательна также тем, что здесь обнаружено большое количество гончарных печей времен Цебельдинской культуры. Думается, что в основе названия речки в с. Аѡара – Цшьақѡა//Цшьақѡа лежит именно основа ҳақѡа, абаз. ҳақѡ «печь». Население села, исходя из имеющейся здесь местности Аѡарба иҳъаѡѡа, увязывают название села Аѡара с фамилией Аѡарба, что, на наш взгляд, маловероятно. К. Д. Мачавариани, без какого-либо основания Аѡара переводит как «желанная» (Мачавариани, с. 119). Как нам представляется, Аѡара древнеисторическое название, в основе которого имеем абх. ѡара (ѡრა), абаз. ѡара «тара», «вместилище», «посуда». При этом мы исходим из того, что здесь, в прошлом процветало гончар-

ное производство и полное абхазское название села Аҭара ақыҭа могло означать «гончарное или тарное село» (см. Аҭсны атопонимика», с. 85, 86). Вместе с тем любопытно созвучие Аҭара с тюркским Отар «село» (Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М. 1974. С. 487-488)” (Кварчия, 2006: 107-108).

ათარა აშთა [Аҭара ашҭа аҭარა ашҭа] „ათარის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

ათარა ხუჭი [Аҭара хычы аҭარა ხуҭҭ] „პატარა ათარა“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

ათარბა იჰვისთა „თარბების ნაყანევი“ (აფხ.) – ნაყანევი.

აიუნა [Аыуна аҭუნа] – სოფლის უბანი.

აკიასა [Акыса//Кыса аҭასа//кҭаса] – მინდორი. ეს სიტყვა აფხაზურად გვიანდელს ნიშნავს, მაგრამ რა კავშირი აქვს სიტყვის მნიშვნელობას სახელდებულ ობიექტთან, გაურკვეველია.

აკიცძირთა – უბანი. ტოპონიმი მიუთითებს ადგილზე, სადაც კეცებს ამზადებდნენ, კეცები გამოიწვებოდა.

აკუარა დუ [Акуара ду аҭуара ду] „დიდი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ალზანვ [Алзацә аҭზанв] „ეული თხმელა“ (აფხ.) – მინდორი.

ალი იაბთრა „სადაც ალი თხებს მწყემსავდა“ (აფხ.) – საძოვარი.

ალმასხან ითიფ [Алмысхан иҭыф аҭმгсҭан иҭыф] „ალმასხანის საბალახო“ (აფხ.) – ერქვა საბალახოს. შემდეგ ჩაის პლანტაცია გააშენეს.

ამჟარა ახ° [Амжаара ахы аҭჟуара ах°] – ბორცვი. ტოპონიმი მიუთითებს ადგილზე, სადაც თუთის ხე დგას.

ანდგლოლუა [Андыҭалоу//Надыҭалоу//Аҭара агы аҭდгҭлолу//ნადгҭлолу// ათარა აგ°] – მინდორი.

აჟარჰართა – გორაკი. სახელწოდება მიუთითებს ადგილზე, სადაც კურდღლები ბალახობენ.

აჟშარა – ტყე.

არადუ [Араду араду] „კაკლიანი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

არაშრა [Арашра арашра] – მინდორი. აფხ. „კაკლის ჩრდილს“ ნიშნავს.

არსთაა იაშთა [Арстаа иашҭа არსთაა იაშҭа] „არისტების ველი“ (აფხ.) – ველი. არისთა გვარია. ამ გვარისკაცი აღმოსავლეთ საქართველოდან გამოქცეული ერისთავები არიან. ხიზნები გლეხებად იქცნენ.

არაცვარცართა [Арацварцарҭа არაცвартарҭа] „სანახშირე“ (აფხ.) – ფერდობი. ამ ადგილზე ნახშირის წვავდნენ, ამზადებდნენ.

არ რამვა [Ар рымва ар рҭамва] „სამხედრო გზა“ (აფხ.) – ნაგზაური.

არტვართა – მინდორი. ტოპონიმი მიუთითებს ადგილზე, სადაც ჯარი იდგა.

არლუნია რქიაფთა [Арҟәиә ркҟаҟҟа арлҟәиә რქაფთა] „არლუნების ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი.

აფრემოა რქიაფთა – მინდორი.

აკუაშცჳა [Акәашцҟа ақәшцҟа] „მტკიცე ხიდი“ (აფხ.) – ბოგირი.

ალდარა [Алдара алдарра] „ჯაგნარი“ (აფხ.) – ბუჩქნარი.

ალურა კუარა [Алұра ақара алұра ақара] – ღელე. ალურა აფხ. „აღვირია“, კუარა კი „ღელეს“ ნიშნავს. რატომ ეწოდა ეს სახელი, არ იციან.

აჩფახა – ღელე.

აძლარიქით „სოფლის ნისქვილი“ (აფხ.) – მინდორი.

ანვანაა [Аңәнаә аңәнаә] „ვაშლის მრუდე ხე“ (აფხ.) – მინდორი.

აჰვართა აზქუა „სალორია“ (აფხ.) – მინდორი.

ბათაყუა იქიაფთა [Бәтәқәә иқҟаҟҟа бәтәқәә იქაფთა] „ბათაყვას ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ბითვაა რჰვისთა [Битәәә рқәвистә ბეთәә რჰვისთა] „ბუთბების საყანე“ (აფხ.) – საყანე.

ბინაგუ იძლაგარა [Бинагә излагара бинагә იძლაგარა] „ბინაგუს ნისქვილი“ (აფხ.) – მინდორი.

ბინაგუ ნიშვინთრა [Бинагә инышәинтра бинагә ინეშვინთრა] „ბინაგუს საფლავე“ (აფხ.) – საფლავე.

გიაგარხუ [Гәгәәә рқәвистә გәგარხუ] „გეგეების ბორცვი“ (აფხ.) – ბორცვი.

დარსალია იბაყა [Дарсалиә ибәқәә დარსალია იბაყა] „დარსალიას ძეგლი“ (აფხ.) – მინდორი.

დოპუა კუარა „დოპუას ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

დოპუაქით [Допуақәә//Допуқәә//Допуқәә დოპუაქეთ//დოპუქეთ//დოპოუქეთ] „დოპუების სოფელი“ (აფხ.) – უბანი.

ეშაა რქიაფთა [Ешаә ркҟаҟҟа еშәә რქაფთა] „ეშების ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ზარდგან – მინდორი.

თანდელ-იქიაფთა [Тәндәл иқҟаҟҟа тәндәლ იქაფთა] „თანდელის (ავთანდელის აფხ. ვარიანტი) ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი.

კამბაშკუარა [Камбашкәәәра қәмбәшқәәра] „კამეჩის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

კიაჰაჰვისთა – მინდორი.

კიდრაკუარა „ფერდობის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

კიპა ირიუთა – მინდორი.

კუდრი ახიქუ [Кәдры ахықә қәдрәг әхықә] „კოდორის (მდ.) სანაპირო“ (აფხ.) – დაბლობი, მდინარისპირა ჭალა.

მანჩა იკუარა [Манча икара **მანჩა იკუარა**] „მანჩას ლელე“ (აფხ.) – ლელე.
მაჯ იჰვისთა [Маџ иџысџа **მაჯ იჰვისთა**] „მაჯის ნაყანევი“ (აფხ.) – ნაყანევი.

მხუტ იყუაყუარა „მხუტის ბუჩქნარი“ (აფხ.) – ბუჩქნარი, სახნავ-სათესი ფართობი.

ნაბჟოუ [Набжьоу **ნაბჟოუ**] – სოფელი. ათარის უწინდელი სახელწოდება. გადაერქვა 1948 წლის 3 სექტემბერს.

ნამარანი „ნამარნევი“ (მეგრ.) – დაბლობი ადგილი.

ნუშკალქამთა [Нушька лкъамџа **ნუშკალქამთა**] „ნუშკას ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი. ნუშკა ქალის სახელია.

ოთრინა – მინდორი.

პაპინ იჰვისთა [Папын иџысџа **პაპინ იჰვისთა**] „პაპინის ნაყანევი“ (აფხ.) – ნაყანევი.

უახთა იძიხ [Уахџа изыих **უახთა იძიხ**] „ვახტას წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ურაკ [Уракъ **ურაკ**] – ტყე.

ფშაქუა [Пшьақџа **ფშაქუა**] – ლელე.

ფშაყა წყარი „ფშაყას წყალი“ (მეგრ.) – ლელე. ფშაყა, ფშა-ყა, ფშია, ფშუა აქ ლელები სახელებია.

ფშია [Пшьаиа **ფშია**] – 1. ლელე; 2. სამლოცველო.

ქიჟვძა [Къижџа **ქიჟვძა**] – ლელე.

ყიბთა – მინდორი.

ჩაჩაა რაშთა [Чачаа рашџа **ჩაჩაა რაშთა**] „ჩაჩბების მინდორი“ (აფხ.) – 1. მინდორი; 2. ციხესიმაგრე.

ჩიგუ იქიაუთა „ჩიგუს ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი.

ჩურალ [Чураџ **ჩურალ**] – მინდორი.

ცარგუ – მინდორი.

ხაბიგუ იქიაფთა [Хабыгџа иқъафџа **ხაბიგუ იქიაფთა**] „ხაბიგუს ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი.

ხავა – მინდორი.

ხრინა – საბალახო.

ხურა იაბთრა „ხვიჩას სამწყემსავი ადგილი“ (აფხ.) – საბალახო.

ჯოლორია იქიაფთა „ჯოლორიას ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

აძიუბუა [Аџынџа **აძიუბუა**]

ატაშქიარა – მინდორი.

აღდარა//აღდარა აძ – ბუჩქნარი. აღდარა აფხ. „ბუჩქნარი, ჯაგრცხილიანი ადგილი“, აძ „წყარო“. შდრ. ვ. კვარჭია: „Агдарра (абх. Агдарра) – название поселка в с. Адзюбжа (Очамчирский р-н). Указывается в АТД Абх. АССР 1935 года (ЦГАА, ф. 1, оп. 2238). В 1945 году поселок Агдарра переименован в груз. Ахалдаба «Новое место» и выделен в отдельную территорию. Ныне здесь никто не проживает, и она возвращена селу Адзюбжа. - Агдарра абх. Агдарра//Агдара «Папоротниковое место (поле)» (Кварчия, 2006: 73).

აშაშლა [Ашьашла აშაშლა] – მინდორი. რესპ.: „აშაშლა აფხაზურად თეთრ სისხლს ნიშნავს, მაგრამ რა კავშირშია სახელწოდებასთან, არ ვიცით“.

აჩოუფა – მინდორი.

აძიუბუა [Азыджыа адыбуа] „წყალთაშუა“ (აფხ.) – სოფელი.

აჰვიჰვიშვარა [Ахыҭаҭшара аҭҭҭшара] – მინდორი. მსგავსი ტოპონიმი აფხაზეთში რამდენიმე ადგილასაა დამონმებული.

გულიაა რქიაფთა [Гулиаа ркҭаҭҭа გულიაა რქაფთა] „გულიების ნასახლარი“ (აფხ.) – უბანი.

გულყან//ოლაგუანა//ოლაგვანე – უბანი. გულყანი კაცის სახელია. **ლაგვანი** მეგრ. „ქვევრი“; **ოლაგვანე** „საქვევრე“.

დადია(ნი)შ ნამარანე „დადიანის ნამარნევი“ (მეგრ.) – მინდორი. ტოპონიმი იმდროინდელია, როცა მდ. კოდორამდე ტერიტორია დადიანებს ეჭირათ.

კაც [Кац კაც] – მინდორი, საბალახო. **კაც** ანთროპონიმი.

კაცირ – მინდორი. „კანირ“ აფხ. იგივეა, რაც პატარა ჩანთა (!).

კუაფ იხუ [Куаҭ ихыу კუაფ იხუ] „კუაფის ბორცვი“ – ბორცვი.

კუდრი ახიქუ [Кыдыры ахыкә кудры ахыкә] – მდ. კოდორის სანაპირო.

მალანიაა რქიაფთა [Маланиаа ркҭаҭҭа მალანიაა რქაფთა] „მალანიების ნასახლარი“ – მინდორი, საბალახო.

მარმალ-აბაა [Мармал абаа მარმალ აბაა] „მარმარილოს კოშკი“ (აფხ.) – კოშკი, ნაეკლესიარი.

მარმარისკარი – უბანი.

ნართოუ [Нартуу ნართოუ] – უბანი.

ნაფატროუ [Напартуу ნაპატროუ] – უბანი.

ოლაგვანე [Алаҭана//Олаҭана ალაგვანა//ოლაგვანა] – იხ. **გულყან//ოლაგუანა**. შდრ. ვ. კვარჭია: «Алаҭана // Ологуана (Олагвана) – местность и озерцо на морском берегу в районе устья речки Дабаҭәыр между селами Кындыҭ и Азыджыа – Цкургил (Очам. р-н). Кудрявцев пишет: «... в местности Ола-Гуана городище. Предполагается, что это развалины генуэзского города, порта и

крепости Гуэнос» (Кудрявцев, с. 36). Однако на карте 1654 года итальянского путешественника Арканджело Ламберти большая береговая торговая полоса от интересующего нас пункта до р. Муку (Moquis) обозначена Emporium Turchara. Выше этой полосы в районе современного абхазского Дѳана локализуется Tguanas с которой многие авторы увязывают Гуэнос древнегреческих авторов. Ш. Д. Инал-ипа со ссылкой на Н. Джанашиа Олагвана переводит с домыслом (с мегрельского?) как «место обжига глиняных кувшинов». (Инал-ипа. Вопросы, с.383). На наш взгляд, такая этимология малоубедительная хотя бы потому, что здесь нет никаких остатков гончарных печей, нет и глины, пригодной для гончарного производства. Местность Алагуана примечательна, прежде всего, озерцом, соединенным с морем, которое ныне то высыхает, то заполняется водой, в связи с тем, что оно заброшено. В прошлом это было очень удобным местом для стоянки и скрытия лодок и шхун. На наш взгляд, абх. Алагуана мегрелизированное Олагуана восходят к итальянскому лагуна «морской залив, отдаленный от моря песчаной косой» (Кварчия, 2006: 86-87).

ოლაგუანა – იხ. **გულყან/ოლაგვანე**.

ოჯიბინე [Оѳьбине//Аѳьбна **ოჯიბინე/აჯბნა**] – სოფელი (?).

რობ-აძი „რობის წყარო“ – წყარო.

სათამაშო [Саѳамашьа **სათამაშა**] – უბანი.

სკურჩა [Скѳырча **სკურჩა**] – ზღვისპირა სოფელი (!).

სუმჯინჯიჭყონი „სამი ძირი მუხა“ (მეგრ.) – მინდორი, სადაც იდგა მუხის სამი ხე.

ურაკი/ურეკი [Уаркьа **ურაკ**] – მინდორი.

ურეკი – იხ. **ურაკი**.

ფშია [ѳшьиа **ფშია**] – ლელე.

ფშქიარ [ѳшькьар **ფშქარ**] – ლელე.

ჩყოურ – მინდორი.

ცხუნამელი – ლელე.

წყურგილი „ციგწყარო“ (მეგრ.) – სოფელი.

ჭკადღრობე „მჭედლის ხევი“ (მეგრ.) – მინდორი.

ჯამლუარღულა [ѳამღაарღааღ **ჯამღარღალ**] – მინდორი, ლელე. შე-სადღებელია ეს იყოს მეგრ. **ჯერღვამღალღ** – ძარღვიანი (შენაკადებიანი) ლელე. მსგავსი ჰიდრონიმი დამონმებულია გალის რაიონშიც. ლესპ.: „რელე, რომლის ნაპირებზეც ხე-მცენარეთა ფესვები მოჩანს“.

ჯაჯიფანღ „ჯაჯის ფონი“ (აფხ.) – მდ. კოდორის მონაკვეთი, მდინარისპირა ჭალა-სადოვარი.

ჰვილ-აბაა – კომკი.

აძხიდა [Азхыда აძხედა]

აჟვრიშუმ სკალა//კვატამ ნახიფაზ – მინდორი.

აძაგად//გუგუმ ძაგამ წყარი – წყარო.

აძბიჟ//ტომბა – გუბე.

ახაფისარა „სადაც ქვეები ცვივა“ (აფხ.) – აღრას ტყე-ფერდობი. ჩინჩიქუა ცენს თე არდგილს.

ახაფუბუარა „ორქვასშუა“ (აფხ.) – ტყე აღრას ზემოთ.

ახიაცა ახუ [Ахыца аху] „ცხმელის სერი“ (აფხ.) – ბორცვი ოხოჯეს მარჯვენა ნაპირას. ცხიმურიშ სუკი რე.

აჰაყეთრა – ღელე; ოხოჯეს მარჯვენა შენაკადი. ჩადის ნარჯხეუდან და ჩაუდის აბგახუჭს. საზღვარი ს. აძხიდასთან.

აჰაფჟ//ძაკუმ აჰაფჟ [Ахыжы ахыфж] – კლდე აღრაში.

აჰუაყდღრფაზ – კლდე ტყვარჩელის აძხიდის საზღვართან. თი არდგიი რე, სოდეთ რეჯი ოსხაპინესენი.

გვარამიარხუ//გვარამიეფიშ სუკი [Гварамияа рхыш гварамияа рхыш] (აფხ.-მეგრ.) – ბორცვი აღრამ ლალის მარცხენა ნაპირას. ცხოვრობენ გვარამიები.

გვარამიეფიშ ნოხორი [Гварамияа рхыш //Гварамиефыш нахори гварамияа рхыш] // **გვარამიეფიშ ნახორი** „გვარამიების ნასახლარი“ (მეგრ.) – საძოვარი აღრაში.

გვარამიეფიშ სუკი – იხ. **გვარამიარხუ**.

გვარამიეფიშ წყურგელი „გვარამიების წყარო“ (მეგრ.) – წყარო საგვარამიოში.

გუგვიძაგა//გუგუმ ძაგა – მლაშე წყალი მუშლაფჰართას ქვემოთ. ძაგა — „მლაშე წყალი“.

გუგუმ ძაგა – იხ. **გუგვიძაგა**.

გუგუმ ძაგამ წყარი – იხ. **აძაგად**.

დიდქუა „დიდი ქვა“ (მეგრ.) – ბორცვი ოხოჯეს მარცხენა ნაპირას. ბორცვზე დიდი ლოდი დევს.

დიდქუამ წყურგილი „დიდქუას ცივწყარო“ (მეგრ.) – წყარო დიდქუას ტერიტორიაზე.

თარხუნა იაფთრა [Тархына иафтра ტარხუნა იაფთრა] (აფხ.-მეგრ.) – ტყე ქაცვარკვარას ხეობაში. პარალელური სახელწოდებაა **თარხუნიშ კარე**.

თარხუნიმ კარე „თარხუნის კარავი“ (მეგრ.) – მინდორი ქაცვარკვარას სათავესთან, ალრა-აშვრას გზაზე.

კვატამ ნახიფაზ – მინდორი. იხ. **აჟვრიშუამ სკალა**.

კუაკუასქირაა რქიაფთაქუა [Kəakəac̣ḳɨɪp ṛḳɨaɲṭəḳəa კუაკუასქ გრაა რქ აფთაქუა] – ტყე ოხოჯეს მარჯვენა ნაპირას.

კირიგვავე „კირის ნოლო“ (აფხ.) – ხეობა ქაცვარკვარას ზემონელზე, საგვარამიოში. კირს წვავდნენ ძველად ამ ადგილზე.

ლაშქინდარიმ კუდელი „ლაშქინდარის კუდი“ (მეგრ.) – ქედი, რომელიც ლაშქინდარიდან – ლალიძგის ხეობიდან გრძელდება ჯუხუმდე.

მელენი გვარამიეფი//ნერც-გვარამიაა (მეგრ.-აფხ.) – დასახლებული უბანი ქაცვარკვარას მარჯვენა ნაპირას.

მურამ წყურგილი/მურიძის (მეგრ.-აფხ.) – წყარო; ოხოჯეს მარცხენა შენაკადი. მურა კაცის სახელია.

მურიძის – იხ. **მურამ წყურგილი**.

მუშჰალფართა//მუშლაფჰართა – კლდე აძაგადის სათავესთან, ნარჯხეუს აღმოსავლეთ კალთაზე, სოფ. ნარჯხეუს საზღვართან. მუშჰა ქალის სახელია, რომელიც აქ კლდიდან გადამხტარა.

მუშლაფჰართა – იხ. **მუშჰალფართა**.

ნერც-გვარამიაა – იხ. **მელენი გვარამიეფი** „გალმა მცხოვრები გვარამიები“.

რეშითიმ წყურგილი „რეშითის წყარო“ (მეგრ.) – წყარო ოხოჯეს მარცხენა მხარეს. რეშითი საკუთარი სახელია.

საგვარამიო – დასახლებული უბანი ქაცვარკვარას მარჯვენა ნაპირას.

სამსონიაა რინხართა//სამსონიეფიმ ნოხორი [Самсониаа рынхартა სამსონიაა რენხართა] (აფხ.-მეგრ.) – ნასახლარები ალრაში.

სამსონიეფიმ ნოხორი „სამსონიების ნასახლარი“ (მეგრ.) – იხ. **სამსონია არინხართა**.

სამსონინხართა [Самсон инхартა სამსონ ინხართა] – ბორცვი ოხოჯის მარჯვენა ნაპირზე.

ტომბა – იხ. **აძბიჟ**.

ქაცვაა რკვარა [Kəc̣əəa ṛḳəəpa ქაცუა რკვარა] – ლეღე; ოხოჯის მარცხენა შენაკადი. სიგრძე 1,5 კმ-ია. იწყება მთისკალთიდან, საგვარამიოში. სათავესთან ესახლა მწყემსი, გვარად ქაცვაა, ქაცბა. გამრავლდა და მისი სახელი დაერქვა ადგილს.

ქაცვარკვარაახ „ქაცვარკვარასთავი“ (აფხ.) – კლდე ქაცვარკვარას სათავესთან.

ქაცვარკვარამ აბოხუ – მაღალი კლდე აღრა-აშვრას გზაზე. აბოხუ იგივეა, რაც მეგრ. ქერქე.

შაჰან იჰვისთა [Шәһан ихәыста **შაჰან იჰვსთა**] – საძოვარი ს. ნარჯხეუს საზღვართან.

(ა)ცამ ბღღერთა// (ა)ც(ვ)აშნგხა – იხ. **ხატიმ დახვენჯი** „ხატის დასასვენებელი“ (მეგრ.).

ძაკუმ აჰაფე – მღვიმე ოხოჯის მარცხენა ნაპირას, მცირე შემადღებაზე, აჰაფეში.

ხარჩილეფიმ ნოხორი „ხარჩილაფების ნასახლარი“ (მეგრ.) – საძოვარი აღრაში.

ჭაქვინხართა – საძოვარი ოხოჯეს მარჯვენა ნაპირას. ჭაქუ პირსახელია.

ხატიმ დახვენჯი// (ა)ცამ ბღღერთა// (ა)ც(ვ)აშნგხა – მინდორი.

ხაჰუსარა – მინდორი კირიგვაფეში. „ხაჰუ-სარა ჩინჩი ქუას ნიშნენსღ“.

ხეჟუკვარა – ლელე; ოხოჯეს მარცხენა შენაკადი დიდქუას ზემოთ. ახეჟუ აფხაზურო რჩინდჭუბური რე „ახეჟუ აფხაზურად ბებერი ნაბლის ხეა“.

ჯვემე ნოხორი „ძველი ნასახლარი“ (მეგრ.) – საძოვარი აღრაში.

ჯოტომ ნყურგილი „ჯოტოს ნყარო“ (მეგრ.) – ნყარო საგვარამიოში.

ახალსოფელი [Ахалсофели ახალსოფელი]

აიბიბნა [Аибыбна **აუბებნა**] „აიბების ტყე“ (აფხ.) – ტყე.

აკარლა [Акарла **აკარლა**] – მინდორი. „აკარლა“ ერთგვარი ეკლიანი მცენარეა, ბუჩქისებრი. სახელწოდება მიუთითებს ამ ადგილზე აღნიშნული მცენარის გავრცელებას.

აფშდანე [Афшдааны **აფშდანე**] „წმინდა მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი. უძველესი სალოცავი.

აქითა ჭიც „ახალი სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი. **ახალი სოფლის** არაოფიციალური აფხაზური სახელწოდებაა.

აშიცრა [Ашыцра **აშეცრა**] „ბზანარი“ (აფხ.) – მინდორი.

აშიცკუარა [Ашыцкаара **აშეცკუარა**] „ბზის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ილორი Елып//Илори ელგრ//ილორი

ილორი [Елып//Илори **ელგრ//ილორი**] – სოფელი.

სუკი [Суки//Зыдахә **სუკი//ძგდახ**] „სერი“ (მეგრ.) – სოფელი. ოხური ზღვისპირა დაბლობზე მდებარე სოფელია, ხოლო სუკი სოფლის ჩრდილოეთით, გორაკ-ბორცვიანი დასახლებაა.

კვიტოული [Квитол კიტოლ]

ააშიშთიურა [Аашышыштыдара **ააშეშთეგრა**] „მაჩვის სორო“ (აფხ.) – მინდორი.
აბააქით [Абаакыт **აბააქეთ**] – სოფელი. **აბაა** „ციხე-კომპი“, **აბააქით** „ციხის სოფელი“.

აბგიძარა [Абгызара **აბგეძარა**] „შინდნარი“ (აფხ.) – უბანი.

აიუდა – მალლობი.

აკვარეიქუა [Акварейкха **აკვარეკუა**] „შავლელე“ (აფხ.) – ლელე.

აკუარა თბაა [Аквара тбаа **აკვარა თბაა**] „ფართო ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ალაჰაშ [Алахаш **ალაჰაშ**] „თეთრი ლეღვი“ (აფხ.) – მინდორი.

ალი იბაცვრა „ალის შინდნარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ამჟაგაჟა [Амжагажаа **ამჟაგაჟა**] „თუთის ხის ტაფობი“ (აფხ.) – ტაფობი, ჩავარდნილი ადგილი, სადაც თუთის ხე იდგა.

არადუ [Араду **არადუ**] „ნიგეზნარი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

არდონა იგუჟა [Ардона игажаа **არდონა იგაჟა**] „არდონის ტაფობი“ (აფხ.) – ტაფობი. რდონის მნიშვნელობა გაურკვეველია.

აუსთაცვა „დურგლების ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

აქუანა ფშა [Ақәатәа нәшәа **აქანა ფშა**] „ლამაზი ბაღნარი“ (აფხ.) – ბაღი.

აყუარჩ [Ақарч **აყარჩ**] – მინდორი.

აჩაა რქით [Ачаа ркыт **აჩაა რქეთ**] „აჩბების სოფელი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

აჩარკუათანრა (აფხ.) – მალლობი.

აჩხაბაარა – მინდორი, საძოვარი.

აძირფხა [Азырфха **აძგრფხა**] „თბილი ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ანეჟ ახუ „ჭის მალლობი“ (აფხ.) – ბორცვი, მალლობი, სადაც ჭა იყო.

ანვასარა [Аңвасара **ანვასარა**] „მაჟალოიანი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი. გარეული ვაშლი ხარობდა.

აჯრა ახუ [Ацъра ахәы **აჯრა ახუ**] „მუხნარიანი ბორცვი“ (აფხ.) – მალლობი, ბორცვი.

ბუხუტ იძის „ბუხუტის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ბჰანა [Бзана **ბჰანა**] – 1. სოფელი კვიტოულის თემში; 2. ლელე.

გუჯუა იქიაფთა „გუჯუას ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

დოპუაქით [Допуакыт//Допукыт//Допоукыт **დოპუაქეთ//დოპუქეთ//დოპოუქეთ**] „დოპუას სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი.

დღამიშ [Дғамашь **დღამშ**] – სოფელი.

ვარდანაა რძის [Варданаа рзыхь **ვარდანაა რძხ**] „ვარდანის წყარო“ (აფხ.) – წყარო. ვარდანია გვარია.

თოუმიშ [Тоумышь თოუმეშ] – 1. სოფელი; 2. ღელე.

კვიტოული//კუტოლ [Кәтол კ'ტოლ] – სოფელი.

კუტოლ – იხ. კვიტოული.

კუტოლ აგუ [Кәтол агәы კ'ტოლ აგ'ე] „კვიტოულის გული“ (აფხ.) – სოფლის ცენტრალური უბანი.

კუტოლ ახუ [Кәтол ахәы კ'ტოლ ახ'ე] – მალლობი.

ლაგურთან [Лагәртан ლაგ'რთან] – მინდორი.

ლალუაშ [Лаҟәашь ლაგ'აშ] – ღელე.

მანჩა იკუარა [Манча икәара მანჩა იკ'არა] „მანჩას ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ნაკიოუ [Нак'оу ნაკ'ოუ] – მინდორი.

ნარიქ იძიხ [Нарыкь изыхь ნარექ' იძეხ'~] „ნარიქის წყარო“ (აფხ.) – წყარო. ნარიქი მამაკაცის სახელია.

ჟანაა რდუუ [Жанаа рдәы ჟ'ანაა რდ'ე] „ჟანავას მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი. ჟანაა, ჟანავა გვარია.

საბუაა რძიხ [Сабуаа рзыхь საბუაა რძეხ'~] – წყარო.

საბუაა რხუ [Сабуаа рхәы საბუაა რხ'ე] – მალლობი.

სამახარია [Самахариа სამახარია] – სოფლის უბანი. მახარია გვარია.

უადაბინ [Уадабын უადაბენ] – ღელე.

ქიარქიან [К'ярк'ян ქ'არქ'ან] – უბანი.

შენქერაა რჰაბლა [Шьынк'әыраа р'ახნла შენქ'ერაა რჰ'აბლა] „შინკუბების უბანი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

ჩაჩაა რხუ [Чачаа рхәы ჩ'აჩაა რხ'ე] „ჩაჩბების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ჩაჩჰარლა [Чач'арла ჩ'აჩ'არლა] – საძოვარი.

ცხვუაშ – საძოვარი.

წირყანთოუ [Цырк'антоу წერყ'ანთოუ] – მინდორი.

ჭაჭალ [Ч'а'чал ჭ'ა'ჭალ] – ტყე.

ჭოლოკუა რჰაბლა [Ч'олок'әыаа р'ახнла ჭ'ოლოკ'უაა რჰ'აბლა] „ჭოლოკაგების უბანი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

ხუაბაჭითა – მინდორი.

კინდლი [Кындын კენდელ]

აბარაყზმოუ – ბორცვი, მალლობი. ამ ბორცვზე ბერაყი „დროშა“ ყოფილა აღმართული.

აბჟინწრა ახუ „შქერის მალლობი“ (აფხ.) – ბორცვი, მალლობი.

აბშასირთა „საქარია“ (აფხ.) – სოფლის უბანი. მუღამ ქარი ქრის.

აკაკნატრა „თხილნარი“ (აფხ.) – მალლობი.

ალზანვ [Алзацә алзәнв] „ეული თხმელა“ (აფხ.) – მინდორი. არაერთგან დასტურდება ეს ტოპონიმი.

ამაჭარყვრა – მინდორი.

ანგშაფშძე [Анышаафшъшъзы ანგშაფშძე] – ლელე. „მოედინება წითელ-მინაზე“.

აჟშარა [Ажъшара აჟშარა] „თეთრი ყურძენი“ (აფხ.) – მინდორი. თეთ-რყურძინანი ვაზი ყოფილა განაშენებული.

არ ახეიბაშიზ „ნაბრძოლი, ნაომარი (ადგილი)“ (აფხ.) – მინდორი.

აუახვამაახუ [Ауахәама ахәы აუახვამაახვ] „ბორცვი, სადაც ეკლესია იდგა“ – ბორცვი. ოხვამე მეგრ. „სალოცავი, ეკლესია“ → აუახვამა (გააფხაზურებული ვარიანტი).

აქიჟვზთაურიზ „სადაც თიკანი მოკვდა“ (აფხ.) – მინდორი.

აყუარაყუა „მდინარისპირა მოსახლენი (დასახლება)“ (აფხ.) – სოფელი.

აჩალრხირა – ჭეჭყო.

აჩაშლა – ტყე.

აძხინრა [Азхыцра აძხენრა] – სოფელი. „ეს ადგილი უნინ დაჭაობებული ყოფილა“.

ანვამარა „მინდორი. გარეული ვაშლის ხეები ხარობდა.

ახივა/ახუა [Ахәаа ახაა] – სოფელი.

ახუა – იხ. ახივა.

ახუანა [Ахәанаა ახანაა] – მინდორი.

ახუოუ [Ахәоу ახოუ] – მინდორი, საბალახო.

აჯთაგილოუ „მუხნარი“ (აფხ.) – ტყე. ამჟამად გაკაფულია.

აჯიკატრა – ზღვისპირა დაბლობი. ქვა მარილს მოიპოვებდნენ.

აჰაჭჭაზთაგილოუ „პანტიანი“ (აფხ.) – ჯაგნარი.

აჰვიჰვიკირა [Аҳыҟақыра აჰვიჰვიკრა] „მტრედების დასაჭერი (ადგილი)“ (აფხ.) – მინდორი.

ბლაბა რტვი [Блаба ртәы ბლა რტვ] „ბლაბების მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი. ბლაბა გვარია.

გიდ იძიხ [Гыд изыхь გიდ იძვხ] „გიდის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

გუაგია რხუ [Гәагыаа рхәы გუაგია რხვ] „გოგიას მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

დაუთია [Дауҟиа დაუთია] – მინდორი. დაუთია, დავითაია გვარია.

თოუმეშ [Тоумышь თოუმეშ] – ლელე.

თოუმეშ არხა – მინდორი.

კინდლი [Киндын კვდღლ] – სოფელი შავიზღვისპირა დაბლობზე. თემის ცენტრი (სოფლები: ახივია, ლეფონა). ზ. დ. 40 მ, ოჩამჩირიდან 20 კმ, ტამიშიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგური) – 2 კმ. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ.

კოლონია რქიაფთა „კოლონიების ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი. კოლონია გვარია.

ლაკუატა რხუ – მალლობი. ლაკუატავა გვარია.

ლაფანი//ლეფონა//ნარციცი – სოფელი. დაკავშირებულია მცენარის სახელწოდებასთან.

ლეფონა – იხ. **ლაფანი//ნარციცი**.

ლალუამ [Лалуам ლაგამ] – ლელე.

მათეი იძიხ [Матеи изых მათეი იძგზ] „მათეს წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ნარციცი – იხ. **ლაფანი//ლეფონა**.

ოფარახია [Опарахья//Оупарахь ოპარახა//ოუპარახა] – მინდორი.

ურაკი [Уракт ურაკ] – მინდორი.

ფშხანყარი (აფხ.-მეგრ.) – ლელე.

ქიჟჟა [Кыжжа//Кыжжы ქეჟჟა//ქეჟჟგ] „თიკნის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ქუაქუნანა იზნა „ქვაქვანას ტყე“ (აფხ.) – ტყე. ქვაქვანა სახელია.

ქუაქუნანია იკუარა „ქვაქვანას ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ქუთ იყუდირთა „ქუთის ნალობიევი“ (აფხ.) – მინდორი.

ჩალუალა იძიხ „ჩალუალას წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ციქ იმლიშრა [Цыкх имлышра ცგკ იმლშრა] „ციქის ეკლიანი (ადგილი)“ (აფხ.) – მინდორი.

ჭაშა [Чаша ჭაშა] – ლელე.

ხაპარა იკუარა [Хапара икәара ხაპარა იკარა] „ხაპარას ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ხახულია – [Хәхәлиа ხახლია] მინდორი.

ხინტფჟა ეთქიალინხართა „სადაც ხინთიბას ქალი ლოცულობდა“ (აფხ.) – მინდორი.

ხოჭავა ინვა „ხოჭავას ვაშლი“ (აფხ.) – მინდორი. ვაშლის ხე მდგარა უნინ.

ჯიკრაა რბაგირ [Кыкраа рбагыр ჯგკრაა რბაგერ] „ჯიკირბების ბოგირი“ (აფხ.) – ნამეწყრი ადგილი.

ახალი კინდლი [Киндлын ҫыс кендлҫ ҫӳгц]

ახალი კინდლი [Киндлын ҫыс кендлҫ ҫӳгц] – სოფელი ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტში, შავიზღვისპირა დაბლობზე.

აბსაა რქიაფთა „აბსაგების ნასახლარი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

აკიცძირთა „ადგილი, სადაც კეცებს ამზადებენ“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

ალზანვ [Алзацә алзәнв] – მინდორი.

აყალჩაა დახირშიზ „სადაც ყალიჩავა მოკლეს“ (აფხ.) – მინდორი.

ბერზენ იქიაფთა [Берзен икѳаѳта ბერზენ იქაფთა] „ბერძენების ნასახლარი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

გუდა იაბთრა „სადაც გუდა მწყემსავდა ნახირს“ (აფხ.) – საძოვარი.

გუნაა [Ғәһнаа гӳнаа] – მინდორი ახალ კინდლში.

ლაზთან – მინდორი ახალ კინდლში.

ოლაგუანა – სოფლის უბანი. ლაგვანი მეგრ. „ქვევრი“ → ოლაგვანე „საქვევრე“ → ოლაგუანა „საქვევრე“.

საძიდა იაბთრა „საძიდას ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი.

ფერიზაა რააბთრა „ფეიზას ნამწყემსარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ფშია [Ғшһаа ფშჳა] – მინდორი ახალ კინდლში.

ჩაკიარ იაბთრა [Чакьар иабтра ჩაკარ აბთრა] „ჩექერის ნამწყემსარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ხუარნკია რქიაფთრა [Хәарцкһаа ркѳаѳта ხარცკია რქაფთა] „ხვარნკიას ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი.

ჯაბუაა რხუ [Цьабуаа рхәы ჯაბუაა რხუ] „ჯაბუების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ჯირგა იქიაფთა „ჯირგის ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი.

გუფი [Ғәһы гӳფ]

მდებარეობს ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტში, სამურზაყანოს დაბლობზე, მდ. ლალიძგის მარჯვენა ნაპირას. თემის ცენტრი (სოფლები: აგვავერა, აკვასკია, აჯამფაზრა, ზეგანი, ფადგუ, ჩანვექითი. ზ. დ. – 170 მ. ოჩამჩირეს დაშორებულია 14 კმ-ით (ქსე, II, 1977: 320). ისტორიული სოფელია. იხსენიება 1621 წელს, **გუფუს** ფორმით (ქსდ, III, 1970: 433). 1876 წლის მონაცემებით სოფელში მოსახლეობის რაოდენობაა 1423 სული, 1989 წლის მონაცემებით – 345, ხოლო 2011 წლის მონაცემებით – 818 სული. 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ (Кавказский календарь, 1885: 216). შემორჩენილია

შუა საუკუნეების დარბაზული ეკლესიის ნახევარწრიული აფსიდი. სოფლის მიდამოებში კარსტული მღვიმეებია.

აბააჟე ახე [Абаажа ахәы **აბააჟე ახე**] „ძველი კოშკის ბორცვი“ (აფხ.) – ბორცვი.

აბაცხუ [Абыцәхәы **აბგჩხე**] „შინდის ბორცვი“ (აფხ.) – ბორცვი.

აბახუ აძიხ [Абахә азыхь **აბახე აძგხ**] „კლდის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

აბღჯვარა – მინდორი.

აკარდამა [Акардама **აკარდამა**] – სოფლის უბანი.

აკანვარა [Акацәара **აკანვარა**] „ზეგანი“ (აფხ.) – ზეგანი, შემალლება.

ალაკუმჰარა [Алакәымҭара **ალაკუმჰარა**] „ხეჭრელი“ (აფხ.) – ბუჩქნარი.

ალარნხირთა – სოფლის უბანი.

ალზანვ [Алзәә **ალზანვ**] „ეული თხმელა“ (აფხ.) – მინდორი.

ალრა [Алра **ალრა**] „თხმელნარი“ (აფხ.) – ტყე.

ალხას იკვარა [Алхас икәара//Лхас икәара **ალხას იკვარა //ლახას იკვარა**] „ალხასის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ანჭარა [Анчара **ანჭარა**] – მინდორი.

აჟარა [Ажара **აჟარა**] „იფნარი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

არაგუაურა – ტაფობი. სახელწოდება მიუთითებს ადგილზე, სადაც თხილი იზრდება.

არანაა აბაჟე „არინების ძველი კოშკი“ (აფხ.) – კოშკი, სიმაგრე.

არაჟპარა – მინდორი.

არასაჟე – ბუჩქნარი, გვიმრიანი.

არაშრა [Арашра **არაშრა**] „თელნარი“ (აფხ.) – მალლობი.

არხა [Арха **არხა**] „სწორი ადგილი“ (აფხ.) – მინდორი.

აურღს რდღ „რუსის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი. „აფხაზეთის უკანასკნელი მთავარი მიხეილ შარვაშიძე სოფელ გუფში დაუტყვევებია რუსის ჯარს, რომელიც ამ მინდორზე ყოფილა დაბანაკებული“.

აფსთა [Апсҭә **აფსთა**] „ხეობა“ (აფხ.) – მდ. ლალიძგის ხეობა.

ალუცარა [Алҭцара **ალუცარა**] – მალლობი. სახელწოდება მიუთითებს ადგილზე, სადაც ფიცრებს ამზადებდნენ.

აშაა რგაჟა [Ашәә рҭәәә **აშაა რგაჟა**] „აშუების ტაფობი“ (აფხ.) – ქვაბური, ტაფობი.

აშიცრა „ბზანარი“ (აფხ.) – ტყე.

აძიქვა [Азыкәа **აძიქვა**] „შავი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აძლაგარა ზთაგილოუ [Азлагара зҭагылоу **აძლაგარა ზთაგილოუ**] „სადაც ნისქვილი დგას“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

აძმას ახუ [Азмах ахәы **აძმას ახუგ**] „ჭაობიანი მალლობი“ (აფხ.) – ბორცვი.
ანანგარა [Ацангәара **ანანგარა**] – მინდორი.
ახიბლარა [Ахыблаара **ახებლარა**] „ნახანძრალი ტყე“ (აფხ.) – ტყე.
ახურმარა [Ахәырмаара **ახურმარა**] – ბურქნარი. „წვრილი, შავი, ველური ხურმა იზრდება“.

აჯაჟუ იზთაგილოუ [Ацъажә зтагылоу **აჯაჟუ ზთაგლოუ**] „სადაც ბებერი მუხა იდგა“ (აფხ.) – მინდორი.

აჯსარკია – მინდორი.

აჰა ხუჭი [Аха хәычы **აჰა ხუჭე**] „პატარა მსხალი“ (აფხ.) – ბურქნარი.

აჰ იაშთა [Ах иашта **აჰ ჯაშთა**] „მეფის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

აჰ ინიჰვართა [Ах иныҳәарта **აჰ ინგჰართა**] „სადაც მეფე ლოცულობდა“ (აფხ.) – მინდორი.

აჰ იძიხ [Ах изыых **აჰ იძეხ**] „მეფის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ბაგათელია რიხუნა [Багәтелиаа рыхәца **ბაგათელია რეხუნა**] „ბაგათელიების სოფელი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

ბლასკირაა რინხართა [Бласкыраа рыхарта **ბლასკირაა რენხართა**] – სოფლის უბანი. ცხოვრობენ ბულისკირიები. ბულისკირია (მეგრ.) → ბრისკილ, აბრსკილ (აფხ.).

გიდ იკუარა [Гыд икәара **გიდ იკუარა**] „გიდის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

გუფ აგუ [Гәыпг агәы **გუფ აგუ**] „გუფის გული“ (აფხ.) – სოფელი.

დაჩიაა რხუ [Дачиаа рхәы **დაჩიაა რხუ**] „დოჩიას ბორცვი“ (აფხ.) – ბორცვი.

დაჭკუარა „ჯაჭვის ღელე“ (აფხ.) – ღელე. ჯაჭვი → დაჭვი (აფხ.).

ზაგანი/ზეგანი [Заган//Зегани **ზაგან//ზეგანი**] – სოფელი გუფის თემში, აფხაზეთის ბორცვიან მთისწინეთში, ზ. დ. 140 მ-ზე ოჩამჩირიდან 13 კმ-ია. 1989 წლის მონაცემებით სოფელში მცხოვრებთა რაოდენობაა 359 სული. ისტორიული სახელწოდებაა. წყაროებში პირველად მოხსენიებულია XVII ს-ში „ზეგანის“ სახელწოდებით. შემორჩენილია ქვით კირდულაზე აგებული შუა საუკუნეების დარბაზული ტიპის, ძლიერ დაზიანებული ეკლესია. სოფელი ზეგანის სახელწოდებით საქართველოში რამდენიმეა. ზეგანი აღნიშნავს ვრცელ, მოსწორებულ და ამალღებულ ადგილს.

ზეგანი – სოფელი. იხ. **ზაგანი**.

კაკა იხუ [Кака ихәы **კაკა იხუ**] „კაკას ბორცვი“ (აფხ.) – მალლობი.

კაკუ იკვარა [Кәкә икәара **კაკუ იკუარა**] „კაკუს ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

კუაჯუ იჰაფი [Кәацъ ихәфы **კუაჯუ იჰაფე**] „კუაჯის გამოქვაბული“ (აფხ.) – გამოქვაბული.

- ლაზარია რხუ** [Лазариаа рхәы **ლაზარიაა რხოგ**] „ლაზარიას მალლობი“ (აფხ.) – ბორცვი.
- ლოუ იქიაფთა** „ლოუს ნასახლარი“ (აფხ.) – ნასახლარი.
- მარუშა ლჰაფი** „მარუშას გამოქვაბული“ (აფხ.) – გამოქვაბული. მარუშა ქალის სახელია.
- მაქიაზთოუ** [Мақһазтоу **მაქაზთოუ**] – ღელე.
- მსოუსთ იძის** „მსოუსის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
- პაპანწყვილი//პაპანწყურჯ** [Папанцқыр **პაპანწყურჯ**] – ტბა.
- პაპანწყურ** [Папанцқыр **პაპანწყურ**] – ტბა. იხ. **პაპანწყვილი**.
- ჟორაბ** – მინდორი.
- ურთა** [Урта **ურთა**] – 1. სოფლის უბანი; 2. გორაკი.
- ფათრაზ** – მინდორი.
- შამაა რნგშენთრა** [Шамаа рнышәынтра **შამაა რნგშენთრა**] „შამებების სა-საფლაო“ (აფხ.) – მინდორი.
- ხინტვაა რკუარა** [Хынтәаа рқара **ხენტვაა რკუარა**] „ხინტვას ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
- ხუნტუა რხუ** „ხუნტუას მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი. ხუნტუა გვარია.
- ჯაყულარ** – სოფლის უბანი.
- ჯინხა** [Цыиха **ჯინხა**] „ციხე“ (მეგრ.) – ციხე-კოშკი.

თხინა [Тхыина თხენა]

სოფელი ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტში, კოდორის ქედის სამხრეთი კალთისძირას, მდ. მოქვის მარჯვენა ნაპირას, ზ. დ. 130 მ-ზე ოჩამჩირეს დაშორებულია 25 კმ-ით. თემის ცენტრი (სოფლები: თხინა, აბააჟვახუ, ახივაა) (ქსე, V, 1980: 33). სოფლის მიდამოებშია უხვი ნალვენთი წარმონაქმნებით გამორჩეული თხინის, თხისა და ხის ღარისთავის მღვიმეები.

აბყულზთოუ//აბყულძის [Абқулызтоу **აბყულძის**] – წყარო. აბყულ არის ცილინდრული ფორმის, ხისგან საგანგებოდ დამზადებული ჭურჭელი ფქვილის შესანახად, ან რძის, მანვნის ჩასასხმელად, ე. წ. ბუყუნის, ბუყინის, ბურნენის (მეგრ.). აფხაზურში მისი შესატყვისია აბშრა. სახელწოდება მიუთითებს, რომ აქ ჩაღრმავებული ადგილია და წყალი დგას.

აბყულძის – წყარო. იხ. **აბყულზთოუ**.

აბჰაადღე „ქლიავის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

აგუუა [Агуга **აგუა**] – სოფლის ცენტრალური ადგილი. აგუ აფხ. „გული“, „შუა“ .

აკარდამა [Акардама აკარდამა] „აკლდამა“ (მეგრ.) – მინდორი.
აკირახუ „კირქვიანი გორა“ (აფხ.) – გორაკბორცვიანი ადგილი.
აკუარაჭჭა [Акуараццха აკუარაჭჭა] „მცირე ლელე“ (აფხ.-მეგრ.) – მინდორი.
ჭიჭა, ჭიჭე მეგრ. „პატარა, მცირე“.
ანჭარა [Анцара ანჭარა] – მინდორი.
აპრასკიარა ახუ [Апраскьиара ахы აპრასქარა ახუგ] – მალლობი. პურასკია მეგრ. მცენარეა ერთგვარი, პრასი.
არაგუავია [Арагваа арагваа] „ფულუროიანი კაკლის ხე“ (აფხ.) – მინდორი.
აქსმა ირხა „აქსმას მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.
აჩანთრა [Ачантра აჩანთრა] „საცხენე“ (აფხ.) – მინდორი.
აძბაა [Азбаа აძბაა] „ჭაობი“ (აფხ.) – ჭაობი, ლელე.
აძინრა ანაარა – ფერდობი.
ანანგუარა [Ацангваара ანანგუარა] – 1. სოფლის უბანი; 2. ძველი სიმაგრე.
ანინზბააჟუ [Ацаныцбнаажо ანინზბააჟუ] – მინდორი.
ახუაა [Ахгаа//Чан игаара ახააა//ჭან იგუარა] – მალლობი. ნიშნავს: „მალლობზე მცხოვრებნი“.
ახუნა ძიხ „ახუნის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
ახიარა ახუ [Ахыара ахы ახარა ახუგ] „ნაბლის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.
ახიაცა ძიხ [Ахыаца зыхы ახაცა ძიხ] „რცხილის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
ახუ დუ [Ахә ду ახუ დუ] „დიდი მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.
ბიგუაა რკუარა [Биггаа рквара ბიგუაა რკუარა] „ბიგვავების ლელე“ (აფხ.) – ლელე.
ბედუკ [Бедыгә бедгә] – მთა.
გიანარაა რკუარა „გიანარას ლელე“ (აფხ.) – ლელე. შესაძლებელია გიანარა გვარი ყოფილიყო.
გიარგი იხუ [Гьаргь ихы გარგ იხუგ] „გიორგის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.
დად იჰვისთა „მამის ნაყანევი“ (აფხ.) – სახნავი.
დრაკუ იძიხ „დრაკუს წყარო“ (აფხ.) – წყარო.
ზანა ლძიხ „ზანას წყარო“ (აფხ.) – წყარო. ზანა ქალის სახელია.
თხინა [Тхына თხინა] – სოფელი, თემის ცენტრი.
კაკუ იკვარა [Какә иквара კაკუ იკუარა] – წყარო.
კარჟიალა – მინდორი, საბალახო.
კიალურა იგილართა „კიალურას სამწყემსავი“ (აფხ.) – მინდორი.
ლაა რკუარა „ლაას ლელე“ (აფხ.) – ლელე. ლაა შესაძლოა გვარი იყოს.
ლამკიც არხა [Ламкыц арха ლამკიც არხა] – მინდორი.

მარშანაა რირხა [Маршаная рырха **მარშანაა რგრხა**] „მარშანიების მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

მშოგმვა [Мшәымда **მშოგმვა**] „დათვის გზა“ (აფხ.) – გორა.

ოტაფ//ოტაპი//უატაფ [Отаф//Уатаф **ოტაფ//უატაფ**] – ლელე.

ოტაპი – იხ. **ოტაფ//უატაფ**.

ტასკუა ლქიაფთა „ტასკუას ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი. XIX ს-ში თურქეთში გადახვეწის დროს უპატრონოდ დარჩენილი ადგილებია.

უატაფ – იხ. **ოტაფ//ოტაპი**.

ქაშე იგილართა „ქაშეებს ნამწყემსარი“ (აფხ.) – საბალახო.

შამან იბახუ „შამანის კლდე“ (აფხ.) – კლდე.

ციბაა რკუარა [Цыбаа ркәара **ციბაა რკუარა**] „ციბების ლელე“ (აფხ.) – ლელე. ციბა გვარია.

ხინთვაა რქიაფთა [Хынтәаа ркьафтә **ხინთვაა რქაფთა**] „ხინთების ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

კოჩარა [Кәачара **კაჩარა**]

კოჩარა//ქოჩარა [Кәачара **კაჩარა**] – სოფელი. უკავშირებენ კაცის სახელს – კოჩას. ამ სოფელში აფხაზური მოსახლეობა თითქმის არ იყო. შემდეგ ჩამოსახლებულებმა არ იციან სახელწოდებანი და ადგილებს საზოგადო სახელებით (მაგალითად, ლელე, მთა) მოიხსენიებენ.

ქოჩარა – იხ. **კოჩარა**.

მოქვი [Мыкә **მეკე**]

აარა ახუ [Аара ахы **აარა ახე**] „ურთხლიანი ბორცვი“ (აფხ.) – ბორცვი.

აბააჟე ახუ [Абаажә ахы **აბააჟე ახე**] – ბორცვი, მალლობი. ძველი ციხე-სიმაგრის ნაშთი სოფ. თხინას საზღვართან.

აბაართა აკუარა [Абаартә акаара **აბაართა აკუარა**] – ლელე, ჭანჭრობი.

აბატორა – ლელე და მისი ნაპირები.

აბირკ-ახუ – მალლობი.

აბლაციმკირა [Абнәацымкыра **აბლაციმკირა**] „ძნელად გასავლელი ადგილი“ (აფხ.) – მინდორი.

ადიან იქიაფთა „დადიანის ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი. ისტორიული წყაროებით დადგენილი ფაქტია, რომ დადიანს XVII საუკუნეში სასახლე ჰქონდა მოქვეში, მორკულაში.

ავღსთაა [Авгстаа **ავღსთაა**] „ეშმაკი“ (აფხ.) – ადგილი.

აფუტუშკარა – ღელე.

აკუარეიქუა [Ақуарейқа ақуарейқуа] „შავი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ალაზთაფსიზ „ორმო, სადაც ძალი ჩაკვდა“ (აფხ.) – ჩალრმავებული ადგილი.

ალაჰამ აბაა „ლეღვიანი კოშკი“ (აფხ.) – ძველი კოშკი სოფ. მერკულაში. კოშკის კედლებზე ლეღვის ხეა ამოსული.

ალგიდ [Алгыт **ალგეთ**] – ჩალრმავებული ადგილი. ალგიდი ნიშნავს ადგილს, სადაც უშტოო თხმელის ხე იდგა. ამასთანავე, ალგიდს უწოდებენ კარსტულ, ძაბრისებრ ჩალრმავებას. ვ. კვარჭიას მსჯელობით: „**Алгыд//Алгыт//Лгыт** – многократно встречающийся в Абхазии топоним: Алгыд-қәа в районе г. Ткуарчал (в пос. Ақәудымжәы), Алгыд (Алгыт) ағәаға в с. Мырқәыла, Алгыт//Лгыт в селах Бармышь, Жәандрыцъшь, Лыхны, выше с. Хәәц. - Алгыт (иногда алгыд) в абхазском языке означает «провальное место», «воронка». Как географический термин он скорее всего заимствован из иранских (вероятнее из осетинского) языков, срав. осетинское лагат «пещера», «пропасть» (Коков Дж. Адыгская (черкесская) топонимия. С. 94)“ (Кварчия, 2006: 88).

ალხას-იკუარა [Алхас иқәара//Лхас иқәара **ალხას იკუარა//ლხას იკუარა**] „ალხასის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ანიხა ხუჭი [Аныха хәычы **ანეხა ხუჭუ**] „პატარა ხატი, პატარა სალოცავი“ (აფხ.) – სალოცავი ადგილი.

აჟარა [Ажара **აჟარა**] „იფნარი“ (აფხ.) – ტყე.

აჟვიტ ოჩამჩირა [Ажәытә Очамчыра **აჟვიტ ოჩამჩირა**] „ძველი ოჩამჩირე“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

არასადიხ [Арасадыхь **არასადეხ**] „თხილის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

არაცხურიშ [Арацхәрышь **არაცხურეშ**] – მინდორი.

არხა არა „საძოვარი მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

არჰვირთა „საძოვარი ადგილი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ატამა ზთაგილოუ „სადაც ატმის ხე იდგა“ (აფხ.) – მინდორი.

აშიცკუარა [Ашыцқәара **აშეცკუარა**] „ბზის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აჩაფარა [Ачафара **აჩაფარა**] – მინდორი.

აჩერუერთა [Ачырәырта **აჩერგერთა**] – მინდორი, სადაც ცხენებს აჭენებდნენ.

აძგიაჟ [Азыгъажь **აძგეჟ**] „მრგვალი გუბე“ (აფხ.) – გუბე.

აძვადა – ღელე. მდინარეს სათავესთან ერთვის.

აძიქუა [Азықәа **აძიქუა**] „შავი წყალი/ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ანანგუარა [Ацангәара **ანანგ^აარა**] – ძველისძველი სიმაგრე. გამოიყენებდნენ საქონლის დასამწყვდევადა.

ანან-კუარა – ლელე. „ლილიპუტების ლელედ“ განმარტავენ.

ანლაფშაქუა – ტყე. „აძლაფშაქუა“ აღნიშნავს ადგილს, სადაც ლამაზი ხეები იდგა.

აჭაფარა [Аҭаҭара **აჭ^ააფარა**] – მინდორი. აფხაზურად აღნიშნავს ჩიხს.

აჭიძგარა – ფერდობი, ფლატე, დამენყრილი ადგილი.

ახაჰვიმვა [Ахаҭәмва **ახაჰ^ამვა**] – მინდორი. აქ გადიოდა ქვიანი გზა.

ახუნანა [Ахәнаа **ახ^ანანა**] – დამრეცფერდობიანი გორაკი.

ახუნლაჩრა – ტყიანი ადგილი. ტოპონიმი მიუთითებს, რომ ამ ადგილზე უნინ ხშირი ტყე იყო.

აჯაჟუ [Аҭҭаҭә **აჯაჟ^ა**] „ბებერი მუხა“ (აფხ.) – ბორცვი.

აჯირ-იკუარა „აჯირის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

აჯ ჯაყუა – მინდორი. სანახევროდ მოჭრილ მუხას ნიშნავს.

აჭვინთკარ იკუარა [Аҭәынҭқар **იკәара აჭ^ავინთკარ იკ^აარა**] „ხელმწიფის ლელე“ (აფხ.) – ლელე. სახელწოდება მომდინარეობს თურქ. ხონთქარი-დან.

აჭვიჰკირა [Аҭәыҭәкыра **აჭ^ავიჰ^აკირა**] „მტრედების დასაჭერი (ადგილი)“ (აფხ.) – მინდორი.

აჭფაუ – ხრამი, ფლატე.

ბიძიმჟვარა „ბიძის ბჟოლოვანი“ (აფხ.) – მინდორი. ბიძი პირსახელია.

გიზმალ იკუარა [Гызмал **იკәара გიზ^ამალ იკ^აარა**] „გიზმალის (ემშაკის) ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

გუნია რგუაუარა [Гәниаа ргәаара **გ^ანიაა რგ^აუარა**] „გუნიების ტაფობი“ (აფხ.) — ტაფობი.

დარიხან ლფან [Дарихан лҭәан **დარიხან ლ^აფან**] „დარიხანის ფონი“ (აფხ.) – ფონი. დარიხანი ქალის სახელია.

დავან აღდარა [Дәәан аҭдарра **დავან აღ^ადარა**] „გვიმრიანი“ – მინდორი.

დაბ [Дәәб **და^აბ**] – მდინარე; მოქვის შენაკადი. შდრ. ვ. კვარჭია: „**Дәәб** (Дуаб, Дваб) – правый приток реки Мықә (Мыку), от него **Дәәб аҭста** «Дуабское ущелье», **Дәәбшьа** «Гора Дуаб». С абхазским гидронимом Дәәб представляется родственным и название реки Дооб (согласно Хан-Гирея-Доба, а Люлье – Добб) или совр. адыг. р. Дыуаб, впадающая в Цемесскую бухту в пос. Кабардинка (см. Меретуков К. Х. Адыгейский топонимический словарь, с. 66). Трудно сказать, происходит ли гидроним от родового имени Дәәб (Даб), Дооб, срав. с именем шапсугского рода Добо-х отрасли Кобле (Люлье, с. 20) или же имеет отношение к персидскому доаб «место слияния двух рек», «двуречье» (Э. М. Мурзаев. Словарь

народных географических терминов, с. 193). Б. Г. Джонуа считает, что абхазское **Дэаб** – явно одного корня с древнеиндийским **Дуаб** «двуречье» (Б. Г. Джонуа. Заимствованная лексика абхазского языка, с. 41). В. И. Ворошилов **Дооб** сближает с названием р. **Догуаб** (правый приток р. Пшады). Он допускает, что **Дооб** – это стянутая форма от **Догуаб** «долина (местность) рода Догуа» (Ворошилов В. И. Указ. раб., с. 112). Думается, что этому противоречит существование и в Абхазии гидронима **Дэаб (Добн)**» (Кварчия, 2006: 167-168).

ზაგან აბაჟუ „ზაგანის ციხე-კოში“ (აფხ.) – ციხე-კოშკი ზაგანში.

ზაგან იკუარა [Заган икаара **ზაგან იკუარა**] „ზაგანის ღელე“ (აფხ.) – ღელე. ზაგანი მომდინარეობს ქართ. ზეგანი-დან. შდრ. მეგრ. **ზაგუ/ზაგან**.

ზაგან იხუ [Заган ихәы **ზაგან იხუგ**] „ზაგანის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

თაღყან – მინდორი. თაღყანი ანთროპონიმია.

თიყუა იკუარა [Тыкәа икаара **თყუა იკუარა**] „თიყვას ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

კაკუ იმვა „კაკუს გზა“ (აფხ.) – გზა.

კაკუმვა აბაჟუ – ძველი ციხე-კოშკი კაკუს გზაზე.

კაჭულ იდგილ „კაჭულის მინა“ (აფხ.) – მინდორი.

კუაკუასკირაა რხუ [Кәакәаскыраа рхәы **კუაკუასქერაა რხუგ**] „კვეკვესკირების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

კუარტაა რხუ [Кәартаа рхәы **კუარტაა რხუგ**] „კორტავების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ლაფაჯ-ახუ – მალლობი.

ლაფთა აკუარა „ლაფთას ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

მანაა რქიაფთა [Маанаа ркыафҭа **მანაა რქაფთა**] – სოფლის უბანი. ადრე აქ მანები ცხოვრობდნენ.

მოქვი/მექე [Мыкә **მექე**] – სოფელი, მდინარე. აფხაზურად მიქუ „წინვიანის გირჩს“ ნიშნავს, მაგრამ ტოპონიმთან ამას კავშირი არა აქვს. მოქვი ძველი ტოპონიმია.

მსოუსთ იქიაფთა „მსოუსთის ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ტაბაღულა – მინდორი. შესაძლებელია მეგრული ტოპონიმი იყოს. ტა-ბა-ღულ-ა. შდრ. ტა-გინძურ-ა „ვაზის ჯიში“.

ულისი [Улыс **ულეს**] – მდინარე.

ფის იკუარა „ფისის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ფრიკან იაფთრა [Фрикан иаафҭра **ფრიკან ჯაფთრა**] „(ადგილი) სადაც ფრიკანის საქონელი იდგა“ (აფხ.) – მინდორი, საბალახო.

ქუაბალ [Кәабал **ქაბალ**] – სოფლის უბანი. შესაძლებელია უკავშირდებოდეს ქობალს „ხორბალს“.

ქმარჩა [Кəмарча ქმარჩა] – ლელე (მოქვი, ქლოუ).

ყულამბა [Кəламба ყულამბა] – სოფლის უბანი. ყულამბა გვარია.

ყულამირ – ლელე.

შათიფა იმვა [Шаџиџа имџа შათიფა იმვა] „შათიფას გზა“ (აფხ.) – გზა. შათიფა გვარია.

შანწაკუარა [Шьанџакəара შანწაკუარა] „კაყინი ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ჩამაა რრაჭის – მინდორი, სადაც ჩამაას (გვარია) თხილნარი იყო.

ცუთაგუაუა – ტაფობი. ჩაღრმავებული ადგილია, სადაც რამდენიმე ოჯახი მოსახლეობს.

ჭაკუაა რააბთრა „ჭაკუას საქონლის ნადგომი“ (აფხ.) – საბალახო. ჭაკუა გვარია.

ჭანაა რკუარა [Чанаа ркəара ჭანაა რკუარა] „ჭანაას ლელე“ – ლელე. ჭანავა გვარია.

ჰვთინ იააფთრა [Хəџын иааџтра ჰვთინ ჰააფთრა] „ხვთინის საქონლის სადგომი“ (აფხ.) – საბალახო.

ხუათხუათ იკუარა [Хəაџəაџ икəара ხუათხუათ იკუარა] „ხვატხუატის ლელე“ – ლელე. ხვატხუატი სახელია.

ჯალ-აბაა „ჯალის კოშკი-სიმაგრე“ (აფხ.) – ისტორიული ძეგლი სოფ. ჯალში.

ჰაპაიუ [Хапаџ ჰაპაე] – კლდოვანი ადგილი.

ოტაფი [Оџаџ//Уаџаџ ოტაფ//უატაფ]

ათვაჟუ ახუ [Аџəაჟə ахəы ათვაჟ ახუ] „ბებერი ცაცხვის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

აისირრა ახუ [Аисыџра ахəы აუსგრრა ახუ] „ისლიანი მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი, საძოვარი.

ატამა ზიბჟაგილოუ [Аџама зыбџагылоу ატამა ზებჟაგელოუ] – გორაკ-ბორცვები.

აშანწარა [Ашьанџара აშანწარა] „კაყინარი“ (აფხ.) – ლელისპირი, საძოვარი.

აშხაფშა [Ашьаџшџа აშხაფშა] „ლამაზი მთა“ (აფხ.) – მთა.

აჩყითიზგო – ლელე; გამოედინება აბრსკილის გამოქვაბულიდან. რესპ.: „ლელეს გამოქვაბულიდან გამოაქვს აბრსკილის ცხენის პატივი. აცხეითიზგო ცხენის პატივს ნიშნავს“. აბრსკილის ლეგენდის ტექსტში გამოქვაბულის სახელია Аеуаџ џызго.

აჩუაც თიზგო – [Ачуац тѳизго აჩუაც თიზგო] ლელე; გამოედინება აბრსკილის გამოქვაბულიდან. რესპ.: „ლელეს გამოქვაბულიდან გამოაქვს აბრსკილის ცხენის პატივი“.

აცახუარა – ტყე. რესპ.: „ამ ადგილას ირმებს უთვალთვალეზდნენ, ირმებზე ნადირობდნენ“.

აცილკირთა [Ацылқыра აცელკვრა] „კვერნის დასაჭერი ადგილი“ (აფხ.) – ტყე.

აცუთა//ანვთა [Ацута აцუთა] – უბანი. ანვთა აფხ. „უბანი“.

აძიქუა [Азиқаа адиқуа] „შავი ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ანვასარა [Аңаасара ანვასარა] „მაჟალოიანი“ – მალლობი, ტყე-ბუჩქნარი.

ანვაშულა ახუ [Аңаашла ахы ანვაშულა ახუგ] – მალლობი. „მონითალო ფერის ნიადაგია“.

ანვთა – იხ. აცუთა.

ახაპაჟუ-ახუ – მალლობი.

აჯგაჯა [Аҗааа аҗааа] „ფულუროიანი მუხა“ (აფხ.) – მინდორი.

აჯზთაგილოუ „მინდორი, სადაც მუხა დგას“ (აფხ.) – მინდორი.

აჰვაბლალართა [Аҳваблаларта აჰვაბლალართა] „სადაც ღორი გადაიჩეხა“ (აფხ.) – კლდე.

აჰმათ იქიაფთა [Аҳмаҗ иқһафҗа аჰმათ იქიაფთა] „აჰმათის ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ბაბალ იგუართა [Бабал иғарта ბაბალ იგუართა] „ბაბალის ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ბაგვიკუარა „ბაგის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ბედუგუ – მთა. მოტივაცია უცნობია.

გიდ ილაშარა [Ғыд илашара გიდ ილაშარა] – მინდორი. რესპ.: „გიდის სინათლეს ნიშნავს. შეიძლება ტყის გაჩეხვასთან არის დაკავშირებული“.

გიზმალ იკუარა [Ғызмал иқһара გიზმალ იკუარა] „გიზმალის ლელე“ (აფხ.) – ლელე. გიზმალი პირსახელია.

დანაყაი იქიაფთა „დანაყაის ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ერასთოუ იჰვისთა [Ерысҗоу иҳысҗа еრასთოუ იჰვისთა] „ერასტის ნაყანევი“ (აფხ.) – მინდორი.

ვოუა რხუ [Воуа рхы ვოუა რხუგ] „ვოუბების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი, საძოვარი.

კვაჯიკვარა [Кәаҗь иқһара//Кәаҗьиашь җали კვაჯ იკვარა//კვაჯიამ ლალი] „კვაჯის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

კუაჯ იჰაფი [Кваџ иџаџи **კუაჯ იჰაფი**] „კვაჯის გამოქვაბული“ (აფხ.) – გამოქვაბული.

მასკია იდეუ „მასკიას მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

მიდარა-ახუ – მალლობი.

ოტაფ[2]//უატფ [Отаџ//Уатаџ **ოტაფ//უატაფ**] – 1. სოფელი; 2. მდინარე.

რაშიძმახ [Рашиџмаџ **რაშეძმახ**] „თელის ჭაობი“ (აფხ.) – ჭაობიანი ადგილი. თელის ხეები ხარობს.

სულათ იქიაფთა – საძოვარი.

ულის იფსთა [Улыс иџсџа **ულეს იქაფთა**] „ულისის ხეობა“ (აფხ.) – ხეობა.

ულისი [Улыс **ულეს**] – მდინარე.

ფანავი//ფანავ [џанаџ **ფანავ**] – ქედი.

ფანავ – იხ. **ფანავი**.

ფაშე იფაცვა რხუ [џаша иџаџа рџаџи **ფაშე იფაცვა რხე**] „ფაშვის შვილების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ქვაბკუარა – ღელე. მოედინება ქვაბულში.

ქუთელიაა რხუ [Кџтелиаа рџаџи **ქუთელიაა რხე**] „ქუთელიების მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ქუთელია რნუთა „ქუთელიას სოფელი“ (აფხ.) – უბანი.

ყაზუთ იქიაფთა [Казуџ иџаџџа **ყაზუთ იქაფთა**] „ყაზუთის ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

შვინიჰა „შვინის მსხალი“ (აფხ.) – მინდორი. „ამჟამად მსხლის ხე არ დგას“.

წვაჰირკირა [Цџаџаџирыкыра **წვაჰირკერა**] – უფსკრული (გამოქვაბულთან). რესპ.: „წვაჰირკირა ისეთი უფსკრულია, სადაც ჩასვლა-ამოსვლა შესაძლებელია მხოლოდ დაგრეხილი ხის ტოტებით“.

წყარხუმლა [Цџарџамыл **წყარხუმლ**] „მშრალი ღელე“ (მეგრ.) – ღელე და ღელისპირა საძოვრები.

ჭინაა იქიაფთა „ჭინაას ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ჭირიუდა – მალლობი.

ხირიფსიკუარა „ხირიფსის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ჯაჰალიკირა – მინდორი, საძოვარი.

ჯაჰანიშე – მალლობი. რესპ.: „ადგილს **ჯაჰანიშე** ჰქვია, რომელიც აფხაზურად „ჯოჯოხეთს“ ნიშნავს. ცუდი ადგილია, ძნელად სავალი და, ალბათ, ამიტომ ეწოდა“.

ჯელია რხუ „ჯელიას მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი. ჯელია გვარია.

ჯოპუა რხუ „ჯოპუას მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი, საძოვარი.

სუკი [Суки სუკი]

ანუეფიმ დიხა//ნახვარცამე (მეგრ.) – სახნავი ღალიძგის მარცხენა ნაპირას, ცუნასა და რკინიგზის ხაზს შუა. რესპ.: „ხვარცამ ხალხი ოხორანდუა“.

ბადიდიამ ნაკარუ „ბადიდიას ნაკარვალი“ (მეგრ.) – საძოვარი ლიოს მარცხენა ნაპირას. ბადიდია საბეკიას აქ ჰყავდა ჯოგი.

ბათლომე ხოჭამ ნოხორი (მეგრ.) – ჩაის პლანტაცია.

ბეგლარიმ ნყურგილი „ბეგლარის ცივწყარო“ (მეგრ.) – წყარო-ნაკადული. სქერტებუს შენაკადი იყო. შემდეგ ღალიძგისკენ გაიყვანეს არხი.

ბზაკალონი//ზაკალონი „ბზანარი“ (მეგრ.) – ბზანარი ცუნაში.

ბოლომ ნაშარე „ბოლოს ნაგზაური“ (მეგრ.) – ნაგზაური. როსტომ ნასხაპადან ჩადის ღალიძგის ხეობაში. ბოლო ძალანძე ღალიძგის გაღმა ცხოვრობდა.

გობეჩიეფიმ გოხორხილი „გობეჩიების გახერხილი“ (მეგრ.) – გზა-ჩა-სასვლელი. მალლობიდან გზა ჩადის ღალიძგის ხეობაში.

გოხორხილი „გახერხილი“ (მეგრ.) – გზა-გასასვლელი. სოფ. ზენიდან ამოდის სუკში.

გუძამ ნანისქვილ „გუძას ნანისქვილევი“ (მეგრ.) – ტყე ლიოს ნაპირას.

ზაკალონი – იხ. **ბზაკალონი**.

თემამ ნანისქვილ//ჯარმამ ნანისქვილ – ტყე ლიოს ნაპირას.

ლიო – ღელე. სქერტებუს მარჯვენა შენაკადია. იწყება ტურამ სუკთან.

ლიომ ეკალ „ლიოს აღმართი“ (მეგრ.) – აღმართი. ლიოდან ადის სოფლის დასახლებულ ნაწილში.

მარულემ დიხა „სამარულო მინა“ (მეგრ.) – სახნავი ღალიძგის მარცხენა ნაპირას. ეკუთვნოდა „კონიუმნას“. თვით მარულა კი სოფ. რზენშია.

მერჭულეფიმ ნანისქვილ „მერჭულეების ნანისქვილარი“ (მეგრ.) – ნანისქვილარი ღალიძგის მარცხენა ნაპირას. მერჭულე გვარია.

ნაციც – დასახლებული უბანი; სუკის ქვემო ნაწილი.

ნახვარცამე – სახნავი. იხ. **ანუეფიმ დიხა**.

ნოხორიეფი „ნასახლარები“ (მეგრ.) – საძოვარი ლიოს სათავეებთან.

ოქვაქვალაია – ღელე ნაციცუში; ლიოს მარჯვენა შენაკადი. რესპ.: „ირი გიმულას ჩანჩქერეფცალი უღუ დო პეროჟეფს აკეთენს. მიქვაქვალე წყარი“.

პავლე ანუამ დიხა „პავლე ანუას მინა“ (მეგრ.) – ჩაის ფართობი ცუნაში.

რზენიმ დიხა „ვაკე-მინა“ (მეგრ.) – სახნავი ღალიძგის მარცხენა ნაპირას.

როსტომ ნასხაპა „როსტომის (გადა)ნახტომი“ (მეგრ.) – კლდე ღალიძგის მარცხენა ნაპირზე. რესპ.: „აბრაგი როსტო შერვაშიძე გადახტა აქ“.

საბეკიმ ენწერი//სუკენწერი – ჩაის ფართობი.

სუკენერი – იხ. **საბეკიმ ენერი**. **სუკიმ ენერი** უბანია.

სუკი – სოფელი ილორის თემში, ღალიძგის მარცხენა ნაპირას, ზენსა და ოხურეის შუა.

სუკიმ ცუნა//ცუნა – ტყე, ჭანჭრობი ღალიძგის მარცხენა ნაპირას. რესპ.: „კორი ინიცუნუნ, თიშენი ჯოხოოდ“.

ტურამ სუკი//ნკვრგმაშქუ – ბორცვი ჭითა ოხურეის საზღვართან. რესპ.: „ჭყონა რდ, ტყა. ტურეფ ხედ“; „თოლირე ქუა ინოშქუ“. უფრო ხშირად იტყვიან: **ნკვრგმაშქუნ თი სუკი**.

ქვათიამ ნოხორო „ქვათიას ნასახლარი“ (მეგრ.) – ტყე.

ქესქინჯიშ ნყურგილი „ქესქინჯის ციგნყარო“ (მეგრ.) – წყარო ნაციცუში.

ქუამ ბოგა „ქვის ბოგირი“ (მეგრ.) – თაღოვანი ხიდი ოხურეიზე.

ჩართიშ ნატახა – ჭაობი ლიოს ნაპირას. ჩართი, ანუ გა ურმის ნაწილია.

ჩაჩეფიშ დიხა „ჩაჩავების მიწა“ (მეგრ.) – სახნავი ღალიძგის მარცხენა ნაპირას.

ცალფა ნაოხვამე „ცალფა ნაეკლესიარი“ (მეგრ.) – ბორცვი, ნასაყდრალი ღალიძგის ნაპირას. რესპ.: „ცალფათ რე ქუა დონწყილი“. წარმოებდა არქეოლოგიური გათხრები.

ცუნა – ტყე, ჭანჭრობი. იხ. **სუკიმ ცუნა**.

ნკვრგმაშქუ – ბორცვი. იხ. **ტურამ სუკი//ნკვრგმაშქუნ თი სუკი**.

ნკვრგმაშქუნ თი სუკი – ბორცვი. იხ. **ნკვრგმაშქუ//ტურამ სუკი**.

წყარდონყარშქა „ორწყალშუა“ (მეგრ.) – საძოვარი, კუნძული ღალიძგაზე.

წყარშუმი – ღელე; ილორგანის მარჯვენა შენაკადი. მოედინება ტურამ სუკიდან ისევე, როგორც ლიო.

ჭითა ონტყოლამე – ტლაპო ჩართიშ ნატახასთან.

ჭითა უშქური „წითელი ვაშლი“ (მეგრ.) – ხე. ნაციცუსა და სუკის საზღვარი იყო.

ჯარმამ ნანისქვილ – ტყე. იხ. **თემამ ნანისქვილ**.

სომხური ათარა [Атара-ерманкыт//Атара-аерманцаа

ათარა-ერმანქეთ//ათარააერმანც'ა]

ადლეაა რგ'ავარა [Адлеиаа рг'ааара **ადლევაა რგ'ავარა**] „ადლეიბების ტაფობი“ (აფხ.) – ტაფობი.

ავჯი ქიუარ იქიაფთა „ავჯის ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

აკალამრა [Акаламра **აკალამრა**] – უბანი. აკალამრა იგივეა, რომელიც ჩალამ-კალამი.

ალაფანკუარა [Алапанкәара **ალაფანკუარა**] „ლაფნის ლელე“ (აფხ.) – 1. სოფელი; 2. ლელე. „ალაფან“ მცენარეა ერთგვარი, რაც მდინარეთაპირზე იზრდება.

ამზარა [Амзара **ამზარა**] „ფიჭვნარი“ (აფხ.) – სოფელი.

ამჟარა ახჟ [Амжәара ахы **ამჟარა ახგ**] „თუთის მალლობი“ – მალლობი.

აპაპ იჰაბლა [Апап ихабла **აპაპ იჰაბლა**] „მღვდლის სოფელი“ (აფხ.) – უბანი.

ასარ რემგა [Асара рымға **ასარ რემგა**] „თიკნის უბანი“ (აფხ.) – ფერდობი.

აჩიბლალარა [Ачыңдалара **აჩიბლალარა**] – კლდოვანი ადგილი. ხალხური მოტივაცია: „ის ადგილია, სადაც ცხენები დაიკარგნენ“.

გახა იქიაფთა „მინდორი“ – მინდორი.

გუაჯანა იყუაყუა [Гәуаҗана ихәақәа **გუაჯანა იყაყა**] „გუაჯანის ბუჩქნარი“ (აფხ.) – ბუჩქნარი.

დეფეგინძე [Дегегинза **დეფეგინძა**] – სოფელი. **გინძე** მეგრ. იგივეა, რაც „გრძელი“. დეფეს მნიშვნელობა უცნობია. შესაძლებელია, რომ დეფე პირსახელი იყოს. მ. ჩუხუას შენიშვნა: „დიფე/დიფა-გინძე=ნაღვერდალი-გრძელი“; მაგრამ რას ნიშნავს „გრძელი ნაღვერდალი“?

იასა იქიაფთა „იასას (იესეს) ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

კირქულახუ – მალლობი.

კოლონიფჰა ლქიაფთა „კოლონიას ასულის ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

მანდარა [Мандара **მანდარა**] – უბანი.

მანჩა იკუარა [Манча ихәара **მანჩა იკუარა**] „მანჩას ლელე“ (აფხ.) – ლელე. მანჩა, მანუჩარი.

ოტორონჯე [Отаранҗа **ოტარანჯა**] „სამტრედე“ (მეგრ.) – სოფელი. ვ. კვარჭიას თქმით, „Атаранджа – населенный пункт на левом берегу р. Кодор, северо-западнее Пскал (Очамчирский р-н). Отмечается на картах как Атаранджо (К – 20), Атаранджа (К – 23). Территориально Атаранджа относилось к селу Атара. В начале XX века в опустевшем Атаранджа образовался армянский поселок под названием Кирклук. В 1948 году Кирклук переименован в мегрелизированное Оторонджиа, срав. со старым названием Атаранжа. У информаторов нами зафиксированы и формы Атаранча, Атара-нчара букв. «Атарский клен», «Атарская кленовая роща» (Кварчия, 2006: 106).

ჟან იქიაფთა „ჟანის ნასახლარი“ – მინდორი. აფხაზურში ჟანი პირსახელია, მაგრამ არის გვარი ჟანააც.

შაფიშ დახირშიიზ „სადაც შაფიზი მოკლეს“ (აფხ.) – მინდორი.

ჭაპას იუადა [Ҷапас иуада **ჭაპას იუადა**] „ჭაფას აღმართი“ (აფხ.) – აღმართი.

ტამიში [Тамшы ტამშ]

აარა [Аара აარა] „ურთხლის ტყე“ (აფხ.) – მალლობი. ამჟამად ეს მცენარე ამ ადგილას არ გვხვდება.

აბააქით [Абаақыт აბააქეთ] – ნაკომკარი; აბაა აფხ. „კომკია“, ხოლო ქით — „სოფელი“, ე. ი. „კომკის მქონე სოფელი“.

აბგაკირა „სადაც მგლებს იჭერდნენ“ (აფხ.) – გორაკი.

აკვასკე [Акваскьа აკვასქა] – იხ. აკუასკია.

აკვასკე – იხ. აკუასკია.

აკუასკია [Акваскьа აკვასქა] – სოფელი. აკუასკია აფხაზურად ოდასახლს ნიშნავს. მ. ჩუხუას განმარტებით: **აკუასკია** ← **ო-კომკე-ე** „სა-კომკე-ე“, სადაც კომკი დგას.

ალზანწ [Алзаңа алзანъ] – მინდორი. სახელწოდება მიუთითებს იმ ადგილზე, სადაც განმარტოებით დგას თხმელის ხე.

ანუა რხუ [Ануа рхы ანუა რხე] „ანუების მალლობი“ (აფხ.) – სოფელი. ანუა ერთ-ერთი ძველი აფხაზური გვარია.

აჟშარა [Ажьшара აჟშარა] „თეთრი ყურძენი“ (აფხ.) – მინდორი.

აუახუამა [Ауахаама აუახამა] „ეკლესია“ (აფხ.) – ძველი სასაფლაო. ← **ოხვამე** (მეგრ.) „სალოცავი; სასაფლაო“.

აფრიფხა – ლელე.

აფსანვაა რხუ „აფხაზების მალლობი“ (აფხ.) – ბორცვი, მალლობი. აბჟუელი აფხაზები საკუთარ თავს აფსანვას უწოდებენ.

აფშასირთა [Афшасырта აფშასერთა] „საქარე; ქარიანი“ (აფხ.) – გორა.

აძიხ [Азыхъ აძეხ] „წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ახუ დუ [Ахә ду ახო დუ] „დიდი ბორცვი“ (აფხ.) – მთა, მალლობი.

ბაბილ იძიხ „ბაბილის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ბარგანჯია რხუ [Барганъиаа рхы ბარგანჯიაა რხე] „ბარგანჯიას მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ბაცხარკუტა – მინდორი.

ბესქუა [Бескъауа ბესქუა] – მინდორი.

ბზანა [Бзана ბზანა] – ლელე.

გუამძიკ – ლელე.

ემქითი [Емқыт ემქეთ] „ემბების სოფელი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

კიანჭაპილ აძი „კიანჭაპილის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

კუთ-იაბთრა [Кыт иаңтра კოტ ვაბთრა] „სადაც კუთი მწყემსავდა“ (აფხ.) – მალლობი, საძოვარი.

ლალუაშ [Лаღааш ლაღაშ] – მინდორი.

ლაზ იკუარა [Лаз икара ლაზ იკარა] „ლაზის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ნაბირზალ – მინდორი. შეიძლება მეგრული ტოპონიმი იყოს. ← ნა-ბორ-ზალ-გ. ო → გ აფხაზური ფონეტიკური პროცესია. შდრ. მოქვ-ი/ა → აფხაზ. მიქუზ/ა.

ნაოხვამე „ნაეკლესიარი“ (მეგრ.) – ნაეკლესიარი.

ოშფანე/უაშფანე – ღელე. უა← ო-უ/ე/ი-ფშან-.

პაპინ იაბთრა „სადაც პაპინი მწყემსავდა“ (აფხ.) – მინდორი.

ტამიშ [Тамыш ტამშ] – სოფელი; ღელე

უაფშა – ღელე. მ. ჩუხუას ეტიმოლოგია: უაფშა ← ოფშა „სავსე“.

უაშფანე – იხ. **ოშფანე**.

ჩორაა რინხართა – მალლობი.

ცვიმყირ [Цымыкыр ცვიმყერ] – ღელე.

ცვიქუატიშა – კარსტული უფსკრული.

ცხუმ [Цхом//Цхум ცხომ//ცხუმ] – მინდორი.

წვამძილა – მინდორი, საძოვარი.

წყურგილი [Цкыргили//Цкыргыл წყურგილი//წყურგ~ილ] „ცივწყარო“ (მეგრ.) – წყარო.

ჭაჭალ [Чачал ჭაჭალ] – ღელე.

ჯამლულა [Чамлыл ჯამლულ] – ღელე. მეგრ. „მრუდე (მოლუნული) ხე“.

სოფელი ტყვარჩელი [Ткварчал ტყვარჩალ]

აა ზიქიგილოუ – მალლობი; ტოპონიმი მიუთითებს მალლობს, სადაც ურთხელი დგას.

აბახუენა [Абахуена აბახუენა] – კლდისძირი.

აბჰვარა [Абхвара აბჰვარა] – სოფელი.

აგალუანრა – ციხესიმაგრის ნაშთები. აგალუანრა ნიშნავს გალავანს, კელასურის კედელს, რომელიც ამ სოფლის ჩრდილოეთით მთისძირში გაივლიდა. დღემდე დარჩენილია ამ კედლის ფრაგმენტები.

აგაავარა [Агаавара აგაავარა] – ტაფობი, ქვაბური. ტოპონიმი აფხაზურად ნიშნავს ქვაბურს, ტაფობს.

ათვაჟუ [Атвжә ათვაჟუ] – გორაკი; ათვაჟუ-ძველი ცაცხვის ძველ (ბებერ) ხეს ნიშნავს.

აისირთრა//აისერთრა [Аисирта ავსერთა] „საისლე“ – ბუჩქნარი. აფხ. აისერ მიღებულია მეგრ. ისერი-დან.

აიაჰვაზთაგილოუ – ქვაბური; ოროგრაფიული ნომენია და აღნიშნავს ვარცლისებურ, წაგრძელებულ ხეობას.

აკუაშარრა „საცეკვაო ადგილი“ – მინდორი.

ალზანვ აფან [Алзаџа афан **ალზანვ აფან**] – ფონი მდ. ლალიძგაზე, სადაც განმარტოებით დგას თხმელა. ალზანუ — „ეული თხმელა“ (აფხ.) – მინდორი ტყვარჩელის თემის სოფ. აყვარჩაფანის ცენტრში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 19).

ალრა [Алра **ალრა**] „თხმელნარი“ (აფხ.) – ტყე; ტოპონიმ „ალრა“ სამურზაყანოში რამდენიმე ადგილას დასტურდება (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 19).

ალხას იკუარა [Алхас икџара **ალხას იკუარა**] „ალხასის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

არაგიდკუარა//არაგდკვარა – ღელე; არაგდდ „გადატეხილი კაკალი“ (აფხ.). შდრ. არაგდკვარა – ლალიძგის მარცხენა შენაკადი ქ. ტყვარჩელში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003:22).

არაჰვისთა – დაბლობი, ვაკე.

არგუნკუარა [Аргџынкџара **არგუნკუარა**] „არგუნის ღელე“ (აფხ.) – სოფელი; ღელე.

ასიპრა [Асыпра **ასიპრა**] – მდინარისპირა ველი. ასიპ ქართულად სიპს ნიშნავს. ამ შემთხვევაში იგულისხმება ფიქლებრივი მერგელით აგებული მდინარისპირა ადგილი.

აუდრა [Аудра **აუდრა**] – ჭაობიანი ადგილი. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა „აუდრას“ მიუთითებენ ფერდობის სახელწოდებად სოფ. აყვარჩაფანში, ქ. ტყვარჩელის საზღვართან. ამასთანავე, აუდრა ენოდება ტყეს სამურზაყანოს მთაში. ინფორმანტთა განმარტებით, აფხაზურში აუდ დუდგულასნაირი მცენარის სახელია (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 25).

აუსთა – ხეობა; აფსთა აფხაზური სიტყვაა და ამ შემთხვევაში გულისხმობს ლალიძგის ხეობას.

აქიდრა [Акъидра **აქედრა**] „ფერდობი“ (აფხ.) – მთისძირი ფერდობი. შდრ.: აქიდრა//აქედრა//საქვაცბაიო – უბანი რეჩხში, ჭაძმაგვარის კალთაზე (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003:27).

აშოთავა „ფულუროიანი წიფელი“ (აფხ.) – გორაკი.

აჩადიშხუა [Аџадышхџа//џадышхџа **აჩადეშხა//ჩადეშხა**] – მინდორი; ჩადიშხუა ნიშნავს „ვირის ქუსლს, ვირის ნაქუსლარს. შდრ.: (ა)ჩადიშხუა – ვაკე, უბანი აძხიდაში, კუზა იკვარის სათავესთან (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 30).

აძიქუა//აძიქიქუა [Аџиқџа **აძიქა**] „შავი ღელე“ (აფხ.) – ღელე;

აძლაგარა ზოთოუ [Аџлагара зџоу **აძლაგარა ზოთოუ**] – ღელე. სახელწოდება მიუთითებს ადგილზე, სადაც წისქვილი დგას. აძლაგარა „წისქვილი“.

ანვიბზორა [Аџџынзџара **ანვებზორა**] – ჭაობიანი ადგილი.

ახიაჟე [Ахьажә ах̄აჟ̄] „ნაბლის ბებერი ხე“ (აფხ.) – გორაკი.

აჯაჟე [Ацъажә аჯаჟ̄] (აფხ.) – მინდორი; ტოპონიმი მიუთითებს ადგილზე, სადაც მუხის ბებერი ხე იდგა.

აჯრა [Ацъра аჯრა] „მუხნარი“ (აფხ.) – ტყე. ამჟამად გაკაფულია.

აჰვარფან [Ахъарпхан аჰვარფან] „ლორის ფონი“ (აფხ.) – ფონი მდინარეზე.

აჰვასარა [Ахъасара аჰვასარა] – კორომი. აჰვასარა, ე. ი. ადგილი, სადაც ბევრი ალუჩა ერთად იზრდება. ტყემლიანი-ტყემლნარი. შდრ. ჰვასარა – ტყე სოფ. ურთაში, ოტაფის მარცხენა მხარეს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 39).

ბაჩინე – ლელე.

ბაჯგა ირხა [Бацъга ирха ბაჯგა ირხა] „ბაჯგას მინდორი“ (აფხ.) – მდინარისპირა მინდორი.

ბიჯგურ იჰფისთა „ბიჯგურის ნაყანევი“ (აფხ.) – მინდორი.

გიადლანი იკუარა [Гьадлчан икәара გ̄ადლანი იკუარა] – ლელე. გედლანი აფხაზეთში მამაკაცის სახელია. გადმოცემის თანახმად, იგი იტალიური გოდოლანო-ჩიდანაა წარმომდგარი.

გიადლანი იფან [Гьадлчан ипхан გ̄ადლანი იფან] „გედლანის ფონი“ (აფხ.) – ფონი მდინარეზე.

გოგია რკუარა „გოგეების ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

დელაა რხუ [Делаа рхәы დელაა რხ̄უ] – მალლობი. შდრ.: დელარხუ//დელბოვცი – დელბას გვარის დასახლება აყვარჩაფანში, დოროთ იკვარის მარცხენა მხარეს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 60).

თაკუნა ლქიფთა „თაკუნას ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

თარლაკუაბ [Тарлакәаб თარლაკუაბ] – მალლობი. ამ ადგილს ფლობდა თარლაკობა.

კაბა ლადა „ზემო კაბა“ (აფხ.) – მინდორი.

კაბა უადა „ქვემო კაბა“ (აფხ.) – მინდორი.

კაკუ იკუარა „კაკუს ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

კიარაა რხუ [Къараа рхәы კ̄არაა რხ̄უ] „კარბას მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

კიაფადუ ლღვი [Къафаду лдәы კ̄აფადუ ლღვ̄უ] „ქიაფადუს მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი. ქიაფადუ ქალის სახელია.

კუმიზ [Кәымыз//Хәыхәын კ̄უმეზ//ხ̄ეგხ̄ენ] – მინდორი. კუმიზ(ი) – ქ. ტყვარჩელის უბანი ლალიძგის ნაპირას, აკვარის შესართავთან (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 85).

ლაშკინდერ – სალოცავი (წმინდა) მთა. პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა სამურზაყანოს მთაში, ტყვარჩელსა და ტყვარჩელის თემის სოფ. აძხიდაში იმონებენ ტოპონიმს – ლაშქინდარი//ლაშკენდარი, და აღნიშნავენ, რომ ასე ეწოდებ-

ბა მთას ლალიძგასა და ჯუხუს სათავეს შუა. ტოპონიმს ახლავს ინფორმან-ტთა განმარტება: „ლაშქინდარნგხა და ილორნგხა ყველაზე ძლიერი ხატე-ბია აფხაზეთში. ლაშქინდარის ხატიც ერქვა და ყულიშკარის ხატიც. ლამით ყულიშკარიდან გამოფრინდებოდა რალაც ნათელი, სხივების ფრქვევით გა-დაუფრენდა „ლაშქინდარს და მიემართებოდა ფსხუს ხეობისაკენ“; ლაშქინდა-რი ხატი, მოსული ფანავიდან, რაც ჯგერდის იქითაა. ხშირად უნახავთ, თუ როგორ წამოვიდოდა სინათლე ფანავიდან დიდი ხმაურით, გადმოუფრენდა ლალიძგის გაღმა მდებარე მთა აისჯრრას და ლაშქინდარის ჯიხასთან გადა-ვარდებოდა“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003:89).

მისტაფა იტვართა [Мыстафа итварта **მესტაჭა იტვართა**] „სადაც მუსტაფამ გადაიზამთრა“ (აფხ.) – მინდორი.

ოტაფი [Отат **ოტაფ**] – ლელე. შდრ. ოტაფი//ვატაფ – ლალიძგის მარცხენა შენაკადი და მისი ხეობა ატიშადუსა და საჩაჩხალიაში. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას განმარტებით, „თავდაპირველი ფორმა უნდა იყოს ოტოფე, რომელიც მეგრულში ნიშნავს სატოფე (ტოფობას) ადგილს (ამ მდინარის შუაწელამდე ამოდის თევზი ქვირითის დასაყრელად). ვატაფ აფხაზურ ენაზე ადაპტირებუ-ლი ვარიანტია (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003:129).

საბუ იძიხ „საბუს წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

საგუა იკუარა „საგუას ლელე“ (აფხ.) – ლელე. საგუა პირსახელია.

სიპკუარა [Сыпквара **სგპკუარა**] „სიპიანი ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ტყვარჩელი//ტყვარჩალ [Ткварчал **ტყვარჩალ**] – სოფელი.

უატია ინვა//უატიანვა [Уатыиатвә **უატვკვანვა**] „ვატიას/ოტიას ვაშლის ხე“ (აფხ.) – მინდორი.

ფკ'ავ ილდარა – ჯაგნარი. ფკაუ პირსახელია.

ფსიცკუარა „სათევზე ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ქიარაქიან [Къарақъан **ქ'არაქ'ან**] – მინდორი.

ყუბან იგიდართა [Къбан игыларта **ყუბან იგვლართა**] – მინდორი.

შანნაკუარა [Шъанцаквара **შანნაკუარა**] „კაჟის ლელე“ (აფხ.) – ლელე. შდრ. შანნაკუარა – მორინჯის ერთ-ერთი სათავე სამურზაყანოს მთაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003:193).

შვლეიამან იძიხ [Шәлиман изыхь **შლიმან იძგხ**] „სულეიამანის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ჩაგეი აბაა „ჩაგეის კოშკი“ (აფხ.) – მინდორი.

ციაცე იფან [Циакә ипан **ციაცე იფან**] „ციაცეას ფონი“ (აფხ.) – მინდორი.

ნაბრია რქიაფთა „ნაბრიების ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი.

ჭინძარაყია – მინდორი.

ჯიარაშთი იკუარა [Цыарашыты икәара ჯიარაშთი იკუარა] „ჯიარაშთის ლელე“ (აფხ.)

ჯგუთ იკუარა [Цыгәыт икәара იჯგუთ იკუარა] „ჯიგითის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ქალაქი ტყვარჩელი [Ткварчал ტყვარჩალ]

აბაართა [Абаарта აბაართა] – ფერდობი.

აბგილდარა [Абгылдарра აბგ~ღლდარრა] – უბანი. ადრე სოფლის უბანი იყო.

აბნართიფ „სადაც კვერნას იჭერდნენ“ (აფხ.) – ტყე.

აბჟარატი აძღრფხა „მინერალური შუანყარო“ (აფხ.) – მინერალური წყარო.

აბლაციმიკირა [Аблацимкыра აბლაციმკვრა] „სადაც ჯიხვებს იჭერდნენ“ (აფხ.) – კლდე.

აბჭიკუა [Абчыкәа აბჭკკა] „შელის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

აგამთიფ – გუბე.

აგირუა იშვიმჰარა [Агыруа ишәымхара აგვრუა იშვიმჰარა] „მეგრელის წყავნარი“ (აფხ.) – მინდორი; ტყე; ლელე.

აისირრა [Аисырра ავსვრრა – ქედი.

აისირრა აიუნა [Аисырра адыца ავსვრრა ავუნა] – მთები.

აკარდამა [Акардама აკარდამა] – დავაკება. ← მეგრ. აკარდამა ← აკლდამა.

აკურლაშვ „ბრმა ლელე“ (აფხ.) – ლელე. გალის რაიონში არის მსგავსი ტოპონიმი „ყვერე ლალი“.

ალგიდი [Алгыды ალგვდვ] „კარსტული ჭა“ (აფხ.) – კარსტული ჭა, ჩაღრმავება.

ამრვა – მთა.

ანიშვცჰა ახუ [Анышәцха ахәы ანვშ⁰ცჰა ახ⁰უ] – მალლობი.

არაგიდი [Арагыды არავგვდვ – მინდორი; ლელე.

არაშრა//არაშრა აკუარა [Арашра არაშრა] „თელიანი“ (აფხ.) – ტყე; ლელე.

არაშრა აკუარა – იხ. არაშრა.

აფთავა – ლელე.

აფშაქუსირთა [Афшәкәсырта აფშაქ⁰სვრთა] „საქარია“ (აფხ.) – მთა.

აფშირა [Афшыра აფშ⁰ვრა] „თვალსანიერი“ (აფხ.) – მალლობი; მთა.

აყარმარა [Ақармара აყარმარა] – ქალაქის უბანი. აყარმარა ლიანისებური მცენარეა.

აყუარამ [Ақуараш აყ⁰არამ⁰] „თეთრი ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

აძინრაქილა „მწყემსის ზამთრის სადგომი“ (აფხ.) – საძოვარი.

აძღრფხა ალადახტაი [Азырфха аладахьтәи **აძღრფხა ალადახტაი**] „მინერალური ზემო წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

აძხიდა [Азхыда **აძხედა**] „უსათავეო მდინარე“ (აფხ.) – ლელე; მინდორი.

ანვაშლა ახუ [Ацәашла ахәы **აჭაშლა ახუგ**] – მალლობი.

ახელარი – მინდორი.

ახიაცა ახილართა [Ахьаца ахыларҭа **ახანა ახელართა**] – ტყე-ნაბლნარი; მინდორი.

ახიბლარა [Ахьблара **ახებლარა**] „ნახანძრალი ადგილი“ (აფხ.) – ქალაქის ერთ-ერთი რაიონი.

აფფარა – მინდორი.

გიზმალ-იკუარა [Гызмал икәара **გეზმალ იკუარა**] „გიზმალის ლელე“ – ლელე.

კაზან//კვეზანი [Кәазан **კაზან**] – ქალაქის ნაწილი. კუაზა მეგრულად ნიშნავს უხვბალახიან, კარგ სათიბ ადგილს. შესაძლებელია ტოპონიმი სათიბთან იყოს დაკავშირებული.

კუარჭია რკუარა//კუარჭია რხუ [Кәарҭиаа ркәара **კარჭიაა რკუარა**] „კვარჭიას (გვარია) ლელე“ (აფხ.) – ლელე; მალლობი.

კუარჭია რხუ [Кәарҭиаа рхәы **კარჭიაა რხუგ**] „კვარჭიას ბორცვი“ (აფხ.) – იხ. **კუარჭია რკუარა**.

მაჰმეი//მახმე [Маҳмеи **მაჰმეჲ**] – ქალაქის უბანი.

მაჰმეი-დუ [Маҳмеи ду **მაჰმეჲ დუ**] „დიდი მაჰმე“ (აფხ.) – ლელე.

მაჰმეი ხუჭი [Маҳмеи хәыҭы **მაჰმეჲ ხუჭუგ**] „პატარა მაჰმე“ (აფხ.) – ლელე.

მახმე – იხ. **მაჰმეი**.

სოუ იკუარა – ლელე; ქალაქის ნაწილი. სოუ შეიძლება ანთროპონიმი იყოს.

ქიალასა – მინდორი.

ყოდღმჷ დუ [Қәыдымжәс дү **ყოდღმჷ დუ**] – ლელე. ყოდღმჷ ნიშნავს ისეთ წყალს, რომელიც ლობიოს ვერ ხარშავს. ეს ლელე გამოდის თაბაშირიანი ადგილიდან, ე. წ. ფერადი წყებიდან. ამიტომ მაგარია და ლობიოს ცუდად ხარშავს. საინტერესოა, რომ ასეთივე თვისების მქონე ლელეს სამეგრელოში „ლებია ვახამი“ ეწოდება.

ყოდღმჷ-ხუჭუ [Қыдымжәс хәыҭы **ქედღმჷ ხუჭუგ**] „პატარა ყუდიმჷვი“ (აფხ.) – ლელე.

ტყვარჩელი [Тқәарҭал **ტყვარჩალ**] – ქალაქი ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტში, მდ. ლალიძგის ნაპირზე. ქალაქის სტატუსი მიიღო 1942 წელს. ტყვარჩელი განთქმული ბალნეოლოგიური კურორტი და ქვანახშირისა და სამშენებლო მასალების მოპოვების ადგილია. ქვანახშირის მოპოვება აქ 1935 წლიდან დაიწყო. თვითგამოცხადებული აფხაზეთის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყო-

ბით ამავე სახელწოდების ახლად ჩამოყალიბებული რაიონის ცენტრია 1995 წლიდან.

ხარჩილავა [Харчлаа ხარჩილაა] – ქალაქის ნაწილი. ხარჩილავა გვარია. აქ ცხოვრობენ აფხაზი ხარჩილავები.

ხილ იკუარა [Хьыл икәара ხ' გლ იკ'არა] „ხილის (პირსახელია) ღელე“ (აფხ.) – ქალაქის უბანი; ღელე.

ხუხუნი [Хуьхуьн ხუხუენ] – ქალაქის უბანი. ხუხუნი მეგრული გვარია.

ჯანთოუ//ჯანტუხა – ქალაქის ნაწილი.

ჯანტუხა – იხ. **ჯანთოუ**.

ტყვარჩელის სატყეო

აბერაყიხიქურსუ — „სადაც ბაირალი ასვია“ (აფხ.) – ბორცვი დიდბოჯელში.

აბრამითღე – ტყე აშვრაში

აბუიშვა – გზა. იწყება სოიყვარას სათავესთან, აფშყვაში და მიდის თემურში სუკიმდე.

აგირუა დიზთაბლიზ [Агыруа дызтаблыз აგურუა დგზთაბლგზ] „სადაც მეგრელი დაინვა“ (აფხ.) – ღელე; ლალიძგის მარცხენა შენაკადი მაჰმესა და ათფარხვარას შემდგომ.

ავასსარა [Ауассара აუასსარა] „სადაც ცხვრებს კრეჭდნენ“ – მინდორი აჰთვეიკვარის ხეობაში.

ავნგრყაარა [Авгырқаара ავნგრყაარა] – ნაგზაური ლალიძგის მარცხენა ნაპირას, ლაშქინდარის კალთაზე. „შარა მოჭკვრესია“.

ათფარხვარა – ღელე; ლალიძგის მარცხენა შენაკადი მაჰმეის ზემოთ. „ღულა ჯა რე“.

აილინერთა [Аилыңырта ავლგნერთა] – მინდორი დიდბოჯელისა და ჯალონის საზღვარზე. „შხურში გიშაღონაფალი არდგლი რე“.

აიშარა – მინდორი სოიკვარისა და მაჰმეიხუჭს შუა. „სადაც დათვის ხორცი გაიყვეს“.

აკვარალაშე – ღელე; აშვჭყვადან გადის სოფ. ჩხორთოლში.

აკუარტან რთღე [Акәартан ртың ақуартан ртөғә] „ჩილანდარის კარავი“ – ტყე ლაშქინდარსა და სოიკვარას შუა.

ალრადიხე – ღელე; სოიკვარას მარჯვენა შენაკადი.

ამთვარაშკვარა – ღელე; ხირიკვარის შენაკადი.

არაგიდრა კუარა [Арагыдра кәара **არაგედრა კ^არა**] (აფხ.) – ლელე; ლალიდგის მარცხენა შენაკადი სოიკვარასა და მაჰმეიხუჭს შუა.

არაგედ [Арагыды **არაგედ**] „გადატეხილი კაკლის ხე“ (აფხ.) – ტყე, ხეობა სოიკვარასა და მაჰმეიხუჭს შუა.

არაგედკვარა//არაგდაკვარა – იხ.

არავედა [Араада **არაგადა**] – ტყე-ნიფლნარი.

არაშ კუარა [Араш кәара **არაშ^ა კ^არა**] – ლელე; ცაკიკვარის შენაკადი მეხუთე შახტის ტერიტორიაზე.

არაშრა [Арашра **არაშ^არა**] – ტყე-საძოვარი დიდი მაჰმეის მარჯვენა ნაპირზე. **არაშ** თელის სახეობაა (მცენ.).

არმიანსკი პასიოლოკი – მუშათა დასახლება ლალიდგის მარცხენა ნაპირას, მეხუთე შახტთან.

არ რემვა [Ар рымва **არ რემვა**] „ჯარის გზა“ (აფხ.) – ტყე ორ მაჰმეის შუა.

არემვაძიხვ – ლელე; სოიკვარის მარჯვენა შენაკადი.

აფხაზსკი პასიოლოკი (რუს.) – მუშათა დასახლება ხელიკვარისა და ლალიდგის გამყოფი სერის კალთაზე.

აფხვრთაჰვარა – ტყე ეიჭყვას სათავესთან.

აფშიყვა – შემალღება სოიკვარის სათავესთან.

აქვანარა [Ақәацара **აქ^ანარა**] – ტყე ჯუხუს მარჯვენა ნაპირას.

აქედღრა [Ақыдра **აქედღრა**] – ნასოფლარი სოიკვარის სათავესა და ლაშქინდარს შუა. ცხოვრობდნენ არქანიები, 5-6 კომლი.

აქედღრახუ [Ақыдра ахы **აქედღრა ახ^აგ**] – გორა სოიკვარისა და არაგედკვარას შუა; გადასცქერის ლალიდგას მარცხენა ნაპირს.

აყარმარა [Ақармара **აყარმარა**] – მუშათა დასახლება ლალიდგის ნაპირას, ტყვარჩელიდან 15 კმ-ზე.

აშიჭაყვა//აშუჭაყვა „მოჭრილი ხე“ (იხ). – ტყე აჰვდეკვარის სათავესთან, ჩხორთოლის საზღვართან.

აშვრა [Ашәра **აშ^არა**] – მთა, ტყე; ალრას თავზე, ლაშქინდარის დასავლეთ გაგრძელებაზე. აქედან გადის ქაცვარკვარა.

აშვჭაყუა//აშიჭაყვა [Ашәҟақәа **აშ^აჭ^აყ^აა**] „ნახევრად მოჭრილი ნიფელი“ (აფხ.) – ტყე ალრასა და აშვირას შუა, აჰვდეკვარის სათავესთან.

აშიჭაყვა – იხ. **აშვჭაყუა**.

აშვცრა [Ашыцра **აშ^ავცრა**] „ბზანარი“ (აფხ.) – ტყე აჰვდეკვარის ხეობაში.

აშვცრა აკუარა [Ашыцра ақәара **აშ^ავცრა აკ^არა**] – ლელე, ხეობა; ჩადის ლაშქინდარიდან. ერთვის ლალიდგას მარცხნიდან, აქედრაკვარასა და კუმიზს შუა.

აძღნაა – მინდორი სოიკვარის ხეობაში.

აძხედმა „დიდი ქვებზე გა(და)სახტომი“ – ღელე და ხეობა; ღალიძგის ერთ-ერთი სათავე დიდხოჯელში.

აძჟთოუ – ტბა დიდხოჯელში. „წყარი ინოხე“.

აჭიქვა [Аҭиқәа აჭიქვა] „შავი ქვა“ (აფხ.) – კლდე-სვეტი დიდ ხოჯელში, სვანეთის საზღვართან.

ახარა//ახერა [Ахьара ახ~არა] – ტყე სოიკვარასა და მაჰმეიხუტს შუა.

ახარა აძიხ [Ахьара азыхь ახ~არა აძებ~] – ღელე; სოიკვარის მარჯვენა შენაკადი.

ახარა ხუჭი [Ахьара хычы ახ~არა ხუჭუ] „პატარა ნაბლნარი“ (აფხ.) – ტყე არაგვდღში.

ახვარჩა – ღელე; მაჰმეიხუტის შენაკადი.

ახვლბვლრა [Ахьлнырә ахьлбв~რა] – ტყე ორ მაჰმეის შუა. ფართო-ფურცლიანი ბალახოვანი მცენარეა.

აჯირგუალრა [Аҭыргәалра აჯვრგ~ალრა] – ტყე. „ჯარგვალმ კარე ქოფე თაქ“.

აჯრა [Аҭыра აჯრა] „მუხნარი“ (აფხ.) – ტყე აქვდრაკვარასა და აშტრაკვარას შუა.

აჰ იძიხ [Аҭ изыхь აჰ იძებ~] „ბატონის წყარო“ (აფხ.) – წყარო ქოლეს სათავესთან.

აჰვთვე „ბნელი ტყე“ (აფხ.) – ტყე-ხეობა აჰვეკვარას ზემონელზე.

აჰვთვეადიხვ – წყარო აჰვთვეში.

აჰუთავა [Аҭтаҭа аჰ~თავა] – ხეობა აშვრას ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ესაა ჯუხუს სათავე.

ბაბალ [Бабал ბაბალ] – საძოვარი დიდ ხოჯელში.

ბარგანჯია [Барганҭыа ბარგანჯია] – ღელე; მაჰმეიდუს მთავარი სათავე-შენაკადი. მოდის ჟიპიშხადან.

ბალშქუა – კლდე; 250 მ სიმაღლის პიტალო კლდეა.

ბალშქუა არვეშ – ღელე; ერთვის ეიჭყვას.

ბექიაფთორა – ნასადგომევი ლაშქინდარში. ბექი საკუთარი სახელია.

ბექიზიმ პლანი – ტყე მაშქინდარის გორაზე.

ბვრგვჯიათვფ – ტყე სოიკვარასა და მაჰმეიხუტს შუა.

გიგუე ითვფ [ҭыгәа иҭыҭ გ~იგ~ა ითვფ] – ტყე სოიკვარასა და მაჰმეიხუტს შუა.

გორნია(ცი) პასიოლოკი//გრეჩესკი პასიოლოკი (რუს.) – მუშათა დასახლება ხელიკვარის მარჯვენა ნაპირას, ჯანტუხას ზემოთ.

გრეჩესკი პასიოლოკი – იგივე **გორნიაცკი პასიოლოკი**.

გუდაიფართა „გუდას ნაცეკვი ადგილი“ (აფხ.) – კლდე ჯუხუს სათავესთან.

გუც [Гуц г'гц] – მთა მაჰმეიდუს მარჯვენა ნაპირას. აქ ყველაზე მაღალი ადგილია.

დათაშ აფთრა – ტყე ოისჯრეში.

დაუთიშ ნყურგილი – წყარო დიდხოჯელში.

დემირითიფ – ტყე სოიკვარის სათავესთან.

დიდმეზიკვარა – ღელე-ხეობა, საძოვარი; ლალიძგის ერთ-ერთი სათავე.

დიდხოჯელი – მთა-საძოვარი; ხოჯელის დასავლეთი ნაწილი ლალიძგის სათავეებთან.

ებრამიშ ნყურგილი//შხანუყვამ ნყურგილი – წყარო აშვრაში.

ეისჯრა//ოისჯრე – იხ.

ეიჭყვა – ღელე; მზიკვარას შენაკადი.

ექუფიულქალა [Екѳиѳ иѳѳѳѳѳѳѳ ექ'ფიულქ'ალა] „ექუფის კარავი“ – საძოვარი სოიკვარასა და მაჰმეიხუჭს შუა.

ემქეთი [Емѳѳѳ ემ'ქეთ] – მინდორი, საძოვარი დიდხოჯელში.

ვალიკომ ნაკარჯ – ტყე აბაჟუში.

თარხუნა იაფთრა//თარხუნამ ნაკარჯ [Тархѳѳѳѳѳ იაѳѳѳѳѳ თარხ'უნა ჯაფ-თრა] – ტყე, დავაკება ოისჯრეში.

თარხუნამ ნაკარჯ – იხ. **თარხუნამ აფთრა**.

თხუმუნა [Тѳѳѳѳѳ თხ'მუნ] „თხმელნარი“ (მეგრ.) – ტყე ოისჯრეში.

იოუაიკვარა – ღელე; მაჰმეიხუჭის შენაკადი. იოუა საკუთარი სახელია.

კაკანი(შ)თფჯ – ტყე სოიკვარასა და მაჰმეიხუჭს შუა.

კაუთიშ ადგილი – ტყე-ფერდობი ოისჯრეში.

კაჭარავა დეხირშიზ „სადაც კაჭარავა მოკლეს“ (აფხ.) – ტყე აშუჭყვაში.

კესოიკვარა – ღელე; მაჰმეიდუს შენაკადი. გადის რაშიკვარასა და არმეს შუა.

კესოუითიფ – ტყე სოიკვარის სათავეებთან.

კუცვიკვარა – ღელე; მაჰმეიხუჭის შენაკადი.

ლაშკინდარი [Лашѳѳѳѳѳѳѳ ლაშკ'ინდარ] – მთა. ლალიძგის მარცხენა ნაპირიდან გრძელდება სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ზედ ციხესიმაგრის ნაშთი, აკლდამები და გათლილი ჯვარდასმული ქვებია.

ლაშკინდარ აჰაფჯ [Лашѳѳѳѳѳѳѳ аѳѳѳѳѳ ლაშკ'ინდარ აჰაფჯ] – მღვიმე-გამოქვაბული ლაშკინდარში. დიდია და ღრმა. ბოლომდე არავინ მისულა.

ლეშკინდარ აშჯცრა [Лашѳѳѳѳѳѳѳ ашѳѳѳѳѳ ლაშკ'ინდარ აშჯცრა] „ლეშკინდარის ბზანარი“ (აფხ.) – ტყე ლალიძგის მარცხენა ნაპირას.

მაკიკვარა – ლელე; ხელიკვარის მარცხენა შენაკადი შახტთან.

მაქიაკვარა [Мақһақара მაქ^აკ^აარა] – ლელე; ხოჯიკვარის შენაკადი.

მაჰმეი [Махмеи მაჰმეუ] – ლელე-მდინარე; ლალიძგის მარცხენა შენაკადი აკარმარასთან. ორი მთავარი შენაკადი – მაჰმეი და მაჰმეი ხუჭი მოედინება ყიპიშხადან.

მაჰმეილუ [Махмеи ду მაჰმეუ ღუ] – ლელე; მაჰმეის ერთ-ერთი მთავარი შენაკადი.

მაჰმეი ხუჭუ [Махмеи хәычы маჰმეუ ხ^აჭუ] – ლელე; მაჰმეის ერთ-ერთი მთავარი შენაკადი.

მიშოგულართა – ტყე აშუჭყვაში.

ნაბერაყე [Наберак ბაბერაყე] – მწვერვალი ოისჯრეში.

ნარმანიაშ ნაკარუ „ნარმანიის ნაკარვალი“ – ტყე აშვრაში.

ოთხირონი „თხილნარი“ – ტყე ოისჯრეში.

ოისჯრე/ეისჯრა [Оисыр//Еисыр ოუსჯრ//ეუსჯრ] – მთა; დასცქერის აგუბედიის ტერიტორიას. საზღვარი გალის რაიონთან, ჯუხუს სათავესთან.

ოსახაპეშე – საძოვარი დიდხოჯელში. ოსა – ცხვარი, ხაპეშე საკუთარი სახელია. მაგრამ, ამასთანავე, დასაშვებია ოსახაპეში მეგრ. „საცეკვაო (ადგილი)“.

ოხელარავინა „მინდვრის ხევი“ (აფხ.) – მინდორი.

ოხელარაძგვა „მინდვრის ზურგი“ (აფხ.) – ტყე.

ყიპიშხა [Жып ишьха ყიპ^იშხა] – მთა; ოქუმის სათავესა და მაჰმეის სათავეების წყალგამყოფი.

რაშკვარა [Рашқаара რაშ^აკ^აარა] – ტყე ორ მაჰმეის შუა. რაშ თელის ხეა.

რაცვაზთოუ „სანახშირე“ (აფხ.) – ტყე; მწვერვალი; აშვრის თავზეა, ლაშქინდარში.

რეჭიშხა [Реч//Речшьха//Речхи რეჭ^ა//რეჭ^აშხა//რეჩხი] – მთა, ტყე; სოიკვარის სათავესა და გალის რაიონის საზღვარს შუა. რეჭი საკუთარი სახელია. „აქ მოკვდა თუ დაიკარგა“.

სამაჭიშ [Самачышь სამაჭ^აშ] – ლელე; ლალიძგის მარჯვენა შენაკადი აკარმარასთან. საზღვარი ლეჯირსა და ტყვარჩელის სატყეოს შორის.

სამსონიაა რთეფ [Самсониаа рчыр სამსონიაა რთეფ] – ტყე აშრუჭყვაში.

სამსონიაა რქიაფთა [Самсониаа рқһаңҭа სამსონიაა რქ^ააფთა] – ტყე აშუჭყვაში.

სანდრა ითიფე [Сандра иҭың სანდრა ითეფ] – ტყე სოიკვარის სათავესთან.

სეფანეშ ნანაყუნე „სტეფანეს ნაყანევი“ (მეგრ.) – ტყე-დავაკება ოისჯრეში.

სოუ იკუარა [Соу иқара სოუ იკ^აარა] – იხ. **სოუკვარა**.

სოუკვარა//სოიკვარა [Соу икәара სოუ იკ^აარა] – მუშათა დასახლება; ღელე; ხეობა ღალიძგის მარცხენა ნაპირას. ღელე ინყება აქედღრაში. დასახლება ხებლარას ძირშია, მეოთხე შახტთან.

ტოტ დიზგაზ არიუამ [Тот дызгаз арҭаш ტოტ დეზგაზ არგაშ] – ღელე; ღალიძგის მარცხენა შენაკადი მაჰმეის ზემოთ.

უანჩქა იკუარა [Уанчка икәара უანჩქა იკ^აარა] – ღელე; სოიკვარის მარჯვენა შენაკადი. ვანჩქი კვარჭია იქვე ესახლა.

უძე გვაძბაიამ ნაკარუ//უძიმ ნაკარუ//უძუმ ნაკარუ [იხ.].

უძიმ ნაკარუ//უძე გვაძბაიამ ნაკარუ//უძუმ ნაკარუ [იხ.] – ტყე ოისდრეში.

უძუმ ნაკარუ//უძე გვაძბაიამ ნაკარუ//უძიმ ნაკარუ – მინდორი ოისდრეში.

ლეჯღუ – კლდეები ოსახაპუმის თავზე.

შაშირხვა ითღუ [Шашырхәа итҭуҭ შაშ^აგრხ^ა ითგუ] – ტყე სოიკვარასა და მაჰმეისუჭს შუა.

ჩამჰარა [Чамҭара ჩამჰარა] – ტყე დიდხოჯელის მახლობლად, ჯალონში.

ჩირხუმარირთა [Чырхәмарырҭа ჩ^აგრხ^ამარგრთა] „ცხენის სათამაშო ადგილი“ (აფხ.) – მინდორი დიდხოჯელში.

ცაკიკვარა – ღელე; ხელიკვარის მარჯვენა შენაკადი.

ნარჩახრა – საძოვარი ლაშქინდარში. „ნარჩემ შუშელს ჯოხო“.

ჭიჭე მზიკვარა – ხეობა, საძოვარი; ღალიძგის ერთ-ერთი სათავე დიდ მზიკვარამდე.

ჭკადუამ ნაკარუ//ჭკადუეფიმ ნაკარუ – ტყე, დავაკება აშვრაში (მეგრ.).

ჭკადუეფიმ ნაკარუ – იხ. **ჭკადუამ ნაკარუ**.

ხელიკვარა//ხილიკვარა//ხირიკვარა [იხ.].

ხილიკვარა//ხელიკვარა//ხირიკვარა [იხ.].

ხირიკვარა//ხელიკვარა//ხილიკვარა – ღელე; ღალიძგის მარცხენა შენაკადი. პირველია მაჰმეის მერე. მეორეა ათფარხვარა.

ხოჯკვარა – ღელე. აგრუაძიძთაბლუზის შენაკადი.

ხუხუნამჩქვიშ – კლდე-ჭიუხები ლაშქინდარსა და სოიკვარას შუა.

ხებლარე – გორა; ღალიძგას მარცხენა მხარეს მოედინება, ლაშქინდარს ზემოთ.

ჯანტუხა – მუშათა დასახლება ღალიძგის მარცხენა ნაპირას, აკარმარადან 2 კმ-ზე, ხოლო ტყვარჩელიდან – 11 კმ-ზე.

ჯარგა იძიხ [ҭарга изыхс ჯარგა იძგხ] (აფხ.) – ღელე; სოიკვარის მარცხენა შენაკადი.

ჯინჯალ ითღუ [ҭынҭал итҭуҭ ჯგნჯალ ითგუ] „ჯინჯალის კარავი“ (აფხ.) – ტყე-საძოვარი აჰვთ?ეიკვარას ხეობაში.

ჯინჯალ იკუარა [Цыицъал икæара **ჯინჯალ ითფ** – ღელე; სოიკვარის მარცხენა შენაკადი.

ჰაეროპლან ხკახაზ „სადაც თვითმფრინავი დავარდა“ (აფხ.) – ტყე აჰვთვეიკვარის ხეობაში.

ურთა [Урта ურთა]

აბააჟე ახუ [Абаажæ ахæы **აბააჟე ახუ**] – სერი აყვარაში სათავესა და ქვალის შუა. ტუიარხუს გაგრძელება. შემორჩენილია ეკლესიის ნაშთი.

აბააჟე ახუ [Абаажæ ахæы **აბააჟე ახუ**] „ძველი ციხის გორა“ (აფხ.) – ბორცვი ოტაფისა და ქვარეის ხეობების გამყოფ სერზე, ჰუთენიკვარასა და ჯეფიკვარას სათავეებს შორის.

აბაარა [Абаара **აბაარა**] – ფერდობი, ჭეჭყობი აკირახუში. ნამენწყრი ადგილია.

აბახუ [Абахæ **აბახუ**] – ბექობი, ციცაბოები აძცუკბარის მარჯვენა ნაპირას.

აბაჯიგვავერა – საძოვარი ჯეფიკვარას სათავესთან, ბეჭიაქვაცის კალთაზე. აბაჯ საკუთარი სახელია.

ათვაბაშ [Атæабааш **ათვაბაშ**] – ხევი; აბაჟუახხუდან ჩადის აყვარაშში. ურგებელი ტყაში სახელი რე.

აიმაკირა//ეიმაკრა [Аимакыра **აჟმაკრა**] – მდინარის მონაკვეთი აკირახუში, ოტაფის ვიწრო კალაპოტი. სადავოს ნიშნავს.

(ა)კირახუ [Акыры ахæы **აკვრახუ**] „კირის მთა“ (აფხ.) – მაღლობი, დასახლებული უბანი ოტაფსა და აცუკბარას შუა.

აკირძ [Акырызы **აკვრძ**] – წყარო აკირახუში.

ანშერთრა „სამაჩვე“ (აფხ.) – ტყე-ფერდობი ქვალეის მარცხენა ნაპირას, ცენდერის პირდაპირ.

აპაპ იჰაბლა [Апап ихабла **აპაპ იჰაბლა**] „მღვდლის დასახლება“ (აფხ.) – დასახლებული უბანი სოფ. აყვარნის საზღვართან.

აჟარა – [Ажара **აჟარა** სახნავი აბაჟუახხუსა და ტუიახუს შუა.

არადუახუ [Арадуахæ **არადუახუ**] „დიდი კაკლის ბორცვი“ (აფხ.) – ბორცვი აქიშიში.

აქიშიში – სერი; დასახლებული უბანი ჯეფიკვარასა და აძცუკბარას შუა.

აყვაყვარა [Акырызы **აკვრძ**] – სახნავი ქვალეის ხეობაში. ტყე სახნავად გაუკაფავთ ამ ადგილას.

აშვაა რგუაგა [Ашæаа ргæаæа **აშვაა რგუაგა**] „აშვების ფერდობები“ (აფხ.) – ტყე აკირახუში.

აშთა ხუჭუ [Ашҭа хуҭху **აშთა ხუჭუ**] „პატარა ეზო“ (აფხ.) – სახნავი აკირახუმი.

აძაგა [Азага **აძაგა**] – მლაშე წყალი ქვალაის მარცხენა ნაპირას.

აძცუკბარა „წყარო, რომელიც წვეთწვეთობით გროვდება“ (აფხ.) – ხევი; ხეობა. ოტაფის მარცხენა შენაკადი.

ახალიქვანა „ახალის ბალი“ (აფხ.) – ტყე ქვალაის მარჯვენა ნაპირას.

ახთოლაიქიაფთა//ხაკუციხკარა – ტყე ქვალაის მარცხენა ნაპირას.

ახმედისკარა – ტყე ქვარაის მარჯვენა ნაპირას.

აჯგერი იძიხ [Аҭыҭҭери изых **აჯგერი იძიხ**] – ნაკადული. ჯეფიკვარის ერთ-ერთი სათავეა. აჯგერ საკუთარი სახელია.

აჰაფშახუ [Аҭаҭышху **აჰაფშახუ**] „ქვევრის ბორცვი“ (აფხ.) – ბორცვი აკირახუმი.

ბაბიგვავერა – ტყე აკირახუმი.

ბაკუჩაალბა – ფერდობი ქვარაის მარცხენა ნაპირას, ჯინჯალაას ჰაბლაში. შდრ. მეგრ. გვარი ბოკუჩავა.

ბახვიადგილ – საძოვარი სკოლასთან.

ბეიგვი აგვავერა – ფერდობი ხაშაარჰაბლაში.

ბიჭიქვაც – ბორცვი ჰუთუნიკვარასა და ჯეფიკვარას შუა.

ბუჭიჰა – ტყე აქიშიში.

გენდია რგუავარა – ფერდობი.

გენდიარნი ფინთრაქა – ბორცვი.

დათაიხუავთერთა „დათას ნადუქნევი“ (აფხ.) – მინდორი ქვალეის მარჯვენა ნაპირის სერზე.

ეიმაკრა [Аймакыра **ეიმაკრა**] – იხ. **აიმაკრა**.

უასილ იქიაფთა [Уасил иҭыаҭа **უასილ იქიაფთა**] – ბორცვი. აქ დგას ურთის სკოლა.

უასილ იძიხ [Уасил изых **უასილ იძიხ**] – წყარო უჩანირაში.

თანია რჰაბლა [Таниа рҭабла **თანია რჰაბლა**] – დასახლებული უბანი მერაბას ჩრდილოეთით.

თასმაფ ირა//თესმაფრა [ҭасмаҭ ира//ҭасмаҭра **თასმაფ ირა//თესმაფრა**] „თასმაფის კაკლის ხე“ (აფხ.) – ბორცვი ლამკაცის მარჯვენა ნაპირას.

თესმაფრა – იხ. **თასმაფირა**.

ინაფშარფისთა „ინაფშების მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი აკირახუმი.

კახნიჩიადგილ – ტყე სკოლიდან ჰუთუნიკვარამდე.

კოკუსაიძიხ – წყარო აქიშიში. კოკუსა საკუთარი სახელია.

კულეიქვანა „კულეის ბალი“ (აფხ.) – სახნავი ტუიარხუმი.

კუნაჩიძიხ – წყარო ოტაფის ნაპირას.

ლამკაც [Ламкац **ლამკაც**] – ღელე; ღალიძგის მარცხენა შენაკადი. იწყება სოფ. აყვარაშის საზღვართან და გადის №11 ბრიგადის ტერიტორიას. სამი ძმა ყოფილან: თასმაფი, ლამკაც/ლომკაც და ყვაფ, გვარად აკაბა. მათი სახელები შერჩა ადგილებს.

მახაზიხუავოღრთა „მახაზის ნადუქნევი“ (აფხ.) – მინდორი ქვალეის მარჯვენა ნაპირის სერზე.

მღრყვაითიფ – სახნავი აბაჯიგვავერას გვერდით.

მღრ აბაა [Мыр абаа **მღრ აბაა**] „მურის//მღრის სიმაგრე“ (აფხ.) – ბორცვი ჯეფიკვარასა და აყვარაშის სათავის წყალგამყოფ სერზე, ბჭიაქვაცის გაგრძელებაზე, ხაშაარჰაბლაში.

მურ აბაა [Мыр абаа **მურ აბაა**] – მინდორი. „დისაჭუბერს ცორადილს ეჭოფუნდეს დო ღუც იბონდეს“.

ოსმანიფისთა – მინდორი აკირახუში.

საქანიია რინხართა [Сақаниаа ринхарта **საქანიია რენხართა**] „სადაც საქანიები ესახლნენ“ (აფხ.) – ტყე ქვალეის მარჯვენა ნაპირას.

ტუიარხუ – სერი ქვალაისა და ჰუთუნიკვარას შუა. ტუია მეგრ. სახელი.

უჩან ირა [Учан ира **უჩან ირა**] „უჩანის კაკლის ხე“ (აფხ.) – გორა სოფ. პატრახუნის საზღვართან. „უჩან არბას, გზად მიმავალს, უნახავს ეკალბარდიანი ნორჩი კაკლის ხე, გაუკაფავს და გაზრდილა“.

ფარფალიაა რგღლართა [Фарфалиаа ргыларта **ფარფალიაა რგღლართა**] – მინდორი ქვალეის ხეობაში.

ფარფალიაა რხუ – გორა აკირახუში.

ქობლუხიყიირთა „ქობლუხის სამჭედლო“ – საძოვარი ჯეფიკვარის მარჯვენა ნაპირას.

ყუბან იადგილ [Кэбан иадгыл **ყუბან ჯადგ~გლ**] – ფერდობი ჰუთუნიკვარის მარჯვენა ნაპირას.

ყვაბან იქიამთა – ბუჩქნარი ხაშაარჰაბლაში.

ყვაფიჯ „ყვაფის მუხა“ (აფხ.) – მუხის ხე.

ჩამანუყვა იქვანა – ტყე, სახნავი ქვალაის და ოტაფის გამყოფ სერზე.

ჩამანუყვა ტახტ – ლოდი.

ციკიძ – წყარო აკირახუში. ციკ ხაშა ცხოვრობდა აქვე.

ცენდერი – ვაკე, ტყე, სახნავი ქვალაის მარცხენა ნაპირას. ეგრ. ციმბირი, ანუ ცივი. შდრ. **ცენდერი** – ტოპ. მარტვილის მუნიციპალიტეტის კურზუს თემში.

ძიკურ იქიაფთა [Зыкәыр икәаҕҕа ძკკგრ იქაფთა] – საძოვარი ჰუთუნიკვარის მარცხენა ნაპირას, აჟარას ქვემოთ.

წვაფშიკვარა – ღელე; ჯეფიკვარის მარცხენა შენაკადი.

ჭალიკვარა – ღელე; ქვალის ერთ-ერთი სათავე.

ხაკუციძიხზ//ხაშარძიხზ – წყარო ხაშარჰაბლაში.

ხაკუციხკვარა – იხ. **ახთოლაიქიაფთა**.

ხაშა არძიხზ – იხ. **ხაკუციძიხზ**.

ხაშარჰაბლა – დასახლებული უბანი ქვალის მარჯვენა ნაპირას. ცხოვრობენ ხაშბები.

ხუჭინიაჟე „ხუჭის ძველი სახლი“ (აფხ.) – სახნავი ქვალის მარჯვენა ნაპირას.

ჯაფიკუარა [ҟәаҕ икәара ჯაფიკუარა] – ღელე; ოტაფის მარცხენა შენაკადი. იწყება ბიჭიქვაცის კალთებიდან. ჯაფი საკუთარი სახელია.

ჯინჯალა რჰაბლა [ҟәынҟәалаа რҟаҕლა ჯგნჯალა რჰაბლა] – დასახლებული უბანი ქვალის მარცხენა ნაპირას, სოფ. პატრახუნასა და საჩინოს საზღვართან. შდრ. გვარი ჯინჯოლია.

ჰუთუნიკვარა – ღელე და მისი ხეობა. იწყება ბეჭიქვაციდან და მიდის დასავლეთით. წარმოადგენს აყვარაშის სათავეს.

ჰუთენიმარდა – ფერდობი ჰუთუნიკვარის სათავესთან. „ჰუთენ ქალის სახელია. კაცთან ერთად გაპარულა და აქ იმალებდა“.

ფოქვეში [ҟақәашь ფაქაშ]

ადღორა „დიდი ველი, მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

აკირახუ [Акырахә აკაგრახ] „კირქვიანი მალლობი“ (აფხ.) – ბორცვი, მალლობი.

ალიტვიცჰა აკუარა „თხმელისხიდიანი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

არხა [Арха არხა] „ხეობა“ (აფხ.) – მინდორი, ხეობა.

ასიპრა [Асыпра ასეპრა] „სიპიქვიანი ადგილი“ (აფხ.) – გორაკი. მეტწილად მერგელის ქანები შიშვლდება.

აქუაბრა [Ақәаҕра აქაბრა] – მინდორი.

ალდარა-ხუჭი [Аҟдарра хәыҟы аҟдарра ხәҟҟ] „პატარა ჯაგნარი“ (აფხ.) – ჯაგრცხილიანი მინდორი.

აშიცრა [Ашыҟра აშეცრა] „ბზანარი“ – ბზის ტყე.

აძილბაყიარა [Азылбаақәара აძელბაყარა] „წყალვარდნილი“ (აფხ.) – ჩანჩქერი.

აჭაზა – კლდოვანი ბორცვი.

აჭათვარა//აჭათვარა – მინდორი. მ. ჩუხუა: ფ→/თუ უბიხური მოვლენაა.

აჭათვარა – იხ. **აჭათვარა**.

ახუ-უა – მალლობი. ახუ აფხ. „მალლობი“, უა აფხ. „ხალხი“. ტოპონიმი უნდა გავიაზროთ, როგორც „მალლობზე მცხოვრები ხალხი“.

აჰაბლა [Ахабла **აჰაბლა**] სოფლის უბანი. აჰაბლა აფხ. „სოფელი“.

ბიჯგუა იჩაითრა [Быжьгәа ичәирҭа **ბიჯგუა იჩაითრა**] „ბიჯგას საჩაიე“ (აფხ.) – ერქვა ჩაის პლანტაციას. ბიჯგა ანთროპონიმია.

ბიჯ იქუაცვ [Быжь иқәацә **ბიჯ იქუაცვ**] „სადაც ბიჯის ქოხი იდგა“ (აფხ.) – მალლობი, საძოვარი.

ზაგან იხუ – ბორცვი. ზაგანის ბორცვი? ბორცვი ზეგანზე? **ზაგ-ან/ზაგ-უ** მეგრ. ფორმებია, რომელიც გენეტიკურად უკავშირდება ქართ. **ზეგ-ან/სვან. ზაგ-არ** ფორმებს.

თასმაფრა – მალლობი.

კაციჰაბლა [Акацихабла **კაციჰაბლა**] „კაცის სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი ფოქვეშის თემში.

კირახუ [Кырыхә **კირახუ**] – მალლობი. კირახუ აფხაზურად „ძველ დამბა-ჩას“ ნიშნავს. სახელდების მოტივი უცნობია.

ლამკიც აძიხ [Ламкыц азых **ლამკიც აძიხ**] „ლამკაცის//ლომკაცის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ლამკიც ახუ [Ламкыц ахәы **ლამკიც ახუ**] „ლამკაცის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი. გუამ//ლამ-ში ლუ შეუთავსებელია აფხაზურისთვის.

მურ-აბაა [Мур абаа **მურ აბაა**] „მურის კოშკი“ (აფხ.) – ნაკოშკარი ადგილი.

პეტრა [Петра **პეტრა**] – მინდორი. მ. ჩუხუას შენიშვნა: „პეტრა შესატყვისია ქართ. პიტალ-ო-სი. შდრ. პეტრა აჭარაში“.

სათანია – უბანი, სადაც თანიები (გვარია) ცხოვრობენ.

საკოზმაა – უბანი, სადაც კოზმავები (გვარია) ცხოვრობენ.

საკოზმაა-ახუ „საკოზმავოს მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

საკორტაა – უბანი, სადაც კორტავები ცხოვრობენ. გვარიას აფხაზური ვარიანტი კუარტაა.

სამირზაყანე [Самырзақан **სამირზაყანე**] – უბანი. მირზაყანის (სახელია) საცხოვრებელი უბანი.

ფაქუაშუ//ფოქვეში [Ҩақәаш **ფაქუაშუ**] – სოფელი, თემის ცენტრი.

ფოქვეში – იხ. **ფაქუაშუ**. შდრ. მეგრ. ფოქე-ი/ე/ა „მღვიმე“.

ქოალეი აძი [Қәәҭеи азы **ქოალეი აძი**] „ქოალეის წყარო“ – წყარო.

ქუჩიქ იყუდირთა [Қәчық иқәыдырҭа **ქუჩიქ იყუდირთა**] – მინდორი.

ყუაფ იჯ [Кѳаѳ иѳѳ ყ^აფ იჯ] – მინდორი.

შამანიყუა – მინდორი.

ცაგუჰაფი „კატის მღვიმე“ (აფხ.) – მღვიმე.

ნიშვ იკუარა [Цышѳ икѳара ნგ^შ იკ^არა] „ნიშვის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ჯაყუაბა [ѳыаѳѳაаа ჯაყ^აბა] „ჯაყუს კოშკი“ (აფხ.) – ნაკოშკარი ადგილი.

ჯინჯალაა რგუაუა [ѳыиѳыалаа რგააა ჯგნჯალაა რგ^აუა] „ჯინჯოლავას ტაფობი, ქვაბული“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

ფსკალი [Ѳскал ფსკალ]

ფსკალი [Ѳскал ფსკალ] – სოფელი სომხური ათარის თემში. შესაძლებელია სახელწოდება უკავშირდებოდეს „ფუტკარს“. ოფსკალე მეგრ. „საფუტკრე“ (?).

ქვალონი [Кѳалон ქ^ალონ]

თორთოიარძღ – წყარო, ნაკადული; სიკოიამ ღალის შენაკადი. თვარ-თვაია//თორთოია//თვალთვაძე გვარია.

იუანა ინხართა [Иуана инхартა იუანა ინხართა] – მინდორი სოფ. რეკის საზღვართან.

იზორიეფიმ წყურგილი „იზორიების ცივწყარო“ (მეგრ.) – ნაკადული. საჭკა-დუოდან გაედინება და ერთვის სიკომ ღალს.

კვეკვესქირეფიმ დინა „კვეკვესქირების მიწა“ (მეგრ.) – ერქვა ტუნგის პლანტაციას სოფ. ახეცარას საზღვართან.

კვეკვესქირეფიმ წყარი „კვეკვესქირების წყარო“ (მეგრ.) – წყარო; სიკომ ღალის სათავე.

კოლოშანა//კოლოშონა [Иуана инхартა იუანა ინხართა] – ტყე სიკომ ღალის სათავესთან. კოლოში ვაზის ჯიშია.

კოლოშონა – იხ. კოლოშანა.

ნაკლასღ – სახნავი სარარწკიამ სუკზე.

პატუხუიშთა [Патыѳа ишѳა პატგ^ბ ჳშ^{თა}] (აფხ.) – ბორცვი აგუბედიის საზღვართან.

პეპუიძიხღ – წყარო-ნაკადული; სიკომ ღალის შენაკადი.

პეპუიხუნა – ხევი პატუხუიშთასა და ივანეინხართას შუა.

პეტრემ ოჩარხალიო – ღელე. ჩაედინება სიკომ ღალში.

სალარწკიო//ქვალონი – იხ.

სალარწკიომ სუკი „სალარწკიოს სერი“ (მეგრ.) – სერი ქოლეს მარჯვენა ნაპირზე.

სიკომ ლალე „სიკოს ლელე“ (მეგრ.) – ლელე. იწყება ქვალონში, ქოლვის მარჯვენა ნაპირის სერზე, გაედინება ახეცარაში და სოფ. აგუბედიის ცენტრის ქვემოთ ერთვის ოხოჯეს. ესაა ლაბჟანიაშ — ლალის სათავე.

ქვალონი [ქაალინ ქვალონ] „ქვავნარი“ (მეგრ.) – სოფელი აგუბედიის თემში. პარალელური სახელწოდებაა **სალარწკიო**. რესპ.: „ქვალონი ხელოვნურად დარქმეული სახელია. ღარწკიები ყოფილი აზნაურები იყვნენ და გასული საუკუნის 30-იან წლებში სოფელს სახელი ამის გამო გამოუცვალეს“. ესაზღვრება სოფლები: რეკა, ახეცარა, პატრახუნა, აგუბედია.

შარაშიაშ სუკი „შარაშიას სერი“ (მეგრ.) – ბორცვი აგუბედიის საზღვართან. ადგილობრივი გვარი შერვაშიძე/შარვაშიძისათვის. შდრ. გვარი შარაში-ი-ძე.

ცხიცხირანძეფიშ წყარი – წყარო; სიკომ ლალის ერთ-ერთი სათავე. ცხიცხირანძე გვარია.

ძაკუცაინხართა – ფერდობი სოფ. რეკის საზღვართან. ძაკუ ცაავას უკავშირდება.

ჭურღულიარჯხართა – ერქვა ტუნგის პლანტაციას სოფ. აგუბედიის საზღვართან.

ჭურღულიეფიშ დიხა „ჭურღულიების მინა“ (მეგრ.) – ტყე, ბორცვი სოფ. ახეცარას საზღვართან.

ხახუბიეფიშ ოღურელე – ბორცვი სიკომ ლალის სათავესთან.

ღადა [ნაადა ღადა]

ღუადა//ღვადა//ღადა [ნაადა ღადა – სოფელი ჯგერდის თემში.

ჩანვექით(ი) [ჩანვექიჩ ჩანვექით]

ჩანვექით(ი) „ჩანბების სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი გუფის თემში. ჩანბა გვარია.

ცაგერა

ცაგერა – სოფელი არადუს თემში, რკინიგზის სადგური. გასული საუკუნის 50-იან წლებში აქ გადმოსასხლეს ლეჩხუმელები. გადმოსასხლებულებმა უბანს მშობლიური სოფლის სახელი უწოდეს.

ცხენისწყალი [Цхенцӕл Цӕнწყал]

ცხენისწყალი//ცხენწყარი – 1. სოფელი კოჩარის თემში; 2. ღელე.

ნკრგმ

ნკრგმ//ნქრიში//წყირიშ(ი) – სოფელი ტამიშის თემში.

ნქრიში – იგივე ნკრგმ//წყირიშ(ი).

წყირიშ(ი) – იგივე ნკრგმ//ნქრიში.

ჯალ-აფსუა [Цӕл-афсӕ ჯალ-აფსუა]

ჯალ-აფსუა „აფხაზების ჯალი“ (აფხ.) – სოფელი მოქვის თემში. მ. ჩუხუა: „ჯალა-ფსუა, ანუ ჯალა-ს ფრთა, ნაწილი“.

ჯაილ [Цӕл ჯაილ]

ჯაილ – სოფელი მოქვის თემში. შესაძლებელია მეგრული ტოპონიმი იყოს. მ. ჩუხუას შენიშვნა: „ტოპონიმი მეგრულია და კვერცხის დასადებ ადგილს ნიშნავს. შდრ. სამარქვალო – ტოპ. გალის რაიონში; ეტიმოლოგია: „საკვერცხე“.

ჯგერდა [Цӕгӕрда ჯგარდა]

აბააჟ ახუ//აბააჟუ(ა)ხუ [Абааж ахы აბააჟ ახუ] – სოფლის უბანი. შდრ. აბააჟუ(ა)ხუ „ძველი ციხის გორა“–სერი ქვალაის მარცხენა მხარეს, სოფ. ურთაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 9).

აბაახიბ [Абаахын აბაახებ] „დახურული კოშკი“ (აფხ.) – ბორცვი კოშკი. აბაა „ციხე, კოშკი“. შდრ. მეგრ. ხიბ-უა/ხიბ-ულა/ხიბ-ი.

აბაჯარა – უბანი.

აბიცკუარა [Абыцӕара აბცკარა] „წკნელის ღელე“ (აფხ.) – ღელე. შესაძლებელია ერქვა აბაცკუარაც. აბაცკ „ზღმარტლი“ (აფხ.). შდრ. (ა)ბაცკუკვარა//ზაც(ი)კვარა//ზანკვარა//ზანკვარაშ ლალ – ერწყარის მარჯვენა შენაკად ქორომონის ერთ-ერთი მდგენელი (მუხური, კობორა) (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 42).

აბუხბა იაბთრა – ტოპონიმი მიუთითებს ადგილზე, სადაც აბუხბა (გვარია) თხებს მწყემსავდა.

აგადირა [Агадыра აგადგრა] – უბანი.

ადაუ დიზთარშიზ [Адау дызтаршыыз **ადაუ დეზთარშეზ**] „სადაც დევი მოკლეს“ (აფხ.) – ლელე.

ადილაჯარა//ადელაჯრა [Адылацара//Адылацара **ადელაჯარა//ადელაჯრა**] „ეკლნარი“ (აფხ.) – ადგილი, ლელე. ტოპონიმი მიუთითებს ადგილზე, სადაც ბევრი კიბოებია. „ადელაჯ“ აფხაზურში იგივეა, რაც მეგრული ქოცხოცხო (ეკლიანი მცენარე). შდრ. ადილაჯრა//ადელაჯრა – ჯაგნარი ფოქვეში, ჯოყობას უბანში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003:13).

აისსირა ახუ//აისერრა ახუ [Аисыра ахы **ავსერრა ახო**] „საისლე ბორცვი“ (აფხ.) – მალლობი, ბორცვი. ახუ აფხ. იგივეა, რაც „გორაკი, ბორცვი, ბექობი“.

აკანარა [Акацара **აკანარა**] – ვაკე.

ალაკუმჰარა [Алакымцара **ალაკუმჰარა**] – ტყიანი ადგილი; შდრ. ლეკუმხარა//ლეკუმჰარა – სოფ. გალის რ-ნის სოფელ პირველი გალის თემში. მეგრ. **ლეკუნა, ლეკუმხა** აფხაზურში უნდა შესულიყო **ა-ლაკუმჰა** ფორმით (ბ. ჯანაშია, აფხაზურ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1954).

ალი იჰვისთა [Али ихыстыа **ალი იჰვისთა**] „ალის ნაყანევი“ (აფხ.) – მინდორი.

ანგშოცჰახო [Анышощахы **ანგშოცჰახო**] – ფლატე, ხრამი, ბორცვი. სახელწოდება მიუთითებს ისეთ ადგილზე, სადაც ორი ხეობა, ხმელეთის (სერის) ვიწრო ზოლი „მინის ხილით“ ერთმანეთთანაა შეერთებული.

ანხამნა [Аныхамца **ანხამნა**] – სალოცავი ადგილი.

ანჭარა [Анцара **ანჭარა**] – უბანი. ანჭა აფხ. „ნეკერჩხალია“. შდრ. ანჭარა – ტყე ჩხორთოლში, ნყურგილის მარცხენა მხარეს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 21). მ. ჩუხუა: „**ანჭარა**, იგივე აჭარა ზანურია და ქართ. **ენერ-ი/ა** (გვიმრა, ან ენერ-ი მინა) შეესატყვისება“.

არითაა რჰაბლა [Арѳаа рѳабла **არითაა რჰაბლა**] – უბანი.

არ რემვა//არემჟა//არრემჟა [Ар рымѳа **არ რემვა**] „ჯარის გზა“ (აფხ.) – გზა, გზისპირა მინდორი. შდრ. არემ(>)ჟა//არრემჟა–ნაგზაური ჯგერიანში, ბედიდან ფოქვეშისაკენ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003:24).

აქუნა [Акъаца **აქუნა**] – უბანი, მინდორი. აფხაზურ სოფლებში ხშირად თხმელის ხეებზე უშვებენ ვენახს – იზაბელასაც და იმ ადგილს, სადაც ასეთი ვენახიანი თხმელის ხეებია ერთად, „აქუნა“ ეწოდება. პ. ცხადაიასა და ვ. ჯოჯუას მსჯელობით, „აბჟური დიალექტის ა-ქუნა და მეგრ. მამული აღნიშნავს მალლარს, ვაზაშვებულ ტყეს“ (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 27).

აშაა რგაჟა [Ашаа рѳаѳа **აშაა რგაჟა**] – ტაფობი. აშაა რგუჟა „აშუბების ტაფობი“. აფხაზურად. ა-შვ (აფხ.) „ნიფელი“, ა-შვრა „ნიფლნარი“.

აშვარკუარა [Ашвара ркәара აშვარკუარა] „აშუბების ლელე“ (აფხ.) – ლელე. აშუირა რკუარა ხომ არა, ან აშვრა რკუარა? ა-შვ (აფხ.) „ნიფელი“, ა-შვრა „ნიფლნარი“.

აშშრა ახჟ [Ашшра ахы ашшра ахы] – ზეგანი, მალლობი. ტოპონიმი აღნიშნავს „ჩრდილიან ბორცვს, მალლობს“ (აფხ.).

აშთა [Аштә аштә] – მინდორი. ა-შთა (აფხ.) „მინდორი, მოედანი; ფართო ეზო; კარ-მიდამო“ შდრ. აშთა – ანარასა და ქყოქყონის შუა მდებარე მთა-სა-ბალახო სამურზაყანოს მთაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003:29).

აჩიბლალარა [Ачыблалара ачѣблалара] – ხრამი, ფლატე. აჩიბლალარა – ე. ი. ადგილი, სადაც ცხენები იღუპებოდა, ხრამში იჩეხებოდა.

აძიქუა [Азиқәа адиқәа] „შავი ლელე“ (აფხ.) – ლელე. შდრ. აძიქუა – ტყე აძიხდაში, ალრასა და აჭუთაუას შუა (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 31).

აძინაა რიხუნა [Азынаа рыхәца//Цыгьарда ахәца аძენა რეხәна// ჯგარდა ახონა] „აძინების სოფელი“ (აფხ.) – სოფ. აფხაზეთში, მთიანი სოფლების ძირში. მთასა და სოფელს შორის ხშირად არის გორაკებით გამოყოფილი სოფლის უბანი, რომელსაც აფხაზურად ახუნა, რიხუნა ეწოდება.

აძინაა რქიფთა [Азынаа ркьафәта аძენა რქაფთა] „აძინების ნასახლარი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

აძინაა რხუ [Азынаа рхы аძენა რхы] „აძინების ბორცვი, მალლობი“ (აფხ.) – ბორცვი. თუ აძინ რახუ? „ზამთრის გორა“ – ტყე ატიშაღუში, ოტაფის მარჯვენა მხარეს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 32).

ანვასარა [Ацәсара ანვასარა] – ტყე, ბუჩქნარი. სახელწოდება იმ ადგილის აღმნიშვნელია, სადაც გარეული მსხალი (პანტა) ხარობს. ანვასარ „პანტნარი“ (აფხ.) – ბორცვი მეორე კიპიტში, ნედიფარის მარჯვენა მხარეს (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 33).

ანვიშ ზქუ [Ацәыш зкәу ანვѣშ ზქუ] – მინდორი.

ანისძი [Ацыцзы ანესძე] „ფრინველთა წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ახურმარა [Ахәырмара ахурმара] – ტყიანი ბორცვი. სახელწოდება იმ ადგილზე მიუთითებს, სადაც წვრილი ჯიშის ხურმის ხეები იზრდება. შდრ. **ახურმანა//ოხურმანა** „ხურმოვანი“ – ბორცვი კობორაში, ურთხელამღალის ნაპირას (იქვე: 37).

ახუნა აბაა [Ахәца абаа ახუნა აბაა] „სოფლის კოშკი“ (აფხ.) – სოფელი, კოშკი. **ახუცა//ახ(უ)ნა** „მთისძირი“. შდრ. (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 37).

აჯყიყია – შემალღება. სახელწოდება მიუთითებს იმ ადგილზე, სადაც დგას ა-ჯღ „მუხა“ (აფხ.).

აჯნაყია [Ацъақьа аჯнәқьә] – უბანი.

აჰაბლა [Аҟаҭла აჰაბლა] – სოფელი. ტოპონიმი „აჰაბლა“ აღნიშნავს სოფელს, მცირე პატარა სოფელს, სოფლის უბანს.

აჰაილასა [Аҟаиласа აჰაულასა] – მინდორი.

ბაბიზ იხუ [Баби́з ихы́ ბაბგზ იხგ] – ბორცვი.

ბაქ'ყან//ბექ'ყან – მინდორი.

ბექ'ყან – იხ. ბაქ'ყან.

გუაგუა იქიაფთა [Гуагуа иҟаиҟа გუაგუა იქ'აფთა] „გოგუების ნასახლარი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

გოზრუაყა იგლართა – მინდორი.

დაუთ იქიაფთა [Дауҟ иҟаиҟа დაუთ იქ'აფთა] „დავითის ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი, საბალახო.

ერნა-რკუარა [Ернаа рҟаара ერნაа რკ'არა „ერნაას (ერნბას) ღელე“ (აფხ.) – ღელე. ერნა შესაძლებელია პირსახელიც ყოფილიყო.

ერსლიმ [Ерслым ერსლემ] – ციხესიმაგრე.

თამიშ [Тамшь ტამშ] – უბანი.

თოუმიშ – [Тоумышь თოუმეშ] უბანი; ღელე.

კაციანა რკუარა [Кациаа рҟаара კაციანა რკ'არა „კაციების წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

კუარჭია რიხუნა [Кварҟиаа рыхуна კ'არჭიანა რგხ'ნა] „კვარჭიების სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი. მთისძირას მდებარე ტაფობში.

ლგანიფა – ღელე.

მარა – მინდორი. შდრ. ქართ. **მერე**, მეგრ. **მარა**.

მაქიაზთოუ [Маҟаазтоу მაქ'აზთოუ] – ფერდობი. ამაქია-სალესავი ქვა, მეგრულად მაქე, ს-ს. ორბელიანით მაქური. მაქეზთოუ — ადგილი, საიდანაც ასეთ სალესავ ქვას იღებდნენ. მაქეზქუ შდრ. მაქეზქუ – ბორცვი აგუბედიის თემი სოფ. აძხიდაში, ქაცვარკვარასა და ქაჩუკვარას შუა (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003:94). ა-მაქეა აფხაზურში აღნიშნავს „მაქურს; პატარა სალეს ქვას“. მეგრულში ამ მნიშვნელობით მაქე იხმარება.

მეშო იგ'ავა [Мышә иг'ааа მეშო იგ'ავა] „მეშების ტაფობი“ (აფხ.) – ტაფობი. **ნაფსკალი** „ნასკევარი, ნასაფუტკრალი“ (მეგრ.) – გორაკი.

რიუთაჰაბლა – უბანი.

საათ იფშაჰვა [Саат иҟшаҳаа სატ იფშ'აჰვა] – ხევი.

საბუაა რძიხ [Сабуаа рзыхь საბუაა რძგხ] „საბუების წყარო“ (აფხ.) – წყარო. ბუავეების წყარო? საბუა ბუავეების უბანია ელაღირის სათავესთან აჯვარაში.

საბუა რხუ [Сабуаа рхы საბუაა რხგ] „საბუას ბორცვი“ (აფხ.) – შემადღება; ბორცვი, მაღლობი.

საძაა რკუარა [Сазаа ркаара **საძაა რკუარა**] „საძებების ღელე“ (აფხ.) – ღელე; საძაა გვარია.

ტებ იკუარა – ღელე. ტებ იკუარა – ე. ი. ტების (მამაკაცის სახელია) – ღელე. **ტები** „დიდი ტევრი, დიდი ტყე“ (ქობალია, 2010: 601). „**ტები** ტყიანი ადგილი“; „**ტებლალი** — ტყის ღელე“; „**ტებენე** — ტყიანი, ჩაბნელებული ადგილი; მზემედეგი ტევრი; ჩაქცეული, ნესტიანი ადგილი“ (იქვე: 601).

უადაბინ [Уадабин **უადაბინ**] – ღელე.

ქიათუნარხუა – დიდი ბორცვი.

ქიარ-აბაა [Кйаа абаа **ქიარ აბაა**] – კოშკის ნაშთი. ქიარ აბაა ქიარის კოშკს ნიშნავს, მაგრამ ამ ადგილას XI ს-ის ეკლესიის ნანგრევებია. ადგილობრივთა გადმოცემით, აქ ქიარის ხატი ყოფილა (ღვთისმშობლისა), რომელიც უფრო გვიან სამეგრელოში – სოფ. ოზუჯში გადაუტანიათ. ქიარინ უნდა იყოს დაკავშირებული გვარი ქიარბა ქაჩიბა ქაჩიბაია.

ქუნდი – ღელე.

ლუადა ახუნა [Луада ахуна **რლადა ახუნა**] – მთისძირი.

ყარამსად ლაშთა – მინდორი ყარამსად ქალის სახელია, ლაშთა – მინდორი.

ყურდგიალ ახუ [Қурдгйаа **ყურდგალ ახუ**] „კურდღელის ბორცვი“ (აფხ.) – ბორცვი.

შაქუ [Шакә **შაქუ**] – სოფელი. შაქვე, შაქვი მარტვილის რ-შია.

შლარაა რჰაბლა [Шлараа рхабла **შლარაა რჰაბლა**] „შლარბების უბანი“ (აფხ.) – უბანი.

შოუა რიხუნა [Шоуаа рихуна **შოუაა რიხუნა**] „შოუას სოფელი“ (აფხ.) – სოფელი. შოუა გვარია.

ჩაგამ//ჩეგ'იამ//ჩეგემ [Чагам **ჩაგამ**] – ჩეგემი მეგრულად აღნიშნავს „უფსკრულს“ (ქობალია, 2010: 671). შდრ.: **ჩეგემლალ** – ღელე; მოედინება სათანჯოდან და ჩაედინება გალის ნყალსაცავში, სოფ. დიხაზურგაში (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 197).

ჩადქიშვ – სიმაგრე, კოშკი.

ჩაფაგურუა [Чафугура **ჩაფაგურა**] – ღელე.

ჩიგუა ლქიაფთა „სადაც ჩიგუა ცხოვრობდა“ (აფხ.) – უბანი.

ჩირბალაშთა – მინდორი.

ჩრიმ-ახუ – მთა, მალლობი.

ცხენისწყალი [Цхенцкар **ცხენწყარ**] – მდინარე.

ძაგა კუარა [Зага кара **ძაგა კუარა**] – ღელე, წყარო. ჰიდრონიმი მიუთითებს მლაშე, მარილიან წყაროზე. ა-**ძაგა** „მუჯა, ვეძა, მლაშე წყალი“. მეგრ. **ძაგა**. მეგრულ ენაში **ძაგა** პირსახელია.

ძღაბ ლქიაფთა „სადაც ქალიშვილი ცხოვრობდა“ (მეგრ., აფხ.) – მინდორი. ძღაბი მეგრულად აღნიშნავს „გოგონას, ქალიშვილს“.

წვძაა რხუ [Цыыцъаа рхыы წ°ჯჯაა რხ°გ] – ბორცვი.

ხაბაჯა იქიაფთა „ხაბაჯას ნასახლარი“ (აფხ.) – მინდორი, საბალახო. ხაბაჯა მამაკაცის სახელია.

ხაგადირა – მთისძირი.

ხიბაა რკუარა//ხიბაა რხუ [Хыынаа ркәара ხ°გბაა რკუარა//Хыынаа рхыы ხ°გბაა რხ°გ] – ღელე, ბორცვი. ხიბა გვარია. „ხიბას ღელე; ხიბას ბორცვი“.

ხიბაა რხუ – იხ. **ხიბაა რკუარა**.

ხილ იქუაცვ [Хыыл иқәацә ხ°გლ იქუაც°] – ბორცვი.

ხინდიგ იყიდურთა „სადაც ხინდიგს ლობიო ეთესა“ – მინდორი, ნაბოსტანევი. ხინდიგი მამაკაცის სახელია.

ხუაჟუთშვარა [Хәажәтшәара ხ°აჟ°თშ°არა] – მინდორი, საბალახო.

ხუბტია რკუარა „ხუბტუტიების ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ჯალიაა [Цъалиаа ჯალიაა] – უბანი.

ჯგერდა//ჯგიარდა ახუნა [Цъгьарда ахәца ჯგ°არდა ახ°ნა] – სოფელი და სასოფლო თემი. შდრ. ვ. კვარჭია: «**Цъгьарда (Джгерда)** – современное село в Очамчирском районе. Оно соответствует населенному пункту Giorirde на карте 1654 года (К – 4). В начале XIX века фиксируется в форме **Дчгерда** (К – 14) и далее **Жигерда** (Ведомости, с. 226), **Джгерда** (Нордман, с. 422), **Джигерда** (К-23). Существуют ряд народных объяснений этимологии **Цъгьарда**. Первое – из **Цъгартა** «место, откуда берут дуб» – от **აцъ** «дуб» и **гартა** «место взятия». Второе: из **აцъ-гьაгьარტა** «дубовое окружение (окружность)», и, наконец третье, из **ажьгартა** «место откуда берут виноград», где ажь «виноград» (см. Ацсны атопонимика, с. 469). При рассмотрении этимологии Цъгьарда нельзя не учитывать зафиксированную в середине XVII века форму Giorirde, где абхазское препозиционное **Цъгьა** (Джгиа) или **Чгьа** (Чгиа) закономерно передано как **Gio**, в постпозиционной **rirde** (рирде), похоже абхазо-абазинское слово а-рыртა «переправа», отсюда исходная форма сов. **Цъгьარდა** представляется как **Чегьиарыртა**, букв. «Чегиская переправа» или «Переправа Чегии», где **Чегьи** может быть топонимом с антропонимной основой (срав. с фам. Чегьиа, а также Чегем – название поселка в этом же селе). В связи с этим, следует подчеркнуть, что на границе сел Кутол и Джгерда и ныне проживают представители рода Чегьи (пишутся Чегииа). В городе Ткуарчал имеется речка Чегьи акәара «Речка Чегии» и крепость Чегьи абаа «крепость Чегии». Эта же основа и в имени абхазо-абазинского родового сообщества Чегьиреи из Чегьираа «Чегировы». Название Цъгьарда – из Чегьи арыртა, первоначально мог-

ло обозначать переправу через р. Кодор, где к реке подходила древняя подгорная дорога» (Кварчия, 2006: 286-287).

ჯინკუაზრა – მინდორი, საბალახო.

ჯირით-ახუ – ბორცვი.

ჯირულ – ღელე.

ჯირლულ – სოფელი. **ჯირლ-უ-ა/ჯირლ-ონ-ი/ჯირლ-ალ-ი** „სიმალლე“, ე. ი. ჯირლ-ულ-ი „ამაღლებული“. სოფელი მაღლობზე?

ჯმართრა – ღელე.

ჯმარიური [ქმარაჲა ჯმარჯთა] – ღელე.

ჯგერიანი [ქყგერიან ჯგჷერიან]

აბაა//ჯგერიან აბაა [ქყგერიან აბაა ჯგჷერიან აბაა] – ნასაყდრალი მცირე ბორცვზე, აბაახუში. ზედ ეკლესიის ნაშთია.

აბაართა//აბაართახუ [აბაართა აბაართა] – ბორცვი ოხურეის მარცხენა ნაპირას. ნაჯიხურიმ სუკი რე.

აბაართახუ – იხ. **აბაართა**.

აბააძიხე – წყარო აბაახუს სამხრეთ-დასავლეთი კალთისძირას.

აბაახუ//ჯგერიან აბაახუ – გორა ოხურეის მარცხენა ნაპირას, საკომზამოს პირდაპირ, ოხურეისა და ბებეშიას ღალს შუა. ფართო მაღლობი ტყითაა დაფარული. შუაშია ბორცვი, რომელზეც დგას ეკლესიის ნაშთი.

აბანამ რზენი „აბანას ვაკე“ (მეგრ.) – ვაკე-ტყე ოხურეიმ აბანასთან.

არ(რ)გმვა [არ რუმაა არ რგმვა] – ნაგზაური. ბედიიდან ფოქვეშში გადიოდა ლაძიმ ფონის გავლით.

ბებეშია(შ)კვარა//ბებეშიკვარა [ბეხეხა იკაჲა ბებეშია იკვარა] – ღელე. მოედინება სოფ. საჩინოდან და გადის სოფ. ოხურეიში. იქ ერთვის ეიკვარას.

ბებეშიკვარა – იხ. **ბებეშია(შ)კვარა**.

ბჟანიეფიმ სუკი „ბჟანიეზის სერი“ (მეგრ.) – სერი.

თარაა რხუ//ფუნიკულიორი [ტარაა რხუ თარაა რხუ] – ბორცვი; ბჟანიეფიმ სუკის კუდია ბებეშიაკვარასა და სამნაშლალს შუა. „დატერასებული ფერდობია. სიმალლის გამო უწოდეს ფუნიკულიორი. ესაა პირველი ბორცვი ვაკის შემდეგ“.

კუბრეფიმ ფონი (მეგრ.) – ფონი მდ. ოხურეიზე, ლაზიმ ფონის ზემოთ.

ლაზიმ ფონი „ლაზის ფონი“ (მეგრ.) – ფონი მდ. ოხურეიზე.

მურათიმ ოჩაიე „მურათის საჩაიე“ (მეგრ.) – ერქვა ჩაის პლანტაციას ბაბაშიალლის მარცხენა ნაპირას, მეორე ოხურეის საზღვართან.

ნერიქუნხართა – ტყე ოხურეის მარცხენა ნაპირას.

ოხურეიმ აბანა „ოხურეის აბანო“ (მეგრ.) – სამკურნალო წყარო; „ცივი წყალია ოხურეის მარცხენა ნაპირას. შველოდა სიყვითლეს, თავის ტკივილს. ხალხს აქ „კაზარმები“ ჰქონდა აშენებული“.

ფუნიკულიორი – იხ. **თარა არხუ**.

ჭინჭაშ ნოხორი „ჭინჭას ნასახლარი“ (მეგრ.) – სახნავი ოხურეის ნაპირას.

ჯგერიანი [Цыгериан **ჯგერიანი**] – სოფელი. ვრცელდება ოხურეის მარცხენა ნაპირიდან ღელე ბებესიაკვარამდე. ჩრდილოეთით ესაზღვრება სოფ. საჩინო.

ჯგერიან აბაა ხუ – იხ. **აბაა ხუ**.

ჯგერიან აბაა – იხ. **აბაა**.

ოჩამჩირის რაიონის დაუსახლებელი ტერიტორია

ააღძაფსთა [Аалџа аџџа **ააღძა აფსთა**] – ლაღძგის ხეობა.

აარა [Аара **აარა**] „ურთხელი“ (აფხ.) — მაღლობი.

აასბჟარა [Аасџџара **აასბჟარა**] „შვიტა“ (აფხ.) – ალპური ზონა.

ააფთრახუჭი – საძოვარი; მწყემსის მცირე კარავი — ალპური ზონა.

აბააშ არვეშ//აბააშ არვაშ [Аџааџ аџџაа **აბააშ არვაშ**] „კოშკის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აბააძა „კოშკის წყარო“ (აფხ.) – ღელე; მწვერვალი.

აბაახი „კოშკისთავი“ (აფხ.) – მთა.

აბარდრა [Аџарџра **აბარდრა**] „ეკლიანი ადგილი, ბარდნარი“ (აფხ.) – მთა.

აბგარა [Аџгара **აბგარა**] „ჩაღრმავებული ადგილი, ხევი, სადაც წყალი მოედინება“ (აფხ.) – ღელე.

აბგიძირა [Аџгыџыџра **აბგიძირა**] „შინდნარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

აბგაჟ „ტაფობი, სადაც ჯიხვი ბინადრობს“ (აფხ.) – ღელე; ტაფობი.

აბიჟ დუ „ღრმა ადგილი ღელეში, ან გუბე“ (აფხ.) – საძოვარი.

აბიშ – ღელე.

აბნა დუ [Аџна ду **აბნა დუ**] „დიდი ტყე“ (აფხ.) – ტყე.

აბნართივ – საძოვარი. ადგილი, სადაც მონადირეები ღამეს ათევენ.

აბჟფარა დუ აშთა [Аџџџара ду аџџа **აბჟფარა დუ აშთა**] „დიდი მინდორი ძნელად გასასვლელ კლდეებს შორის“ (აფხ.) – მინდორი.

აბრინჯირთა – გორაკი.

აბლინჭკუარა – ღელე.

აბჭიკუა [Аџџыџџа **აბჭიკუა**] – ღელე.

აგაბჟა – გორაკი.

აგადირა [Агадыра **აგადგრა**] – გზა-გადასასვლელი, უღელტეხილი.
აგამითიფ – საძოვარი.
აგარვუა//აგარკუა – მწვერვალი.
აგარკუა – იგივე **აგარვუა**.
აგირუა დისტაბლიზ [Агыруа дызтаблыз **აგერუა დგზთაბლგზ**] (აფხ.) – მინდორი. „მეგრელი ამ ადგილას გუბეში ჩამხტარა“.
აგუმაა ირხა [Агумаа ирха **აგუმაა ირხა**] – მთა. აგუმაა გვარია, იახა კიბე, აგუმაას კიბე.
აგურძგულრა//აგურძგულ [Агырцгыл **აგურძგულ**] – მინდორი, შემალღება; ძველად აფხაზეთში გავრცელებული იყო ვახის ჯიში ეგურძგული. ტოპონიმი მასთან არის დაკავშირებული.
ადვგუაუა „ხეობა, მინდორი“ (აფხ.) – ხეობა; ღელე.
ადვგადა [Адыаада **ადვგადა**] „მინდორი კლდეებს შორის“ (აფხ.) – საძოვარი.
ადივგადა აძიუ [Адыаада азыж **ადვგადა აძგუ**] (აფხ.) – ტბა.
ადვიშ [Адыш **ადვშ**] „თეთრი მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.
ადვჰვიფშ კუარა [Адыхыпш кара **ადვჰვიფშ კარა**] „ღელე ლამაზ მინდორთან“ (აფხ.) – ღელე.
ადლეიაა რკილსირთა [Адлеиаа ркылсырта **ადლეიაა რკვლსერთა**] „სადაც ადღეიბები ჩამოდიოდნენ“ (აფხ.) – საძოვარი.
აერგიშვარჰვართა „სადაც აერგეაშვას, ერგეაშვას მღეროდნენ“ (აფხ.) – მინდორი.
აერგძიშრა – ტბა.
აძიუბჰარა [Азынжыара **აძგებჰარა**] (აფხ.) – მინდორი
ათარხუა ათვარხუა [Атархаа **ათარხა**] „ცაცხვის მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი.
ათაჟიჰზუ [Атажа ахы **ათაჟი ახგ**] „ბებერი ცაცხვის მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი.
ათვარხუარა [Атархаара **ათარხარა**] – მინდორი.
ათვაქიალა [Атакъала **ათვაქალა**] „თივის კარავი“ (აფხ.) – საძოვარი.
ათვამძან „ცაცხვის ჭაობი“ (აფხ.) – ჭაობი.
ათილხი „ცხვრისთავი“ (აფხ.) – მთა. მეტაფორული ტოპონიმი.
ათლიხურა – მთა.
აისირრა [Аисыра **ავსგერრა**] – ქედი. ← მეგრ. **ო-ი-სირ-ე**.
აიხანვი ახიქურსუ „სადაც რკინის ჯოხი დევს“ (აფხ.) – მაღლობი.

აკალამრა ზქუ [Акаламра зкѳу აკალამრა სქუ] „ჩალამკალმიანი მთა“ (აფხ.) – მთა.

აკამბაშ ზთაფსიზ [Акамбашь зѳаѳсыз აკამბაშ ზთაფსგზ] „სადაც კამეჩი მოკვდა“ (აფხ.) – შემალღება.

აკარდამა [Акардама აკარდამა] – მინდორი. ← მეგრ. აკარდამა ← ქართ. აკლდამა.

აკანვარა [Акаѳвара აკანვარა] „საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

აკიბა [Акыыба აკვება] „კიბე“ – მწვერვალი.

აკუარა დუ [Акѳара ду აკვარა დუ] „დიდი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აკუარა ლაშვი [Акѳара лашѳ აკვარა ლაშვი] „ბრმაღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ალაკუმჰარა [Алакѳымѳара ალაკუმჰარა] „ხეჭრელი“ (მეგრ.-აფხ.) – მალ-ლობი.

ალარნხირთა – შემალღება.

ალაშარა [Алашара ალაშარა] „სინათლე. ნათელი ადგილი“ (აფხ.) – მალ-ლობი.

ალაჰყაგუაქარა – მთა.

ალგუართა – მინდორი.

ალეი-აჰუეი-ახეიბაფაზ – მინდორი.

ალმა იააფთრა [Алма иааѳѳра ალმა ჯააფთრა] „ალმას მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.

ალმასხან იქიალა [Алмысхан икѳала აღმესხან იქალა] „ალმასხანის კარავი“ (აფხ.) – მინდორი, შემალღება.

ალრა [Алра ალრა] „თხმელნარი“ (აფხ.) – მთა.

ალრა აკუარა [Алра акѳара ალრა აკვარა] „თხმელის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ალტარრა კუარა [Алѳарра кѳара აღტარრა კვარა] – ღელე.

ალქუაფსთა [Алѳаѳѳѳѳა აღქუაფსთა] – ღელე.

ალჩიმთა — ღელე.

ამზარა [Амзара ამზარა] „ფიჭვნარი“ (აფხ.) – მთა, ფიჭვიანი.

ამჟვასარა ახუ [Амжѳасара ахѳы ამჟვასარა ახვ] „ბჟოლის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ამშეკუარა აძგა „დათვის ღელის მინერალური წყალი“ (აფხ.) – ღელე.

ანაარა [Анаара ანაარა] – მთა, ფერდობი.

ანაყუ [Анакѳ ანაყუ] „მყინვარი“ (აფხ.) – მთა.

ანთოსტა – ტბა.

ანჭარა [Анѳара ანჭარა] – მინდორი. ← მეგრ. ანჭარა/აჭარა „ენერი ნიადაგი, ან ენერა „გვიმრა“.

აჟეიფშ კარა [Ажәиѣшъ кәарә **აჟეიფშ კარა**] „აჟეიფშის ლელე“ (აფხ.) – ლელე. აჟეიფში აფხაზების ნადირობის მფარველი ღვთაებაა. მონადირე მას შეეხვეწება ხოლმე – კარგად მანადირეო.

აჟეიფშ იხა „აჟეიფშის ნაჯახი“ (აფხ.) – ლელე. აჟეიფში ნადირობის მფარველი ღვთაებაა.

აჟმგა [Ажәмгә **აჟმგა**] „ძროხის ბილიკი“ (აფხ.) – მალლობი.

არაშრა [Арашра **არაშრა**] „თელიანი“ (აფხ.) – ტყე.

არაშრა ახუ „თელიანის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

არაჟადა [Аражада **არაჟადა**] – მინდორი.

არ ახეიბაშიზ [Ар ахәиѣбашыѣз **არ ახეიბაშიზ**] „სადაც ჯარმა იბრძოლა; ნაომარი“ (აფხ.) – მთა.

არგიათილრა [Аргәятәулра **არგიათილრა**] – მთა.

არლან იჰაფ-დუ [Арлан иҳаѣ ду **არლან იჰაფ დუ**] „არლანის დიდი გამოქვაბული“ (აფხ.) – საძოვარი.

არლან იჰაფ ხუჭი [Арлан иҳаѣ хәыѣы **არლან იჰაფ ხუჭი**] „არლანის პატარა გამოქვაბული“ (აფხ.) – საძოვარი.

არმგადუ [Армгәду **არმგადუ**] „დიდი სამხედრო გზა“ (აფხ.) – მთა.

არმგა ხოგჯე [Армгә хәыѣы **არმგა ხოგჯე**] „პატარა სამხედრო გზა“ (აფხ.) – მთა.

არშირა – ლელე.

არჩირრა – ტყე.

ასარ-ხუ „თიკნების მალლობი“ (აფხ.) – მთა.

ასლანგერი იქიფთა [Аслангәери иқьаѣѣтә **ასლანგერი იქიფთა**] „ასლანგერის ნადგომი“ (აფხ.) – მინდორი.

ასსირიშთა – მინდორი.

ატსიურძი – ლელე. შეიძლება ტყვიასთან იყოს დაკავშირებული.

აუადარა [Ауадара **აუადარა**] „აღმართი“ (აფხ.) – ლელე; მინდორი.

აუავგზან [Ауаѣзәѣ//Аѣзәѣ **აუავგზან**//**ავგზან**] – მწვერვალი.

აუარდრა – საძოვარი.

აუასა ახიმტვაზ – მინდორი.

აუასა რხუ [Ауаса рхәы **აუასა რხუ**] „ცხვრის მალლობი“ (აფხ.) – მთა.

აუსსარა [Ауассара **აუსსარა**] (აფხ.) – საძოვარი.

ავასახარჰიშრა – საძოვარი.

აუჩაყუა – ლელე.

ავსარა [Аѣсара **ავსარა**] – ტყე, სოჭნარი.

აფსაფა ქიალა – ადგილი. შეიძლება ნიშნავდეს მიცვალებულის მოსაგონარ ადგილს.

აფსთა [Аҧсҭа აფსთა] „ხეობა“ (აფხ.) – ხეობა.

აფშაჰუა [Аҧшаҭа აფშაჰუა] „მდინარის ნაპირი“ (აფხ.) – დაბლობი.

აფშირა [Аҧшыра აფშერა] „თვალსანიერი“ (აფხ.) – ქედი; მთა.

აფშირა-აძიმ [Аҧшыра азыа აფშერა აძიმ] – ტბა.

აქირდუაგ [Ақырдуаг აქერდუაგ] – მთა.

აქირდუაჩ – მთა.

ალუეიზმარა „სადაც ფიცრებს ამზადებდნენ“ (აფხ.) – მინდორი.

ალუცა [Аҧца ალცა] – მინდორი. ამ ადგილზე ფიცრებს თლიდნენ, რადგან ხერხი არ იყო.

აყარმარა დუ [Ақармара ду ақармара ду] – შემალღება. ლიანისებრი მცენარეები ხარობს.

აყარმარა-ხუჭი [Ақармара хычы ақармара ხუჭ] – შემალღება.

აშანწაკაფსართა [Ашанцакаҧсарта აშანწაკაფსართა] „სადაც კაჭი ცვივა“ (აფხ.) – გზა-გადასასვლელი, უღელტეხილი.

აშვაა რარხა [Ашәә рарха აშაა რარხა] „აშუბების მინდორი“ (აფხ.) – ზეგანი.

აშვილხუხუ [Ашәкылхыхә აშკვლხх] „ფულუროიანი ნიფელი“ (აფხ.) – ერქვა ნიფლის ხე.

აშვლამგარა – მინდორი.

აშვლაშარა [Ашәлашара აშლაშარა] „ნიფლის ნათელი ტყე“ (აფხ.) – მთა.

აშვრა [Ашәра აშრა] „ნიფლნარი“ (აფხ.) – მალლობი.

აშვრა-ახუ [Ашәра ахы аშრა ახ] „ნიფლნარიანი მალლობი“ (აფხ.) – მთა.

აჩადარა [Аәадара აჩადარა] – ბორცვი.

აჩადარა – ქედი.

აჩადიშხუა [Аәадышыхә//әадышыхә აჩადეშხა//ჩადეშხა] „ვირის ნაქუსლარი“ (აფხ.) – მალლობი.

აჩათარაფშ – მალლობი.

აჩამჰარა [Ачамҭара აჩამჰარა] „ნეკერჩხლოვანი“ (აფხ.) – ლეღე, ტყე.

აჩამჰარა თშვარა [Ачамҭара тшәара აჩამჰარა თშარა] – მინდორი.

აცაჟუჟუ „ძველი ნეკერჩხალი“ (აფხ.) – მინდორი; ლეღე.

აჩარლუზთოუ – კლდე.

აჩარლურა – მალლობი.

აჩახუმარა [Аәахәмара აჩახმარა] „სადაც ცხენის ჭენება შეიძლება“ (აფხ.) – მინდორი მთაში.

აჩიბლალარა [Ачыблалара აჩებლალარა] „სადაც ცხენები ვარდებოდნენ“ (აფხ.) – კლდე; ფლატე.

აჩიმაძმახ [Ачымадзмах აჩემგაძმახ] „ცხენის სარწყულბელი“ (აფხ.) – მთა.

აჩირასრა [Ачырасра აჩერასრა] – მთა, საძოვარი.

აჩიქ აუნა [Ачыкх адыца ачкѣ აგუნა] „ბუჩქნართან ახლოს“ (აფხ.) – მთა-საძოვარი.

აჩაბილრა აიუნა – მთა-საძოვარი.

აცამაფხუა – მინდორი.

აცარპინრა [Ацарпынра აცარპენრა] – მაღლობი.

აცაყია აშთა [Ацакѣ аштѣ აცაყ აშთა] „სწორი ადგილი პატარა კლდესთან“ (აფხ.) – ვაკე, ზეგანი.

აცაყიაკუარა [Ацакѣ кѣара აცაყ აკუარა] „პატარა კლდის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აცაყია ამნა [Ацакѣ амца აცაყ ამნა] „კლდისწინა მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი.

აცვჳრძე „წეროს წყალი“ (აფხ.) – ღელე.

აცუთა [Ацута აცუთა] – სოფელი, შემალღება.

აცხაკუარა [Ацха кѣара აცხა კუარა] „თაფლის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აძაგა [Ацага აძაგა] „მინერალური წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

აძარ ზგაზ აკუარა [Ацар згѣз акѣара აძარ ზგაზ აკუარა] – ღელე.

აძაუა [Ацаа аძაუა] – ჭაობი.

აძაფშ [Ацапш аძაფშ] „წითელი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აძიდაყუარა [Азыдакѣара აძედაყუარა] – ღელე; მინდორი.

აძინაა რქიალა [Азынаа ркѣала აძენაა რქალა] „აძინბების კარავი“ (აფხ.) – საძოვარი.

აძირფხა [Азырпѣх აძმრფხა] „თბილი მინერალური წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

აძილრარა „პატარა ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აძინარა – შემალღება.

აძნოწნო [Ацѣѣѣ აძწწწ] „მუჯე წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

აძინ-დუ [Азыкхдѣუ აძგნ-დუ] „დიდი წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

აძინ-ხუჭი [Азыкх хѣычы აძგნ-ხუჭუ] „პატარა წყარო“ (აფხ.) – საძოვარი.

აძლაგარაკუარა [Ацлагара акѣара აძლაგარა აკუარა] „წისქვილის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

აძლარა [Ацлара აძლარა] – საძოვარი.

აძჳვირა [Ацѣыра აძჳვრა] – ღელე.

ანანგუარა აფან [Ацангәара аҧан ანანგ^აარა აფან] „ჯუჯუების გალავნის ფონი“ (აფხ.) – ფონი.

ანვა ზთაგილოუ [Ацәа зтәгылоу ან^აა ზტაგელოუ] „ვაშლოვანი“ (აფხ.) – მინდორი.

ანვასარა „მაჟალოიანი“ (აფხ.) – ბორცვი.

აცვეგილარა [Ацәгылара აც^აგელარა] „ხარების სადგომი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ანვიშ აზქუა – მთა.

ანკარლაშე „ლრმა ნაპირი“ (აფხ.) – ღელე.

აჭაფარა [Аҧаҧара აჭ^ააფარა] – მთა.

აჭაყუარა [Аҧақәара აჭ^ააყ^აარა] – მთა; კლდე.

აჭიშზქუ – მთა.

ახაიულარა „მშრალი ადგილი“ (აფხ.) – მთა.

ახაკულარა [Ахакәлара ახაკ^აულარა] – ტყე.

ახაჰმვა [Ахәхәмвә ახაჰ^ამვა] „ქვიანი გზა“ (აფხ.) – გზა.

ახიარა [Ахьара ახ^აარა] „ნაბლიანი“ (აფხ.) – ტყე.

ახიაცაძმახ [Ахьацазмах ახ^აა^აცაძმახ] „ჭაობი რცხილოვანში“ (აფხ.) – ჭაობი.

ახიაჭაყუა „სადაც ნახევრად ჩამოთლილი ნაბლის ხეა“ (აფხ.) – მაღლობი.

ახ'ზბგარა „ოქროს ფერდი“ (აფხ.) – ღელე; ფლატე, ცავარდნილი ადგილი.

ახიბლარა [Ахьинлара ახ^აიბლარა] „ნახანძრული ადგილი“ (აფხ.) – მაღლობი.

ახრა დუ//ახუ დუ [Ахә ду ახ^ა დუ] „დიდი ქედი“ (აფხ.) – ქედი.

ახუ დუ – იგივე ახრა დუ.

ახრა ხუჭი [Ахра хәычы ახრა ხ^აეჭე] „პატარა ქედი“ (აფხ.) – ქედი.

ახუაცრა [Ахәацра ახ^აა^აცრა] „ჯინჭრიანი“ (აფხ.) – მინდორი.

ახუმსაშხა – მთა. ალპურ ზონაში პატარა ბალახოვანი მცენარეა – შვიტასნაირი.

აჯარგუალრა – გორაკი.

აჯარგუალრა აკუარა – ღელე აჯარგუალრაში.

აჯგამვა „გზა-ბილიკი მუხნარში“ (აფხ.) – გზა.

აჯმანწვარა [Аҧьманцәара აჯმან^აწვარა] „სადაც თხები წყდებოდნენ“ (აფხ.) – მაღლობი.

აჰამპალფართა [Аҧампалфартә აჰამპალ^აწვართა] „მოხარული კვერის წამის ადგილი“ (აფხ.) – შემადღება.

აჰარუა [Аҧаруә აჰარ^აგა] „ხმელი მსხალი“ (აფხ.) – მთა-საძოვარი.

აჰაფიშთაგუგუ [Аҧаҧышьтәгәыгә აჰაფ^აფიშთაგ^აგ^ა] – გამოქვაბული.

აჰაჩჰუაფსალარა [Аҧа-еҧааҧсалара აჰაჩ^აჰ^ააფსალარა] – ტყე.

აპა ხუჭი [Аҭа хәыҭы **აპა ხ⁰ჭე**] „პანტიანი“ (აფხ.) – მინდორი, შემაღლება.
აპუასაფშ ახუ [Аҭәасаҭышь ахәы **აპ⁰ასაფშ ახ⁰ე**] „ნითელი ტყემლის მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი.

ბაბალ ამაყა „ბაბალის ქამარი“ (აფხ.) – მთა.

ბაბიზ-იხუ [Бабыз ихәы **ბაბ⁰ზ იხ⁰ე**] „ბაბიზის მაღლობი“ (აფხ.) – მაღლობი.

ბათაყუა ითიფ [Баҭақәа иҭыҭы **ბათაყ⁰ა ით⁰ფ**] „ბათაყვას საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ბაყულ ზოთუ [Бақәыл зҭоу **ბაყ⁰ულ ზოთ⁰უ**] – ქედი.

ბაშიშ ითიფ [Башышь иҭыҭы **ბაშ⁰შ ით⁰ფ**] „ბაშიშის საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ბაშიშ იკუარა [Башышь иқәара **ბაშ⁰შ იკ⁰არა**] „ბაშიშის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ბაშკაფსარა [Башкаҭсара **ბაშ⁰კაფსარა**] – მთა-საძოვარი.

ბგაიკუარა [Бгаиқәара **ბგაიკ⁰არა**] „ბგაის ლელე“ (აფხ.) – ლელე, საძოვარი.

ბგან იკუარა [Бган иқәара **ბგან იკ⁰არა**] „ბგანბას ლელე“ (აფხ.) – ლელე; საძოვარი.

ბგანიჰაფი „ბგანბას გამოქვაბული“ (აფხ.) – მთა; გამოქვაბული.

ბედუკი [Бедықә **ბედ⁰გ⁰ე**] – მთა.

ბიზყუარამ – მთა.

ბრამბა [Брамба **ბრამბა**] – ლელე. შესაძლებელია ბრამბა წინათ გვარი ყოფილიყო.

ბუტ იკანვარა „ბუტის გადასასვლელი“ (აფხ.) – გზა-გადასასვლელი.

ბუტი იხაჰუ [Быт ихақә **ბუტ იხაჰ⁰ე**] „ბუტის ქვა-ლოდი“ (აფხ.) – ლელე; მინდორი.

ბიტ იხაჰუ აძია [Быт ихақә азия **ბუტ იხაჰ⁰ე აძია**] — მინდორი.

გიარგუაბეი [Ҭаргәбей **გ⁰არგ⁰აბე**] – მთა.

გირუა იშვიმჰარა „მეგრელის შქერნალი“ (აფხ.) – ტყე.

გუაშკუარა „გუაშის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

გუფ [Ҭыҭы **გ⁰ფ**] – მთა.

გუშირხუა – მაღლობი.

დადალ იძიხ [Дадал изыхь **დადალ იძ⁰გ⁰ნ**] „დადალის წყარო“ – წყარო.

დიდინ [Дыдын **დ⁰დგ⁰ნ**] – ლელე; დადინი კაცის სახელია.

დიდინ იჩამჰარა [Дыдын ичамқәара **დ⁰დგ⁰ნ იჩამჰ⁰არა**] „დადინის ნეკერჩხლის ტყე“ (აფხ.) – ტყე.

დიდინ იჰაფი [Дыдын ихаҭы **დ⁰დგ⁰ნ იჰაფ⁰ე**] „დადინის გამოქვაბული“ (აფხ.) – გამოქვაბული.

დალ იშვიმჰარა//დალ იშიმჰარა [Дал ишәымҗара//Дал ишымҗара **დალ იშვიმჰარა//დალ იშემჰარა**] – შემაღლება.

დარიყუა იბლალართა [Дарықәа ибғаларта **დარყუა იბლალართა**] „სადაც კლდეში ჩავარდა დარიყუა“ (აფხ.) – ხევი.

დაუჩ [Дауҗ **დაუჩ**] – მთა.

დაქია [Дақҗа **დაქა**] – საძოვარი.

დაქია ლჭაყუა [Дақҗа лыҗақәара **დაქა ლჭაყუა**] – მინდორი.

დალკუარა „ბაყაყის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

დარიკუარა – ღელე; ტბა.

ღაბ აფსთა [Дәаб аҗста **ღაბ აფსთა**] „ღუაბის ხეობა“ (აფხ.) – ხეობა. ღუაბი მდინარეა.

ღაბშხა [Дәабшҗа **ღაბშხა**] „ღუაბის მთა“ (აფხ.) – საძოვარი.

ღუთ იკუარა [Дут иқәара **ღუთ იკუარა**] „ღუტის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ეიცი – ღელე.

ზოსჰან იკუარა [Зосҗан иқәара **ზოსჰან იკუარა**] „ზოსჰანის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

თაკ – მთა.

თარაშ იკუარაჟჭ [Тараш иқәараҗҗ **თარაშ იკუარაჟჭ**] „თარაშის პატარა ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

თიღმღ ავინა – მინდორი.

იაილიყუარა „იაილის ღელე“ (აფხ.) – ღელე. იაილი სახელი უნდა იყოს.

იაჰუაზთოუ „ვარცლისებრი“ (აფხ.) – მთა; ხრამი.

ინხუ ახრა „ინხუს ქედი; მთა“ (აფხ.) – მთა.

კაბითიფ [Кабитыҗ **კაბითიფ**] „კაბის საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

კაბირუაშ [Кабирәаш **კაბირუაშ**] „კაბის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

კაბიუადა [Кабидәада **კაბიუადა**] „კაბის აღმართი“ (აფხ.) – მთა.

კაბ იშხა [Кабийшҗа **კაბიშხა**] „კაბის მთა“ (აფხ.) – მთა-საძოვარი.

კალამრა – მწვერვალი. ტოპონიმი კალამ-ჩალამთან არის დაკავშირებული.

კამაჟა [Камәҗа **კამაჟა**] – ღელე.

კარინუ – მთა.

კაც იაშთა [Кац иашта **კაც იაშთა**] „კაცის მინდორი“ (აფხ.) – მთა-საძოვარი.

კაც იკუარა [Кац иқәара **კაც იკუარა**] „კაცის ღელე“ (აფხ.) – ღელე. კაც აფხაზური სახელია.

კირარ – მთა.

კუაკუა რფან [Кәакәаа рҗан **კუაკუა რფან**] „კუაკუას ფონი“ (აფხ.) – ფონი.

კუაკუა რქიაფთა [Кәәкәәа ркҭафҭа კ^აკ^აა რქ^აფთა] „კუაკუას//კვაკვას ნადგომი“ (აფხ.) – ტყე.

კუარჭია რაბართა „კვარჭიას (გვარია) ნადგომი“ (აფხ.) – შემალღება.

კუატაშ იააფთრა [Кәаҭашь иааҭҭра კ^ატაშ ჯააფთრა] „კვატაშის ნადგომი“ (აფხ.) – ტყე.

კუმპილ იძმას [Кәымпыл измаҭ კ^აუმპელ იძმას] „კუმპილის ჭაობი“ (აფხ.) – ჭაობი; ტყე.

კუნიაშთა [Кәыниашҭа კ^აუნჯაშ^ათა] „კუნის მინდორი“ (აფხ.) – საძოვარი.

კუნიაშთა აძი [Кәыниашҭа აძы კ^აუნჯაშ^ათა აძე] „კუნიაშთას ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

კურ ითიფ [Кәыр иҭыҭ კ^აურ ითიფ] „კურის საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ლამკიც აჰაფი [Ламкыц аҭаҭы лამкыц აჰაფე] – გამოქვაბული.

ლამკაცი//ლომკაცი [Ламкыц лამкыц] – მთა; საძოვარი.

ლარ აკუარა „ლარის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ლარ აყუაყუა „ლარის ზურგი“ (აფხ.) – ღელე.

ლაფაქხუ – მალღობი.

ლომკაცი – იხ. ლამკაცი.

მარჭიჭ – მინდორი.

მაქიაკუარა [Мақҭақәара маქ^აკ^აარა] „სალესავი ქვის ღელე“ (აფხ.) – ღელე; მინდორი.

მახუ იააფთრა [Махә иааҭҭра мах^ა ჯააფთრა] „მახუს ნადგომი“ (აფხ.) – მინდორი.

მგუაშირხუა [Мгәашырхәа მგ^აშ^აგ^არხ^აა] – მთა.

მიზ [Мыз мџ] – მთა.

მიზ იკუარა [Мыз иқәара мџ იკ^აარა] „მიზის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

მიშვეკუარა [Мышәқәара мџ^აკ^აარა] „დათვის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

მიშვეკუარა აძგა „დათვის რელის მინერალური წყალი“ (აფხ.) – ღელე; შემალღება.

მკიდ იცაყია [Мкыд ицақҭа მკედ იცაყ^ა] „მკიდის კლდე“ (აფხ.) – კლდე.

მსიბსთა [Мсынҭа მსებსთა] – მთა.

მქამგარია „მიქელ-გაბრიელი“ (აფხ.) – ღელე.

მშ^აიმუა [Мшәымдәа мშ^აიმџ] „დათვის ბილიკი“ (აფხ.) – მინდორი.

მშვიმვარკირა [Мшәымдәаркыра мშ^აიმვარкыра] „დათვის საჭერი ადგილი“ (აფხ.) – მინდორი.

მხუათ იშხა „მხუათის მთა“ (აფხ.) – მთა.

ნაარამ – ღელე.

ნაძარწან – ტყე. ← ნო-ძარწ-ენ-ი, ანუ მეგრ. ნა-ძახველ-ავ-ი.
 ოგირდა [Уагырда უაგერდა] – იხ. უაგირდა.
 ორქონყარი „ორქონყალი“ (მეგრ.) – ტბა.
 ოფარახია [Опарахья // Оупарахь ოპარახ~ა//ოუპარახ~] – ტყე. შდრ. ფარახ-
 მეგრ. „ფიჭა“ → ო-ფარახ-ია „საფიჭე“ პაპქიალა ახუ – მალლობი.
 პაშე ითიფ [Пашә итыф პაშე ითიფ] „პაშვის საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.
 პაშე იკუარა [Пашә икаара პაშე იკუარა] „პაშვის კლდე“ (აფხ.) – ღელე.
 ჟამღჷ – მთა.
 ჟაჟ იაშთა [Жьажә иашта ჟაჟ ვაშთა] „ჟაჟვის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.
 რაშკუარა [Рашкаара რაშკუარა] „თელის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
 რაჭმხა „რაჭის მთა“ (აფხ.) – მთა. რაჭა შესაძლებელია პირსახელიც ყო-
 ფილიყო.
 საგაისა იხრა [Сагьаса ихра საგ~ასა ირხა] „საგაისის ქედი (აფხ.)“ – მწვერ-
 ვალი; მთა.
 სოუიფსარა [Соуицсара სოუიფსარა] „სოუის სიკვდილის ადგილი“ (აფხ.) –
 საძოვარი; საკურორტო ადგილი.
 ტოტ იკუარა [Тот икаара ტოტ იკუარა] „ტოტის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
 ტყაუჩა [Ткауча//Ткәуча//Атхәадыча ტყაუჩა//ტყეჩა//ათჰაეგჩა] „ტყეშავი“
 (მეგრ.) – ქედი.
 უაგირდა//ოგირდა – მთა.
 უადაბინ [Уадабын უადაბინ] – ღელე. უადაბინ ფართოფოთლოვანი ბა-
 ლახოვანი მცენარეა. მთიან ადგილებში იზრდება. გოგრისებრი ფოთოლი აქვს.
 უაპაქიალა ახუ [Уапақыала ахы უაპაქ~ალა ახუგ] „ნაბდის კარავის მალლობი“
 (აფხ.) – ქედი.
 უარდა [Уарда უარდა] – მთა; მალლობი.
 უახილარ – მთა; მალლობი.
 უაჰვეცი [Уаҳәцқы უაჰვეცი] – ქედი.
 უჩანა იჰაფი [Учана ихафы უცანა იჰაფი] „უჩანას გამოქვაბული“ (აფხ.) –
 გამოქვაბული.
 ფანავ//ფანავი [Ҧанаә ფანავ] – ქედი.
 ფაქაშაა რგვადა [Ҧақәашәа рыаада ფაქაშაა რგვადა] „ფოქვეშელთა აღ-
 მართი“ – მთა.
 ფაცხიკუარა – ღელე.
 ფისიკუარა „ფისის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
 ფერცხა//ფირცხა [Ҧырцха ფერცხა] – მთა.

ფსარდია ითიფ [Псардия итыф **ფსარდია ითფ**] „ფსარდიას (გვარია) საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ფსიძხოთოუ [Псыцхоу **ფსიძხოთოუ**] „თევზიანი ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ფსკალი [Пскал **ფსკალ**] – მთა.

ქალასა – შემალლება; ტყე.

ქიარაქიან [Къарақан **ქარაქან**] – ლელე.

ქუაბალ [Къабал **ქაბალ**] – ტყე. ← მეგრ. **ქობულ-ი**; შდრ. გვარი **ქობულია**.

ქუაბჩარა [Къабчара **ქაბჩარა**] – მთა.

ქუამხიარდა [Къамхарда **ქამხარდა**] – მინდორი; ტყე.

ქურქურ ირირთა „ქურქურის ფონი“ (აფხ.) – ფონი.

ყადა [Када **ყადა**] – მთა.

ყანახ – ტყე; მალლობი.

ყარაჭაფარა – მთა.

ყუარჩეშხა „ყარაჩების მთა“ (აფხ.) – მთა-საძოვარი.

ყაშენჯარა [Къашынджара **ყაშენჯარა**] – მთა.

ყურდგილჷ ყურდგილ [Къырдылыл **ყურდგლ**] – საძოვარი.

ყურჭჷ [Къырџ **ყურჭჷ**] – საძოვარი.

ლეჯირ აფსთა [Гъеџыр апста **ლეჯირ აფსთა**] – მდ. ლეჯირის ხეობა.

შიბჷფხიარა [Шыбџхьхара **შებჷფხარა**] – მთა.

შახარძმახჷ – ჭაობი.

შიცკუარა [Шыцкъара **შეცკარა**] „ბზის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

შმაფიაფთრა [Шьмаф иааџтра **შმაფიაფთრა**] „შმაფის (სახელია) ნადგომი“ (აფხ.) – მინდორი.

შხაფშა [Шьхапъша **შხაფშა**] „ლამაზი მთა“ (აფხ.) – მთა.

ჩაიბა – ქედი.

ჩამკახუარა – მთა.

ჩამჰარა [Чамҳара **ჩამჰარა**] „ნეკერჩხლიანი“ (აფხ.) – ლელე; ტყე.

ჩენგელიაა რთიფ [Ченгелиаа ртыф **ჩენგელიაა რთფ**] „ჩანგელიას საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ჩიჩგლკუარა [Чыч лкъара **ჩიჩ ლკარა**] „ჩიჩის (სახელია) ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ჩხინა – მთა; ლელე; ტყე. ← მეგრ. **ჩხილ-ონ-ა** „ნორჩი ტყე“; შდრ. **თხინა** ← **თხირ-ონ-ა**.

ცაყიაზოთოუ [Цакъазтоу **ცაყაზოთოუ**] „კლდოვანი მთა“ (აფხ.) – მთა.

ცაყიაზოთოუ აძირფხა [Цакъазтоу азырџха **ცაყაზოთოუ აძირფხა**] „კლდოვანი მთის თბილი წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ცაყიაფან [Цақһаҫһан ცაყ^აფან] „კლდისძირა ფონი“ (აფხ.) – ფონი.
ძიამშ კუარა [Зиамш кәара ძამშ კ^არა] „ნითელი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
ძიდაყუარა [Зыдақһара ძგდაყ^არა] „მშრალი, უწყლო ღელე“ (აფხ.) – ღელე.
ძილუ ინყარა „სადაც ძილუ ყვიროდა“ (აფხ.) – მთა. ხალხური ეტიმოლოგიაა.

ნაზთოუ [Наазтоу ნაზთоу] „ადგილი, რომელიც ზაფხულში ყინულითაა დაფარული“ (აფხ.) – მწვერვალი; ღელე.

ჭაფაგურუა – შემალღება.

ჭაფარა „ქვიანი, ძნელად გასასვლელი ადგილი“ (აფხ.) – ღელე.

ხაჰეჰაჰა [Хәҫәҫәәә ხაჰ^ეჰა] „სადაც დიდი, შავი ლოდია“ (აფხ.) – მალღობი.

ხიდა [Хыда ხგდა] „უთავო“ (?) – გზა-გადასასვლელი. მ. ჩუხუას თვალსაზრისი: **ხიდა/ხუდა**=ქართ. **ხაღო; ხაღოს** მთა. იხ. ქვემოთ.

ხიშ-იხთი – მინდორი.

ხმაჯირითიფ „ხმაჯირის საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ხირიფს ირუამ/ხრიფს [Хырыҫс ирәам ხ^რფს ირგამ^შ] „ხირიფსის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ხოჯალ [Хәаҫһал ხ^აჯალ] – იხ. ქვემოთ **ხუაჯალ**.

ხრიფს [Хырыҫс ხ^რფს] – იგივე **ხირიფს ირუამ**.

ხუაჟვირ ითიფ „ხუაჟვირის საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

ხუარიხრა [Хәарихра ხგარიხრა] „ხუარის ქედი“ (აფხ.) – ქედი.

ხუაჯალ/ხოჯალ [Хәаҫһал ხ^აჯალ] – მთა, საძოვარი. **ხუაჯალ** აფხ. ქოთანს ნიშნავს. სიტყვის ამ მნიშვნელობასთან ტოპონიმის დაკავშირება ძნელია.

ხუაჯალ აძხიჩრა [Хәаҫһал аҙхыҫһәә ხ^აჯალ აძხგჩ^ჩრა] „ხუაჯალის ჩანჩქერი“ (აფხ.) – ჩანჩქერი.

ხუაჯალ დუ [Хәаҫһал ду ხ^აჯალ დუ] „ხოჯალის დიდი ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ხუაჯალ ხუჭი [Хәаҫһал хәыҫы ხ^აჯალ ხ^გჭგ] „ხოჯალის პატარა ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ხგდა [Хыда ხგდა] – მთა. შდრ. მეგრ. **ხუდა/ხგდა** → **ხუდ-ონ-ი**.

ხუფლი – მთა.

ხუძგა [Хәыҫҫа ხ^გძგა] – ღელე. ← ხუ-ძგა?

ხუძგა ახლდარა – მინდორი.

ჯამგრჯღრა – ღელე. ხალხური მოტივაცია: „ღელე, საიდანაც ირანელები (სპარსელები) გაიქცნენ“.

ჯამირკირა „ადგილი, სადაც ირანელები (სპარსელები) დაიჭირეს“ (აფხ.) – მინდორი.

ჯგუთიკუარა [Цыгәыт икәара **ჯგუთიკუარა**] „ჯგუთის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.
ჯინჯალიკუარა [Цыиыцәал икәара **ჯინჯალ იკუარა**] „ჯინჯალის ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

ჯოლორძაგა – ჯოლორი (მეგრ.-აფხ.) „ძალღი“, ძაგა (აფხ.) „მინერალური წყარო“ — საძოვარი.

ჰაბუფარა [Хабжьыфара **ჰაბუფარა**] – მთა.

ჰამირზა-იფა იშხა [Хамырза ифа ишьха **ჰამირზა იფა იშხა**] – მთა. ჰამირზა-იფა გვარი უნდა იყოს.

ჰარივირა „მწვერვალი“ (აფხ.) – მთის მწვერვალი.

ჰაფეჟანვ – საძოვარი; გამოქვაბული. ამ უკანასკნელს კონუსისებური მოყვანილობა აქვს.

ჰაჯიმაა რთიფ [Хәцымәа ртыф **ჰაჯიმაა რთიფ**] „ხაჯიმაას საძოვარი“ (აფხ.) – საძოვარი.

§5. სოხუმის რაიონი

აკაფა [Акафа აკაფა]

აკაფა [Акафа აკაფა] – 1. სოფელი; 2. ლელე.

ახალშენი [Ахалшени ახალშენი]

აბლანდა – უბანი.

ანდრეევკა [Андреевка **ანდრეევკა**] – სოფ. ახალშენის უნინდელი სახელწოდება.

ახალშენი//ანდრეევკა – სოფელი ახალშენის თემში. ახალშენი ეწოდა გასული საუკუნის 50-იან წლებში. თავდაპირველი აფხაზური სახელწოდება დაკარგულია.

დერეკეი [Дерекеи **დერეკეი**] – სოფელი ახალშენის თემში.

ცხარაშუბარა – სოფელი ახალშენის თემში.

ბესლეთი [Басла ბასლა]

აბუაყა [Абжьақәа **აბუაყა**] „სოხუმთან ახლოს“ (აფხ.) – სოფელი ბესლეთის თემში. ქალაქ სოხუმის (აყუას) გაგრძელებაზეა და ამიტომ ეწოდა ეს სახელი.

აივერა – მდინარისპირა ალმართი. სახელწოდება მიუთითებს ადგილს, სადაც ალმართი იწყება. აქ, მდ. ბესლეთზე გადებულ ძველ ხიდთან მართლაც ალმართი იწყება.

ამბარისუნა [Амбарыхәтә//Амбархәтә **ამბარხუნა**//**ამბარხუნა**] – მთიშობირა სოფელი ბესლეთის თემში. ამბა გვარი უნდა იყოს.

ანიხაცარა – მალლობი; **ანიხა** აფხ. „ხატი“, ხოლო **აცარა** „ნასვლას“ აღნიშნავს. გადმოცემით, აქ ხატი ესვენა და შემდეგ სადღაც გამქრალა, მოუპარავთ. აქედან მოდის ეს სახელი. ანიხაცარა „ხატის ნასვლას“ ნიშნავს.

აუახუამა [Ауахаама **აუახაამა**] „ეკლესია“ ← ოხვამე (მეგრ.) – სოფლის უბანი. შემორჩენილია შუა საუკუნეების ეკლესიის ნანგრევები.

აღდარა [Аҧдара **აღდარა**] „ეკლიანი (ადგილი)“ (აფხ.) – ბუჩქნარი. შდრ. **აღდარა** – ბორცვი საჩინოში, პატრახუნას საზღვართან (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 27).

ახალი სოფელი [Ахалсоҭҭели **ახალსოფელი**] – სოფელი ბესლეთის თემში. ასე ეწოდა საბჭოთა ხელისუფლების წლებში. უწინდელი სახელწოდებაა **ვოლოდაროვსკოე**//**ჰარაზია რიხუნა**.

აშვილ აბაა – კოშკის ნაშთი.

ბასილთა [Баслаҭа **ბასლათა**] – 1. სოფელი; 2. მდინარე.

ბასლა Басла **ბასლა**] – 1. სოფელი; 2. მდინარე.

ბესლეთი//**ჩალბაშ** [Басла//Беслетка//Чалнаш **ბასლა**//**ბესლეთი**//**ჩალბაშ**] – მდინარე. თურქული სიტყვაა.

ბირცხა – მალლობი. მეგრ.

ბურსი – სოფელი. მეგრ. **ბურსი** „ჯანლი, ბური“; შდრ. ქართ. ბურ-იან-ი.

ვოლოდაროვსკოე – იხ. **ახალი სოფელი**//**ჰარაზია რიხუნა**.

ოსკალელალე „საფუტკრე ღელე“ (მეგრ.) – ღელე.

ჩალბაშ – იხ. **ბესლეთი**.

ჰარაზიაა რიხუნა [Ҳаразиаа рыхәтә **ჰარაზიაა რეხუნა**] – იხ. **ახალი სოფელი**//**ვოლოდაროვსკოე**.

ბირჯა [Бырҭа **ბერჯა**]

ბირჯა [Бырҭа **ბერჯა**] – სოფელი კელასურის თემში. ← მეგრ. **ბირჯა** „ჩუმი“, შდრ. ქართ. **ღუმალა**.

ბიტაგა [Бҭага **ბთაგა**]

ბითაგა//**ბიტაგა** [Бҭага **ბთაგა**] – სოფელი ფსხუში.

ბიტაგა [Бѣтага ბთაგა] – სოფელი. იხ. ბითაგა.

გვანდრა [Гѣандра გვანდრა]

გვანდრა//გუანდრა [Гѣандра გვანდრა] – სოფელი, რკინიგზის ბაქანი ეშერის თემში; შდრ. ლაზ. გვარდა „გვერდითა“.

გვარდა [Гѣарდა გვარდა]

გვარდა [Гѣарდა გვარდა] – სოფელი კელასურის თემში.

გორანა [Горана გორანა]

გორანა [Горана გვარდა] – სოფელი; შდრ. მეგრ. გორე=ქართ. გორა.

გუმისთა [Гѣымсѣта გუმსთა]

აშვსკირხუა – სოფლის უბანი.

აჩბა იბნა [Ачба ибна აჩბა იბნა] „აჩბას ტყე“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

გუმისთა [Гѣымсѣта გუმსთა] – 1. სოფელი; რესპ.: „ადგილობრივი მოსახლეობა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში აყარეს და გადაასახლეს. ამიტომ ადგილთა სახელები აღარ შემორჩა ამჟამინდელი მოსახლეობის მესხიერებას“; 2. მდინარე.

ლექოფი [Лѣчкоп//Лацѣѣапს ლეჩკოპ//ლაცქაფ] – სოფლის უბანი. ამჟამად უმეტესი ნაწილი სოხუმის შემადგენლობაშია.

წყარფიხუ – ადგილი. ← მეგრ. წყარ-ფიხუ „თქარათქურით, ანუ უხვად მომდინარე“.

ზემო ეშერა [Аѣадатѣи Ешыра ავადატი ეშერა]

აბაცაღდარა „ზღმარტლიანი“ – გორაკი.

აბრარციღ – გორაკი; ფერდობი.

აგირჯრა – გორაკი.

ადღ-ღრა „ჭრელი მინდორი“ – მინდორი.

ალაგანძიხ [Алагъанзѣ ალაგანძე] – წყარო. ტოპონიმი მიუთითებს, რომ წყაროს გასწვრივ ჩაღრმავებული, გობისებური რელიეფის მქონე ტერიტორიაა. **ალაგინძია** მეგრ. „მოგრძო, წაგრძელებული“.

ამბირნება [Амбырныа **ამბერნება**] „ამბების ხატი“ (აფხ.) – გორაკი.
ანჭარა [Анчара **ანჭარა**] „ნეკერჩხლნარი“ – გორაკი. ← მეგრ. ანჭარა/აჯარა.
აჟომვა [Ажамва **აჟომვა**] „საქონლის გზა“ (აფხ.) – მთა.
აუსაჯრა „ცხვრის მუხნარი“ (აფხ.) – გორაკი, სადაც ცხვრის ფარას აბანაკებდნენ.
აფიშთა – გორაკი. სახელწოდება მიუთითებს ადგილზე, სადაც მეხი ხშირად ეცემა.
აშოტგორა [Ашотгәра//Ашәтгәра **აშოტგორა//აშოტაგარა**] „ყვავილნარი“ (აფხ.) – მინდორი. ა-შთა აფხ. „მინდორი, მოედანი; ფართო ეზო; კარ-მიდამო“.
აძგ'ეჟ [Азыгъеж **აძგ'ეჟ**] „მრგვალი აუზი“ (აფხ.) – წყლის აუზი.
აძ ზთამ აკარა „მშრალი ღელე“ (აფხ.) – ღელე. პარალელური სახელწოდებაა **კიურდარა//კიურდერე**.
აჰ იღო [Ах иды **აჰ იღო**] „მეფის მინდორი“ (აფხ.) – მინდორი.
აჰშჩიგილარა „სუროიანი“ (აფხ.) – ფერდობი.
გულდ-ხუ – მთა.
ეშერა/ეშირა [Ешыра **ეშერა**] – სოფელი. შესაძლებელია ეშების გვართან იყოს დაკავშირებული.
ეშირა – იხ. **ეშერა**.
კიურდარა//კიურდერე – სოფლის უბანი.
კიურდერე – იხ. **კიურდარა**.
კურკია-რხუ „კურკიას მალლობი“ – მალლობი.
ლეიქუფშირხუ [Леиқәыпшәхы **ლეიქუფშეშჰე**] – მალლობი.
მვაფა აძხ' „მეფის წყარო“ – წყარო.
სალოლულ – ვაკე. ← მეგრ. სალთო-ლულ-ი?
უაზ-აბაა [Уазанаа **უაზაბაა**] „მწუხარების კომპი“ – გამოქვაბული; ციხესიმაგრე. შეცდომით ამ კომპს და გამოქვაბულს აძაბას უწოდებენ, რომელიც უნდა გასწორდეს.
ფარსინდიკ – გორაკი.
ფარჩანდა [Ғарчанда **ფარჩანდა**] – სოფელი; მთა.
ფიაშთა – სოფელი.
ყურდრა – მთა.
ჩარტლუხ – გორაკი.
ხთა იჩირფართა – ფერდობი. სახელწოდება მიუთითებს ადგილზე, სადაც ხთა (სახელია) გადავარდა ცხენით ხრამში.
ხიჩკუარა – ღელე.

ხოყვექიტა – უბანი. ა-ხუაყვე (აფხ.) „შქერია“, რომელიც მეგრულში „ხოყო“ ფორმითაა შესული (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 218).

ხუარიურთა [Xəarɨtə//Xəarɨtə ხარეთა//ხარითა] – გორაკი.

ჰარიურთა – გორაკი.

ჰუნრაფშ [Xəyɨnɔpəɾɨʃxə ჰუნრაფშ] „წითელტალახიანი ადგილი“ (აფხ.) – მინდორი.

თავისუფლება

აბიძა ახუ [Abɨzə axəy აბძა ახუ] – მალლობი.

აცციშ – მთა.

ბირჩ – სოფელი; მთა.

გინდარკა//გინდარყა – ღელე.

გინდარყა – იხ. გინდარკა.

ზადიგორა – სოფლის უბანი.

იაშთხუა-ახუ [Iashɨxə ʒəʃtəxə] „იაშთხვის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ცუკუროვკა [Cɨkɨrɔvɨkə ცუკუროვკა] – სოფლის უბანი. ცხოვრობენ სომხები, ძირითადად – ცუგურიანები.

ძაფშ [ʒəɾɨʃxə ძაფშ] – ღელე.

კელასური [Кьалашыр კალაშოგრ]

აარა [Aara აარა] „წითელი ხე“ (აფხ.) – გორაკი.

აბლალაჰვარა [Abɨlalaχəvəɾə აბლალაჰვარა] – ხრამი, ფლატე, ფერდობი. სახელწოდება მიუთითებს ისეთ ადგილზე, სადაც ფერდობზე ქვიშა ცვივა.

აკუარა [Akeara აკუარა] „ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

არჩხუნა – მინდორი.

ახუპაჭღ [Aχəpəʃxə ახუპაჭღ] „მცირე მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი; ღელე.

ბალხუხუ [Balxəxəxə ბალხუხუ] – მალლობი.

ბჟანყარი – წყარო.

კაჟიში გიოლოთამი „კაჟის გადასაგდები“ (მეგრ.) – გორაკი.

ნასკალღ „სადაც ფუტკრის სკა იყო“ (აფხ.) – გამოქვაბული.

ოკაკვიე – ტყე; გორაკი. კაკვი არის გათლილი, ტოტიანი ხე. იყენებენ ოჯახში ქვაბისა და მისთ. ჩამოსაკიდებლად.

ტაპაქუა – გორაკი; ← მეგრ. ტაპა „ბრტყელი“ + ქუა „ქვა“; შდრ. ლაზ. ტაბა/ტაფა „ბრტყელი“, ქართ. ტაფა.

ქულბაქი – მინდორი მდ. კელასურის ნაპირზე. აქ ძველად სავაჭრო დუქნები ყოფილა და ამიტომ ეწოდა ადგილს ქულბაქი.

ყუბიში [Кәһиньш ყუბგუმ] – მთა.

შამბწყარი – წყარო.

შ(ი)კურანჯ – ლელე.

ჭადალ [Чадал **ჭადალ**] – სოფლის უბანი.

ჭანდარა [Чандара **ჭანდარა**] – სოფლის უბანი.

ხიმშაგარჯ – გორაკი.

ხორგონია – გორაკი.

ჯვარჯ „ჯვარი“ – მინდორი. აქ ძველად ქვის ჯვარი მდგარა.

ლექუხონა [Лекәхона ლეკ^ოხონა]

ლექუხონა [Лекәхона ლეკ^ოხონა] – სოფელი კელასურის თემში. სახელი ეწოდა გასული საუკუნის 50-იან წლებში. გალის რაიონის სოფ. ლექუხონიდან ჩამოსახლებულებს მშობლიური სოფლის სახელი თან წამოუღიათ. „მანამდე ამ სოფელს რუსული სახელი ერქვა, მაგრამ ზუსტად არ გვახსოვს, რა ერქვა“.

სოხუმი [Ахәа аҧә]

ააფსთა [Аапста **ააფსთა**] – მთა.

აბააგუარა „გალაფნიანი კოშკი“ (აფხ.) – მთა.

აბაცვალდარა – მთა; ტოპონიმი მიუთითებს ადგილს, სადაც გარეული ზღმარტლი იზრდებოდა.

აბშარბაბარა – მთა; ლელე, ხეობა.

აბგიგკუ – მთა.

აბგირძიხ „შვინდის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

აბგიძა [Абгыза **აბგძა**] „შვინდარი“ (აფხ.) – ფერდობი.

აბგიძგა დუ [Абгызга ду **აბგძგა დუ**] „დიდი ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

აბგიძგა-ხუჭი [Абгызга хьыцх **აბგძგა ხ^ოჭგ**] „პატარა ლელე“ (აფხ.) – ლელე.

აბნანდა – ტყიანი მთა.

აბლალარა – მთა; წარმოადგენს ხრამიან, ფლატეებიან ადგილს.

აგირცხუ – მთა; ლელე და მისი ხეობა.

აგიშა – მთა.

ადაგუა [Адагәа **ადაგ^ა**] „ყრუ მთა“ (აფხ.) – მთა.

ადილაჯარა ხუჭი/ადღლაჯარა ხუჭი [Адылаҭьара **ადღლაჯარა**] „პატარა ბუჩქნარი“ (აფხ.) – მთა.

ადღლაჯარა ხუჭი [Адыҭаҭыра ахычы **ადღლაჯარა ხ⁰ჭყ**] – იხ. **ადღლაჯრა ხუჭი**.

ავასსარა//აუასსარა [Ауассара **აუასსარა**] – საძოვარი.

აზანთხა [Аззантҭа **აზანთჰა**] – მთა.

აზრა – მთიანი ადგილი.

ათეიხა – მთა.

აიქუარა [Аиқара **აჟ⁰არა**] „შქერნალი“ (აფხ.) – ტყე.

აიშხა – მთა.

აკაფა-აბაა [Акаҭа абаа **აკაფა აბაა**] „აკაფას ციხე-კოშკი“ (აფხ.) – ციხე-კოშკი.

აკვარაიქუა//აკვარიქვა//აკუარა ეიქუა [Ақарейқаа//Учаҭали **აკ⁰არეჟ⁰ა//უცაღალი**] „შავი ღელე“ (აფხ.) – ღელე. შდრ. აკვარიქვა ენოდება სოფელს გალის რაიონის სოფ. რეფი-შეშელეთის თემში.

აკვარიქვა – იხ. **აკვარა ეიქუა//აკუარა ეიქუა**.

აკუარა ეიქუა – იხ. **აკვარა ეიქუა**.

აკუტ-შხა – მთა.

ალაშთრიხუ [Алаштрахыҭ//Алашьтрахы **აოლაშთრახ⁰გ//ალაშთრახ⁰გ**] – მთა.

ალბაქი იჭაყუარა [Албақь иҭақара **ალბაქ⁰ იჭ⁰აყ⁰არა**] – ადგილი.

ალექსეევის ხეობა//ალექსეევსკოე უშჩელიე – ხეობა ქალაქ სოხუმსა და კელასურს შორის. „რევოლუციამდე აქ მინები ეკუთვნოდა ვინმე ალექსეევს. ამჟამად ქუჩაა“.

ალექსეევსკოე უშჩელიე – იხ. **ალექსეევის ხეობა**.

ალკუარა [Алкара **ალკ⁰არა**] – ღელე; უღელტეხილი. ღელე, რომელიც თხმელნარში მოედინება.

ალრა ავადარა//ალრა აუადარა – აღმართი; ტოპონიმი მიუთითებს, რომ აღმართი თხმელის ხესთანაა.

ალრა აუადარა – იხ. **ალრა ავადარა**.

ალხუაფსთა – მთა.

ამაყა [Амақа **ამაყა**] – გზა-გადასასვლელი; ამაყა აფხაზურად იგივეა, რაც „ქამარი, სარტყელი“. მეტაფორული ტოპონიმია და აღნიშნავს უღელტეხილს, ვინრო გზას.

ამზარა [Амзара **ამზარა**] „ფიჭვნარი“ (აფხ.) – მთა.

ამძნიხ – ჭაობი.

ანანა გოგნდა ლტვართა [Анана Гəында лтəарта **ანანა გოგნდა ლტვართა**] – მთა; გადმოცემით, ანანა გოგნდა ფუტკრის მფარველი ღვთაებაა. ამ მთაზე აღავლენდნენ ანანა გოგნდას ლოცვას.

ანან-ტვარა [Анан-тəара **ანან-ტვარა**] – კლდე, საკულტო ადგილი.

ანაყოფსთა – ხეობა, მყინვარი, ღელე.

ანკარა [Анкара **ანკარა**] – წყარო ჩამბას ქუჩაზე.

ანჭარა [Анцара **ანჭარა**] – მთა.

აპირა [Апыра **აპირა**] – მთა.

აჟაკცა – ღელე.

აჟალსა – გზა-გადასასვლელი.

აჟომგო – მთა; აფხაზურად „ძროხის მუცელს“ ნიშნავს, მაგრამ აქვს თუ არა რაიმე კავშირი ამ მნიშვნელობას სახელდებულ ობიექტთან, ძნელი სათქმელია.

არიხუა [Арихаа **არიხუა**] – მალღობი.

ასდარა – ღელე.

ასლან-იხრა [Аслан ихра **ასლან იხრა**] „ასლანის ქედი“ (აფხ.) – ქედი.

ავასსარა – იხ. **ავასსარა**.

ავისრა – გორაკი.

აფრა [Афра//Гəыма хəычы **აფრა//გოგმა ხოგჭგ**] – მინდორი.

აფსაკაჭ [Афсакач **აფსაკაჭ**] – ტყე, ფიჭვნარი.

აფსთა [Афста **აფსთა**] „ხეობა“ (აფხ.) – ხეობა, ღელე.

აფსთჰვა კეტამაქუა – ადგილი.

აფშირა [Афшыра **აფშირა**] – მთა.

აფშრა [Афшыра **აფშრა**] – მინდორი.

ალურა [Афəра//Афəрашыха **ალურა//ალურაშხა**] – მთა; აფხაზურად „ალურა“ აღვირს ნიშნავს.

აყა//აყუა [Ақəа аყуа] – მინდორი; აყუას აფხაზები უწოდებენ სოხუმს.

აყუა – იხ. **აყა**.

აყუა//სოხუმკა [Ақəа аყуа] – ღელე. **აყუა** ძველი სახელწოდებაა, ამჟამად **სოხუმკას** უწოდებენ.

აყუა-აბაა [Ақəа абаа аყуа **აბაა**] – სოხუმის ციხესიმაგრის აფხაზური სახელწოდება. შდრ. **აყუ-ჯიხა** (ი. ყიფშიძე).

აშამგუარა [Ашамгəара **აშამგუარა**] – მთა.

აშამ(ბ)ხუა – მალღობი; განმარტავენ, როგორც შამბების (თუ ჩამბების) მალღობს“.

(ა)შანწარა [Ашыанцəара **აშანწარა**] – მთა.

აჩაფარა [Ачапара **აჩაფარა**] – მთა, ღელე; მთის ტერასისებური ფერდობია.

ახაბორა – ღელე; ამჟამად მშრალი ხევია.

ახადარა – მთა.

ახათა [Ахата **ახათა**] – მთა.

(ა)ხალა [Хала **ხალა**] – მთა; კლდე.

(ა)ხაპა [Хапа **ხაპა**] – ბორცვი.

ახბუგკ – მთა.

ახვღ//ახიუ – ღელე.

ახიდა აკუარა//აძხიდა კვარა [Хида акаара//Азхыда акаара **ხედა აკუარა//აძხედა აკუარა**] – წყარო-ნაკადული; მოტივაცია: „ღელე, რომელსაც სათავე არა აქვს. კლდისძირში გამოედინება. შდრ.: **აძხიდა** – სოფელი ტყვარჩელისა და აგუბედის თემებში (ოჩამჩირის რ.).

ახიელალო//იუძიხ//ორწყალა – მდინარეთა შესართავი („ხერთვისი“).

ახველ-აბაა – ციხე-კოშკი.

ახ'იზოთუ აკუარა – ხეობა; მოტივაცია: „ხეობა, სადაც ოქრო მოიპოვება“.

ახიუ – იხ. **ახვღ**. რუკაზე აღნიშნულია **ახეოს** ფორმით.

ახიფსღ – ღელე.

ახიფსთა [Ахыпсҭа **ახ'ფსთა**] „ოქროს ხეობა“ (აფხ.) – ღელე.

ახგშ [Ахыш **ახგშ**] – მთა.

ახიძაკირა – მთა.

ახიძირხუ – მთა.

ახიძოხუ//ნაჰარბეი იხილფა – მთა.

ახინჩირთა [Ахыпчырҭа **ახგნხერთა**] – მთა; მოტივაცია: „აქ მოიპოვებდნენ ტყვიის მადანს“.

ახუ-კვარა//ახუ-კუარა – ღელე.

ახუ-კუარა – იხ. **ახუ-კვარა**.

ახუსხუართა – ხეობა.

ახქუდარა – გზა-გადასასვლელი.

აჯაფსა – უღელტეხილი, გზა-გადასასვლელი.

აჯრა [Аҗра **აჯრა**] „მუხნარი“ (აფხ.) – მუხნარი; შდრ.: **აჯრა** – სოფელი აგუბედის თემში (ოჩამჩირის რ.).

აჰამნ-ძიხღ – წყარო; გამოედინება მსხლისძირში.

აჰაფ-ძიხღ – წყარო; გამოედინება გამოქვაბულიდან.

ა(ნ)ჰაშ-ზახუ – მთა; კლდე. გადმოცემით, ამ მთას ფლობდა საფარ-ბეი.

აჰადღ – მინდორი; მოტივაცია: „უწინ ტყე ყოფილა და გარეული ღორები ბინადრობდნენ“.

აჰვატიშე – კარსტული მთა; ატეშგა აფხაზურად იგივეა, რაც „უფსკრული, ჭისებური ღრმული“.

აჰვაყია – მინდორი.

ბაალოუ-ახუ//ტრაპეცია [Баалоу ахы ბაალოუ ახუგ] – გორაკი. ბაალოუ გვარი უნდა ყოფილიყო, ე. ი. „ბაალოუს მალლობი“.

ბაგრატ იბააგუარა [Багрat ибаагаара ბაგრატ იბააგოარა] – ბაგრატ მეფის ციხე-გალავანი ე. წ. ტურბაზის რაიონში.

ბათ [Баt ბათ] – მთა.

ბაიუ//ბაუუ//ბავიუ//ლურა [Бааd ბააგ] – მდინარე. ბზიფის მარჯვენა შენაკადი. მოედინება აფხაზეთის კავკასიონის მთავარი ნყალგამყოფი ქედის სამხრეთ კალთაზე. სიგრძე – 30, 3 კმ, აუზის ფართობი – 197, 4 კმ². აქვს ვიწრო ხეობა, რომელიც ფსხუს ქვაბულში ოდნავ ფართოვდება. ბავიუს შენაკადებია ბეშთა და ბაული (ქსე, II, 1977: 139).

ბალხუხუ [Балхыха ბალხუგხუ] „ბალხუს მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ბარღანა [Барҕана ბარღანა] – მინდორი.

ბარჭიშე იხუღარა – მინდორი, საბალახო.

ბაულ(ი) [Баул ბაულ] – ღელე.

ბაშთა [Башта ბაშთა] – მთა.

ბაშკაფსარა [Башкаҕсара ბაშკაფსარა] – საბალახო.

ბაშკვარა//ბაშ-კუარა – ღელე.

ბაშკუარა – იხ. ბაშკვარა.

ბგაიხუ [Бгаихы ბგაიხუგ] „მგლის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი; მოტივაცია: „ტყეში მგლები ბინადრობდნენ“.

ბეთაგა [Бтaага ბთაგა] – ღელე.

ბექ'ჯრ ივადარა „ბექირის აღმართი“ (აფხ.) – ბორცვი.

ბეშთა – მდ. ბავიუს შენაკადი. იხ. ბიშთა.

ბიგდაზია – მდინარე. ბავიუს მარცხენა შენაკადი.

ბითვაა რინხართა [Битваа ринхарта ბეთაა რენხართა] – მინდორი; მოტივაცია: „ამ ადგილას ბუთბები ლოცულობდნენ. მათი საგვარეულო სალოცავია“.

ბიშთა – ღელე. იგივე ბეშთა.

ბლაგარა – გზა-გადასასვლელი.

გარიკუარა „აკენის ღელე“ (აფხ.) – ღელე. უწინდელი სახელწოდებაა **ვოლჩია რეჩკა**. რესპ.: „აკენის ღელე შეიძლება კალაპოტის მოყვანილობის გამო დაერქვა. ვოლჩია რეჩკა დარქმევია გასული საუკუნის 50-იან წლებში. ასე მდინარე ტეხურასაც უწოდებენ.

გენრიფშე [Генриҕшх გენრეფშე] – მინდორი.

გიდირკილღ – მთა.

გიდისირღ – ლელე.

გირილიფშე – ლელე.

გნილუმკა – ლელე. მოედინება ქალაქის დასავლეთ ნაწილში. რესპ.: „ბინძური წყალია და ამიტომ ჰქვია გნილუმკა. ადრინდელი ადგილობრივი სახელწოდებაა ძაფშათა“.

გრიზა [Гриза **გრეზა**] – მთა.

გრიშა – მთა.

გუადისა – მალღობი ქალაქის ჩრდილოეთით. რესპ.: „გუად კაცის სახელია, ხოლო ისა ნაჯახს ნიშნავს. თუმცა სახელწოდებასთან რა კავშირი აქვს, არ ვიცით“.

გუნბიხუა „გუნბას მალღობი“ (აფხ.) – მალღობი.

დადგულ ლაჰაფი [Дадгыл лхафы **დადგულ ლაჰაფი**] – გამოქვაბული; მოტივაცია: „ამ გამოქვაბულში ცხოვრობდა ვინმე დადგუა“.

დაჩარიფშე/დოუჩარიფშე [Дачарыфшэ **დაჩარეფშე**] – ლელე.

დერეკეი [Дерекеи//Рашха **დერეკეფ/რაშხა**] – ლელე.

დომბი ახა [Домби аха **დომბი ახა**] – ტყიანი ადგილი.

დოუ [Доу//Дәу **დოუ/დოუ**] – მთა, გზა-გადასასვლელი. ← მეგრ. დოუ „დალის ხეობა“ (მ. ჩუხუას შენიშვნა).

დოუ-აკუარა [Доу акара//Доуқара **დოუ აკუარა/დოუკუარა**] – ლელე.

დოულაკ/რაკონა [Доулака//Доуқакна//Доуқакна **დოულაკა/დოუჰაყა**] **დოუჰაყა**] – ტყე.

დოუჩარიფშე [Дачарыфшэ **დაჩარეფშე**] – იხ. **დაჩარიფშე**.

დოუჰაკა [Доуқакна//Доуқакна **დოუჰაყა/დოუჰაყა**] – ტყიანი მინდორი.

დოუჰარა – ტყიანი მინდორი.

ელაშხუფ/ელაშხუბ [Елашхуф **ელაშხუბ**] – ლელისპირა დავაკება.

ელაშხუბ – იხ. **ელაშხუფ**.

ეშირა ახეიმორწვაზ – დავაკება; მოტივაცია: „აქ ყაჩაღებს გაუძარცვავთ ეშერლები“.

ვოლჩია რეჩკა (რუს.) – ლელე. იხ. **გარიკუარა**.

თათლასთან-იძიხ [Татластан изых **თათლასთან იძეხ**] „თათლასთანის წყარო“ – წყარო; თათლასთანის ანთროპონიმია.

თამარყუამ [Тамарқуам **თამარყაშ**] – მინდორი.

თამრკუარა [Тамрқара **თამრკუარა**] – ლელე; მინდორი.

იუძიხ – იხ. **ახიელალო/ორწყალა**.

კამშისტრა – მთა.

კლაშორ//კელასური [Кьалашаыр კ~ალაშორ] – 1. ქალაქის უბანი; 2. რკინიგზის სადგური; 3. მდინარე. ძველ ბერძნულად „ვინრო გასასვლელს“ ნიშნავს. რესპ.: „მეგრულია – კილა სო რე — „კლიტე სად არის?“

კელასური [Кьалашаыр კ~ალაშორ] – მდინარე.

კუატ-კუატ [Кэаткэат კ~ატკ~ატ] – ტყიანი მთა.

ლაგამა – მთა.

ლაკფშიხუ – ადგილი.

ლაფაზლუკ – ღელე.

ლაშთირხუ – გზა-გადასასვლელი.

ლანგარა – ადგილი.

ლექიოფი [Лечкиоп//Лацэкаоп **ლექიკოპ//ლაც~ქაფ**] – ქალაქის ჩრდილო-დასავლეთი უბანი. ეტიმოლოგიისათვის იხ. წინამდებარე შრომის I ნაწილში.

ლიბლიუხუა – საბალახო.

ლიკუბიცყია – მინდორი.

ლიქიფშხუ – მთა.

ლიქმა [Лыкым//Лыкама **ლექემ//ლექამა**] – მთა.

ლურა – იხ. **ბავ/ბაიუ**.

ლზხედორა – ღელე.

მაგანა [Магана **მაგანა**] – მთა; მეგრულსა და აფხაზურში მაგანა ნიშნავს „ნამგალს“.

მაზ იგუართა „მაზის ბაკი“ (აფხ.) – ღელე; მაზი ანთროპონიმია.

მარშან-ი-ხუა „მარშანიას მალლობი“ (აფხ.) – გზა-გადასასვლელი.

მაცხაგვ – მთა.

მაჭარიფშუ – ტყე.

მიახუა ახუდა – ტყიანი მალლობი.

მიხურშა – მთა.

მკიძია [Мкыцза **მკ~ძა**] – ღელე.

ნაურე [Наур **ნაურ**] – გზა-გადასასვლელი.

ნაცკალე – მთა. ხომ არ ნიშნავს ნასკალე „ნაფუტკრალს“?

ნაჰარბეი იხილვა „ნაჰარბეის ქუდი“ (აფხ.) – იხ. **ახიძოხუ**.

ორწყალა – იხ. **იუძიხ//ახიელალო**.

პტიშე [Птышэ **პტიშე**] – მთა.

რაკონა – იხ. **დოულაკი**.

რაპირბა [Рапырба **რაფრბაა**] – მინდორი; აფხაზურში რაპირბა იგივეა, რაც „ოქტომბრის თვე“, მაგრამ ამ მნიშვნელობის ტოპონიმის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირება რთულია.

- რაშარიუა//რეშავა** [Pashda//Pashyrdha რაშ^აგა//რაშ^აგრგა] „ხმელი თელა“ (აფხ.)
 – მინდორი.
რაშქუა – ტყე, თელნარი.
რეშავა – იხ. რაშარიუა.
რეჭქუცვა – მინდორი.
რილდა [Pылза რგლდა] – ტყიანი მთა.
რიუხა – მთა.
რიხუა – ქედი.
სამათა-ახუ//სოხუმის მთა [Camaṭxəy//Camaṭaa pḥəy სამათხ^აგ//სამათა
 რხ^აგ] – მთა. სამათა „მალლობი“.
სანჭარე [Санчара სანჩარა] – გზა-გადასასვლელი. ← სა-ნჭარ-უ; ეტიმ.
 სა-ენერ-ო.
საფარბეი იბახუ [Сафарбеи ибахə სა^არბეუ იბახ^ა] „საფარბეის კლდე“ (აფხ.)
 – მთა.
საფრიჯ – ქედი.
სინოპი [Синоп სინოპ] – უბანი.
სოუ ეიბაშრა [Соу еибашьра სოუ ევბაშრა] – მთა.
სოხუმი [Aḥəa აყ^ა] – ქალაქი. იხ. აყუა.
სოხუმკა [Aḥəakəpa აყ^აკ^აარა] – იხ. აყუა.
ტაბალუა – მთა, მალლობი.
ტრაპეცია – იხ. ბაალოუ-ახუ.
ტურბაზა – უბანი.
ფაშქუა – მალლობი.
ფიცკირ//ფინყურ [Ҧыцкыра//Ҧыцкыр ფვცყ^აგრა//ფვცყ^აგრ] – ხეობა. ←
 მეგრ. ფუ-წყურ-ი, ვინაიდან ფუ მიმდევრობა აფხაზურს არ ახასიათებს.
ფინყურ – იხ. ფიცკირ.
ფსიქუა [Ҧсыкəə ფსგქ^ა] – ტყიანი მინდორი.
ფსიშე – ლელე.
ფსხურილ – მინდორი.
ქაპირიშთრა [Қапиешьтра//Капишистра ქაფირ^აგშთრა//კაპიშ^აისტრა] – მთა.
ქუაცე იხუა „ქუაცეის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.
ყუარჩხალ – ლელისპირა დავაკება.
ყუაჭ ახრა „ყუაჭის ქედი“ (აფხ.) – მთა; ქედი.
ყუბიშ [Қыныш ყ^აბგშ^ა] – მთა.
შამხიურ [Шьамхыр შამხ^აგრ] – მინდორი; შამხე აფხაზურად იგივეა, რაც
 „მუხლი“ (!).

შაშვ-ყუნვა – ღელე.
შოდ – მინდორი; წიფლნარი.
შვიაზ – მთა.
შვირა [შახრა შვრა] – მთა.
შოუდღღ [შოდუდი შოუდღღ] – ქედი.
შუშელია – მთა, ალპური ზონა. ← მეგრ. შუშელ-ი.
ჩადიმე [Чадым ჩადემ] – ქედი; მთა. რუკებზე გამოსახულია „ჩედიმის“ ფორმით.
ჩადიმე აკანვარა [Чадым акацвара ჩადემ აკანვარა] – გზა-გადასასვლელი.
ჩადიმე აძი [Чадым ази ჩადემ აძე] – ღელე.
ჩამაა [Чамаа ჩამაა] – მთა; ტოპონიმის ამოსავალი უნდა იყოს გვარი ჩამაა.
ჩამაშხა [Чамашха ჩამაშხა] – მთა.
ჩამჰაგუარა დუ [Чамхагвара ду ჩამჰაგვარა დუ] – მალლობი; ჩამჰა მცენარეა (ნეკერჩხალი).
ჩამჰაგუარა ხუჭი [Чамхагвара хычы ჩამჰაგვარა ხვჭვ] – მალლობი, ტყე.
ჩამჰახი [Чамхахы ჩამჰახე] – მთა.
ჩაპალ აფსთა [Чапал афста ჩაპალ აფსთა] – ხეობა.
ჩაშვა – ტყიანი ფერდობი.
ჩაშეჩარა [Чашечара ჩაშეჩარა] – მთა.
ჩაშეჩარა ადვხა – მალლობი.
ჩევისკვეი – მინდორი.
ჩიმკვზბა – მთა; რუკებზე აღნიშნულია „ჩუმკუზბას“ ფორმით.
ჩიყოუტ – მთა.
ჩხაბაშთა – მინდორი.
ჩხი [Чха//Чхы ჩხა//ჩხე] – მთა.
ცეგერკერ – გზა-გადასასვლელი.
ცეგერხულარ – მთა.
ცვიმყირ [Цвимкыр ცვმყერ] – მთა.
ცვბშხა [Цвинишха ცვბშხა] – მთა; რუკებზე აღნიშნულია „ციბიშხას“ ფორ-
 მით.
ციხა – ტყიანი მინდორი. ციხა ბოლოკისნაირი მცენარეა.
ციმრ – მთა; ღელე. რუკებზე აღნიშნულია „ცუმური“.
ცხარუა – ტყე.
ძავ – ღელე; ღელისპირები ჭაობიანია.
ძაფშ [Зафш ძაფშ] „წითელი ღელე“ (აფხ.) – ციხესიმაგრის ნაშთი.

ძაფშათა [Запшаѡта ძაფშათა] – ლელე. იხ. **გნილუშკა**. ტოპონიმი უნდა უკავშირდებოდეს ძიაფშ-იფას საგვარეულოს. როგორც ჩანს, ამ ტერიტორიას ძველად ძიაფშიფები ფლობდნენ.

ძიბნა [Зыбна ძებნა] – ტყიანი მინდორი.

ძიგუთა [Зыгѡта ძეგთა] – ლელე. შავ ზღვას ერთვის რკინიგზის სადგურ კელასურთან.

ძირგიალ – ტყიანი მინდორი.

ძიხუა – მთა.

ძიხურთა – ლელე.

წვაჰვირკირა [Цѡаѡыркыра წაჰვირკერა] – მთა. მოტივაცია: „აქ გრეხდნენ წკნელს“.

წითელი ხიდი – უბანი.

ხაბაბა იხრა [Хабана ихра ხაბაბა იხრა] – მთა; ქელი.

ხაბარა – ტყიანი დავაკება.

ხალაბახუ – მთა.

ხიმსა [Хымыса ხმსა] – მთა. მეგრ. ხიმსა „ხავსი“; შდრ. რაჭ. ხიმსლ-ი.

ხიმცა [Хымыца ხმცა] – მთა.

ხიციმვა ახუ – მალლობი.

ხიცმა – მთა.

ხუაჟეგიათა – საბალახო.

ხუაჯეგიათა – ლელე.

ჯან – ხეობა. ძველი სახელწოდებაა ოსტროუმოვის ხეობა (გადმოცემით, ოსტროუმოვი რევოლუციამდელ სოხუმში ექიმად მუშაობდა). შემდეგ ნიკოლოზ ბარათაშვილის სახელი ეწოდა.

ჯარ აქუანვ „ჯვრის მალლობი“ (აფხ.) – მალლობი.

ჰაყეიფსი [Хаѡыѡы//Хаѡыѡы ჰაყფსე//ჰაყფსე] – ლელე.

ჰაყია [Хаѡыа ჰაყა] – მინდორი. ჰაყიას აფხაზები ეძახიან ქვასანაყს.

ფსხუ [Фсѡы ფსჰე]

აძარაა [Хымыса ხმსა] – ხეობა.

ახეი//აჰვეი [Аѡы აჰი] – ლელე.

ახეფსე//ჰაბეთა [Аѡыѡы ახფსე] – ლელე. ხალხური მოტივაცია: „ახეფსი დაახლ. „ოქროს სულს“ წიშნავს. სახელწოდება ოქროსთანაა დაკავშირებული“.

აჰაყია [Аѡыа аჰაყა] – მინდორი.

აჰვეი – იხ. ახეი.

ბლალარა – უბანი, მთაგორიანი ადგილი. აფხ. „ფლატე; ხრამიანი ადგილი“.

თამაგუ [Тамга თამაგ] – მთა.

ინალყუბა//ნალყუბა [Иналкъыба// Налкъыба **ინალყუბა//ნალყუბა**] „ინალის საფლავი“ (აფხ.) – მთა და ძველისძველი სალოცავი.

ლაყუბიციუთა//ლაყუბისირთა//კაყუბიციროთა [Лакъыбыцута//Лакъыбырца// Лакъыбырца **ლაყუბიციუთა//ლაყუბისირთა//ლაყუბიციროთა**] „ლაკურას (?) პატარა სოფელი“ (აფხ.) – უბანი.

ფსხუ//ფსგჳ//ფსჳუ [Псхъы **ფსჳგ**] – სოფელი, სოფლის თემი.

ფშიცა [Пшыца **ფშიცა**] – ღელე.

ჰაბეთა – ღელე. იხ. **ახგფსგ**.

ქვემო ეშერა [Лбаатѳи Ешыра **ლბაატჳი ეშერა**]

აკუაშსირთა – დაბლობი. აკუაშ აფხ. საქსოვ დაზგას ენოდება.

ამჟჳასარა [Амжаасара **ამჟჳასარა**] „თუთნარი“ (აფხ.) – სოფლის უბანი.

ავღსთარა „ემმაკის ღელე“ (აფხ.). — ღელე.

ადი-შკუაკუა [Адышкәакәа **ადიშკჳაკჳა**] „თეთრწყალა“ (აფხ.) – ღელე. პარალელური სახელწოდებაა **ბეიადღარა**.

აჯიკკაფსარა//აჯიკ-აფსარა კუარა [Аджыккәфсара//Аджыккәфсара **აჯიკკაფსარა//აჯიკკაფსარა**] – 1. სოფლის უბანი; მდებარეობს ზღვისპირას. სახელწოდება მიუთითებს იმ ადგილზე, სადაც მარილს იღებდნენ; 2. ღელე.

ბეიადღარა – იხ. **ადი-შკუაკუა**.

თასკუარ-იკუარა [Таскәач икәара **თასკჳარ იკჳარა**] „თასიკორის ღელე“ (აფხ.) – ღელე. თასიკორი პირსახელია.

ვიადირთა [Вадырца **ვადგრთა**] – ღელე.

კუტიშხა [Кәтышхә **კუტიშხა**] „ქათმის მთა“ (აფხ.) – მთა. რესპ.: „გარეული ქათმები ბინადრობდნენ“.

ვარდან-იხუ [Варданихәы **ვარდანისჳე**] „ვარდანის მალლობი“ (აფხ.) – ბორცვი, მალლობი. ვარდან ← ვარდანია გვარია.

შიცკუარა [Шыцкәара **შიცკჳარა**] „ზის ღელე“ (აფხ.) – 1. სოფელი; 2. ღელე.

ძიათა [Зыиатә **ძგჳათა**] – ღელე.

ძიმთა – ღელე. რესპ.: „ძიმთა აფხაზურად უხილავს ნიშნავს. ამ ღელეში, რომელიც კარბონატულ ქანებში მოედინება, წყალი ხშირად შრება. ამიტომ, შესაძლებელია, ღელეს „უხილავი“ ეწოდა“.

ხეცკუარა „რცხილის ღელე“ (აფხ.) – ღელე.

ჰაფშ იძის „ქვევრის წყარო“ (აფხ.) – წყარო.

ჰომღრნღსთა – მინდორი.

თავი VIII
ქალაქ სოხუმის ურბონიმიდან

ცალკეული ქალაქისა თუ დაბა-სოფლის ისტორიული წარსულის, ეთნოგრაფიული ყოფისა და სხვა საკითხების შესასწავლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ქუჩების სახელწოდებებს, რომლებსაც ადგილთა სხვა სახელებთან ერთად მიკროტოპონიმიაში აერთიანებენ. ტოპონიმის ეს სახეობა **ურბონიმის/ურბანონიმის** (ფრ. Urbanisatio, ლათ. Urbanus „ქალაქები“, „საქალაქო“) სახელითაც არის ცნობილი (მდრ. **ურბანიზაცია** – წარმოებისა და მოსახლეობის ქალაქებში თავმოყრის პოზიტიური პროცესი და ქალაქების როლის ზრდა), მაგრამ ურბონიმი/ურბანონიმი, ზოგადად, ნებისმიერი შიდასაქალაქო ობიექტის საკუთარი სახელია. მათ შორის იგულისხმება აგრონომი (ძვ. ბერძნ. **აგორა** – „შეკრების ადგილი – მოედანი, ბაზარი“; ქალაქის მოედნის, ბაზრის საკუთარი სახელი), ჰიდრონომი (ნებისმიერი ჰიდროგრაფიული (წყლის, წყლიანი) ობიექტის საკუთარი სახელი), ქალაქის ქორონომი (ქალაქის ტერიტორიის, რაიონის, უბნის, კვარტლის, პარკის, მოედნის, სასაფლაოს სახელწოდება (მსჯელობისათვის იხ. აფრიდონიძე, 1981; ცხადაია, 1988: 122). ურბონიმებსაც, სხვა გეოგრაფიული სახელების მსგავსად, სამისამართო ფუნქცია აკისრია. ურბონიმის გარეშე თანამედროვე ცხოვრება წარმოუდგენელი იქნებოდა. უსახელო ქუჩის შემთხვევაში, როგორც გ. ხორნაული შენიშნავს, ყველაფერი აირეოდა, ყველას და ყველაფერს გზა-კვალი აერეოდა. ამ, ერთი შეხედვით უმნიშვნელო, შეუმჩნეველი ტოპონიმების ძირითადი და უმთავრესი ფუნქცია ადგილზე ზუსტი მითითებაა. „ქალაქის ქუჩების თითოეულ სახელს ისეთივე ფრთხილი მოპყრობა, ისეთივე ფრთხილი ანონ-დანონა სჭირდება, როგორც სამუზეუმო ნივთებს“ (ხორნაული, 2003: 139).

ქუჩის სახელებში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ასახვას პოვებს ქალაქის ისტორია და გარდასული ყოფა-ცხოვრება. ამიტომ წერდა იოსებ გრიშაშვილი ძველი თბილისის ქუჩების შესახებ: „ყოველ ქუჩას თავისი ისტორია აქვს, ქუჩაც ადამიანივით ცოცხლობს, იცვლის ფერს, სახეს და ადამიანივით კვდება... არც ქუჩის სახელწოდებაა შემთხვევითი მოვლენა. ეს სახელწოდება ადამიანს აგონებს იმ დროს, იმ ვითარებას, თუ „რანი ვიყავით გუშინ“ და რა საბაბით დაერქვა ესა თუ ის სახელი ქუჩას, შუკას, ჩიხს და სხვ...“

ქუჩები თავისი შთაგონებით სხვადასხვა დასტად შეიძლება დაიყოს: არის ჯეელი ქუჩა, ბებერი, უიღბლო, ფეოდალური, რევოლუციური, ტალახის ქუჩა და სხვ. ყველა ქუჩას თავისი შთაგონება აქვს“... (ციტირება იხ. ხორნაული, 2003: 140-141).

1917 წლის ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის შემდეგ საქართველოს დიდ ქალაქებში (თბილისი, ბათუმი, ქუთაისი, სოხუმი, ფოთი...) საბჭოთა ხელისუფლების მესვეურებმა მასობრივად დაიწყეს ქუჩებისათვის ისეთი

ძველი სახელების გადარქმევა, როგორცაა სალოცავის ქუჩა, საეკლესიო შესახვევი, მიძინების ქუჩა, კადეტის ქუჩა, იუნკრების ჩიხი, სურპ-კარაპეტის დაღმართი და სხვ. (ხორნაული, 2003: 141).

ზოგადად, ასეთივე სიტუაცია გვაქვს ქალაქ სოხუმის ურბონიმების შემთხვევაშიც. სოხუმის ურბონიმია სრულყოფილად შესწავლილი არ არის, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ვალერიან ზუხბაიას საგაზეთო სტატიას (ზუხბაია, „აფხაზეთის ხმა“, №129, 1991: 3). სოხუმის ქუჩების სახელწოდებანი, – აღნიშნავს მკვლევარი, – ეპოქის ნიშნების მატარებელი არიან და ეპოქათა ცვლილების შესაბამისად იცვლებოდა სახელწოდებანიც. წერილობით წყაროებს არ შემოუნახავს ცნობები შუა საუკუნეებისა და XIX ს-ის I ნახევრის სოხუმის ქუჩების სახელთა შესახებ. ამ თვალსაზრისით პირველი ცნობა ეკუთვნის თედო სახოკიას. აფხაზეთის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული მისი მოგონებები („ძველი სოხუმი, ანუ ცხუმი“) 1990 წელს დაიბეჭდა ალმანახ „რინაში“ (№2), საიდანაც ირკვევა, რომ 1876 წლამდე სოხუმს სულ სამად სამი ქუჩა ჰქონია: ერთი და მთავარი – ლორის-მელიქოვის სახელობისა (ამჟამინდელი ლაკობას ქუჩა), რომელიც ჩაიბაშთან (მდ. ბესლეთი) ორ ტოტად იყოფოდა: ერთი კელასურისაკენ მიმავალ გზას უერთდებოდა, ხოლო მეორე აბჟაყვისაკენ მიემართებოდა. მას ჯერ კარანტინის ქუჩა ერქვა, მერე – ვენეციელთა შოსე, ხოლო დღეს – საქართველოს შოსე. მეორე – სანაპიროს ქუჩა მიემართებოდა ფსირცხისა და გუდაუთისაკენ. მესამე, ანუ ცენტრალურ ქუჩას ერქვა რიბნაია, ანუ მეთევზეთა ქუჩა (შემდეგდროინდელი ლენინის ქ.), – ასეთია თ. სახოკიას ცნობები სოხუმის ქუჩების შესახებ.

XIX ს-ის 70-იან წლებიდან იწყება ქალაქის კვადრატებად, ფართო ქუჩებად დაყოფა, რაც დღემდე შემოგვრჩა ქალაქის ცენტრალურ ნაწილში.

ვ. ზუხბაიას წერილში მოცემულია მსჯელობა სოხუმის რევოლუციამდელი, საბჭოთა ხელისუფლების პირველი წლებისა და გასული საუკუნის 90-იანი წლების დასაწყისისათვის. ამასთანავე, მკვლევარი ყურადღებას ამახვილებს იმაზე, თუ რა ცვლილებები უნდა განიცადოს სოხუმის ზოგიერთი ქუჩის სახელწოდებამ.

სანაპირო ქუჩის – რუსთაველის გამზირის რევოლუციამდელი სახელწოდება იყო მიხაილოვის სანაპირო. თანამედროვე წულუკიძის ქუჩა რევოლუციამდე იყოფოდა ორ ქუჩად: დასაწყისიდან თანამედროვე ორახელაშვილის ქუჩამდე თევზის შესახვევი ერქვა, ორახელაშვილის ქუჩიდან ბოლომდე – ფედორენკოს ქუჩა. ლორის-მელიქოვის ქუჩამ რამდენიმე სახელი გამოიცვალა: ერქვა ბაზრის, 4 მარტის, კავანოვიჩისა და ლაკობას სახელები. მშვიდობის გამზირის რევოლუციამდელი სახელწოდებაა გეორგიევსკის ქუჩა, ხოლო საბჭოთა ხელი-

სუფლები სდროინდელი – III ინტერნაციონალისა და სტალინისა. კიროვის ქუჩის უნიდელი სახელწოდებებია საინჟინრო და კომუნარების ქუჩები. უნიდ ორ ქუჩად გაყოფილი ი. ჭავჭავაძის ქუჩა, ფრუნზეს ქუჩამდე, პოლიციის, ხოლო ფრუნზეს ქუჩიდან ამჟამინდელ გულიას ქუჩამდე ზავადსკის ქუჩად ინოდებოდა. 1953 წლამდე იგი ლავრენტი ბერიას სახელობისა იყო; კუიბიშევის ქუჩას ერქვა კონდუქტორის, მიხა ცხაკაიას ქუჩას – უსახელო ქუჩა, ჭოჭუას ქუჩას – მესამე ახალი, სტალინისა და საბჭოს ქუჩები; ორჯონიკიძის ქუჩას – პირველი ახალი ქუჩა, შარვაშიძის ქუჩა; ლესელიძის ქუჩას – თევზის ქუჩა, ვორონცოვის ქუჩა, 1908 წლის 21 აპრილიდან – კამკოტის ქუჩა, საბჭოთა ხელისუფლების წლებში – ლაკობას, პირველი აგვისტოს ქუჩები; ოქტომბრის ქუჩას – ზღვის, კარლ ლიბკნეხტის, ჩარკვიანისა და მალენკოვის სახელები; ორახელაშვილის ქუჩას – ვორონცოვის, პირველი მაისის, მოლოტოვის ქუჩები; ფრუნზეს ქუჩას – სავაჭრო ქუჩა, ტროცკის ქუჩა; ლენინის ქუჩას – კოლუბიაკინის, რომანოვის, ოქტომბრის რევოლუციის ქუჩები; პუშკინის ქუჩას – ოლლას ქუჩა, მისანიკოვის, თეატრალური ქუჩები; ენგელსის ქუჩას – გეიმანის ქუჩა, წერეთლისას – საადმირალოს, ათარბეკოვის ქუჩა; კალინინის ქუჩას – ეკატერინეს, მოგილევსკის, გამარჯვების ქუჩები; გულიას ქუჩას – ბარიატინსკის, კომკავშირისა და ქუთაისის ქუჩები; ჯანაშიას ქუჩას – მარიისკის, ჭავჭავაძის სახელები; შვეჩენკოს ქუჩას – ბესლეთის, შვეჩენკოსა და ბათუმის ქუჩები; რუსთაველის გამზირის დასაწყისი ჯერ კოტილიარევსკის ქუჩად ინოდებოდა, შემდეგ – ვოროშილოვის ქუჩად; ლასურას ქუჩას უნიდ ერქვა უსახელო ქუჩა, პუშკინის ქუჩა; პაპასკირის ქუჩას – საკურორტო ქუჩა, გორის ქუჩა; ანჩაბაძის ქუჩას – პირველ ბესლეთს იქითა ქუჩა; ჩეხოვის ქუჩას – მეორე ბესლეთს იქითა ქუჩა, კვინინიას ქუჩას – მესამე ბესლეთს იქითა ქუჩა; ჩელიუსკინელების ქუჩას – ჩერნიხოვსკის ქუჩა; დერმანოვსკის ქუჩას – პირველი კოოპერატიული ქუჩა, თამარ მეფის ქუჩას – კარანტინის ქუჩა, ვენეციელთა შოსე, საქართველოს შოსე, ჭანბას ქუჩა; თბილისის გზატკეცილს – დრანდის შოსე; ბარათაშვილის ქუჩას – ოსტროუმოვის ხეობა, ხოლო უფრო ადრე – ჟანის ხეობა.

ქალაქის დანარჩენ ქუჩებს, ვ. ზუხბაიას თქმით, სახელები II მსოფლიო ომამდე და ომისშემდგომ წლებში მიენიჭა, რაც თვით სოხუმის ზრდასა და ახალი ქუჩების გაყვანასთან იყო დაკავშირებული.

ადამიანთა სახელების ქუჩებისათვის დარქმევა დრომ მოიგანა. მათი შეცვლაც დროთა სვლამ განსაზღვრა. ამ გარემოების გათვალისწინებით, წერილის ავტორი საჭიროდ მიიჩნევს სოხუმის ქუჩებისათვის ამჟამად შეუფერებელი სახელების შეცვლას, ისეთი სახელებისას, როგორებიცაა: ფრუნზეს, კალინინის, კუიბიშევის, კიროვის, ძერჟინსკის, ორჯონიკიძის, ორახელაშვი-

ლის, წულუკიძის, ცხაკაიას ქუჩების სახელწოდებანი; „განა სწორი იქნება, უცვლელად დავტოვოთ სოხუმში ძიგუას, ჯგუბურიას, კუხალეიშვილის სახელობის ქუჩები? რასაკვირველია, არა, ესენიც უნდა შეიცვალოს“ – დასძენს ვ. ზუხბაია. იგი ითხოვს მდ. ბესლეთის მარცხენა მხარეს მდებარე არმიის ქუჩისა და წითელ ხიდთან მდებარე წითელი არმიის ქუჩის სახელების გამოცვლას (იქვე). „ამასაც დაფიქრება უნდა: ვინც აფხაზეთში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე ქამარზე მალულად ჩამოიკიდა მაუზერი და საბჭოთა ხელისუფლების პირველ წლებში ძაბრის ფორმის ქუდი დაიხურა, ყველა როდი იყო ხალხისათვის თავდადებული. სოხუმის ბევრ ქუჩას კი ასეთი ადამიანების სახელი ჰქვია.

ბუნებას ასე დაუნესებია: ხუთი ქართველიდან თუ ხუთი აფხაზიდან ერთ-მა მაინც შეიძლება დაწეროს ლექსი, მაგრამ ყველა მელექსე პოეტი როდია. ამ მხრივაც ქალაქის მესვეურთ სოხუმის ქუჩების სახელწოდებებისათვის გადახედვა მართებთ. აფხაზეთის პროკურორად ყოფნა ან სოხუმის ქალაქის საბჭოს აღმასკომის თავმჯდომარეობა არამც და არამც არ მიუთითებს, რომ ისინი მოღვაწენი იყვნენ. სოხუმის ქუჩებს კი ჰქვიათ ასეთ ადამიანთა სახელები. თბილისში გამოცვალეს ჩელუსკინელების ქუჩის სახელი და სოხუმში რატომ უნდა დარჩეს? ჩელუსკინელებზე უფრო დიდი გმირობის ჩამდენი ადამიანებიც გვყავს“, – წერს ვ. ზუხბაია.

სოხუმის ზღვის სანაპიროს ულამაზესი ქუჩა შოთა რუსთაველის სახელს ატარებს, მაგრამ წერილის ავტორი წუხს იმის გამო, რომ ამ რამდენიმე წლის წინ ქუჩის დასავლეთ ნაწილს აფხაზი პოეტის – იურა კოლონიას სახელი უწოდეს. ასეთივე ბედი ეწია რუსთაველის ქუჩას ქალაქ გაგრაში, სადაც ცენტრალური, მაგისტრალური ქუჩის აღმოსავლეთ ნაწილს თურმე აფხაზეთის კომკავშირის ერთ-ერთი ორგანიზატორის, ვინმე დემირჯ-იფას სახელი უწოდეს. არავინაა წინააღმდეგი, რომ სოხუმში იყოს ნიჭიერი პოეტის სახელობის ქუჩა, მაგრამ რაღა რუსთაველის ქუჩის ნაწილს უნდა ეწოდოს იურა კოლონიას სახელი – სხვა ქუჩას დაერქვასო, – შენიშნავს ვ. ზუხბაია (იქვე).

ქუჩების ძლიერ შეუფერებელ, ზოგჯერ ღიმილისმომგვრელ, სახელწოდებათა ჩამონათვალში დასახელებულია ბლაგვი შესახვევი, აბრიბას ქუჩა (თუკი „აბრიბაში“ აფხაზეთის თევზია ნაგულისხმევი), კრასნაია და უსახელო ქუჩები. ასევე ავტორი გაკვირვებას გამოხატავს იმ ფაქტის გამო, რომ სოხუმში აღარ არის თავიანთი შემოქმედებითი ცხოვრებით აფხაზეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული მწერლების – გალაკტიონ ტაბიძის, შალვა დადიანის, კონსტანტინე გამსახურდიას, ლეო ქიაჩელის, თედო სახოკიას, ნოდარ დუმბაძის სახელობის ქუჩები. აღარ არის აფხაზეთის მკვიდრის, აკად. ილია ვეკუას, დიდი აფხაზი

მეცნიერის – გიორგი ძიძარას, გამოჩენილი დასტაქრის – სოკრატ არშბას სახელობის ქუჩები!.. (იქვე).

თუკი სოხუმში მხოლოდ ერთი შესახვევი ატარებს სოფელ ოქუემის სახელს, რატომ არ უნდა იყოს აფხაზეთის სხვა შესანიშნავი სოფლების – ლიხნის, დუ-რიფშის, ბედიის, მოქვის ქუჩები? თბილისში ერთ-ერთი ქუჩა ილორის სახელობისაა, ხოლო სოხუმში არ არის. თბილისში ერთ-ერთ მშვენიერ ქუჩას გალის სახელი ჰქვია, ხოლო სოხუმში, ბათუმის ქუჩის ოთხი თუ ხუთი სახლისაგან შემდგარი ერთ-ერთი ჩიხი ატარებს გალის სახელს. ასევე, სოხუმში რატომ არ უნდა იყოს გაგრის, ბიჭვინთის, გუდაუთის, ოჩამჩირის ქუჩები?!

ვ. ზუხბაია აღშფოთებას გამოხატავს იმის გამო, რომ მწერალ თ. სახოკიას მოგონებაში დასახელებული, ქართველებთან მტრულ დამოკიდებულებაში მყოფი რუსი შავრაზმელი მოხელეებიდან, რომლებიც შეურიგებელ ბრძოლას აწარმოებდნენ ყოველივე ქართულის წინააღმდეგ, ერთ-ერთი იყო მოსკოვის უნივერსიტეტის პროფესორი ოსტროუმოვი, რომელიც „იმდენად დავაფასეთ, რომ ქალაქის პირველ საავადმყოფოს მისი სახელი ვუნოდეთ. საჭიროდ მიგვაჩნია, მომავლისათვის საავადმყოფოს არ ეწოდებოდეს შავრაზმელ ოსტროუმოვის სახელი“ (იქვე).

ვ. ზუხბაიას მართებული დაკვირვებით, სოხუმში ბევრი ქუჩის სახელია გამოსაცვლელი. ყველაფერი კი ისე უნდა გაკეთდეს, როგორც ამას დრო-ჟამის ცვლა, ჩვენი ეპოქა მოითხოვს.

აქვე წარმოვადგენთ ქალაქ სოხუმის ქუჩების სახელწოდებათა არასრულ ჩამონათვალს, 1992-1993 წწ. ომამდელი მონაცემების მიხედვით.

აბრიბას ქუჩა

აგრბას ქუჩა

აგუმას ქუჩა

ადამიას ქუჩა (ახლანდ. ბაშკირეთის ქ.)

ათონის ქუჩა

ანჩაბაძის ქუჩა

არგუნის ქუჩა

არმიელის ქუჩა

არმიის ქუჩა

აქირთავას ქუჩა

ახალგაზრდობის ქუჩა

ბაგრატიონის ქუჩა (ახლანდ. ბი-გუაას ქ.)

ბათუმის ქუჩა

ნიკოლოზ ბარათაშვილის ქუჩა (ახლანდ. გუმის ქ.)

ბალის ქუჩა

ბესლეთის ქუჩა

ბზიფის ქუჩა

ბლაგვის ქუჩა

გასტელოს ქუჩა

გელოვანის ქუჩა (ახლანდ. ყაბარ-
დოს ქ.)
გვირაბის ქუჩა
გობეჩიას ქუჩა
იაკობ გოგებაშვილის ქუჩა
ნიკოლოზ გოგოლის ქუჩა
გორუას ქუჩა
დიმიტრი გულიას ქუჩა
გულუას ქუჩა (ახლანდ. შოტლან-
დიის ქ.)
გუმისთის ქუჩა (ახლანდ. სლავე-
ბის ქ.)
დეპოს ქუჩა
ეფრემ ეშბას ქუჩა
ეშერის ქუჩა
ემუხვარის ქუჩა
ფრიდრიხ ენგელსის ქუჩა
ენერგეტიკის ქუჩა
სერგეი ესენინის ქუჩა
ანატოლი ვარდანიას ქუჩა
ზაოგრაჟნაიას ქუჩა
ზღვის ქუჩა
ზარიანაიას ქუჩა
თავადის ქუჩა (ახლანდ. აშხვაცავას
ქ.)
თამარ მეფის ქუჩა
თარხნიშვილის ქუჩა (ახლანდ. იმამ
შამილის ქ.)
თბილისის გზატკეცილი (ახლანდ.
კოდორის გზატკეცილი)
ინდუსტრიალურის ქუჩა
კავშირგაბმულობის ქუჩა
კალინინის ქუჩა
კარტოზიას ქუჩა
კეჟევის ქუჩა
კვარაცხელიას ქუჩა (ახლანდ. ვავი-

ლოვის ქ.)
კვინინიას ქუჩა
კიარაზის ქუჩა
კიპარისის ქუჩა
სერგეი კიროვის ქუჩა
კლუჩევაიას ქუჩა
კოლმეურნეობის ქუჩა
კომკავშირის გზატკეცილი
კოლონიას ქუჩა
ვალერიან კუიბიშევის ქუჩა
იგორ კურჩატოვის ქუჩა
კუხალეიშვილის ქუჩა (ახლანდ.
დაღესტნის ქ.)
ლაგვილავას ქუჩა
ნოდარ ლადარიას ქუჩა
ლაკერბაიას ქუჩა
ნესტორ ლაკობას ქუჩა
მუშნი ლასურაიას ქუჩა
ვლადიმერ ლენინის ქუჩა
მიხეილ ლერმონტოვის ქუჩა
კონსტანტინე ლესელიძის ქუჩა
(ახლანდ. აბაზინების ქ.)
ლუდის ქარხნის ქუჩა
მაიაკის ქუჩა
ვლადიმერ მაიაკოვსკის ქუჩა
მაისის ქუჩა
მარტის ქუჩა
მარუხის ქუჩა
კარლ მარქსის ქუჩა (ახლანდ. ინალ-
იფას ქ.)
მატარაძის ქუჩა (ახლანდ. პატეიფას
ქ.)
მდინარის ქუჩა
მთის ქუჩა
მთისძირის ქუჩა
მიმინოშვილის ქუჩა (უბიხების ქ.)

ივან მიჩურინის ქუჩა
მშვიდობის ქუჩა
ნაგორნაიას ქუჩა (ახლანდ. არცახის ქ.)
ნავსადგურის ქუჩა
ეგნატე ნინოშვილის ქუჩა (ახლანდ. ჩერნიავსკის ქ.)
ნოზაძის ქუჩა
ობვოდნაიას ქუჩა
ოლიმპიადის ქუჩა (ახლანდ. ყარაჩაელების ქ.)
მამია ორახელაშვილის ქუჩა (ახლანდ. კონფედერატების ქ.)
სერგო ორჯონიკიძის ქუჩა (ახლანდ. ვორონოვის ქ.)
ოქტომბრის ქუჩა
ოქუმიის ქუჩა
ოჩალენკოს ქუჩა
პაპასკირის ქუჩა
პიონერის 60 წლისთავის ქუჩა
პორტის ქუჩა
ალექსანდრე პუშკინის ქუჩა
რგოლის ქუჩა
რკინიგზის ქუჩა
შოთა რუსთაველის ქუჩა (ახლანდ. მუჰაჯირების სანაპირო)
საავადმყოფოს ქუჩა
სადგურის ქუჩა
საველე ქუჩა
სამშენებლო ქუჩა
სანაპირო ქუჩა
სანჩარის ქუჩა
სატვირთო ქუჩა
საფოსტო ქუჩა
სემერჯიევის ქუჩა
სვანიძის ქუჩა (ახლანდ. სოლოვიო-

ვის ქ.)
სკოლის ქუჩა
სპორტის ქუჩა
სტუდენტობის ქუჩა
კლიმენტი ტიმირიაზევის ქუჩა
გერმან ტიტოვის ქუჩა
ტრაპის ქუჩა
ტყის ქუჩა
უსახელო ქუჩა
ფალიას ქუჩა (ახლანდ. ალანების ქ.)
ფაჩულიას ქუჩა
ფესტივალის ქუჩა
ფილიალის ქუჩა
ფოსტის ქუჩა
მიხეილ ფრუნზეს ქუჩა (ახლანდ. აიდგილარას ქ.)
ვაჟა-ფშაველას ქუჩა
ქარხნის ქუჩა
ქლუხორის ქუჩა
ქუთაისის ქუჩა
ალექსანდრე ყაზბეგის ქუჩა (ახლანდ. ჭოჭუას ქ.)
შევლოვის ქუჩა
ტარას შევჩენკოს ქუჩა
შერვაშიძის ქუჩა
შრომის ქუჩა
შუქურის ქუჩა (ახლანდ. კაზაჩოს ქ.)
მიხეილ ჩალმაზის ქუჩა
ჩაჩხალიას ქუჩა
ჩელუსკინელების ქუჩა – ქუჩას სახელი ეწოდა იმ გმირების პატივსაცემად, რომლებმაც 1934 წლის 13 თებერვალს არქტიკის ყინულებში დაღუპული ხომალდ „ჩელუსკინის“ ყველა მგზავრი გადაარჩინეს.

ანტონ ჩეხოვის ქუჩა
ჩიხის ქუჩა
ჩრდილოეთის ქუჩა
ჩუკბარის ქუჩა
ციტრუსების ქუჩა (ახლანდ. გ. რი-
ბინსკის ქ.)
მიხა ცხაკაიას ქუჩა
ფელიქს ძერჟინსკის ქუჩა
ძიგუას ქუჩა
ძიძარიას ქუჩა (ახლანდ. ადილეელე-
ბის ქ.)
ნერეთლის ქუჩა (ახლანდ. ზვანბას
ქ.)
ნითელარმიელის ქუჩა

ნითელმუქურის ქუჩა
ნულუკიდის ქუჩა
ჭავჭავაძის ქუჩა (ახლანდ. გულიას
ქ.)
სამსონ ჭანბას ქუჩა
ჭოჭუას ქუჩა
ჰასან ხარაზიას ქუჩა
ხევის ქუჩა
ჯანაშიას ქუჩა
ჯგუბურიას ქუჩა
ჯიქიას ქუჩა
ჯოჯუას ქუჩა

თავი IX
აფხაზეთის ტოპონიმია
რუსულენოვან რუკებზე

კობა ხარაძე საქართველოს გეოგრაფიულ სახელწოდებათა კვლევის ასპექტებზე მსჯელობისას შენიშნავს, რომ „ძველი ტოპონიმების მნიშვნელოვანი ნაწილი დამონმებულია ჰაგიოგრაფიულ ძეგლებში, მემატრიანეთა ჩანაწერებში, სიგელ-გუჯრებში, საეკლესიო და სამოქალაქო საბუთებში, მხატვრულ ნაწარმოებებში, ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, სამართლის კანონებში, მოსახლეობის აღწერათა მასალებში, კარტოგრაფიულ წყაროებში და ა. შ. აგრეთვე სხვადასხვა ქვეყნის მოგზაურთა შთაბეჭდილებებში, სამამულო და უცხოურ კარტოგრაფიულ ნამუშევრებში“... (ხარაძე, „ონომასტიკა“, I, 1987: 235). XIX საუკუნის განმავლობაში კავკასიის ტერიტორიაზე ჩატარებული მსხვილმასშტაბიანი ტოპოგრაფიული აგეგმვით შენარჩუნდა მრავალი სახელწოდება. „ამასთან, ქართული ენის არცოდნის გამო ტოპოგრაფებმა ბევრი სახელი დაამახინჯეს, ზოგი უმართებულოდ გამოიყენეს ობიექტების მიმართ. გარდა ამისა, ზოგი ძველი ტოპონიმის ფუძემ რამდენადმე ცვლილება განიცადა და ამჟამად განსხვავებული სახით გვევლინება. ზოგან აზრიც დაკარგულია, რაც გამონვეულია სახელწოდების თანდათანობითი ცვლილებებით, ან უცხო ენის გავლენით. ამიტომ მათი წარმომავლობის გარკვევა ხშირად დიდ სიძნელეს იწვევს“ (იქვე: 236).

ქართველური ტოპონიმის შესწავლის თვალსაზრისით მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავს კავკასიის სამხედრო ოლქის ტოპოგრაფიული განყოფილების მიერ XIX საუკუნის დასასრულსა და XX საუკუნის დასაწყისში, აგრეთვე XX საუკუნეში შედგენილი ტოპოგრაფიული რუკები. მათზე დეტალურადაა დატანილი სოფლების, წყაროების, საეკლესიო და საერო ნაგებობების (ციხესიმაგრეების) სახელწოდებანი. რუკებზე რუსულად წარმოდგენილ ტოპონიმებში განსხვავებული ბგერები მიახლოებითი სიზუსტითაა გადმოცემული. შესაბამისად, ზოგიერთი ტოპონიმი ფონეტიკური თვალსაზრისით სახეშეცვლილი ან დამახინჯებულია. ქართული ლ რუსულში ო ბგერით არის გადმოცემული, ქ – ყ-ით, ყ და ქ – კ-ით, ნ – ძ-ით და ა. შ. ტოპოგრაფიული რუკების შემდგენლებს ბოლომდე ვერ დაუცვიათ აღნიშნული პრინციპი. სწორედ ამ მიზეზით ზოგ შემთხვევაში ყ-ს შესატყვისად კ-ს ნაცვლად მოცემულია ხ, ხ-სა და გ-ს შესატყვისად კი – კ (ხახმატის მთა – *Какматис мта*, ელიაგზა – *Элиакза*) (მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. ხორნაული, „ონომასტიკა“, I, 1987:247).

ენათმეცნიერი გ. ხორნაული ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ კავკასიის ტოპოგრაფიულ რუკაზე დატანილი ბევრი სახელწოდება დამახინჯებულია, რასაც გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ერთი ნაწილის არასწორი აკუსტიკური აღქმა, ან ხელნაწერიდან, ჩანაწერიდან არასწორი ამოკითხვა განაპირობებდა (იქვე: 247-248). რუსულენოვანი რუკები ყურადღებას იპყრობს იმდენად, რამდენადაც „რუკაზე აღნიშნული ზოგი გეოგრაფიული სახელი საგ-

რძნობლად განსხვავდება დღევანდლისაგან, მაგრამ ეს სხვაობა მიუთითებს ტოპონიმის იმდროინდელ სახეზე, იმაზე, რომ ეს ტოპონიმი მაშინ ასე იხმარებოდა, შემდეგ კი შეიცვალა... ამ რუკებმა შემოგვინახა აგრეთვე ზოგიერთი გეოგრაფიული ობიექტის ძველი სახელი“ (იქვე: 248-249).

1952-1957 წლებში გადაღებული მასალების მიხედვით შეიქმნა 1: 50000 მასშტაბის რუკა, რაც შემოწმდა 1987 წლის მდგომარეობით, აეროფოტოგადაღების შედეგად.

წინამდებარე თავში შევეცადეთ ცხრილის სახით წარმოგვედგინა აღნიშნულ რუსულენოვან რუკებზე დატანილი ქართველურენოვანი წარწერების ორთოგრაფია, კერძოდ, აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებანი 1988 წლის გამოცემის მიხედვით. მოცემულია ზოგიერთი ტოპონიმის ქართულ ენაზე მართლწერა.

სოსხუმი 11-37-35

№	არის რუსულად	უნდა იყოს ქართულად			
00-66	у р. Кервенка	კერვანკა			გასწორდა
70	Мцра	მცრა			
74	Химса	ხიმსა			
80	Бзынь	ბზიფი			
82	Башкацара	ბაშქაცარა			
84	пер. Аданге	ადანგეს უღელტ.		უღელტ.	
86	у р. Тетри-Геле	თეთრი ლელე		ლელე	
88	г. Чвахра	ჩვახრას მთა		მთა	
90	оз. Верцхлис-Тба	ვერცხლის ტბა		ტბა	
92	Булоны	ბულონი			
96/98	Ледник Хасаутский	მყინვარი ხასაუთი		მყინვარი	
98	г. Эрцахо	ერცხაუ		მთა	
02-92	Марух	მარუხი			
00	Ледник Джалавчатский	ხალავჩათის მყინვარი			
98-62-70	хр. Чедимский	ჩედიმის ქედი		ქედი	
62	Бзыньский хр.	ბზიფის ქედი		ქედი	
64	г. Чедым	ჩედიმის მთა		მთა	
66	пер. Керванка	კერვანკის უღელტ.		უღელტ.	
68	Оз. Анна	ანას ტბა		ტბა	
72	Вост. Гумиста	აღმ. გუმისტა			
72	оз. Мицара				
74	хр. Химса	ხიმსის ქედი		ქედი	
76	Кубыш	კუბიში			
80	г. Псыква	ფსიყვა			
88	Адана	ადანა			
96	у р. Айлимурзаашта	აილიმურზააშთა			
96-64	хр. Ашамгвара	აჭამგვარის ქედი		ქედი	გასწორდა
68	Чха	ჩხა			
70	г. Хака	ხაკა			
74	род. Ханум-Су	ხანუმსუს წყარო		წყარო	
76	Ледник Химса	მყინვარი ხიმსა		მყინვარი	
82	оз. Псыква	ფსიყვის ტბა			
96-84	Аданге	ადანგე			
86	пер. Амткел	ამტყელის უღელტ.			
86	г. Хвамцони	ხვამცონა/ი			
92	Чхалта /Ацгара/	ჩხალთა/ანგარა			
94-70	у р. Лукубуцка				
76	пер. Химса	ხიმსის უღელტ.		უღელტ.	

76	გ. კელასური	კელასური		მთა	
80	კელასური вторая	მეორე კელასური			
80	უ რ. აჩადარა	აჩადარა			
94-84	ამტკელი	ამტყელი			
88	ხრ. ტაიმა	ტაიმაზის ქედი		ქედი	გასწორდა
92-62	უ რ. პიხოვია პო- ლია	ფიჭვის მინდორი			
72	ახათა	ახათა			
74	პერ. უიმ	უიმის უღელტ.		უღელტ.	
74	ახათა	ახათა			
76	კელასური первая	პირველი კელასური			
88	აბხაზური ხრ.	აფხაზეთის ქედი		ქედი	
94	გ. შხაპიზგა	შხაფიძგა		მთა	
96	გორი სიბიხა	სიბიხის მთები		მთები	
00	უ რ. ელბრუს	ელბრუსი			
00	შოუს-თავა	შოუსთავა			
00	შოუ	შოუ			
90-66	ვოსტ. გუმისთა	აღმ. გუმისთა			
90-68	უ რ. რიბნაია ბალკა	რიბნაია-ბალკა			
74	გურიგისა				
74	ოზ. გურიგისა			ტბა	
74	ხრ. ბურუ	ბურუს ქედი		ქედი	
76	ბურუ	ბურუ			
82	გ. აჩადარა	აჩადარა			
88	უ რ. მაშკა	მაშკა			
88-62	ჩელემი	ჩელიმი			
72	ოზ. კოტ-კოტ				გასწორდა
72	პერ. დზიხვა	უღელტ. დირხვა		ტბა	
74	გ. დზიხვა	დირხვა		უღელტ.	გასწორდა
88	კულამბა	კულამბა			გასწორდა
92	გ. კულამბა	კულამბა			
94	კულამბა	კულამბა			
88-98	გ. შოუდი	შოუდი			
00	შოუდი	შოუდი			
86-74	მაისი	მაისი			
78	სხაპაჩი	სხაპაჩი			
82	გ. ბოლ. სხაპაჩი	დიდი სხაპაჩი			
92	უ რ. პარტხალა	პარტყალა			
96	გ. ახსიხვა	ახსიხვა		მთა	
84-68	დზირხვა	დირხვა			
68	ციმური	ციმური			
78	კელასური	კელასური			

82	გ. Башлуг	მთა ბაშლული		მთა	
86	Амткел	ამტყელი			
90	გ. Лахта	მთა ლახთა		მთა	
96	Пардзал	პარძალი			
00	გ. Ацгара	მთა ანგარა		მთა	
02	ოზ. Джуги	ჯუღის ტბა		ტბა	
82-76	Мал. Схапач	პატარა სხაპაჭი			
82-78	Мал. Дзокия	პატარა ძოკია			
90	ოზ. Лахта	ლახთის ტბა			
92	Лахта	ლახთა			
80-62	зап. Гумиста	დას. გუმისთა			
64	Сатаве	სათავე			
64	г. Отоюш			მთა	
66	Вост.Гумиста	აღმოს. გუმისთა		მთა	
72	г. Чумкузба	ჩუმკუზბა			
78	Боль. Дзокия	დიდიძოკია			
78	у р. Лар	ლარი			
84	г. Амлар	ამლარის მთა		მთა	
90	г. Шишвелимта	შიშველიმთა		მთა	
94	Джампал	ჯამფალი			
96	у р. Николая				
96	Арваш	არვიაში			
78-64	Ахалшени	ახალშენი			
64	Гума	გუმა			
66	Мтискалта	მთისკალთა			
68	Тбети	ტბეთი			
70	Квалони	ქვალონი			
80	келасури	კელასური			
82	у р. Кабалук-луг	კავაქლუქი			გასწორდა
78-90	г. Мал.Шхапач	მცირე სხაპაჭი			
78-94	у р. Ниж. Баргана	ქვემო ბარგანა			
02	Арваш	არვიაში			
76-66	Старушкино	სტარუშკინო			
66	Апианда	აფიანჩა			
68	Мтисубани	მთისუბანი			
68	разв. Пеперанто	პეპერანტო			
70	Нахшира	ნახშირა			
70	Цқургили	წყურგილი			
78	у р. Каштановая роща	კაშტანოვია როშჩა		კორომი	
80, 82	Абулхвара	აბლუხვარა			გასწორდა
82	Арасара	არასარა			

86,88	ოზ. ამტკელ	ამტყელი		ტბა	
90, 92	უ რ. კოლაია				
98, 00	ხრ. ამტკელ	ამტყელის ქედი		ქედი	
76-00	გ. ამტკელ	ამტყელის მთა		მთა	
74-62	კამან	კამანი			
66	აპიანდა	აფიანჩა			გასწორდა
68	კემო-ლინდა	ქვემო ლინდა			
74	გ. ჩაამა	ჩაამა			
82	არასარა	არასარა			
84	გერგემიში	გერგემიში		სოფელი	
86	აზანთა	აზანთა			
90	აპუშთა	აფუშთა			
94	უ რ. კურუირმაგ	მდ. ყურუირმალი		მდინარე	
98	უჩკურია	უჩქურია			
02	არგუნია	არლანია			
72-62	გუმისთა	გუმისთა			
64	ზეგანი	ზეგანი			
64	გ. ახბიუკი	ახბიუკი			
64	შრომა	შრომა			
	შრომა	შრომა			
68	კემო-ლინდა	ქვემო ლინდა			
70	ოდიში	ოდიში			
72	პავლოვსკოე	პავლოვსკოე			
74	პავლოვსკოე	პავლოვსკოე			
76	კელასური	კელასური			
84	გორიანი	გორიანი			
86	ყადა	ყადა			
86	გ. ბათ	ბათის მთა		მთა	
72-88	აპუშთა	აფუშთა			
90	გ. პშოუ	ფსოუს მთა		მთა	გასწორდა
90	ჯამპალ	ჯამფალი			
92	გეორგიევსკოე	გეორგიევსკოე			გასწორდა
96	ხინგა	ხინგა			
96	ზენობანი	ზენობანი			
98	ხიზარუხა	ხიზარუხა//ნეძონა			
70-64	გორანა	გორანა			
64	верхняя-Яштхва	ზემო იაშთხვა			
66	კამან	კამანი			
66	თავისუფლება	თავისუფლება			
70	კემო-ლინდა	ქვემო ლინდა			
74	ლეკუხონა	ლეკუხონა			
74	ბიურჯა	ბიურჯა			გასწორდა

76	Полтава-Александровское	პოლტავო-ალექსანდროვსკოე			
78	Келасури	კელასური			
78	Марани	მარანი			
82	Метелевка	მეტელევკა			
84	Земо-цкаро	ზემო წყარო			
84	Ачандара	აჭანდარა			
	Ачандара	აჭანდარა			
86	г. Ахыста	ახისტა		მთა	
88	Амткел	ამტყელი			
90	Джампал	ჯამფალი			
92	Джампал	ჯამფალი			
92	г. Пал	ფალი		მთა	
96	Зенобани	ზენობანი			
98	Мясникова	მიასნიკოვკა			
00	у р. Лата	ლათა			
02	Аргуниа	არღუნია			
68-62	Тависуплеба	თავისუფლება			
62	Нижняя-Яштхва	ქვემო იაშთხვა			
66	Тависуплеба	თავისუფლება			
66	г. Бирцха	ბირცხა			
66	Земо-Бирцха	ზემო ბირცხა		მთა	
68	Абжаква	აბჟაყვა			
68	Грузинский мост	ბესლეთის ხიდი		ხიდი	
68-70	Бесла	ბესლეთი			
70	Акапа	აკაფა			
70	Гварда	ღვარდა			
72	Акапа	აკაფა			
76	Александровка	ალექსანდროვკა			
78	Малая Мачара	პატარა მაჭარა			
80	Марани	მარანი			
82	Октомбери	ოქტომბერი			
82	Маиси	მაისი			
84	Квемо-Цкаро	ქვემო წყარო			
86	Мзисеული	მზისეული			
90	Амткел	ამტყელი			
90	Панта	პანტა			
92	Джампал	ჯამფალი			
92	Будуки	ბუდუკი			
94	Мост Багатский	ბაგადის ხიდი		ხიდი	
94	Квееръаеи	ქვენობანი			გასწროდა
94	Зенобани	ზენობანი			

94	Будуки	ბუდეუკი			
96	Будуки/Недзона/	ბუდეუკი			
68-96	Зенобани	ზენობანი		სოფელი	
96	Хизаруха/Недзона/	ხიზარუხა//ნეძონა		სოფელი	
98	Мясникова	მისანიკოვკა		სოფელი	
98	Кодори	კოდორი		სოფელი	
98	Лата	ლათა		სოფელი	
00	Епшетниквара	ეფშეთნიკვარა			
00	Лата	ლათა			
00	Мардахуч	მარდახუჭი		სოფელი	
02	Кадари	კადარი			
02	у р. Варла	ვარლა			
66-64	Адзапш	აძაფში			
66	Квемо-Бирцха	ქვემო ბირცხა		სოფელი	
66	Беслети	ბესლეთი			
66	Сухуми	სოხუმი		ქალაქი	
68	Абжаква	აბჟაყვა			
72	Линда	ლინდა			
72	Келасури	კელასური			
68-74	Багмарани	ბაღმარანი		სოფელი	
76	Черниговка	ჩერნიგოვკა		სოფელი	
78	Земо-Мачара	ზემო მაჭარა		სოფელი	
80	Агиши	აგიში		სოფელი	
80	Бол. Мачара	დიდი მაჭარა		სოფელი	
84	Зегани	ზეგანი		სოფელი	
84	Цебелда	წებელდა		სოფელი	
84	Мрамба	მრამბა		სოფელი	
88	Ципловани	წიფლოვანი		სოფელი	
88	Шуамта	შუამთა		სოფელი	
90	Кодори	კოდორი		სოფელი	
92	Амзара	ამზარა		სოფელი	
92	у р. Амзара	ამზარა		სოფელი	
94	Будуки	ბუდეუკი		სოფელი	
96	Хизаруха /Недзона/	ხიზარუხა		სოფელი	
96	у р. Акадамаарваш	აკარდამაარვიაში			
64-84	Нижняя-Апианча	ქვემო აფიანჩა		სოფელი	
80	Верхняя-Апианча	ზემო აფიანჩა		სოფელი	
78	земо-Мачара	ზემო მაჭარა		სოფელი	
74	Багмарани	ბაღმარანი			
70	Ахалсопели	ახალსოფელი		სოფელი	
70	Дзигута	ძიგვთა		სოფელი	გასწორდა
66, 64-68	Володарское	ვოლოდარსკოე		სოფელი	

ოჩამჩირე 11-37-47

№	არის რუსულად	უნდა იყოს ქართულად		
64-64	Сухуми	სოხუმი		ქალაქი
64	Басла	ბესლეთი		
68	Алексеевка	ალექსეევკა		
70	Ахалсопели	ახალსოფელი		
70	г. Аныхапаара	ანიხაფაარა		მთა
72	Келасури	კელასური		
72/74	Багмарани	ბაღმარანი		
74	Черниговка	ჩერნიგოვკა		
76	Мал. Мачара	პატარა მაჭარა		
80	Бол. Мачара	დიდი მაჭარა		
76	Земо Мачара	ზემო მაჭარა		
80	Цебельда	წებელდა		
80	Мерхеули	მერხეული		
86/88	г. Сахарная Головка	სახარნაია-გოლოვა		
98/02	хр. Панавский	ფანავის ქედი		ქედი
00,02	г. Мекишаб	მეკიშაბ?		
62-68	Келасури	კელასური		
68	Дзигута	ძიგვთა		გასწორდა
70,72	Келасури	კელასური		
72	Квемо-Мерхеули	ქვემო მერხეული		
74/78	Мерхеули	მერხეული		
78/80	Гурзули	ღურზული		
78	хр. Гурзульский	ღურზულის ქედი		ქედი
62-84	Техи	ტეხი		
86/88	кодори	კოდორი		
88	Оторонджиа	ოტორონჯია		
88	кодорский хр.	კოდორის ქედი		ქედი
94	хр. Ачадара	აჩადარის ქედი		ქედი
98	хр. Када	ყადის ქედი		ქედი
98/00	Дуаб	დვაბი		გასწორდა
02	Купроипвяш	კუპალირვიაში		ყურე
60-64	Залив Сухуми	სოხუმის ყურე		ციხე
68	креп. Келасурская	კელასურის ციხე		
68	Тхубун	თხუბუნი		
70	Келасури	კელასური		
60-72	Квемо-Мерхеули	ქვემო მერხეული		
72/74	Верх. Гულიрипш	ზემო გულრიფში		
76	Парнаут	ფარნაუთი		
80	Атарбеговка	ათარბეგოვკა		

84/88	Наа	ნაა			
88/90	Отороджиа	ოტორონჯია			გასწორდა
90, 58-90	Седа-Аквара	სედიკვარა			გასწორდა
92	Дгамиши	დღამიში			
94	Ахуца	ახუნა			
96,98	Кетванарва	ქეთვანრვა			
02	лет. Дуаб	ღვაბის იალალი		იალალი	გასწორდა
02	Дуаб	ღვაბი			გასწორდა
58-70	Мачара	მაჭარა			
70	Мачара	მაჭარა			
74	Агүдзера	აგუძერა			
74/76	верх. Гульрипш	ზემო გულრიფში			
74/76	Парнаути	ფარნაუთი			
76/78	Парнаут	ფარნაუთი			
82	Шмати	შმათი			
82/84	Черниговка	ჩერნიგოვკა			
58-84,86	Ганахлеба	განახლება			
88	Наа	ნაა			
88	Тоумыш	თოუმიში			
88	Депегиндзе	დეპეგინძე			
94	кациквара	კაციკვარა			
96/98	Гвада-Ахуца	ღვადა-ახუნა			
00/02	Гвада-Ахуца	ღვადა-ახუნა			
02	г. Беб-Шха	ბებშხა		მთა	
02	Аймара	აიმარა			
56-68,70	Гульрипш	გულრიფში			
70	Агүдзера	აგუძერა			
74/76	Вторая Багажиашта	მეორე ბაგაჟიაშთა			
76	Богапоста	ბოგაპოსთა			
76/78	Первая Багажиашта	პირველი ბაგაჟიაშთა			
76	Циндгвара	ცინდგვარა			
76/78	Верх. Пшاپ	ზემო ფშაფი			
80	Шаумяновка	შაუმინოვკა			
80/84	Хумушқури	ხუმუშქური			
80	Сқурча	სქურჩა			
56-84	Чала	ჭალა			
88	Атара-Армянская	სომხური ათარა		სოფელი	
88/90	Депегиндзе	დეპეგინძე		სოფელი	
90/92	Джгерда	ჯგერდა		სოფელი	
94	Гурчх	გურჩხი		სოფელი	
94	Джгерда	ჯგერდა		სოფელი	
98	Цхенис-Цқали	ცხენისწყალი		სოფელი	

00	Абаажваху	აბააჟვახუ		
00/02	хр. Дабишха	დამიშხის ქედი		გასწორდა
02	Дуаб	დვაბი		გასწორდა
56-02	Аймара	აიმარა		
54-70	Пшاپ	ფშაფი		
72,74	Верх. Пшاپ	ზემო ფშაფი		
74/76	Первая Багажиашта	პირველი ბაგაჟიაშთა		
74/76	Вторая Багажиашта	მეორე ბაგაჟიაშთა		
76/78	Верх. Пшاپ	ზემო ფშაფი		
80/82	Шаумяновка	შაუმიანოვკა		
82	Шмати	შმათი		
84	Чала	ჭალა		
86/88	Атара-Армянская	სომხური ათარა		სოფელი
88	Депегиндзе	დეპეგინძე		სოფელი
90,92	Алапанквара	ალაფანკვარა		
96	Джгерда	ჯგერდა		სოფელი
96	Дгамш	დღამიში		სოფელი
96, 98	Гвада	ღვადა		სოფელი
98,00	Абаажваху	აბააჟვახუ		სოფელი
00	Члоу	ჭლოუ		სოფელი
00, 02	Акыдра	აკიდრა		სოფელი
52-70	Пшاپ	ფშაფი		სოფელი
70/72	Пшاپ	ფშაფი		სოფელი
72/74	Ниж. Пшاپ	ქვემო ფშაფი		სოფელი
	Ниж. Пшاپ	ქვემო ფშაფი		სოფელი
74,76	Верх. Пшاپ	ზემო ფშაფი		სოფელი
78	Дранда	დრანდა		სოფელი
80	Эстонка	ესტონკა		სოფელი
80, 54-80	Мал. Кодори	პატარა კოდორი		სოფელი
82	Владимировка	ვლადიმროვკა		სოფელი
84	Кодори	კოდორი		სოფელი
84	Атара-Ихуста	ათარბა-იხუსთა		სოფელი
86	Пскал	ფსკალი		სოფელი
52-90	Атара-Армянская	სომხური ათარა		სოფელი
92	Джгерда	ჯგერდა		სოფელი
94	Джиргул	ჯირღული		სოფელი
94	Кетванарва	ქეთვანრვა		
96	Гвада	ღვადა		სოფელი
98	Керкен	ქერქენი		სოფელი
00	Лабра	ლაბრა		სოფელი
00/02	Члоу	ჭლოუ		სოფელი
50-72	Скурча	სქურჩა		სოფელი

74/76	Дранда	დრანდა			
80	Допадкыт	დოპუაქითი			გასწორდა
82	Атара-Ихуста	ათარა-იხუსთა			
84	Атара	ათარა			
86/88	Нахурзоу	ნახურზოუ			
88	Чаша	ჭაშა			
		ათარა-იხუსთა			
88, 90	Джгарда	ჯგერდა			გასწორდა
92, 94	Ахываа	ახივაა			
00	Члоу	ჭლოუ			
02	Мокви	მოქვი			
02	Дуаб	დვაბი			გასწორდა
02	Тхина	თხინა			
48-72/74	Бабушара	ბაბუშარა		სოფელი	
74	Кораси	ყორასი			
76	Кодор	კოდორი			
76	Варча	ვარჩე		სოფელი	
78, 60	Ахываа	ახივაა			
82	Атара-Ихуста	ათარა-იხუსთა			
84	Аракич	არაკიჩი			
86	Атара	ათარა			
86	Нахурзоу	ნახურზოუ		სოფელი	
92	Тоумыш	თოუმიში			
92, 96	Кутол	კვიტოული		სოფელი	
96	Аквара-Таба	აკვარათბა			
98	Омакаре	ომაკარე			
98/00	Кочара	კოჩარა		სოფელი	
02	Мокви	მოქვი		სოფელი	
46-70/72	М. Кодори	კოდორის კონცხი		კონცხი	
72	Мал. Кодори	პატარა კოდორი			
74	Варча	ვარჩე		სოფელი	
46-78	Адзюба	ადჯიბუა		სოფელი	გასწორდა
80	Ахалдаба	ახალდაბა		სოფელი	
80	Дача	დაჩა			
82/84	Аракич	არაკიჩი		სოფელი	
86	Тиха-Цхали	თიხანყალი			
90	Тоумыш	თოუმიში		სოფელი	
90	Лагваши	ლაგვაში			
90	Киндги	კინდღი		სოფელი	
92	Бзана	ბზანა		სოფელი	
94	Бзана	ბზანა			
94	Кутол	კვიტოული		სოფელი	

96	Кочара	კოჩარა			
96	Аквара-Таба	აკვარათბა			გასწორდა
98	Кочара	კოჩარა			
98, 00	Цхенис-Цкали	ცხენისწყალი			
02	Свхю Моквский	მოქვის მეურნეობა			
02	Мокви	მოქვი			
44-74	Оджибина	ოჯიბინა			
74	Варча	ვარჩე			
74	Кодори	კოდორი			
78	Баглан	ბაღლანი			
78	Джобриа	ჯობრია			
80	Адзюбжа	ადეიბუა			
80	Балан	ბალანი			
84	Табагури	ტაბალულა			გასწორდა
88	Ахываа	ახივაა			
88/90	Киндги	კინდღი			
92	Оштани	ოშტანი			
92	Джемгула	ჯამღულა			
96	Лабра	ლაბრა			
98	Цхенис-Цкали	ცხენისწყარი			
98	Аквариква	აკვარიქვა			
98/00	Кочара	კოჩარა			
00/02	Мокви	მოქვი			
42-74	М. Баглан	ბაღლანის კონცხი		კონცხი	
74	Кодори	კოდორი			
80/82	Залив Скуджа	სქურჩის ყურე		ყურე	გასწორდა
80	Скурджинский	სქურჩა			გასწორდა
82/84	Цқургили	წყურგილი			
42-84	Цқургили	წყურგილი			
86	Киндги	კინდღი			
86, 88	Ахали-Киндги	ახალი კინდღი			
90	Ануаарху	ანუაარხუ			
90, 92	Бзана	ბზანა			
92	Тамыш	ტამიში			
92	Кутол	კვიტოული			გასწორდა
94	Тамыш	ტამიში			
94	Дгамиш	დღამიში			გასწორდა
96	Лабра	ლაბრა			

98	Цхенис-Цқали	ცხენწყალი			გასწორდა
02	Аджажв	აჯაჯვი			
04	Мокви	მოქვი			
04	Меркула	მერკულა			
40-78	მ. Искурия	ისკურიის კონცხი		კონცხი	
88	მ. Тамыш	ტამიშის კონცხი		კონცხი	
88	Чаша	ჭაშა			
88	Лепона	ლეფონა			
90	Тоумыш	თოუმიში			
92	Наочи	ნაოჩი			
92	Тамыш	ტამიში			
92	Цкрыш	წყრიში			
92	Дагбоу	დაღბოუ			
94	Цкрыш	წყრიში			
96	Лабра	ლაბრა			
96	Учагала	უჩაღალი			გასწორდა
98	Цагера	ცაგერა			
02	Араду	არადუ			
02	Меркула	მერკულა			
04	Новая Акваскиа	ახალი აკვასკია			
04	Беслахуба	ბესლახუბა			
38-94	Цкрыш	წყრიში			
98	Мокви	მოქვი			
00	Джанаквара	ჯანაკვარა			
36-98	Араду	არადუ			
00	Очамчира	ოჩამჩირე			
02	Джукмур	ჯუყმური			
04	Беслахуба	ბესლახუბა			
02	Адзыка	ადიყვა			
34-04	Меоре Охурей	მეორე ოხურეი			
04	Галидзга	ღალიძგა			
32-02/04	Очамчира	ოჩამჩირე			
04	Нагвалоу	ნაგვალოუ			
02	Зени	ზენი			
30-02	Нагвалоу	ნაგვალოუ			
02	Анария	ანარია			
28-02	Нагвалоу	ნაგვალოუ			

ტყვარჩელი

11-37-048

№	არის რუსულად	უნდა იყოს ქართულად			
64	Кодорский хр.	კოდორის ქედი		ქედი	
64-10	γ р. Ашулашара	აშულაშარა			
14	хр. Ашулашара	აშულაშარის ქედი		ქედი	
16	Ламкац	ლამკაცი			
20	Ачапара	აჭაფარა			
22	Бутыхахи	ბუტიხახი			
26	Кабирвашквара	კაბირვაშკვარა			
34	г. Ходжал	ხოჯალი		მთა	
38	оз. бол. Окроцкали	დიდი ოქრონყალი		ტბა	
62-06	г. Ачимезмах	აჩიმეძმახი		მთა	
	хр. Отырда	ოთირდე		ქედი	
12	Тамхабру	თამჰაბრუ			
16	г. Вовцке	ვოცქეია		მთა	
20-22	хр. Охуцке	ახუცქეია		ქედი	გასწორდა
24	г. Адвада	ადვადა		მთა	
	оз. Адуада-Адзыш	ადვადა-აჟიში		ტბა	გასწორდა
28	г. Цастоу	ცაზთოუ		მთა	გასწორდა
36	оз. Мал. Окроцкали	პატარა ოქრონყალი		ტბა	
38	Пер. Эргзашира	ერგზაშირა (ერგეძაშრა)		უღელტ.	
60-42	г. Башкабсара	ბაშკაფსარა (ბაშქაცარა)		მთა	
60-10	г. Архвия	არხვია		მთა	
12	Джанджали-Квара	ჯანჯალიკვარა			
16	γ р. Ашвыраху	აშვირახუ			
32	Музквара	მეზიკვარა		მდ.	გასწორდა
40	Квакვა	კვაკვა			
58-04	г. Ахакулара	ახაქვლარა			
	Аймара	აიმარა			
06	Адзыква	ადიქვა			
12	Второй Арасадзыъ	მეორე არასადიხი			
14	γ р. Абгара	აბგარა			
22	Моквы	მოქვი			
24	г. Куниашта	კუნიაშთა		მთა	
28	Башишквара	ბაშიშკვარა			

58-24	გ. Бахუნჯარა	გამბუნდარა (ბობშვინ-ჯერა)		მთა	გასწორდა
38	ლარაკვაკვა	ლარაკვაკვა			
56-04/06	ხრ. ლაფაძე	ლაფაძე		ქედი	გასწორდა
08	პეშ. აჩკიტყვა	აჩკიტყვა		მღვიმე	გასწორდა
	მარამბა	მრამბა			გასწორდა
	მეორე არასაძიხი	მეორე არასაძიხი			
14	არასაძიხი	არასაძიხი			
18/20	ყ რ. ახვსტო	ახვსტო			გასწორდა
24	გ. ჯაჟიშტა	ჟაჟიშტა		მთა	
30	გალიძგა	ლალიძგა			
42	ხრ. ბოჟრსტო	ბოჟრსტო (ბოჟრსტო-სტო)		ქედი	
54-04	ჩლო	ჭლო			
	ანდრო	ანდრო			
08	ახვსტა	ახვსტა (ახვსტა)			
	მრამბა	მრამბა			
10	მეორე არასაძიხი	მეორე არასაძიხი			
12	გუფაგუ	გუფაგუ			
	არასაძიხი	არასაძიხი			
16-18	აჯამფაზრა	აჯამფაზრა			
26	კაჩაკვარა	ქიტაჩაკვარა			გასწორდა
28	ხუძგა	ხუძგა			
36	ავიჭიკვა (?)	ავიჭიკვა (?)			
34	ხრ. ჩაპბა	ჩაფყა		ქედი	გასწორდა
52-04	ჩლო	ჭლო			
06	ანდრო	ანდრო			
08	თხინა	თხინა			
12	არასაძიხი	არასაძიხი			
52-14	აჯამფაზრა	აჯამფაზრა			
22	ბოლ. გედჯირ	დიდი ლეჯირი (ლეჯირი)			
28	ტყვარჩელი	ტყვარჩელი			
32	არავიდა	არავიდა			
36	გ. აკიბა	აკიბა		მთა	
44	გვლეთონა	ჭველეთონა			გასწორდა
50-04	ჩლო	ჭლო			
06	ადჟინჯარა	ადიბჟარა			

	Тхина	თხინა			
08	Мокви	მოქვი			
10	Абаажваху	აბააჟვახუ			
	Агвавера	აგვავერა			
50-12	Падгу	ფადგუ			
14	Чацкыт	ჩანკეტი			
20/22	Ткварчели	ტყვარჩელი			
26	Акармара	აკარმარა			
28	Горняцкий				
30	Хилквара	ხილკვარა			
34	Рашквара	რამკვარა			
38	Авджиквара	ავჯიკვარა			
40	Чхина	ჩხინა			
42	г. Бериш-Куди	ბერიშქუდი		მთა	
48-04	Аражпара	არაჟპარა			
	Дуаб	დვაბი			გასწორდა
06	Адзыбжара	ადიბჟარა			
08	Джал-Апсуа	ჯალაფსუა		სოფელი	
10	Акваскиа	აკვასკია		სოფელი	
48-14	Акварчапан	აკვარჩაფანი		სოფელი	
	Отап	ოტაფი		სოფელი	
16	Атышаду	ატიშადუ		სოფელი	
18	Ткварчели	ტყვარჩელი		დაბა	
22	разв. мон. Лашкиндар	ლამკინდარი			
24	Аркания	არქანია			
	Соуквара	სოუკვარა			
26	Махме	მაჰმე			
32	Аришрааквара	არიშრაკვარა			
	Бол. Махме	დიდი მაჰმე			
34	г. Апшара	აფშარა (აფშირა)		მთა	
38	Берзугаб	ბერზუჰაფუ			
42	Эиц	ეიცი (ეცი)			
46-04	Мокви	მოქვი		სოფელი	
06-08	Джал	ჯალი		სოფელი	
08	Адзыква	ადიქვა		სოფელი	
10	Акваскиа	აკვასკია		სოფელი	
12	Сачачхалия	საჩაჩხალია			

14	Урта	ურთა			
16	Акварчапан	აყვარჩაფანი			
18	Наржхеу	ნარჯხეუ			
20	Адзыхыда	აძხიდა			
24	г. Лашкендер	ლაშკინდარი		მთა	გასწორდა
46-26	хр. Ахиблара	ახიბლარა (ხიბულარე)		ქედი	
32	г. Жепишха	ჟეფიშხა		მთა	
38	г. Ашта	აშთა		მთა	
40	Маглоки	მალლოკი			
44-66	Джал	ჯალი			
08	Акваскиа	აკვასკია			
	Заган	ზაგანი			
	Акуаскиа	აკვასკია			
	Галидзга	ღალიძგა			
12	Поквеш	ფოქვეში			
14	Патрахуца	პატარახუნა			
18	г. Нарджхеу	ნარჯხეუ		მთა	
	Адзыхыда	აძხიდა			
	Оходжа	ოხოჯა			
28	хр. Рекишха	რეფიშხა		ქედი	
30	Махме	მაჰმე			
38	Окалмахе	ოკალმახე			
42-04	Меркула	მერკულა			
06	Новая Акваскиа	ახალი აკვასკია			
10	Поквеш	ფოქვეში			
12	Аквараш	აყვარაში			
14	Охурей	ოხურეი			
	Патрахуца	პატარახუნა			
16	г. Сачино	საჩინო		მთა	
	Квалони	ქვალონი			
42-18	Патрахуца	პატარახუნა			
	Оходжа	ოხოჯა			
	Когей	ქოლეი			
20	Адзыхыда	აძხიდა			
	Второй Копит	მეორე კოპიტი			
24	Чхортоли	ჩხორთოლი			
26	Чхортоли	ჩხორთოლი		სოფელი	

34	Окуми	ოქუმი		სოფელი	
38/40	ხრ. Охачкүе	ოხაჩქუეს ქედი		ქედი	
42	Охачкүе	ოხაჩქუე		მთა	
40-10	Поквеш	ფოქვეში		სოფელი	
	Аквараш	აყვარაში		სოფელი	
	Кацихабла	კაციჰაბლა		სოფელი	
12	Аквараш	აყვარაში		სოფელი	
14	Река	რეკა		სოფელი	
40-10	Сачино	საჩინო		სოფელი	
	Ахецара	ახეცარა		სოფელი	
18	Оходжа	ოხოჯა			
	Агубедия	აგუბედია		სოფელი	
20	Первый копит	პირველი კოპიტი		სოფელი	
22	Чхортоли	ჩხორთოლი		სოფელი	
	Джуху	ჯუხუ			
26	Обарахали	ობარხალაია			გასწორდა
40-26	хр. Анара	ანარის ქედი		ქედი	
28	г. Акиба	აკიბა (ჭიჭე აკიბა)		მთა	
38	ку р. Очаке	ოჭაკე		კურორტი	
38-04	Адзыквa	ადიქვა			
06	Беслахуба	ბესლახუბა		სოფელი	
08	Кацихабла	კაციჰაბლა		სოფელი	
14	Очахачалиа	ოჩახაჩხალიო			გასწორდა
	Ахецара	ახეცარა		სოფელი	
16	Джгериани	ჯგერიანი		სოფელი	
	Ейлатур	ეილათირი			გასწორდა
18	Мишвели	მიშველი		სოფელი	
20	Аджра	აჯრა			
32	Маршаниквара	მარშანიკვარა			
	хр. Оисире	ოისირეს ქედი		ქედი	
44	Олори	ოლორი			
36-04	Додлан	დოდლანი			
06	Абжааптра	აბჟააფთრა			
08	Меоре-Охурей	მეორე ოხურეი			
10	Пирвели- Охурей	პირველი ოხურეი		სოფელი	
12	Аквараш	აყვარაში		სოფელი	
	Охурей	ოხურეი		სოფელი	

14	Река	რეკა		სოფელი	
14/16	Бедия	ბედია		სოფელი	
18	Оходжа	ოხოჯა		სოფელი	
18	Пшаури	ფშაური		სოფელი	
18/20	Чхортоли	ჩხორთოლი		სოფელი	
24	Агвавера	აგვავერა		სოფელი	
24	Окуми	ოქუმი		სოფელი	
32	г. Ойсире	ოისირე		მთა	
	г. Гваляиа	გვალიაია		მთა	
44	Ингургес	ენგურგესი		ჰესი	
	Мужава	მუჟავა		სოფელი	
34-06	Меоре Охурей	მეორე ოხურეი		სოფელი	
08	Пирвели Охурей	პირველი ოხურეი		სოფელი	
12	Белый Охурей	თეთრი ოხურეი (ჩე ოხურეი)		სოფელი	
16/18	Царче	წარჩე		სოფელი	
18	Чхортоли	ჩხორთოლი		სოფელი	
20	Нахингу	ნახინგუ		სოფელი	
	Моридже	მორიჯე		სოფელი	
24	Окуми	ოქუმი		სოფელი	
28	Земо-Гумуриши	ზემო ლუმურიში			
36	у р. Сараго	სარაგო		მდინარე	
40	Эрисцкали	ერისწყალი		მდინარე	
42	тебене	ტებენე			
32-04	Суки	სუკი		სოფელი	
06	Илоргани	ილორგანი		სოფელი	
08	Анария	ანარია		სოფელი	
14	Булишхинджи	ბულიშხინჯი		სოფელი	
	Пуцкури	ფუნყური		სოფელი	
18	Царче	წარჩე		სოფელი	
	Пуцкури	ფუნყური		სოფელი	
20	Окуми	ოქუმი		სოფელი	
20	Мухури	მუხური		სოფელი	
24	Самелаио	სამელაიო		სოფელი	
26	Земо Гумуриши	ზემო ლუმურიში		სოფელი	
28	Квемо-Гумуриши	ქვემო ლუმურიში		სოფელი	
30	Партогали	ფართოლალი			
36	г. Жиртомишка	ჟირლალიშკა		მთა	

38	Жиргалишка	ჟირღალიშქა			
42	Калагали	ქალღალი		მდინარე	
	Мужава	მუჟავა		სოფელი	
	Пахулани	ფახულანი		სოფელი	
44	Олори	ოლორი		სოფელი	
30-04	Илори	ილორი		სოფელი	
06/10	Охурей	ოხურეი		სოფელი	
	Пирвели Гудава	პირველი გუდავა		სოფელი	
	оз. Бол. Бебесири	დიდი ბებესირი		ტბა	
16	Ачигвара	აჩიგვარა		სოფელი	
18/20	Мухури	მუხური		სოფელი	
22	свх. Кохора	კოხორის მეურნეობა		მეურნეობა	
24/26	Кохора	კოხორა		სოფელი	
	Самқвари	სამქვარი		სოფელი	
26	Лекумхара	ლეკუმხარა		სოფელი	
30-28	Земо-Гали	ზემო გალი		სოფელი	
30/32	речхи	რეჩხი		სოფელი	
34/36	Наджихури	ნაჯიხური		სოფელი	
	Галхумла	ღალხუმლა		სოფელი	
	Наджихури	ნაჯიხური		სოფელი	
38	Гоми	რთომი		სოფელი	გასწორდა
	Лечараие	ლეჭარაიე		სოფელი	
	Лекухона	ლეკუხონა		სოფელი	
40	Бол. Эрисцкали	დიდი ერისწყალი		სოფელი	
42	Калагали	ქალღალი		სოფელი	
	Пахулани	ფახულანი		სოფელი	
44	чвеле	ჭველე		სოფელი	
28-06	Анария	ანარია		სოფელი	
	Охурей	ოხურეი		სოფელი	
08	Охурей	ოხურეი		სოფელი	
14	Гудава	გუდავა		სოფელი	
16	Ачигвара	აჩიგვარა		სოფელი	
20	Сабулискерии	საბულისკერიო		სოფელი	
26	Самқвари	სამქვარი		სოფელი	
32	ИнгурГЭС	ენგურჰესი		სოფელი	

ტყვარჩელი
რუკა № II-37-048

კვა-დრატი	არის რუსულად	უნდა იყოს ქართულად	რაიონი	ობიექტი	შენიშვნა
18-20	Галидзга	ლალიძეა	ოჩამჩირის რ.	მდინარე	
42	хр. Бохурстоу	ბუყუნსთოუ	გალის რ.	მთა, ქედი	გასწორდა
52-44	Гвелетона	ჭველეთონა	წალენჯიხის რ.	სოფელი	გასწორდა
50-10	Абаажваху	აბააჟვახუ	გალის რ	მთა	
10	Агвавера	აგვავერა	გალის რ	სოფელი	
20-42	г. Бериш-куди	ბერიშქუდი	გალის რ	მთა	
48-14	Акварчапан	აყვარჩაფანი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Отап	ოტაფი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
16	Атышаду	ატიშადუ	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
22	разв. мон. Лашкиндер	ლაშკინდარი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	გასწორდა
26	Махме	მაჰმე	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Бол. Махме	დიდი მაჰმე	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
38	Бурзугаб	ბურზუჰაფუ	ოჩამჩირის რ.	მთა, ეკლესია	გასწორდა
42	Эиц	ეიცი	წალენჯიხის, გალის რ.	მდინარე	
46-04	Мокви	მოქვი	ოჩამჩირის რ.	მდინარე	
06-08	Джал	ჯალი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	გასწორდა
10	Акваскиа	აკვასკია	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
12	Сачачхалиа	საჩაჩხალია	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
14	Урта	ურთა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
16	Акварчапан	აყვარჩაფანი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
18	Нарджхеу	ნარჯხეუ	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
20	Адзхыда	აძხიდა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
24	г. Лашкендер	ლაშკიდარი	ოჩამჩირის რ.	მთა	გასწორდა
44-66	Галидзга	ლალიძეა	ოჩამჩირის რ.	მდინარე	
12	Поквеша	ფოქვეში	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
14	Патрахуца	პატარახუნა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
18	г. Нарджхен	ნარჯხეუ	ოჩამჩირის რ.	მთა	
	Адзхыда	აძხიდა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Оходжа	ოხოჯა	გალის რ.	მდინარე	
30	Махме	მაჰმე	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
38	Окалмахе	ოკალმახე	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	

42-10	Поквеш	ფოქვეში	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
12	Аквараш	აყვარაში	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
14	Охурей	ოხურეი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Патрахуца	პატარახუნა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
16	г. Сачино	საჩინო	ოჩამჩირის რ.	მთა	
	Квалони	ქვალონი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
42-18	Патрахуца	პატარახუნა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Оходжа	ოხოჯა	გალის რ.	სოფელი	
	Когей	ქოლეი	ოჩამჩირის რ.	მდინარე	
20	Адзыхыда	აძხიდა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Второй Копит	მეორე კოპიტი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
24	Чхортоли	ჩხორთოლი	გალის რ.	სოფელი	
26	Чхортоли	ჩხორთოლი	გალის რ.	სოფელი	
34	Окуми	ოქუმი	გალის რ.	სოფელი	
38/40	х. Охачкуе	ოხაჩქუე	გალის რ.	ქედი	
40-10	Поквеш	ფოქვეში	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Аквараш	აყვარაში	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Кацихабла	კაციჰაბლა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
12	Аквараш	აყვარაში	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
14	Река	რეკა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
40-10	Сачино	საჩინო	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Ахецара	ახეცარა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Оходжа	ოხოჯა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Агубедиа	აგუბედია	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
22	Первый копит	პირველი კოპიტი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
22	Чхортоли	ჩხორთოლი	გალის რ.	სოფელი	
	Джуху	ჯუხუ	გალის რ.	სოფელი	
	Обрахали	ობარხალია	გალის რ.	მდინარე	გასწორდა
40-28	г. Акиба	აკიბა	გალის რ.	მთა	გასწორდა
38	ку р. Очаке	ოჭაკე	გალის რ.	მთა, კურორტი	
38-08	Кацихабла	კაციჰაბლა	ოჩამჩირის რ.	კურორტი	
14	Очачачалиа	ოჩაჩაჩალია	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	გასწორდა
	Ахецара	ახეცარა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	გასწორდა
16	Джгериани	ჯგერიანი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
18	Мишвели	მიშველი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
20	Аджара	აჯარა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	

32	Маршаниквара	მარშანიკვარა	გალის რ.	მდინარე	
	ხრ. Оисире	ოისირე	გალის რ.	ქედი	
44	Олори	ოლორი	წალენჯიხის რ.	მდინარე	
36-04	Меоре-Охурей	მეორე ოხურეი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
10	Пирвели-Охурей	პირველი ოხურეი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
12	Аквараш	აკვარაში	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Охурей	ოხურეი	გალის რ.	მდინარე	
14	Река	რეკა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
14/16	Бедия	ბედია	გალის რ.	სოფელი	
18	Оходжа	ოხოჯა	გალის რ.	სოფელი	
18	Пшаური	ფშაური	გალის რ.	სოფელი	
18/20	Чхортоли	ჩხორთოლი	გალის რ.	სოფელი	
24	Агвавера	აგვავერა	გალის რ.	სოფელი	
24	Окуми	ოქუმი	გალის რ.	სოფელი	
32	г. Ойсире	ოისირე	გალის რ.	მთა	
	г. Гваляиа	გვალია	გალის რ.	მთა	
	Мужава	მუჟავა	წალენჯიხის რ.	სოფელი	
34-6	Меоре Охурей	მეორე ოხურეი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
08	Пирвели Охурей	პირველი ოხურეი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
08	Белый Охурей	თეთრი ოხურეი	ოჩამჩირის რ.	მდინარე	
16/18	Царче	წარჩე	გალის რ.	სოფელი	
18	Чхортоли	ჩხორთოლი	გალის რ.	სოფელი	
20	Нахингу	ნახინგუ	გალის რ.	სოფელი	
	Моридже	მორინჯე	გალის რ.	სოფელი	გასწორდა
24	Окуми	ოქუმი	გალის რ.	სოფელი	
28	Земо-Гумуриши	ზემო ლუმურიში	გალის რ.	სოფელი	
36	у р. Сараго	სარაგო	გალის რ.	ტყე	
40	Эрисцкали	ერისწყალი	გალის რ.	მდინარე	
42	Тебене	ტებენე	გალის რ.	მდინარე	
32-04	Суки	სუკი	წალენჯიხის რ.	სოფელი	
06	Илоргани	ილორგანი	გალის რ.	სოფელი	
08	Анария	ანარია	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
14	Булишджинджи	ბულიშჯინჯი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Пуццури	ფუნყური	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	

18	Царче	წარჩე	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
	Пуцқури	ფუნყური	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
22	Оқуми	ოქუმი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
20	Мухури	მუხური	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
24	Самелио	სამელიაო	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	გასწორდა
26	Земо Гумуриши	ზემო ლუმურიში	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
28	Квемо-Гумуриши	ქვემო ლუმურიში	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
30	Партогали	ფართოლალი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
36	г. Жиртомишка	ჟირთომიშქა	ოჩამჩირის რ.	მთა	
38	Жиргалишка	ჟირღალიშქა	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
30-04	Илори	ილორი	ოჩამჩირის რ.	სოფელი	
06/10	Охурей	ოხურეი	გალის რ.	სოფელი	
	Пирвели Гудава	პირველი გუდავა	გალის რ.	სოფელი	
	оз. бол. Бебесири	დიდი ბებესირი	გალის რ.	ტბა	
16	Ачигвара	აჩიგვარა	გალის რ.	სოფელი	
18/20	Мухури	მუხური	გალის რ.	სოფელი	
22	свх. Кохора	კოხორის მეურ- ნეობა	გალის რ.	სოფელი	ერქვა საბჭოთა ოქმის მიხედვით
24/26	Кохора	კოხორა	გალის რ.	სოფელი	
	Самқвари	სამქვარი	გალის რ.	სოფელი	
26	Леқумхара	ლეკუმხარა	გალის რ.	სოფელი	
30-28	Земо-Гали	ზემო გალი	გალის რ.	სოფელი	
30/32	Речхи	რეჩხი	გალის რ.	სოფელი	
34/36	Наджихури	ნაჯიხური	გალის რ.	სოფელი	
	Галхумла	ღალხუმლა	გალის რ.	მდინარე	
	Наджихури	ნაჯიხური	გალის რ.	სოფელი	
38	Гоми	რთომი	გალის რ.	მდინარე	გასწორდა
	Лечараие	ლეჭარაიე	გალის რ.	სოფელი	
	Леқухона	ლეკუხონა	გალის რ.	სოფელი	
40	Бол. Эрисцкали	დიდი ერისწყალი	გალის რ.	მდინარე	
42	Калагали	ქალაღალი	წალენჯიხის რ.	სოფელი	
	Пахулани	ფახულანი	წალენჯიხის რ.	სოფელი	
44	Чвеле	ჭველე	წალენჯიხის რ.	სოფელი	

28-06	Анария	ანარია	გალის რ.	სოფელი	
	Охурей	ოხურეი	გალის რ.	სოფელი	
08	Охурей	ოხურეი	გალის რ.	სოფელი	
14	Гудава	გუდავა	გალის რ.	სოფელი	
16	Ачигвара	აჩიგვარა	გალის რ.	სოფელი	
20	Сабулисკерио	საბულისკერიო	გალის რ.	სოფელი	
26	Самқвари	სამქვარი	გალის რ.	სოფელი	
32	Ингур ГЕС	ენგურჰესი	გალის რ.	მუშათა დასახ- ლება	გაუქმებუ- ლია

II-37-060

№	არის რუსულად	უნდა იყოს ქართუ- ლად	რაიონი	ობიექტი	შენიშვნა
28-06	Чаоба	ჯოყობა	გალის რ.	ჭაობი	გასწორდა
08	Охурей	ოხურეი	გალის რ.	მდინარე	
	Пирвели Гудава	პირველი გუდავა	გალის რ.	სოფელი	
12	Окуми	ოქუმი	გალის რ.	სოფელი	
14	Мал. Бебесири	პატარა ბებესირი	გალის რ.	ჭაობი	
16	Пирвели Шешелети	პირველი შეშელეთი	გალის რ.	სოფელი	
22	Кохора	კოხორა	გალის რ.	სოფელი	
24	Речхи	რეჩხი	გალის რ.	სოფელი	
28	Эрис-Цкалское (Гальское) вдхр.	ერისწყლის (გალის) წყალსაცავი	გალის რ.	წყალსაცავი	
33	Цхеликари	წკელიკარი	გალის რ.	სოფელი	გასწორდა
36	Наджихури	ნაჯიხური	გალის რ.	სოფელი	
38	Лечараие	ლეჭარაიე	გალის რ.	სოფელი	
	Бол.Эрис-цкали	დიდი ერისწყალი	გალის რ.	მდინარე	
40	Шкашисуки	შქაში სუკი	გალის რ.	მდინარე	
26-06	Охурей	ოხურეი	გალის რ.	სოფელი	
	Адзуру	აძურუ	გალის რ.	მდინარე	
	Меоре Гудава	მეორე გუდავა	გალის რ.	სოფელი	
10	Пирвели Гудава	პირველი გუდავა	გალის რ.	სოფელი	
16	Тогони	ტოგონი	გალის რ.	სოფელი	

	Меоре Шешелети	მეორე შეშელეთი	გალის რ.	სოფელი	
	Бол.Эрис-цкали	დიდი ერისწყალი	გალის რ.	მდინარე	
18	Репо-Эцери	რეფი-ენერი	გალის რ.	სოფელი	გას- ნორდა. იხ. კომენ- ტარი 1
24	Самқвари	სამქვარი	გალის რ.	სოფელი	
28	Холе	ხოლე	გალის რ.	სოფელი	
34	Партонохори	ფართო ნოხორი	გალის რ.	სოფელი	
38	Сабеριο	საბერიო	გალის რ.	სოფელი	
40	Ингури ГЭС	ენგურჰესი	გალის რ.	ჰიკროელე- ქტროსად- გური	
40	Гвашигверდი	ღვაშიგვერდი	გალის რ.	სოფელი	
44	Ингури	ენგური	გალის რ.	მდინარე	
24-14	Меоре Шешелети	მეორე შეშელეთი	გალის რ.	სოფელი	
16	Хумени-Натопури	ხუმენი-ნათოფური	გალის რ.	სოფელი	
	Репо-Эцери	რეფი-ენერი	გალის რ.	სოფელი	გასნორდა
22	Мзиური	მზიური	გალის რ.	სოფელი	
26	Гали	გალი	გალის რ.	ქალაქი	
32	Холе	ხოლე	გალის რ.	სოფელი	
	Дихазурга	დიხაზურგა	გალის რ.	სოფელი	
24-36	Самарқвало	სამარქვალო	გალის რ.	სოფელი	
38	Зени	ზენი	გალის რ.	სოფელი	
22-06	Меоре Гудава	მეორე გუდავა	გალის რ.	სოფელი	
08	Бол.Эрис-цкали	დიდი ერისწყალი	გალის რ.	სოფელი	
12	Хумени-Натопури	ხუმენი-ნათოფური	გალის რ.	სოფელი	
14	Акварика	აკვარიკვა	გალის რ.	სოფელი	გასნორდა
	Хумушқури	ხუმუშქური	გალის რ.	სოფელი	
22	Шашиқвара	შაშიკვარა	გალის რ.	სოფელი	
26	Махунджиа	მახუნჯია	გალის რ.	სოფელი	
28	Верхни Цхири	ზემო ცხირი	გალის რ.	სოფელი	გასნორდა
	Пирвели Аквага	პირველი აკვალა	გალის რ.	სოფელი	
32	Чқонхумла	ჭყონხუმლა	გალის რ.	სოფელი	
34	Дихазурга	დიხაზურგა	გალის რ.	სოფელი	
20-06	Приморск	პრიმორსკი	გალის რ.	სოფელი	
10	Мал.Эрис-Цқали	პატარა ერისწყალი	გალის რ.	მდინარე	
14	Тхинашқари	თხინაშკარი	გალის რ.	სოფელი	
18	Хумушқури	ხუმუშქური	გალის რ.	სოფელი	

22	Патрахуца	პატრახუნა	გალის რ.	სოფელი	
	Хвити	ხვითი	გალის რ.	სოფელი	
24	Шашиквара	შაშიკვარა	გალის რ.	სოფელი	
28	Салхино	სალხინო	გალის რ.	სოფელი	
30	Меоре Аквага	მეორე აკვალა	გალის რ.	სოფელი	
	Чубурхинджи	ჭუბურხინჯი	გალის რ.	სოფელი	
32	Оцарце	ოცარცე	გალის რ.	სოფელი	
18-10	Хумушқури	ხუმუშქური	გალის რ.	სოფელი	
14	Сида	სიდა	გალის რ.	სოფელი	
	Учагали	უჩალალი	გალის რ.	მდინარე	
16	Сабутбаио	საბუთბაიო	გალის რ.	სოფელი	
	Сашамугио	საშამუგიო	გალის რ.	სოფელი	
	Земо-Баргеби	ზემო ბარღები	გალის რ.	სოფელი	
22	Сида	სიდა	გალის რ.	სოფელი	
	Чубурони	ჭუბურონი	გალის რ.	მდინარე	
26	Сида	სიდა	გალის რ.	სოფელი	
18-28	Чубурхинджи	ჭუბურხინჯი	გალის რ.	სოფელი	
32	Зени	ზენი	გალის რ.	სოფელი	
16-06	Оджогора	ოჯოლორე	გალის რ.	მდინარე	გასწორდა
10	Кири	ქირი	გალის რ.	მდინარე	იხ. კომენ-ტარი 2
14	Квемо-Баргеби	ქვემო ბარღები	გალის რ.	სოფელი	
16	Аслан-Геле	ასლანღლე	გალის რ.	სოფელი	
28	Тагилони	თაგილონი	გალის რ.	სოფელი	
14-08	Гагида	გაგიდა	გალის რ.	სოფელი	
10	Марача	მარაჭა	გალის რ.	მდინარე	
12	Пицаргали	ფიცარღალი	გალის რ.	სოფელი	
16	Сабчота Чай	საბჭოთა ჩაი	გალის რ.	სოფელი	იხ. კომენ-ტარი 3
22	Эцери	ენერი	გალის რ.	სოფელი	
12-08	Оквиноре	ოკვინორე	გალის რ.	მდინარე	
14	Оквиноре	ოკვინორე	გალის რ.	მდინარე	
16	Кири	ქირი	გალის რ.	მდინარე	გასწორდა
	Ганахлеба	განახღება	გალის რ.	სოფელი	
24	Мал. Ингури	პატარა ენგური	გალის რ.	მდ.ტოტი	
	Гашида	გაგიდანყარი	გალის რ.	მდინარე	გასწორდა
10-14	Оквиноре	ოკვინორე	გალის რ.	სოფელი	
18	Набакеви	ნაბაკევი	გალის რ.	სოფელი	

22	Хурча	ხურჩა	გალის რ.	მდინარე	
08-10	Дихагүдзуба	დიხაგუძუბა	გალის რ.	სოფელი	
	Гагида	გაგიდა	გალის რ.	სოფელი	
14	Квишона	ქვიშონა	გალის რ.	სოფელი	
	Пирвели Отобаиа	პირველი ოტობაია	გალის რ.	სოფელი	
16	Зарцупа	ზარწუფა	გალის რ.	სოფელი	
04-10	Пичори	ფიჩორი	გალის რ.	სოფელი	
14	Накаргали	ნაკარღალი	გალის რ.	სოფელი	
16	Меоре Отобая	მეორე ოტობაია	გალის რ.	სოფელი	
02-12	Начкаду	ნაჭკადუ	გალის რ.	სოფელი	
	Накаргали	ნაკარღალი	გალის რ.	სოფელი	
14	Ганарджиас-Мухури	განარჯია(ს) მუხ-ური	გალის რ.	სოფელი	
	Гилявенджи	გილაყვენჯი	გალის რ.	მდინარე	გასწორდა

კომენტარები

- კვადრატი 26-18, 24-16 და სხვ. აღნიშნულია სოფელი Репо-Эцери. სოფელი წარმოქმნილია ორი უბნის – რეფისა და ენერის შეერთებით. მამასა-დამე, სწორი ფორმაა რეფი-ენერი. O რუსულში ჩასართი სუფიქსია. ამის მიუხედავად, „საქართველოს სსრ გეოგრაფიული სახელების ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ შეტანილია ფორმა „რეფო-ენერი“ (ორთოგრ. 1987: 85).
- კვადრატი 16-10: Кири. მდინარეს ეწოდება ქირი. რუსულენოვანი კარტოგრაფიული რუკის გავლენით კი „ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ შეტანილია ფორმა „კირი“ („კირი მდინარე გალის რ-ნში, გაგიდის მარცხ. მდგენელი“) (ორთოგრ., 1987: 55). პ. ცხადაია და ვ. ჯოჯუა წერენ, რომ ქირი//ქირწყარი ეწოდება მდინარეს, რომელიც იწყება ნაბაკევის ცენტრში, გამოივლის საბჭოთა ჩაის, ქვემო ბარლების, ბოკვეთისა და ოკვინორეს ტერიტორიას. ადრე გინძე ენერში ერთვოდა ხუმუშქურს მარჯვენა მხრიდან, ამჟამად კი მელიორაციაში ჩაედინება (ცხადაია, ჯოჯუა, 2003: 186).
- კვადრატი 14-16: Сабчота Чай საბჭოთა ჩაი დაერქვა კომუნისტური რეჟიმის დროს სოფელ ხიტუმ მუხურს. სამწუხაროდ, სახელწოდების გადარქმევა ვერ მოხერხდა.
- კვადრატი 04. 24: Октомбери ოქტომბერი დაერქვა საბჭოთა პერიოდში. მანამდე სოფელს ერქვა ცაიშის კახათი. ძველი სახელის დაბრუნება ჯერჯერობით ვერ მოხერხდა.
- Зоргат წარმოადგენს მეგრული ზორლათის რუსულ ტრანსკრიფციას, მაგრამ „საქართველოს სსრ გეოგრაფიული სახელების ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ რუსული დანერვილობის არასწორი გადმოტანის გამო შეტანილია „ზორგათი“ ფორმა. იქვე აღნიშნულია: „ზორგათი – მდინარე გალის რ-ნში, ენგურის მარჯვ. შენაკადი“ (იქვე: 46). სინამდვილეში მდინარე ზუგდიდის რ-ნის ტერიტორიაზეა, თუმცა კი მდგენლები – ნაკარლალი და თაყი მოედინება გალის რაიონიდან. ზორლათი ერთვის ენგურს ზღვიდან 1 კმ-ზე, სოფ. განარჯიის მუხურის ტერიტორიაზე. პ. ცხადაია წერს: ზორლათი „მოდის მეორე ოტობაიიდან, მაგრამ ზორლათი ეწოდება ნაკარლალისა (მარცხ. მდგენელი) და თაყის (მარჯვ. მდგენელი) შეერთების შემდეგ 5 კმ-ზე“ (ცხადაია, II, 2007: 103).

წყაროები და ლიტერატურა

აბაკელია, „მაცნე“, 2, 1983 — ნ. აბაკელია, ცის თაყვანისცემა დასავლეთ საქართველოში (ღვთაება „ჟინი ანთარი“). საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. 2, თბ., 1983.

ახივალდი 2005 – ედუარდ ახივალდი საქართველოს შესახებ (XIX საუკუნის პირველი მესამედი). გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. გამომცემლობა „არტანუჯი“. თბილისი.

ალფენიძე, 1973 – ვ. ალფენიძე, ფიქრიანი გზები. თბ., 1973.

ანდრონიკაშვილი, 1966, – მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბილისი, 1966.

ანონიმი, 1965 – ანონიმი V საუკუნისა. PERIPLUS PONTI EUXINI. წგ.: გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. II. ტექსტი ქართული თარგმანიტურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. მეორე შევსებ ული გამოცემა. თბ., 1965.

ანჩაბაძე, ქსე, II, 1977 – ზ. ანჩაბაძე, აფშილეთი. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. II, თბ., 1977.

არახამია, 1998 – გ. არახამია, როდის გახდა ლალიძგა სასაზღვრო მდინარე. ჟ. „ენგური“, №1-2, ზუგდი; 1998.

არახამია, 2009 – გ. არახამია, ბიჭვინტის იადგარი. თბ., 2009.

ასრათოვი, „ქ. ო.“, I, 1998 – ა. ასრათოვი, საინგილოს ჰიდრონიმთა ლოკალიზაციისათვის. „ქართველური ონომასტიკა“, I, თბ., 1998.

აფაქიძე, I, 1975 – ა. აფაქიძე, „დიდი პიტიუნტი“ – არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინთაში. „დიდი პიტიუნტი“, I, თბ., 1975.

აფრიდონიძე, 1981 – შ. აფრიდონიძე, ურბონიმია და მისი ევოლუცია. თბ., 1981.

აფრიდონიძე, I, 1987 – აფრიდონიძე შ., ზანური ანთროპონიმის ზოგიერთი საკითხისათვის (კვლავ **ჯაკობია, ჟორდანას** ტიპის გვარების შესახებ). კრ. „ონომასტიკა“, I, თბ., 1987.

აფხაზავა, ქსე, V, 1980 – ი. აფხაზავა, ინკითი. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. თბ. V, თბ., 1980.

აფხაზავა, ქსე, V, 1980 – ი. აფხაზავა, კელასური. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. V, თბ., 1980.

აფხაზავა ქსე, V, 1980 – ი. აფხაზავა, კოდორი. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. „მთავარი სამეცნიერო რედაქცია“. თბილისი.

აფხაზავა, ქსე, VI, 1983 – ი. აფხაზავა, მარუხი. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. VI, თბ., 1983.

აფხაზავა, ქსე, XI, 1987 – ი. აფხაზავა, ჩხალთა. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. XI, თბ., 1987.

აფხაზავა, ქსე, XI, 1987 – ი. აფხაზავა, ხიფსთა. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, XI, თბ., 1987.

აფხაზავა, ქსე, XI, 1987 – ი. აფხაზავა, ჯაკობა, ქსე, ტ. XI, 1987.

აფხაზავა, ქსე, I, 1975 – აფხაზავა ნ., ალანები. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, I, თბილისი, 1975.

აფხაზავა, 1979 – ნ. აფხაზავა, ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბილისი, 1979.

აფხაზავა, 1991 – ნ. აფხაზავა, ალანები და საქართველო (ოსეთ-საქართველოს ურთიერთობის საკითხისათვის), თბილისი, 1991.

აფხაზავა, I, 1987 – ნ. აფხაზავა, ალანები, ენციკლოპედია „საქართველო“, I, თბილისი, 1997.

აფხაზავა, 1998 – ნ. აფხაზავა, აფშილთა ეთნიკური ვინაობისათვის (რა ენაზე მტყველებდნენ აფშილები). აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები, თბ., 1998.

აფხაზავა, 2010 – ნ. აფხაზავა, გვიანანტიკური და ადრემუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია (ნერილობითი და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). თბ., 2010.

აფხაზავა, 2010 – ნ. აფხაზავა, გვიანანტიკური და ადრემუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია ნერილობითი და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. თბ., 2010.

ახალი ქართლის ცხოვრება, II, 1959 – ახალი ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1959.

ახალაძე, 2005 – ლ. ახალაძე, აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო. თბ., 2005.

ახვლედიანი, „მნათობი“, №2, 1957 – გ. ახვლედიანი, აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმის ზოგიერთი საკითხისათვის (პავლე ინგოროყვა – „გიორგი მერჩულე“, გვ. 146-188). ჟურნ. „მნათობი“, №2, 1957.

ბარონი დე ბაი, 2011 – ბარონი დე ბაი საქართველოში. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ლეილა მალრაძემ. თბ., 2011.

ბახია-ოქრუაშვილი, „კლიო“, №7, 2000 – ს. ბახია-ოქრუაშვილი, აფხაზეთა ეთნოგენეზისის საკითხისათვის (საგვარეულო სალოცავები). აღმანახი „კლიო“, №7, თბ., 2000.

ბახია-ოქრუაშვილი, 2010 – ს. ბახია-ოქრუაშვილი, აფხაზთა ეთნიკური ისტორიის პრობლემები, თბ., 2010.

ბერაძე, სიგკ, III, 1967 – თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, თბ., 1967.

ბერაძე, სიგკ, IV, 1971 – თ. ბერაძე. ვახუშტი ბაგრატიონი და ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“. IV. თბ., 1971.

ბერაძე, 1973 – თ. ბერაძე, „გაგარი“ და „ულალის“ განმარტებისათვის. „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. I, თბ., 1973.

ბერაძე, „მაცნე“, №2, 1983 – თ. ბერაძე, საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ისტორიიდან XIII-XV სს. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, №2, თბ., 1983.

ბერაძე, ქსე, X, 1984 – თ. ბერაძე, სათანჯოს ციხე. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. X, თბ., 1980.

ბერაძე, I, 1997 – თ. ბერაძე, ააცი. ენციკლოპედია „საქართველო“, ტ. I, თბ., 1997.

ბერაძე, 1998 – თ. ბერაძე, ვახუშტი ბაგრატიონი აფხაზეთისა და ჯიქეთის შესახებ. კრ. „აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები“, თბ., 1998.

ბერაძე, ლექვინაძე, ქსე, XI, 1987 – თ. ბერაძე, ვ. ლექვინაძე, ნებელდა. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. XI, თბ., 1987.

ბერაძე, ხორავა, „ქ. ო.“, VI, 2013 – თ. ბერაძე, ბ. ხორავა, ოდიშის სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი XVII საუკუნის 50-იანი წლების იტალიური რუკების მიხედვით. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, VI, თბ., 2013.

ბერულავა, 1951 – კ. ბერულავა, აფხაზეთის ისტორიული ადგილები. თბ., 1951.

ბერულავა, თოლორდავა, V, 2008 – ნ. ბერულავა, რ. თოლორდავა, ჩახარის ნაქალაქარი და მისიმიანელთა ანტიბიზანტიური აჯანყების (555-556 წწ.) ზოგიერთი ასპექტი. სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ჰუმანიტარულ და სოციალურ-პოლიტიკურ მეცნიერებათა სერია. ტ. V, თბ., 2008.

ბერძენიშვილი, I, 1977 – დ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. I, თბ., 1977.

ბერძენიშვილი, 1990 – ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ., 1990.

ბროსე, 2011 – მარი ბროსე. არქეოლოგიური მოგზაურობა სამეგრელოსა და აფხაზეთში. ტექსტი ფრანგულიდან თარგმნა ხათუნა ნიკლაურმა. თბ., 2011.

ბუკია, „ქ. ო.“, IV, 2010 – მ. ბუკია, რთულფუძიანი ტოპონიმები ლაზურში. „ქართველური ონომასტიკა“, IV, თბ., 2010.

ბუკია, 1999 – მ. ბუკია, ცხენოსნობის ლექსიკა ზანურში. ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომის ავტორეფერატი. თბ., 1999.

ბუკია, სტ, I, 2014 – მ. ბუკია, ენათა შერევის ტენდენცია ზანურ დარგობრივ ლექსიკაში. ტერმინოლოგიის საკითხები, I, თბ., 2014.

ბურჯანაძე, „მოამბე“, I, 1959 – შ. ბურჯანაძე, ლიხთ-იმერეთის 1737 წლის რუკა, როგორც ფეოდალური საქართველოს ისტორიის პირველწყარო. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, I, თბ., 1959.

გამბა, 1987 – ჟაკ ფრანსუა გამბა. მოგზაურობა ამიერკავკასიაში. ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო მზია მაგალობლიშვილმა. ტ. I, თბ., 1987.

გამსახურდია, 1989 – ი. გამსახურდია, ცხუმ-ცხირის გაგებისათვის. გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 2 ნომბერი, 1989.

გასვიანი, 1991 – გ. გასვიანი, ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან. თბ., 1991.

გასვიანი, „საქართველო“, 1998 – გ. გასვიანი, აფხაზეთი და მუჰაჯირობა. გაზ. „საქართველო“, 1998, №47, 48, 50, 51, 52.

გასვიანი, 2011 – გ. გასვიანი, აფხაზეთი ისტორიული საქართველოა. თბ., 2011.

გამყრელიძე, მაჭავარიანი, 1965 – თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში. თბ., 1965.

გეორგიკა II, 1965 – გეორგიკა, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, ნაკვეთი II, თბ., 1965.

გვანცელაძე, II სამეცნ. კონფ., 1989 – თ. გვანცელაძე, აფხაზეთის ზოგი ტოპონიმის წარმომავლობის საკითხისათვის. თსუ ახალი ქართული ენის კათედრასთან არსებული ტოპონიმიკური კვლევის რესპუბლიკური ცენტრი – ტოპონიმიკის ლაბორატორიის II რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენცია ონომასტიკაში, 27-28 ოქტომბერი, თბ., 1989.

გვანცელაძე, „არტანუჯი“, №6, 1997 – თ. გვანცელაძე, 1561 წლის უცნობი იტალიური რუკა და აფხაზთა ისტორიული სამშობლოს ლოკალიზაცია (წინასწარი ცნობა). ჟურნ. „არტანუჯი“, №6, თბ., 1997.

გვანცელაძე, „ქ. მ.“, II, 1998 – თ. გვანცელაძე, „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ადგილის გაგებისათვის („ალანთა ქუეყანა, რომელ არს აფხაზეთი“). კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, II, თბ., 1998.

გვანცელაძე, 1998 – თ. გვანცელაძე, ენობრივი მონაცემები და მათი მნიშვნელობა აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის კვლევისათვის. კრ. „აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები“. თბ., 1998.

გვანცელაძე, 1998 – თ. გვანცელაძე, ტოპონიმ „ტყვარჩელისა“ და ყოჩივარდას მეგრული სახელწოდების ეტიმოლოგიისათვის. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, ტ. I, თბ., 1998.

გვანცელაძე, III, 1999 – თ. გვანცელაძე, ჩრდილო-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა შუა საუკუნეთა ლაპიდარული წარწერების მიხედვით. კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, III, თბ., 1999.

გვანცელაძე, №10, 2000 – თ. გვანცელაძე, ქართველური ქრისტიანული ტერმინების აფხაზურ ენაში სესხების დროის საკითხისათვის. ჟ. „არტანუჯი“, 10, თბ., 2000.

გვანცელაძე, №10, 2000 – თ. გვანცელაძე, ქართველური სუბსტრატული ტოპონიმები აფხაზეთში. ჟ. „არტანუჯი“, 10, თბ., 2000.

გვანცელაძე, იკე, XXXIV, 2000 – თ. გვანცელაძე, ტოპონიმთა მასობრივი ცვლა აფხაზეთში 1864 წლის შემდგომ. კრ. „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, XXXIV, თბ., 2000.

გვანცელაძე, 2011 – თ. გვანცელაძე, აფხაზური ენა. სტრუქტურა, ისტორია, ფუნქციონირება. თბ., 2011

გვანცელაძე..., „ფ. პ.“, №3, 2011 – გ. გვანცელაძე, თ. გვანცელაძე, რუსეთ-კავკასიის ომის კვალი ჩრდილო-დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) ტოპონიმიაში. კრ. „ფილოლოგიური პარალელები“, №3, თბ., 2011.

გვანცელაძე, VI, 2013 – თ. გვანცელაძე, აფხაზეთის ტოპონიმის ისტორიის გაყალბების მორიგი მცდელობის შესახებ. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, ტ. VI, თბ., 2013.

გვანცელაძე, „ონომასტ. კრ.“, 2013 – თ. გვანცელაძე, გ. გვანცელაძე, ონომასტიკური სიტუაცია ამჟამინდელ აფხაზეთში. ონომასტიკური კრებული, ახალციხე, 2013.

გვანცელაძე, „ქ. ო.“, IV, 2010 – თ. გვანცელაძე, ქართველური სუბსტრატული ტოპონიმები აფხაზეთში: **ასაბული**. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, ტ. IV, თბ., 2010.

გოგია, 1990 – ბ. გოგია, საქართველოს შავიზღვისპირეთის აფხაზეთის მხარის ტოპონიმისათვის. აღმანახი „ცხუმი“, №3, სოხუმი, 1990.

გოგია, 2003 – ბ. გოგია, ძველი კოლხეთის ზოგიერთი ტომის ეთნონიმებთან დაკავშირებით, ანუ რას გვერჩის ბატონი ლომოური. პარიზი, 2003.

გოგია, 2005 – ბ. გოგია, „მთიელ“, „შეუვალ“, „ბექ-ძლიერ“ და „მოცეკვავე“ აფხაზ-აბაზგთა ეთნონიმის (აფხა-ჟი, აფხა-ზანი) ეტიმოლოგიის შესახებ; აფხაზეთის კონფლიქტი (მითი და რეალობა). თბ., 2005.

გრიგოლია, ენიმკის მოამბე, XIII, 1942 – კ. გრიგოლია, ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერა. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, XIII, თბ., 1942.

დადიანი, 1962 – ნ. დადიანი, ქართველთ ცხოვრება. ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბურჯანაძემ. თბ., 1962.

დაყოფა, 1925 – სსსრ. ადმინისტრაციული დაყოფა (შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატის გამოცემა). ტფ., 1925.

დაყოფა, 1930 – საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა. თბ., 1930.

დაყოფა, 1949 – საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა. თბ., 1949.

დაყოფა, 1953 – აფხაზეთის ასსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა. თბ., 1953.

დაყოფა, 1961 – საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1961 წლის 1 ივლისისათვის. ცნობარი შეადგინა და დასაბუქდად მოამზადა ვ. ა. ქუჩუკაშვილმა. თბ., 1961.

დაყოფა, 1977 – საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1977 წლის 1 იანვრისათვის. თბ., 1977.

დაყოფა, 1987 – საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1987 წლის 1 იანვრისათვის. თბ., 1987.

დონდუა, 2001 – კ. დონდუა, სვანურ-ქართულ-რუსული ლექსიკონი. თბ., 2001.

ევლიაჩელები, I, 1971 – ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი. თურქულიდან თარგმნა, კოკმენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთუჩიძემ., ნაკვ. I, თბ., 1971.

ელიავა, 1977 – გ. ელიავა, აბაშისა და გეგეჭკორის რაიონების ტოპონიმთა. თბ., 1977.

ელიავა, 1989 – გ. ელიავა, სენაკის რაიონის ტოპონიმთა. თბ., 1989.

ელიავა, 1997 – გ. ელიავა, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი (მასალები). პროფ. კორნელი დანელიას რედაქციით. მარტვი., თბ., 1997.

ვაჭრიძე, „ახალი ქუთაისი“, №5-6, 1998 – პ. ვაჭრიძე, დავიცვათ ქართული ტოპონიმები! გაზ. „ახალი ქუთაისი“, №5-6, 1998.

ვახუშტი, IV, 1973 – ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV, თბ., 1973.

ზაქარაია, ლექვინაძე, 1974 – პ. ზაქარაია, ვ. ლექვინაძე, გუდავამი 1971 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. სსმაე, III, თბ., 1974.

ზაქარაია, კაპანაძე, 1991 – პ. ზაქარაია თ, კაპანაძე, ციხეგოჯი-არქეოპოლი-სი-ნოქალაქევი. ხუროთმოძღვრება. თბ., 1991.

ზუხბა ს., აფხაზური ზეპირსიტყვიერება. აფხაზურიდან თარგმნეს ა. არაბულმა და თ. გვანცელაძემ. თბილისი, 1988.

ზუხბაია, 1998 – ვ. ზუხბაია, აფხაზეთო ჩემო. თბ., 1998.

ზუხბაია, „აია“, №2, 1998 – ვ. ზუხბაია, გამქრალი მეგრული გვარები აფხაზეთში. ჟურნ. „აია“, თბ., 1998.

ზუხბაია, №5, 2000 – ვ. ზუხბაია, სამეგრელო-აფხაზეთი. გაზ. „მახარია“. №5 (5). თბ., 2000.

ზუხბაია, „აია“ №8, 2000 – ვ. ზუხბაია, სამურზაყანო. ჟურნ. „აია“. თბ., 2000.

ზუხბაია, 2000 – ვ. ზუხბაია, ვახუშტი ბაგრატიონი და აფხაზეთი. თბ., 2000.

ზუხბაია, 2000 – ვ. ზუხბაია, ქართული გვარ-სახელები და ტოპონიმები აფხაზეთში. თბ., 2000.

ზუხბაია, ხვისტანი, 2000 – ვ. ზუხბაია, რ. ხვისტანი, გალის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, თბ., 2000.

ზუხბაია, №1, 2001 – ვ. ზუხბაია, სამურზაყანო. გაზ. „მახარია“. №1 (6). თბ., 2001.

ზუხბაია №2, 2001 – ვ. ზუხბაია, აფხაზეთის თავადური გვარები ქართულია. გაზ. „მახარია“. №2 (7). თბ., 2001.

ზუხბაია №4, 2001 – ვ. ზუხბაია, შუა საუკუნეების ქართული წარწერები აფხაზეთში. გაზ. „მახარია“. №4 (9). თბ., 2001.

ზუხბაია №5, 2001 – ვ. ზუხბაია, გალი და გალელები. გაზ. „მახარია“. №5 (10). თბ., 2001.

ზუხბაია №11, 2001 – ვ. ზუხბაია, ენგურიდან ფსოუმდე. გაზ. „მახარია“. №11 (16). თბილისი.

ზუხბაია №9, 2002 – ვ. ზუხბაია, სოფელი გუდავა. გაზ. „მახარია“. თბ., 2002.

ზუხბაია №10, 2002 – ვ. ზუხბაია, აფხაზეთი შუა საუკუნეების რუკებზე. გაზ. „მახარია“. თბ., 2002.

ზუხბაია 2002 – ვ. ზუხბაია, გალი. რაიონის ბუნება, ისტორიული მიმოხილვა, სახალხო მეურნეობა, სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება. თბ., 2002.

ზუხბაია №1, 2003 – ვ. ზუხბაია, აფხაზები და აფსუები „ქართლის ცხოვრებაში“. გაზ. „მახარია“. №1. თბ., 2003.

ზუხბაია №3, 2003 – ვ. ზუხბაია, აღვადგინოთ ქართული ტოპონიმები. გაზ. „მახარია“. №3. თბ., 2003.

ზუხბაია №12, 2003 – ვ. ზუხბაია, გაგრის ძველი სახელწოდებანი. გაზ. „მახარია“. №12 (39). თბ., 2003.

ზუხბაია №1-2, 2004 – ვ. ზუხბაია, ანაკოფია — ახალი ათონი. გაზ. „მახარია“. №1-2 (40-41). თბ., 2004.

ზუხბაია №4, 2004 – ვ. ზუხბაია, აფხაზეთის შუა საუკუნეების ციხესიმაგრეები ქართულია. გაზ. „მახარია“. №4 (43). თბ., 2004.

ზუხბაია №9-10, 2004 – ვ. ზუხბაია, შარვაშიძენი. გაზ. „მახარია“. №9-10 (48-49). თბ., 2004.

ზუხბაია – ვ. ზუხბაია, ქართველური გვარები და სახელები, რედაქტორ-გამომცემელი ი. კეკელია. (ობექტდება).

თაბუკაშვილი, 2004 – ლ. თაბუკაშვილი, დიდი კაცი. გაზ. „მახარია“, №4 (43). თბ., 2004.

თუმანიშვილი, 2007 – დ. თუმანიშვილი, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა, აფხაზეთი. თბ., 2007.

ითონიშვილი, 1992 – ვ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან. თბ., 1992.

ინაძე, „მოამბე“, 4, 1963 – მ. ინაძე, ანტიკური ხანის კოლხეთის ქალაქები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, 4, თბ., 1963.

ინაძე, „მაცნე“, 1, 1991 – მ. ინაძე, ძველი აფხაზეთის ეთნოპოლიტიკური საკითხები. „მაცნე“, ისტორიის სერია. 1, 1991.

ინგოროყვა, 1954 – პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეთავე საუკუნისა. თბ., 1954.

კაკაბაძე, 1914 – ს. კაკაბაძე, აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი, ტფ., 1914.

კაკაბაძე, I-II, 1921 – ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. წიგნი I-II, ტფ., 1921.

კაკაბაძე, II, 1925 – ს. კაკაბაძე, აფხაზეთის საკათალიკოსოს დიდი იადგარი. ჟურნ. „საისტორიო მოამბე“, წ. II, ტფ., 1925.

კალანდაძე, 1986 – კ. კალანდაძე, დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური კულტურა. თბ., 1986.

კალანდია, 2007 – თ. კალანდია, 2000 ლაზური სიტყვა. თბ., 2007.

კეკელია, 2007 – ი. კეკელია, ბანძის ტოპონიმია (ეტიმოლოგიურ-განმარტებითი ლექსიკონი). თბ., 2007.

კეკელია, №5, 2008 – ი. კეკელია, მასალები მეგრულ-ქართული ლექსიკონისათვის. ჟურნ. „კულტურათაშორისი კომუნიკაციები“, №5, თბ., 2008.

კეკელია 2008 – ი. კეკელია, მარტვილის რჩეული გეოგრაფიული სახელწოდებანი. თბ., 2008.

კეკელია, განერელია, ძარია, XIII, 2009 – ი. კეკელია, ს. განერელია, ხ. ძარია, კვლავ თანჯ-ფუძიანი ტოპონიმების მნიშვნელობისათვის. კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, ტ. XIII, თბ., 2009.

კეკელია 2009 – ი. კეკელია, მარტვილის ტოპონიმია (ეტიმოლოგიურ-განმარტებითი ლექსიკონი). თბ., 2009.

კეკელია, 2010 – ი. კეკელია, მარტვილის რაიონის ოიკონიმია. ქუთ., 2010.

კეკელია, „კულტ. კომუნ.“, №11, 2010 – ი. კეკელია, „ტყაჩირის“ ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის. ჟურნ. „კულტურათაშორისი კომუნიკაციები“, №11, თბ., 2010.

კეკელია, II-III, 2011 – ი. კეკელია, მარტვილის რაიონის ტყისა და საძოვრების ზონის ტოპონიმია, II (გაჭყედილისა და კურზუს სატყეოები), ქუთ., 2011; III (ტალერის სატყეო), ქუთ., 2011.

კეკელია, იეძ, XIV, 2012 – ი. კეკელია, ენგურის ხეობის საისტორიო გეოგრაფია ვახუშტი ბაგრატიონის ნაზრევში. კრ. „ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი“. თბ., 2012.

კეკელია, იეძ, XV, 2013 – ი. კეკელია, „სააფაციოს“ ლოკალიზაციისათვის. კრ. „ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი“. თბ., 2013.

კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013 – ი. კეკელია, ისტორიული აფხაზეთის ჰიდრონიმია ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომში. სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის „ონომასტიკური კრებული“, ახალციხე, 2013.

კეკელია, „ონომასტიკური კრებული“, 2013 – ი. კეკელია, აფხაზეთის ზოგიერთი ტოპონიმის ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის. სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის „ონომასტიკური კრებული“, ახალციხე, 2013.

კეკელია, „ქართველური მემკვიდრეობა“, XVII, 2013 – ი. კეკელია, აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმიიდან (სიდა, სუბეიში/სუბვი, წყაბა). კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, XVII, თბ., 2013.

კეკელია, „ქუთაისური საუბრები“, XIII, 2013 – ი. კეკელია, აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმიიდან (მოქვი, რაბინა). საერთაშორისო-სამეცნიერო კონფერენცია „ქუთაისური საუბრები“. სამუშაო პროგრამა და მასალები. XIII, ქუთ., 2013.

კეკელია, ქებულაძე, XIII, 2013 – ი. კეკელია, კ. ქებულაძე, ოდიშის ორი ტოპონიმის ლოკალიზაციისა და ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის. აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის პერიოდული სამეცნიერო ჟურნალი. ტ. XIII. ქუთ., 2013 (თანავგტ. კ. ქებულაძე).

კეკელია, XXXIII, 2013 – ი. კეკელია, აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმიიდან („ბეღია“, „ილორი“, „ცხომი“// „ცხუმი“). თსუ-ის, ენათმეცნიერების ინსტიტუტისა და გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის XXXIII რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები. თბ., 2013.

კეკელია, საერთ. კონფ., II, 2014 – ი. კეკელია, ოდიშის ისტორიული ტოპონიმიიდან. მარტვილის მუნიციპალიტეტის მოსწავლე ახალგაზრდობის სახლი. კონსტანტინე კაპანელის (ჭანტურაიას) დაბადებიდან 125 წლისთავისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო კონფერენცია (მასალები). ქუთ., 2014.

კეკელია, „ქ. მ.“, XVIII, 2014 – ი. კეკელია, ძიებანი სამურზაყანოს ტოპონიმიიდან. კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, ტ. XVIII, ქუთ., 2014.

კეკელია, საერთ. კონფ., III, 2014 – ი. კეკელია, ედუარდ აიხვალდის სამოგზაურო ჩანაწერებში მოხსენიებული ერთი ჰიდრონიმის ლოკალიზაციისათვის (ხანიტა//ხაპეტისწყალი). მარტვილის მუნიციპალიტეტის მოსწავლე ახალგაზრდობის სახლი. სერგი დანელიას ხსოვნისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო-სამეცნიერო კონფერენცია (სამუშაო პროგრამა და მასალები). ქუთ., 2014.

კეკელია, საერთ. კონფ., III, 2014 – ი. კეკელია, ტოპონიმ „ზუფუს“ ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის. მარტვილის მუნიციპალიტეტის მოსწავლე ახალგაზრდობის სახლი. სერგი დანელიას ხსოვნისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია (სამუშაო პროგრამა და მასალები). ქუთ., 2014.

კეკელია, საერთ. კონფ., III, 2014 – ი. კეკელია, ტოპონიმ „ბებესირის“ განმარტებისათვის. მარტვილის მუნიციპალიტეტის მოსწავლე ახალგაზრდობის სახლი. სერგი დანელიას ხსოვნისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო-სამეცნიერო კონფერენცია (სამუშაო პროგრამა და მასალები). ქუთ., 2014.

კეკელია, „შრომათა კრებული“, №7, 2014 – ი. კეკელია, აფხაზეთის „ალანეთი“ ვახუშტი ბატონიშვილის ნაშრომისა და რუკების მიხედვით. გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული, №7, თბ., 2014.

კეკელია, 2015 – ი. კეკელია, ძიებანი აფხაზეთის ტოპონიმიიდან (დალ, კოდორი). ჟურნ. „ენათმეცნიერების საკითხები“. თბ., 2015.

კეკელია, „ქ. ო.“, VII, 2015 – ი. კეკელია, ვალერიან ზუხბაიას ცხოვრება და ღვაწლი აფხაზეთის ონომასტიკის შესწავლაში. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, ტ. VII. თბ., 2015.

კეკელია, „ფ. პ.“, №7., 2015 – ი. კეკელია, აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმიიდან (აითარნე, არუხა და რაბინა). კრ. „ფილოლოგიური პარალელები“, სამეცნიერო შრომების კრებული, №7, თბ., 2015.

კეკელია, „ქართველოლოგია“, №2-3, 2015 – ი. კეკელია, სამურზაყანოს ისტორიული ტოპონიმიიდან (გალი, გუდავა). ჟურნ. „ქართველოლოგია“. №2-3, თბ., 2015 (თანაავტ. ვ. კუდავა).

კეკელია, „ქართველოლოგია“, №4, 2015 – ი. კეკელია, კვლავ ტოპონიმ „ნებელდის“ ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის. ჟურნ. „ქართველოლოგია“, №4, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბ., 2015.

კეკელია, სამეცნ. კონფერენცია, 2016 – ი. კეკელია, აფხაზეთის ზოგიერთი ტოპონიმის ეტიმოლოგიისათვის. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტისა და ქართული ენის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტის სამეცნიერო კონფერენცია, მიძღვნილი პროფ. ზურაბ ჭუმბურიძის დაბადებიდან 90 წლის იუბილესადმი. პროგრამა და თეზისები. თბ., 2016.

კეკელია, „ქართველოლოგია“, №5-6, 2016 – ი. კეკელია, კვლავ ოიკონიმ „მუგუძირხვის“ ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის. ჟურნ. „ქართველოლოგია“, №5-6, თბ., 2016.

კეკელია, „ქართველური ენათმეცნიერება“, IV, 2016-2017 – ი. კეკელია, აფხაზეთის ზოგიერთი ტოპონიმის ეტიმოლოგიისათვის. სამეცნიერო შრომების კრებული „ქართველური ენათმეცნიერება“, IV, ეძღვნება ზურაბ ჭუმბურიძეს. თბ., 2016-2017.

კეკელია, „გულანი“, 21, 2017 – ი. კეკელია, აფხაზეთის რამდენიმე ტოპონიმის ახლებური გააზრებისათვის. ჟურნ. „გულანი“, 21, ახალციხე, 2017.

კეკელია, „ქართველოლოგია“, №4, 2017 – ი. კეკელია, „აფხა“ სიტყვის მნიშვნელობისათვის მეგრულში და კვლავ ეთნონიმ „აფხაზას“//„აფხაზის“ ეტიმოლოგიური ანალიზისათვის. ჟურნ. „ქართველოლოგია“, №4, თბ., 2017.

კეკელია, ეძ, 2018 – ი. კეკელია, წარჩისა და ფიჩორის ეტიმოლოგიისათვის. კრ. „ეტიმოლოგიური ძიებანი“, XV, თბ., 2018.

კეკელია, 2018 – ი. კეკელია, სამეგრელო-სამურზაყანოს ტოპონიმია რუსულენოვან რუკებზე და ორთოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 2018.

კეკელია, „ქართველოლოგია“, №2, 2019 – ი. კეკელია, საინტერესო გამოკვლევა აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებებზე. *ჟურნ. „ქართველოლოგია“, №2, 2019.*

კეკელია, 2019 – ი. კეკელია, აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის საკითხები პაატა ცხადაიას შრომებში, *ქუთ., 2019.*

კეკელია, XXXIX სამეცნ. სესია, 2019 – ი. კეკელია, აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა სალექსიკონო მასალის გამოცემისათვის. თსუ არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, შოთა მესხიას ზუგდიდის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. XXXIX რესპუბლიკური სამეცნიერო სესიის მასალები. თბ., 2019.

კეკუა, 2017 – ს. კეკუა, ოდიშ-აფხაზეთის ონომასტიკა ისტორიული საეკლესიო საბუთების მიხედვით. საქართველოს საპატრიარქოს წმინდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი. ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა და სამართლის სკოლა (ფაკულტეტი), სადოქტორო პროგრამა „ქართველური ენათმეცნიერება“. სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია ფილოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად თბ., 2017.

კეცხოველი, დ. მ., V, 1965 – ნ. კეცხოველი, წმინდა საუნჯე. „ძეგლის მეგობარი“, V, თბ., 1965.

კვარაცხელია 6, 2003 – ბ. კვარაცხელია, ზოგი რამ გულრიფშის რაიონის ისტორიულ წარსულზე. კრ. „საისტორიო ძიებანი“. თბ., 2003.

კობახიძე, 2018 – გ. კობახიძე, ლუმურიში და ლუმურიშელები. თბ., 2018.

ლამბერტი, 2011 – ა. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა. თბ., 2011.

ლაშხია, ბერაძე, ...ქსე, II, 1977 – ლ. ლაშხია, თ. ბერაძე, ლ. რჩეულიშვილი, გ. უშვერიძე, გაგრა. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. II, თბ., 1977.

ლეთოდიანი, 2012 – დ. ლეთოდიანი, აფხაზეთის ისტორიის საკითხები. თბ., 2012.

ლომთათიძე, „მნათობი“, №12, 1956 – ქ. ლომთათიძე, აფხაზთა ვინაობისა და განლაგების შესახებ. *ჟურნ. „მნათობი“, №12, 1956.*

ლომთათიძე, I, 1976 – ქ. ლომთათიძე, აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი. I, თბ., 1976.

ლომთათიძე, 1976 – ქ. ლომთათიძე, აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი. 1. ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები. თბ., 1976-1977.

ლომთათიძე, 1994 – ქ. ლომთათიძე, ტყვარჩელის გაგებისათვის. ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოების სამეცნიერო კონფერენცია. მოხსენებათა თეზისები. თბ., 1994.

ლომთათიძე, 1997 – ქ. ლომთათიძე, აფხაზურში ნასესხებ სიტყვათა აუს-ლაუტის ა-ური ვოკალიზაცია. არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 56-ე სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, თბ. 1997.

ლომთათიძე, ეძ, 1997 – ქ. ლომთათიძე, ეთნონიმების **აფშოლ/აფსილისა** და **აფსარის** შესახებ. კრ. „ეტიმოლოგიური ძიებანი“, თბ., 1997.

ლომთათიძე, XIX, 1999 – ქ. ლომთათიძე, **ღალიძგას** გაგებისათვის. XIX რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია (მასალები), ახალციხე, 1999.

ლომთაძე, შეროზია, „ქუთაისური საუბრები“, IX, 2002 – ა. ლომთაძე, რ. შეროზია, კვლავ აფხაზა (აფხაზი) ტერმინის შესახებ (ქართველური და სხვა იბერიულ-კავკასიური ენობრივი სისტემების მიხედვით). კრ. „ქუთაისური საუბრები“, IX, ქუთ., 2002.

ლომთაძე, შეროზია, „მახარია“, №12, 2003 – ა. ლომთაძე, რ. შეროზია, ეთნონიმ **აფხაზის** ეტიმოლოგიასა და ისტორიასთან დაკავშირებული საკითხები. გაზ. „მახარია“, №12 (39). თბ., 2003.

ლომოური, „საქართველო“, I, 1997 – ნ. ლომოური, აფშოლეთი. ენციკლოპედია „საქართველო“, ტ. I, თბ., 1997.

ლომოური 1989 – ნ. ლომოური, ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობა V საუკუნეში. გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1989.

ლორთქიფანიძე, 1991 – გ. ლორთქიფანიძე, ბიჭვინთის ნაქალაქარი, თბ., 1991.

მათურელი, I, 1949 – ი. მათურელი, იმერეთის მეფის ალექსანდრე მეხუთის რუკა. ქუთაისის სახ. პედინსტიტუტის შრომები, ტ. IX, თბ., 1949.

მაკალათია, 1941 – ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია. თბ., 1941.

მარგიანი I, 1998 – ქ. მარგიანი, დალ-სვანეთის ტოპონიმია. კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“. თსუ გამომცემლობა, თბილისი.

მარგიანი-დადვანი, I, 2007 – ქ. მარგიანი-დადვანი, ზოგი რამ დალის ხეობის ტოპონიმიდან, ნგნ.: ი. ჩანტლაძე, ქ. მარგიანი-დადვანი, ქ. მარგიანი-სუბარი, მ. სალლიანი, რ. იოსელიანი, კოდორული ქრონიკები (გამოკვლევებითურთ). ტ. I, გამომცემლობა „გლობალ-პრინტი“, თბილისი.

მარკოზია, №3, 2011 – ნ. მარკოზია, ტოპონიმთა ცვლის თავისებურებანი XX საუკუნის 80-იანი წლების ქართული პერიოდიკის მიხედვით. კრ. „ფილოლოგიური პარალელები“, №3, თბ., 2011.

მარუაშვილი ქსე, V, 1980 – ლ. მარუაშვილი, კოდორის ქედი. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. „მთავარი სამეცნიერო რედაქცია“. თბილისი.

მარუაშვილი, ქსე, XI, 1987 – ლ. მარუაშვილი, ნებელდის ტაფობი. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. XI, თბ., 1987.

მარუაშვილი ლ., ისტორიული გეოგრაფიის ელემენტები ვახუშტი ბაგრატიონის შრომებში. ვახუშტი ბაგრატიონი გეოგრაფი, თბილისი, 1997.

მაყაშვილი, 1991 – ა. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი (მცენარეთა სახელწოდებანი). მესამე გამოცემა, აღდგენილი ოფსეტის წესით. სასტამბოდ მოამზადა და წინასიტყვაობა დაურთო გ. ნახუცრიშვილმა. თბ., 1991.

მესხია, „ანალები“, I, 1947 – შ. მესხია, ვახუშტი და ქართული მწერლობა. „ანალები“, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, თბ., 1947.

მესხია, „ორიონი“, 1967 – შ. მესხია, „ზუგდიდი“ თუ „ზუბდიდი“. კრ. „ორიონი“ (მიძღვნილი აკ. შანიძის 80 წლის იუბილესადმი, თბ., 1967.

მიბჩუანი 1989 – თ. მიბჩუანი, დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან. თბ., 1989.

მიბჩუანი, 1998 – თ. მიბჩუანი, აფხაზეთის ტოპონიმიკა. წგნ. „აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები“, თბ., 1998.

მიქელაძე, 1974 – თ. მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბ., 1974.

მიქიაშვილი, ქ. მ., IV, 2000 – ო. მიქიაშვილი, აფხაზეთის ტოპონიმიის ისტორიიდან. 1943-1952, 1953-1967. კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, ტ. IV, ქუთ., 2000.

მუსხელიშვილი, I, 1977 – დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ნ. I, თბ., 1977.

მუსხელიშვილი, I, 1980 – დ. მუსხელიშვილი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, 1980.

მუსხელიშვილი, „არტანუჯი“, 10, 2000 – დ. მუსხელიშვილი, აფშილთა ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის. ჟურნ. „არტანუჯი“, №10, 2000.

ნაჭყებია, XII, 2008 – მ. ნაჭყებია, თანჯ- ფუძის ისტორიულ-სემანტიკური ანალიზი. კრებ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, ტ. XII, თბ., 2008.

ნაჭყებია, 2009 – მ. ნაჭყებია, ენობრივი სიტუაცია თანამედროვე აფხაზეთში. თბ., 2009.

ნაჭყებია, ფ. პ., №3, 2011 – მ. ნაჭყებია, აფხაზეთის ტოპონიმია ვახუშტი ბაგრატიონის შრომებში. კრ. „ფილოლოგიური პარალელები“, №3, თბ., 2011.

ნაჭყებია, „სპეკალი“, №2 – მ. ნაჭყებია, აფხაზეთის ტოპონიმიის მეტამორფოზები. თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის რეცენზირებადი ელექტრონული ბილინგვური ჟურნალი „სპეკალი“, №2.

ნინიძე, 10, 2003 – დ. ნინიძე, ევროპული ისტორიული რუკები გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს შესახებ (№1–მორდენი, ეროუსმიტი). ქართული დიპლომატია, წელიწადი, 10, თბილისი, 2003.

ოკუჯავა, 1998 – კ. ოკუჯავა, მიგრაციული და ეთნოსოციალური პროცესები აფხაზეთში XVII საუკუნეში (სადისერტაციო ნაშრომი). თბ., 1998.

ოკუჯავა, სდ, 3, 2000 – კ. ოკუჯავა, ბედია და მისი შემოგარენი XVII საუკუნეში. ტოპონიმიკური და ონომასტიკური დაკვირვებები. საისტორიო ძიებანი, 3, თბ., 2000.

ოკუჯავა, 2002 – კ. ოკუჯავა, აფხაზეთი XVII საუკუნეში. თბ., 2002.

ოკუჯავა, 2, 2002 – კ. ოკუჯავა, კოდორ-ენგურის შუამდინარეთის ჰიდრონიმები და ტოპონიმები თეათინელი მისიონერების კოლხეთის რუკებზე. საისტორიო ძიებანი, 2, თბ., 2002.

ოკუჯავა, 2012 – კ. ოკუჯავა, ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ტოპონიმიის საკითხები. თბ., 2012

ორთოგრ., 1987 – საქართველოს სსრ გეოგრაფიული სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი (მასალები). რედაქტორები: ი. აფხაზავა, ი. გიგინეიშვილი, ა. კობახიძე, დ. უკლება, მ. ჭაბაშვილი. თბ., 1987.

პაპასქირი 2009 – ზ. პაპასქირი, ენათმეცნიერული გამოკვლევა აფხაზეთის ისტორიულ წარსულზე (რეცენზია თეიმურაზ გვანცელაძის მიერ ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილ სადისერტაციო ნაშრომზე „აფხაზეთის ისტორიოგრაფიის ლინგვისტური საფუძვლები“). წგნ.: და აღმოცისკრდა საქართველო ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე. თბილისი, 2009.

ჟორდანი, III, – თ. ჟორდანი, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. ტფ.

რაინეგსი, 2002 – იაკობ რაინეგსი, მოგზაურობა საქართველოში. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბ., 2002.

როგავა, იკე, I, 1946 – გ. როგავა, ხშულთა ოთხეულებრივი სისტემა კავკასიურ ენებში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბ., 1946.

როგავა, XIII, 1955 – გ. როგავა, ზოგი ქართული გვარის სუფიქსაციისათვის. ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები. ტ. XIII, ქუთ., 1955.

როგავა, 1960 – გ. როგავა, ზოგი გეოგრაფიული სახელის (ოჩამჩირე, ტყაურე) შედგენილობისათვის., თსუ შრომები, 93. ფილოლოგიურ მეცნიერებათა სერია. თბ., 1960.

როგავა, №4, 1981 – ჯ. როგავა, **სათანჯოს** სახელწოდების მნიშვნელობისათვის. *ჟურნ. „ისტორია, გეოგრაფია სკოლაში“*, №4, თბ., 1981.

სამუშია, 1990 – კ. სამუშია, კოლხეთის ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელი ზეპირსიტყვიერებაში. *ნგნ. ქართული ზეპირსიტყვიერება. მეგრული ნიმუშები*. თბ., 1990.

სახოკია, 1985 – თ. სახოკია, *მოგზაურობანი*. ბათ., 1985.

სახოკია, სმ, 1975 – თ. სახოკია, თედო სახოკიას მიმონერა საზოგადო მოღვაწეებთან (1890-1898). *საისტორიო მოამბე*. თბ., 1975.

„საქართველო“, I, 1997 – ენციკლოპედია „საქართველო“, ტ. I, თბ., 1997.

„საქ. ტობ.“, III, 2003 – საქართველოს ტოპონიმია (მასალები), ტ. III, ქვემო იმერეთი. *შემდგენლები*: შ. აფრიდონიძე, ვ. ჯოჯუა, მ. კემულარია, თბ., 2003.

სიხარულიძე, I, 1977 – ი. სიხარულიძე, *ჭანეთი (ლაზეთი)*. *საისტორიო გეოგრაფიის მასალები*, I, ბათ., 1977.

სიხარულიძე, 1988 – ი. სიხარულიძე, *შავშეთ-იმერხევი*. ბათ., 1988.

ტაბალუა ი., საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნთსაცავებში, II, თბილისი, 1986.

ტინტილოზოვი, ქსე, XI, 1987 – ზ. ტინტილოზოვი, *ნებელდის მღვიმე*. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. XI, თბ., 1987.

ტულუში, „ენგური“, №1-2, 1998 – ა. ტულუში, ერთი მეგრული ტოპონიმის ნაკითხვისათვის თურქულ წყაროებში (მცირე შენიშვნა). *ჟურნ. „ენგური“*, №1-2, ზუგდ., 1998.

ტულუში, „აია“, №7, 1999 – ა. ტულუში, კვლავ ოიკონიმ „გაგრა“-ს ეტიმოლოგიისათვის. *ჟურნ. „აია“*, №7, 1999.

უბილავა, 1948 – ე. უბილავა, *დალის ხეობა (ნარკვევი)*. „*ლიტერატურა და ხელოვნება*“, 18 იანვარი, თბ., 1948.

უთმელიძე, ქსე, VI, 1983 – მ. უთმელიძე, *მარუხი*. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. VI, თბ., 1983.

უთმელიძე, ქსე, VI, 1983 – მ. უთმელიძე, *მარუხის უღელტეხილი*. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. VI, თბ., 1983.

ფაილოძე, II, 2011 – ა. ფაილოძე, *დასავლურ-ქართული ტოპონიმია და გვარსახელები*. *ეტიმოლოგიურ-განმარტებითი ლექსიკონი (ნაწილი II)*, თბ., 2011.

ფაილოძე, 2014 – ა. ფაილოძე, *ხონის რაიონი. ტოპონიმია და გვარსახელები*. ქუთ., 2014.

ფენრიხი, სარჯველაძე, 1990 – ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, *ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი*, თბ., 1990.

ფოფხაძე, სამეცნ. კონფ., 2005 – ნ. ფოფხაძე, ქრისტიანობამდელი რელიგიური რიტუალები ენგურის//ქართუს ქვეყანაში (ლურსმული წარწერების მიხედვით). კრ. „მართლმადიდებლობა აფხაზეთში და ეროვნული თვითიდენტიფიკაციის საკითხები“. საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების 2000 წელი. სამეცნიერო კონფერენცია. 2005 წლის 2-4 ნოემბერი. მოხსენებების კრებული, I, თბ., 2005.

ფუტყარაძე, I, 2005 – ტ. ფუტყარაძე, ქართველები. ნაწილი I, ქრისტიანობამდელი ეპოქა. ქუთ., 2005.

ქაჯაია, II, 2002 – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი. ტ. II, თბ., 2002.

ქაჯაია, III, 2002 – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი. ტ. III. ტომის რედაქტორი ზ. სარჯველაძე, თბ., 2002.

ქირია, „მებრძოლი“, №79, 1963 – ც. ქირია, რატომ ჰქვია ჩვენს ქალაქს ზუგდიდი?! გაზ. „მებრძოლი“, №79 (217), 26 მაისი, 1963.

ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, I, 2015 – ჭ. ქირია, ლ. ეზუგბაია, ო. მემიშიში, მ. ჩუხუა, ლაზურ-მეგრული გრამატიკა. I. მორფოლოგია, თბ., 2015.

ქობალია, 2010 – ა. ქობალია, მეგრული ლექსიკონი. თბ., 2010.

ქსე, I, 1975 – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. I, თბ., 1975.

ქსე, II, 1979 – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. II. თბილისი, 1979.

ქსე, III, 1987 – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. XI, თბილისი, 1987.

ქსძ, II, 1965 – ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ. თბ., 1965.

ქსძ, III, 1970 – ქართული სამართლის ძეგლები. III. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ., 1970.

ლლონტი, I, 1971 – ალ. ლლონტი, ტოპონიმიკური ძიებანი. თბ., 1971.

ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, I, 1961 – ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა. ტ. I, თბ., 1961. ტ. II, თბ., 1965; ტ. III, თბ., 1936; ტ. IV. I. თბ., 1941. ტ. IV. II. თბ., 1952.

ყაუხჩიშვილი, 1964 – ს. ყაუხჩიშვილი, რას გვიამბობენ ძველი ბერძნები საქართველოს შესახებ. თბ., 1964.

ყიფშიძე, 1994 – ი. ყიფშიძე, რჩეული თხზულებანი, თბ., 1994.

შავხელიშვილი, ლძ, II, 2011 – ბ. შავხელიშვილი, ზოგი ტერმინის ფუძის რეკონსტრუქციისათვის ქართულში. „ლინგვოკულტუროლოგიური ძიებანი“, I საერთაშორისო კონფერენცია ლინგვოკულტუროლოგიასა და ანთროპოლოგიაში. II, ბათ., 2011.

შონია, III, 1958 – ნ. შონია, ცნობები სოფელ წარჩის წარსულიდან. აფხაზეთის სახელმწიფო მუზეუმის შრომები. ტ. III, სოხ., 1958 (რუსულ ენაზე).

შონია, თეზისები, 1964 – ნ. შონია, ქ. ტარსურა-მოხეს ლოკალიზაციის საკითხისათვის. აფხაზეთის სახელმწიფო მუზეუმის სამეცნიერო სესიის თეზისები. სოხ., 1964.

შონია, „ლენინელი“, №31, 1968 – ნ. შონია, თავილონ-ნამხარის გარშემო. გაზ. „ლენინელი“, №31, 14. III, 1968.

შონია, „ძეგლის მეგობარი“, №21, 1970 – ნ. შონია, აღმოსავლეთ აფხაზეთის ტოპონიმიკის შესწავლისათვის. ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, №21, 1970.

შონია, „ლენინელი“, №9, 1971 – ნ. შონია, ზოგი რამ გეოგრაფიულ სახელწოდებებზე. გაზ. „ლენინელი“, №9, 21. I, 1971.

შონია, „ლენინელი“, №126, 1974 – ნ. შონია, ქალაქ გალის ისტორიიდან. გაზ. „ლენინელი“, №126, 19. X, 1974.

შონია, „ლენინელი“, №89, 1978 – ნ. შონია, არქიტექტურული ძეგლების ძიებაში. გაზ. „ლენინელი“, №89, 27. VII, 1978.

შონია, „ლენინელი“, №110, 1979 – ნ. შონია, ერთი პატარა თარიღისათვის. გაზ. „ლენინელი“, №110, 13. IX, 1979.

შონია, „ლენინელი“, №110, 1981 – ნ. შონია, გლეხური ყოფის მუზეუმი. გაზ. „ლენინელი“, №110, 12. IX, 1981.

შონია, „ლენინელი“, 1989 – ნ. შონია, გალის რაიონის ტოპონიმები. გაზ. „ლენინელი“, №105, 31. VIII; №119, 3. X; №137, 14. XI, 1989.

შონია, „ლენინელი“, 1990 – ნ. შონია, გალის რაიონის ტოპონიმები. გაზ. „ლენინელი“, №5, 11. I; №11, 25. I; №13, 30. I; №17, 8. II, 1990.

შონია, „ლენინელი“, №96, 1990 – ნ. შონია, „წარჩე“ – ერთიანი სოფლის სახელი. გაზ. „ლენინელი“, №96, 11 VIII, 1990.

შონია, „აღდგომა“, №10, 1995 – ჯ. შონია, ნოდარ შონიას ხსოვნას. გაზ. „აღდგომა“, №10 (77), 14-21 ივნისი, 1995.

შონია, 2019 – ნ. შონია, ძიებანი სამურზაყანოს ტოპონიმიიდან, შემდგენელ-რედაქტორი ი. კეკელია. თბ., 2019.

ჩიქობავა, 1997 – ა. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1997.

შანავა, 1998 – შანავა ალ., ეტიუდები მეგრული ენის შესახებ. თბ., 1998.

ჩაგინავა, „მებრძოლი“, №981, 1979 – შ. ჩაგინავა, „სათანჯო“ თუ „სატანჯო?“. გაზ. „მებრძოლი“, №981 (8620), 21 აგვისტო, ზუგდიდი, 1979.

ჩანტლაძე, მარგიანი-დადვანი I, 2007 – ი. ჩანტლაძე, ქ. მარგიანი-დადვანი, ქ. მარგიანი-სუბარი, მ. სალიანი, რ. იოსელიანი, კოდორული ქრონიკები (გამოკვლევებითურთ). ტ. I, გამომცემლობა „გლობალ-პრინტი“, თბ., 2007.

ჩანტლაძე XXI, 2010 – ი. ჩანტლაძე, კვლავ „კოდორ“–ის ეტიმოლოგიისათვის. არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXI სამეცნიერო სესია. მასალები. თბილისი.

ჩალათაი-ალექსიში, „ქ. ო.“, IV, 2010 – ირფან ჩალათაი-ალექსიში, ჰიდრონიმ ნარიბაჩხურის ეტიმოლოგიისათვის. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, IV, თბ., 2010.

ჩალათაი ალექსიში, „ქ. ო.“, IV, 2010 – ირფან ჩალათაი-ალექსიში, სოფელ თოლიქჩეთის გეოგრაფიული სახელწოდებანი. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, IV, თბ., 2010.

ჩუხუა, 2000-2003 – მ. ჩუხუა, ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 2000-2003.

ჩუხუა, ლძ, II, 2011 – მ. ჩუხუა, -ყვა დაბოლოების გენეზისისათვის ქართველურ გვარებში. ლინგვოკულტუროლოგიური ძიებანი, I საერთაშორისო კონფერენცია ლინგვოკულტუროლოგიასა და ანთროპოლოგიაში, კრ. II, ბათ., 2011.

ჩუხუა, 2017 – მ. ჩუხუა, ქართულ-ჩერქეზულ-აფხაზური ეტიმოლოგიური ძიებანი (მასალები იბერიულ-კავკასიურ ენათა ტიმოლოგიური ლექსიკონისათვის), თბ., 2017.

ციციშვილი, ქსე, II, 1977 — ი. ციციშვილი, ბედიის მონასტერი. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. II, თბ., 1977.

ცხადაია 1985 – პ. ცხადაია, მთიანი სამეგრელოს ტოპონიმია. თბ., 1985.

ცხადაია, „ქ. მ.“, II, 1998 – პ. ცხადაია, აფხაზთა და ქართველთა (მეგრელთა) თანამედროვე ეთნიკური საზღვარი და სამურზაყანოს ტოპონიმის ზოგი საკითხი. კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, II, თბ., 1998.

ცხადაია, I, 1999 – ცხადაია პ., ძიებანი კოლხეთის ტოპონიმებიდან. I, თბ., 1999.

ცხადაია, 2000 – პ. ცხადაია, გვარები და გვართა დასახლებანი სამეგრელოში. თბ., 2000.

ცხადაია, „არტანუჯი“, 10, 2000 – პ. ცხადაია, ტოპონიმკური ვითარება სამურზაყანოში. ჟურნ. „არტანუჯი“, №10, თბ., 2000.

ცხადაია, ჯოჯუა, 2003 – პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა, რაჭის გეოგრაფიული სახელწოდებანი (სალექსიკონო მასალა), I, თბ., 2003.

ცხადაია, ჯოჯუა, 2003 – პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა, სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003.

ცხადაია, ჯოჯუა, II, 2005 – პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა, რაჭის გეოგრაფიული სახელწოდებანი (სალექსიკონო მასალა), II, თბ., 2005.

ცხადაია, ჯოჯუა, IV, 20112 – პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა, რაჭის გეოგრაფიული სახელწოდებანი (სალექსიკონო მასალა), IV, თბილისი, 2012.

ცხადაია, ჯოჯუა, 2004 – პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I, წალენჯიხის რაიონი, თბ., 2004.

ცხადაია, 2004 – პ. ცხადაია, სამურზაყანოს ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმია. თბ., 2004.

ცხადაია, 2005 – პ. ცხადაია, ათასი მეგრული ტოპონიმი. თბ., 2005.

ცხადაია, III-IV, VI, 2007-2012 – პ. ცხადაია, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, III (ხობის რაიონი, ქ. ფოთი), თბ., 2007; IV (ჩხორონწყუს რაიონი), თბ., 2008; V (მარტვილის რაიონი. სამხრეთი ნაწილი), თბ., 2009; VI (მარტვილის რაიონი), თბ., 2012.

ცხადაია, I, 2014 – პ. ცხადაია, ლეჩხუმის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I, თბ., 2014.

ცხადაია, ხორავა, 2016 – პ. ცხადაია, ბ. ხორავა, აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2016.

ცხადაია, 2016 – პ. ცხადაია, საკუთარი სახელი მეგრულ (ზანურ) ენაში, თბ., 2016.

ცხადაია, I, 2017 – პ. ცხადაია, ონომასტიკური ძიებანი, I, თბ., 2017.

ცხადაძე, „მაცნე“, 3, 1990 – ბ. ცხადაძე, წყლის ხმაურობის გამოხატვასთან დაკავშირებული ზოგი ლექსემა ქართულსა და მეგრულ-ჭანურში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ენისა და ლიტერატურის სერია, 3, თბ., 1990.

წულაძე, 2013 – ზ. წულაძე, სეგრეგაცია ეთნიკური ნიშნით აფხაზეთში. m.amerikiskhma.com/a/ethnic-segregation-in-gali.../1814323.html

ჭავჭავაძე, II, 2010 – ს. ჭავჭავაძე, აფხაზთა ეთნიკური და ენობრივი იდენტობა მოსახლეობის 1989 წლის აღწერის მიხედვით. კრ. „ლინგვისტური ქართველოლოგიისა და აფხაზოლოგიის პრობლემები“. ტ. II, თბ., 2010.

ჭაბუკიანი, 2012 – რ. ჭაბუკიანი, აფხაზეთი: დამოუკიდებლობა თუ ეთნიკური კატასტროფა. ქუთ., 2012.

ჭანტურია, 2006 – ა. ჭანტურია, მეგრული სახელები და გვარები. თბ., 2006.

ჭითანავა, 2010 – დ. ჭითანავა, ეკლესიები და საერო ნაგებობები სამეგრელოში (უძველესი დროიდან დღემდე). თბ., 2010.

ჭინჭარაული, სიმპ. მასალები, 1998 – ალ. ჭინჭარაული, სიტყვა გუდა-ს ეტიმოლოგიისათვის. ენათმეცნიერების ინსტიტუტისა და ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. არნოლდ ჩიქობავას დაბადების

100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სიმპოზიუმის მასალები. თბ., 1998.

ჭუმბურიძე, 1987 – ზ. ჭუმბურიძე, დედაენა ქართული. თბ., 1987.

ჭუმბურიძე, 2009 – მ. ჭუმბურიძე, ეგრისის სამეფოს თავდაცვის სისტემა (ახ. ნ. აღ. I-VIII სს.). ქუთ., 2009.

ხარაძე, ჯავახიშვილი, 2003 – კ. ხარაძე, შ. ჯავახიშვილი, ქართველი მოგზაურები, გეოგრაფები, ბუნების მკვლევარნი. ენციკლოპედიური ცნობარი. ავტორ-შემდგენლები: კობა ხარაძე, შოთა ჯავახიშვილი. თბ., 2003.

ხარაძე, I, 2007 – კ. ხარაძე, გადაადგილებული ტოპონიმები. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, I, თბ., 2007.

ხვისტანი, „ს. ძ.“, I, 1998 – რ. ხვისტანი, ენგურ-ლალიძის ორმდინარეთის შუა საუკუნეების ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის ისტორიიდან. „საისტორიო ძიებანი“, I, წელიწდეული. თბ., 1998.

ხორავა, 1996 – ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა XV-XVIII სს., თბილისი, 1996.

ხორავა, 2004 – ბ. ხორავა, აფხაზეთა მუჰაჯირობა. თბ., 2004.

ხორავა, 2007 – ბ. ხორავა, აფხაზეთი 1810-1880 წლებში. კრ. „ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი“. თბ., 2007.

ხორნაული, 2003 – გ. ხორნაული, ქართული ონომასტიკა, თბ., 2003.

ხუხუა, 2002 – ო. ხუხუა, ზოგიერთი კოლხური მანარმოებელი ფორმანტის მნიშვნელობისა და წარმომავლობისათვის (ხი//ხა, დიხა//დი, სქური//სკური...). მარტვილის ეროვნული მუზეუმის 48-ე სამეცნიერო სესიის მასალები. მარტვ., 2002.

ჯავახიშვილი, 1950 – ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები. თბ., 1950.

ჯავახიშვილი, I, 1979 – ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად. ტ. I, თბ., 1979.

ჯანაშია, 1952 – ს. ჯანაშია, ინგოროყვას გენეალოგიისათვის. შრომები, თბ., 1952.

ჯანაშია, III 1959 – ს. ჯანაშია, ჩერქეზული (ადიღეური) ელემენტები საქართველოს ტოპონიმში. შრომები, III, თბ., 1959.

ჯანაშია, VI, 1988 – ს. ჯანაშია, შავიზღვისპირეთის საისტორიო გეოგრაფია. შრომები, VI, თბ., 1988.

ჯაფარიძე, 1979 – ვ. ჯაფარიძე, ნებელდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის. საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები. თბილისი, 1979.

ჯაჯანიძე, I, 1977 – პ. ჯაჯანიძე, გურული დიალექტი, I. ტექსტები, ლექსიკონის მასალები. თბ., 1977.

ჯომიდავა, „ახ. კ.“, 1954 – ნ. ჯომიდავა, მნიშვნელოვანი ისტორიული ძეგლი. გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 16 ნოემბერი, 1954.

ჯორბენაძე, 1995 – ბ. ჯორბენაძე, ქართველურ ენათა დიალექტები. თბ., 1995.

ჰაქსტჰაუზენი, 2011 – აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი საქართველოს შესახებ. თბ., 2011.

Абаев, 1949 – Абаев Б., Осетинский язык и фольклор. т. М-Л., 1949.

Абхазские сказки, Сухуми, 1935.

Адзинба, 1958 – Адзинба И., Архитектурные памятники Абхазии. Сух., 1958.

Акаба, 1984 – Акаба Л., Исторические корни архаических ритуалов абхазов. Сухум, 1984.

Алексеева, 1971 – Алексеева Е., Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. Москва, 1971.

Анчабадзе, 1959 – Анчабадзе З., Из истории средневековой Абхазии. Сухум, 1959.

Анчабадзе, 1964 – Анчабадзе З., История и культура древней Абхазии. Москва. 1964.

Анчабадзе, 1976 – Анчабадзе З., Очерк этнической истории абхазского народа. Сухуми, 1976.

Бгажба, 1964 – Бгажба Х., Бзыбский диалект абхазского языка. Тб., 1964.

Бгажба, 1967 – Бгажба Х., Из истории письменности в Абхазии. Тбилиси, 1967.

Бгажба, 1974 – Бгажба О., Этюды и исследования. Сухум, 1974.

Бгажба, Гумба, Воронов, 1983 – Бгажба О. Х., Гунба М. М., Воронов Ю. Н. Археологические исследования в Себелде. Тб., 1983.

Бгажба, 1987 – Х. Бгажба, Некоторые вопросы абхазской торонимики. Труды, кн. I, Сухуми. 1987.

Бжания, 1973 – Бжания Ц., Из истории хозяйства и культуры абхазов (исследования и материалы). Сухум, 1973.

Гамахариа, Гогиа, 1997 – Гамахариа Дж., Гогиа Б., Абхазия – историческая област Грузии (историография документы и материалы, комментарии) с древнейших времен до 30-х годов XX века. Тб., 1997.

Гулиа, I, 1925 – Гулиа Д., История Абхазии, Т. I, Сухуми, 1925.

Дворецкий, 1958 – Дворецкий Х., Древнегреческо-русский словарь, т. I, М., 1958.

Джанашия, 1960 – Джанашия Н. С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960.

Воронов, 4, 1926 – Воронов И., Келасурская стена, Известия научного общества. Вып. 4, 1926.

Воронов, 1975 – Воронов Ю., Тайна Себелдъинской долины. Москва, 1975.

Воронов..., 1983 – Воронов Ю., Бгажба О., Логинов В., Исследования в селе Цебельда, ПАИ. Тбилиси, 1983.

Воронов, Бгажба, 1987 – Воронов Ю., Бгажба О., Крепост Цибилиум – один из узлов кавказского лимеса юстиниановской эпохи. ВВ, т. 48, 1987.

Инал-ипа, 1965 – Инал-ипа Ш., Абхазы. Сухуми, 1976.

Инал-ипа, 1976 – Инал-ипа Ш., Вопросы этно-культурной истории Абхазов. Сухуми, 1976.

Кация, 1963 – Кация А., Илори памятник XI века. Сух., 1963.

Кварчия, №11, 1973 – Кварчия В., Несколько слов об исторических памятниках Абхазии//Жур. «Алашара». 1973, №11.

Кварчия, 1985 – Кварчия В., Ойконими Абхазии в письменных источниках. Сухуми.

Кипшидзе, 1914 – Кипшидзе И., Грамматика мингрельского (иверского) языка. С.-Пб., 1914.

Кузнецов, №106 – Кузнецов В.А., Аланские племена Северного Кавказа, МИА. №106.

Март, 1910 – Март Н., Грамматика Чанского (Лазского) языка с хрестоматию и словарем. СПб, 1910.

Меликишвили, 1959 – Меликишвили Г., К истории древней Грузии. Тб., 1959.

Монпере, I, 1937 – Дюбуа де Монпере. Путешествие вокруг Кавказа, т. I, Сухуми, 1937.

Орбели, ЖМИП, №XXXIII, 1911 – Орбели И. А., Город близницов „Диоскуриас“ и племя возниц „Непіоху“. ЖМИП, №XXXIII, 1911.

Посольство дьяка Федота Ельчина и священника Павла Захарьева в Дадианскую землю (1639-1640 гг.: Сергей А. Белокуров, Материалы для русской истории. Москва, 1888.

Сборник сведения о Кавказе, т. V, Тифлис, 1879, №565б. 898.

Сводъ..., 1893 – Сводъ статистическихъ данныхъ о населении закавказского края, извлеченныхъ изъ посемейныхъ списковъ 1886 г. Тифлисъ. 1893.

Страницы..., 1971 – Страницы исторической этнографии абхазов. Сухуми, 1971.

Трапш, 1971 – Трапш М., Культура цебельдинских некрополей, Труды, т. III, Тбилиси, 1971.

Трапш, 1975 – Трапш М., Труды, т. 4. Сух., 1975.

Тхайцухов, 2006 – Тхайцухов М., Абазины. Страницы древней и средневековой истории. Черкесск-Карачаевск, 2006.

Шагиров, 1977 – Шагиров А., Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. Т. I, М., 1977.

Шакрыл, 1985 – Шакрыл К., К генезису наименования «Лыхны». Труды. Сухуми, 1985.

Чабукиани, 1995 – Чабукиани Р., Прелудия трагедии Абхазии. Кут., 1995.

Чурсин, 1957 – Чурсин Г., Ф., Материалы по этнографии абхазии. Сухуми, 1957.

Цулаиа, 1995 – Цулаиа Г., Абхазия и абхазы в контексте истории Грузии. Москва, 1995.

მუხტაფა ზადი, 1959 – Gezmi-Zade Mustafa res, Gezmi-zade Terihi< Hazizlayan bekir Kuntukoglu. Istanbul, 1959.

Кэарциа, 2002 – В., Е. Кэарциа, Агсны атопонимика, Акэа, 2002.

<https://ab.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0>

<https://ab.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%8B%D2%9B%D3%99>

<https://ab.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%8B%D1%85%D0%BD%D1%8B>

<https://ab.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D3%99%D1%8B%D0%BB%D0%B0>

<https://ab.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B3%D3%99%D1%8B-%D0%91%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0>

<https://ab.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B-%D1%85%D3%99%D1%8B%D1%87>

<http://www.wikiwand.com/ka/%E1%83%93%E1%83%94%E1%83%9B%E1%83%94%E1%83%A0%E1%83%A9%E1%83%94%E1%83%9C%E1%83%AA%E1%83%98>

<http://www.wikiwand.com/ka/%E1%83%9A%E1%83%98%E1%83%AB%E1%83%90%E1%83%95%E1%83%90>

<https://ipfs.io/ipfs/QmХоypizjW3WknFiJnKLwHCnL72vedxjQkDDP1mXWo6uco/wiki/Gagra.html>

[https://ruwikiorg.ru/wiki/%D0%A2%D0%BA%D1%83%D0%B0%D1%80%D1%87%D0%B0%D0%BB_\(%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE\)](https://ruwikiorg.ru/wiki/%D0%A2%D0%BA%D1%83%D0%B0%D1%80%D1%87%D0%B0%D0%BB_(%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE))

<https://wikivividly.com/wiki/Gagra>

იგორ კეკელიას ავტორობით აფხაზეთის ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმის საკითხებზე გამოქვეყნებულია შემდეგი ნაშრომები:

- **კვლავ თანჯ- ფუძიანი ტოპონიმების მნიშვნელობისათვის.** კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, ტ. XIII, თბ., 2009 (თანაავტ. ს. განერელია, ხ. ძარია).
- **„სააფაციოს“ ლოკალიზაციისათვის.** კრ. „ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი“. XV, თბ., 2013.
- **ისტორიული აფხაზეთის ჰიდრონიმია ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომში.** სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის „ონომასტიკური კრებული“, ახალციხე, 2013.
- **აფხაზეთის ზოგიერთი ტოპონიმის ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის.** სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის „ონომასტიკური კრებული“, ახალციხე, 2013.
- **აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმიდან (მოქვი, რაბინა).** საერთაშორისო-სამეცნიერო კონფერენცია „ქუთაისური საუბრები“. სამუშაო პროგრამა და მასალები. XIII, ქუთ., 2013.
- **აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმიდან (სიდა, სუბეში/სუბვი, წყაბა).** კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, XVII, თბ., 2013.
- **აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმიდან („ბედია“, „ილორი“, „ცხომი“/ „ცხომი“).** ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ენათმეცნიერების ინსტიტუტისა და გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის XXXIII რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები. თბ., 2013.
- **ოდიშისა და აფხაზეთის ეთნიკური გეოგრაფია ვახუშტი ბაგრატიონის ნააზრევში.** პროფესორ სერგი მაკალათიას დაბადებიდან 120 წლისთავისადმი მიძღვნილი V სამეცნიერო კონფერენცია. მარტვილის მუნიციპალიტეტის მოსწავლე ახალგაზრდობის სახლი. ქუთ., 2013.
- **ოდიშის ორი ტოპონიმის ლოკალიზაციისა და ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის.** აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის პერიოდული სამეცნიერო ჟურნალი. ტ. XIII. ქუთ., 2013 (თანაავტ. კ. ქებულაძე).
- **აფხაზეთის საისტორიო გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი ვახუშტი ბაგრატიონის ნააზრევში (აფხაზეთის ჯიქეთი).** ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის შრომები. კრ. XXIII, ქუთ., 2013.
- **„სააფაციოს“ ლოკალიზაციისათვის.** კრ. „ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი“. ტ. XV. თბ., 2013.

- **სამეგრელოსა (ოდიშის) და აფხაზეთის ისტორიული გეოგრაფია ვახუშტი ბაგრატიონის ნააზრევში და თანამედროვე ისტორიოგრაფია.** ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. ქუთ., 2014.
- **მოქვისა და კოდორის ხეობების საისტორიო გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი ვახუშტი ბაგრატიონის ნააზრევში.** გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, მეექვსე საერთაშორისო კონფერენცია „განათლების თანამედროვე გამოწვევები“, 15-16 ნოემბერი, 2013. თბ., 2014.
- **აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმიიდან.** სამეცნიერო ჟურნალი „ქართველოლოგია“, №4, თბ., 2014.
- **ოდიშის ისტორიული ტოპონიმიიდან.** მარტვილის მუნიციპალიტეტის მოსწავლე ახალგაზრდობის სახლი. კონსტანტინე კაპანელის (ჭანტურაიას) დაბადებიდან 125 წლისთავისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო კონფერენცია (მასალები). ქუთ., 2014.
- **ძიებანი სამურზაყანოს ტოპონიმიიდან.** კრ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, ტ. XVIII, ქუთ., 2014.
- **ედუარდ აიხვალდის სამოგზაურო ჩანაწერებში მოხსენიებული ერთი ჰიდრონიმის ლოკალიზაციისათვის (ხანიტა//ხაპეტისწყალი).** მარტვილის მუნიციპალიტეტის მოსწავლე ახალგაზრდობის სახლი. სერგი დანელიას ხსოვნისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო-სამეცნიერო კონფერენცია (სამუშაო პროგრამა და მასალები). ქუთ., 2014.
- **ტოპონიმ „ზუფუს“ ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის.** მარტვილის მუნიციპალიტეტის მოსწავლე ახალგაზრდობის სახლი. სერგი დანელიას ხსოვნისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო-სამეცნიერო კონფერენცია (სამუშაო პროგრამა და მასალები). ქუთ., 2014.
- **ტოპონიმ „ბებესირის“ განმარტებისათვის.** მარტვილის მუნიციპალიტეტის მოსწავლე ახალგაზრდობის სახლი. სერგი დანელიას ხსოვნისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო-სამეცნიერო კონფერენცია (სამუშაო პროგრამა და მასალები). ქუთ., 2014.
- **„წკელკარის“ ეტიმოლოგიისთვის.** კრ. „ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი“, XVI, თბ., 2014.
- **აფხაზეთის „ალანეთი“ ვახუშტი ბატონიშვილის ნაშრომისა და რუკების მიხედვით.** გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული, №7, თბ., 2014.
- **ძიებანი აფხაზეთის ტოპონიმიიდან (დალ, კოდორი).** ჟურნ. „ენათმეცნიერების საკითხები“. თბ., 2015.

- ვალერიან ზუბაიას ცხოვრება და ღვაწლი აფხაზეთის ონომასტიკის შესწავლაში. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, ტ. VII. თბ., 2015.
- აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმიდან (აითარნე, არუხა, რაბინა). კრ. „ფილოლოგიური პარალელები“, №7. თბ., 2015.
- სამურზაყანოს ისტორიული ტოპონიმიდან (გალი, გუდავა). ჟურნ. „ქართველოლოგია“. №2-3, თბ., 2015 (თანაავტ. ვ. კუდავა).
- კვლავ ტოპონიმ „ნებელდის“ ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის. ჟურნ. „ქართველოლოგია“, №4, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბ., 2015.
- აფხაზეთის ზოგიერთი ტოპონიმის ეტიმოლოგიისათვის. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტისა და ქართული ენის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტის სამეცნიერო კონფერენცია, მიძღვნილი პროფ. ზურაბ ჭუმბურიძის დაბადებიდან 90 წლის იუბილესადმი. პროგრამა და თეზისები. თბ., 2016.
- კვლავ ოიკონიმ „მუგუძირხვის“ ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის. ჟურნ. „ქართველოლოგია“, №5-6, თბ., 2016.
- აფხაზეთის ზოგიერთი ტოპონიმის ეტიმოლოგიისათვის. სამეცნიერო შრომების კრებული „ქართველური ენათმეცნიერება“, IV, ეძღვნება ზურაბ ჭუმბურიძეს. თბ., 2016-2017.
- აფხაზეთის რამდენიმე ტოპონიმის ახლებური გააზრებისათვის. ჟურნ. „გულანი“, 21, ახალციხე, 2017.
- „აფხა“ სიტყვის მნიშვნელობისათვის მეგრულში და კვლავ ეთნონიმ „აფხაზას“//„აფხაზის“ ეტიმოლოგიური ანალიზისათვის. ჟურნ. „ქართველოლოგია“, №4, თბ., 2017.
- ნოდარ შონიას წვლილისათვის აფხაზეთის ტოპონიმის კვლევაში. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, IX, თბ., 2018.
- აფხაზეთის ტოპონიმია ედუარდ აიხვალდის სამოგზაურო ჩანაწერებში. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, IX, თბ., 2018.
- სამეგრელო-სამურზაყანოს ტოპონიმია რუსულენოვან რუკებზე და ორთოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 2018.
- საინტერესო გამოკვლევა აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებებზე. ჟურნ. „ქართველოლოგია“, №2, 2019.
- აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის საკითხები პაატა ცხადაიას შრომებში, ქუთ., 2019.
- აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა სალექსიკონო მასალის გამოცემისათვის. თსუ არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტი-

ტუტი, შოთა მესხიას ზუგდიდის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. XXXIX რეს-
პუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები. თბ., 2019.

- **აფხაზეთის ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმის ზოგიერთი საკითხი
პავლე ინგოროყვას ნააზრევში.** გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტე-
ტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული, №20, თბ.,
2020.

დანართი 01

**ბრძანებულება აფხაზეთის ასსრ სოხუმის რაიონში ცხარა-შუბარის სასოფლო
საბჭოს გაუქმების შესახებ**

დამტკიცდეს აფხაზეთის ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის 1939 წ. 9 თებერვლის დადგენილება სოხუმის რაიონში ცხარა-შუბარის სასოფლო საბჭოს გაუქმებისა და მასში შემავალი სოფლების: კესტანელუკ, შუბარა, არკა მახალე, ხეტირა და ცხარასი ანდრეევსკოეს სასოფლო საბჭოზე, ხოლო სოფელ ჩალტ-ლუკის – ზემო-ემერის სასოფლო საბჭოზე მიკუთვნების შესახებ.

საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს
პრეზიდიუმის თავმჯდომარე **ფ. მახარაძე**
საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს
პრეზიდიუმის მდივნის მოვ. დრ. ამსრ. **ა. ჯორბენაძე**

თბილისი
1939 წ. 23 აგვისტოს.

დანართი 02

**ბრძანებულება აფხაზეთის ასსრ გუდაუთის რაიონის ლიძავის სასოფლო
საბჭოს გაგრის რაიონზე მიკუთვნების შესახებ**

დამტკიცდეს აფხაზეთის ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის დადგენილება გუდაუთის რაიონის ლიძავის სასოფლო საბჭოს გაგრის რაიონზე მიკუთვნების შესახებ.

საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს
პრეზიდიუმის თავმჯდომარის მოადგილე **მ. დელბა**
საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს
პრეზიდიუმის მდივნის მოვ. დრ. ამსრ. **ა. ჯორბენაძე**

თბილისი
1939 წ. 20 სექტემბერს.

ბრძანებულება აფხაზეთის ასსრ სოხუმის რაიონში ახალი სასოფლო საბჭოების შექმნის შესახებ

დამტკიცდეს აფხაზეთის ასსრ უმაღლესი პრეზიდიუმის დადგენილება სოხუმის რაიონში ზახაროვკის, სვობოდის, ბაბუშერის, წითელი ბესლეთის და მაჭარის სასოფლო საბჭოების შექმნის შესახებ შემდეგი შემადგენლობით:

ა) გამოეყოს წებელდის სასოფლო საბჭოს სოფლები ამტყელ, გეორგიევსკოე, ჩინი, კრასნიცკოე, დიდი კრაევიჩი, ჩილი, ზახაროვკა, პლანტა, ბუდუკი, ბალი, დანძუტი, ამზარა და შეიქმნას მათგან ზახაროვკის სასოფლო საბჭო ცენტრით სოფელ ზახაროვკაში;

ბ) გამოეყოს გუმისთის სასოფლო საბჭოს სოფლები სვობოდა, ზემო იაშტუხი, ქვემო იაშტუხი, წითელი იაშტუხი, ცუგუროვკა და შეიქმნას მათგან სვობოდის სასოფლო საბჭო ცენტრით სოფელ სვობოდაში;

გ) გამოეყოს დრანდის სასოფლო საბჭოს სოფლები ბაბუშერა, ვარჩე, კორასკი და შეიქმნას მათგან ბაბუშერის სასოფლო საბჭო ცენტრით სოფელ ბაბუშერში;

დ) გამოეყოს ეკატერინეს სასოფლო საბჭოს სოფლები ზემო-ლინდა, თავისუფალი გვარდა და მიეკუთვნოს ისინი ვოლოდარსკის სასოფლო საბჭოს, ვოლოდარსკის სასოფლო საბჭოს – სოფლები ქვედა-ბირცხა, ზედა-ბირცხა, წითელი ბესლეთი, ბესლეთი და კელასური, გულრიფშის სასოფლო საბჭოს – სოფელი მაჭარა და მიასნიკოვის სახელობის კოლმეურნეობის ტერიტორია, მერხეულის სასოფლო საბჭოს – სოფელი ქვემო-მერხეული და შეიქმნას შემდეგი სასოფლო საბჭოები:

ა) წითელი ბესლეთისა – სოფლების წითელი ბესლეთის, ქვემო ბირცხის, ზემო-ბირცხისა და ბესლეთის შემადგენლობით ცენტრით სოფელ წითელ ბესლეთში;

ბ) მაჭარისა სოფლების კელასურის, ქვემო-მერხეულის, მაჭარისა და მიასნიკოვის სახელობის კოლმეურნეობის ტერიტორიის შემადგენლობით ცენტრით სოფელ მაჭარაში.

საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს
პრეზიდიუმის თავმჯდომარის მოადგილე **მ. დელბა**
საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს
პრეზიდიუმის მდივნის მოვ. დრ. ამსრ. **ა. ჯორბენაძე**

თბილისი
1939 წ. 20 სექტემბერს.

**ბრძანებულება აფხაზეთის ასსრ ოჩამჩირის რაიონში ახალკინდლის სასოფლო
საბჭოს შექმნის შესახებ**

1. დამტკიცდეს აფხაზეთის ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის დადგენილება კინდლის სასოფლო საბჭოდან ბერიას სახელობის ახლად დასახლებული კოლმეურნეობის ცალკე დასახლებულ პუნქტად გამოყოფისა და ახალი სასოფლო საბჭოს შექმნის შესახებ.
2. ახლად შექმნილ სასოფლო საბჭოს ეწოდოს ახალი-კინდლი.
3. საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს
4. პრეზიდიუმის თავმჯდომარის მოადგილე **მ. დელბა**
5. საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს
6. პრეზიდიუმის მდივნის მოვ. დრ. ამსრ. **ა. ჯორბენაძე**

თბილისი

1939 წ. 20 სექტემბერს.

**საქართველოს სსრ აფხაზეთის ასსრ ზოგიერთი სოფლისა და სასოფლო საბჭოს
გადარქმევისა და სოფლების გაერთიანების შესახებ**

დამტკიცდეს აფხაზეთის ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წარდგინება და

ა) ეწოდოს აფხაზეთის სსრ შემდეგ სოფლებსა და სასოფლო საბჭოებს:

I. ოჩამჩირის რაიონში:

1. სომხური ათარას სასოფლო საბჭოს სოფელ ასარ-რიმვას – სოფელი მეორე ათარა, ხოლო სომხური ათარას სასოფლო საბჭოს – მეორე ათარას სასოფლო საბჭო, ცენტრით სოფელ მეორე ათარაში;
2. აფხაზური ათარას სასოფლო საბჭოს სოფელ ნაბჟოუეს – სოფელი ათარა, ხოლო აფხაზური ათარას სასოფლო საბჭოს – ათარას სასოფლო საბჭო;
3. მეორე ათარას სასოფლო საბჭოს სოფელ სომხურ ათარას – სოფელი ნაა;
4. მეორე ათარას სასოფლო საბჭოს სოფელ კირქლუქს – სოფელი ოთორონჯია.

II. გულრიფშის რაიონში:

- აზანთის სასოფლო საბჭოს სოფელ სულის — სოფელი კირნათი;
- აზანთის სასოფლო საბჭოს სოფელ ქვემო ფუნდუკლუკს — სოფელი ქვემო თხილოვანი;
- აზანთის სასოფლო საბჭოს სოფელ ზემო ფუნდუკლუკს — სოფელი ზემო თხილოვანი;
- კოდორის სასოფლო საბჭოს სოფელ ესტონკას — სოფელი ბაღნაშენი;
- ხევის სასოფლო საბჭოს სოფელ ასლანგიარს — სოფელი მთიანი;
- ხევის სასოფლო საბჭოს სოფელ კრასნიცკოეს — სოფელი ცაცხვნარი;
- ხევის სასოფლო საბჭოს სოფელ დიდ კრაევიჩს — სოფელი შუამთა;
- ხევის სასოფლო საბჭოს სოფელ დანძუთს — სოფელი კაკლიანი;
- ლათას სასოფლო საბჭოს სოფელ ჩემბერგს — სოფელი კადარი;
- ლათას სასოფლო საბჭოს სოფელ ხიზარუხას — სოფელი ნეძონა;
- ლათას სასოფლო საბჭოს სოფელ ზემო ბებუთოვკას — სოფელი ზენობანი;
- ლათას სასოფლო საბჭოს სოფელ ქვემო ბებუთოვკას — სოფელი ქვენობანი;
- განახლების სასოფლო საბჭოს სოფელ ნიკოლაევკას — სოფელი ქალა;
- განახლების სასოფლო საბჭოს სოფელ სომხურ ნაას — სოფელი ნაა;
- ოქტომბრის სასოფლო საბჭოს სოფელ ქართულ პოლტავას — სოფელი მარანი;
- ოქტომბრის სასოფლო საბჭოს სოფელ პოლტავო-კელასურს — სოფელი კელასური;
- წებელდის სასოფლო საბჭოს სოფელ ქვემო ლემსას — სოფელი ქვემო წყარო;
- წებელდის სასოფლო საბჭოს სოფელ ზამაისკოეს — სოფელი მაისი;
- წებელდის სასოფლო საბჭოს სოფელ პატარა კრაევიჩს — სოფელი ნიფლოვანი;
- წებელდის სასოფლო საბჭოს სოფელ ბოგაზს — სოფელი ველი;
- წებელდის სასოფლო საბჭოს სოფელ კავაქლუქს — სოფელი ოჭანდარე.

III. სოხუმის რაიონში:

- წითელ ბესლეთის სასოფლო საბჭოს — ბესლეთის სასოფლო საბჭო, ცენტრით სოფელ აბჟაყვაში;

- ახალშენის სასოფლო საბჭოს სოფელ დერეკეის — სოფელი მთისკალთა;
- ახალშენის სასოფლო საბჭოს სოფელ რეპერს — სოფელი სათავე;
- ახალშენის სასოფლო საბჭოს სოფელ კესტანელუქს — სოფელი ოჩუბურე;
- მთისუბნის სასოფლო საბჭოს სოფელ ჩევიზლუქს — სოფელი ტბეთი;
- მთისუბნის სასოფლო საბჭოს სოფელ აბაზადალს — სოფელი ქვალონი;
- მთისუბნის სასოფლო საბჭოს სოფელ სემენდლის — სოფელი წყურგილი;
- კელასურის სასოფლო საბჭოს სოფელ მარინსკოეს — სოფელი ლეკუხო-ნა;
- შრომის სასოფლო საბჭოს სოფელ ხაბიუკს — სოფელი ზეგანი;
- შრომის სასოფლო საბჭოს სოფელ პიპერანტოს — სოფელი ჩეგოლა;
- თავისუფლების სასოფლო საბჭოს სოფელ ცუგუროვკას — სოფელი გორანა;
- შრომის სასოფლო საბჭოს სოფელ ასტეროვკას — სოფელი ამზარა.

IV. გუდაუთის რაიონში:

- კავაქლუქის სასოფლო საბჭოს სოფელ კავაქლუქს — სოფელი აგარაკი; ხოლო კავაქლუქის სასოფლო საბჭოს — აგარაკის სასოფლო საბჭო, ცენტრით სოფელ აგარაკში;
- სოხუმის ანუხვას სასოფლო საბჭოს — მეორე ანუხვას სასოფლო საბჭო, ცენტრით სოფელ მეორე ანუხვაში;
- დაბა ფსირცხას — დაბა ახალი ათონი, ხოლო ფსირცხის სადაბო საბჭოს — ახალი ათონის სადაბო საბჭო;
- აბლარხუქის სასოფლო საბჭოს სოფელ ლადარიია-რჰაბლას — სოფელი აბლარხუქი;
- მეორე ანუხვას სასოფლო საბჭოს სოფელ ჩობანლუქს — სოფელი საჯოგე;
- მეორე ანუხვას სასოფლო საბჭოს სოფელ მესამე ქარხანას — სოფელი გოგირდწყალი;
- მეორე ანუხვას სასოფლო საბჭოს სოფელ კალმუთს — სოფელი ბამბუკოვანი.

V. გაგრის რაიონში:

- კალდახერის სასოფლო საბჭოს სოფელ აბგაბორთას — სოფელი ბზიფი, ხოლო კალდახერის სასოფლო საბჭოს — ბზიფის სასოფლო საბჭო, ცენტრით სოფელ ბზიფში;

- მიხეღრიფშის სასოფლო საბჭოს სოფელ ყაზარმას — სოფელი სალხინო, ხოლო მიხეღრიფშის სასოფლო საბჭოს — სალხინოს სასოფლო საბჭო;
- მეჰადირის სასოფლო საბჭოს სოფელ მეჰადირს — სოფელი ნაკადული, ხოლო მეჰადირის სასოფლო საბჭოს — ნაკადულის სასოფლო საბჭო, ცენტრით სოფელ ნაკადულში;
- სალხინოს სასოფლო საბჭოს სოფელ ტროიცკოეს — სოფელი ჩანჩქერი;
- სალხინოს სასოფლო საბჭოს სოფელ შურიწოკას — სოფელი ცოდნისკარი;
- სალხინოს სასოფლო საბჭოს სოფელ დემერჩენცს — სოფელი ფსოუსხევი;
- ნაკადულის სასოფლო საბჭოს სოფელ როგოჟინოს — სოფელი ვაშლოვანი;
- ნაკადულის სასოფლო საბჭოს სოფელ ევდოკიმოვას — სოფელი ზეგანი;
- ნაკადულის სასოფლო საბჭოს სოფელ ვოსემსოტსკოეს — სოფელი მუხნარი;
- ნაკადულის სასოფლო საბჭოს სოფელ ოთლუქს — სოფელი კლდიანი;
- განთიადის სასოფლო საბჭოს სოფელ ბარონოვოს — სოფელი წალკოტი;
- განთიადის სასოფლო საბჭოს სოფელ ერმოლოვკას — სოფელი ხეივანი;
- ბალნარის სასოფლო საბჭოს სოფელ ზემო კოვალევსკოეს — სოფელი ველი;
- ბალნარის სასოფლო საბჭოს სოფელ მანაქლუქს — სოფელი კლდეკარი;
- ხაშუფსის სასოფლო საბჭოს სოფელ კოვალევსკოეს — სოფელი ვაკე;
- კოლხიდის სასოფლო საბჭოს სოფელ ოტრადნოეს — სოფელი სიხარული;
- კოლხიდის სასოფლო საბჭოს სოფელ სომხურ-ხეობას — სოფელი ზემო-ხევი;
- ახალგაგრის სასოფლო საბჭოს სოფელ ხუტორს — სოფელი დაბა;
- ბზიფის სასოფლო საბჭოს სოფელ სომხურ-ხეობას — სოფელი იფნარი;

ბ) გაერთიანდეს, როგორც უკვე გაერთიანებული, შემდეგი სოფლები:

I. გალის რაიონში:

- ცხირის სასოფლო საბჭოს სოფლები მეორე ქვემო-ცხირი და პირველი ქვემო-ცხირი და ენოდოს სოფელი ცხირი.

II. გულრიფშის რაიონში:

- 1. აზანთის სასოფლო საბჭოს სოფლები იაიკინლუქი და ივთერლუქი და ენოდოს სოფელი გორიანი;
- გულრიფშის სასოფლო საბჭოს სოფლები ივანოვო-ალექსეევკა, ორდუ, კუჩუკსტამბული და ნახალოვკა და ენოდოს ფარნაუთი;
- ხევის სასოფლო საბჭოს სოფლები ჩინ, ჩალ და ბალი და ენოდოს სოფელი ჯამპალი;
- განახლების სასოფლო საბჭოს სოფლები ვიდებარი, ალანოვკა და ტეხი და ენოდოს სოფელი ტეხი;
- ნებელდის სასოფლო საბჭოს სოფლები ბაზარ-ხაჩტური, მეგრელოვკა და ენოდოს სოფელი ნებელდა;
- ნებელდის სასოფლო საბჭოს სოფლები ზემო ლემსა და შუა ლემსა და ენოდოს სოფელი ზემო ნყარო;
- ნებელდის სასოფლო საბჭოს სოფლები კომინტერნოვსკოე და ქესიანოვკა და ენოდოს სოფელი მზისეული.

III. სოხუმის რაიონში:

- ახალშენის სასოფლო საბჭოს სოფლები არქა-მახალე, ცხარა, შუბარა და ხეტირა და ენოდოს სოფელი იმერწყალი.

IV. გუდაუთის რაიონში:

- დურიფშის სასოფლო საბჭოს სოფლები ქვემო აბგარა და ზემო აბგარა და ენოდოს სოფელი აბგარა;
- დურიფშის სასოფლო საბჭოს სოფლები ქვემო ტვანაა-რხუ და ზემო ტვანაა-რხუ და ენოდოს სოფელი ტვანა;
- მწარის სასოფლო საბჭოს სოფლები ართინუსთა, კოჩკანიანოვკა, პაპას-ცესკიული და ხაჩტური და ენოდოს სოფელი შუამთა;
- მწარის სასოფლო საბჭოს სოფლები სანაპცაცკიული და ატნაპცაცკიული და ენოდოს სოფელი ქვემო-მწარა;
- ფსირცხის სასოფლო საბჭოს სოფლები ცენტრალნოე, კოსმომოლსკოე და კრასნოე და ენოდოს სოფელი ფსირცხა;

- ფსირცხის სასოფლო საბჭოს სოფლები მინგრელსკოე და გრეჩესკოე და ენოდოს სოფელი ციტრუსოვანი;
- ფსირცხის სასოფლო საბჭოს სოფლები ოქტიაბრსკოე და სოვეტსკოე და ენოდოს სოფელი ოქტომბერი.

V. გაგრის რაიონში:

- სალხინოს სასოფლო საბჭოს სოფლები დერეკეი და ლაშინთაქი და ენოდოს სოფელი ნაბლიანი.

საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს
პრეზიდიუმის თავმჯდომარის მოადგილე **დ. დავითაძე**

საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს
პრეზიდიუმის მდივანი **ვ. ეგნატაშვილი**
1948 წ. 3 სექტემბერი. ქ. თბილისი.

აფხაზეთის დასახლებული პუნქტების სახელწოდებანი
გაგრის მუნიციპალიტეტი

ალახადი
ალპიისკოე
არასადიხი
აყვარა
აჩმარდა
აციჯჷქვა
ბალნარი
ბზიფთა
ბზიფი
გაგრაფსტა
გრებეშოკი
გრუზინსკოე-უშჩელიე
დემერჩენცი
ვაკე
ვაშლოვანი
ველი
ზეგანი
ზემოხევი
იმერხევი
იფნარი
კლდეკარი
კლდიანი
კულტუბანი
ლიძავა
მენდელეევო
მეხადირი
მიქელრიფში
მუხნარი
ორესოვო
ოტრადნოე
რაფინა
სალმე

სალხინო
სულეევო
შაფრანოვო
ჩანჩქერი
ჩიგრიფში
ცოდნისკარი
ძიხჩა
ნაბლიანი
ნალკოტი
ხაშუფსე
ხეივანი
ხოლოდნაია-რეჩკა

გალის მუნიციპალიტეტი

აგვავერა
აკვარიქვა
ანარია
აჩიგვარა
ბეღია
ბოგვეთი
ბულიშხინჯი
გაგიდა
განახლება
გუდავა
დიხაგუძბა
დიხაზურგა
ენერი
ვეშკუდელი
ზარწუფა
ზემო ბარღები
ზემო გალი
ზემო ლუმურიში

ზემო ცხირი
ზენი (დიხაზურგის თემი)
ზენი (ნაბაკევის თემი)
ზენი (ჭუბურხინჯის თემი)
თაგილონი
თხინაშკარი
კობორა
ლეკუმხარა
ლეკუხონა
ლეჭარაიე
მახუნჯია
მეორე აკვალა
მეორე გუდავა
მეორე ოტობაია
მეორე შეშელეთი
მზიური
მუხური
ნაბაკევი
ნაკარლალი
ნაჭკადუ
ნახინგუ
ნაჯიხური
ოკვინორე
ოკვინორე (განახლების თემი)
ოკვინორე (ოტობაიის თემი)
ოქუმი
ოცარცე
ოხურეი (აჩიგვარის თემი)
ოხურეი (გუდავის თემი)
პატრახუნა
პირველი აკვალა
პირველი გუდავა
პირველი ოტობაია
პირველი შეშელეთი
ჟირლალიშქა
რამი

რეფო-ენერი
რეჩხი
საბერიო
საბუთბაიო
საბულისკირიო (მუხურის თემი)
საბულისკირიო (ოქუმის თემი)
საბჭოთა ჩაი
სალხინო
სამარქვალა
სამელაიო
სამქვარი
საშამუგო
სახახუბიო
სიდა
ტოგონი
ფართონოხორი
ფართოლალი (პირველი გალის თემი)
ფართოლალი (ლუმურიშის თემი)
ფიჩორი
ფიცარლალი
ფუნყური (აჩიგვარის თემი)
ფუნყური (ნარჩის თემი)
ფშაური (ბედიის თემი)
ფშაური (ნარჩის თემი)
ქვემო ბარღები
ქვემო ლუმურიში
ქვიშონა
ღვაშიგვერდი
შაშკვარა
შქაშისუკი
ჩხორთოლი
ცხირი
ნარჩე
ჭუბურხინჯი
ჭყონხუმლა
ხოლე

ხუმენი-ნათოფური
ხუმეშქური

გუდაუთის მუნიციპალიტეტი

ააცი
აბაახუდა
აბახუამნა
აბგავერა
აბგარა
აბლარხუქი
აგარაკი
ადეიგვარა
ათარჰაბლა
ათიძთა
აკალამრა
აკვასქემნა
ალაჰაშხუ
ალგითი
ალრა
ალძიხი
ამბარა
ამფარაარხუ
ანუხვა
ანჰაშთუქი
აოსირხვა
არაშახუ
არსაული
არუთა (დურიფშის თემი)
არუთა (ყულანურხვის თემი)
არხა
აუალიცა
აუძხა
აფმანხვარა
აფცხვა
აქვარა
აქვარხუ

აქვი
აჩირხა
აჩკანა
აძლაგარა
აძლაგარხუქი
აძუსთა
აძლაფშა
აჭანდარა
აჭანვა
ახალსოფელი
ახვაჯა
ახუნა
აჯახუ
აჯიმილრა
აჯმატვარა
აჯხახარა
ბაალარხვა
ბაზიქითა
ბამბორა
ბარმიში
ბალიქითა
ბაჩა
ბგარდვანი
ბინთხა
ბლაბურხვა
გარფი
გუგუნირხვა
დურიფში
ვესიოლოვკა
ზემო მნარა
ზვანდრიფში
თამკვარჩიგვავერა
თასრაყვა (აბლარხუქის თემი)
თასრაყვა (ყულანურხვის თემი)
კალდახვარა
კვანაფა (ხოფის თემი)

კვანაფა (ჯირხვის თემი)

კუტიძრა
ლაშფსარდი
მაზიხვა
მამიჯირხვა
მზახვა
მუგუძირხვა
ოთხარა
ონდანიხვა
ოსიარხუ
ოქტომბერი
პაპწვა
პრიმორსკოე
ჟაბნა
რიაფში
სინირხვა
სომხური ანუხვა
სომხური ხეობა
ტვანარხუ
ფსირცხა
ქვაბრუთა
ქვემო მწარა
ყულანურხვა
შკვანა
შლარა
ჩერქეზიხუ
ციტრუსოვანი
ცოუხვა
ცუძახა
ძიბზირი
ძირფხარა
წანიგვართა
წვინდირთა
წვიშაარხუ
ჭირუთა
ხაბიუ

ხეცკვარა
ხოფი
ჯგიდირხვა
ჯირხვა
ჰაფშირა

გულრიფშის მუნიციპალიტეტი

აბლუხვარა
აგიში
აგუძერა
აზანთა
ათარბეკოვკა
ალექსანდროვკა
ამზარა
ამტყელი
არასარა
არლუნია
აჭანდარა
ბაბუშარა
ბალმარანი
ბუდუკი
ბუძგური
განახლება
გეორგიევსკოე
გერგემიში
გვანდრა
დრანდა
ესტონკა
ვარჩა
ველი
ვლადიმროვკა
ზეგანი
ზემო აჟარა
ზემო აფიანჩა
ზემო გულრიფში
ზემო ლათა

ზემო მაჭარა
ზემო ფშაფი
ზემო წყარო
ზენობანი
ზიმა
თხუბუნი
კადარი
კელასური (მაჭარის თემი)
კელასური (ნებელდის თემი)
კირნათი
ლათა
მარანი
მარდახუჭი
მარცხენა გენწვიში
მარცხენა პტიში
მარჯვენა გენწვიში
მარჯვენა პტიში
მაჭარა
მეორე ბაგაჟიაშთა
მერხეული
მეტელეკა
მზისეული
მიასნიკოვკა
მრამბა (აჟარის თემი)
მრამბა (ნებელდის თემი)
ნაა
ნაჰარი
ომარიშარა
ოქტომბერი
ოჯიბინა
პანტა
პირველი ბაგაჟიაშთა
პოლტავა-ალექსანდროვსკოე
საკენი
ტეხი
ფარნაუთი

ფშაფი
ქვაბჩარა
ქვემო აჟარა
ქვემო აფიანჩა
ქვემო მერხეული
ქვემო ფშაფი
ქვემო წყარო
ქვენობანი
ღურზული
ყადა
ყორასი
შაბათკვარა
შაუმიანოვკა
შმათი
შუამთა
ჩერნიგოვკა (განახლების თემი)
ჩერნიგოვკა (მერხეულის თემი)
ჩხალთა
ნებელდა
ნიფლოვანი
ჭალა
ხეცკვარა
ხიზარუხა
ხუმუშქური (განახლების თემი)
ხუმუშქური (ვლადიმროვკის თემი)
ხუტია
ჯამპალი

ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტი

აბააჟვახუ (თხინის თემი)
აბააჟვახუ (ღვადის თემი)
აბააქითი
აბჟააფთრა
აგვავერა
აგუბედია
ათარა

ათარბა-იხუსთა	გუფი
აიმარა	დაჩა
აკვასკია	დეპეგინძე
ალაფანკვარა	დოდლანი
ანდროუ	დოპოუქითი
ანუარხუ	დლამში
არადუ	ზეგანი
არაკიჩი	ზენი
არაჟპარა	თოუმიში
არასაძიხი	თხინა
ატიშადუ	ილორგანი
აქიდრა	ილორი
აყვარაში (ოხურეის თემი)	კაციჰაბლა
აყვარაში (ფოქვეშის თემი)	კინდლი
აყვარჩაფანი	კოჩარა
აძიბჟარა	კუდრახუქი
აძუბჟა	კუტოლი
აძიდა (აგუბედის თემი)	ლაბრა (კოჩარის თემი)
აძიდა (ტყვარჩელის თემი)	ლაბრა (ლაბრის თემი)
ახალდაბა	ლეფონა
ახალი აკვასკია	მეორე არასაძიხი
ახალი კინდლი	მეორე კოპიტი
ახეცარა	მეორე ოხურეი
ახივაა (აძუბჟის თემი)	მეორე ჯირღული
ახივაა (თხინის თემი)	მერკულა
ახივაა (კინდლის თემი)	მიშველი
ახივაა (კუტოლის თემი)	მოქვი
აჯამფაზრა	მრამბა
აჯაჟვი	ნაა
აჯრა	ნაგვალოუ
ბალანი	ნაოჩი
ბალდანი	ნარჯხეუ
ბესლახუბა	ნალბოუ
ბზანა	ნახურზოუ
გურჩხი	ოტაფი
გუფაგუ	ოტორონჯია

ობოჯა
ობურეი
პატრახუნა
პირველი კოპიტი
პირველი ოხურეი
რეკა
საჩაჩხალია
საჩინო
სომხური ათარა
სუკი
ტამიში
ურთა
ფადგუ
ფოქვეში
ფსკალი
ქერქენი
ქვალონი
ღვადა
ღვადაახუნა
ჩანვექითი
ცაგერა
ცხენისწყალი
ნკრიში
ნყურგილი
ჭლოუ (კოჩარის თემი)
ჭლოუ (ჭლოუს თემი)
ჯალაფსუა
ჯალი
ჯგერდა
ჯგერდა-ახუნა
ჯგერიანი
ჯირღული
ჯობრია
ჯუყმური

სოხუმის მუნიციპალიტეტი

აბჟაყვა
აკაფა
ალექსეევკა
ამბარიხუნა
ამზარა
აფიანდა
აღდარა
აღურაფსთა
აჩადარა
აძიბჟარა
აძიგეჟი
ახალსოფელი
ახალშენი
ბესლეთი
ბითაგა
ბირჯა
გვანდრა
გვარდა
გორანა
გუმა
გუმისთა
ვოლოდარსკოე
ზეგანი
ზემო ბირცხა
ზემო ეშერა
ზემო იაშთხვა
თავისუფლება
კამანი
კელასური (ახალსოფლის თემი)
კელასური (კელასურის თემი)
კუტიშხა
ლეკუხონა
ლეჩქოფი
ლინდა
ლინდავა

მთისკალთა
მთისუბანი
ნახშირა
ოდიში
ოჭუბურე
პავლოვსკოე
პეტროვსკოე
რეშევიე
რილზა
სათავე
სანჯარო
სერებრიანოე
სტარუშკინო
ტბეთი
უაზაბაა
ფსხუ
ქვალონი

ქვემო ბირცხა
ქვემო იაშთხვა
ქვემო ლინდა
შიცკვარა
შრომა
შუბარა
ცუმური
ძიგუთა
წყურგილი

ТОПОНИМИЯ АБХАЗИИ

Р Е З Ю М Е

Научно-исследовательской сферой Игорья Кекелиа являются, в основном, вопросы исторической географии и топонимии. Можно сказать, что в этом направлении его заслуга бесспорна и значительна. Исследователь интенсивно работает над целыми рядами проблемных вопросов истории и топонимии Абхазии. И. Кекелиа опубликовал свыше 20-ти статей, записал несколько тысяч микро-топонимов северо-западной части Абхазии, уже готов к изданию его труд «Топонимия Абхазии в картографических материалах». Ныне читатель ознакомится с монографией о топонимии Абхазии, при этом это делается в сопоставлении топонимических данных одного конкретного историко-этнографического региона с определёнными справками и на основании критического анализа специальной литературы, существующей вокруг исследовательской темы.

Историк постарался высказать и доказать свои воззрения, значительно разпичные от взглядов, укоренённых в научной литературе. При этом, он исправил и уточнил определённые неточности, допущенные при локализации некоторых географических объектов. Исследователь доказывает, аргументированно и твёрдо сопротивляется со случаями фальсификации исторических фактов в научной литературе со времён царской России. Он же критически анализирует «исследования», содержащие ложные установки русских и абхазских учёных; в них сепаратистские авторы стараются радикально по-другому рассмотреть и показать в кривом зеркале вопросы истории Абхазии.

В восстановлении картины исторического прошлого Грузии большое значение даёт топонимии-географическим названиям, поскольку в нём в определённом мере отображаются связанные с определённой территорией целые ряды вопросов физической, экономической, политической, этнической и социальной (населения) географии.

С учётом тех обстоятельств, что в последнее время исследование региональных и межрегиональных отношении является одной из первейших задач на современном этапе развития грузинской исторической науки, следовательно, значительно вырос интерес исследователей к истории отдельных административно-территориальных единиц, существовавших на территории страны. Автор предстоящей работы поставил перед собой цель – создать отдельное исследование о вопросах топонимии Абхазии – одного конкретного историко-этнографи-

ческого региона. Интерес к историографическим разборам, этимолого-этиологическим географическим названиям политических единиц в виде предстоящей работы визван ещё и тем, что междисциплинарные исследования, коррелятивное рассмотрение данных различной сферы способствуют ещё более уточнению и решению проблемных вопросов.

Тут же заметим, что книга И. Кекелиа не представляет собой первое старание монографического изучения вопросов топонимии. Похожую работу провели задолго до этого грузинские учёные, которые рассмотрели очень многие узловые вопросы топонимии Абхазии с надобной научной добросовестностью и компетентностью.

Наблюдается энергичное старание искания абхазоязычных субстративных топонимов на опоре письменных источников на юге исторического Цхуми (Сухуми) на территории до Ингури. Можно сказать, что любое старание объяснения и решения этого вопроса научным путём является бесперспективным. В своё время и абхазский историк Хухути Бгажба не смог не признать исторической правды; названия рек и населённых пунктов средиречия Кодори-Галидзга (будущее Абжуа) и Галидзга-Ингури (будущее Самурзакано) Х. Бгажба считал принадлежностью Занского наречия. Эти названия: Цхеницкари, Цкургили, Папанцкури, Чхороцку, Бедиа, Сатамашиа, Очамчире, Галидзга.

Известный историк Ш. Инал-ифа на основании тенденциозного анализа географических названий Абхазии, утверждал, что от бассейна Мзимты почти до ингури жили абхазские племена. А на окраине юго-восточной Абхазии наблюдается некоторое ослабление ясности и тесности абхазоязычных топонимов и обилие грузинских географических названий. Историк Ш. Инал-ифа объясняет это явление тоже по-своему и связывает это с периодом существования объединённого абхазо-грузинского феодально-монархического государства, точнее со средними веками; также объясняет это массивным бегством мегрельских крестьян от безземелья и их переселением в южную Абхазию. По его мнению, как раз по этой причине должен был появиться на черноморском побережье грузинский элемент. Ш. Инал-ифа уверяет нас: „Следовательно, и население юго-восточной части страны, которому безусловно принадлежит горная топонимия прилегающих районов, также могло быть только абхазоязычным“. Значит, абхазский учёный старается, чтобы показать местное грузинское население пришедшим на эту территорию позднее абхазов, будто абхазцы являются аборигенным населением. Он всё перевернул вверх дном и желание представил реальным.

Известный топонимист П. Цхадаиа, касаясь некоторых вопросов топонимии Самурзакано и современной этнической границы Абхазов и Грузино-Мегрелов, делает вывод: перестановка политико-территориальной границы от реки Кодори до Ингури является результатом завоевательных войн, осуществлённых в конце XVII века. Несмотря на большие старания для полного освоения завоёванных территорий, совершенное превращение в Абхазов, коснулась лишь только Абжуа, а аборигенное население Самурзакано сохранило свой язык и нравы. В продолжении XIX века и по сей день между Абхазов (по национальности) и Грузин (мегрелов-с этнографическо-лингвистической точки зрения) этнико – языковая граница проходит на левой стороне реки Галидзга до реки Охурей, исключая деревни побережья. А о современной топонимической ситуации автор замечает: Только мегрельские названия рек Самурзакано и главных их притоков, также часть гидронимов указывает на их древность. А абхазские названия маленьких притоков этих же рек в горах Самурзакано и на вышеупомянутой этнической границе свидетельствует о том, что эти абхазские названия возникли чуть попозже. И, в общем, на этой этнической границе одна часть ойкономов и микропонимов – абхазская, а другая часть – мегрельская. Абхазская микропонимия преобладает ещё и в горах. И это понятно, так как абхазы занимались, в основном, скотоводством, но на юге реки Охурей, на территории Гали, резко меняется картина: абхазские названия ойкономов составляет лишь только 5%, а названия деревень и микропонимов в горно-холмистых зонах – 15-20%. В этих деревнях располагались островоподобные абхазские населения. А к югу от Охурей, на равнинах уменьшается количество абхазоязычных сёл и на левой стороне реки Ингури их даже не встречать. Микропонимы и абхазоязычные суперстратные топонимы возникли на протяжении последних 2-х веков и этот факт не может служить достоверным доказательством того, что якобы здесь абхазы жили с испокон веков.

В результате этих процессов создалась своеобразная языково-диалектная, переходная зона – в деревнях левого берега реки Галидзга до самой реки Охурей (исключением считаются деревни, входящие в Илорскую общину, где доминирует мегрельский язык. В этих местах смешанный абхазо-мегрельское наречие с преимуществом абхазского языка. А в районе Гали (за исключением села Чхортולי) Лишь несколько десятков топонимных суперстратов и несколько десятков слов усвоенные мегрельским наречием, доказывают, что здесь прежде побывали абхазцы (П. Цхадаиа).

Таким образом, анализ топонимических данных-это бесценное свидетельство с трудом и боем пройденного народом пути. Этот анализ отнимает основу

«воззрениям и выводам» абхазского исследователя Ш. Инал-ифы, действующего предвзято по тенденциозной схеме и старающегося на основе топонимических данных «доказать», что исконным населением Самурзакано являются абхазцы, а переселение мегрельских предков на эту территорию приписывал средним векам, после периода возникновения объединённого Грузинского государства (П. Цхадаиа, В. Джоджуа).

Очень интересно обстоятельство, что не только средиречие Кодори-Ингури, но и нынешняя абхазская территория и её северо-западное продолжение вдоль чёрного моря, до села Новомихайловское (бывший исторический город Никопсия), находящегося на территории Российской Федерации, был населён грузинскими племенами, известными общим именем колхов. В письменных документах они известны как грузинские эгры, лазы, саны, макроны, сваны, кораксы и гениохи.

Надо сказать, что изучение исторического прошлого Абхазии и объективная оценка с современной точки зрения кажется тем более необходимым, если учесть то обстоятельство, что этот край стоит перед опасностью отрыва от традиционного языко-культурного пространства. Российская федерация пренебрегает исторической справедливости, жёстким нарушением международного права, целеустремлённо подвергает опасности государственное единство Грузии и старается создать глубокий разрыв в многовековом грузино-абхазском сожительстве

Империальная политика России ещё в XIX-XX веках планомерно осуществила замысел в результате чего часть абхазского населения стала отчуждённой, грузинский язык стал для них чужим, постепенно укоренился русский (язык завоевателя.) Этот процесс отчуждения продолжается и по сей день. И если не сможем замедлить этот опасный процесс, то мы окажемся перед той страшной реальностью, что будущие поколения, которые будут жить в Абхазии в русской культурной среде и будут воспитываться на русском языке ещё больше отдалятся от грузинского традиционного исторического сознания.

Из-за территориальной изоляции и дефицита образования на родном языке, индивид окончательно отдаляется и отрывается от родного языкового и культурного пространства. Для национального самоопределения необходимо жить в пространстве, созданном своими предками, существенное значение даётся воспитанию и образованию на родном языке, имеющем религиозные, научные, литературные и государственные традиции. При этом, особенно размножаются нелогичные суждения, ложные установки и «исследования» абхазских, русских,

и некоторых иностранных исследователей, которые стараются в кривом зеркале показать вопросы грузинского языка и этноистории.

В такой ситуации, конечно, кажется особенно необходимым подать грузинскому и негрузинскому обществу такую продукцию, в которой научно и правдиво будут анализированы разные аспекты настоящего и будущего.

АҒҢСНЫ АҒОУРЫХТӘ АҒЦААМҒАҚӘА

АРЕЗИУМЕ

Игор Кекелиа иҒарадырратә аҒцаара асфера иаҒарак аҒоурыхтә географиен атопоним аззцаарақәеи ирыдхәалоуп. Иухәар алшоит, ари ахырхартаҒхь иара илшара даара акры аҒданакуеит, насгьы аҒаҒыр аҒәҒатәуп. АҒцаааы аинтенсивла аус адиулоит аҒҢснытәи атопоними аҒоурыхи иадхәалоу имаҒымкәа апроблематикатә аззцарақәа. Ари атематика ала иҒыжьны имоуп 20 еиҒаны астатиа. Уи иҒеишит АҒҢсны аҒада-амраҒашәаратәи ахәҒа аҒынтәи зқьы раҒара амикротопонимқәа. АҒыжьраз имазеины имоуп аусумҒа “АҒҢснытәи атопонимиа акартографикатә амаҒаахәқәа рҒы.” АҒхьаа уажәы ардырра иоуеит амонография АҒҢснытәи атопонимиазы. Акы аконкретла аҒоурыхтә-аетнографиятә арегион азбахә атопонимтә дыррақәа аилыркаақәак реинрааларала, иара убас иҒцаатәу атема акәша-мыкәша иҒоу ичыдоу алитература акритикатә анализ ашьаҒала, аҒоурыхдырҒы иеазикит анаукатә литература аҒны ишьақәгылоу аҒәаанагарақәа рҒынтә акырза дааа хәаҒшрақәак ахыиҒәаарц, насгьы ишьақәирҒәҒарц; иара убас, ириашарц агеографиятә аобиектқәак рлокализация аан иҒаҒоу аҒхақәа.

АҒцаамҒа аҒны хазы хны иҒәыргоуп автор ила 1998-2008 шықәсқәа раан АҒҢснынтәи иҒаз ахҒәақәа рхаҒала ианҒоу зқьы инеиреиҒаны амикротопонимқәа, убарт рҒынтәи рыхәҒа еиҒарак уажәраанза еилкаамызт анаукатә алитература аҒны. АусумҒа аҒы иарбоуп анхарҒаҒыҒқәа рыхьзқәа, адәы-цәаҒарҒақәа,

абна-чықьқәа, азыиасқәа, аҒаа-акәарақәа, амҒақәа, ақьамҒақәагыы убас егыртҒы.

Ажәартә усумҒақәа ранҒараан иазҒәаҒоуп атопонимқәа аҒышьаҒҒара аҒны, авариантқәеи аилырҒақәаеи рҒы иарбоуп аиуеиҒшымрақәа зегьы, иарбанқәоу аинформанҒцәа автор изнарҒоз; абас еиҒш, уаҒа ари алшара ахьамаз, иҒәыргоуп атопонимқәа аҒсуа атранскрипциа. Агеографиятә ахьзқәа реиҒарак иарбоуп алокализацияда. Убарт рҒынтәи Ғытк ирымоуп аилыркааҒа (уаҒа уи алшара ахьамаз).

ҚыртҒыла аҒоурыхтә ииасхьоу асахьа арҒыцра аҒны аҒакы дуу анашьоуп атопонимиа – агеографиятә ахьзқәа, избанзар уи аҒны иалкааны иаанарҒшуеит иарбоу аҒакырадҒыл иадхәалоу афизикатә, аполитикатә, аетникатә, аекономикатә, асоциалтә (ауааҒсыра), агеографиятә аззцара раҒәа.

Уи аҕагылазаашыа иазгэаҕаны, аҕыхэтэантэи аамтаз арегионтэ, арегионб-
жыара аизыҕазаашыа аҕаара ақырҕа аҕоурыхтэ наука аҕеиара иахыатэи аета-
паҕе зегь реиҕа иадоу аүснагзатэуп, иара үбас, атэыла аҕакырадгыл аҕны иҕоу
хазы административтэ-аҕакырадгылтэ рхыпүхьазарақәак аҕоурых азы аҕааацәа
ринтерес даара иубартэ еипүш иазхаит, аҕаааы ахықәкыс ишьтыихит аконкрет-
ла аҕоурыхтэ-аетнографиатэ регионк – Агүснытэи аҕоурых, иахыатэи атопонимиа
азцаарақәарзы хазы, ачыдалкаатэ аҕаара аҕцара.

პირთა საძიებელი

- აბაკელია ნ. 141, 546
აბაშიძე 62
აბგაჯ 61
აბრას 61
აბრაჰამი 242
აგაბამ-იფა 182
აგათია სქოლასტიკოსი 186, 285, 299, 304, 308, 323
აგრუა 182
აგაბამ-იფა 182
აგუმბა/აგუმბა 165
აღლეიბა 37, 243, 269
ავიძბა 150, 332
ავიძბა ლ. 8
აზონი 89
აიხვალდი ელუარდ 159, 160, 221, 226, 227, 247, 303, 546, 555, 571, 572
აკაბა ლ. 333
აკიშბაიები 176
ალასანია გ. 105
ალანია ბუჭუე 255
ალექსი კომნენი 226, 242
ალფენიძე ვ. 62, 257, 546
ალექსანდრე V (იმერეთის მეფე) 24, 30, 98, 113, 153
ალექსეი (ნიკოლოზის ძე) 122
ამარშან 62
ამბრია 242
ამიანე მარცელიანი 226
ამიჭბა 37, 39
ამპარ 61
ამფარები 37, 380
ამჭიბა 182
ანასტასი აპოკრისიარი 190, 226-228
ანდრია მოციქული 151
ანდრეი 122
ანდრია საყვარელიძე (ეპისკოპოსი 1660-1666 წწ.) 243
ანდრონიკაშვილი მ. 327, 546
ანუა 37, 61
ანუა იური 219
ანჩაბაძე 62
ანჩაბაძე გ. 31
ანჩაბაძე ზ. 62, 99, 105, 111-112, 163, 165, 167, 197, 308, 546
ანჩბაია 295-296
აპაპათ 61
აპლაკოვი ალფეს 338
არახამია გ. 104, 106, 546
არგუნ 182
არისთავა 37
არისტა 61
არლან 37
არსია 243, 269
არტონია 264
არშბა ს. 510
არჩილი (სტეფანოზის ძე) 68
არძინბა 37
ასლან-ბეგი 175
ასმეიხუა 61
ასრათოვი ა. 248, 546
აუახად 61
აუბლა 37
აფაქია ბუჭუე (თავადი) 255
აფაქიები 254
აფაქიძე ა. 546
აფაქიძეები 254-255
აფრიდონიძე მ. 262, 505, 546, 561
აფსხა 37
აფხაზავა ი. 114, 117, 118, 205, 225, 239, 241, 285, 319, 342, 372, 397, 546, 547, 560
აფხაზავა ნ. 300, 301, 308, 318, 324-329, 547
ამუბა 332
ამორტია ნიკოლოზ (კოლია) 338
ამუბა 37
ამცა 244
ამხარაა 61
ამხაგაა 61
აჩბა 62
აძიმბა 182
აძინაა 37
აწისხუა 61
ახალაია ლ. 168
ახალაძე ლ. 280, 547
ახბა 182
ახვლედიანი 62
ახვლედიანი გ. 207, 547
აჯინჯალ 62
აჰმეთ 182
ბაგაფში 37
ბაგრატ მეფე 84
ბაღია 182
ბაღლია 182
ბაზბა 37
ბარამიძე ა. 189
ბარანს 61
ბარბაქაძე კ. 151, 196, 197, 293
ბართოლომეი ი. 257
ბარონი დე ბაი 161, 547
ბარჩან 182
ბასარია 170
ბატონიშვილი დავით 189

ბატონიშვილი ვახუშტი 5,
16-18, 29, 32, 66, 84, 85,
89, 96-98, 100, 102, 103,
107, 113, 146, 150, 186-
191, 193, 205, 223, 225-
227, 241, 244, 247, 252,
255, 321-323, 342, 552,
554, 559, 570
ბატონიშვილი თეიმურაზ
189
ბახია-ოქრუაშვილი ს. 28,
36-43, 152, 171, 208,
222, 247, 248, 292, 547-
548
ბახტაძე ი. 169
ბგანბა 332
ბელოშვილი გ. 43, 200
ბელოკუროვი 100
ბენია 37
ბერაძე თ. 29, 30, 53, 89, 97,
98, 100, 101, 103, 106,
113, 153, 160, 164, 167,
170, 174, 189, 190, 206,
222, 226, 243, 245, 253-
257, 271, 302, 548, 557
ბერულავა კ. 59, 148-150,
196, 220, 241, 289, 315,
548
ბერულავა ნ. 548
ბერძენიშვილი დ. 548
ბერძენიშვილი ნ. 25, 26, 59,
62, 67, 147, 292, 548
ბერძენიშვილი ქ. 300
ბიგბა 182
ბიგუა 182, 264
ბჟანია 251
ბროსე მარი 17, 188, 189,
215, 241, 255, 256, 263,
290, 549
ბუთ 182
ბუკია მ. 43, 549
ბურჯანაძე შ. 17, 25, 97, 153,
220, 227, 551
ბღაქბა ო. 290

გაბაშვილი ვ. 26
გაბაშვილი ტიმოთე 25
გაბუნეები 176
გაგუა 165, 168

გადელია ლ. 338
გავაშვილი დ-თია 261, 267
გამბა ჯაკ ფრანსუა 112, 150,
196, 215, 227, 303, 549
გამსახურდია ი. 163, 292,
549
გამსახურდია კ. 509
გამყრელიძე თ. 86, 88, 204,
549
გასვიანი გ. 62, 167, 219,
233, 242, 243, 270, 274,
549
გაწერელია ს. 554
გეზში-ზადე მუსტაფა 257,
569
გეიმანი ვ. (გენერალი) 121
გელაშვილი გ. 20, 22, 24,
546
გენსელიუსი 64
გვანცელაძე გ. 122, 124, 125,
550
გვანცელაძე თ. 28, 43, 69,
86, 90-92, 120, 122-125,
130, 138, 142, 147, 164,
167, 172, 201, 202, 211,
228, 272, 277, 290, 291,
306-307, 309, 317, 318,
330-334, 549, 550
გვარშიანები 182
გიგავები (გიგაძეები) 176
გიგინეიშვილი ი. 560
გიორგი III (მეფე, 1156-1184)
332
გიორგი IV დადიან-
ლიპარტიანი 106
გიორგი მერჩულე 86
გიორგი მთაწმინდელი 149,
226, 228
გიორგი მწერალი 242
გოგია ბ. 28, 92, 150, 167,
202, 550, 551
გოგიშვილი ქ. 338
გოგიშვილი მ. 338
გოგოლაძე დ. 67, 147, 148
გოგუა 62
გოლოვინი (გენერალი) 265
გორჩაკოვი (გენერალი) 112
გრანჯიე ლუი 243
გრიგოლია გ. 280
გრიგოლია კ. 215, 551

გრიგოლ მაგნისძე 242
გუარბაგა 61
გულავა 63
გუიშბა 281
გულია დ. 10
გუმბა 281
გუმბოვი 281
გუნბა მ. 67, 147
გუნბა 182

დადიანი ბუქან 229
დადიანი გრიგოლ 235
დადიანი ვამეყ 164
დადიანი თამარ 235
დადიანი კაცია 21
დადიანი ლევან II (ოდიშის
მთავარი) 44, 102, 103,
146, 214, 263, 290
დადიანი ლევან V (ოდიშის
მთავარი) 259
დადიანი ლეონ (ოდიშის
მთავარი) 138
დადიანი მამია III 35, 138
დადიანი ნ. 17, 115, 146,
188, 206, 214, 221, 247,
302, 313, 323, 551
დადიანი მ. 509
დადიანი შამანდავლა 115
დავითაძე დ. 581
დანელია ზ. 338
დანიელი (მოქვის
ეპისკოპოსი) 242
დბარ 61
დელბა მ. 574, 575
დელორი 257
დიეგო ომენი 64
დოლიძე ი. 25
დონდუა კ. 156, 163, 184,
288, 291, 304
დოსითეოსი (იერუსალიმის
პატრიარქი) 226
დოჩიები 176
დუმბაძე მ. 79
დუმბაძე ნ. 509

ებუნოუ 61
ეგნატაშვილი ვ. 581
ეკდემონ კათალიკოსი 139

ევლოკიმოვი ნ. (გენერალი) 122
ელღია ჩელები 160, 551
ეზუგბაია ლ. 160, 168, 181, 199, 204, 218, 238, 264, 269, 294, 562
ელღია 242
ელღიავა გ. 95, 96, 156, 168, 230, 231, 234, 258, 260, 275, 308, 314, 551
ელჩინი ფედოტ 23, 115, 227
ემუხვარი 37, 62
ენიკ 61
ერისმთავარი 68
ერმოლოვი ა.
(ფელდმარშალი) 122
ერქვანია ა. 338
ერქვანია გ. 338
ეფრემი (ბერი) 242
ეფრემ მცირე 86
ექვთიმე ათონელი 86

ვაგნერი მორიც 18, 22, 23
ვაჭრიძე პ. 336, 552
ვახუშტი 5, 16-18, 20, 29, 30, 32, 61, 64, 66, 67, 84, 85, 88, 89, 96-98, 100, 102, 103, 107, 113, 114, 146, 148, 150, 153, 158, 186-193, 205, 207, 213, 223, 225, 226, 240-241, 244, 247, 252-255, 322-323, 326, 342, 548, 552, 554, 555, 559, 570, 571
ვეკუა ი. 509
ვესკონტი პ. 115, 224, 312
ვილჰელმი დე დავიდ 334
ვლადიმერ მონომახი 160
ვორონოვი 122, 308

ზამიატინი ს. 170
ზაქარაია 170
ზაქარაია პ. 149, 170, 174, 258, 552
ზახარევი პ. 18, 23, 115, 243, 277
ზებედე (დიაკვანი) 242
ზემარქე 193-194
ზეფიშვილი 62

ზვანბა 62
ზუხბა 37, 337
ზუხბა ს. 332, 552
ზუხბაია 170
ზუხბაია ვ. პ. 3, 59-66, 73, 123, 130, 134, 150, 160, 170, 173, 176, 180, 193, 194, 210, 227, 235, 248, 256, 260-261, 271-272, 282-284, 289, 291, 293, 304, 307, 311, 315-316, 507, 509-510, 552-553, 556
ზუხბაია იასონ ნოჩოს ძე 45

თაბუკაშვილი ლ. 60, 553
თაკურიფაცვა 61
თამარაშვილი მ. 100, 115
თარბა 244, 269
თარბაი 182
თარკილ 310
თასმაფი 461
თეოდოსი (662 წ.) 190
თერში 182
თოლორდავა რ. 548
თუმანიშვილი დ. 123, 243, 302, 553
თხაიწეკ 61

იაკობ დე მაიოლი 64
იანსონი იოან 334
ითონიშვილი ვ. 143, 178, 313, 553
ინალ-იფა 37, 62
ინალ-იფა მ. 10-11, 27, 38, 41-42, 49, 53, 56-57, 67, 120, 147, 163, 167, 171, 183, 239, 281, 292
ინალისშვილი 206
ინალიშვილი 62
ინაფხა 61
ინაძე მ. 107, 553
ინგოროცვა პ. 27, 150, 162, 182-186, 189, 194-196, 207, 211-212, 216, 222, 226, 289, 298, 304, 312-313, 315, 553
იოანე მოციქული 86
იოანე საბანისძე 86

იოსელიანი რ. 558, 563

კაბბა 182
კაიტან 61
კაკაბაძე ს. 24, 104, 139, 179-180, 229, 250, 261, 267, 553
კაკავა 165
კაკა 165
კაკალა 165
კაკალია 165
კაკაჩია 104
კაკული 165
კაკულია 165
კალანდაძე 62
კალანდაძე კ. 280, 554
კალანდია გ. 54, 158, 175, 242, 304,
კალანდია თ. 554
კაპანაძე თ. 258, 552
კასლანძია 62
კასტელი კრისტოპორო 79, 99, 149, 158, 244
კასტორი 273
კეკელია ი. 30, 81, 96, 143, 146, 154, 159, 209, 213, 223, 231, 247, 249, 251, 256, 259, 264, 266-267, 276, 279-294, 297-298, 314, 338, 553-557, 563
კეკუა ს. 140, 143, 218, 249, 266, 557
კემაჭიფაცვა 61
კემულარიები 176
კერი რ. 64
კერსალ 243, 269
კეცხოველი ნ. 233, 557
კვარაცხელია 62
კვარაცხელია ბ. 227, 557
კვარჭია ვ. 96, 130, 151, 156, 159, 170, 180, 183-184, 202, 208, 219, 224, 233, 235, 244, 246, 277-278, 284-286, 293, 305-307, 344, 389, 395, 412-412, 419, 422-423, 439, 472
კვარჭია ვანჩქი 458
კვაბბა 182
კვეკვესკირი 170

კვერნაძე მ. 339
კვერნაძე ნ. 339
კვიციანი 37
კიახირიფა 37
კიზირია ლ. 339
კილანავა ბ. 73
კიტია 264
კიულტ 61
კლავდიოს პტოლემეისის
63, 149, 163, 211
კლაპროთი ი. 290
კობახიძე ა. 560
კობახიძე გ. 280, 282, 557
კოდუა ლ. 43
კორთხონჯია ა. 339
კოჯბაი (კუჯბა) 182
კრია 62
კუდავა ბ. 43
კუდავა ვ. 175, 556, 572

ლაკობა ს. 290
ლამბერტი ა. 53, 55, 79, 99,
173, 192-193, 226, 245,
263, 271, 296, 557
ლამკაც/ლომკაც 461
ლამხაშ 182
ლატარია 305
ლაშხია ლ. 557
ლაშხია ქ. 256
ლაწგისი 45
ლეთოდანი დ. 43, 557
ლეონიდი ა. 68, 193, 235
ლეონ I (აფხაზთა მთავარი)
87
ლეონ II (აფხაზთა მთავარი)
86-87
ლეონ III (აფხაზთა მეფე)
141
ლეონი (ბიზანტიელი
სტრატეგი) 68
ლეონიდე (არქიმანდრიტი)
215
ლეონტი მროველი 32, 86,
89, 158, 189
ლექვინაძე ვ. 67, 147, 174,
302, 548, 552
ლიპარტელიანი ა. 229
ლიულიე ლ. 34, 163, 183
ლობჯანიძე 262

ლობჯანიძე 262
ლომთათიძე ქ. 43, 89, 90,
142, 180, 201, 207, 236,
272, 290, 292, 558
ლომთაძე ა. 94-95, 558
ლომოური ნ. 111, 174, 551,
558
ლორთქიფანიძე გ. 558
ლორთქიფანიძე მ. 67, 86,
147, 149, 558
ლუკა ოძრხელი 242

მაზუა 182
მათურელი ი. 24, 113, 153,
558

მაკალათია მ. 141
მაკალათია ს. 14, 558, 570
მანტოი 61
მაჟარა 61
მარგიანი ქ. 181, 184, 558
მარგიანი-დაღვანი ქ. 181,
182, 185, 228, 558
მარგიანი-სუბარი ქ. 181, 558
მარკოზია ნ. 558
მარტინავა ლუკა 309
მარუაშვილი ლ. 20, 26, 226,
298, 323, 558-559
მარღანია 170
მარღანია ვლ. 62
მარღანია ჰასან 150
მარშანია 37, 62, 182
მარშანია სალარუფუ 302
მატუა 182
მაყაშვილი ა. 163, 212, 276,
283, 294, 304, 559
მაჭავარიანი გ. 204, 549
მაჭავარიანი კ. 34
მახარაძე ფ. 574
მელიქიშვილი გ. 291-292
მემიშიძე ო. 160, 168, 181,
199, 204, 218, 224, 238,
269, 294, 562
მენანდრე პროტიქტორი
193-194
მესხია მ. 208, 559
მეფორიები 176
მიბჩუანი თ. 39, 155, 156,
163, 167, 182, 193, 194,
197, 233, 239, 245, 267,
274, 281, 286, 291, 559

მითრიდატე 195
მირი (სტეფანოზის ძე) 68
მიქელაძე თ. 197, 559
მიქელია 264
მიქიაშვილი ო. 559
მონპერე დიუბუა 173, 222,
342
მურვან ყრუ 102
მუსტაფა ზადე ჩემში 257
მუსხელიშვილი დ. 43, 67,
87, 147, 188-190, 195,
226, 298, 299, 308, 309,
324, 326, 329, 559
მუშკუდიანი დ. 339

ნაბუქოდონოსორი 228
ნადარაია ხ. 339
ნაზაძე 62
ნარსიები 176
ნაყოფია 150
ნაჭყებია მ. 256-257, 260, 559
ნიანია (რაჭის ერისთავი)
280
ნიკოლოზ II 122
ნინიძე დ. 334, 560
ნოზაძე 62

ოდიშარია 305
ოკუჯავა კ. 261-262, 264-265,
272, 278-279, 281-282,
291, 296, 319, 560
ოლდენბურგი 161
ოლდა თევდორეს ასული
122
ორბელიანი ს.-ს. 222, 239
ოსტროუმოვი 510

პავლინოვი მ. 215
პანტიუხოვი ი. 71
პაპასკირი ზ. 27, 293, 333,
560
პაპცვა 61
პაჭკორია მ. 18, 79
პერტია 264
პილენკო (გენერალი) 122
პიციგანები 64
პკინ 61

პლინიუს უფროსი 12, 31, 195
პოლიდეკე 273
პოლუქსი 273
პროკოპი კესარიელი 147, 299, 301, 304, 308, 323
პტიმი 37
პუშკარიოვი ს. 215

ჟვანია 251
ჟვანიები 176
ჟორდანიას თ. 164, 215, 560

რაგოცი (კომენდანტი) 112
რაინეგსი ი. 18, 21-22, 149-150, 206, 226, 560
რაფა-იფა 182
რეკვაზები 176
რობერტ კერ პორტერი 64
როგავა გ. 179, 202, 259, 268, 560
როგავა ჯ. 256, 259-260
რომანოზი 242
როსტობაიები 171, 176
როსტომი (ზეგნაყ შერვაშიძის ძე) 106
რუხაია გ. 43
რჩეულიშვილი ლ. 557

საგდუხტი (დედოფალი) 280
სათირგია 182
სალატია გაირჩქინი 153
სამუშია კ. 192, 256, 258, 561
სანაია ა. 339
სანაია აპ. 339
სანაია პ. 339
სარჯველაძე ზ. 204, 209, 561-562
საფარ-ბეგი (დადიანის სიძე) 206, 235
საღლიანი მ. 558, 563
საყვარულიძე ექვთიმე 242
საძბა 37
საძბა-ჩიჩბა 37
სახოკია თ. 123-124, 162, 234-235, 509, 561
საჯაია 171
საჯაია ე. 339

სეფერ-ბეი (მარვაშიძე) 235
სიმონ კანანელი 149, 219
სიმსიმ 61
სიმსიმი 37
სიხარულიძე ი. 145, 178, 561
სმირ 61
სოლავიოვი ლ. 197
სოლერი 64
სოლომონ I (იმერეთის მეფე) 206
სოტიშვილი 62
სტეფანე (წმ.) 244
სტეფანე მტბევარი 85
სტეფანოზი (ქართლის (იბერიის) ერისმთავარი) სტრაბონი 31, 186, 340
სურგულაძე 62

ტაბაღუა ი. 100, 332, 561
ტაბიძე გ. 509
ტამბია 61
ტაპანცია 61
ტინტილოზოვი ზ. 298, 561
ტრაფში 37
ტულუში ა. 165, 166, 168, 256, 257, 561

უნაცა 61
უბილავა 170
უბილავა ე. 182, 561
უთმელიძე მ. 239, 561
უკლება დ. 560
უსლარი პ. 34, 197
უშვერიძე გ. 557

ფაილოძე ა. 216, 268, 561
ფარნავაზი (მეფე) 89
ფარულავა რ. 339
ფარცვანიები 253
ფაჩალია 62
ფაჩულია 62
ფაჩულია ვ. 34, 172
ფაციები 253
ფედოტ ელოჩინი 243
ფენრიხი პ. 209, 561
ფინძაჩა 182
ფიფია გ. 87-88, 294

ფლავიუს არიანე 63
ფოფხაძე ნ. 228, 562
ფოჩხუა დ. 339
ფუტკარაძე ტ. 91-92, 562
ფუთურიძე გ. 551

ქარია 244
ქარია//ქირია 269
ქაჯაია ო. 56, 95, 173, 193, 201, 225, 232, 239, 246, 258, 275, 277, 308, 562
ქებულაძე კ. 251, 555
ქელაიშ აჰმედ-ბეგი 206
ქელუმ ბეი მარვაშიძე 161
ქიაჩელი დ. 509
ქირია 62
ქირია ც. 209, 562
ქირია ქ. 160, 168, 199, 204, 218, 224, 238, 264, 269, 281, 294
ქობალია ა. 47, 56, 95, 141, 143, 156-157, 159-160, 169, 171, 173, 178, 181, 185, 193, 195, 199, 204, 209, 211-212, 217-219, 223, 238, 240, 247, 248, 249, 252, 259, 261, 262, 266-267, 269, 274-275, 277, 282, 284, 287-289, 308, 312-315, 317, 352, 470-471, 562
ქორიძე 62
ქორჩოლუა 264
ქუარანძია 62
ქუთარბა 244, 269
ქუთელია 243, 269
ქუნთუზი 45

ღლონტი ალ. 44, 168, 171, 191, 203, 562
ღრუბელაია ამხსნელი 250
ღუაჯაგია 264

ყაზან-ოღლი 243, 269
ყაუხჩიშვილი ს. 17, 59, 87, 226, 298-299, 330, 546-547, 562

ყვაპუ (ზეგნაყ შერვაშიდის ძე) 106
ყვაფ 461
ყიფშიძე ი. 46, 95, 141, 158, 204, 256, 272, 296, 494, 562
ყურაშვილი ანდრია (მღვდელი) 219
ყურდგელ 182
ყურდგელია 182

შავხელიშვილი ბ. 92, 229, 562
შამბია თავაზა 267
შამბია მამუტუა 267
შამბია ქუქუალია 267
შანავა აღ. 563
შანგუა რ. 339
შანიძე ა. 79
შარაშენიძე მ. 339
შარაშია მურზაყან 45
შარვაშიძე/ჩაჩბა გიორგი 235
შარვაშიძე ზურაბ 206
შარვაშიძე საფარ-ბეგ (აფხაზეთის მთავარი) 207
შარდენი ჟან 18, 64, 66, 99, 161
შარვაშიძე 62
შარვაშიძე მიხეილ 234-235
შარმათ 61
შაყრილი კ. 163, 165
შეგენ 61
შენგელია ი. 197
შერვაშიძე ზეგნაყ 105-106
შერვაშიძე მიხეილ (პოლკოვნიკი) 112
შერვაშიძე როსტომ 106
შერვაშიძე სოსტან (ბაგრატი) 103
შეროზია რ. 95, 558
შვხუაწაა 182
შონია 170
შონია ნ. 71-81, 116, 170, 280, 297-298, 562-563
შურდულავა 62

ჩაბალურხვა 62
ჩაგინავა შ. 256, 563
ჩალმაზ 61
ჩანტლაძე ი. 182, 185, 228-229, 558, 563-564
ჩალათაი-ალექსიმი ი. 145, 276, 297, 564
ჩეგემი 37
ჩირიქბა ვ. 306
ჩიქობავა ა. 114, 209, 563
ჩიქოვანი კაცია 104, 107
ჩიქოვანი მანუჩარ 259
ჩიქოვანი როსტომ 259
ჩიჯავაძე დავით 149
ჩკოკ 61
ჩოლია 182
ჩუაზ 61
ჩუბინაშვილი დ. 222, 237, 239
ჩუბინაშვილი ნ. 237
ჩუხუა მ. 160, 168, 181, 199, 204, 218, 224, 238, 269, 294, 562
ჩქოტუა 62
ჩხეიძე 62
ჩხეიძე ნ. 8
ჩხეტიძე ფილიპე 242
ჩხვირკიები 176
ჩხონგურია 244, 269
ჩხოტუა შ. 79
ჩხუფია 37

განავა ა. 141
ცვაცვა 182
ციციშვილი ი. 157, 564
ცკუა 61
ცხადაია პ. 12, 28, 45, 46, 53, 73-78, 116, 170, 171, 175, 176, 187, 192, 204, 210, 217, 236-237, 250-251, 256-258, 260, 262-265, 267, 269, 272, 275, 277-279, 281-282, 284, 285, 287, 288, 292-298, 305, 307, 308, 310, 311, 313-319, 329, 330, 338, 345, 349, 350, 362-368, 373, 448-451, 467-474, 506, 545, 564, 565

ცხადაძე ბ. 286-287, 565
ცხაკაია ს. 26
ცხომარია 305
ცემციმი 37

ძარია ბ. 339
ძარია ხ. 554
ძიაფშ-იფა 62
ძიძარია გ. 510

წანბა 37
წებელარა მმულია 305
წებელარია თელაბერი 305
წებლარია გაჭირდია
წებლარია ზანგელარი
წერედანი ნ. 339
წერეთელი ზურაბ ქაიხოსროს ძე 302
წერეთელი 62
წულაია ვ. 339
წულაძე ზ. 134, 565

ჭაავა ს. 133, 565
ჭაბაშვილი მ. 560
ჭაბუკიანი რ. 130, 565
ჭანტურია 170
ჭანტურია ა. 191, 305, 565
ჭითანავა დ. 255, 565
ჭინჭარული ა. 141, 565
ჭიხვარია 305
ჭკადუა ა. 292
ჭოლოკუა 243
ჭოლუყვა 61
ჭოჭუა თ. 339
ჭუმბურიძე ზ. 163-164, 167, 238, 256, 260, 293, 566
ჭუმბურიძე მ. 174, 277, 283, 301-302, 566
ჭუჭურია უჩაკოჩი 267

ხაკუშაა 61
ხალბად 61
ხარაძე კ. 16, 140, 516, 566
ხაშიგ 61
ხახანაშვილი აღ. 139
ხაჯალია 263
ხვარაა 243, 269

ხვატიში 37
ხუნგია 264
ხვითარია 305
ხვისტანი რ. 55, 215, 552,
566
ხვითია საბაია 259
ხონელია 62
ხორავა ბ. 28-31, 35, 53, 82-
83, 99-101, 104-105, 107,
113, 116, 120-121, 140,
182-183, 202, 212, 244,
269, 271, 296, 304, 307,
332, 345, 548, 565-568
ხორნაული გ. 506-507, 516,
566
ხომტარია 305
ხუნწარია 305
ხუნწარიები 176
ხურციღლა ნ. 144
ხუტკუბიები 176
ხუხუა ო. 199, 211, 566

ჯავახიშვილი ალ. 34
ჯავახიშვილი ივ. 141, 189,
266, 566, 570
ჯავახიშვილი მ. 562
ჯალალონია მ. 339
ჯანაშია ბ. 337
ჯანაშია ნ. 141, 216, 235, 396
ჯანაშია ს. 36, 42, 67, 147,
197, 247-248, 290, 566
ჯანბერ 182
ჯაფარიძე ვ. 300, 566
ჯაჯანიძე პ. 259, 267, 567
ჯეჯეიები 171
ჯიაკომო მუსო 257
ჯიშია 264
ჯინჯელ 244, 269
ჯინჯოლია 62, 244
ჯიქეშია (ზეგნაყ შერვაშიძის
ძე) 106
ჯოვანი და ლუკა
(იტალიელი
მისიონერი) 100-101,
265
ჯომიდავა ნ. 280, 567
ჯორბენაძე ბ. 557, 567, 574-
576

ჯოჯუა ვ. 12, 28, 45-46, 53,
73-78, 116, 170-171, 175-
176, 187, 192, 204, 210,
217, 236-237, 250-251,
256-258, 260, 262-265,
267, 269, 272, 275, 278-
279, 281, 284-285, 288,
292, 296, 298, 311, 313,
318, 349-350, 362-368,
373, 448-451, 467-474,
565
ჯუანშერი 86
ჯუზეპე ჯულიე დონ,
მილანელი 18, 79
ჯღარკავა გ. 339

პანი კ. 34, 158, 245, 292
პაქსტაპუზენი აუგუსტ 18,
196, 324, 567
პაყეიფაცვა 61
პაჯიმ 182
პეკატე მილეტელი 186

Абаев Б. 327, 329, 567
Адзинба И. 217, 567
Акаба Л. 567
Алексеева Е. 325, 567
Амичба С. 94
Анчабадзе З. 101, 105, 139,
140, 159, 163, 567

Бгажба О. 290
Бгажба Х. 93, 144, 151, 163,
164, 167, 180, 212, 309,
567
Белокуров А. 23
Бжания Ц. 332, 567
Бондарев Н. 239
Брокгауз 158

Воронов 277, 308, 568
Воронов Н. И. 278

Гамахариа Дж. 28, 63, 107,
172, 202, 227
Гань К. 158, 245

Гогия Б. 172
Гублиа Р.94
Гулиа Д. 9, 34, 93, 280, 290,
567

Дворецкий Х. 567
Джанашия Н. 568
Джанашия С. Н. 246
Дюбуа де Монпере 173, 222,
342

Ермолова 158

Инал-ипа Ш. 11, 93, 180, 281,
310, 568
Ингороква П. 172
Ионова С. 240

Карла Серена 159
Касия А. 217, 568
Кварчия В. 93-94, 96, 130,
144, 151, 152, 154-
157, 159, 169-172, 180,
183-184, 198, 199, 202,
203, 208, 209, 212, 217,
219, 224, 233, 235, 236,
244, 246, 270, 271, 277,
278, 284, 286, 293, 305-
307, 343, 344, 389, 395,
412, 413, 419, 422, 439,
472

Кипшидзе И. 568
Коков Д. 183, 224, 239, 246
Кузнецов В. А. 568
Кэарчия В. 27, 113, 569

Лавров Л. 183
Логинов В. 290

Марр Н. 93, 568
Меликишвили Г. 568
Мибчუანი Т. 155, 167
Мурзаев Э. 224
Мурзакевич Н. 297
Никонов В. 93

Нордман 270	Услар 93	Шагиров А. 42, 94, 569 Шакрил 163 Шакрыл. К. 236
Орбели И. 196	Хеция А. 278	
Пахомов 155	Цагаева А. 152 Цулаиа Г. 307	
Рогава Р. Г. 246	Чабукиани Р. 569 Чачхалиа Д. К 159 Чурсин Г., Ф. 569	
Трапш М. 37, 149, 300, 568, 569		
Тхайцухов М. 263, 281, 569		

გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი

- (ა)ბაცუკვარა 363, 366
 (ა)კირ ასუ 460
 (ა)ქუბხურა 363, 367
 (ა)ტეშადუ 415
 (ა)უასკუარა 364
 (ა)უასსარა 364
 (ა)ქედრადუ 364
 (ა)ქედრასუჭ 364
 (ა)შანწაკვარა 365
 (ა)შანწარა 494
 (ა)ჩადიშხუა 478
 (ა)ც(ვ)ამნგხა 427
 (ა)ცამ ბღღერთა 427
 (ჰ)აბქვაცი 368
 ა(ჩ)ადიშხუა 478
 ა-ხიარა ა-ხუ 388
 ააბარა ახუ 392
 ააგესთა 383
 აა ზიქიგილოუ 448
 ააღძვა აფსთა 474
 ააღძვაფსთა 474
 აარა 413
 აარა 413, 491, 446, 474, 491
 აარა ახუ 437
 აარა ახუ 437
 აასბჟარა 362, 474,
 ააფთრასუჭი 474
 ააფსთა 35, 113, 153, 368,
 370, 492
 ააფსგ 374
 ააფსგ 374
 აამიშთიურა 427
 აამშეთიურა 427
 ააენისა 370
 ააენგზ 370
 ააცგ 368
 აანთა 400
 აბაა 380, 388
 აბააგიდი 362
 აბააგუარა 492
 აბააგღედ 362
 აბაათა 340, 342
 აბააჟვ 368
 აბააჟვ ასუ 432, 437, 460, 467
 აბააჟუ(ა)ხუ 467
 აბააჟუ-ახუ 413
 აბააჟუ 368
 აბააჟუ ახუ 413
 აბაარა 362-363, 451, 460,
 473
 აბაარა ახუ 392
 აბაართა 451, 473
 აბაართა აკარა 437
 აბაართახუ 473
 აბააქით 428, 446
 აბააქეთ 428, 446
 აბაამ არუამ 474
 აბაამ არუემ 474
 აბაამ არვამ 474
 აბააძა 474
 აბააძიხე 473
 აბააჭუქუ 376
 აბააჭიქუ 376
 აბაახი 474
 აბაახიბ 467
 აბაახუ 473
 აბაა ხუ 474
 აბაახუ აწ 370
 აბაახზბ 467
 აბააჯუ ახუ 413
 აბაგდ 362
 აბალა 382
 აბანამ რზენი 473
 აბაპა 400
 აბარაყუმოუ 429
 აბარდრა 474
 აბართა 414
 აბასკუარა 363
 აბატეთრა 437
 აბაყა 355, 392
 აბაყულდი 390
 აბაყულდიხე//ბაყულდიხე
 344
 აბაყულძხა 374
 აბაყულძე 390
 აბაჩირ-სუ 390
 აბაჩირხუა 392
 აბაცვადლარა 492
 აბაცვ იკვარა//ბაც(ი)კვარა
 366
 აბაცვ ხუ 392
 აბაცვხუ 41, 432
 აბაცვადლარა 489
 აბაცვ ახუ 355
 აბახუ 366, 460
 აბახუ აძიხ 432
 აბახუვიწა 408
 აბახუვიწა 448
 აბახუ 460
 აბახუჯწა 408
 აბახუჯწა 408
 აბაჯარა 467
 აბაჯიგვავერა 460
 აბგ ღლდარრა 451
 აბგა-ხუ 346
 აბგაბართა 344
 აბგაკირა 446
 აბგალვარა 400
 აბგარა 303, 355, 363, 386,
 474, 530, 584
 აბგარუან 390
 აბგარხუქი 370
 აბგარხჯუ 370
 აბგარხჯუ 370
 აბგავარა 380, 388
 აბგიაჟვ 392
 აბგიგკუ 492
 აბგილარა 346, 380
 აბგილწვა//აბგელწა 346
 აბგირძიხ 492
 აბგილდარა 451
 აბგიძა 492
 აბგიძარა 428
 აბგიძგა 400
 აბგიძგა ღუ 400, 492
 აბგიძგა ხუჭი 400
 აბგიძირრა 474
 აბგიძრა//აგუქერა 372
 აბგეზარა 372
 აბგელარა 380
 აბგელწა//აბგილწვა 347
 აბგეძგა ღუ 400
 აბგეძგა ხუჭუ 400, 492
 აბგეძგრა 428

აბდახარა 363
აბდაჰარა 363
აბდევარა 363
აბეთრა კუარა 363
აბერაყინიქურსუ 454
აბზიკვარა 400
აბი-ფეი ახევირგაზ 375
აბიჟ დუ 474
აბირკ-ახუ 437
აბიმ 474
აბიცარაკუარა 363
აბიცკუარა 467
აბიდა ახუ 490
აბლანდა 487
აბლახარა 363
აბლერე 347
აბლირადუ 392
აბლერადუ 392
აბნანანდა 492
აბნა დუ 474
აბნართივ 474
აბნართივ 452
აბჟარატიი აძერფხა 452
აბჟაყა 487
აბჟიშვა 454
აბჟინწრა ახუ 429
აბჟფარა დუ აშთა 474
აბჟფარა დუ აშთა 474
აბრამითელე 454
აბრარციდ 489
აბრინჯირთა 474
აბსაა რქიაფთა 431
აბსაბლ 392
აბსაზაწვე 347
აბსარა 400
აბსლაჰვ 363
აბსლაჰ 363
აბუა 374
აბუიფარა 400
აბუხბა იაბთრა 467
აბუხვიწა//ბოხუწი 414
აბუხვიწა 416
აბღ აცემკერა 437
აბღალარა 492
აბღალაჰვარა 491
აბღალაჰარა 491
აბღაციმიკირა 452
აბღაცემკერა 452
აბღინჭკუარა 474

აბყულზოთოუ//აბყულძიხ
435
აბყულძიხ//აბყულზოთო
435
აბყელძეხ 435
აბმარბაბარა 347, 492
აბმასირთა 429
აბძა ახუ 400
აბძკარა 400
აბჭიკუა 452
აბჭკუა 452
აბჰვარა 448
აბჰადლე 435
აბჰარა 448
აბა აფეი ახუ ევკერგაზ 375
აბვარგანა 400
აბერცხე 380
აბერცხე 380
აბერჩხე 380
აბეცარაკარა 363
აბეცკარა 467
აგაბჟა 347, 474
აგადირა 363, 467, 474
აგადერა 363, 467
აგალუანრა 448
აგამითივ 452
აგამითივ 474
აგარა 374, 400
აგარა ახუ 383
აგარა ახუ 383
აგარუუა 474
აგარუა 400
აგარკუა 474
აგაფყუა 393
აგაშხაქუა 393
აგაშხაქა 355
აგაჟა 383, 386
აგაჟა 383, 386
აგეფსთა 347
აგირ ბად ინხართა 380
აგირუა დიზთაბლიხ 454
აგირუა დისტაბლიხ 474
აგირუა იშვიმჰარა 452
აგირცხუ 492
აგირჯრა 489
აგიმ 393
აგიშა 492
აგრაა რძეხ 380
აგრაა რძეხ 355
აგუაბან ზქუუ 400

აგუაშვთა 390
აგუბელია 408-409
აგუბელიამ ჯინა//ჯინა 408
აგუბელიამ ჯინა 412
აგუმაა ირხა 474
აგურასთა 393
აგურძგულ 475
აგურძგულრა 475
აგუუა 435
აგუმარრა 414
აგუდა 390, 393
აგუძერა//აბგიძრა 372
აგუძერა 372
აგუხარა 355, 393
აგცა 393
აგერუა დეზთაბლელე 454
აგერუა იშემჰარა 452
აგააჟ 347
აგაბან ზქუუ 400
აგავა 378
აგავარა 376
აგავარა 376
აგმაა ირხა 474
აგძა 390
აგე-ბელია 408
აგერძგულ
აგეძერა 372
ადაგუა 400
ადაგუა რხე 386
ადაგა 400
ადაგაა რხე 386
ადანგ 400
ადანგე 400
ადაუ დიზთარმიხ 467
ადაუ დეზთარმელე 467
ადგილყა 400
ადვგარა 400
ადვგუაუა 475
ადვიმ 475
ადვიშვა 393
ადვჰვიმ კუარა 475
ადიან იქიაფთა 437
ადილაჯარა 400, 467
ადილაჯარა ხუჭი 492
ადლეია რკილსირთა 475
ადლეია რკლსერთა 475
ადლეია რჰაბლა 419
ადლეია რჰაბლა 419
ადლო იქირთა 347
ადლრძხა 355

ადგლაჯარა 400
ადგლაჯარა ხუჭი 492
ადგლაჯრა 400, 492
ად-ხოუ 383
ადჟადა 475
ადივადა აძიქ 475
ადღ 408
ადღ 408
ადღჟადა 400
ადღჟადა 400
ადღჟადა აძქე 400
აერგიშვარჰვართა 475
აერგიძიშრა 363
აერგიძიშრა 475
ავალიცა//აუალიცა 374
ავასარა//ავაშარა 364
ავასირხვა//აუასირხვა 374
ავასსარა//აუასსარა 493
ავასსარა 492-493
ავაძთიფარა 347
ავგენიქმაფთა 414
ავეტუკ 340
ავძიბჟარა 495
ავწერყაარა 454
ავჯი ქიუარ იქიაფთა 445
აზანთა 303-304, 309, 372,
521, 585,
აზანთხა 492
აზანთჰა 492
აზრა
აზ მაშთა 379
ათარა-აერმანცა 445
ათარა-ერმანქეთს 445
ათარა 419
ათარა აგღ 420
ათარა აშთა 420
ათარა აშთა 420
ათარა ხუჭი 420
ათარა ხეჭე 420
ათარბა იჰვისთა 420
ათარგილარა 413
ათარხუა ათვარხუა
ათეიჩიგირხუა 390
ათეიხა 492
ათეიჩიგორხა 390
ათვაბამ 460
ათვაჟე 448
ათვაჟე ახუ 441
ათვა რხირთა 347
ათვარხუარა 475

ათვაქიალა 475
ათვაძმან 475
ათვახუ 389
ათთარ რჰაბლა 355
ათილხი 475
ათიძ(ფ)თა 345
ათიჯბა 393
ათლიხურა 475
ათფარხვარა 454, 459
ათშალუ 415
ათშარა 356
ათჰავჯია 484
ათაალუ 385
ათაჟ ახღ
ათარხურთა 378
ათარხურთა 378
აიაწვლაა 393
აიაჰვაზთაგილოუ 448
აიბარა 389
აიბგა 363
აიბიბნა 427
აიბლა//აიბგა 347
აივერა 487
აითარნა 359
აილაგა აბიყუ 382
აილიწერთა 454
აიმაკირა//ეიმაკრა 460
აიმაკრა 461
აისირთრა 448
აისირრა 454, 475
აისირრა აიუნა 452
აისირრა ახუ 441
აისერთრა 448
აისერრა ახუ 441
აიუზაწვ 400
აიუჟქქა 363
აიუსთა იცჰა 401
აიუმარა 376
აიუძა 428
აიუნა 347, 360, 420
აიქუარა 401, 492
აიშარა 454
აიშხა 492
აიჩარა 401
აინაწვი ახიქურსუ 475
აკ~გბა 475
აკ~გრახ 463
აკ~გრ ახღ 463
აკ~გრბღერთა 390
აკაკნათრა 429

აკალამონა 363
აკალამრა 475, 584
აკალამრა ზქუ 475
აკალამრა ზქუე 363
აკალამრა ზქუე 363
აკალამრა სქუ 475
აკამბამ აძთა 386
აკამბამ ზთაფსიზ 475
აკამბამ ზთაფსეზ 475
აკარლამა 34, 401, 433, 435,
445, 452, 401, 475
აკარლა 427
აკაფა-აბაა 492
აკაფა 113, 128, 487, 522, 588
აკაფა აბაა 492
აკაშვრა გაჭა 375
აკაწვარა 475
აკაწარა 468
აკაწარა 475
აკვარაეიქუა 492
აკვარალამ 454
აკვარეიქუა 428
აკვარიქვა 47, 50, 65, 492,
528, 542, 582
აკვასკე 446
აკიასა 420
აკიბა 475
აკილარა აძი F 347
აკირახუ 435, 463
აკირბლირთა 390
აკირძ 460
აკიცძირთა 420, 431
აკკარა 363
აკუარა//აცვარა 344
აკუარა//აცუარა 340
აკუარა 491
აკუარა დუ 420, 475
აკუარა ეიქუა//აკვარა ეიქუა
492
აკუარა ეიქუა 363, 492
აკუარა თბაა 428
აკუარა ლამვი 476
აკუარაჭჭა 435
აკუარტან რთეფ 454
აკუასკია 446, 447
აკუასქიამწა 378
აკუაშარრა 448
აკუაშსირთა 502
აკუამცჰა 421
აკუაც წვახირთა 413

აკულა 385
 აკურლამე 452
 აკუტ-მხა 492
 აკუტიმხა 347
 აკულრა 393
 აკოარა 491
 აკოარა დუ 420
 აკოარა ედეა 363
 აკოარა თბაა 428
 აკოარა ლამე 476
 აკოარაქჭა
 აკოარედეა 428
 აკოარედეა 492
 აკოასქეა 446
 აკოასქეამწა 378
 აკოამეცა 421
 აკოელა 385
 ალაანდა 401
 ალაარეწრა 378
 ალაგანძე
 ალაგიან ძი 368
 ალაგიანძიხე 489
 ალაგანა 423
 ალადახტიმწრა 385
 ალადახტიმწრა 385
 ალააზთაფსიხე 437
 ალაკუმპარა 468, 476
 ალაკუმპარა 433, 468, 476,
 ალამთრა ახე 401
 ალარწხირთა 476
 ალარწხუა 386
 ალაფანკუარა 445
 ალაფანკოარა 445
 ალაფანრა 383
 ალამ-ხუა 378
 ალაშარა 476
 ალაშარა 476
 ალამე ინხართა 368
 ალამთრა 393
 ალამთრახე 493
 ალამთრიხე 493
 ალაში ინხართა 368
 ალახადქე//ალახადი 340
 ალახადი 340
 ალაჰამ აბაა 437
 ალაჰამ 428
 ალაჰამე 428
 ალაჰამეხა 378
 ალაჰამეხუა 378

ალაჰვარშირა//
 ალაჰვარშირა 347
 ალაჰვარშირა//
 ალაჰვარშირა 347
 ალაჰყაგუაქარა 476
 ალბაქე 401
 ალბაქე იჰაყარა 493
 ალბაქი 401
 ალბაქი იჰაყარა 493
 ალგიანბა იგავარა 390
 ალგიდ 437
 ალგიდი 452
 ალგით 382, 390
 ალგუართა 476
 ალგედე 437
 ალგეთ 382, 390
 ალგი-აჰუეი-ახეიბაფაზ 476
 ალექსეევის ხეობა 493
 ალექსეევსკოე უშიელიე 493
 ალზანე 420, 429
 ალზანე აფან 448
 ალზანე 420, 429, 431, 433,
 447
 ალზანე აფან 448
 ალთოურნი იახნამეცარა 393
 ალიზფარა 370
 ალი იახთრა 420
 ალი იბაცვრა 428
 ალი იჰვისთა 468
 ალი იჰესთა 468
 ალიტივიცა აკუარა 463
 ალიშე-გუამე 393
 ალკუაზა 401
 ალკოარა 401, 494
 ალკუარა 401, 493
 ალმა იაფთრა 476
 ალმასხან ითიფ 420
 ალმასხან იქიალა 476
 ალმა მაფთრა 476
 ალმესხან იქალა 476
 ალმესჰან ითფე 420
 ალრა 51, 296, 368, 386, 408,
 476, 584
 ალრა აკუარა 476
 ალრა აკოარა 476
 ალრა აუადარა//ალრა
 ავადარა 493
 ალრა აუადარა 493
 ალრა ავადარა 493
 ალრაძიხე 454

ალტარრა კუარა 476
 ალტარრა კოარა 476
 ალტებგარ 387
 ალუენაპარა 393
 ალქაშრა 401
 ალქუაფსთა 476
 ალქუაფსთა 476
 ალჩიმთა 476
 ალძიხ 368
 ალძიხე 368
 ალწიქე იძიხე 355
 ალჭარა 393
 ალხას-იკუარა 433
 ალხას იკუარა 433
 ალხას იკუარა 433
 ალხას იკოარა 433
 ალხუა 347
 ალხუაფსთა 493
 ალჰვისთა 401
 ალგზფარა 370
 ალგმე გომე 393
 ამათრაზ 380
 ამარამე ახითოე 393
 ამაქაქა 393
 ამაქიაქა 393
 ამალრა 359
 ამაყა 493
 ამაქარქვრა 430
 ამბარა 383, 390
 ამბარხიხე 487, 588
 ამბარხეა 487
 ამბარხეა 487
 ამბირნეხა 489
 ამბერნეხა 489
 ამზარა 34, 135, 383, 493,
 523, 575, 578, 585, 588
 ამზიგ ხუა 393
 ამზინხა 393
 ამზინეხა 393
 ამზხალაფხირთა 347
 ამთვარამეცარა 454
 ამლოარ 401
 ამპილასირთა 393
 ამპირითა 370
 ამპელასერთა 393
 ამჟაგავა 428
 ამჟასარა 135
 ამჟვასარა 502
 ამჟვასარა ახე 420
 ამჟვიხუა 340

ამეველარა 393
ამეაგავა 428
ამეარა ახ 420
ამეარა ახუ 420
ამეარა ახუ 420
ამეასარა ახუ 476
ამელარა 393
ამრამბა 393
ამრაქუფხართა 401
ამრვა 452
ამტყალ 401
ამტყალ აძია 372
ამტყელი//ამტყიალ 401
ამტყელი 372
ამტყიალ//ამტყელი 401
ამტყიალ აძია 372
ამფარაა რთაბგართა 380
ამფარ იხუ 380
ამფარ იხუ 380
ამშვკუარა აძვა 476
ამშვრა კუარა 393
ამშრა კარა 393
ამცაგა 374
ამძნიხ 493
ამჭა რხუ 413
ამჭა რხუ 413
ამჯრა 387
ამჯძ 355
ამეშმ-ძგხ' 378
ანაარა 401
ანაამ 401
ანაამ 401
ანადელ 370
ანამვა 377
ანან-ტვარა 493
ანან-ტარა 493
ანანა გუნდა ლტართა 493
ანანირახუ 370
ანანირხუ 370
ანანერახ 370
ანაყოფხსთა 493
ანაყუ 363, 476
ანაყ 363
ანდირხა 401
ანდრეევკა 33, 130, 487
ანდდლოლუა 420
ანდდლოლუ 420
ანთოსტა 476
ანიშვაფშრა 393
ანიშვინთრა 355

ანიშვცჰა ახუ 453
ანიშხნარა 340
ანიხა ახუ 389
ანიხამწა 468
ანიხაფარა 377, 401
ანიხაცარა 487
ანიხა ხუჭი 413, 438
ანკარა 234, 493
ანუაა რხუ 447
ანუაა რხუ 447
ანუეფიმ დიხა 337, 443, 444
ანუეფიმ დიხა 444
ანუხვა 373
ანფსა 393
ანქუაბ-ხა 385
ანშერთრა 460
ანჩაგართა 363
ანჩიჰვარა 393
ანჩხა//ანჩხო 393
ანჩხა 368, 393
ანჩხო 268
ანჩხოუ 347
ანჭაგვართა 363
ანჭარა 433, 435, 468, 476,
489, 493
ანნა 373
ანნუა 373
ანჰამოთქუ 377
ანჰამოთქუ 377
ანეშაფშრა 393
ანეშაფშრძე 430
ანეშცჰანუ 468
ანეხა ახუ 389
ანეხამწა 468
ანეხაფარა 377, 401
ანეხა ხუჭუ 413
აოლაშორახუ 493
აპაპ იაშთა 370
აპაპ იპაბლა 337, 445, 560
აპაპ მაშთა 370
აპირა 493
აპიტ იარხა 390
აპრასკიარა ახუ 435
აპრასქარა ახუ 435
აპტარახუ 415
აპტარახუ აძმახ 415
აპყა რიფშ 390
აპეტ დარხა 390
აჟარა 433, 438
აჟაკცა 493

აჟალსა 493
აჟარა 433, 438, 460
აჟარჰმართა 420
აჟეიფშ იხა 476
აჟეიტ ოჩამჩირთა 438
აჟეიფშხერა 363
აჟევიმუაშ სკალა 425
აჟეფხიართა 363
აჟეშთირთა 364
აჟეშრა 390
აჟეშგა 493
აჟიაა რიხუწა 375
აჟიაა რხუ 375
აჟიფჰა ლათართა 380
აჟუფხარა 363
აჟშარა 430, 447
აჟშარა 420
აჟშარა 430
აჟუეფშ კარა 476
აჟეშვა 413, 476
აჟეშვა 476
აჟეფხართა 363
აჟეშთერთა 364
აჟეძრა 388, 390
აჟეტ ოჩამჩერა 438
არ(რ)გშვა 420
არაბიკა//არბიყ 347
არაგდაკვარა 454
არაგიდი 452
არაგიდკუარა 449
არაგიდრა კუარა 337, 454
არაგუავია 435
არაგუაურა 433
არაგდ 454
არაგდკვარა 454
არაგდრა კარა 449
არალუ//დიდნედი 364
არალუ 364, 370, 382, 412,
420, 428
არალუახუ 460
არალუახ 460
არავედა 454
არაკიჩ 412
არანაა აბაჟე 433
არაჟჰარა 433
არასაგუართა 413
არასაგართა 413
არასაჟე 433
არასაძიხ 413
არასაძიხუ 345, 356

არასაძხა 377
არასაძეხ 413
არასაძეხ~ 413
არაფარა-ხუ 387
არაფრბაა 393
არამ-ახუ 378
არამ^ა ახ^ა 378
არამ^ა კ^არა 454
არამ^არა 420, 433, 452, 454,
476
არამ^ახ^ა 383
არამბხამთა 393
არამ კუარა 454
არამრა 420
არამრა აკუარა 452
არამრა ახუ 476
არამხა 347
არამხუ 383
არაცხურიძ 438
არაცხ^არეძ^ა 438
არაც^არცართა 420
არ ახ^ა ედამ^ა 430
არ ახეიბამიზ 430
არაპვისთა 449
არაჰადა 476
არბაა 347
არბიყ//არაბიკა 348
არბხა 377
არგითილრა 477
არგუნა რქიაფთაჟ 371
არგუნა რხუ 415
არგუნკუარა 415, 449
არგუნფაყ 415
არგ^აუნა რხ^ა 415
არგ^აუნკ^არა 415
არდონა იგუაჟა 428
არდონა იგ^აჟა 428
არდ^აუნთეჟრა 383
არეფსთა 380
არისტაა 401
არიუამ 393
არიუთა 356, 359, 388
არიუთაა 364
არიუთაა რჰაბლა 468
არიშა რინხართა 408
არიხუა 493
არიხ^ა 493
არლან იჰაფ-დე 477
არლან იჰაფ დუ 477
არლან იჰაფ ხუჭი 477

არლან იჰაფ ხ^აეჟე 477
არმიანსკი პასიოლოკი 455
არმვადაუ 477
არმვა ხ^აეჟე 477
არპარა იხურუა 401
არ რიასირთა 348
არ რიფხიართა 348
არ რფან 348
არ რმვა 420
არ რეშვა 420
არ რეშვა 188, 455
არ რეშვა 420
არ რ^ა-დ^ა 348
არსაულ 386-387
არსთაა იამ^ათა 420
არსთაა იამ^ათა 420
არტვართა 420
არფხ^არა 393
არფხიარა 393
არქუა 356, 374
არქ^ა 374
არლუნიია რქიაფთა 420
არდ^აენია რქ^აფთა 420
არყუა 348
არშირა 477
არჩირრა 477
არჩხუწა 491
არცვექუცრა 377
არხა 77, 131, 356, 359, 371,
377, 378, 380, 389, 433,
463, 584
არხა არა 438
არხა კუარქვა 379
არხაჟდ ახ^აცაქ^ა ხვა 379
არხლე 377
არხუა 359
არჰვირთა 438
არჰამ^ა 393
არჰამ^ა 401
არჰთაა 364
არჰთაა რჰაბლა 468
არეშვადაუ 477
არეშვამიხ^ა 455
არეშვა ხ^აეჟე 477
არეშრიშვა 401
არეშ^ა რხ^ა 415
არეშ^ა რენხართა 408
არეშ^ა რხუ 415
არეჰთა 388
არ^ამ^აკუარა 415

ასარ-ხუ 477
ასარ რეშვა 445
ასად-რიშხა 394
ასადარა 493
ასიპრა 449
ასლან-იხრა 493
ასლანგ^აერი იქ^აფთა 401
ასლანგერი იქიაფთა 401
ასლანგერი იქიაფთა 401
ასლან იხ^არა 401
ასლან იხიარა 401
ასლან იხრა 493
ასსირიშთა 477
ასფა//ბზიფი 345
ასფა დვი 381
ასფა დ^ა 381
ატამა ზთაგილოუ 438
ატამა ზიბჟაგილოუ 441
ატამა ზებჟაგლოუ 441
ატამარა 413
ატამქიარა 422
ატვარა 375
ატიშადუ 414-415
ატიშახუ 385
ატიხურიძი 477
ატჰ^აჟეჟა 410
ატჰ^აჟეჟა 414
ატჰ^აჟეჟა 414, 415
ატჰ^აჟეჟა 385
ატ^არა 375
აუადჰარა 348
აუადარა 477
აუადანტვი მწარა 385
აუადან 373
აუადჰარა 394
აუავეზან^ა 477
აუალიცა//ავალიცა 374
აუალიცა 374
აუარდინცრა 364
აუარდრა 477
აუარდენცრა 364
აუარცახ^ა 405
აუარხუა 371
აუარხ^ა 371
აუასა ახიმტვაზ
აუასაკუამარა 348
აუასა რხუ 477
აუასა რხ^ა 477
აუასირხუა//ავასირხუა 374
აუასარა 454, 477, 492

აუასგრნა 374
აუახვამა ახუ 430
აუახუამა 447, 487
აუახამა 430, 447, 487
აუახამა ახუ 430
აუაგვსუ იპაფუ 348
აუგარა 374
აუდრა 449
აურა 394
აურაგსუა რარხა 368
აურის რიმვა 413
აურისქუა რარხა 368
აურჩარა 364
აურეს რდუ 433
აუსაჯრა 489
აუსთა 449
აუსთაცვა 428
აუსსარა 477
აუჩაყუა 477
აფალბა იგვაჯარა 391
აფანას ხუ 394
აფთავა 452
აფიანჩა 401
აფიანჩა 401
აფისრა 493
აფიქუანა 368
აფიმთა 489
აფრა 494
აფრემოა რქიაფთა 421
აფრიფხა 447
აფსაზანო 377
აფსაზანო 377
აფსაკაქ 494
აფსარა 401
აფსაფა ქიალა 477
აფსა ქუუ 348
აფსამ დალე//აფსეფიმ
დალე 408
აფსაწვაა რხუ 447
აფსეიქუა-ლაშგა 348
აფსეფიმ ნოხორი 408
აფსეფიმ დალი 410
აფსეფიმ დალე//აფსამ
დალე 408
აფსთა//აფსთადალე 342
აფსთა 114, 221, 342, 359,
387, 433, 477, 494
აფსთაგუა 415
აფსთაგუა 415
აფსთადალე//აფსთა 342

აფსთჰვა კეტამაქუა 494
აფსი დიზთოუ 401
აფსგრთაჰვარა 455
აფშანჰარა 391
აფშასგრთა 447
აფშაქსგრთა 447
აფშურა 382, 392, 452, 477,
494
აფშანჰურა 391
აფშასირთა 447
აფშაქსირთა 452
აფშაჰუა 477
აფშდანე 427
აფშდანე 427
აფშიზქუა ახუ 348
აფშირა-აძიმ 477
აფშირა 382, 394, 477, 494,
აფშირდვინ 383
აფშირნეხა 348
აფშიყვა 455
აფშირა 381, 394, 494
აფშირა ახუ 394
აფშირა ახუ 394
აფშ ძიხ 401
აფშხუ 389
აფშხუ 389
აფშდლუ 379
აფცხუა 340, 377, 384
აფცხა 377, 384
აფხაზსკი პასიოლოკი 455
აფხაზური ათარა 419
აფჰვის სიანთა
დიზნაგილოუ აბახუ 394
აფჰასა ახუ 389
აფჰასა ახუ 389
აფჰულ სანთა
დღუჰაგელოუ აბახუ 394
აქამბურა//აქამჰურა 364
აქამჰურა 364
აქვაჩა 373
აქვანარა 455
აქიდრა 364, 449, 526, 587,
აქითა ჭიგ 427
აქიჰვზთაურჩი 430
აქირდუაგ 477
აქირდუაჩ 477
აქიშიმი 460
აქსმა ირხა 436
აქუაბრა 463
აქუაჩარხუა 391

აქუანა 356, 468,
აქუანა ფშდა 428
აქუი 373
აქედრა 364, 449
აქეაჩა 373
აქეაჩარხა 391
აქეანა 356, 468
აქეანა ფშდა 428
აქეა 373
ალა-აბჰა 348
ალდარა-ხუქი 463
ალდარა 421-422, 487, 588
ალდარა აძ 422
ალდარრა 421
ალდარრა ხუქუ 463
ალმარქელა//ალუნარქელა
364
ალუეიზმარა 477
ალუნაქთალა 364
ალურა 394
ალურა კუარა 421
ალურა ძაგა 394
ალუცა 478
ალუცარა 433
ალჰა ახიქუ 394
ალრა 394
ალრა აკარა 421
ალრანხა 421
აყალჩაა დახირშიზ 432
აყარმარა-ხუქი 478
აყარმარა 364, 452, 455, 532
აყარმარა დუ 478
აყარმარა ხუქუ 478
აყვარა//აკვარა 344, 345
აყვაყვარა 460
აყუა-აბაა 494
აყუა//აყუა 494
აყუა//სოხუმკა 494
აყუა 494
აყუარა//აკუარა 340
აყუარაყუა 430
აყუარამ 452
აყუარგუართა 394
აყუარჩ 428
აყურძიხ 379
აყუხდარა 348
აყა//აყუა 494
აყა 500
აყა აბაა 494
ამთა ხუქუ 460

ამონტე 377
ამოხაწახებრთა 384
ამომჰარა 365
ამოგვარა 413, 427
ამოგრა 373, 413
ამოგრა 373, 427
ამომ(ბ)ხუა 494
ამომგუარა 494
ამანქაქარა 365
ამანწაკაფსართა 478
ამანწა კუარა 365
ამანწარა 401, 441, 494
ამაშლა 423, 494
ამაშლა 423
ამაცხუნრა 394
ამ აძიხთოუ 394
ამვა რარხა 478
ამვა რგუავა 460
ამვა რკუარა 468
ამვთრიფმ 385
ამვირხუა 379
ამვიქუაწა 368
ამვიჭაყვა//ამვიჭაყუა 455
ამვიკილხუხუ 478
ამვილამგარა 478
ამვილამარა 478
ამვრა 455, 478
ამვრა ახუ 365
ამვრხუა 394
ამვიძირთა 494
ამვიჭაყუა//ამვიჭაყუა 455
ამვიკირხუა 489
ამთა 468, 533
ამთა ხუჭუ 460
ამთინა 348, 394
ამთნი 377
ამითგუნ 413
ამიმჰარა 365, 402
ამირმა 394
ამიგკუარა
ამიგკუარა 413, 427, 438
ამიცრა 130, 413, 427, 463
ამუჭაყვა 455
ამხა-ბაშხა 348
ამხა აძწვი 394
ამხაფშა 441
ამხაფშა 441
ამხვერა 363
ამხუაწვახირთა 384

ამცრა 130, 413, 427, 433,
455, 463
ამცრა აკუარა 455
ამოა რარხა 379
ამოა რგავა 460
ამოა რგავა 460
ამოა რგავა 460
ამოლუ 401
ამოთრფმ 385
ამოიქარა 388
ამოიქარა 388
ამოიქაწა 368
ამოლაშარა 478
ამოლაშარა 478
ამორა ახუ 365, 476
ამოგრხა 379
ამოლამვა 394
ამოლარა 51, 402, 478, 494,
519, 588
ამოლჰარა 402
ამომვა 368
ამონთრა 436
ამოახმარრა 402
ამოკკრა 371
ამოგახ- 394
ამოგბლალარა 469
ამოგმვა 394
ამოგრხა 373
ამოა რქეთ 428
ამოარხუ 415
ამოარხუ 415
ამობილრა აიუნა 478
ამობსი აბახუ 394
ამოლამვა 394
ამოლარა 51, 402, 478, 494,
519, 588
ამოლარრა 478
ამოლიშხუა 478
ამოლჰარა 402
ამოთარაფმ 478
ამოთჰარა 402
ამოლ-იძბა 348
ამოლრხირა 430
ამომვა 368
ამომჰა-ხუნა 385
ამომჰარა 394, 402
ამომჰარა თშვარა 478
ამომჰარა თშარრა 478
ამონთრა
ამონრა 348

ამოკუათანრა 428
ამონლუნთოუ 478
ამონლურა 478
ამოფარა 438, 495
ამომვრა-ახუ 391
ამომლა 430
ამო ხუმარრა 402
ამოხუმარრა 478
ამოჰარა 494
ამოჰარა ანარა 494
ამობა აძარტარა აძე 494
ამობა იბნა 489
ამობა იკუარა 365
ამობა იქარა 365
ამობა იძარტვარა აძი 494
ამობა იძირთვთვარა აძი 494
ამოგილარა-ახუ 348
ამოგ(ღ) 348
ამოგუარა 342, 368
ამოვწა 388
ამოიბახუ 394
ამოიბოხე 348
ამოიბლალარა 445, 469, 478
ამოიმარდა 348
ამოიმარდი//ამიმარდა 339
ამოიმვა 394
ამოიმვადმახ 478
ამოირასრა 478
ამოირხა 373
ამოიფსთა 342
ამოიქ აუნა 478
ამოიშხა 494
ამოიცქუა 365
ამოიხუა 349
ამოიკრა 371
ამოიწა 371, 391
ამოკუარა-ინხართა 349
ამოკუარა 494
ამოკწა 371, 391
ამოლეირა 382
ამომარდა//ამომარდი 339
ამომარდა 339
ამოლუფა 423
ამოლუც თიზგო 441
ამოფახა 421
ამოყითიზგო 441, 531
ამოჩრა 382
ამოწვადმ 394
ამოხაბარა 428
ამოხი 349

აჩუზგვა//აჩუზქვა 365
აცაბიმი აცგარა 402
აცა ზთაგილოუ//
აცაქვაასთაგელო 415
აცაზთაგილოუ 415
აცა ზთაგელოუ 414, 415
აცამაფხუა 478
აცაჟუჰ 478
აცარპინრა 478
აცარპენრა 478
აცაფმ 402, 495
აცაქვაასთაგელო 415
აცაყა ამწა 479
აცაყა აშოთა 479
აცაყა კარა 479
აცაყია ამწა 479
აცაყია აშოთა 479
აცაყიაკუარა 479
აცადმას 480
აცახუარა 441
აცელუკა//აწითვაქუ 349
აცვაფმნიწა 349
აცვაშთა 494
აცვაშკუარა 365, 479
აცვიკირა 359
აცვიქუაწა 385
აცვიშთა 394
აცკუარათა 379
აცვნიჰვარათა 414
აცვსარა 365
აცვიძიხ 494
აცი 368
აციღკირათა 441
აციღმვა 414
აციღცა 494
აციცკუარა 408
აცუგლარა 365
აცუგლარამ წყარი 365
აცუთა 441, 442, 479
აცვიში 490
აცხაკუარა 479
აცხა კარა 479
აცხუ//ყაფში 349
აცუუნჯი 379
აცღკერა 414
აცღმვა 414
აცამქარა 365
აცგელარა 365
აცკარა 387
აცსარა 365

აცოდხ' 356
აცაგა 394, 460, 479
აცაგად 425
აცარაა 502
აცარ ზგაზ აკუარა 479
აცარ ზგაზ აკარა 479
აცაჟა 479
აცაფ 394
აცაფმ//აცყაფმ 349
აცაფმ/ჯ 495
აცაფმ 349, 365, 394, 402, 479
აცაფშთა 495
აცაფში 365
აცაფმჟ//აცაფშთა//
აცყაფშთა 495
აცაფმჟ 494
აცაწა 495
აცაწვაფმ 495
აცაჟა 479
აცბა 402
აცბაა 408, 436
აცბიჟ 425
აცდუ 359, 394
აცდიქუა 449, 469
აცქერა 495
აცთაჩია 402
აცი-მკუაკუა 502
აციათა 495
აციბა 349
აციგუთა 365
აციღაყუარა 479
აციღბააყიარა 463
აციშიღ 391
აციწაა რიხუწა 469
აციწაა რქიალა 479
აციწაა რქიაფთა 469
აციწაა რხუ 469
აციწბ-ფსთა 495
აციწბა იფსთა 495
აციწრა-ქიალა 365
აციწრა აწაარა 436
აციწრაქიალა 452
აციწრფხა 368, 381, 428, 479,
აციწრხალა 377
აციუადა 371
აციუბჟა 422-423
აციუბჟარა 475
აციფლაჩი 495
აციქვა 433, 529, 532

აციქუა 389, 412, 438, 442,
449
აციქა 389, 412, 433, 438,
442
აციღლარა 402
აციღლარარა 479
აციშირა 384
აციშიხა 394
აციწარა 479
აციხ(უ) 365
აციხ-დუ 479
აციხ-ხუჭი 479
აციხ 342, 402
აციხი 386
აციხზ-აწაარა 495
აციხზ 495
აცი კარჩიარა 391
აციკნაჰა 356
აციკუმრა 391
აციკუმრა 391
აცილაბა//ლაბა 349
აცილაგარა 382
აცილაგარა აკარა 479
აცილაგარა აძი 356
აცილაგარა აძე 382
აცილაგარა ზთაგილოუ 433
აცილაგარა ზთაგელოუ 433
აცილაგარა ზთოუ 449
აცილაგარა ზთოუ აჰაფი 382
აცილაგარა ზთოუ აჰაფე 382
აცილაგარაკუარა 479
აცილარიქითი 421
აცილაფშმაქუა
აციმას ახუ 433
აციმას ახუ 433
აციმრფხა 479
აციმარჯბი 349
აცილარა 479
აციღკუბარა 460
აციწწვაფმ 394
აციწწაფმ 394
აციწწა 479
აციწწა 479
აცილაფმ 387
აცილაფმ 387
აციხიდა 47, 50-52, 270, 342,
408, 425, 452, 495, 533,
537, 538, 587
აციხიდა კვარა 495
აციხირჰა 381, 386

აძხიწრა 430
აძხელა 408, 425, 452
აძხელა აკარა 495
აძხელმა 455
აძხერჭა 381, 386
აძხეწრა 430
აძვირა 479
აძვირა 479
აძვებუა 422, 423
აძგიაჟ 438
აძგითა 365
აძგმრუღ 391
აძენა რქალა 479
აძენა რქაფთა 469
აძენა რხე 469
აძენა რხეწა 469
აძენა იფსთა 495
აძენტჰარა 356
აძენერცე 356
აძეთოთუ 455
აძერფხა 368, 381, 428
აძერფხა ალადასტი 452
აძერხალა 377
აძღნა 455
აძეყაფმ//აძაფმ 349
აძეყფთა 495
აძმქაკა
აძმხა 394
აძწირთა 495
აძწიწე 402
აძწიწე 402
აძწიწე აძეჟ 379
აძწიწე აძიჟ 379
აძხ 391, 402
აძხ ანარა 495
აძხ დუ 479
აძხ ხეჟე 479
აწამგვარა//აწანგვარა 365
აწან-კუარა 438
აწანგუარა 346, 365, 387,
394, 402
აწანგუარა აფან 439
აწანგუარა ხუ 414
აწანგარა 365, 387, 394, 402
აწანგარა 365
აწარძი 413
აწგარა 402
აწეჟ ახუ 428
აწვა ზთაგილოთუ 479
აწვანა 421

აწვასარა 388, 428, 430, 442,
479
აწვაფმე 495
აწვაშარა 430
აწვაშლა ახუ 452
აწვაშლა ახუ 442
აწვთა 441-442, 495
აწვიბზთრა 449
აწვიმ ახუ 479
აწვიმ ზეჟ 469, 495
აწვიმთა 369
აწისძი 469
აწკარლაძე 479
აწლაფმეაჟე 438
აწეთაჟე//აწტეჟე 349
აწეთაჟე ახეწერთა 349
აწააშარა 379
აწააშარა 379
აწანა 421
აწართა აგავა 371
აწასარა 388, 428
აწაფმე-კარა 402
აწაფარა 438, 479
აწპპერა 386
აწათვარა//აწაფარა 463
აწანდარა 374
აწაფარა//აწათვარა 366,
438, 463, 479, 530
აწყუარა 479
აწაქარა//ცურეონი 366
აწაქარა 366
აწიქვა 455
აწიშეჟე 480
აწიძგარა 438
აწპირა 386
აწაშლა ახე 442
აწეშთა 369
ახ-აგ 395
ახაჟე 449
ახარა 455
ახარა აძხ 455
ახარა ახე 388, 391
ახარა ხეჟე 456
ახაცარა 384
ახაცა ძხ 436
ახახა ახელართა 452
ახიბლარა 480
ახიკორა 373
ახელსთა 495
ახაბორა 495

ახაგ 349
ახაგუამ 349
ახადარა 495
ახაეიქუა 395
ახავალარა 366
ახათა 349, 402, 495, 519
ახაიულარა 480
ახაიქუა 356
ახაკულარა 480
ახაკულარა 480
ახალამთა 349
ახალი გაგრა//გაგრა აქიც
342
ახალი კინდლი 431, 528,
576, 587
ახალი სოფელი//
ვოლოდაროვსკოე 488
ახალი სოფელი//ჰარაზი
რისეუა 487-488
ახალისოფელი 427
ახალი სოფელი 427, 487-
488
ახალიქვანა 461
ახალსოფელი 121, 131-133,
427, 487, 523, 524, 584,
588
ახალმენი 34, 122, 130, 132-
133, 487, 588
ახალწე 346
ახაპაჟე-ახუ 442
ახაჟე 366
ახაჟე 366
ახარა//ახერა 455
ახარა აძიხ 455
ახარა ხუჭი 456
ახაფისარა 425
ახაფუბეარა 425
ახამ-ნინ 349
ახაჩა 359
ახაჩილარა 349
ახაცვა რძიჟ 415
ახაცვა 395
ახახიჩა 349
ახაჰირიმა 438
ახაჰირწირა 377
ახაჰიმა 480
ახაჰიმა 480
ახაჰირწერა 377
ახბა ინსართა 349
ახბირც 349

ახბუკე 495
ახეი//აჰვი 502
ახელარი 452
ახვარჩა 456
ახთოლაიქიაფთა 461
ახი-ლახა 395
ახია-გუათაყიარა 349
ახიაჟუ 449
ახიარა 480
ახიარა ახუ 391, 436
ახიაცა ახილიართა 252
ახიაცა ახუ 425
ახიაცარა 384
ახიაცა ძიხ 436
ახიაცადმას 480
ახიაჟყუა 480
ახიბლარა 480
ახიდა აკვარა 402
ახიდა აკუარა 495
ახიელალო//იუძიხ//
ორწყალა 495
ახიელალო 495, 498-499
ახივია//ახუა 430
ახიიხუდარა 349
ახიკორა 373
ახილახა 395
ახირჩა 395
ახირჭა 395
ახისთა 402
ახიუ 495
ახიფ 402
ახიფს 395
ახიფსთა 495
ახიფსე 495
ახიშ 402
ახიშთა 402
ახიშთირხ 349
ახიშმას 395
ახიცმას 395
ახიძაკირა 496
ახიძირხუ 496
ახიძოხუ//ნაჰარბეი იხილფა
496, 499
ახიწხირთა 496
ახმედხსკარა 461
ახრა ღუ 480
ახრა ხუჭი 480
ახრა ხეჟე 480
ახსირხუა 402
ახსერხა 402

ახუ-კვარა 496
ახუ-კუარა 496
ახუ-უაა 463
ახუაა//ახივა 430
ახუაა 436
ახუნანა 430, 438
ახუაცრა 480
ახუაჯა 381
ახუ ღუ 436, 447, 480
ახუკვარა 395
ახულამდა 386
ახუმსაშხა 480
ახუოუ 430
ახუჰაჟ 402
ახუჰაჟე
ახურაქარა 415
ახურმანა//ოხურმანა 469
ახურმარა 414, 433, 469
ახუსხუართა 496
ახუნა 377, 381, 391
ახუნა აბაა 469
ახუნა ძიხ 436
ახუნლაჩრა 439
ახფა 402
ახქუდარა 496
ახლდარა 486
ახციხ 349
ახველ//ახიუ 495
ახვემა 402
ახვლბეღღრა 456
ახვსთა 402
ახვფსე 502
ახვშ 496
ახვშა 402
ახვწხერთა
ახაა 430
ახანანა 430
ახაცრა 480
ახაჯა 381
ახა ღუ 436
ახარაჟარა 415
ახანა 377, 381, 391
ახერმარა 414
ახაამა ახუ 371
ახაამა ახე 371
ახაბრია 379
ახალეცა 395
ახამჩიდრა 382
ახაჟე 414, 439, 449
ახაჟე იხთაგილოუ 433

ახაჟე 414
ახაჟე ახე 384
ახაჟე ზთაგილოუ 433
ახარგუალრა 480
ახარგუალრა აკუარა 480
ახარინა 382
ახარრა 350
ახარვარა 345
ახაფსა 496
ახაფხუნი 381
ახაფხუნე 381
ახახუ 381
ახბნა 424
ახბერი იძეხ 461
ახგამვა 480
ახგერი იძიხ 461
ახზთაგილოუ 442
ახთაგილოუ 430
ახიკ-აფსარა კუარა 503
ახიკათრა 430
ახიკბლირა 384
ახიკკაფსარა 503
ახირ-იკუარა 439
ახირგუალრა 456
ახიშრა 395
ახმაგუარა 402
ახმაგართა 375
ახმანწვარა 373, 415, 418,
480
ახმანწარა 373
ახმანწარა 415
ახმარწარა 480
ახმატვარა 373, 402
ახმატარა 373
ახმგუართა 375
ახქმვა 413
ახრა 47, 50, 359, 360, 369,
374, 381, 385, 388, 449,
456, 496, 534, 587
ახრა ახუ 428
ახრა ახე 428
ახრიუარა 358
ახსარკია 434
ახფარა 453
ახქუა 375
ახყიაცა 469
ახწყა 469
ახხახა 375
ახ ჯაყუა 439
ახკვბღღრა 384

აპაბლა 463, 469
აპალიასა 469
აპამპალფართა 480
აპამპალფართა 480
აპამწ-ძიხე 496
აპარუა
აპარძიხ აბახუ 350
აპარუა 402
აპაუაჟუ 395
აპაუა შირა 395
აპაფ-ძიხე 496
აპაფიშთაგუგუ
აპაფმასუ
აპაფმასუ
აპაფე 350, 425
აპაფეშთაგუგუ
აპაყა 502
აპაყეთრა 425
აპაყია 502
აპაშვჰა-გუარა 395
აპაშინხა 340, 359
აპაჩჰაფსალარა 480
აპაჩჰაფსალარა 480
აპაცჰა 395
აპაქჰაზთაგილოუ 430
აპა ხუჭი 434
აპა ხეჰე 434
აპვაბტალარა 442
აპვართა აზქუა 421
აპვარიშვა 415
აპვარფან 449
აპვასარა 449
აპვატიშე 496
აპვაყია 496
აპვაყიარა არხა 379
აპვაშე ძიხ 395
აპვეი//ახეი 502
აპვთეჟეადიხე 456
აპვიშვარა 359
აპვილ აბაა 488
აპვინთკარ იკუარა 439
აპვისთა აძკუარა 395
აპვიჰვიკირა 430, 439
აპვიჰვიშვარა 423
აპვშირიგილარა 489
აპვჰვაცვა რძიხ 395
აპთი-ხუწა 382
აპთეზა 382
აპ იაშთა 434
აპ იბახუ 356

აპი ბახუ 395
აპ იბახუ 395
აპ იღუ 489
აპ იღუ 489
აპ ინიჰვართა 434
აპ ინეჰართა 434
აპ იტარა 402
აპ იტვარა 395
აპ იტარა 395, 402
აპ იძიხ 456
აპ იძეხ 456
აპ იძეხ 456
აპმათ იქაფთა 442
აპმათ იქიაფთა 442
აპუასაფშ ხუ 480
აპუაყდღრფაზ 425
აპუაცვა რძიხ 360
აპუახა 371
აპფაუ 439
აპ მაშთა
აპამჰა 381
აპამჰა 381
აპარეშვა 415
აპაყაჯრა არხა 379
აპახა 371
აპახნაძეხ 371
აპიჰშარა 350ფ
აპესთა აძკარა 395
აპეჰეკერა 430
აპეჰეშარა 423
აბბარა 389
აბბეა 363
აბბენა 427
აბლაგა აბეყ 382
აბმაკერა 460-461
აბსერთა 448
აბსერრა 452
აბსერრა აჟერა 452
აჟადახ ტა მწარა 385
აჟასსარა 492
აჟზაწ 400, 420, 429, 431
აჟირბჟირ 391
აჟსთა იგჰა 401
აჟსერრა 452
აჟდა რქაფთა 419
აჟდა რქიაფთა 419
აჟდბჟარა 475
აჟეჟქა 363
აჟესთააცვა რკარა 408
აჟენა 363, 420

ბაალა 384
ბაალარხუა 395
ბაალირხუა ღუ 379
ბაალირხუა ხუჭ 379
ბაალოუ-ახუ//ტრაჰეცია 496
ბაალოუ ახუ 496
ბაალერხა 395
ბაალერხა ღუ 379
ბაალერხა ხეჰე 379
ბაარაფთა 350
ბააროუ 350
ბააუ 395
ბაბალ 456
ბაბალ ამაყა 480
ბაბალ იგუართა 442
ბაბალ იგართა 442
ბაბერაყ 458
ბაბიზ-იხუ 480
ბაბიზ იხუ 469
ბაბიგვავერა 461
ბაბილ იძიხ 447
ბაბინ იხუ 376
ბაბენ იხუ 376
ბაგადა აცაყია 402
ბაგადა აცჰა 402
ბაგათელია რეზენა 434
ბაგათელია რიხუწა 434
ბაგრათა 350
ბაგრატ იბაგუარა 496
ბაგრატ იბაგარა 496
ბაგრიფსთა//ბაღრიფსთა 350
ბაგრიფშე//ბაღრიფშე 350
ბაგრიგჰა 395
ბაგუარა 391
ბაგეიკუარა 442
ბაგარა 391
ბაღიღიამ ნაკარუ 443
ბაზარიფაცვა ინხართა 373
ბაზიქუაწა 371
ბაზიქაწა 371
ბათ-ახუა 395
ბათ 496
ბათაყუა ითიფ 480
ბათაყუა იქიაფთა 421
ბათაყა ითეფ 480
ბათაყა იქაფთა 421
ბათ ახირჰაჰ 402
ბათლომე ხოქამ ნოხორი 443

ბაიუ//ბავუ//ბავიუ//ლურა
496
ბაკილარ კუნტა 391
ბაკურიალბა 461
ბალხუსუ 491, 496
ბალხუზ 491, 496
ბამბეი იაშთა 350
ბამბორა 382
ბამბუკოვანი 373
ბარანოვო 344
ბარასხუა 374
ბარასხა 374
ბარგანჯია 456
ბარგანჯია რხუ 447
ბარგანჯია რხუ 447
ბარდლუ იქიალა 403
ბართანდიარხუ 415
ბარმიში 376
ბარმეშ 376
ბაროუ 395
ბარლანა 496
ბარჩალე// ბერჩალი 350
ბარჭიშვ იხუდარა 496
ბასილთა 488
ბასლა 101, 135, 361, 487,
488,
ბასლახი 361
ბასლახუბა (?) 350
ბატა იბამბართა 391
ბატა ებამბართა 391
ბაულ(ი) 496
ბაულ 496
ბალი 396
ბალ იქითა 371
ბალნარი//ხრისტოფოროვო
344
ბალნარი 344
ბალ ექეთა 371
ბალეშქუა 456
ბალეშქუა არვეშე 456
ბაყულ ზთოუ 480
ბაყულძიხე//აბაყულძიხე
345
ბაყუშვინჯარა 366
ბაყულ ზთოუ 480
ბაშთა 496
ბაშკაფსარა 403
ბაშთა 496
ბაშია 396
ბაშიშ ითიფ 480

ბაშიშ იკუარა 481
ბაშკან 403
ბაშკაფსარა//ბაშკაფარა 350
ბაშკაფსარა 403, 481
ბაშკუარა 403
ბაშნაგილართა 366
ბაშნაგელართა 366
ბაშნიგელართა 366
ბაშხუნჯარამ ღალ 366
ბაშე 350
ბაშეშ ითიფ
ბაშეშ იკუარა
ბაჩა 386
ბაჩა 386
ბაჩინე 449
ბაც(ი)კვარა 467
ბაცკუარა 366
ბაცხუ 391
ბაციკვარა 363
ბაცხარკუტა 447
ბაცკუარა 366
ბაცხუ 391
ბაწკვარა 363, 366, 467
ბაწკვარამ ღალ 363, 366
ბახვა ვარდაიამ ტომბა 408
ბახვაიადგილე 461
ბახვამ ტომბა 408
ბახუ//აბახუ 366
ბახურიფშ 369
ბახუნჯარა 366
ბახორფ 369
ბახუ 366
ბაჯგა ირხა 450
ბაჰმაჩა 387
ბაჰყანიხა 371
ბაჰყიანიხუა 371
ბავუ//ბაიუ 496
ბგარბორთა 345, 350
ბგაბართა 396
ბგაიკუარა 481
ბგაიკუარა 481
ბგაინფა 396
ბგაიხუ 497
ბგაიხუ 497
ბგან იკუარა 481
ბგან იკუარა 481
ბგანიჰაფი 481
ბგარდვნი 391
ბგარდვანე 391
ბგურთა 391

ბებეშია(მ)კვარა//
ბებიშკვარა 473
ბებეშია(მ)კვარა 473
ბებეშია იკუარა 473
ბებიშკვარა 473
ბეგლარიშ წყურგილი 443
ბელუგუ 442
ბელუკ 436
ბელუკი 481
ბელღე 442
ბეზირ-იხუ 377
ბეთაგა 497
ბეიადდარა//ადი-შეუაკვა
502-503
ბეიგვი აგვაკვარა 461
ბელაია რეჩკა 369
ბელალა-კაი 403
ბერეფიშ წყარი 409, 410
ბერეფიშ წყურგილი 409
ბერზენ იქიაფთა 432
ბესკუა 403
ბესლან იგავა 381
ბესლან იგავა 381
ბესლან იღვი 403
ბესლან იღვი 403
ბესლეთი 101, 361, 487, 488,
507, 522-524, 575, 588
ბესლეთის წყალი 361
ბესლეთკა 488
ბესქუა 447
ბესქუა 403, 447
ბექიაფთორა 456
ბექიშიშ პლანი 456
ბექყან 469
ბეშთა 496-497
ბეშ იკუარა 366
ბეშ იკუარა 366
ბეჩ იკუარა 366
ბეჩ იკუარა 366
ბეცსარკუტა 403
ბზაკალონი. 444
ბზაკალონი//ზაკალონი 444
ბზანა 337, 427, 428, 527,
528, 587
ბზიბთა 345
ბზიბი 344-345
ბთაა რგავა 371
ბთაგა 488
ბიაა რგავა 371, 436
ბიგლაზია 497

ბიგვეფიმ რზენი 409
ბიგუა რკუარა 436
ბიგუა რკუარა 436
ბიდაჭიმ ტყა 409
ბიდლუ 403
ბიზყუარამ 481
ბითაგა 488, 588
ბითახ 396
ბითვაა რინხართა 497
ბითვაა რჰვისთა 421
ბინაგუ იძლაგარა 421
ბინაგუ ნიშინთრა 421
ბინაგო ინემზენტრა 421
ბინაგო იძლაგარა 421
ბინთხა 369, 385
ბირჩი 490
ბირცხა 3, 159, -160, 488, 522
ბირძიშხა 396
ბირჯა 132, 488, 521, 588
ბიტაგა 488
ბიტ იხაჰუ აძია 481
ბიქ ლიბდალართა 396
ბიშთა 497
ბიშხა 396
ბიშხუტი 415
ბიშხუტითფე 415
ბიძიმჟვარა 439
ბიჭვინთა//პიცუნდა 340
ბიჭიქვაც 461s
ბიჯა(რ)ბაა 369
ბიჯაა რგუავა 369
ბიჯგუა იჩაითრა 464
ბიჯგურ იჰვისთა 450
ბიჯ იქუაც 464
ბლაა რტუ 430
ბლაბაა რაშთა 377
ბლაბაა რაშთა 377
ბლაბაა რტვი 430
ბლაბურხვა 376, 377
ბლაბურხვა 376, 377
ბლაგარა 497
ბლათხუა 396
ბლათხუა 396
ბლასკ~ჯრა რენხართა 434
ბლასკირა რინხართა 434
ბოლომ ნაშარე 444
ბოყვმინჯარა 366
ბოშნაგელართა 366
ბოხვმინჯარა 366
ბოხუნიწა 416

ბჟანიეფიმ სუკი 473
ბჟაწყარი 491
ბჟილუა 373
ბჟელუა 373
ბრამბა 481
ბრამჟა 403
ბრიმბჟა 377
ბურსი 488
ბუტი იხაჰუ 481
ბუტი იკაწვარა 481
ბუჭიპა 461
ბუხუტ იძიხ 428
ბღალარა 502
ბღარძხა 374
ბღაფმ-ირხუა 350
ბღაც 369
ბღიმაა რიფსთა 350
ბღთხა 369, 385
ბღთაა რჰვსთა 421
ბღრძეშხა 396
ბღრჯა 488
ბღქ~ ლბღალარ 396
ბღმხუტ 415
ბღჯაა რბაა 369
ბღჯაა რგარა 369
გ~აგ~აა რხუ 421
გ~ალხა 396
გ~არგ~ იხუ 414
გაგრა-ახუ 350
გაგრა 342
გაგრა აჟვ//ძველი გაგრა 342
გაგრა აჭიც//ახალი გაგრა 342
გაგრაფსთა 346
გაგრიფმ 342
გამსანიაა რძიხ 409
გამსანიაა რძეხ~ 409
განთიადი//პილენკოჟო//
ცანდრიფმ 346
განთიადი 346
გარიკუარა 497
გარფ 386
გარფი 386
გაშინტაკ 360
გაძაბეი 369
გაძაბეი 369
გახა იქიაფთა 446
გბიშხა 396

გელველუკ 350
გენრიფმ 497
გვადიამ ტომბა 409
გვანდრა 35, 403, 488, 585,
588
გვარამია რინხართა 409,
410
გვარამიარხუ 425
გვარამიეფიმ ნოხორი 425
გვარამიეფიმ სუკი//
გვარამიარხუ 425
გვარამიეფიმ წყურგელი 425
გვარამიეფიმ ნახორი 425
გვარდა 588
გიაგია რხუ 421
გიაღლაჩ იკუარა 450
გიაღლაჩ იფან 450
გიალ-ხუა 389
გიალხუა 396
გიანარა რკუარა 436
გიარგი იხუ 414, 436
გიარგუბეი 481
გიგვაიკუარა 416
გიგუე ითფე 456
გიდ იკუარა 434
გიდ ილაშარა 442
გიდირკილდ 497
გიდისირუ 497
გიდ იძიხ 430
გიზმალ-იკუარა 453
გიზმალ იკუარა 439
გინდარკა//გინდარყა 490
გინდირხუა 396
გირბი 377
გირგიუალიკუ 350
გირილიფმ 497
გირუა იშვიმჰარა 481
გიცა რიხუნა 391
გიჯ იყუდირთა 396
გნილუშკა 497, 501
გობეჩიეფიმ გოხორხილი
444
გოგია რკუარა 450
გოგიამ რზენი 409
გოგიამ ღალე 409
გოგირდცკარი 387
გოგირდწყალი 387
გოგუა//ღუაღუა 403
გოგუა 406
გორანა 488, 521, 578, 588

გორნიაცი პასილოკი 456
გოდოიამ დინა 409, 412
გოსანა 409
გოსორხილი 444
გრაპწხუა 386
გრებეშოკი 346
გრეჩესკი პასილოკი 456
გრიბზა 497
გრიშა 497
გუაგია რხუ 430
გუაგუა იქიაფთა 469
გუადინა 497
გუამიკი 447
გუანდრა//გვანდრა 403
გუაშკუარა 481
გუახალა 366
გუაჯანა იყუაყუა 446
გუგვიდაგა 425
გუგუნ-ირხუ 384
გუგუმ ძაგა 425
გუგუმ ძაგამ წყარი 425
გუდა იაბთრა 432
გუდაიფართა 456
გუდოუ 382
გუდოურსა 382
გულდ-ხუ 489
გულია რქიაფთა 423
გულყან 423-424
გუმისთა 35, 114, 127, 128,
221, 290, 489, 521, 588
გუმინა 396
გუნა 432
გუნა რგუაუა 374
გუნბინუა 497
გუნია რგუაუარა 439
გუნირხუა 396
გუნურხუა 374
გურაფ 403
გურბედია 409
გურგულია რინხართა 409
გურიფსთა 396
გურჯშა 396
გურჯშა ხუჭი 396
გუფ 135, 481
გუფ აგუ 434
გუფი 180, 432
გუმირხუა 481
გუც 456
გუძამ ნაწისქვილ 444
გუჯ ინხართა 391

გუჯუა იქიაფთა 428
გედ იძხ~ 430
გეზმალ იკარა 439, 442, 453
გენდია რგუაუარა 461
გენდიარნი ფინთრაქვა 461
გეფსთა 396
გეცა რეხწა 391
გაგ~ია რხუ 430
განდრა 403
გარამია რხუ 425
გარამია რჰაბლა 425
გარფ 403
გახალა 366
გოდოუ 382
გოდოურსა 382
გოლია რქ~აფთა 423
გომშა 396
გომბა რძაგა 383
გომბა რძაგა 383
გომსთა 489
გომნრხა 374, 396
გომფ აგუ 434
გომქ ინხართა 391

დაბა//ხუტორი 359
დაბაყურ 413
დაბაყურ 413
დაგუმისთა//დოგომისთა
350
დადალ იძინ 481
დადალ იძხ~ 481
დადგულ ლაჰაფი 497
დადგულ ლჰაფე 497
დადია(ნი)მ ნამარანე 423
დად იძინ 369
დად იძხ~ 369
დად იჰვისთა 436
დადე იქ~აფთა 403
დადე იქიაფთა 403
დადეხ იხუ 345
დათაიხუავთურთა 461
დათამ აფთრა 456
დალიარ 403
დალ იშუმჰარა 481
დალ იშვიმჰარა//დალ
იშიმჰარა 481
დალ იშუმჰარა 481
დალკუარა 481
დანაყაი იქიაფთა 442

დანირხუა 377
დარიკუარა 481
დარიყუა იბალართა 481
დარინხან ლფან 439
დარსალია იბაყა 421
დაუეი აშხა 403
დაუთია 430
დაუთ იკუარა 381
დაუთ იკარა 381
დაუთ იქ~აფთა 470
დაუთ იქიაფთა 470
დაუთიმ წყურგილი 456
დაუმ აშხა 403
დაუმ აშხა//დაუეი აშხა 403
დაუჩ 403
დაქია 481
დაქია ლჰაყუა 481
დაჩარიფმ//დოუჩარიფმ
498
დაჩია რხუ 434
დაჩია რხუ 434
დაჩრფუმ 497
დაჭკუარა 434
დახუარა 388
დახუხუ 356
დახართა 356, 374, 388, 391
დაჯან აღდარა
დბარ იხუაფ 389
დბარ იხაფ 389
დგ~ანოზ 403
დგიანოზ 403
დელაა რხუ 450
დელაა რხუ 450
დელარხუ 450
დელბოვი 450
დემერჩენცი//ფსოუსხევი
346
დემირითიფ 456
დერეკეი//წაბლიანი 362
დერეკეი 487
დერეკეი 487
დეფეგინა 446
დეფეგინი 446
დვარხ 356
დვირ 356
დიანტარა 366, 403
დიანწვი 403
დიდინ 481
დიდინ იჩამჰარა 481

დიდინ იპაფი 481
 დიდი რინა 350
 დიდმეზიკვარა 456
 დიდრიფშე 396
 დიდქუა 425
 დიდქუამ წყურგილი 425
 დიდხოჯელი 457
 დირიყუა იბლალართა 367
 დოგუაა რხუ 416
 დოგოვცი 416
 დოგუაა რხუ 416
 დომბაი-ულგენ 403
 დომბი ახა 497
 დომოქეთე 421, 428
 დოპუა კუარა 421
 დოპუაქით 421, 428
 დოპუაქეთ 421, 428
 დოპუქეთ 421, 428
 დოუ-აკუარა 498
 დოუ 498
 დოუ აკარა 498
 დოუკარა 498
 დოულაკ//რაკონა 498
 დოულაკა 498
 დოულაკი 498
 დოუჩარიფშე 498
 დოუჰაკა 498
 დოუჰარა 498
 დოუჰაყა 498
 დოუჰაყა 498
 დოხვართა 371
 დრაკუ იძიხ 436
 დუთ იკუარა 482
 დუთ იკარა 482
 დურიფში 355
 დუტუშ დიხა 409
 დლამიმ 428
 დლამმ 428
 დედრმფშე 396
 დორდფშე 356
 დუარ 350

ებირნისა 356
 ებჰნა 391
 ებრამიმ წყურგილი 457
 ევდოკიმოვა 358
 ეზა მარდანხემ დიხა 409
 ეიმაკრა 460
 ეირიძთა 379

ეისირხიქუ//ეიცირხიქუ 350
 ეისირხიქუ 350
 ეისგრა 457
 ეიცი 482
 ეიცირხიქუ 350
 ეიძიფ 342
 ეიჭყვა 457
 ეიხუარა 351
 ეკირ 351
 ელადირ 409
 ელადღრ 409
 ელაშხებ 498
 ელაშხეფ//ელაშხუპ 498
 ელიაკუარა 409
 ელუან იკვარა 403
 ელყან იხუ 374
 ელყან იხუ 374
 ელგრ 427
 ემიგუართა 376
 ემხაგაჰა 391
 ემხაგაჰა 391
 ემხვარიმ წყურგილი 367
 ემხო 396
 ემხუარ-ხუ 351
 ემხვარიმ წყურგილი 367
 ენიკიაა რხუ ენიკიაა რჰაფი 360
 ეჟენზლი 385
 ერასთოუ იპვისთა 442
 ერასტოქდამთა 416
 ერმოლოვკა//ლეხელიძე 359
 ერნა-რკუარა 470
 ერნა რკარა 470
 ერსლიმ 470
 ერსლემ 470
 ერცახუ 403
 ერცახუ 403
 ერესთოუ იპესთა 442
 ესნათ იკუარა 381
 ესნათ იკარა 381
 ესტატიმ რხენი 409
 ეტუხუმ რხენი 409
 ექუფ იულქალა 457
 ექუფ ილქალა 457
 ელა 351
 ეღირთა 389
 ეღრა 396
 ეღერთა 389
 ეღერთა აჰაბლა 389

ეშაა რქაფთა 421
 ეშუქთ 409, 447
 ეშურა 490
 ეშურხა 391
 ეშა რქიფთა 421
 ეშერა//ეშირა 490
 ეშირა ახეიმორწვაზე 498
 ეშირხუა 391
 ეშქითი 409
 ეშქითი 447
 ეშქეთი 447
 ეძირ-ძიხ 396

ვალიკომ ნაკარე 457
 ვარდანაა რძიხ 428
 ვესიოლოე სოფელი (რუს.) 373
 ვიადირთა 503
 ვოლოდაროვსკოე//ჰარაზია რინჟა 487
 ვოლოდაროვსკოე 487-488
 ვოლჩია რეჩკა 497
 ვოსემსოტსკოე//მუნხარი 360
 ვოუა რხუ 442
 ვოუა რხუ 442

ზაგან აბაჟე 439
 ზაგანი//ზეგანი 65, 131, 434, 533
 ზაგან იკუარა 440
 ზაგან იკარა 440
 ზაგან იხუ 440
 ზაგან იხუ 440
 ზადიგორა 490
 ზაკალონი 444
 ზაკრიტი გოროდოკ 372
 ზალა იხუ 416
 ზალა იხუ 416
 ზანა ლძიხ 436
 ზარდგან 421
 ზაურიმ იწვიშთა 391
 ზაშირბა 396
 ზაშირბარა 403
 ზახუახია 351
 ზეგანი 132-133, 169, 358, 432, 434, 521, 523, 578, 579, 582, 585, 587, 588

ზემო ემერა 68, 489, 588,
 ზემო მწარა 369, 584
 ზვანბიძე 396
 ზვანდრიფში 378
 ზიმ ანაარა 403
 ზიმამ ლახვი 403
 ზირქუა 351
 ზირხუ 351
 ზორყანიმ ნოხორი 409
 ზორყანიმ ღალე 409
 ზოსჰან იკუარა 482
 ზოსჰან იკარა 482
 ზოუ 351
 ზღვისპირა ხეობა 383
 ზშირბარა 369
 ზემ ანაარა 403
 ზეზფხეგარა 377
 ზანდრეგემ//ქანდრეგემ
 379

 თაგნეია რინხართა 391
 თაგნეია რენხართა 391
 თავისუფლება 490
 თათად იძიხ 369
 თათლასთან-იძიხ 498
 თათლასთან იძიხ~ 498
 თაკ 482
 თაკუნა ლქიაფთა 450
 თალყან 440
 თამარყუამ 498
 თამარყაშ 498
 თამაგუ 502
 თამელ იკუარა 371
 თამიშ 470
 თამიშხუა აჰაფი 351
 თამიშხუა იჰაფ(ი) 345
 თამკვაჩ იგუაჰა 388
 თამკვაჩ იგაჰა 388
 თამრკუარა 498
 თამრკარა 498
 თანდელ-იქიაფთა 421
 თანდელ იქიაფთა 421
 თანია რჰაბლა 461
 თარაა რხუ//ფუნეიკულიორი
 473
 თარა არხუ 473
 თარაა რხუ 473
 თარამ იკუარაჰქ 482
 თარამ იკარაჰქ 482

თარკილაა რიძმას 356
 თარკილაა რჰაბლა 356
 თარკილაა რჰაფი 357
 თარლაკუაბ 450
 თარლაკაბ 450
 თარმაჩ იძიხ~ 369
 თარმაჰ იძიხ 369
 თარხუნა იააფთრა 457
 თარხუნა იაფთრა 425
 თარხუნამ აფთრა 457
 თარხუნამ ნაკარე 457
 თარხუნამ კარე 425
 თარხუნა მააფთრა 457
 თასარაყუა 388
 თასარაყა 388
 თასკუაჩ-იკუარა 503
 თასკაჩ იკარა 503
 თასმაფ ირა//თესმაფრა 461
 თასმაფრა 461
 თასმაფ მრა 461
 თასრაყვა//თასრაყუა 371
 თასრაყუა//თასრაყვა 371
 თედორემ ღალე 409
 თედომ ღალი 410
 თეთრწყალა 369
 თეიმას//ტეიმას 403
 თემამ ნაწიქვილე 444
 თემრ 379
 თემრაზ იამთა 379
 თენგიზიმ ითიფ 367
 თვათვრი 391
 თვითიკვარა 371
 თინჯა ღიძიხ 391
 თიღმაფ ავიწა 482
 თიყუა იკუარა 440
 თორთოიარძიხ 465
 თოუმში 428, 430, 470
 თოუმში 428, 430
 თოუმში არხა 430
 თურქურე ნაყარარ 403
 თხ~უნა 435
 თხინა 527, 531
 თხუმუონა 457
 თენჯა ღიძიხ~ 391
 თეჟურთა 351
 თათურე 391

 იაგიშ 403
 იაილიყუარა 482

იაკა ლაშთა 388
 იარის 351
 იასა იქიაფთა 446
 იაფსჰუა 396
 იაღიაფსთა//აგეფსთა 351
 იამთხუა-ახუ 490
 იაცვიშთა 373
 იაჰუაზთოუ 482
 იზორიეფიმ წყურგილი 465
 ილორი 427
 ინალყუბა//ნალყუბა 502
 ინალყუბა 502
 ინაფმარფისთა 461
 ინაფხაა რთიფე 376
 ინაფხაა რთეფ 376
 ინაწვაა რადგილ 369
 ინქითი//ინკიტ 342
 ინხუ ახრა 482
 იოუაიკვარა 457
 იტვარხარა 351
 იუანა ინხართა 465
 იუფმარა 351, 381
 იუძიხ//ახიელალო 495
 იუძიხ 495
 იფნარი//აჯარიუარა 358
 იფნარი 358

 კალამზერ 498
 კარათა 404
 კასა 420
 კვლბერთა 391
 კაბა ლადა 450
 კაბა უადა 450
 კაბითიფ 482
 კაბითეფ 482
 კაბირუამ 482
 კაბირუამ 482
 კაბიუადა 482
 კაბიშხა 482
 კაბ იშხა 482
 კაბიუადა 482
 კაზარმა//სალხინო 361
 კაზნიჩიაადგილე 461
 კათირითა 379
 კაკა იხუ 434
 კაკა იხუ 434
 კაკანი(შ)თეფე 457
 კაკუ იკვარა 434
 კაკუ იკუარა 450

კაკუ იმვა 440
კაკუმვა აბააქუ 440
კალაიბართა 396
კალაკუქუ 381
კალამრა 482
კალბათ იგუაჟა 381
კალდახვარა 380
კალდახარა 380
კალმუთ//ბამბუკოვანი 373
კამაჭა 482
კამბამკუარა 421
კამბამკუარა 421
კამმ 351
კამმისტრა 498
კამჭაქაფათა 416
კანდაბირა 351
კანიფსთა 396
კაპა რიმარდა 414
კაპიშისტრა 404
კაპიშისტრა 404
კაპშიხა 396
კაჟიში გიოყოთამი
კარდამა არვამ 404
კარდამა არვამ 404
კარინუ 482
კარჟიდა 436
კაუთიმ ადგილი 457
კაფაჟირა 367
კამარა კარა 376
კამარა კუარა 376
კაც 423
კაცია რკუარა 470
კაცია რკარა 470
კაც იამთა 482
კაც იკუარა 482
კაც იკარა 482
კაც ილაჰა 414
კაცირ 423
კაცირხა//ტემებამ 351
კაც იქუაწ 384
კაც იჰაბლა 47, 50, 464, 534,
538, 587
კაც იამთა 482
კაწირხარა 386
კაწერჰარა 386
კაჭაბამ დინა 409
კაჭარავა დეხირშიზ 457
კაჭარხუ 397
კაჭარხა 397
კაჭულ იდგილ 440

კაჩკა იკარა 367
კელასური 35, 63, 114, 117,
128, 130, 215, 221, 338,
491, 498, 519-524, 546,
575, 577, 586, 588
კესოიკვარა 457
კესოითიფ 457
კესუქიქამთა 416
კვატამ ნახიფაჟ 425
კვეზანი 269, 453
კვეკვესქირეფიმ დინა 465
კვეკვესქირეფიმ წყარი 465
კვიტოული//კუტოლ 427,
428
კინაჭაპილ აძი 447
კირაა რხუ 450
კირათა 404
კიაფალუ ლღვი 450
კიაღურა იგილართა 436
კიაჰაჰვისთა 421
კიდრაკუარა 421
კილაიჰაჭ 397
კილბირთა 391
კილბ იხიართა 404
კინდლი 429-430
კინჭული//ქვაკვარა//
ქოეკვარა//ქოე იკვარა
342
კინჭული 342
კიპა ირიუთა 421
კიქვლეი იხუ 374
კირარ 482
კირახუ 464
კირიგვაჟე 426
კირქულახუ 446
კისტრიკ 383
კიტინა 367
კიურდარა//კიურდერე 489
კიურდერე 489
კიჰარა 377
კლამორ//კელასური 491
კლდეკარი//მანანლაუკი 358
კლდეკარი 358
კლდიანი//ოტლუკ 358
კლდიანი 358
კლიჩ//ყლიჩ 404
კლუხორ 404, 406
კლუხორი//ქლუხორი 404
კლუხორი ქუაბმხა 406
კლგზრა 404-406

კლგზორ 404-406
კოკს იხუ 397
კოკუსაიძიხუ 461
კოლომონა//კოლომონა 465
კოლხიდა 359
კოპიტი 410
კორსანტელიმ ნოხორი 410
კოლონია რქიაფთა 431
კოლონიაფჰა ლქიაფთა 446
კორჩარა//ქორჩარა 437
კოჯერიფიმ 397
კუაკუა რფან 482
კუაკუა რქიაფთა 482
კუაკუა რხუ 386
კუაკუასკირაა რხუ 440
კუაკუასქირაა რქიაფთაქუა
426
კულ-იხუ 379
კუამმამ იახრა 397
კუან 404
კუანაფა 389, 391
კუანმ 397
კუარაკიაგუა 404
კუარანჯიკ 404
კუარტა რხუ 440
კუარძმხ 387
კუარჭია რაბართა 482
კუარჭია რიხუწა 470
კუარჭია რკუარა 453
კუარჭია რხუ 453
კუატ-კუატ 498
კუატაფმ 379
კუატამ იაფთრა 482
კუაფ იხუ 423
კუაჩკა იკვარა 367
კუაძ იგუართა 351
კუაჯ იჰაფი 434
კუბრეფიმ ფონი 473
კუდირთა 360
კუდრი ახიქუ 421-423
კუზონი 367
კუთ-იაბთრა 447
კუიკუბარხა 397
კუკუმ დინა 410
კუკუმ ტომბა 410
კულეიქაწა 461
კუმბი(ნ) 450
კუმბიზ 450
კუმბილ იძმხ 482
კუნაჩიძიხუ 461

კუნიამთა 482
კუნიამთა აძი 482
კუნწაფსთა 351
კუპალაა რგუაჲა 391
კურ ითიფ 482
კურკიაა-რხუ 490
კურკურირთა 357
კუტირიუთა 379
კუტიშხა 42, 503, 588
კუტიშხინწრა 351
კუტიძრა 369
კუტ იჰვიგუ 381
კუტოლ//კვიტოული 428
კუტოლ აგუ 429
კუტოლ ახუ 429
კუცეიკვარა 457
კუჭბა იამთა 351
კენდელ 429-430
კეტ იბნა 367
კეტებზა//კიტობა 367
კაკაა რხუ 386
კაკასქ~ერაა რქ~აფთაქა
426
კაკასქ~ერაა რხუ 440
კალ იხუ 379
კანაპა 389
კანაფა 389, 391
კანაჩხ~ერ 404
კანაჩხ'ერ 404
კანშ 397
კარტაა რხუ 440
კარჭიაა რგხწა 470
კატაფშ 379
კატკატ 498
კაფ იხუ 423
კაჩარა 437
კპალაა რგუაჲა 391
კრკოფალ 404
კოტოლ 427-428
კოტოლ აგუ 429
კოტოლ ახუ 429
კოტეძრა//კოტეწრა 369
კოვდრე ახუქა 421, 423
კოვბარხა 397
კოვტი იჰვგე 351
კოვტი იჰვგე 381

ლაათგუარა 352
ლაა რკუარა 436

ლაბა//ადლაბა 352, 404
ლაბჟანია რინხართა 410
ლაგ~ანძე 368, 386
ლაგამა 498
ლაგინაძი 386
ლაგინიკუარა 392
ლაგულაა რიფსიძკირთა
414
ლაგურთან 429
ლაგამ 429
ლაგ~ლაა რეფსეძკირთა 414
ლაგ~რთან 429
ლაღარია რჰაბლა 371
ლაზარიაა რხუ 434
ლაზარია რხუ 434
ლაზთან 432
ლაზ იკუარა 447
ლაზ იკ~არა 447
ლაზიშ ფონი 473
ლაკაა რგუაჲა 357
ლაკაა რხუ 377- 388
ლაკუარაზ 352
ლაკუარხოთოუ 397
ლაკუატაა რხუ 431
ლაკფშიხუ 498
ლამქ~ეც არხა 436
ლამკაც 65, 461
ლამკაცი//ლომკაცი 483
ლამკიც არხა 436
ლამკიც აძიხ 464
ლამკიც ახუ 464
ლამკიც აჰაფი 482
ლამკეც 65, 461
ლამშაწე 416
ლამშაწე 416
ლანა 404
ლანდურხვა//ლანდურხუა
384
ლანთია 404
ლაპუნუშ ნოხორი 410
ლაჟ ითიფ 397
ლაჟ იხუ 392
ლაჟ იტეფ 397
ლაჟ იხუ 379
ლაჟ იხუ 379, 392
ლარ 404
ლარ აკუარა 483
ლარ აყუაყუა 483
ლაფაზლუკ 498
ლაფანი//ლეფონა 431

ლაფაქსუ 483
ლაფაჯ-ახუ 440
ლაფთა აკუარა 440
ლაფირნეხა 377
ლაფსთარხა// ბარანოვო//
წალკოტი 344
ლაფტა 346
ლაღამ 429, 447
ლაღამ 447
ლაყუბ იცუთა//
ლაყუბისირთა//
კაყუბიცირთა 502
ლაშფსა 397
ლაშფსარდ 373-374
ლამთირხუ 498
ლაშქ~ენდარ აჰაფე 457
ლაშქინდარ აჰაფე 457
ლაშქინდარი 457
ლაშქინდარ 457
ლაშფსა 397
ლაშფსარდ 373
ლაშქინდარიშ კუდელი 426
ლაცა 352
ლაცუნია 352
ლანგარა 498
ლანას იკ~არა 433
ლანთა 404
ლანუდტვარა 397
ლაპამხუა 379
ლაპაცკენ იძხ~ 371
ლაპაწკინ იძიხ 371
ლაპკირთა 389
ლაპარმეგრა 357
ლბაატი ეშ~ერა 502
ლგანიფა 397
ლგეთ 390
ლეიქუფშირხუ 490
ლეკუხონა 34, 128, 132, 491,
521, 536, 540, 578, 583,
588
ლეკ~ხონა 491
ლესელიძე 359
ლეფონა//ლაფანი 63, 131,
430, 431, 529, 587
ლეშქინდარ ამეგრა 457
ლეჩკოპ 233, 489, 498
ლეჩქოფი 233, 234, 489, 498,
588
ლეძქ~ეფშ~ე 490
ლვარხუა 397

ლიაშვი 359
 ლიბლიუხუა 498
 ლიგუხვა 369
 ლიკუბიციყა 498
 ლინჩა 404
 ლიო 58, 444, 445
 ლიომ ეკალე 444
 ლიქიფშხუ 498
 ლიქმა 498
 ლიძავა 359
 ლიხნი 383
 ლიხნიამთა 383
 ლიგე იუახ^ე 352
 ლოუ იქიაფთა 434
 ლოუ იხიარა 373
 ლოუ ეხ^ეარა 373
 ლუან იკვარა 404
 ლურა 496
 ლძაა//ლიძავა 360
 ლძანის 359-360
 ლხას იკ^ეარა 438
 ლენჩა 404
 ლეხ ად^ე 357
 ლეხ აძე 357
 ლეხნამ^ეთა 383
 ლეხნე 382-383

მაანა რქ^ეაფთა 440
 მაან რქიაფთა 440
 მაან იკ^ეარა 387
 მაან იკ^ეარა 387
 მაარა 470
 მაგანა 499
 მაგაძირკა 376-377
 მაგიჩარიუმა 374
 მაღიჟვ იკუამხუ 352
 მაზ იგუართა 499
 მაზიხუა 376
 მაზიხ^ეა 376
 მათეი ითაპართა 367
 მათეი იძიხ 431
 მათეი იძეხ 431
 მათეი ითახართა 367
 მაკიკვარა 457
 მალანია რქ^ეაფთა 423
 მალანია რქიაფთა 423
 მამიჯიღრხუა 386
 მამძიმხა 352
 მამწირთა 377

მამჯჯღრხ^ეა 386
 მანდარა 446
 მანჩა იკ^ეარა 421, 429
 მანჩა იკ^ეარა 421, 429, 446
 მარა 404
 მარხუ 404
 მარმალ აბაა 423
 მარმარისკარი 423
 მარულემ დიხა 444
 მარუმა ლჰაფი 434
 მარუხ-ბამ 404
 მარქუახურთა 352
 მარშან-ი-ხუა 499
 მარშანა რირხა 436
 მარშანა რერხა 436
 მარშანიხუ 404
 მარშანიხ^ე 404
 მარწიხუ 384
 მარჭიქ 237, 483
 მარჯ^ე 404
 მასკია იღვუ 442
 მატკეფიმ წყურგილი 410
 მაფ იბახუ 352
 მაქ^ეარა 378, 404
 მაქიაზთოუ 470
 მაქიაკვარა 457
 მაქიაკვარა 483
 მაქიარა 377, 404
 მალღობი 428
 მაღ დახიქურწახ 352
 მაღსაგე 499
 მაჭარიფშე 499
 მაჭირინიხა 369
 მახაზ იააფთრა 367
 მახაზიხუავთერთა 462
 მახაზ აააფთრა 367
 მახარიია რეხუწა 410
 მახარიია რეხ^ეწა 410
 მახარიია რინხართა 410
 მახმე//მაჰმეი 453
 მახმე 453
 მახუ იააფთრა 483
 მახუკვარა 367
 მახ^ეკ^ეარა 367
 მაჯიგიღართა 410
 მაჯ იჰვისთა 421
 მაჯ იჰ^ესთა 421
 მაჰაიდ იქ^ეაფთა 416
 მაჰაწირთა 397
 მაჰვარქიაფთა 416

მაჰთი იბახუ 352
 მაჰმეი-ღუ 453
 მაჰმეი 453
 მაჰმეიღუ 453
 მაჰმეი ხუჭი 453
 მაჰმეი ხუჭ^ე 453
 მაჰმეი 453
 მაჰმეი ღუ 453
 მაჰმეი ხ^ეჭ^ე 453
 მაჰმეი 453
 მაჰმეი 376
 მაჰმეი 384
 მაჰმეი 384
 მეიძხუა 369
 მეგუამირხუა 367, 404
 მეგუამირხუა კ^ეარა 367
 მეგ^ეამ^ეზრხ^ეა 367, 404
 მეგ^ეამ^ეზრხ^ეა კ^ეარა 367
 მეგ^ეძერხ^ეა 383-384
 მეგ^ეძერხ^ეა//მუგუძირხვა
 384
 მდილაჰაფ 360
 მეღენი გვარამიეფი//ნერც-
 გვარამია 426
 მეღენი გვარამიეფი 426
 მეღტონიმ ინოხონი 410
 მეღტონიმ ნოლო 410
 მეღტონიმ ღალე 410
 მერჭულეფიმ ნაწისქვილე
 444
 მეხადირი//ნაკალელი 360
 მვაფა აძეხ^ე 490
 მზახარა 397
 მზახუა 383
 მზახ^ეა 383
 მზემ 397
 მთარგ^ეალაზ 357
 მიახუა ახუდა 499
 მიგდა იძიხ 397
 მიღარა-ახუ 442
 მიღარა 379
 მიღარა ადვი 374
 მიღარა ად^ე 374
 მიზ 483
 მიზ იახრა 352
 მიზ იკ^ეარა 483
 მირგა 397
 მირზაყან იძიხ 357
 მირზაყან იჰაფე 357
 მისრა//მიუსერა 378, 384

მისტაფა იტვართა 451
მიუარ 397
მიუასახუა 397
მიუსერა//მისრა 378, 384
მიუსუ ახიდა 404
მიქელრიფში 360
მიქუა რხუ 376
მიქუ არხა 414
მიქურაზა 374
მიშკუარა 483
მიშკუარა აძგა 483
მიშოგელართა 458
მიშხიალიც 404
მიწკუარა 367
მიხამ რზუნი 410
მიხურმა 397, 499
მიჯ იძიხ 371
მკიდ იცაყია 483
მკიძია 499
მკუარაზ 404
მკელ იცაყ~ა 483
მოქვი 50, 104, 128, 131, 240-
247, 527-530, 532, 555,
570, 587
მოხკ~არა 367
მჟ~აგ~ართა 381
მსარბია რინხართა 373
მსიბსთა 404
მსიგუხუა 387
მსოუსთ იქიაფთა 440
მსოუსთ იძიხ 434
მსრი აკუარა 373
მსრუ აკგარა 373
მსღბსთა 404
მსღფისთა 404
მუგუძირხვა 383
მურ~აბაა 464
მურ აბაა 462
მურათიმ ოჩაიე 473
მურამ წყურგილი//მურიძიხ
426
მურამ წყურგილი 426
მურიძიხ 426
მუსთაფა იქიაფთა 416
მუშჰალღფართა//
მუმლაფჰართა 426
მუხნარი//ვოსუმსოტსკოე
360
მუხნარი 360
მქ~ალრხ~ა 397

მქილგუად 352
მქილრხუა 397
მქილფჰა ლიფსთა 404
მშვიბაშირა 397
მშვიმვარკირა 483
მშვირთა 360
მშ~ედბაშერა 397
მშ~ემვარკერა 397
მცაგა 397
მცრა 404
მძაა 352
მძიშთა 352
მძიშხა 352
მწარა 370, 385, 387
მწარძხა 384
მჭიმ 392
მჭიშთა 386
მჭიძხა 389
მჭიჭაა რძაუა 373
მჭუმ 392
მჭუმთა 386
მჭუმხა 389
მხუათ იშხა 483
მხუტ იყუაყუარა 422
მჰარა 342
მჰარათა 384
მერ აბაა 462
მესთაფა იქ~აფთა 416
მესიბსთა 404
მესრა 384
მექამგარია 483
მექ~ა 246, 440
მექ~აა რხ~ე 376
მექ~ა არხა 414
მემ~აა რგბახ0 371
მემ~ორუმთა 389
მექქქ ლქ~აფთა 416
მექქქ ლქმაფთა 416
მექქქ ლკუარა 416
ნაარამ 483
ნაბერაყე 458
ნაბირზალ 447
ნაბჟოუ 422
ნადღ~ლოუ 420
ნაკადული//მესადირი 579,
360
ნაკიოუ 429
ნაკლასე 465

ნაკურთხწყარი 409-410
ნალყუბა 397
ნალყუბა 397, 502
ნამარანი 422
ნამეწყრევი 404
ნანაა რხუ 376
ნაოხვამე 447
ნაპატროუ 423
ნართოუ 423
ნარიქიქამთა 416
ნარიქ იძიხ 429
ნარმანიამ ნაკარუ 458
ნარციც 431
ნარციცი 431
ნარექ~ იძეხ~ 429
ნასკალე 491
ნაურ 352, 404
ნაურ ახიწირთა 405
ნაურ ახეწერთა 405
ნაურე 499
ნაუ შაკაიმ ტომბა 410
ნაფატროუ 423
ნაფრა 398
ნაფსკალი 470
ნაფერა 352
ნაჩვალ//ნამეწყრევი 405
ნაჩვალ 404
ნაციცე 444
ნაცკალე 499
ნაძარწან 483
ნახვარცამე 443
ნაჯიხელი 410
ნაჯიხუ 410
ნაჯიხ~ 410
ნაჯხოუ აბაა 410
ნაჰარ 352, 405
ნაჰარბეი იხილფა 496
ნაჰარ იქ~აფთა 416
ნაჰარ იქმაფთა 416
ნაჰვარა 398
ნიქვგუარა 352
ნიხბაა არხა 352
ნოხორიევი 444
ნუშკა ლქ~ამთა 422
ნუშკა ლქიამთა 422
ნხიწ 367
ნხეწ 367
ნერიქენხართა 473
ნერც-გვარამია 426
ნეხეწახეწ//საბულისკერიო
367

ოგირდა 483
ოდიში 361
ოთრია რჰაბლა `370
ოთრინა 422
ოთხარა//ოთჰარა 386
ოთხარა//უათჰარა 385
ოთხირონი 458
ოთჰარა//ოთხარა. 386
ოისღრე 457-458
ოკაკვიე 491
ოკტომბერი387
ოლაგვანე 423, 424
ოლაგუანა 423, 424
ოლაგანა 424
ოლბაქ//ულბაქ 405
ოლბაქ~ 401, 405
ომარიქდაფთა 416
ომარიშარა 405
ომარიშარა 405
ონდანირხა 376
ოპარახ~ა 431
ორქოწყარი 483
ორწყალა 495, 498, 499
ოსახაპეშე 458
ოსია რხიქუ 388
ოსია რხე 388
ოსკალელაღე 488
ოსმანიფისთა 462
ოტაპი 436
ოტარანჯა 446
ოტაფ 416, 436, 441, 442, 451
ოტაფ[ე] 442
ოტაფი 416
ოტიაწვა 417
ოტლუკ 358
ოტორონჯე 446
ოუპარახ~ 483
ოუპარახ~ა 483
ოფარახია 483
ოქარა 398
ოქვაქვალაია 444
ომფანე 447
ოძანუ//უაძან 352
ოსბერძის 398
ოსელარავიწა 458
ოსელარაძგვა 458
ოსოჯე 410
ოსურეიშ აბანა 473
ოჯბინე 424
ოჯიბინე 424

პავლე ანუაშ დისა 444
პაპა რაშთა 379
პაპა რაშთა 379
პაპანწყვილი//პაპანწყურ
434
პაპანწყვილი 434, 435
პაპანწყურ 434
პაპანწყურ 434, 435
პაპინ იაბთრა 447
პაპინ იჰვისთა 422
პაპიშხა 405
პაპქილა ასუ 483s
პაპცვა 376, 384
პაპცა 376, 384
პაპენ იჰესთა 422
პატუხუშთა 465
პატეხ~ ეშთა 465
პაშე ითიფ 367
პაშე იკუარა 483
პაშე ითიფ 367
პაშე იკარა 483
პახუნ იჰვისთა 392
პახუნ იჰესთა 392
პელახბორა 405
პეპუიდიხე 465
პეპუიხუნა 465
პეტრა 464
პეტრეშ ოჩარხალიო 465
პეტროშ ნოხორი 410
პეტროშ ფსორა 410
პეტროშ წყურგილი 410
პეცონდა//პეცუნდა 342
პეხარა 379
პეხე 405
პივ 398
პილენკოვო 33, 122, 129, 346
პილენძეკ 405
პიცუნდა//პეცონდა//
ბიჭვინთა 342
პრიმორსკ 387
პრიმორსკი 387
პრიმორსკოე 386
პტიშ 405
პტიშე 405
პტეშ 405
პეჰ 398

ჟანა რდე 429
ჟეპ იშხა 367

ჟაბნა 386
ჟალ ითიფ 381
ჟალ ითიფ 381
ჟალიფა დახთანასიშ 353
ჟამეშ 483
ჟანა რდეუ 429
ჟან გიარგი იაშთა 379
ჟან იქიაფთა 446
ჟანჰა ლაშთა 388
ჟაჟ იაშთა 483
ჟაჟე ააშთა 483
ჟვავაკვარა//ჟოეკვარა//ჟოე
იკუარა 342
ჟვანბიშხა 353
ჟვარაბ თიფ 367
ჟვინდრიფე 353
ჟვინგ//ჟურგია 405
ჟიბშხეა 363
ჟიგიდირხა 375
ჟიგუა იქიაშთაჟე 387
ჟიპიშხა 367
ჟიპ იშხა 367
ჟიფშალ წვიშ 381
ჟოეკვარა//ჟვავაკვარა//ჟოე
იკვარა 342
ჟოე იკვარა//ჟვავაკვარა//
ჟოეკვარა 342
ჟურგია//ჟვინგ 405
ჟეჰდირთა 370
ჟანდრეჰეშ 378, 379
ჟანჰა ლაშთა 388
ჟარაბ ითიფ 367
ჟარხ 353
ჟგარა 389
ჟგარა 389
ჟედღ-ადე 353
ჟერგ~ 405
ჟედრაჰაფეწა 381

რაკონა 498
რაპირბა 499
რასდახი 378
რასდახე 378
რაფრბა 499
რამუკარა 458
რამარიუა 499
რამიძმახ 442
რამეკვარა 458, 532
რამეკუარა 483

რაშქა 499
 რაცვაზთოუ 458
 რაჭმსა 483
 რეპ იახა 387
 რეუთა 371
 რეშავეი//რეშევი 361
 რეშავა//რამარიუა 499
 რეშავა 499
 რეშევი//რეშავეი 361
 რეშითიმ წყურგილი 426
 რეჩხი 45, 53, 57, 128, 458,
 536, 540, 541, 583
 რეჭიშხა 458
 რეჭქუცვა 499
 რეჭმსა 458
 რზენიმ დიხა 444
 რიაფშ 360
 რინხართა 409, 410
 რიუთაჰაბლა 470
 რიუსა 499
 რიღა 499
 რიწა//დიდი რიწა 350, 353
 რიხუა 499
 რობ-ადი 424
 როსტომ ნასხაპა 337, 444
 რენხართა 410

საათ იფშაჰვა 470
 საბეკიმ ენწერი 444
 საბეკიმ ენწერი 444
 საბიგვა 410
 საბიგვამ რზენი 410
 საბიგო 410
 საბუა რძიხ 429
 საბუა რძეხ 429
 საბუა რძეხ 429
 საბუა რხუ 429
 საბუა რხუ 429
 საბუა რხუ 429
 საბუა იძეხა 357
 საბუა რხუ 470
 საბუ იძიხ 451
 საგ~ასა ირხა 484
 საგაისა ირხა 484
 საგვარამიო 426
 საგუა იკუარა 451
 სათამაშა 424
 სათამაშო 424
 სათანია 464
 საჯ~ან 406

საკიან ნარზან 405
 საკოზმა-ახუ 464
 საკოზმა 464
 საკორტა 464
 სალდათ იქ~აფთა 418
 სალხინო//კაზარმა 361
 სალხინო 361
 სამაა 385
 სამათა-ახუ//სოხუმის მთა
 499
 სამათაა რხუ 499
 სამათხუ 499
 სამატკა 410
 სამატყო 410
 სამაჭიმ 458
 სამაჭუმ 458
 სამახარია 410, 429
 სამახარო 410
 სამებისკარი 359
 სამელაიო 366
 სამირზაყანე 464
 სამსონიაა რთეფ 458
 სამსონიაა რინხართა 426
 სამსონიაა რქ~აფთა 458
 სამსონიაა რქიაფთა 458
 სამსონიაა რენხართა 426
 სამსონიეფიმ ნოხორი 426
 სამსონ ინხართა 426
 სამსონინხართა 426
 სანდრა ითიფე 458
 სანდრა ითეფ 458
 სანჩარა 361, 499
 სანჭარე 499
 სატ იფშაჰვა 470
 სატყებჩო 410
 საფათსურამ 405
 საფარბეი იბახუ 499
 საფაჩულიო 367
 საფრიჯ//სოფრუჯუ 405
 საფრიჯ 499
 საქანიაა რინხართა 462
 საქანიაა რძეხ 392
 საქანიაა რენხართა 462
 საქანია რძიხ 392
 საქვადბაიო 449
 საქუფ იკუარა 386
 საქუფ იკუარა 386
 საღარწიო 465
 საღარწიოშ სუკი 465
 საღოლუდ 490

საძაა რკუარა 470
 საძაა რკუარა 470
 საძიდა იაბთრა 432
 სახკუარა 405
 სახკუარა 405
 სერე ბაბა 382
 სერნოზ იქ~აფთა 418
 სერნოზ იქაფთა 418
 სეფანუმ ნანაყუნე 458
 სიბისთა 405
 სით-იხუ 378
 სიკომ ღალე 465
 სინირხუა 392
 სინოპ 499
 სინოპი 499
 სიპკუარა
 სიტ იხუ 378
 სიფეხირა 363
 სიხჩა 405
 სკურჩა 424
 სკურჩა 424
 სლეციხარა 386
 სმირახა 360
 სოფრუდე 405
 სოიკვარა 451
 სომხური ათარა 445, 525,
 526, 588
 სოუ ეიბაშრა 499
 სოუ ეიბაშრა 499
 სოუიფსარა 484
 სოუ იკუარა 458
 სოუიფსარა 484
 სოუკვარა 458, 532
 სოულაჰვაჰე 392
 სოფრუჯუ//საფრიჯ 405
 სოხუმე 63, 110-111, 199,
 285, 289, 293, 338, 339,
 492, 500, 506, 507, 518,
 523-524
 სოხუმეკა 494, 500
 სოხჩა 405
 სტამბილ 381
 სტამბელ 381
 სუბუქიეფიმ ნოხორი 410
 სუბუქიეფიმ წყურგილი 410,
 412
 სუკენწერი 444
 სუკი 50, 131, 213, 427, 444,
 535, 539, 588
 სუკიმ ცუნა//ცუნა 444

სუკიმ ცუნა 444
სულათ იქიაფთა 442
სუმჯინჯიჭყონი 424
სურგულანძეფიმ დიხა 410
სებისთა 405
სენჯრხა 392
სეზხა 405

ტაბაგუა 500
ტაბალულა 440, 528
ტაგ ინჰ 380
ტაგუ იცაქვა 380
ტაგუ იხუ 380
ტამიში 53, 447
ტამიში 63, 128, 135, 212,
281, 446, 528, 529, 588
ტამში 53, 135, 212, 281, 446
ტაპაქუა 491
ტარხუნა იაფთრა 425
ტასკუა ლქიაფთა 436
ტასრაცყა 371
ტებ იკუარა 470
ტეიმას//თეიმას 405
ტეისა 405
ტეშებამ 353
ტვან-ხუა//ტვანა რხუ 357
ტვიბრაშირა 405
ტვიგხა 405
ტირუდღხიზუ 418
ტიტუმ ტომბა 410
ტომბა//აძბიყ 426
ტომბა 425
ტოტ დიზგაზ არიუმ 458
ტოტ იკუარა 484
ტოტ იკარა 484
ტრაპეცია//ბაალოუ-ახუ
496, 500
ტრიკან დააფთრა 440
ტროიცკოუ//ჩანჩქერი 362
ტუიარხუ 462
ტურამ სუკი//წკვრეგმაშქუ
444
ტურბაზა 500
ტყაბედნერი 367
ტყაურა 410, 411, 414, 484
ტყვარჩელი 4, 50, 52, 55, 72,
128, 201, 269-273, 448,
451, 453, 530-532, 537

ტყვარჩელის სატყეო 298,
337, 454
ტყარჩალ 448
ტყარჩალ 448, 451, 453
ტყეჩა 411
ტყეცა 410, 414
ტეშალუ 415
ტეშალუ 415

უ(ა)ტირ 405
უაგირდა//ოგირდა 483
უაგირდა 483-484
უაგერდა 483
უადაბინ 429
უადაბენ 429
უადჰარა 385-386
უაზ-აბაა 490
უაზაბაა 490
უაზან 353
უანდრაა რკუარა 360
უანჩკა იკარა 458
უანჩქა იკუარა 458
უაპაქალა ახჰ 484
უაპაქიალა ახუ 484
უარდა 484
უარდა ღუ 405
უარხუა 388
უასაკუარა 381
უასაკუაშა 353
უასაკუაშარა 381
უასაკუარა 364, 381
უასაკუაშარა 381
უასარლუა 345
უასილ იქაფთა 461
უასილ იქიაფთა 461
უასილ იძიხ 461
უასილ იძეხ 461
უასსარა 364
უატაფ 416, 436, 441, 442
უატია იწვა 451
უატიაწვა 451
უატფე 442
უატემაწა 451
უაფმა 448
უაქარა 383
უაყაი 353
უამფანდ 448
უაძან//ოძან 353
უახთა იძიხ 422

უახთა იძეხ 422
უახიალარ 484
უაჰვთიბქა 373
უაჰვირთა 370
უაჰვრიუთა 375
უაჰვცქი 484
უაჰთებქა 373
უაჰცქჷ
უაჰერთა 370, 375
უთრათეფ 367
ულამბა 405
ულბაქ//ოლბაქ 405
ულისი 440
ულის იფსთა 442
ულეს 440
ურაკ 422, 424
ურაკ 422, 424
ურაკი 422, 424
ურეკი 424
ურთა 47, 131, 435, 460, 533,
537, 588
ურანა იჰაფი 484
ურანირა 410
ურან ირა 462
უცანა იჰაფე 484
უცანდრა 410
უცაღალი 492
უძიმ ნაკარე 458
უძუმ ნაკარე 458
უძე გვაძბაიამ ნაკარე 458

ფადგუ 127-128, 362, 532,
588
ფათიასრა 376
ფათრაზ 435
ფალ 405
ფალაა რარხა 392
ფანავი 443, 484
ფანავ 443
ფანტანკა//ფონტანკა 359
ფანჯა 398
ფარდგალ 405
ფარდგილ 405
ფარზია რხუ 380
ფარსინდიკ 490
ფარფალია რგელართა 418
ფარფალია რხუ 462
ფარყეივასსარა 418
ფარჩანდა 490

ფარსა 405
ფაფ-იძიხ 389
ფაფია სირთა 405
ფაქუაშუ//ფოქვეში 464
ფაქუაშუ 464
ფაქამ 464
ფაქამაა რევადა
ფაქამაა რევადა 464
ფაშვი იფაცვა რხუ 443
ფაშუა 500
ფამი იფაცვა რხუ 443
ფაცხიკუარა 484
ფელაყრა 405
ფერიზა რაბბთრა 432
ფეხი 405
ფთარხი 389
ფიამთა 490
ფირშია 353
ფირცხა 406
ფისტა 406
ფის იკუარა 440
ფისიკუარა 440
ფიუ იძმახე 357
ფიცარდალი 363
ფიცირ//ფიწყურ 500
ფიწყურ//ფიცირ 500
ფიჭუოხვამე 410
ფკ'ავ ილდარა 451
ფლი იფაწა 353
ფოთოქამთა 418
ფონტანკა//ფანტანკა 359
ფონტანკა 342
ფოქვეში 47, 50, 53, 54, 72,
128, 131, 201, 281, 310,
463-464, 533, 534, 537,
538, 588
ფრიკან იაფთრა 440
ფრინა 406
ფრცხა//ფირცხა 353, 484
ფსააშა 398
ფსაგაჭა 353
ფსაგახუ 353
ფსარდია ითიფ 484
ფსარდია ითეფ 484
ფსახარ 398
ფსახარა 359, 398
ფსეიუ 398
ფსეუ 353
ფსეუ 398
ფსიკუა 406

ფსირს 406
ფსირცხა 29, 30, 35, 66, 98,
128, 146, 151, 387, 388,
580, 585
ფსიქუა 500
ფსიშე 500
ფსიციკუარა 451
ფსიძოთოუ 484
ფსინა 353, 398
ფსკალ 305, 465, 484
ფსკალი 4, 62, 131, 170, 276,
277, 526, 588
ფსლიხუ 353
ფსწვირ 398
ფსწერ 398
ფსხუ//ფსეჰ//ფსჰუ 502
ფსხურილე 500
ფსჰუ 343
ფსჰი 502
ფსჰეა 406
ფსგრძხა 387, 388
ფსღა 398
ფუნეკულიორი 473
ფუფამ ნოხორი 410
ფშოუ 406
ფშანდრა 383
ფშაქუა 422
ფშაქა 422
ფშაყა წყარი 422
ფშაჰვიშხა 398
ფშაჰუაშხა 353
ფშვიმა იგუარა 353
ფშია 63, 66, 412, 422, 424,
432
ფშიყუა 353
ფშიცა 354
ფშიცვლა 354
ფშიხ 354
ფშიხა 354
ფშოუ 406
ფშქარ 424
ფშქირ 424
ფშხაწყარი 431
ფწფნგარა ახუ 414
ფეცყერ 406
ფეცყერა 406

ქარქან 418, 429
ქასალაა რქან 380

ქაფთა 418
ქაჩი 406
ქაჩი აბაა 406
ქანცხა 406
ქალასა 484
ქამს 398
ქანთრიფმ 378
ქაპიქერა 367
ქაპიჩიშთრა 500
ქაფიქემთრა 500
ქაშვი იგილართა 436
ქაცვაა რეკარა 426
ქაცვარეკვარაა 426
ქაცვარეკვარამ აბოხუ 426
ქაცვაა რეკუარა 410
ქაცვაა რეკარა 410, 426
ქესქინჯიმ წყურგილი 445
ქვანისთოუ//აქვანისთოუ 367
ქვანეკუარა 443
ქვანთამ ნოხორი 444
ქვანონი 50, 131-133, 200,
465, 520, 533, 538, 578,
588-589
ქიბან იძიხ 384
ქიანთნარხუა 470
ქიანასა 453
ქიანარძახა 384
ქიარაქიან 484
ქიარქიან 418, 429
ქიასალაა რქან 380
ქიანამ იძილარა 413
ქიან-აბაა 471
ქიან 406
ქიანძა 422
ქირლეგრა 406
ქლუხორ 406
ქოლეი აძი 464
ქობლუხიქირთა 462
ქორომონი 363
ქოლეი 410
ქოლეიმ რხენეფი 410
ქორარა 437
ქუაბალ 440
ქუაბოთოუ 367
ქუაბრუთა 375
ქუაბარა 406
ქუამხიარდა 484
ქუაფეს იშვა 354
ქუაქუანაა იშვა 431
ქუაქუანია იკუარა 431

მაჰან იპოსტა 426
 შვიანზე 500
 შვინ იპა 443
 შვირა 500
 შვლეიამან იძის 451
 შიაცურან 406
 შიბუფხიარა 485
 შიბუხარა 363
 შიბუფხიარა 367
 შიგურა 389
 შიკრერ 406
 შირინბეი ინხართა 411
 შიფშხერა 363
 შიშკიმს გუართა 398
 შიცკურა 485, 503
 შლარა 378
 შლარაა რჰაბლა 471
 შმაფ იააფთრა 485
 შმაფ იააფთრა 485
 შმაფ იძის 371
 შოუა რიხუნა 471
 შოუდიდი 406
 შოუდედ 406
 შოულქიამთა 406
 შოუ ლქიამთა 406
 შოუუა რეხ-ნა 471
 შომთა 380
 შპატიკურა 371
 შუამთა 385
 შურინოვკა 362
 შუშელია 500
 შხაბააშთა 398
 შხაბააშთა 398
 შხაბიცა 398
 შხანუყვამ წყურგილი 457
 შხაფშა 398
 შხაფშა//შხაბზია ხუჭი 406
 შხაფშა 398
 შხაშკუაკუა 406
 შებუფხ-არა 367
 შებუფხ-არა 367
 შენქ-რაა რჰაბლა 429
 შენქ-ერაა რჰაბლა 429
 შეცკურა 418

 რაადეშხა
 რაგელარა 381
 რახა 398
 რახე 398

 რაგ-რა 384
 რაჟ-წერხ- 381
 რაგრხ-მარგრთა 378, 398
 რაგრვდე 389
 რააბალირხუა 384
 რააბალგრხ-ა 384
 რაგეი აბაა 451
 რაგეამ 471
 რადიმვა 354
 რადიმე 500
 რადიმე აკაწვარა 500
 რადიმე აძი 500
 რადქიმე 471
 რადემ 500
 რადემ აკაწვარა 500
 რადემ აძე 500
 რათაკირა 354
 რათია 406
 რაიბა 485
 რაკ-არ დაბთრა 432
 რაკიარ იაბთრა 432
 რალამაზაა 380
 რალამათიმ დიხა 411
 რალბამ 433, 488
 რალმაზაა 380
 რალფაკ ზთოუ 406
 რამაა 500
 რამაა რრაქის 440
 რამა ლძის 388
 რამანუყვა იქვანა 462
 რამანუყვა ტახტე 462
 რამაშხა 500
 რამგუა ხუარა 406
 რამთა ხეზ 406
 რამკახუარა 485
 რამჰაგუარა დუ 500
 რამჰაგუარა ხუჭი 500
 რამჰაგ-არა დუ 500
 რამჰაგ-არა ხეჰე 500
 რამჰაკირა 406
 რამჰაკერა 406
 რამჰარა 459, 485
 რამჰახი 500
 რამჰა ხიბ 406
 რამჰახე 500
 რანჩქერი 133, 362, 579, 582
 რაპალ აფსთა 500
 რაპირხა 372
 რართიმ ნატახა 445
 რარშა 370

 რარტლუხ 490
 რაფაგურუა 471
 რაფაგ-ერვა 471
 რალუალა იძის 431
 რაცია ზთოუ 407
 რაშვა 501
 რაშვარა 398, 501
 რაშვარა ადვხა 501
 რაშ-არა 398
 რაშ-არა 398
 რაჩაა რაშ-თა 376, 422
 რაჩაა რაშთა 376, 422
 რაჩაა რხუ 429
 რაჩეფიმ დიხა 445
 რაჩჰარლა 429
 რაწვგუართა 378
 რაწვქით(ი) 466
 რაწვქითი 532, 588
 რაწ-ქეთ 466
 რბაალ დუ ახუ 375
 რბართა 372
 რბი იხუდარა 398
 რბირხა 386
 რგილარა 381
 რეგემ 471
 რეგემდალ 471
 რეგ-იამ 471
 რევისკვი 501
 რენგელიაა რკუარა 418
 რენგელიაა რკ-არა 418
 რენგელიაა რთიფ 485
 რერქ-უზიაა რხ-ე 398
 რერქიუზიაა რხუ 398
 რიბჰაგრა 398
 რიგირიფმი//ჩიგირიფში 362
 რიგირხუა 392
 რიგირიფმი//ჩიგირიფში 362
 რიგუა ლქიავთა 471
 რიგუ იქიავთა 422
 რიგურა 340, 384
 რიგურნინხა 340
 რიშკუზბა 501
 რიჟწირხუ 381
 რიჟოუტ 501
 რირბალაშთა 471
 რირგა იჩიშთა 398
 რირვდვი 389
 რირიუთა 389
 რირხუმარირთა 378, 398
 რიჩია კუარა 375

ჩიჩია კარა 375	ციკაკუარა//ციციკუარა 418	ცხუმ 289-290-292, 337, 448,
ჩიჩ ლკუარა 375	ციციკუარა 418	549
ჩინრიწა 385	ცვაფრა 376	ცჰვინ აძიქუა 354
ჩლიქი აქუაცვ 398	ცვალუართა 392	ცება რკარა
ჩმრუთა 370	ცვამკუადა აძი 354	ცებშა 501
ჩობანლიუკ 374	ცვაპარუა//ცინერვა 343	ცემჰვამ წყარი 410, 412
ჩორაა რინხართა 448	ცვეჟესა 354	ცენდღერი 462
ჩჟო 424	ცვიაა რქუაწა 392	ცოარართა 392
ჩრიმ-ახუ 471	ცვიმყირ 448	ცოაფრა 376
ჩურად 422	ცვიმყირე 448	ცოიკოარა 418
ჩქუან ითიფ 385	ცვინ ალრა 354	ცოკარა 370
ჩხა 398	ცვინ აპაფი 354	ცოკარა 370, 380
ჩხაბაამთა 354, 501	ცვიქუატიშა 448	ცოძახა 378
ჩხალთა 407	ცკუარა 346, 380	ცომყერ
ჩხალთა აძღბ~ 407	ცვძახა 378	
ჩხი 501	ციაყვ იფან 451	
ჩხინა 485, 532	ციაყ~ იფან 451	დაგა კუარა 471
ჩჰალთა 407	ციბაა რკუარა 437	დაგა კარა 471
ჩჰალთაძიხ 407	ციკიძ 462	დაგარა 407
ჩჰაუაზ 407	ცინდიშა 398	დაიუხუა 398
ჩჰაფცა 407	ცისფერი ტბა 354	დაკუმ აპაფე 425, 427
ჩგერხა 392	ციტრუსოვანი 388	დაკუცაინხართა 466
	ციქ იმლიძრა 431	დაფშ 485
	ციყუღირთა 392	დაფშათა 497
ცაგერა 63, 466, 529, 588	ცინა 501	დაფშ კარა 485
ცაგუჰაფი 464	ცინხარიუა 398	დაფშე 501
ცაკიკვარა 459	ცინერვა//ცვაპარუა 343	დაღ~რა 389
ცალფა ნაოხვამე 445	ცმირე 501	დაღ~რეფშ 386
ცანა იხუ 392	ცოდნისკარი// შურიწოკვა	დაღრა 389
ცანა იხ~უ 392	362	დაღრიფშ 386
ცანდიშა 354	ცოუხუა 375, 398	დაძაა რჰვისთა 399
ცანდრიფშე 346	ცოუხ~ა 375, 398	დაძაა რჰუსთა 399
ცარგიახულირ 407	ცჟვუმ 407	ძბით 375
ცარგუ 422	ციიჯქუა 382	ძბით ღუ 370
ცაყ~აზთოუ 485	ცეგუბეი იძაგა 387	ძბით ხუჭი 370
ცაყ~აზთოუ აძღრფხა 485	ცუთაგუაუა 441	ძბეთ 375
ცაყ~აკარა 414	ცუკუროკვა 491	ძბეთ ღუ 370
ცაყ~აფან 485	ცუნა 444-445	ძბეთ ხ~ძე 370
ცაყიაზთოუ 485	ცუ~ენწყარ 466	ძველი ეღირთა 389
ცაყიაზთოუ აძირფხა 485	ცხარაშუბარა 487	ძიათა 503
ცაყიაკუარა 414	ცხარუა 501	ძიაფშ კუარა 485
ცაყიაფან 485	ცხენისწყალი 63, 127-128,	ძიბზირ 375
ცაჩაა რხ~უ 429	190, 222, 466, 471, 525,	ძიბნა 399
ცგილარა აძე 398	528, 588	ძიბლა იარხა 354
ცგუახუ 354	ცხენიწყარი 10, 412	ძიბღირხ 375
ცგუბნა 385, 392	ცხვუმ 429	ძიბღირხა 399
ცგურავარა 389	ცხიმურონამ ღალე 412	ძიგრა 399
ცგ~ბნა 385, 392	ცხიციხირანძეფიშ წყარი 466	ძიგუთა 383
ცეგერკერე 501	ცხომ 292, 337, 448	ძიგუ იკუარა 367
ცეგერხულარე 501	ცხუზამელი 424	ძიდყუარა 386, 399

დიდვნა 399
 დიდ-ნა 399
 დიკურ იქიაფთა 462
 დიმთა 389
 დინა 399
 დინხიასთა 385
 დირგიალ 501
 დირთა 360
 დირთვარა 399
 დირხუა 407
 დიუძიხ 354
 დიქუა 375
 დილუ ინყარა
 დიმრა 370, 399
 დიმტრიკ 383
 დიძიკურჩი 385
 დიხ აფშა 370
 დიხრა 354
 დიხრიფში 360
 დიხუა 501
 დიხურთა 501
 დიხშა 354
 დიხჭა 343
 ძლაგარა ნირცვ 383
 ძოუ-ითიფ 354
 ძღაბ ლქიაფთა 471
 ძებზერ 375
 ძებნა 399
 ძებღერხ 375
 ძებღერხა 399
 ძედაყარა 386, 399
 ძედახ 427
 ძეკურ იქაფთა
 ძენა 399
 ძენხასთა 385
 ძერთოარა 399
 ძერხა 407
 ძეშრა 370, 399
 ძეძეკურ 385

წააზთოუ 485
 წაახა 354, 357
 წაბლიანი//ღურეკეი 133,
 362, 581, 582
 წაბრია რქიაფთა 451
 წაგუამ 354
 წალკოტი//ბარანოვო 344
 წანგუარა აგუართა 382
 წანგარა აგართა 382

წარჩახრა 298, 459
 წვამძილა 448
 წვაფშიკვარა 462
 წვაჭვირკირა 501
 წვაჭირკირა 501
 წვილთა 370
 წვინდირთა 372
 წვინდრი 375
 წვიშა რხუ 389
 წვშა რხუ 471
 წითელი ხიდი 501
 წირა 360
 წირყანთოუ 429
 წიშუ იკუარა 464
 წკერგემაძქუ//ტურამ სუკი
 444
 წკერგემაძქუნე თი სუკი
 444-445
 წულაიფვიმ წყურგილი 412
 წუჰარკვარა 418
 წქრიში 466
 წყარდოწყარძქა 445
 წყარფიხუ 489
 წყარშუმი 445
 წყარხუმლა 443
 წყარხუმელ 443
 წყირიში(ი) 466
 წყურგილი 10, 131-133, 424,
 520, 528, 578, 588, 589
 წყურგ~ილ 448
 წყურგილი 367, 448
 წეკრემ 466
 წერყანთოუ 429
 წეპურკერა 443
 წეუნდრე 375
 წეუნდრთა 372, 375
 წეშა რხუ 389
 ჭაფარა 407
 ჭაფშურა 378, 399
 ჭაბართა 372
 ჭადალ 491
 ჭაკუა რაბთრა 441
 ჭალიკვარა 462
 ჭამგვარი 364
 ჭანა რკუარა 441
 ჭანა რკარა 441
 ჭანა რხუ 380
 ჭანა რხუ 380

ჭანდარა 491
 ჭან იგარა 436
 ჭაპას იუადა 446
 ჭაფაგურუა 485
 ჭაფალ 354
 ჭაფარა 378, 407
 ჭაფშა 378
 ჭაქვინხართა 427
 ჭაშა 431, 527, 529
 ჭაჭალ 429, 448
 ჭბართა 372, 375
 ჭითა ონტყოლაშე 445
 ჭითა უშქური 445
 ჭიკომ ღიხა 409, 412
 ჭინა იქიაფთა 443
 ჭინდარაყა 451
 ჭინჭამ ნოხორი 473
 ჭირისთა 370
 ჭირიუდა 443
 ჭირიუთა 370
 ჭიფგარა 407
 ჭიფშირა 399
 ჭიქე მზიკვარა 459
 ჭკალუამ ნაკარუ 459
 ჭკალუეფიმ ნაკარე 459
 ჭკადგრობე 424
 ჭმრიფსთა 370
 ჭოლოკუა რჰაბლა 429
 ჭოლოკუა რჰაბლა 429
 ჭურღულიარენხართა 466
 ჭურღულიეფიმ ღიხა 466
 ჭყოჭყონია 368
 ჭაბართა 375
 ხ-მჰაკ ახ~ეხეგალოუ 392
 ხ~აციკარა 407
 ხ~აციკარა 383, 407
 ხ~აციპათა 385
 ხ~რეფს 486
 ხ~ელ იკარა 387
 ხ~ელ იქაც 472
 ხ~ემსა 501
 ხ~ემცა 501
 ხ~ეტსა 407
 ხ~ეძდარხა 407
 ხაბაბა იხრა 501
 ხაბარა 501
 ხაბაჯა 414
 ხაბაჯა იქიაფთა 471

ნაბიფე იქიაფთა 422
 ნაბიფე 385
 ნაბოფუ//ჰაბიფე 375
 ნაბრი იხუ 382
 ნაბრე იხუ 382
 ნაბრე იქაფთა 422
 ნაგა 407
 ნაგადირა 471
 ნადო 485
 ნადოს მთა 485
 ნაკუცე იხუ 418
 ნაკუციდიხუ 462
 ნაკუციხკარა 462
 ნაკუცე იხუ 418
 ნალა 495
 ნალაბახუ 501
 ნალთა 407
 ნალ იბახე 395
 ნამიკუაწა 372
 ნამიქაწა 372
 ნამშუყვაქაფთა 418
 ნაპა 495
 ნაპარა იკუარა 431
 ნაპარა იკარა 431
 ნაჟუ 355
 ნარჩილავა 453
 ნარჩილუფიშ ნოხორი 427
 ნარჩლა 453
 ნას ითიფ 407
 ნას ითეფ 407
 ნატიშ დახვენჯი 427
 ნაფშ იჰაფ 389
 ნაქუცვრა 354
 ნაშა არძიხე 463
 ნაშარჰაბლა 463
 ნაშუფსა//ნაშუფსე//
 ჰაშიფსა ჰაშიფსა//
 ჰაშიფსი//ჰაშიფსი 361
 ნაშუფსე//ნაშუფსა//
 ჰაშიფსა 361
 ნაცმიხუ 399
 ნაწაკიაჭიქამთა 418
 ნახუბიფიშ ოღურელე 466
 ნახულია 431
 ნახლია
 ნაჯშა 399
 ნაჰქუაფე 485
 ნაჰუსარა 427
 ნაჰიქაფე 485
 ნაჰა 422
 ნგარინრა 486
 ნელიკვარა//ნელიკვარა//
 სირიკვარა 459
 ნეჟუკვარა 427
 ნეკუარა 503
 ნთა იჩირფართა 490
 ნიჟუ//ს'ავ 355
 ნიაჩკუარა 355
 ნიაცკვარა 383
 ნიაცკუარა//ნიაციკუარა 407
 ნიაცჰვათა 385
 ნიბაა რკუარა 471
 ნიბაა რხუ 471
 ნიგუბა ამთა 399
 ნიდა 407
 ნილიკვარა//ნელიკვარა//
 სირიკვარა 459
 ნილ იკუარა 387
 ნილ იქუაფე 472
 ნილწიხ 355
 ნიშა 501
 ნიშსილ 355, 399
 ნიშმაგიარე 491
 ნიშმა 501
 ნინდიფ იყიღურთა 472
 ნინთვაა რქიაფთა 437
 ნინტვაა რკუარა 435
 ნინტვჰა ეთქიალინსართა
 431
 ნინტოუ ზქუე 380
 ნირ 357
 ნირათა 355
 ნირიკვარა 459
 ნირიფსიკუარა 443
 ნირიფს ირუამ 486
 ნირკ 355
 ნირუა 399
 ნირცხა 375
 ნირჰა 399
 ნირჰაძინა 399
 ნიტსა 407
 ნიუმთრა 383
 ნიფსთა//ბელაია რეჩკა//
 თეთრწყალა 370
 ნიფსე 392
 ნიღუგუართა 399
 ნიშ-იხთი 486
 ნიშ-კუარა 399
 ნიშართა 387
 ნიშჰა 359, 399
 ნიშჰა ღძაჟა 383
 ნიჩკუარა 490
 ნიღდარახა 407
 ნიციმჰა ახუ 501
 ნიღმა 502
 ნიღმახუ 407
 ნიძირთა 385
 ნიჯგუარა 389
 ნიჯგუართა 399
 ნიჯ იქიშე 399
 ნკუარა 407
 ნკარა 407
 ნმაჯირითიფ 486
 ნმვიკ ახეიხაგალოუ 392
 ნოჟქითა 490
 ნორგონია 491
 ნოფი//სუაფ 389
 ნოღელი 412
 ნოჰა იწვა 431
 ნოჯაა რინსართა 412
 ნოჯალ 486
 ნოჯკვარა 459
 ნონინა 422
 ნრისტოფოროვო//ბაღნარი
 344
 ნრიფს 486
 ნუაბაჭითა 429
 ნუათხუათ იკუარა
 ნუაკიალ 407
 ნუაჟ 355
 ნუაჟვგითა 502
 ნუაჟვთშვარა 472
 ნუაჟვირ ითიფ 486
 ნუარა 407
 ნუარამ 407
 ნუარიურთა 490
 ნუარ იხრა 407
 ნუარინრა 486
 ნუარწკია რქიაფთრა 432
 ნუაფ//სოფი 390
 ნუა ფიზ 399
 ნუაჯალ//სოჯალ 486
 ნუაჯალ 486
 ნუაჯალ აძხიჩა 486
 ნუაჯალ ღუ 486
 ნუაჯალ ხუჭი 486
 ნუაჯვითა 502
 ნუბტია რკუარა 472
 ნუღარა 390
 ნუ ღუ აბნა 399

სუ ღუ აბმ 399
სუმუყვიდი 418
სუნიკუარა 418
სუნტუა რხუ 435
სურმაგუართა 370
სუტია ასუ 407
სუტია დაგუა 407
სუტია დუ 407
სუტია ქუაცვ 407
სუტია სუჭი 407
სუტორი//დაბა 359
სუფლი 486
სუჩა იაბთრა 422
სუცირხუა 375
სუძგა 486
სუჭინიაჟვ 463
სუსულდის 412, 418
სუსუნამჩქვიძ 459
სუსუნი 453
სუსუმ წყურგილი 412
სძირთა 386
სწარა 372
სხოუ 399
სებლარუ 459
სედა 407, 485, 486
სედა აკარა 495
სენტოთუ ზქუ 380
სენტოთა რკარა 435
სენტოთა რქაფთა 437
სერუ 399
სერვა 399
სეფსთა 369
სეფსთა 370
ს'ავ 354
სარითა 491
სარცქია რქაფთა 432
საფ 389
საჯალ 486
საჯალ აძხეჩა 486
საჯალ დუ 486
საჯალ ხეჭე 486
სადაარა 390
საბა ასე 407
საბა დაგა 407
საბა დუ 407
საბა ქაცვ 407
საბა ხეჭე 407
საშერა 386
საერმაგართა 370

სეძგა 486
სეჭე 489
ჯაბართა 375
ჯაბუა რხუ 432
ჯაბუა რხე 432
ჯაილ 467
ჯაკონია 368
ჯალ-აბაა 441
ჯალ-აფსუა 467
ჯალ 467
ჯალია 472
ჯამბარა იჰვისთა 380
ჯამირკირა 486
ჯამლათ იქრა 414
ჯამპალი 399
ჯამფალ 399, 407
ჯამდუარდუალ 424
ჯამდულა 448
ჯამდარდუალ 424
ჯამდელ 448
ჯან 502
ჯანთოუ 453
ჯან იქუანა 380
ჯანტუხა 453
ჯარ 375
ჯარ აქუანე 502
ჯარაშთე იკარა 451
ჯარგა იძის 459
ჯარგა იძხე 459
ჯარმაშ ნაწისქვილუ//თემამ
ნაწისქვილუ 444
ჯარმაშ ნაწისქვილუ 444
ჯარე 491
ჯაფ იკუარა 463
ჯაფ იკარა 463
ჯაფხენე 381
ჯაყუაბა 464
ჯაყურხუა 375
ჯაყულარ 435
ჯაყაბა 464
ჯაყურხა 375
ჯაჯირა//ჯაჯირ 408
ჯაჯირა 407
ჯაჯ იფანე 424
ჯაჯერ 407
ჯაპალიკირა 443
ჯაპანიშე 443
ჯბარა 372

ჯბარა 399
ჯგარდა 467
ჯგარდა ასე 472
ჯგერიან 473
ჯგერიან აბაა 473
ჯგერდა 467, 525, 526, 588
ჯგერიან აბაა 473, 474
ჯგერიან აბაასუ 473
ჯგერიან აბაა ხუ 474
ჯგერიანი 50, 473, 538
ჯგიარდა ასე 472
ჯგიარჯგიალ 407
ჯგიდირხვა 399
ჯგუთ იკუარა 486
ჯგდღერხა 399
ჯელია რხუ 443
ჯენჯერი 407, 408
ჯემგემ ტომბა 412
ჯვუმე ნოხორი 427
ჯიარაშთი იკუარა 451
ჯიზარა აქუანე 408
ჯიკიმ წყურგილი 368
ჯიკრაა რბაგირ 431
ჯიმანწვარა//აჯმანწვარა
418
ჯიმანწვარა 415
ჯინკუაზრა 472
ჯინჯალაა რგუაუა 465
ჯინჯალაა რპაბლა 463
ჯინჯალ ითეფ 459
ჯინჯალ იკუარა 459
ჯინჯალიკუარა 486
ჯინჯანკეი 388
ჯინჯიქ 389
ჯირგა იქიაფთა 432
ჯირგუ 408
ჯირით-ასუ 472
ჯირულ 472
ჯირხვა 392
ჯირხუა რთიფ 355
ჯირხუნის 392
ჯისა 408, 412, 435
ჯისაიამ დისა 412
ჯისამ სუკი 412
ჯისუ 412
ჯიჯ იკაპართა 370
ჯიჯირთა 385
ჯიჯუარა 385
ჯმანწარა 418
ჯმაქვნიასთა 385

ჯმაქუხ~ასთა 385
ჯმართა 472
ჯმარიური 473
ჯმარვთა 472
ჯმაქუ 355
ჯმახუ 399
ჯნია რბორათიფ 400
ჯნია რბორათელ 400
ჯოდესკვივი 408
ჯოპუა რხუ 443
ჯოტომ წყურგილი 427
ჯოლორია იქიაფთა 222
ჯოლორდაგა 368, 486
ჯტვარა-ხუ 389
ჯუჯმა ყიალა 378
ჯუპარ იბახუ 382
ჯუპარ იბახ 382
ჯუპარ ითიფ 355
ჯუპარის კლდე 382
ჯუპარ იხწვი 355
ჯყუდრთა 400
ჯკრია რბაგ~ერ
ჯენჯალაა რგადა 459
ჯენჯალაა რჰაბლა 463
ჯენჯალ ითოფ 459
ჯენჯალ იკარა 459
ჯენჯექ~ 389
ჯერგ 408
ჯერხა 390, 392, 399
ჯერხ-ნეხ 392
ჯერხ 412
ჯელრაჰაპენა 381

ჰაბეთა 502
ჰაბირ-იხუ 392
ჰაბჟფარა 486
ჰაბრაც იტვი 380
ჰაბვე 375, 385
ჰადგუნ-ხუა 392
ჰაეროპლან ხეკახაზ 459
ჰამირზა-იფა იშხა 486
ჰამერზა იფა იშხა 486
ჰანამჰ იქიაფთა 412
ჰანამ იქ~აფთა 412
ჰაპაიუ 441
ჰაპავ 441
ჰარაზია რიხუნა 488
ჰარაზია რეხ-ნა 488
ჰარახუა 408

ჰარდანრა 375
ჰარივირა 486
ჰარიუთა 357, 389
ჰარიურთა 490
ჰარუმა 408
ჰასან აბაა//ჰას ანტა 345
ჰასანთა 382
ჰასანთ იბაა 355
ჰას ანტა 382
ჰას ანტა აბაა//ჰასან აბაა 345
ჰასითიფ 408
ჰაუაქვბლა 378
ჰაუაჟბლა 378
ჰაულ იბახუ 400
ჰაფკილწვა 400
ჰაფკელწვა 400
ჰაფუ 412
ჰაფქუანვ 486
ჰაფ ქუაცვ 486
ჰაფქ~აც 368
ჰაფშერხა 400
ჰაფშირხუა 400
ჰაფშ იძიხ 503
ჰაყ~ა 349
ჰაყ~ფსე 502
ჰაყეფსი 502
ჰაყია 502
ჰაყიაცირა 355
ჰაყ~ფსე 502
ჰაშიფსა//ხაშუფსა//
ხაშუფსე 362
ჰაშიფსა 361-362
ჰაშინხა 359
ჰაცვიხ-მია 378
ჰაჭისსარა 400
ჰაჯბედ მჰურთა 408
ჰაჯიბეთ იხურთა 408
ჰაჯიმაა რთიფ 486
ჰაჯიმაა რირხა 414
ჰაჯიმაა რჰაბლა 414
ჰაჯიმაა რთოფ 414
ჰაჯიმაა რჰაბლა 414
ჰაჯიმაა რერხა 414
ჰვაყირ//ჰვაყირვია 382
ჰვაყირ 382
ჰვაყირვია 382
ჰვითინ იაფთორა 441
ჰვილ-აბაა 424
ჰუთუნიკვარა 462-463

ჰუთუნიმარდა 463
ჰაყ~ერ 382
ჰემერწესთა
ჰენწრაფშ
ჰეჰარა 345

მაკა ლაშთა 388
მაფსჰა 396
მაფცჰ 396
მაშოთხა 490
მაწ~უმ 373
მნაწ~აა რადგ~ელ 369

ჰარდან-იხუ 503
ჰარდანაა რძეხ 428
ჰარდანიხ~უმ 503
ჰზაწ~ 400
ჰუმარა 381

Аап̄с̄та 370
 Аап̄сы 374
 Аара 413
 Аах̄та 400
 Аацных 370
 Аацы 368
 Аашышытыѳара 427
 Абаа 380, 388
 Абаажэ 368
 Абаажэ ахэы 413
 Абаақыт̄ 428
 Абаара 363
 Абаара ахэы 392
 Абаарта акэара 437
 Абаахыб 467
 Абаафыкэ 376
 Абааш арѳаш 474
 Абака 392
 Абакаылзха 374
 Абакаылзы 390
 Абардра 474
 Абахэ ат̄ абах 370
 Абахэфыта 408
 Абгара 386
 Абгархыкэ 370
 Абгаѳара 380, 388
 Абгызара 372, 428, 492
 Абгызга ду 400
 Абгызга хэычы 400
 Абгылара 380
 Абзыкэара 400
 Аби аҗеи ахьеивыргаз 375
 Аблыра ду 392
 Абна ду 474
 Абырцэхэы 380
 Абыцэкэара 363
 Агадыра 467
 Агара 400
 Агара ахэы 383
 Агаѳа 383
 Агаѳа 386
 Аграа рзыхь 380
 Агыруа дызтаблыз 474
 Агаабан зқәу 400
 Агаѳа аг̄аза 378
 Агаѳара 376
 Агамаа ирха 474
 Агэы-Бедиа 408
 Агэза 390
 Агэызера 372
 Агэыргэыл 475
 Абдара 421, 487
 Абэара 394
 Абэара акэара 421
 Адагэа 400
 Адагэаа рхэы 386
 Адангь 400
 Адгыт̄ 382
 Адлеиаа ргэаѳара 419
 Адлеиаа ркылсырта 475
 Адлеиаа рхабла 419
 Адыѳацъара 400
 Адыѳацъара эхычы 400
 Адэы 408
 Адэыѳада 400
 Ажара 460
 Ажышара 430
 Ажэзра 388
 Ажэзра 390
 Ажэмѳа 413
 Азага 394
 Азагъшь 394
 Азар згаз акэара
 Азба 402, 408
 Азду 394
 Азикэа 389, 412
 Азкэымра 391
 Азлагара 382
 Азлагара азы 382
 Азлагара зтоу ахаҗы 382
 Азхаҗш 387
 Азхыда 408, 425
 Азхырча 381
 Азхырча 386
 Азхыцра 430
 Азцэтцэаҗшь 394
 азцэтцэы 406
 Азымэыҗ 391
 Азынаа рқыала 469
 Азынаа рқыаҗта 469
 Азынаа рхэы 469
 Азынаа рыхэца 469
 Азырҗха 368, 381
 Азырҗха 428
 Азырхала 377
 Азыхь 391, 402
 Азыцэтцэы азыжь 379
 Азыцэтцэы 402
 Азышьха 394
 Азыыбжыа 422
 Азыыбжыа 423
 Азыыбжыара 475
 Аибара 389
 Аибыбна 427
 Аимакыра 460
 Аисырра 475
 Аисырра аѳыта 452
 Аисырра ахэы 441
 Аисырта 448
 Акаламра 475
 Акаламра зқәу 475
 Акамбашь зтаҗысыз 475
 Акаҗа 487
 Акаҗа абаа 492
 Акардама 401
 Акарла 427
 Акъаса 420
 Акъыба 475
 Акъырблырта 390
 Акэара ду 420
 Акэара т̄баа 428
 Акэареикэа 428
 Акэаскъамта 378
 Акэашцха 421
 Акэыла 385
 Ақәатца җышза 428
 Ақәача 373
 Ақәачархэа 391
 Ақәи 373
 Ақармара 452
 Ақармара ду 478
 Ақармара хэычы 478
 Ақәа 494
 Ақәарч аур̄агС 428
 Алаанда 401
 Алаарыцра 378
 Алагъанзы 368
 Алагэана 423
 Аладахьтэи Мцара 385
 Алаҗанра 383
 Алаҳаш 428
 Алаҳашхэа 378
 Алашара 476
 Алаштрахэыҗ 473
 Алашьтрахэы 473
 Алашэ инхарта 368
 Албақь 401
 Алгьд 437
 Алгьды 437
 Алгьт̄ 390

Алзатә 420, 429
 Алзыхь 368
 Алкәара 401
 Алқашьра 401
 Алма иаабтра 476
 Алмысхан иқьала 476
 Алмысхан итыгь 420
 Алра 386, 408
 Алра акәара 476
 Алтарра кәара 476
 Алхас икәара 433
 Алызфара 370
 Алышә гәашә 393
 Амақьақәа 393
 Амағраз 380
 Амбара 383, 390
 Амбырныха 489
 Амжәагәаға 428
 Амжәара ахәы 420
 Амжәара ахы 420
 Амжәлара 393
 Амзара 383, 493
 Амзныха 393
 Амлар 401
 Ампыласырта 393
 Амғар ихәы 380
 Амткьал 401
 Амткьал азиа 372
 Амткьал 372
 Амчаа рхәы 413
 Амшәра кәара 393
 Анаара 401
 Анааш 401
 Ананырахә 370
 Андреевка 487
 Андыбәлоу 420
 Анкара 493
 Ангьса 393
 Ануаа рхәы 447
 Анхәа 373
 Анхаштықә 377
 Анчха 368, 393
 Анчара 433, 493
 Аныха ахәы 389
 Аныха әхычы 413
 Аныхағара 377
 Аныхағара 401
 Анышәағьшьра 393
 Анышәағьшьзы 430
 Анышәцха ахәы 452
 Анышәцхәхәы 468
 Апап иашта 370
 Апап ихабла 445
 Апрасқьиара ахәы 435
 Апыт иарха 390
 Аңианча 401
 Аңьсазатә 377
 Аңьсакац 494
 Аңьсара 401, 477
 аңьста 370
 Аңьста 387, 477
 Аңьстагәаға 415
 Аңьхәаса ахәы 389
 Аңьхәыс хьанта дызғагылоу
 абахә 394
 Аңьцхәа 377, 384
 Аңьшанхәара 391
 Аңьшьдәаны 427
 Аңьшьра 381, 394
 Аңьшьра ахәы 394
 Аңьшьхәы 389
 Аңьшыра 382, 392, 394, 477
 Ар рымға 420
 Арагыды 452
 Араду 370, 382, 412, 420, 428
 Арадуахә 460
 Аракич 412
 Арапурбаа 393
 Арасагәартә 413
 Арасадзха 413
 Арасазха 377, 413
 Арасазыхь 413
 Арацәарцартә 420
 Араш ахәы 378
 Арашра 420
 Арашхәы 383
 Арбха 377
 Аргәынаа рхәы 415
 Аргәынкәара 415
 Арбәниа рқьаңта 420
 Ардона игәаға 428
 Ардәынтығара 383
 Арқәа 374
 Арлан ихапъ ду 477
 Арлан ихапъ хәычы 477
 Арғьхьара 393
 Арсаул primorsk 386
 Арсаул 387
 Арстаа иашта 420
 Арха 377-378, 380, 389
 Арха гха 371
 Архду 377
 Арығата 388
 Арышаа рхәы 415
 Арышаа рынхартә 408
 Арғаш 393, 401
 Аслан ихьара 401
 Аслангьери иқьаңта 401
 Аспәа дәы 381
 Атаб 416
 Атама зыбжьагылоу 438
 Атап 416
 Атышаду 414, 415
 Атышахәы 385
 Атәара 375
 Атара 419
 Атара агәы 420
 Атара ашта 420
 Атара хәычы 420
 Атеичыгәырхәа 390
 Атәаду 385
 Атәарәхы 389
 Атәархырта 378
 Атхәағьыча 410, 414
 Ауадхара 394
 Ауалица 374
 Ауархәа 371
 Ауарцахә 405
 Ауасырхәа 374
 Ауахәама ахәы 430
 Аура 394
 Аурысқәа рарха 368
 Ах-аг 395
 Ахажә366
 Ахалсоңели 427
 Ахалшени 487
 Ахаҗа 495
 Ахаҗартцәыра 377
 Ахсырхәа 402
 Ахра хәычы 480
 Ахыблаара 480
 Ахыблаара 480
 Ахылбығьра 480
 Ахыста 402
 Ахыш 402
 Ахьара ахәы 388, 391
 Ахьаца ахә 425
 Ахьацара 384
 Ахьыкора 373
 Ахьыпҗста

Ахәаа 430
 Ахәанаа 430
 Ахәаҗа 381
 Ахәоу ах°оу 430
 Ахәраҗарра 415
 Ахәҗа 377, 391
 Ахәҗа абаа 391
 Ахәырмара 414
 Ах ибахә 395
 Ах иныхәарта 434
 Ах итәара 395, 402
 Ахабла 463
 Ахапы 425
 Ахарға 402
 Ахаҗа аhаҗа 395
 Ахтыхәҗа 382
 Ахәаҗыра арха 379
 Ахәамға 381
 Ахәарымға 415
 Ахәаха 371
 Ахәи 502
 Ахәынтқар икәара 439
 Ахәыхәкыра 430
 Ахәыхәшәара 423
 Аҗа зтагылоу 414, 415
 Аҗыҗмағ 414
 Аҗангәара 365, 387, 394, 402
 Аҗангәара ахәи 414
 Аҗәаашара 379
 Аҗәанаа 421
 Аҗәасара 388
 Аҗәасара 428
 Аҗәышта 369
 Ачаа рқыт 428
 Ачаархәи 415
 Ачамхара 394
 Ачба ибна 489
 Ачкытца 371,391
 Ачандара 374
 Аҗаҗара 366
 Аеадамға 394
 Аеадара 402
 Аеадхара 402
 Аеамға 368
 Аеыкыра 371
 Аеппыра 386
 Аеыбахә 394
 Аеымға 394
 Аеыра 373
 Ашта 469
 Ашта хәычы 461
 Аштны 377
 Ашхәәтәахырта 384
 Ашыцкәара 413, 427
 Ашыцра 373, 413, 427
 Ашьашла 423
 Ашәду 401
 Ашәикәара 388
 Ашәикәәтца 368
 Ашәтрыпъшь 385
 Ашәшьра ахәи
 Ашәырахәа 379
 Ашәдатәи Ешыра 489
 Ашәдахьтәи Мцара 385
 Ашәзәтә 400
 Ашәзаа рқыагырта 419
 Ашәстаа ицха 401
 Ашәхыста азкәара 395
 Ашытца 420
 Аҗыаама ахәи 371
 Аҗыабриа 379
 Аҗыажә 414
 Аҗыажә ахәи 384
 Аҗыагыхәны//җыагыхәны 381
 Аҗыбна 424
 Аҗыкәа 375
 Аҗымагәарта 375
 Аҗымантәара 373
 Аҗымантәара 415
 Аҗымагәара 373
 Аҗыра 369
 Аҗыра 374, 381, 385, 388
 Аҗыра ахәи 428
 Аҗыхаха 375
 Аҗыыкблыра 384
 Баала 384
 Баалырахәа 395
 Баалырахәа ду 379
 Баалырахәа хәычы 379
 Бабал 456
 Бабал игәарта 442
 Бабыз ихәи 469
 Бабыз ихәи 469
 Бабын ихәи 376
 Багада ацха 402
 Багаҗелиаа рыхәҗа 434
 Баграт ибаагәара 496
 Багәара 391
 Баҗ иқытца 371
 Базиқәатца 371
 Балкановка 368
 Бамбора 382
 Барасхәа 374
 Барганҗыиа 456
 Барганҗыиаа рхәи 447
 Бармышь 376
 Басла 487
 Баслаҗа 488
 Бата ибамбарта 391
 Баҗ 496
 Баҗаҗәа иқыагырта 421
 Баҗаҗәа итыпъ 421
 Баул 496
 Бахәрыпъшь 369
 Бахәи 366
 Бахыҗанихәа 371
 Бацәкәара 366
 Бацәхәи 391
 Бәеа 386
 Башкапъсара 403
 Башта 496
 Башынагыларта 366
 Башыышь икәара 481
 Башыышь итыпъ 480
 Бгабарта 396
 Бган икәара 481
 Бгардәаны 391
 Бҗарзха 374
 Бҗацә bRac° 369
 Белая речка 369
 Белая речка 370
 Бесқәуа 403
 Беслан игәағ 381
 Беслан идәи 403
 Бжыылға 373
 Бзана 428
 Бинагә инышәынтра 421
 Бинагә излагара 421
 Блабаа рашта 377
 Блабаа ртәи 430
 Блабырхәа 376, 377
 Бласкыраа рынхарта 434
 Блаҗхәа 396
 Бошьнагыларта 366
 Брамба 481
 Бтәага 488
 Беч икәара 366
 Быкы лббалара 396
 Бынтха 369, 385

Бырзышыха 396	Дарыҕаа иббаларта	Жэанҕа лашта 388
Бытэаа рхэыста 421	Даут икэара 381	Жэараб итыгы 367
Бытха 369, 385	Дауҕа 430	Жэгэара 389
Быцэаа рбаа 369	Дауч 403, 481	Жэыгыраҕагыта 381
Быцэаа ргэаа 369	Дахэара 388	Жэыргы 405
	Дахэарта 374	
Гамсаниаа рзыхы 409	Дбар ихэагы 389	Заган 434
Газабеи 369	Дгыаноз 403	Заган икэара 440
Гаргы 386	Дбамшы 428	Заган ихэы 440
Гварамиегышы нахори 425	Дегыегинза	Зала ихэы 416
Гогирцкари 387	Дерекеи 487	Зым анаара 403
Горана 488	Диантэара 366, 403	
Гыд изыхы 430	Догэуаа рхэы 416	Забыра 389
Гыд икэара 434	Домби аха 497	Забырыгышы 386
Гыд илашара 442	Допоуқыт 421, 428	Зазаа рхэыста 399
Гызмал икэара 442	Доу 498	Загышы кэара 485
Гыцаа рыхэтца 391	Доу акэара 498	Збыт 375
	Доукэара 498	Збыт ду 370
Гыагыаа рхэы 421	Доулака 498	Збыт хэчы 370
Гыалхэа 396	Дыдрыгышы 396	Зидэна 399
Гыаргы ихэы 414	Дыдын 481	Зыбгырх 375
	Дыдын ихагы 481	Зыбгырха 399
Гэагыиаа рхэы 430	Дыдын ичамхара 481	Зыбыр 375
Гэандра 403		Зыбна 399
Гэарамиаа рхэы 425	Ебжына 391	Зыдакэара 399
Гэарамиаа рхабла 425	Егырта 389	Зыдакэара 485, 486
Гэаргы 403	Егырта ахабла 389	Зыдахэ 427
Гэахала 366	Елагыр 409	Зызыкэыр 385
Гэдоу 382	Елкан ихэы 374	Зына 399
Гэдоурха 382	Елыр 427	Зынхэаста 385
Гэлиаа ркыагыта 423	Емхагыаа 391	Зыртэтэара 399
Гэмышыха 396	Емхэаришы цыкэыргили 367	Зырхэа 407
Гэымбаа рзаа 383	Ернаа ркэара 470	Зышра 370, 399
Гэымста 489	Ерслым 470	
Гэынырхэа 374, 396	Ерцахэ 403	Иака лашта 388
Гэыгы агэы 434	Ерыстоу ихэыста	Иагысхэ 396
Гэыцы инхарта 391	Еснат икэара 381	Иатэышта 373
	Ешаа ркыагыта 421	Иаштхэа 490
Барцкыиаа рынхарта 410	Ешкыт 409	Иналкэыба 502
Ббаагышыра 384	Ешыра 490	Инагыхаа ртыгы 376
	Ешырхэа 391	Инатэаа радгыл 369
		Испысхэа 396
Бэагыэа 403, 406	Жанаа рдэы 429	
	Жып ишыха 367	Кабышыха 482
Дабакэыр 413		Кака ихэы 434
Дад изыхы 369		Какэ икэара 434
Дадал изыхы 481	Жыабна 386	Калдахэара 380
Дадү икыагыта 403	Жыал итыгы 381	Камача 482
Даэхарта 391	Жыип ишыха 367	Камбашыкэара 421
Дал ишэымхара 481		Капишистра 404
Дарсалиа ибака 421	Жэандрыгышы 378-379	

Кап̄ажыра 367	Қац̄эаа рк̄эара 410	Лакаа рх̄эы 377
Кардама ар̄аш 404	Қац̄эаа рк̄эара 426	Лакаа рх̄эы 388
Кац̄ 423	Қыдра ду 418	Ламкац̄ 461
Кац̄ иаш̄та 482	Қыдра х̄эычы 418	Ламкыц̄ ах̄эы 464
Кац̄ ик̄эара 482	Қыж̄эза 422	Ламкыц̄ аха̄ғы 482
Кациаа рк̄эара 470		Ламкыц̄ азых̄ь 464
Катц̄ырхара 386	Қыа̄ғыта 418	Ламкыц̄ь арха 436
Качарх̄эа 397	Қыарқ̄ыан 418, 429	Ламшьац̄э 416
Кашара к̄эара 376	Қыасалаа р̄қ̄эатц̄ 380	Лан̄тиа 404
Клухор 404, 406	Қыач 406	Лар 404
Клых̄эра 404, 406	Қыач абаа 471	Лахас ик̄эара 433
Клых̄эыр 404, 406	Қыачныха 406	Лах̄атц̄кын изых̄ь 371
Кынды 430		Лаш̄ғыса 397
Кындыб̄ 429	Қэабал 440, 485	Лаш̄ғысард̄ 373, 374
Кындыб̄ ғыц̄	Қэабз̄тоу 367	Лаш̄кыындар 457
Кыт̄ ибна 367	Қэабр̄өта 375	Лаш̄кыындар аха̄ғы 457
	Қэабчара 406	Лаш̄кыындар ашыц̄ра 457
Кылаш̄эыр 491, 498	Қэабшьа 406	Лбаат̄эи Ешыра 502
Кырата 404	Қэалон 465	Лгыт̄ 390
Кыса ак̄~аса 220	Қэтелиаа рх̄эы 443	Лек̄эхона 491
Кыылбырт̄а 391	Қэач ик̄ыа̄ғыта 406	Лечкоп 498
		Лоу их̄эара 373
Кэазан 453	Қада 484	Лхас ик̄эара 438
Кэак̄эаа р̄к̄ыа̄ғыта 386	Қазаут̄ ик̄ыа̄ғыта	Лынча 404
Кэак̄эаа р̄ғын 386	Қалба̄т иг̄эа̄шара 398	Лыхнаш̄та 383
Кэак̄эаа рх̄эы 386	Қарасу 406	Лыхны 382- 383
Кэак̄эасқыыр р̄к̄ыа̄ғытақэа 426	Қарачы 406	
Кэак̄эасқыыраа рх̄эы	Қлыч 404, 406	Маанаа р̄к̄ыа̄ғыта 440
Кэал их̄эы 379		Маан ик̄эара 387
Кэана̄ғыта 391	Қэараш 406	Магана 499
Кэана̄ғыта//Кэанапа 389	Қэбан иад̄гьыл	Мазих̄эа 376
Кэаначх̄ыыр 404	Қэбан игылар̄та	Мақ̄ыз̄тоу 470
Кэанш 397	Қэбырыц̄та 380	Мақ̄ыра 378, 404
Кэа̄ғы их̄эы 423	Қэламба 406	Маланиаа р̄к̄ыа̄ғыта 423
Кэа̄та̄ғышь 379	Қэланырх̄эа 388	Мамыц̄ыырх̄эа 386
Кэачара 437	Қэмуриши 367	Мандара 446
Кэачка ик̄эара 367	Қэшэыр 386	Манча ик̄эара 421, 429
Кэац̄ь ик̄эара 482	Қэыдымж̄э ду	Мармал абаа 423
Кэпалаа р̄гэа̄ш 391	Қэык̄э лзых̄ь 387	Маршьанаа рырха 436
Кэтол 427-428	Қэык̄эры̄ғышь 371	Маршьаних̄эы 404
Кэтол аг̄эы 429	Қэымрышь 367	Марых̄э 404
Кэтол ах̄эы 429		Ма̄теи ӣтахар̄та 367
Кэтызра 369	Лаг̄ыанзы 386	Ма̄теи изых̄ь 431
Кэтыц̄ра 369	Лаг̄элаа ры̄ғысызкырт̄а 414	Махаз иаа̄ғыт̄ра 367
Кэыдры ахық̄а 421, 423	Лаг̄эрт̄ан 429	Махариаа рых̄эц̄а 410
Кэык̄эбарх̄эа 397	Ла̄ғэашь 429	Мах̄эк̄эара 367
Кэыт̄ их̄эыг̄э 381	Лаж̄э ӣты̄ғы 397	Мах̄аид̄ ик̄ыа̄ғыта 416
	Лаж̄э их̄эы 379, 392	Мах̄меи 453
Қапиж̄ыра 367	Лаз ик̄эара 447	Мах̄меи ду 453
Қапӣеышь̄тра 404	Лазариаа рх̄эы 434	Мах̄меи х̄эычы 453

Маҳцыра 384	Олбақъ 401, 405	Рашхәа 498
Маць ихәыста 421	Омаришара 405	Речхи 458
Мгәашырхәа 367, 383, 384, 404	Опарахьа431	Речшьа 458
Мзахара 397	Осиаа рхәы 388	Рынхарта 410
Мзахәа 383	Отағъ 416	Сабигәо 410
Мзым 397	Отаранцьа 446	Сабуаа рхәы 429, 470
Мидара 379	Оцьбине 424	Сабуаа рзыхь 429, 470
Мидара адәы 374	Папаа рашта 379	Сақаниаа рынхарта 392
Мқьалрхәа 397	Папанткәыр 434	Сақаниаа рзыхь 392
Мохкәара 367	Папишьа 405	Сақәығъ икәара 386
Мсры акәара 373	Папцәа 376, 384	Салдат иқьағъта 418
Мсыбста 404, 483	Папын ихәыста 422	Самаа 385
Мчызха 389	Пахәын ихәыста 392	Саматко 410
Мцра 404	Пашә итығъ 367, 483	Саматаа рхәы 499
Мцара 370, 385, 397	Петра 464	Самахариа 410
Мчышь 392	Приморск 386-387	Самахариа 429
Мчышьта 386	Птышь 499	Самсон инхарта 426
Мшәеибашьыра 397	Пыв 398	Самсониаа рқьағъта 458
Мыгашырхәа кәара 367	Гъақәашь 464	Самсониаа ртығъ 458
Мыз икәара 483	Гъақәашьаа рыҭада 484	Самсониаа рынхарта 426
Мықә арха 414	Гәал 405	Самырзакан 464
Мықәаа рхәы 376	Гәалаа рарха 392	Сандра итығъ 458
Мысибста 404	Гәанцьа 398	Санчара 499
Мысипьста 404	Гәандгәал 405	Сатамашьа 424
Мысра 378, 384	Гәаргәалиаа ргыларта	Сафарбеи ибахә 499
Мыстафа иқьағъта 416	Гәаргәалиаа ргыларта 418	Сахкәара 405
Мыстафа итәарта 416	Гәелақәра 405	Серә Баба 382
Мычыч лқьағъта 416	Гәехә 405	Серноз иқьағъта 418
Мычыч лкәара 416	Гәсардиа итығъ	Синоп 499
Наберак 458	Гәсахара 398	Сит ихәы 378
Набжьоу 422	Гәсеә 398	Скәырча 424
Надыбәлоу 420	Гәскал 465	Соу еибашьыра 499
Накьоу пак̄оу 429	Гәсыкәа 406	Соу икәара 453
Налкәыба 397, 502	Гәсырзха 387, 388	Соуиғъсара 484
Напатроу 423	Гәсытца 398	Софруджу 405
Нағра 398	Гәсыззтоу 485	Стампыл 381
Нартоу 423	Гәсцәыр 398	Суки 427
Нарықъ изыхь 429	Гәшоу 406	Сыбиста 405
Наур 404	Гәшьақәа 422	Сынырхәа 392
Наур ахытырта 405	Гәшьандра 383	Сыхча 405
Наҳар 405	Гәшьиа 422, 424	Тагә ихәы 380
Наҳар иқьағъта 416	Гәшьқьар 424	Тамшь 470
Нушька лқьамта 422	Гәыцкәыр 406	Ткауча 410, 414, 484
Нацьихә 410	Гәыцкәыра 406	Ткәарчал 416
Нхытц 367	Рағрбаа	Ткәыча 410, 414
Октомбери 387	Расзахы 378	Тот дызгаз арәаш tot
Олагәана 423	Рашкәара 483	Тот икәара 484
		Тышаду 415

Ғагнеиаа рынхарта 391	Хала 495	Цана ихәы 392
Ғамкәач игәәә 388	Хамиқәатца 372	Цағыбна 385, 392
Ғандел иқьағьта 421	Х-мәак ахьеихағалоу 392	Цитрусовани 388
Ғаниаа рхабла 461	Хапа 495	Цоухәа 375, 398
Ғарашь икәарацч 482	Хапара икәара 431	Цукуровка 491
Ғарәхына иағьтра 425	Харчлаа 453	Цхом 337, 448
Ғарлакәаб 450	Хас итығь 407	Цхум 337, 448
Ғармач изыхь 369	Хахәлиа 431	Цхьенцқар 466
Ғархәына иаағьтра 457	Хцара 372	Цыбаа ркәара 437
Ғасаракәа 388	Хыда 407, 485	Цыбишьха 501
Ғаскәач икәара 503	Хығьста 369-370	
Ғасмағь ира 461	Хығьсы 392	Цәағьтарта 392
Ғасмағьра 461	Хыртоу зқәу 380	Цәағьра 376
Ғасракәа 371	Хырә 399	Цәеикәара 418
Ғемраз иашта 379		Цәзаха 378
Ғәатәры 391	Хьацикәара 407	Цәкәара 370, 380
Ғоумышь 428, 430	Хьацкәара 383, 407	Цәымкыр 448
Ғәмона 457	Хьацхәатта 385	
Ғхына 435	Хьил икәара 387	Цангәара агәарта 382
Ғыншьа лзыхь 391	Хьрығьс 486	Цырқьантоу 429
	Хьыл икәара 387	
Уадабын 429	Хьымса 501	Цьындырта 372, 375
Уазабаа 490	Хьыздарха 407	Цьындыры 375
Уанчка икәара 458	Хьытса 407	Цьышаа рхәы 389
Уаркья 424		
Уасакәара 381	Хәажәтшәара	Чаабалырхәа 384
Уасакәашара 381	Хәағь 389	Чағьам Cag`am 471
Уасил иқьағьта 461	Хәдаара 390	Чадым 500
Уатағь 416	Хәтиа ахәы 407	Чадым азы 500
Уатқара 385-386	Хәтиа дағәа 407	Чадым акацәара 500
Уахта изыхь 422	Хәтиа ду 407	Чалбашь 488
Уахәтывбжьа 373	Хәтиа қәацә 407	Чалмазаа 380
Уахәырта 370, 375	Хәтиа хәычы 407	Чамаа 500
Улыс 440	Хәшәыра 386	Чамашьха 500
Улыс игьста 442	Хәырмагәарта 370	Чамта хьб 406
Урак 422		Чамхагәара ду 500
Урта 435	Хәбәы 375, 385	Чамхагәара хәычы 500
Учағали 492	Хәнашә иқьағьта 412	Чамхакыра 406
Учан ира 462	Хәағькылцәа 400	Чамқара 459
Учана ихағьы 484	Хәағьқәацә 368	Чамқахы 500
Учанира 410	Хәасанта 382	Чанаа рхәы 380
	Хәауажәбжа 378	Чапал ағьсағь 500
Фрикан иаабтра	Хәацьбеи ихәырта 408	Чачаа рашта 376 , 422
	Хәацьымаа рхабла 414	Чачаа рхәы 429
Хабаба ихра 501	Хәацьымаа рырха 414	Чачхарла 429
Хабры ихәы 382		Чашәчара 398
Хабьгә иқьағьта 422	Хәәккыр 382	Ченгелиаа ркәара 418
Хкәара 407	Хәәккырәа 382	Ченгелиаа ртығь 418
Хакәыцә иәхы 418		Черқьезиаа рхәы 398
Хал ибахә 395	Цақькәара 414	Чичиа кәара 375

Чураб 422	Шамаа рнышэынтра 435	Цыаӕырхэа 375
Чхалта 407	Шамырзха 371	Цыал- аӕсуа 467
Чхалта азыхь 407	Шаӕшыра 378	Цыалиаа 472
Чыгэрхэа 392	Шлара 378	Цыамӕэрӕеал 424
Чырѳта 370	Шлараа рхабла 471	Цыамӕал 399, 407
	Шмаф изыхь 371	Цыаӕыра 407
Чан игэара 436	Шоудыд 406	Цыаӕыир 407
Чанаа ркэара441	Шошта 380	Цыгыдырхэа 399
Чандара 491	Шуамта 385	Цыгьарда 467
Чачал 429	Шыцкэара 418, 485	Цыгьарда ахэца 472
Чолокэуаа рхабла 429		Цыгьериан 473
Чыригьста 370	Шьампаӕ иӕаӕа 378	Цыгьериан абаа 473
	Шьахан ихэыста 426	Цыенӕыери 407
Ӕгылара 381	Шьашьал итэара 378	Цыиха 435
Ӕха 398	Шьоудыд 406	Цымажэыхьаста385
Ӕхы аха 347, 349, 501	Шьхабаашта 398	Цымантэара 418
Ӕыгэра 384	Шьхаӕшза 398	Цымарѳта 473
Ӕыжэтырхэ 381	Шьыбжьыгьхара 485	Цыниаа рборатыгь 400
Ӕырдэы 389	Шьыбжьыгьхара 367	Цыухар ибахэ 382
Ӕырхэмарырта 378, 398	Шьынӕыираа рхабла 429	Цыынӕыыкь 389
		Цыыргэ 408
Ӕаӕара 407	Ӕарданаа рзыхь 428	Цыырхэа 390, 392
Ӕаӕара Waafara 378	Ӕгьшара 381	Цыырхэа 399
Ӕаӕшыра 378-399	Ӕшара 381	Цыырхэных 392
Ӕбаарта 372		Цыыхэ 412
Ӕбаарта 375		